GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA
ZA
BOSNU I HERCEGOVINU
UREDNIK:
Dr. ĆIRO TRUHELKA

ГЛАСНИК
ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
ЗА
БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ
УРЕДНИК:
Др. ЋИРО ТРУХЕЛКА

XXVI

1914

1. i 2.

Uredništvo: Sarajevo, bos.-herc. zemaljski muzej.
Administracija: Sarajevo, zemaljski ekonomat.
Godišnja cijena Glasnika s poštarinom 4 K.
Pojedine sveske stoje s poštarinom 1 K 60 h.
Dopisi i novčane pošiljke u stvari pretplate i oglasa neka se uprave na *Zemaljski ekonomat kao administraciju Glasnika zemaljskog muzeja.*

Уредништво: Сарајево, бос.-херц. земаљски музеј.
Администрација: Сарајево, земаљски економат.
Годишња цијена Гласника с поштарином 4 К.
Поједине свеске стоје с поштарином 1 К 60 х.
Дописи и новчане пошиљке у ствари претплате и огласа нека се управе на *Земаљски економат као администрацију Гласника земаљског музеја.*

Sprem. sign D1970/26
Struka: XII

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA
u
BOSNI I HERCEGOVINI.

UREDNIK:

Dr. ĆIRO TRUHELKA.

ГЛАСНИК
ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
у
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

УРЕДНИК:

Др. ЋИРО ТРУХЕЛКА

XXVI

1914.

BIBLIOTHECA
MUSEI
BOSNIAE ET HERCEGOVINAE
SARAJEVO

Uredništvo:
Sarajevo, bos.-herc. zemaljski muzej.

Administracija:
Sarajevo, zemaljski ekonomat.

Godišnja cijena Glasnika s poštarinom 4 K.
Pojedine sveske stoje s poštarinom 1 K 60 h.

Dopisi i novčane pošiljke u stvari pretplate i oglasa neka se uprave na *Zemaljski ekonomat kao administraciju Glasnika zemaljskog muzeja.*

Уредништво:
Сарајево, бос.-херц. земаљски музеј.

Администрација:
Сарајево, земаљски економат.

Годишња цијена Гласника с поштарином 4 К.
Поједине свеске стоје с поштарином 1 К 60 х.

Дописи и новчане пошиљке у ствари претплате и огласа нека се управе на *Земаљски економат као администрацију Гласника земаљског музеја.*

SARAJEVO — САРАЈЕВО
ZEMALJSKA ŠTAMPARIJA — ЗЕМАЉСКА ШТАМПАРИЈА
1914.

Inv. Broj: 8201

SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

Strana — Страна

† Nj. c. i kr. Visost prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand i Nj. Visost vojvotkinja Sofija Hohenberg . . . . 1— 2

Др. **Владимир Ћоровић:** Научни рад Земаљског Музеја . . . . 3— 34

Арх. **Карл Паржик:** Земаљски Музеј у Сарајеву. (Са 4 слике у тексту, 1 планом и 4 табле) . . . . 35— 42

Dr. **Ćiro Truhelka:** Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehističko. (Sa 133 slike u tekstu i 9 tabla) . . . . 43—140

Dr. **Karlo Patsch:** Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju. (Sa 147 slika u tekstu i 2 table) . . . . 141—220

Dr. **Ćiro Truhelka:** Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. (Sa 54 slike u tekstu i 2 table). . . . . 221—252

Др. **Фридрик Кацер (Katzer):** Кратак вођа кроз минералошко-геолошко-палеонтолошке збирке б.-х. земаљскога музеја. (Са 19 слика у тексту) . . . . 253—282

Карло Мали (Maly): Вођа кроз ботаничку збирку земаљског музеја 283—286

Виктор Апфелбек (Apfelbeck): Вођа кроз збирку безкичмењака (Invertebrata). (Са 20 слика у тексту) . . . . 287—310

Отмар Рајзер (Reiser): Зоологичке збирке краљежњака. (Са 15 слика у тексту) . . . . 311—334

SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povijest. — I. Археологија и повијест.

Strana — Страна

Dr. Ćiro Truhelka: Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko . . . . 43—140
Dr. Karlo Patsch: Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju . . . . 141—220
Dr. Ćiro Truhelka: Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne 221—252
Dr. fra Julijan Jelenić: Ljetopis fra Nikole Lašvanina . 335—368, 555—584
Др. Владимир Ћоровић: Ситнији прилози . . . . 415—434
Dr. Ćiro Truhelka: Nekoliko mlađih pisama hercegovačke bosanske gospode pisanih bosanicom . . . . 477—494
— Bosanicom pisani turski tekstovi . . . . 551—554

II. Nauka o prirodi. — II. Наука о природи.

Кацер др. Фридрик: Кратак вођа кроз минералошко-геолошко-палеонтолошке збирке б.-х. земаљског музеја . . . . 253—282
Мали Карло: Вођа кроз ботаничку збирку земаљског музеја . . . 283—286
Виктор Апфелбек: Вођа кроз збирку безкичмењака . . . . . 287—310
Отмар Рајзер: Зоологичке збирке краљежњака . . . . 311—334
Dr. Günther vitez Beck pl. Mannagetta i Lerchenau: Flora Bosne, Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka . . . . 451—476
Dr. Rikard Kraus: Cefalopodi ljušturnoga vapnenca kraj Gacka u Hercegovini . . . . 369—414, 495—550
Виктор Апфелбек: Компоненте балканске фауне из рода Chrysomelidae (Col.) . . . . 435—450

III. Razno. — III. Разно.

Др. Владимир Ћоровић: Научни рад земаљског музеја . . . . 3— 34
Карл Паржик: Земаљски музеј у Сарајеву . . . . 35— 42

IV. Nekrolozi. — IV. Некролози.

Uredništvo: † Nj. c. i kr. Visost prijestolonašljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand i Nj. Visost vojvotkinja Sofija Hohenberg . . 1— 2
— † Tomo Dragičević . . . . 585—586

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

	Strana — Страна
Апфелбек Виктор: Вођа кроз збирку безкичмењака	287—310
— Компоненте балканске фауне из рода Chrysomelidae (Col.)	435—450
Beck pl. Mannagetta, dr. Günther vitez: Flora Bosne, Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka	451—476
Ћоровић др. Владимир: Научни рад земаљског музеја	3— 34
— Ситнији прилози	415—434
Jelenić dr. fra Julijan: Ljetopis fra Nikole Lašvanina	335—368, 555—584
Кацер др. Фридрик: Кратак вођа кроз минералошко-геолошко-палеонтолошке збирке б.-х. земаљског музеја	253—282
Kraus dr. Rikard: Cefalopodi ljušturnoga vapnenca kraj Gacka u Hercegovini	369—414, 495—550
Мали Карло: Вођа кроз ботаничку збирку земаљског музеја	283—286
Паржик Карл: Земаљски музеј у Сарајеву	35— 42
Patsch dr. Karlo: Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju	141—220
Рајзер Отмар: Зоологичке збирке краљежњака	311—334
Truhelka dr. Ćiro: Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko	43—140
— Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne	221—252
— Nekoliko mlađih pisama bosanske gospode pisanih bosanicom	477—494
— Bosanicom pisani turski tekstovi	551—554
Uredništvo: † Nj. c. i kr. Visost. prijestolonašljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand i Nj. Visost vojvotkinja Sofija Hohenberg	1— 2
— † Tomo Dragičević	585—586

Sarajevo, januar—juni. **1914.** Сарајево, јануар—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

† †

Njegova carska i kraljevska Visost prejasni nadvojvoda i prijestolonasljednik

FRANJO FERDINAND

sa prejasnom suprugom, Njezinom Visosti

SOFIJOM vojvotkinjom HOHENBERG

imali su dana dvadesetiosmog mjeseca juna 1914. u 10 sati 40 min. prije podneva da visokim posjetom počaste bosansko-hercegovački zemaljski muzej.

Redakcija »Glasnika zemaljskog muzeja« odlučila je, da proslavi taj osobiti momenat svečanim izdanjem, koje bi imalo da ocrta rad lista i muzeja u ono dvadesetipet godina, što se navršilo, od kada je počeo list da izlazi.

Nesmiljena crna kob inače je odlučila!

U istom trenu, kada svi bez razlike veselim srcem očekivasmo visoke goste, da ih uvedemo u naše gojilište znanosti, izdisali su visoki gosti, pogođeni tanetima iz zločinačke ruke, svoje plemenite duše.

Prijestolonasljednik, baštinik i uzdanica velike monarhije, supruga mu, ideal žene i majke, padoše mrtvi kao žrtve bezbožne ruke.

Nepokolebiva i stalna vijernost te beskrajna ljubav naprama prijestolju i vladarskoj kući, koja neka plamti u srcima naroda Bosne i Hercegovine, jedino je kadra oprati ljagu sramote, koja je tim gadnim činom pala na ovu grudu.

Nad lijesovima tih velikih naših pokojnika i velikih naših nada osuđujemo grozan zločin, komu povijest Bosne i Hercegovine od postanja njena nije zapamtila ravna, i predajemo ubojice i moralne začetnike ovog umorstva nesmiljenoj pravdi i osveti Božjega suda, a potreseni neizrečenim užasom dovikujemo nevinim žrtvama neobuzdane bjesomučne mržnje:

Slava Im vječna,
Rajsko Im naselje!

† Njegova c. i k. Visost nadvojvoda i prijestolonasljednik
Franjo Ferdinand.

† Njezina Visost vojvotkinja Sofija Hohenberg.

Научни рад Земаљског Музеја.

Написао

Др. **Владимир Ћоровић.**

За научни свијет била је Босна и Херцеговина све до окупације готово потпуно terra nova. Неколико домаћих радника били су већином добродушни дилетанти, који су с добром вољом настављали Вуков рад прикупљајући народне умотворине и описујући живот и обичаје или давали своје мемоарске слике из локалне хисторије са понекад ширим концепцијама, али за то у оскудним компилацијама. Страни научењаци ријетко су залазили у наше земље, као и у остале турске провинције, јер је безбједност у њима била несигурна, комуникације веома хрђаве, а остали услови за рад више него тешки.

Иза окупације, кад су се ти неповољни увјети почели да губе и кад се знало, да ће рад ићи много лакше, почели су да стижу научни радници са разних страна, да у овим научно неексплоатисаним земљама приберу што више примарног материјала и да однесу оне прве утиске непосредности и новине. Страни музеји заинтересовани у великој мјери споменицима наше прошлости живо почињу да прате сав рад у Босни и Херцеговини и настоје сваким начином, да одавде добију што више предмета за своје збирке. Хрватски музеј у Загребу анимирао је за активност у трагању старина интелигентније официре и обратио се, осим тога, директно на главног заповједника окупационе војске Ј. Филиповића, да би му поклонио који хисторијски или етнографски важнији комад заробљеног оружја, што је овај обећао учинити. Већ 1878. год. добио је тај музеј из Прусца двије старе кациге и 30 добро очуваних стрелица, а наредне године доста старог новца, оружја и једну турску заставу. Бечки дворски музеј добио је 1880. год. у своје збирке прве наласке из гласиначких гомила, а настојао је и даље, да дође до другог материјала. Не мањи интерес за те ствари показивао је и мађарски народни музеј. Осим тога су многи приватни људи почињали рад на своју руку и материјал, до кога су долазили, разносили на разне стране, у јавне и приватне збирке.

То нагло интересовање за наше ствари и та јагма за предметима из наших крајева даде повода интелигентнијим људима између тадашње босанске бирократије, да и сами обрате пажњу на питања те врсте. Средином 1880. дошла је неким вишим чиновницима идеја, да у Босни и Херцеговини оснују једно археолошко друштво и с њим у вези и музеј, и то, како вели један тадашњи извјештај, изрично због тога: »да се драгоцјене наше старине не разносе по туђини.« Ствар је, међу тим, остала тада само на замисли, јер је у земљи било у то доба још сувише мало интереса за рад у том правцу. Требало је да прођу још три—четири године, док се прилике нешто среде и док потстицај за рад не дође услијед протеста и жеље јавности. Централна бечка комисија за истраживање и чување споменика била је организовала свој рад и у Босни и Херцеговини и то, како се данас зна, са добрим успјехом. То је дало повода и неким другим друштвима, да почну сличан рад и неизбјеживо ривалство у тим стварима није могло остати без посљедица. У јавности су почеле да избијају разне оптужбе и пребацивања и најзад и протести, што се то све, у опште, дозвољава.

То сво кретање оживи опет стару идеју о оснивању археолошког друштва и музеја. Др. Јулије Маканец, један од најзаслужнијих и најактивнијих тадашњих чиновника, објави 20. септембра 1884. позив за оснивање музејског друштва за Босну и Херцеговину. »Многе праве драгоцјености«, вели се тамо, »пропале су течајем времена за земљу — можда за увијек — и то на жалост више у ових задњих шест година; много је уништено или доспјело у руке непозваних. Свака даља небрижљивост у том правцу био би тежак гријех према овим земљама, према њиховој хисторији и према науци у опште.« И он с тога позива све пријатеље народне прошлости, да оснују један музеј за чување старих споменика и осим тога за сабирање фауне, флоре и минералошких објеката. Позив тај имао је врло лијепа успјеха. Градско вијеће сарајевске општине обећало је друштву сваку помоћ, а неколико искрених пријатеља дало је одмах с почетка неколико предмета као прве основе за стварање музеја. 5. октобра изабран је већ одбор, који је имао да изради штатуте и спреми све, што је потребно, да би друштво што прије могло започети рад. Одбор тај састојао се од ове господе: пресједник Коста Херман, подпресједник Мехмед-бег Капетановић, тајник др. Ј. Маканец, чланови; Сава Косановић, Андрија Јагатић, Даниел Барух, Хајнрих Милер, француски конзул Моро, Иван Сеуник и рударски савјетник Валтер. 14. маја 1885. била су од земаљске владе одобрена предложена правила и друштво је добило право јавности.

Према штатуту сврха је друштва била ова:

»*а)* да оснује босанско-херцеговачки земаљски музеј, у који ће се примити све, што је археолошки, културно-хисторички, умјетнички и обртнички значајно и по земљу својствено.

»*б)* да прокучи у земљи налазеће се споменике сваке врсте и сваког доба и да се стара за колико је могуће очување истих; напошљетку

»*в)* да потпомаже и унапређује кућевну индустрију и домаћи умјетнички обрт.«

А да постигне ту сврху имало је друштво да ради ове послове:

»*а)* да се набаве по земљу својствене ношње, покућство, посуђе, алат оружје, обртни производи, затим старине, архитектонске појединости, скулптуре бојадисане слике, жељезне и дрвене радње итд., које се више не налазе на првобитном мјесту свога опредјељења, затим да се систематично разреде као и повремено посуде слични предмети музеју, који би тијем у исто доба предочио слику умјетничке и обртне радиности становника земље и прошлости;

»*б)* сликање свију у земљи налазећих се споменика, умјетничких грађња скулптура, бојадисаних слика и ситних умјетности; побиљежење истих споменика од компетентних струковњака, један пут у географском, а други пут у стварном распореду, тако да ови пописи по знанственим начелима могу служити као мјерило код истраживања, описивања и расуђивања споменика, а затим као подлога за уређење умјетне топографије; истраживање стања умјетнина у сврху намјераваних преграђивања, поправака и рушења, кроз које би споменици могли бити оштећени или у њиховом опстанку отегоћени, на ископавања предмета и налазака, као и на значајне умјетне предмете, којима пријети опасност, да ће се разнијети, а затијем подношање извјештаја односно предлога земаљској влади, да иста предузме сходне мјере за уздржавање тих споменика, односно како би се спријечило изношање таковијех или умјетничкијех предмета у иноземство;

»*в)* испитивање природе и ширење у земљи постојећих грана домаће индустрије, очување истих од отуђења од њиховог природног земљишта, побуђивање и напућивање у погледу рационалније (умније) употребе уобичајених врста технике, скупљање за прођу сходних предмета, извјешћивање и стављање предлога у сваком погледу, уз подношање покусних радња, земаљској влади.«

Као што се види из тог тешко и не са много вјештине писаног штатута друштво је добило много шире задаће, него што се с прва мислило и него што је за почетак рада могло бити од користи. Али то је била жеља и основа тадањег заједничког министра финанција, Бењамина Калаја, који је хтјео да музеј не буде једна чисто научна, него уједно и привредна институција; да буде не археолошко-природњачки, него умјетничко-обртни музеј. Не порећи важност овог другог нама је данас мило, што су оснивачи музеја остали при својој првој намјери. Научни завод, ако хоће да има свој прави значај, мора остати само научни; научне и привредне сврхе у исто вријеме у оваквим дисциплинама, какве су требале бити заступљене у новом музеју, тешко би се подносиле и, што је још важније, тешко би се изводиле. Један савјестан хисторичар не може и не смије да буде у исто доба и привредни организатор; природњак исто тако. За умјетничко-обртни музеј потребна је једна из основа друкчија организација и друге радне снаге, него за музеј археолошко-природњачки, који је поставио себи строге научне дужности и у ком се ради не ради привредног, него ради научног успјеха.

Можда је за Калаја, који иначе није био човјек од много устручавања, било непријатно, да му се пребаци, да је музеј и сав његов рад једна непродуктивна инвестиција и да је луксуз у земљи, гдје су више од три четвртине грађана прости аналфабети. Тај се приговор, на жалост, понавља и данас. Али Калај, који је толико пута ишао својим путем не освრћући се и на много стварније и много оправданије приговоре, није морао узимати сувише озбиљно те утилитаристичке примједбе. Велике установе за националну културу, академије, позоришта и музеји, нијесу само рефлектори »сјајних« прилика садашњости, како многи мисле да морају бити, нити увијек излазе из ње, него су то установе већег значаја и даље будућности. Да је имао свих обзира о духовној дозрелости своје Хрватске бискуп Ј. Ј. Штросмајер не би још 1861. оснивао Југославенску Академију, нити би Кнез Михајло у онда још полутурском Биограду 1867. почињао Велико Народно Позориште.

Музејско друштво почело је одмах рад и то према својим ранијим интенцијама. Како је, међу тим, већина чланова одбора била заузета својим службеним пословима и на другој страни и није могла, да се потпуно преда музејском раду, то управа одлучи, да набави једног стручног друштвеног чиновника и да главне дужности повјери њему. 26. фебруара 1886. започео је своју службу позвани млади пристав умјетно-обртног загребачког музеја, Др. Ћиро Трухелка. Уз барона Федора Николића, пресједника друштвеног иза одобрења правила, он је био тајник и главни функционер одбора. Он је имао да врши све послове, да организује рад друштва и да спреми све, што је потребно за отварање музеја. По струци својој он је био умјетнички археолог (ђак И. Кршњавија) и при његову избору од Калаја изгледа, да је била најмјеродавнија баш та његова струка ради умјетничко-обртног музеја. Али у Босни, у обиљу хисторијских споменика сваке врсте и на терену, гдје је све било толико ново, карактеристично, важно и непознато, Трухелка опажа, да ће се моћи више развити и он сам и завод, коме је на челу, ако почне научно испитивање сложене, али врло занимљиве прошлости српско-хрватског народа Босне и Херцеговине, него ако се преда упућивању »у погледу рационалније употребе уобичајених врста технике« и скупљању »за прођу сходних предмета.« Он се с тога живо предаје овом првом послу и у њему добија знатних заслуга.

Друштво је било од почетка одлучило, да у музеју, које ће оно основати, треба да буде и одсјек за природописне збирке. Ту своју одлуку оно је почело и да остварује. Не дуго иза позивања Ћ. Трухелке музејско друштво је позвало и бечког препаратора Едмунда Целебора (1. маја 1886.), да би имало добра вјештака за препарирање многих животиња, које су поклањане за нови музеј. Годину дана иза њега, 30. априла 1887., дошао је у Босну као млад волонтер и Отмар Рајзер, толико заслужни испитивалац фауне босанске, специјално орнитологије, у којој ужива признат глас.

Ова тројица младих радника, уз рударског сатника В. Радимског, који је уређивао минералошку збирку, прегоше свом снагом, да чим прије створе земаљски музеј. Они пропутоваше велик дио Босне и Херцеговине, бавећи се нарочито природописци на блатима бушком, мостарском и Хутову, а Ћ. Трухелка проучавајући средњовјековне стећке и манастир Озрен. Мале двије собе, које су у партеру земаљске владе служиле за музеј, бише брзо напуњене. Збирке су се видно множиле сваки дан заједно са интересом за нови музеј. Пратећи тај напредак одлучи тада земаљска влада, да се музеј развије као засебна институција државна и уступи му шест соба са нешто споредних просторија у другом спрату велике зграде пензионог фонда на Црквеном Тргу. У тој згради би наш музеј први пут уређен систематски, свечано отворен 1. фебруара 1888. и проглашен земаљском, односно државном установом. На чело његове управе као директор би постављен Коста Херман, владин савјетник.

Напредак музеја иза тога био је осигуран. Као државни завод он је имао друкчији углед и боље изгледе за рад. Осим тога добио је и више средстава и веће атракције за сараднике, који су се већ почели јављати. Ософољена признањем за дотадашње успјехе и са жељом, да од музеја створи једно право научно средиште у земљи, управа његова покреће 1889. и орган музејски, његов Гласник. »Излазећи у јавност с Гласником нашег музеја«, вели се у његовој уводној ријечи, »ми имамо двојаку цијељ пред очима. Прво хоћемо, да имамо јавно гласило, у којему ће се зналачки проучавати и описивати свака струка, која је заступљена у музеју, зарад свестраног упознавања земље и народа. У другу руку желимо још, да ово гласило буде поучан лист за нашу напреднију читалачку публику, поучан у оним предметима и питањима, који засијецају у струку и дјеловање самог музеја, или који стоје с њим у свези.«

Дисциплине, које су по жељама уредништва требале бити заступљене у Гласнику, јесу ове: земљопис; хисторија; археологија свих вијекова; умјетност; језик и књижевност; етнографија; природопис у најширем обиму; статистика и најзад библиографија о Босни и Херцеговини. То су, уједно, биле оне дисциплине, које је хтјео земаљски музеј нарочито да његује. Велик дио тога програма остала су pia desideria; за извјесне ствари није било стручних сарадника (земљопис, етнографија), а другима се није довољно обраћала она потребна пажња, коју су ти предмети, националне дисциплине, тражили изнад свега (језик и књижевност).

Појавом Гласника музеј је добио више интереса и почео се популарисати у народу. Међу његовим првим сарадницима ми видимо људе из разних наших крајева без разлике вјере и народности, који доносе своје не увијек ни добро нађене ни добро саопштене, али вазда с много добре воље даване прилоге. Ту су Томо Драгићевић, Мехмед еф. Хулуси, Мустафа Хилми, Тимотије Витановић, Симеон Чајкановић, Петар Мирковић, Христифор Михајловић, Коста Ковачевић, Мехмед-бег Капетановић, Иван Зовко, Ђорђе Свитлић, Лука Грђић-Бјелокосић, Петар Иванчевић, Хусеин-бег Карабеговић, Ибрахим-бег Башагић, фра Р. Баришић, Есад еф. Узунић, Стеван Делић и др. Лист се читао и тражио и радови, који су били саопштени у њему, нијесу остајали незапажени.

Осим тога, настојањем Косте Хермана, који је био врло активан уредник листа и управитељ музеја, Гласник је добио већ у својим првим годинама за сараднике и људе од најбољег имена у нашим наукама, људе, чија би сарадња чинила част и свакој академији. У листи тадашњих сарадника Гласникових налазимо имена: Фрање Миклошића, Ватрослава Јагића, Илариона Руварца, Људевита Талоција, Константина Јиречека, Јулија Паулера, Морица Хернеса, Фрање Булића, Ивана Волджиха.

Да резултати научног рада у земаљском музеју буду познати и ширем кругу европских стручњака одредила је управа музеја, према одобрењу министра Калаја, да све важније прилоге штампане у Гласнику на српскохрватском језику преведе на њемачки и објави у низу публикација под насловом Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. Прва свеска те публикације, која није везана никаквим роком, изишла је 1893. у Бечу под уредништвом Дра Морица Хернеса, тада асистента на природописном дворском музеју и доцента на бечком универзитету. До данас изишло је дванаест великих свезака те серије под истим уредништвом и на истом мјесту. Wissenschaftliche Mitteilungen обратиле су пажњу на наш музеј свих важнијих научних завода не само у Европи, него и у Америци; по њима је наш музејски рад добио једно шире признање и помоћу њих је наша библиотека ступила у везу са многим врло важним научним институцијама и добила јаке основе за свој даљи развој.

*

Научни рад у Земаљском Музеју био је врло разноврстан и по обиму, и по садржају и по вриједности. Као свуда и ту је све зависило од сарадника и њихове спреме, с једне стране, и од интереса, који се научним проучавањима указивао, с друге стране. Природописци су давали најшаренији и за широку публику најзанимљивији материјал, њихов је рад био свуда најљепше гледан и није чудо, што им се са сваке стране ишло у сусрет. Да би постигли још љепше резултате и проширили круг својих опажања они су слати у све земље Балканског Полуострва осим Маћедоније и доносили су отуда огроман материјал. За испитивања давне прошлости босанске чинило се врло много: прехисторичка насеља на Гласинцу и Бутмиру прегледана су од читавих археолошких комисија из свих европских земаља и за њих се давало, колико се тражило. Али у оно прво доба анационалног босанства, кад је било непријатно свако национално настојање, избјегавао се у осјетној мјери рад на проучавању српско-хрватског језика, његове прошлости и дијалеката и рад на проучавању књижевности у Босни и Херцеговини. Незгодно је било осим тога и то, што за то није било на располагању ниједног стручњака и што се није хтјела утврдити тим студијама органска веза између окупираних земаља и осталих српско-хрватских покрајина. Отуд се и догодило, да смо у Земаљском Музеју имали и прехисторичка и римска и природописна одјељења свих врста, само не српско-хрватско и да боље познајемо прехисторичке градине и римске војничке кастеле, него споменике наше словенске прошлости.

Највише успјеха постигао је наш музеј у проучавању прехисторијских насеља свих доба. До рада Земаљског Музеја о прехисторији Босне и Херцеговине знало се врло мало; толико мало, да се све дало свести на двије ријечи. Од оснивања музеја, од првих ископавања, која је 1888. започео Ћ. Трухелка на Гласинцу, није било године, кад се није нашло ствари од замашног значаја и кад се нијесу отварали све новији и све шири научни видици. Неколико људи, с пуно знања и предaности, раде на тим стварима по читаве мјесеце и године. Осим Ћ. Трухелке прехисторијом су се у Земаљском Музеју бавили В. Радимски († 1895.), један врло поуздан и савјестан испитивач[1]), Фрањо Фиала (у музеју 1892.—1898.), који је био једно вријеме и чувар прехисторичког одјељења, најзад Вејсил Ћурчић. Уз њих је који пут радио на терену и упућивао у послу М. Хернес.

Од 1888.—1897., за пуних девет година, вршена су ископавања на Гласинцу, која су дала необичних резултата и за прехисторичка насеља халштатске периоде у читавом том подручју и за културу и везе тих становника. Неколике хиљаде предмета нађених у гласиначким громилама представљају ријетко обиље материјала, на основу кога се даду реконструисати завидне слике старог живота. Године 1889. почета су мања ископавања у сарајевској околици на Златишту и код Собунара; 1890. у Сретешу и Ћатићима; 1892. у Рогошу код Блажуја. 1892. испитао је Ф. Фиала први пут у нас двије пећине, познату Маринову пећину код Рогоушића (у њој је нађено остатака разних животиња, од којих су неке као свизац, тресетно свињче и јелен већ сасвим изумрли у Босни) и Мегару у Бјелашници, у којој је нашао лубању изумрлог медвједа пећинара. Пошто су већ 1890. Коста Ковачевић и Петар Мирковић указали на значај некрополе у Језеринама почео је 1892. В. Радимски тамо систематско ископавање и нашао је преко 550 гробова са врло много материјала понајвише из латенске периоде. 1893.—5. прекопавана је насеобина на Дебелом Брду код Сарајева и утврђено је, да је то једно дуготрајно насеље од бронзаног доба па све до VI. вијека послије Христа. 1894. нађена је неолитичка градина у Чунгару код Цазина, која се, према очуваном материјалу, одржала до у халштатску периоду. Година иза тога, 1895., чини нарочит датум у проучавању прехисторичких насеља. Тад је објављен нов тип насеља код нас, сојенице у Рипчу, које потјечу из бронцаног доба и трају до латенског, са мноштвом новог и карактеристичног материјала. Исте је године као круна свега рада у том правцу публиковано и прво извјешће о великом и срећном ископавању у Бутмиру. То је наше до данас једно од најстаријих насеља, чисто из каменог доба, са јединственим богатством материјала; мјесто у коме се не само радило с каменом, него мјесто у коме се он и обрађивао и то у толиком опсегу, »за који југ Европе пружа мало аналогија.« Ту је, даље, било толико пластичних радова од иловаче и шарања иловастих посуда, »какво се није нашло још нигдје и никада у толиком броју и разноликости на једном налазишту млађег каменог доба.« Није, према том, чудо, што је Бутмир значећи читаво откриће за све људе од науке побудио код свих много ријетких похвала. Јосип Хампел писао је, да та публикација »има управ епохалан значај за научно проучавање прехисторијских прилика балканских земаља«; стари Р. Вирхов посветио јој је дуг, исцрпан и врло похвалан приказ, а др. М. Мух назвао је Бутмир класичним мјестом. Године 1895.—6. претражено је 176 равних гробова код Санског Моста, по свој прилици јаподских. Утврђено је, да су становници те области вадили ту у земљи обилату жељезну руду, па је талили и од њеног материјала правили оружје и ствари за домаћу употребу. 1897. упозорио је Томо Драгићевић на важно неолитско насеље на Краљевинама код Новог Шехера, па је на основу тога почето ископавање тек год. 1906.—7., али му резултати још нијесу објављени. Исте године био је наставио Ф. Фиала, а довршио В. Ћурчић извјештај о рибићкој некрополи, гдје су откопана 304 гроба латенске периоде. У Горици (љубушки котар) нашао је 1898. Ћ. Трухелка прехисторичку некрополу с крематоријем и са врло много предмета, од којих су многи странога типа (37 италских фибула). По њима је утврђена јаче ранија констатација, учињена поводом наласка нешто млађих африканских новаца од туча и италских сигнираних асова, о промету између тих наших крајева и Италије. Ова некропола важна је, даље, и по том, што је у њој нађено много предмета од сребра са одличном техником. Год. 1900. претражени су градина на врелу Раме; једна громила у Плани и гробљиште у Дôњим Ламинцима. Од 1899.—1911., са дужим размацима, откривале су се сојенице у Дôњој Долини код Саве, чије је корито раније несумњиво било много дубље. На њих је упозорио управу музеја најприје М. Ђурковечки, који је и иначе стекао нарочитих заслуга за проучавање те важне и богате насеобине. У том је насељу (с највише заслуга В. Ћурчића) нађен 1904. онај велики прехисторички храстови чамац, који данас свраћа главну пажњу свих појеетилаца прехисторичког павиљона и преставља највреднији предмет тог одјељења. Год. 1906. дат је претходни извјештај о неолитском насељу у Дôњем Клакару, једном од најстаријих иза бутмирског и новошехерског. Двије године доцније,

---

[1]) Он је у издању земаљске владе објавио и једну врло корисну упуту: »Прехисторичка налазишта, како се претражују и како се с нађеним предметима поступа, с особитим обзиром на Босну и Херцеговину и оне крајеве у аустро-угарској монархији, гдје има прехисторичких останака,« Сарајево 1891., 4⁰, 180.

1908., проучавао је Вејсил Ћурчић прехисторијске утврде око Сарајева и дао о том неколико корисних опажања. У 1909. објавио је Ћ. Трухелка резултате прекопавања једне гробнице у Махревићима (чајнички котар), важне по том, што је то мјесто досад најисточнија граница културе латенског доба у Босни. Осим тих ископавања вршених у дужем времену и више мање систематски било је у читавој земљи и врло честих и случајних налазака, од којих су неки од велике вриједности. Успјех и обим оволиких радња у времену од двадесет година види се најбоље по овом податку: крајем 1909. године (од тада се није ни на једном мјесту копало у старом размјеру) имала је прехисторичка збирка земаљског музеја 31.123 инвентарисана предмета. Толико обиље тих налазака нема до данас ниједан други музеј на Балкану.

Споменика из римског доба има у Босни и Херцеговини врло много; својим обиљем они су неминовно свраћали на се пажњу многих путника, путописаца и испитивача. Међу првим поклонима чињеним Земаљском Музеју било је највише предмета из римског времена, нарочито много новаца. Отуд је разумљиво, што је у збирке музеја ушло врло много предмета и у његов Гласник врло много прилога из те дисциплине и у оно прво доба, кад се тим стварима није нико бавио досљедно и искључиво. Уз своје друге послове занимали су се римском археологијом Ћ. Трухелка, Ф. Фиала и нарочито и с много успјеха и иначе заслужни В. Радимски. Осим тога стекао је за музеј великих заслуга у тим проучавањима и инжињерски надсавјетник Иван Келнер, који је, осим других открића, извео 1893.—5. оно обазриво и важно прекопавање римских зграда на Илиџи. Али прави и потпуно научни успјех свих тих студија почео је од онда, од кад је у музеј за ту дисциплину позван један стручњак и од кад је њему повјерен систематски рад у том правцу. Био је то Др. Карло Пач, ученик Ј. Јунга и особито О. Бендорфа и Е. Бормана, млад археолог, који је већ дотад имао важнијих и од стручњака запажених прилога. Од 3. октобра 1893., од кад је почео службу у Босни, па до 1. маја 1898., он је био у исто вријеме и наставник на сарајевској гимназији; од тог времена припада само музеју као чувар његова римског одјељења.

Прво веће ископавање за ове студије почело је 1890. године. Људевид Погачниг, надрудар друштва Bosnia, био је 1883. у Градини код Сребренице запослен мјерењем водене снаге на том мјесту и како је био човјек више интелигенције и с више интереса за средину у којој ради он нађе ту несумњивих трагова не само ранијег римског насеља, него и њихова рударског занимања на том у сребру богатом крају. Ископавања, која је ту од 1890.—1893. вршио В. Радимски, потврдила су још више ту констатацију и донијела врло занимљивих прилога за познавање живота у муниципију домавијанском, у мјесту Градини код данашње Сребренице. 1891. нађено је, да је на Црквеници код Добоја била римска утврда (castrum). Исте године почео је Филип Балиф корисна испитивања римских путева у Босни и Херцеговини, саопштивши у Гласнику своја опажања о путу, који је из Салоне водио у долину Сане. Тај свој посао он је наставио и доцније и као резултат тих проучавања изишло је 1893. у музејском издању његово дјело Römische Straßen in Bosnien und der Hercegovina (I. дио) са додатком К. Пача о натписима римских путева и о њиховој повјести. Године 1892.—3. биле су нарочито срећне за наласке из задњих времена римске власти, у доба хришћанства. Неколико мањих цркава и двије веће базилике из тог доба оправдавају мишљење, да је процес христијанизирања почео у нашим крајевима још прије сеобе народа и судећи по очуваним фрагментима архитектуре и орнаментике да је био у вези са Далмацијом, из које је продирала и романизација и христијанизирање у Босну и Херцеговину. У Црквинама у Шипраги (котар Котор-Варош) нађена је једна старохришћанска црква прилично велика обима (18·42×14·2 м); у Јајцу друга много мања, управо капела; у Зеници, гдје је у VI. вијеку била епископија (Bistue nova), откривена је занимљива двострука базилика, а у Стоцу, данас запуштеној и занемареној вароши, нађени су останци богатих кућа украшених отменим и укусним мозаицима и мали храм у Тодоровићима. Исте године откопана је и црква у Дабравини са много значајних и врло добро очуваних архитектонских одломака, којима је двадесет година доцније у непосредној близини, у Брези, нађен потпун пандан. У Мајдану код Варцар-Вакуфа разривена је црквена рушевина по свој прилици из римског времена, а у Варошлуку (долина Лашве) једна базилика. Необично важан налазак учињен је у Дренову (новопазарски санџак); ту је нађен хришћански натпис латинског типа: Te, C(h)riste, auctore pontifex. То нам боље него ишта друго казује пут и начин христијанизирања у то вријеме. Год. 1895.—6. при ископавањима у Привилици (бихаћки котар) откривено је много вотивних споменика и на основу њих је утврђено, да је ту у то доба било једно средиште Јапода, који су становали у сјеверозападној Босни. Осим тога, ти су налази дали богат материјал за домаћу митологију и за управу трачко-келтских племена. Год. 1895.—1903. поближе је проучена топографија старог Делминијума-Дувна (Жупањца) и означен значај тог мјеста са форумом из 18./19. год. посл. Хр. у оном крају. Године 1897. прекопан је коњички митреум, који је, према новцу његове благајне, постојао по свој прилици од Трајанова до Аркадијева времена, до IV. стољећа послије Христа. Тај је налаз важан нарочито по том, што је на основу његове олтарске слике одређен ближе церемонијал мистичног Митрасова култа. Према прегледу даном 1902. год. коњички котар био је у римско доба добро насељен (у њему је нађено 19 насеобина) и важан ради пута, који је туда водио; осим тога довољно култивисан и с много трагова живог промета. При градњи нове пруге жељезничке за Груж ископао се у Могорјелу (Магорјелу) римски војнички град већег обима најбоље одржани у свој Европи. Одмах су тамо почела опсежна копања, прекривања и одгртања, која су дала најбоље резултате. Они ће на скоро бити објављени. У једној нарочитој расправи указао је 1902. К. Пач на велики значај наласка старих новаца за одређивање промета и трговине у разним крајевима и упозорио на важност детаљних студија те врсте. Год. 1902. претражена је римска насеобина у непосредној близини Мостара, у Потоцима, и опет са наласком једног Митрасовог споменика. У Варвари (прозорски котар) откривена је 1905. црква, по чијој је светици и име добило свој назив, и неколико других старијих споменика римских, на основу којих се могло с пуно вјероватности претпоставити да је ту било мјесто Bistue vetus. Те је године утврђено идентификовање још једног римског мјеста у нашим крајевима, и то Municipium Salvium са Грковцима, селом на сјеверном крају ливањског поља. Том приликом су одређена и друга насеља из те све околице. 1906. год., према обилатим наласцима из околине, одредио је К. Пач (за разлику од В. Радимског, који је мислио на Мостарско Блато) да се за Псеудо-Скилаксово језеро има сматрати Хутово Блато. У једној посебној расправи доказано је у истој години, да је и западни дио Балканског Полуострва био насељен Трачанима и да су ту они, по својој прилици, били старији становници од Илира. Наредне године објављен је резултат успјешних ископавања у Скеланима вршеним 1896.—8. Ту је нађено на 30 натписа, много архитектонских и орнаменталних одломака и рушевине од двају цркава. У Хумцу је 1907.—8. нађено много надгробних и вотивних натписа, на основу којих су се могле одређивати посаде великог војничког града на том мјесту и поријекло војника, што је за етничко познавање наших »Римљана« од врло великог значаја. У 1909.—1910. копало се у Арнаутовићима (височки котар), гдје је нађена »монументална црквена зграда из времена босанских краљева, која је дјеломице саграђена на темељима старије мање цркве, а под њом бијаху опет темељи римске зграде«. Год. 1910. извјештено је о наласцима у Шипову у долини Пливе, гдје је била римска тврђава. Уз те веће и више систематске радове дано је врло много мањих прилога о појединачним наласцима, који знатно допуњавају наше познавање Босне и Херцеговине у римско доба. Нарочито је у Херцеговини, на основу тих суптилних студија, одређивано њено развијање под римском управом, њене физикалне, привредне и социјалне прилике и велике мијене у њеној епидерми, од доба њеног благостања до дегенерације настале услијед опустошења шума и оскудице вода. Упоредо с тим иде проучавање старих римских путева, нарочито значајних за хисторију трговине у овим крајевима. Год. 1911.—12. нађен је у Тасовчићима крај Неретве, на мјесту гдје је нађен наш најстарији римски натпис (почасни споменик цару Октавијану Августу из год 36. пр. Христа) велики римски град, те је започето са његовим откривањем. Нађено је осим свега тога неколико десетина нових натписа, на основу којих се то познавање још јаче утврђивало; изнешено је, најзад, много корисних и добрих упута за солидан методски рад у том правцу.

Према успјесима постигнутим у те двије дисциплине не стоје готово ни у каквом размјеру успјеси у проучавању наше хисторије у доба босанске самосталности. Нарочито не успјеси Земаљског Музеја. Јер проучавања из тога доба, која је с много срећних резултата давао Љ. Талоци, нијесу плод музејских настојања, исто као ни прилози К. Јиречека, И. Руварца, Ф. Шишића, К. Хорвата и др. Једини од музејских чиновника, који се бавио тим стварима, јесте Ћ. Трухелка, али он је, као што смо видјели, имао много дужности и на другим странама и није могао да се тим студијама преда сав и преда потпуно. У задње вријеме тај се недостатак настоји поправити. Почело се, прије свега, систематским проучавањем архивалног материјала у Дубровнику, у граду, који је имао толико веза с нашим крајевима и чији записници садрже безброј података за нашу хисторију. Прешло се, онда, и на проучавање оних споменика у земљи, који припадају времену баната и краљевине и који безусловно заслужују да буду поближе приказани.

С почетка су се саопштавали понајвише натписи са старих стећака и крстова, који су интересовали све путнике по Босни и Херцеговини, и то саопштавали редовно са добрим снимцима. У толико су та наша издања била боља и поузданија од издања објављиваних у Vjesniku hrvatskog arheološkog društva и у дубровачком Slovincu. У том послу наш је музеј имао лијепа успјеха; његовом заслугом објављено је на стотину нових натписа из XII.—XV. вијека и исто толико из XVI.—XVIII. Међу њима су били и чувени натпис Кулина бана с почетка XIII. стољећа и гробни натпис жупана требињског Грда, који је досад наш најстарији ћирилицом писани епиграфски споменик негдје из 1180. године. Још 1889. дао је Ћ. Трухелка врло користан прилог за палеографско проучавање босанске ћирилице или такозване босанчице са добрим пробама писма, а 1891. чланак о орнаментима босанских мраморова.

Првог времена доносио је Гласник и неколико прилога о старим манастирима по Босни и Херцеговини, које су већином давали њихови управитељи. Ти прилози били су од извјесне користи, и ако су потјецали од дилетаната, и штета је, што нијесу и доцније настављани. Описани манастири подигнути прије Турака били су ови: Олово (од Косте Хермана), Сутјеска (од фра Р. Баришића), Завала (од Христифора Михајловића). Год. 1891. почео је Ђ. Стратимировић проучавање наших старих градова и прву студију посветио је Бобовцу, другу Марковој кули у Вишеграду и Добруну, у ком се налази и једна црква из XIV. стољећа. 1891—2. бавио се даље Ћ. Трухелка проучавањем Јајца, те мрачне и тужне престонице босанске. Год. 1893. дат је извјештај о босанским, српским и бугарским новцима, који су се тада налазили у музеју у невеликом броју, а 1897. опширна студија о славонским бановцима, који су у сјеверозападном дијелу Босне били дуго у промету. Год. 1900. објављен је један мали прилог о босанским соланама, а 1901. већа радња о државном и судбеном устројству Босне у доба прије Турака. Нов и врло користан прилог за босанску нумизматику изазвао је налазак 19 комада босанских динара бана Стјепана Котроманића, а још више богати налазак код Рибића (коњички котар), од кога је 1266 комада сребреног новца краљева Твртка и Томе спашено за музеј. Год. 1908. почео је Ћ. Трухелка да објављује своје исписе из дубровачког архива, од којих су нарочито занимљиве оне вијести о години катастрофе босанске краљевине 1463., и тестаменат госта Радина, једно драгоцјено врело за богумилско питање.

Још је лошије стало са проучавањем турске периоде. Док за хришћанске споменике и догађаје тога времена има и вијести и радника, макар и оскудних, дотле за Турке није било готово ништа. Наш музеј нема ниједног ориienталисте, и ако га одавно треба и тражи, и тек је у најновије доба добио једног сталног сарадника, Фехим еф. Спаху, пошто покушај са начитаним, али недовољно критичним Сејфудин еф. Кемуром није успио. Материјала, међу тим, има у земљи толико, да за његову обраду треба неколико снага и неколико десетина година. Садржајем богати сицили толиких кадилука; безбројни фермани, берати, бујрулдије; разни рукописи с масом записа и обиље разних натписа; велик број хроника, меџумуха и хисторија све то чека на своје испитиваче. Читав стари вилајетски архив пренешен је у наш музеј, у ком је било и без тога на неколико стотина фермана и других аката и на 500 разних рукописа. Без проучавања тог турског материјала немогуће је дати дефинитиван преглед босанске хисторије и сваки покушај у том правцу биће непотпун, једностран и услијед тога стално у опасности, да је необјективан и преурањен.

Готово све, што је објављено у Гласнику о времену турске владавине, нарочито по турским врелима, потјецало је од спољашних сарадника. Један дио тих сарадника били су Муслимани и свакако је не мала заслуга уредништва, да их је активисало и добило за сараднике. Од њих су дали нешто боље прилоге Мустафа Хилми (један прилог за хисторију Сарајева и за мостарску ћуприју), Мехмед еф. Калабић (о Хаџи-Синановој текији), Мехмед-бег Капетановић (о Рустам-паши Опуковићу). Ибрахим-бег Дефтердаровић (листине породице Ресулбеговића) и Сафвет-бег Башагић (најстарији ферман Ченгићâ). Више од десет година иза тога нема прилога од Муслимана и тек се 1908. јавља шејх Сејфудин еф. Кемура са преводом путописа Евлије Челебије и својим корисним прилозима за хисторију сарајевских џамија. Иза тога он даје и неколико података за црквену хисторију православних и католика у XVIII. вијеку. 1912. год. дао је С. Башагић опширну радњу о Бошњацима и Херцеговцима у исламској књижевности, а 1913. Ф. Спахо један врло важан турски рударски законик. Овај низ имена и прилога у размаку од двадесет и пет година и у сразмјеру са материјалом, за којим само треба пружити руку, показује најбоље како се у том проучавању мало учинило и мало постигло, нарочито у времену до 1908. године, и како и колико треба радити, да се постигне приближно сличан успјех ономе у проучавању прехисторијских и римских старина.

Осим Муслимана дао је од музејских радника К. Херман 1889. један мали чланак о вишеградској ћуприји, а 1890. о Хаџибеговој кули у Хутову. Ћ. Трухелка је у два маха (1889., 1894.) писао о турским новцима кованим у Сарајеву. Уз то је 1889.—1890. саопштио и извод из кронике фра Николе Лашванина, толико корисне за познавање многих прилика нарочито XVII. вијека. Год. 1892. донијели су В. Радимски и К. Херман свој извјештај о споменицима Милорадовића у Ошанићу код Стоца. Издане су двије дипломе, једна српско-хрватска од Скендер-баше из 1486. год., а друга турска султана Ахмета из 1714. Дуго времена иза тога, тек 1905. год., објављен је онај дио путописа Француза Киклеа из 1658., који говори о Дубровнику и Босни. Год. 1907. штампао је Вејсил Ћурчић занимљив чланчић о кациги Мехмед-паше Соколовића, која се чува у бечком дворском музеју. Двије године доцније издају се фојничка хроника и нека писма из тог лијепог манастира. Владимир Ћоровић спрема низ прилога за црквену хисторију православних и 1910. објављује преписку сарајевске српске општине са владикама и патријарсима од 1672.—1717., а 1911. почиње са описима херцеговачких манастира. Најважнија публикација о приликама из тог доба јесте богата збирка српско-хрватских писама турских султана, везира, паша и осталих угледника из XV. и XVI. вијека, коју је нашао у дубровачком архиву и објавио Ћ. Трухелка. Исто је, даље, од велике важности његова монографија о Гази Хусрефбегу, главном оснивоацу Сарајева, прва повјесно-умјетничка монографија те врсте код нас.

Језик и књижевност били су готово потпуно напуштени. Оно, што се у том урадило од стране музеја, једва се да наћи и опазити. У двадесет и пет књига Гласника само је један чланак о језику и то чланак В. Јагића: »Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима« (1890.); иначе ништа више. Ни једног прилога из хисторијске граматике, и ако се у нашим крајевима још од XII. вијека писало народним језиком; ниједног прилога из у нас толико богате и занимљиве дијалектологије. Осим што је Хусеин еф. Карабеговић још прве године објавио Каимијину пјесму о освојењу Кандије у свих двадесет и пет књига Гласника нема ни једне студије из књижевне хисторије и у опште ниједног књижевног прилога. Чак се ни народној поезији, у нас толико важној и значајној, није обраћала никаква пажња; за њу се више брине балканска комисија бечке академије, него наш научни завод.

На етнографији се радило нешто више. Етнографска збирка, коју има наш музеј иде свакако међу најбогатије и најзанимљивије, и ако није прибирана систематски. У прво вријеме, кад је све јурило да нађе и однесе најљепше комаде народног одијела, веза, оружја и других предмета, управа музејска желила је, да спријечи такав рад и почела је сама, да врши те исте послове. Услијед тога новац се трошио више на предмете, који су били у опасности, да оду у туђе руке и на предмете, који су нуђени на продају, него на систематско прибирање етнографског материјала. Исто је тако мало системе и у објављивању етнографске грађе. Уредништво је више зависило од сарадника, него што је било у његовом интересу и није кушало готово ништа, да рад организује у том правцу онако као што су чинили уредници етнографских зборника српске и југославенске академије: Др Ј. Цвијић, др. Т. Ђорђевић и др. А. Радић. Међу тим, рад је ипак имао успјеха, јер су Босна и Херцеговина биле нове, неисцрпљене земље и јер су активнији сарадници, нестручни за друге прилоге, могли ипак у тој дисциплини дати добре и врло употребљиве ствари. Осим К. Хермана и дра Трухелке, који су се бавили тим питањима, за Гласник су много радили др. Леополд Глик проучавајући народно љекарство и професор сарајевске гимназије Емил Лилек саопштавајући према причањима својих ђака многе корисне фолклорне податке. У новије вријеме етнографијом се бави В. Ћурчић, чија је вриједност у том погледу касно оцијењена. Дошавши на музеј 1. фебруара 1891. он је додјељиван од једног одјељења другоме без много обзира на његово стручно васпитавање, док најзад сам није осјетио и нашао свој прави пут. За етнографску грађу врло је користан и секретар дирекције, Фрањо Топић, одличан фотограф, који служи на музеју од 4. октобра 1894.

К. Херман објавио је чланке о кумству код Муслимана и о лову са соколовима (1889.—1890.); Ћ. Трухелка о народном лијечењу (на основу једне љекаруше), даље је 1894. дао једно упоређење народне женске капе из сребреничког котара са познатом фригијском формом и чланак о тетовирању католика у нашим крајевима. Послије тога, све до 1907., престају прилози музејских радника и етнографију у Гласнику заступају вањски сарадници. Те године јавља се др. Јевто Дедијер, који је кратко вријеме био музејски чиновник, чланцима о старим сеоским породицама у Херцеговини и о херцеговачким врстама непокретне својине (1908.). Год. 1909., кад је почео и своју службу у музеју, дао је В. Ћоровић један прилог за проучавање народних приповиједака, 1911. саопштио је једну занимљиву забрану пировања крсног имена у Боци Которској из 1772. године, а 1913. четири чланка из народне књижевности. В. Ћурчић штампао је 1910. корисне чланке о лончарству у Орубици и почетак својих интензивних студија о народном рибарству у Босни и Херцеговини. То је, ето, све, што се са музејске стране учинило директно на проучавању самог народа. Недостатак тај велик је и у толико, што је много појава, раније врло обичних, данас у новим културним приликама или потпуно ишчезло или у ишчазавању и услијед тога пропало за непосредне студије, које су несумњиво од највећег значаја.

У природним наукама наш је музеј, као музеј, мјесто за сабирање потребних научних објеката, учинио врло много. За оцјену тога довољно је навести ове статистичке податке: зоолошка збирка кичмењака има 25.918 објеката, безкичмењака 642 ладице и 200 кутија; минералошка 5500 комада и најзад ботаничка преко 30.000 арака.

Једно вријеме (1895.—1907.) постојала је у нашем музеју и антрополошка збирка, којом је управљао др. Леополд Глик, управитељ земаљске болнице († 1907.). Збирка се састојала, у главном, из лубања нађених при разним ископавањима и броји сада 440 комада. У Гласнику је Л. Глик био вриједан сарадник и саопштио је ове расправе: Тетовирање коже код католика у Босни и Херцеговини (1889.); О уроцима (1889.); Хамајлије и записи у народњем љекарству Босне и Херцеговине (1890.); Народни обичаји при порођају (1890.); О страви (1892.); Народни лијекови из билинства (1892.); Народно лијечење бјесноће у Босни и Херцеговини (1893.). Из антропологије; Резултати тјелесног мјерења 140 босанско-херцеговачких војника (1891.); Прилози физичкој антропологији шпањолских Јевреја у Босни (1894.); Људске кости из сојенице у Рипчу (1896.); Прилог физичкој антропологији цигана у Босни и Херцеговини (1896.); Прилог физичкој антропологији Албанеза (1896.). Заједно са познатим стручњаком дром А. Вајсбахом дао је 1901. студију о босанској лубањи (crania bosniaca).

На зоологији учињено је у музеју необично пуно. За кичмењаке је од почетка радио О. Рајзер са широком концепцијом обухватајући фауну свега Балкана. Његова нарочита пажња биле су тице; о њима је објавио дуг низ мањих и већих прилога и њима је посветио главно дјело свога живота, чувену Ornis balcanica, објављену као издање нашег музеја. (Досад изишло: Materialien zu einer Ornis balcanica II Bulgarien, 1894.; IV Montenegro 1896.; III Griechenland 1905.). За њу је рекао С. Брусина, један од наших најкомпетентнијих судија, да је то »bellissima opera che merita ogni lode«, рађена с љубављу, знањем и критиком. У Гласнику је из те области објавио О. Рајзер више прилога: летипас у Херцеговини, о пребивању четирију врста европских лешинара у нашим крајевима, о алпинској шеви (Philеremus [otocorys] penicillata Gould), о гнијезду орла златана и о босанској зоогеографији патака рода anatidae (све 1889.); 1890. дао је са проф. И. Сеуником народна имена тица у Босни и Херцеговини; 1891.—2. штампао је нека опажања за познавање врста тица у Босни. Год. 1892. изишао му је чланак о нашим галебовима, 1893. о вранама и сродним тицама, 1894. о ластама и сјеницама, 1895. о крунастим шевама и дивљим кокошима, 1897. о пјевицама. У год. 1896. изнио је О. Рајзер врло користан преглед о користи и штетама наших тица, нарочито згодан за широку публику. Са Иваном Кнотеком објавио је 1900. резултате посматрања сеобе тица по Босни и Херцеговини; а сам 1904. извјештај о свом орнитолошком истраживању у Србији 1899.—1900. год. Год. 1906. дао је чланак: Оток Крф у орнитолошком погледу и једини чланак неорнитолошког садржаја: о морском телету (Pelagius monachus) уловљеном код Опузена. Од тада нема, на жалост, у Гласнику више ниједног његова прилога. Он је, осим тога, на својим путовањима сабрао велик број биљака и кукаца за музејске збирке.

Бескичмењаке (баје, инсекте) студирао је и сабирао са много одане приљежности Виктор Апфелбек, који служи у нашем музеју од 28. априла 1890. год. Од оснивања Гласника он је његов вјеран сарадник и у њему је дао лијеп број својих испитивања, која су имала много успјеха наласком нових, раније непознатих врста. Чланци му иду овим редом: Нове бубе у пећинама јужне Босне (Leptoderus cylindricollis, Leptoderus pigmaeus, Leptoderus Hoermanni, Hexaurus nudus, Hexaurus Reitteri); нове врсте и варијетете Otiorrhynchus-а из јужне Босне и Херцеговине; нове врсте и варијетете трибуса Carabitae; јужнобосанске и херцеговачке врсте трибуса Pterostichini; босанско-херцеговачке Cerambycidae; о воденим бубама из Босне и Херцеговине; о стјеницама, цврчцима и биљним ушенцима; јужнобосанске и херцеговачке врсте Rhopalocera; прилог за познавање колеоптерне фауне у сарајевској околини; резултати колеоптеролошког испитивања из алпинске регије јужно-босанских планина; врсте, варијетете и одлике риластих кукаца из рода Otiorrhynchus (подразреда Dodecastichus Stierlin); нове Otiorrhynche из Босне и Херцеговине; врсте из фамилије Pselaphidae; балканске челе; карактеристика фауне бескичмењака у Босни и Херцеговини; критичке расправе о европским врстама отиоринха; к познавању палеарктичких куркулионида; нове врсте колеоптера са балканског полуострва (три прилога); нове врсте пећинарских колеоптера са балканског полуострва; нови кукци пећинари са балканског полуострва; нови кукци пећинари из Босне и Херцеговине; приноси познавању фауне колеоптера у Албанији; приноси познавању фауне колеоптера балканског полуострва (два прилога) и најзад компоненте балканске фауне из рода Chrysomelidae. Као О. Рајзер и В. Апфелбек је проширио подручје свога рада и то дијелом због потребних компаративних студија, а дијелом из жеље за већом активношћу. У Гласнику је он објавио опште резултате својих екскурзија у Бугарској, Турској и Грчкој, које је чинио више пута. Збир свих његових интензивних студија преставља опсежно дјело »Die Käferfauna der Balkanhalbinsel mit Berücksichtigung Kleinasiens und der Insel Kreta«, »које је у првом реду обрада материјала колеоптера сабраног у музејској збирци у Сарајеву«. Од тог великог дјела изишла је у Берлину 1904. прва обимна свеска (8°, IX + 422), у којој су обрађене карабоиде.

Ботаником се с почетка бавио Фрањо Фиала, а послије његове смрти Карло Мали, човјек са дугом ботаничком традицијом у породици, који је више година био вањски сарадник, док најзад 1. маја 1913. није сасвим дошао у Земаљски Музеј. Њему је сад повјерено уређење ботаничке баште. Од вањских сарадника највише је учинио за проучавање босанско-херцеговачке флоре проф. др. Г. Бек Манагета, који је дао преглед њезин и преглед флоре новопазарског санџака (1903., 1906.—7., 1909.). Осим њега радио је с пуно љубави на том предмету и др. Ђорђе Протић, садањи директор женске препарандије. Проф. Херман Енгелхарт задужио је нарочитом пажњом наш музеј својим проучавањима фосилне флоре Босне и Херцеговине.

Низ расправа из ботанике прилично је велик. Од музејских радника ту су прилози Ф. Фиале: о такозваним биљкама непријатељицама вапна и о неким ендемичним биљкама код нас (1889.); попис нађених врста босанско-херцеговачке флоре (1890.—1896.) и о двјема врстама босанске црногорице: Pinus leucodermis Antoine и Picea omorika Pančić (1890.); о вегетацији љубушког котара и о босанској јагорчици Primula bosniaca (1891.); босански рунолист Gnaphalium Leontopodium, ботанички поход Клек-планине и Осјеченица и Клековача планина код Петровца (1892.); 1893. објавио је нову врсту једне биљке Veronica crinita Kit. F. V. bosniaca, а 1895. нове љубице Viola Beckiana n. sp.

E sectione Melanium D. C. Даље, од 1899. почињу прилози К. Малија. Он износи попис својих флористичких налазака (1899., 1907., 1910., 1912.) и посебно чланке: Heliosperma (Silene) Retzdorffianum и Zwackhia Sendtneri (Boiss) (1903.). Дао је, осим тога, студију о плодовима и сјемењу из предхисторичке сојенице у Доњој Долини (1904.), чланак Hedraeanthus Hercegovinus (1906.), даље опис неких нових биљака из Босне и Херцеговине (1906.) и опаске уз Ranunculus croaticus Schott. (1907.)

У издањима нашег музеја мало се писало из области геологије и минералогије, и ако су заступници те дисциплине били све људи од знања и стручне спреме, за разлику од многих дилетаната у другим групама. В. Радимски више се бавио археологијом, него рударством; Јохан Гример је, у опште, мало и тешко писао, а заслужни земаљски геолог др. Фридрих Кацер је радије објављивао своје студије у стручним страним часописима. Др. Јевто Дедијер био је више антропогеограф, него геолог, и отуд његово занимање више са етнографијом, него са петрографијом. Од њих свих наш је Гласник донио само ове расправе: Серпентини Босне и њихови уклопци, особито стива (В. Радимски, 1889.); Налазиште азбеста код Халиловца у котару Сански Мост (J. Гример, 1897.); Фосилни останци сисаваца из Саве (J. Гример, 1898.); Налазишта угљена по Босни и Херцеговини (J. Гример, 1898.); Геолошки развој наслаге мрког угљена у зеничкој котлини (Ф. Кацер, 1903.); Хисторичко развијање и данашње стање геолошког проучавања Босне и Херцеговине (Ф. Кацер, 1904.—6.); Прилози геолошкој историји Неретве (J. Дедијер, 1907.).

Од оних предмета, који су у програму били наведени као дисциплине, које спадају у дјелокруг музеја и којима ће се бавити Гласник потпуно су изостали статистика и библиографија. Умјетношћу су се бавили неки вањски сарадници (у главном, народном музиком), а од музејских радника студирала се умјетност само у толико, у колико је припадала прошлости. За статистику данас постоји засебан уред са својим посебним издањима и она с тога може потпуно бити без нас. Библиографија је, међу тим, била врло, врло потребна и непроцјењива је штета, што се њој од почетка није давала права важност. Неколико приказа у ранијим годиштима Гласника имали су да попуне ту рубрику; али то су, у онај мах, биле само капи у море. Данас, послије двадесет и пет година, ми најбоље видимо, колико смо пропустили у том раду и како се он данас тешко надокнађава.

За музејске студије од велике је користи његова библиотека. У њу се временом стекло лијепих рукописа, нарочито много турских; даље, лијеп број књига из старе босанске књижевности, међу њима неколико врло ријетких (ωФНVЬ⊢Є, прва књига штампана босанском ћирилицом 1571.) и онда врло много књига, које се односе на Босну и Херцеговину. Замјеном смо дошли до издања готово свих већих европских академија и учених друштава тако, да је наша библиотека са својих 6000 бројева и 30.000 свезака данас највећа у свој земљи.

*

Прираст музејских збирка био је сваке године све већи и од прве довољно видан. У великој кући пензионог фонда наш се музеј ширио на све стране, потискујући друге уреде и партаје, док најзад није у њој уз главну пошту остао сам. Али и то није помогло. Просторије су постајале све тјешње, нагомилавање материјала све то веће, тако, да се најзад, пошто се изнајмљивање станова изван музеја показало и сувише непрактичним, морало одлучити на то, да се неке збирке просто спреме у сандуке и поново заспу прашином и заборавом. Осим тога, та је зграда била начињена за приватне станове, а не за музеј, и отуд се сваком приликом све више истицала њена неподесност.

То је све давало повода оправданим рекриминацијама музејских радника и извјесним примједбама од стране публике, нарочито оне, која је са стране долазила у музеј. И мјеродавни кругови видећи, да је даљи развој у таквим приликама знатно отешчан и дјеломице доведен и у питање, почеше се одлучивати за најрадикалнија средства. Требало је за музеј зидати посебну зграду. Послије дужих преговарања би узета у обзир једна градња на кеју, на мјесту данашње главне поште, и израђени планови за њу. Али музејски директор Коста Херман с правом истакну, да би та нова зграда, истина, могла примити тадашње збирке, али да у њој не би било довољно мјеста за будуће наласке. И он с тога предложи да се, кад се већ хоће да сазида музеј, сазида монументална зграда, која ће моћи да се одржи и да за врло дуг низ година служи сврси, којој је намијењена. План његов био је овај: земаљски музеј треба да централише све збирке, а оне опет да у њему имају свој посебни специфични карактер и дјелокруг; одатле идеја једног музеја са посебним павиљонима. Сви су једно и сваки је од њих ипак засебан. Тај предлог свидио се ондашњем министру Стефану Буријану и он нареди, да се одмах тражи мјесто и спреме планови. Како у средини града није било велика празна комплекса земљишта, то је за музеј одабрано мјесто на периферији. Тамо је 1908., према нацртима и под управом надсавјетника Карла Паржика, отпочет рад, који је довршен у љето 1913. године. Пресељавањем се почело, чим су главни радови у новој градњи били готови, крајем љета 1912., а свечано отворење музеја обављено је, из обзира због тадашње мутне политичке ситуације, у уском кругу, на имендан Његова Величанства 4. октобра 1913. године.

Преглед садржаја Гласника Земаљског Музеја.

Ове, 1913. године, навршило се пуних двадесет и пет година, од како је покренут наш орган, Гласник Земаљског Музеја. До краја године 1905. излазио је он под уредништвом г. Косте Хермана, дугогодишњег музејског директора; од тада уређује Гласник Херманов насљедник, г. др. Ћиро Трухелка. У својој опроштајној ријечи Херман је можда најтачније означио унутарњу вриједност и значај овог корисног и за развитак научног рада у нашим земљама најзначајнијег часописа: »учењаци се научише у пијеску (Гласникових популарних прилога) тражити златна зрнца, а домаћи опет научише се цијенити сухо злато, напабирчено из њихова пијеска и повађено из домаћих рудника«.

Уредништво Гласниково не могући за сад дати потпуни садржајни регистар пружа својим читаоцима само преглед садржаја, који је ради згодније употребе подијељен по главним групама. Римска слова означују годишта, (1889. I., 1890. II., 1891. III., 1892. IV., 1893. V., 1894. VI., 1895. VII., 1896. VIII., 1897. IX., 1898. X., 1899. XI., 1900. XII., 1901. XIII., 1902. XIV., 1903. XV., 1904. XVI., 1905. XVII., 1906. XVIII., 1907. XIX., 1908. XX., 1909. XXI., 1910.

XXII., 1911. XXIII., 1912. XXIV., 1913. XXV.), а арапске странице, на којима почињу расправе и њихови наставци. У првој години, гдје је пагинација била посебна за сваку свеску, означено је у загради арапским бројем, која се свеска има тражити.

I. Прехисторија.

Бек Манагета Г. Др.: Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču VIII 43.

Вајзбах А. Др.: Prehistoričke lubanje sa Glasinca VII 105.

Волдржих Ив. Н. Др.: Fauna kičmenjaka ripačke sojenice VIII 3; Фауна кичмењака из соjеница у Доњој Долини у Босни XV 231.

Вилке Др.: Novi prinosi spiralno-meandrastoj keramici i njeni odnosi prema kružnici i tekstilnom pletivu XXI 177.

Дратићевић Томо: Налазиште из неолитичког доба на Краљевинама код Новога Шехера IX 161; Nahođaji iz broncanog i bakrenog doba IX 479; Nekoji neolitski nalazi iz kotara Žepča XVIII 243.

Желизко J. В.: О фибулама халштатске перијоде са Гласинца VIII 411.

Каер Петар: Prvo broncano nalazište u Dalmaciji IX 245.

Ковачевић Коста — Мирковић Петар: Ископине код Бишћа у Језерини ниже Притоке II. 330.

Мали Карло: Плодови и сјемење из предхисторичке сојенице у Дôњој Долини XVI 487.

Маркесети Др.: Од Сплета до Сарајева III. 246.

Поседел Јосип Др.: Prehistorijsko groblje kod Stona XVII 441.

Радимски Вацлав: Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini II. 292; Двије некрополе из бронцаног доба у котару височком у Босни II 368; Nekoliko riječi na kritiku dra Hoernesa o knjizi Prehistorička nalazišta IV 87; Skladište bronca nađeno kod Šumeca u kotaru cazinskom IV 120; Arheološke crtice IV 225 (X Prehistorička naseobina kod Blažuja. XI Razvaline na brdu Ramešnici kod Livna. XII Gradina pri Malom Mošunju kod Travnika u Bosni); Majdanska gradina, novo nahodište la-tenskih broncova u Bosni IV. 231; Prethodni izvještaj o prekopavanju u nekropoli pri Jezerinama kod Bišća IV 301; Prehistorička sojenica kod Ripča blizu Bišća V 129; VII 309, 483; Arheološke crtice V 479 (XIII Dva bronca iz Čapljine, XIV Gradina u Turbetu kod Travnika, XV Dva bronca iz područja Plive kod Jajca; XXI Tri zanimljiva nahođaja iz ljubuškog kotara, XXII Golema fibula iz Ivanjske kod Banje Luke u Bosni, XXIII Dva zanimljiva nahođaja iz bilećkog kraja u Hercegovini); Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini VI 97; Arheološke crtice VI 429 (XXV Nekoliko nahođaja pri gradnji željeznice Lašva—Travnik, XXVI Vidoška gradina kod Livna, XXVIII Gradina Dônje Vrtoče kod Donjeg Unca, XXX Gromile kod Pologa na Mostarskom blatu); Gradina Čungar kod Cazina VI 495; Prehistoričke gradine u kotaru bihaćkom VI 697; Arheološke crtice VII 219 (Gradina Ilijina Greda u kotaru trebinjskom, Gradina Kosovača kod Kusonja u kotaru zvorničkom, Nasute gradine Orlovac i Služanjska gromila u kotaru mostarskom, Gradina Glavica kod Velikog Radića u kotaru krupskom).

Стратимировић Ђорђе: Са Гласинца III 338.

Трухелка Ћиро Др: Gromile na Glasincu I 23; Predhistorijski predmeti sa Glasinca I (3) 26; Љетошња искапања на Гласинцу I (3) 99; Предхисторијски налаз из Подзвизда II 64; Kopanje starina na Glasincu u godini 1889. II 68; Обичај мацерирања мртваца у једној предхисторијској громили код Фоче II. 104; Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu II 386; Prehistoričke gradine na Glasincu III 306; Двије старине из бакреног доба и сјекира од мједи, нађене у Босни IV 80; Pobliže određivanje prehistoričkih nahođaja u Bosni i Hercegovini iz željeznog doba V 111; Опаске о мегалитичким громилама херцеговачким V 231; Neke starine iz prozorskog kotara V 311; Бронцани шљем од Вранкамена код Крупе VI 491; Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara) XI 339; Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni—Hercegovini XIII 1; Prehistorička sojenica u koritu Save kod Dônje Doline XIII 227; Sojenica u Dônjoj Dolini XIV 129, 257. 519; XV 143, 373, 529; XVI 91, 225, 441; XVIII 99, 217, 343; Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini XVIII 117, 265; XIX 57; Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Dônjem Klakaru XVIII 449; Громила латенске добе у Махре-

вићима, котар Чајница XXI 425; Jedan odličan nalaz broncane dobe iz Velikog Mošunja XXV 325.

Ћурчић Вејсил: Градина на врелу Раме, прозорског котара XII 99; Старине из околине Бос. Петровца XIV 229; Nekoliko prehistoričkih predmeta iz Bosne i Hercegovine XIX 203; Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva broncanog doba u Bosni i Hercegovini XX 77; Prehistorička sojenica iz broncanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni XX 149; Градина и громиле у Садићима, котар Власеница XX 251; Prehistoričke utvrde oko Sarajeva XX 363.

Фиала Фрањо: Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine I (3) 89 (I. Nađen grob kod Ljubuškog, II Gomile u ljubuškom kotaru, III Međugorje, IV Kamena rukotvorina (artefakt) iz Vojkovića kod Sarajeva); Нова предхисторијска насеобина код Сарајева I (2) 92; Предхисторијски налази на Собунару код Сарајева II 212; Предхисторијска истраживања на Собунару код Сарајева III 424; Prehistorički nahođaji na Naklu kod Vojkovića IV 211; Pretraživanje pećina u Bosni IV 237; Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu IV 389; Prehistorička bakrena sprava V 152; Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu V 717; Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kod Sarajeva VI 107; Prehistoričke bilješke VI 325; Прехисторички гробни нахођај у Дрвару VI 426; O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni VI 683; Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu VI 721; Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva VI 123; VIII 97; Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu VII 533; Arheološke bilješke VIII 161; Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta VIII 219; IX 281; Археолошке вијести VIII 343; Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu VIII 429; Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) IX 585; Археолошке биљешке из Босне и Херцеговине IX 675.

Херман Коста: Мач од туча извађен из Дрине I (2) 84; Искапање предхисторијских гробова у Босни и Херцеговини у год. 1888. I 93; Ravne gromile (Flachgräber) kod Sreteša u Bosni I 93; Die neolitische Station von Butmir VII 456; XI 151.

Хернес Мориц Др.: Arheološke studije u Bosni III 350; V. Radimskoga Prehistorička nalazišta III 449; Сребрни покладни налазак из Штрбаца у Босни XIII 527.

II. Класична археологија.

Балиф Филип: Rimska cesta od Prologa preko Dônjeg Unca i Petrovca u dolinu Sane. III 395.

Буланда Едмунд: Katalog grčkih vaza u bos.-herceg. zemaljskom muzeju u Sarajevu XXIII 253.

Булић Фрањо: Prinosak k poviesti uređenja granica među raznim plemenima u Dalmaciji za rimsko doba II 406; Rimski natpisi u Srebrenici III 387.

Ворличек Едуард: Римске старине у Брањеву, котара зворничког VIII 197.

Геројанис Константин: Postaja a'd Dianam u Epirusu XI 785.

Драгићевић Томо: Рушевине римских кућа у Новом Шехеру VIII 423.

Јелић Лука Др.: Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji X 227, 531

Келнер Иван: Ostanci rimske kuće u Laktašima II 55; Rimski gradevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva VII 161.

Ковачевић К. — Пач К.: Рушевина у селу Дољанима и римски натписи ондје нађени VII 231.

Маканец Алфред: I. Nalazak grčkih novaca u Prači, II Hybridni novac Aquillia Flora XVIII 109.

Маканец Јулије Др. — Трухелка Ћ. Др.: Римске старине II 95.

Минстерберг Р. Др.: Dva revidirana natpisa iz Soluna XIII 451; Три атичке уклетне плоче XIII 589.

Новотни Едуард Др.: Занимљиф релијеф о мистеријама у босанско-херцеговачком музеју VI 201.

Пач Карло Др.: Međašni natpis iz Bosne II 367; Ревидиран натпис из Хумца IV 167; Dva odlomka rimske opeke V 679; Rimski natpisi iz doline Lašve V 700; Rimske starine iz Goražda VI 53; Прилог повијести града Нове (Руновић) VI 105; Grčki novci bosansko-hercegovačkog zemaljskog muzeja VI 167; Римске старине из рамске долине VI 321; Novi i revidirani natpisi VI 341; Sandžak novopazarski u rimsko doba VI 465; Натписи из Никопоља у Епиру VI 681; Римски останци из долине Неретве VI 711; Dva rimska natpisa iz Pecke VI 765; Legio VIII Augusta u Dalmaciji VII 143; De Thracia provincia Romana D. Kalopothakesi VII 147; O. Schillings De legionibus Romanorum I Minervia et XXX Ulpia, VII 149; Grčko-rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini VII 237; Епиграфско пабирчење VII 285; Fr. Bulići Auctarium inscriptionum VII 293; H. Kiepert: Formae orbis antiqui VII 298; Rimski kameniti spomenici kninskog muzeja VII 379; F. Cumont: Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra VII 453; Epigrafski nahodaji iz godine 1895. VII 573; Japodi VIII 113, X 335; Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog VIII 193; Prilozi povijesti podunavskih krajeva VIII 213 [I K upravi ilirske [carine], 359 [II Consilium Moesiae superioris]. Аполова штатуета из Вршана код Прњавора VIII 277; Vjestnik hrvat. arheološkoga društva VIII 277; Novci iz Apollonije i Dyrrhachija VIII 415; Из Црне Горе VIII 463; Archaeol.-epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn VIII 497; A. Jünemanns De legione Romanorum I. Adiutrice VIII 507; Нови споменици из Жупањца—Делминиума IX 227; Аустријски археолошки завод у Бечу IX 330; Мали римски нахођаји и посматрања IX 511; Mithraeum u Konjicu IX 629; Dalmacija i Dacija IX 665; Римска налазишта у котару новљанском X 493; Arheološko-epigrafska istraživanja XI 69; XVI 33; XVIII 151; XIX 431; Nove tekovine muzeja u Kninu XI 481; Natpis iz timočke doline u Srbiji XI 723; Нове римске епиграфске течевине из Босне и Херцеговине XII 169; Rimska mjesta po imotskom polju XII 295; Nahođaji novaca XII 543; XIV 391; Pojedini nalazi iz rimskog doba XIV 1; Rimska mjesta u konjičkom kotaru XIV 303; Прилог митологији Илирије XIV 439; Prilog topografiji i povjesti Županjca—Delminiuma XVI 307; Ilirska carina i međe provincija XVII 479; Pseudo—Skylaxovo jezero XVIII 367; Трачки трагови на Адрији XVIII 463; Из Пљеваљског Санџака XXI 105; Prilozi našoj rimskoj povjesti XXII 177; Из Нароне XXIV 597.

Питнер Карло: Nalazak denara u selu Gradac kraj Posušja XIV 287; Apollonia u Dyrrhachium новци из моје збирке XVI 237.

Погачниг Лудвиг: Stari rudokopi u Bosni II 125.

Радимски Вацлав: Два римска камена из околине сребреничке I (3) 44; Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara II 337; Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi III 1; Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja III 251; O nekojim prehistoričkim i rimskim građevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni III 431; Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice IV. 1; Arheološke crtice IV 117 [I Podor gradine Stržnja kod Šuice, II Rimsko sredovjeko grobište kod Loznice u kotaru srebreničkom, IV Rimska naseobina i utvrda kod Čitluka u Brotnjem polju, V Rimska naseobina i utvrda kod Krchinog Graca, VI Rimski kamen kod Fatnice]; Dalji predmeti nađeni kod rimske utvrde na Crkvenici kod Doboja IV 190; Arheološke crtice IV 221 [VII Rimska naseobina i trnski castrum kod Banja Luke, VIII Crkveni podor kod Pištaline blizu Cazina i rimska naseobina kod Ljusine blizu Otoke, IX Grad Bužanin kod Livna]; Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni IV 372; Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa V 331; Arheološke crtice V 483 [XVI Prehistoričko-rimska utvrda Kalesija u kotaru zvorničkom; XVII Nekoliko starina iz Gackog u Hercegovini, XVIII Razvaline crkve na Carevoj luci kod Rmanja u Bosni, XIX Nekoliko prehistoričkih i rimskih ostanaka kod Grahova u livanjskom kotaru, XX Opeka legije iz Velike Kladuše u Bosni]; Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice VI 1; Arheološke crtice VI 429 [XXIV Broncano zvono i dva željezna kopljana šiljka iz Golubića kod Bišća, XXVII Nekoliko novih nahođaja iz grahovske okolice u livanjskom kotaru, XXIX Rimska razvalina Biograci na Mostarskom blatu]; Skylaxovo jezero kod Neretve u Hercegovini VI 533; Arheološke crtice VII 217 [Rimska ciglana kod Pijavica blizu Jajca, Rimski miljokaz kod Trnova u kotaru jajačkom, Rimska razvalina Gradina Mihaljević u kotaru srebreničkom]; Останци римске цигланe и цигларске пећи у Сарајеву VIII 109.

Стратимировић Ђорђе: Римско камење код Гостиље III 286.

Трухелка Ћиро Др.: Два римска натписа у Гламочу I (2) 91; Африкански новци од туча (мједи), нађени на Вранкамену код Крупе I 38; Римске старине II 96; Римски натписи у Босни и Херцеговини II 188; Rimska cesta u kotaru srebreničkom III 239; Arheološko ispitivanje jajačkog grada i najbliže okoline IV 315; Prilozi rimskoj arheologiji

Bosne i Hercegovine IV 340 [I Rimska zgrada u Zenici. II Rimske razvaline kod Stoca i u okolici]; Једна абраксас-гема V 551; Римске ископине у Витини V 673; Iskopine u dolini Lašve V 685.

Ђурчић Вејсил: Ravna grobišta Japoda u Ribiću kod Bihaća X 627; Heraklov čvor na srebrenom nakitu iz Gorice XIX 395; Археолошке биљешке из ливањског котара XXI 167.

Фиала Фрањо: Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine V 145 [I Rimske razvaline u Gracu, II Rimski prijedmeti nađeni u grobovima kod Sovića, III Rimski nahodaj u Trnovu, V Rimski nahodaj kod Ljubuškog]; Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine V 511; Римски нахођаји из Босне VI 95; Римски гробови у Дôњим Врточама VI 424; Римски гробови с пaљевином код Рогатице VII 199; Прилози к римској археологији Херцеговине VII 365; Археолошке вијести VIII 355; [V Римски гробни нахођај у Чапљини, VI Развалина римске зграде код Зличине близу Љубушког]; Неколико грчких шљемова, нађених у Босни и Херцеговини IX 657.

Херман Коста: Два римска натписа из Босне II 306; Златна плојка из римског печатног прстена IV 235; Хамбарине код Детлака IV 243; Абраксас-гема из Сарајева VII 215.

Ховорка-Здерас Оскар Др.: Dva rimska nadgrobna natpisa iz Janjine u Dalmaciji XI 321.

Хофер Александер: Rimski natpis iz Fazlića V 321; Nalazišta rimskih starina u travničkom kotaru VII 43.

Целестин Вјекослав: Римска стакленица нађена у близини Осијека X 623; Rimski medailloni XII 227.

Шарјановић Петар: Rimske starine iz Čapljine na Neretvi VIII 166.

III. Босна и Херцеговина у доба своје самосталности.

Баришић Рафо фра: Franjevački samostan i crkva u Sutjeskoj II 28.

Башагић Ибрахим-бег: O smrti Stjepana Tomaševića, zadnjeg kralja bosanskoga I (4) 135.

Бијелић Матија: Два старобосанска натписа у Влаховићима II 225; Старобосански натписи у Премиловом пољу II 298; Натпис из Миљановића III 54.

Бошњак Петар: Гдје је Зажабље IV 444.

Вукасовић-Вулетић Вид: Старобосански натпис код Хана Чоршулића I (2) 78; Грбови Охмућевића у Сланому (у Далмацији) II 40; Родовник племића Овчаревића, старином Бошњака, а сада Гучетића у Дубровнику II 158; Древни босански божак II 363; Печат из Комушине у бос. Усори II 416; Стари манаст. печат из Дувна III 213; Стари нацрт смучке жупе усред краљ. Босне III 274; Средовјечни печат Вида (Нароне) III 306; Старобосанска панађија на отоку Корчули IV 230; Увјет Хрвоје, војводе спљетскога и опћине дубровачке проти Остоји, краљу босанскому VI 761; Родословје породице Охмућевића, племените господе босанске XVI 367.

Грђић-Бјелокосић Лука: Двије чудновате рушевине III 38.

Делић Стеван: Samobor kod Drine IV 255; Два стара натписа из Херцеговине XXIII 485; Петров манастир код Требиња XXIV 275; XXV 129.

Драгићевић Томо: Dva starobosanska natpisa I (3) 24.

Драгићевић Томо — Вукасовић-Вулетић Вид: Натпис у селу Засеоку II 297; Старобосански натписи у Калесији III 193; Старобосански натпис из Власеница IV 248.

Иванчевић Петар: Дервиш-кула III 320.

Јиречек Константин Др.: Glasinac u srednjem vijeku IV 99; Властела хумска на натпису у Величанима IV 279.

Кајер Петар — Вукасовић-Вулетић Вид: Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450. XVII 253.

Лилек Емил: Riznica porodice Hranići (nadimak Kosača), I (2) 1.

Маканец Алфред: Četiri nepoznata bosanska novca XVIII 110; Nepoznati polugroš kralja Tomaša XXII 669.

Мандић Миховил Др.: Патаренско гробље под Осмачом планином XIV 560.

Милобар Фран Др.: Бан Кулин и његово доба XV 351, 483.

Мирковић Петар: Manastir Panađur I 12.

Михајловић Христифор: Манастир Завала и Вјетреница пећина II 130; Црква Св. Петра у Завали II 271.

Нубер Ц. Ф.: Prinos kronologiji slavonskih novaca IX 169.

Павић — Пфауентал Алфонс: Prinosi povjesti Poljica XV 59, 241, 405.

Паулер Јулије Др.: Како и када је Босна припала Угарској II 119.

Поповић Душан: Какањ — Кокањ — Кукањ VII 301.

Радимски Вацлав: Podor gradine Tuhelja u Bosni III 53.

Руварац Иларион: Зажабље у Херцеговини, староме Хуму II 12; О привилеђијама куће Охмућевића-Гргурића II 263; Драга, Даница, Реса III 225; Катарина, кћи Твртка I IV 205; Двије босанске краљице V 467, 565; Бановање Твртка бана (1353.—1377.) VI 225; Три додатка к расправи Бановање Твртка бана VI 611.

Стратимировић Ђорђе: Srednjevjekovno groblje kod Zgošće III 122; Град Бобовац III 203; Град Високи III 220; Археолошки прилози III 283; [I Маркова кула у Вишеграду, II »Стијена под писмом« код Жлијеба, IV Добрун]; Краљевски двори Сутјеска и Трстивница III 318; Опис поља Гласинца III 323.

Талоци Људевид Др.: О значењу имена Босна I 5; Einige Bemerkungen über die Ueberreste der Petschenegen und Kumanen, sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguči im heutigen Bulgarien von Dr. C. Jirešek I (4) 140; Vojvoda Hrvoja i njegov grb IV 170; Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije VI 175; Како и када је Хрвоје постао велики војвода босански IX 183; Historička istraživanja o plemenu goričkih i vodičkih knezova IX 333; Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva XVIII 401.

Трухелка Ћиро Др.: Епиграфске цртице из Босне и Херцеговине I 65 (I Натпис Херцега Стјепана на цркви у Горажду, II Влађевина и натписи њезини. III Натпис код Крста); Dva starobosanska natpisa I (3) 23; Bosančica I (4) 65; Два хералдичка споменика из Босне I (2) 73; Listina kralja Matije Korvina I (2) 77; Ko je bio slikar fojničkog grbovnika I (2) 86; Стари босански натписи III 86; VII 567; Старобосански мраморови III 368; Неколико херцеговачких натписа IV 24; Katakombe u Jajcu IV 57; Стари херцеговачки натписи IV 107, 215; V 93; Старобосански натписи VI 189; Старобосански писмени споменици VI 771; Starobosanski natpisi VII 259; Натписи из сјеверне и источне Босне VII 337; Средовјеки натпис у Которцу VIII 217; Стари натписи из Херцеговине VIII 325; Slavonski banovci IX 1; Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer von C. Jireček IX 682; Natpis Kulina bana X 617; Нешто о босанским соланама XII 575; Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka XIII 71, 155; Nalaz iz Vranjske XIV 221; Nalaz bosanskih novaca obreten kod Ribiča XVII 1; Kroničke bilješke u Liber Reformationum dubrovačke arkive XX 267; Crtice iz srednjega vijeka XX 419; Dubrovačke vijesti o godini 1463. XXII 1; Testamenat gosta Radina XXIII 355; Još o testamentu gosta Radina i o patarenima XXV 363.

Ћоровић Владимир Др.: Један српски натпис из XII. вијека XXIII 549; Извјештај о ископавањима у Брези 1913. године XXV 409.

Фабер Мориц Др.: Naučno ispitivanje u Dalmaciji V 639.

Фиала Фрањо: Висућград VI 421.

Фракнои Вилим: Kardinal Carvajal u Bosni 1457. II 9.

Франић Драгутин: Стање балканског полуострва на освитку XIII. вијека VII 1.

Херман Коста: Olovo I (3) 63; Pečat nađen kod gradnje manastira u Sutjeskoj II 239; Печат манастира Завале II 318; Стародревна плоска II 413; Старобосански натпис из XV. вијека III 48; Надгробни споменик кнеза Батића III 391.

Хофер Александер: Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426. V 553; Stara crkva na Bukovici kod Travnika XIII 468.

Целестин Вјекослав: Опис неких босанских новаца X 103.

Шишић Фердо др.: Пад Младена Шубића, бана хрватскога и босанскога XIV 335; Studije iz bosanske historije XV 319.

IV. Босна и Херцеговина за доба турске управе.

Бајгл Стјепан: Spisi grofa Marsiglija u sveučilišnoj biblioteci u Bolonji XIII 537.

Башагић Сафвет бег: Najstariji ferman begova Čengića IX 437.

Боденштајн Густав Др.: Povijest naselja u Posavini god. 1718.—1739. XIX 155, 359, 575; XX 95; XXIV 555.

Витановић Тимотије: Манастир Озрен I (2) *32*.

Вукасовић-Вулетић Вид: Старобосанска листина од 1688. I (2) 57; Starobosanska listina od 1611. I (3) 16; Напутак за свету проскомидију у завалскому оптаку I (4) 83.

Генте Фрањо: Бошњаци у војништву страних држава XI 537; Саско-пољска пуковнија Бошњака и холандијски коњаници Бошњаци XIV 369.

Дефтердаровић Ибрахим бег: Stare listine porodice Resulbegović IX 193.

Заржицски Мирон: Varošica Ustikolina III *209*.

Заржицки-Арндт-Стратимировић: Aladža-džamija u Foči. III 103.

Зрнић Васо Др.: Прилог старим записима XXIV 583.

Јелавић Бјекослав: Veliki vezir Ahmed Ćuprilić XII 195; Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807.—1814. XVI *267*, 457; Францеска извјештаја о Босни XVIII 307; Кратки француски путопис кроз Херцеговину и новопазарски санџак из године 1611. XIX 471; Доживљаји француза Poullet-a на путу кроз Дубровник и Босну (године 1658.) XX 23.

Јеленић Јулијан Др.: Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih franjevaca XXIV 443; XXV 1, *209*.

Калабић Мехмед: Hadži Sinanova tekija II 143.

Капетановић Мехмед бег: Carski zet, veliki vezir Rustam paša VI 195.

Карољи Арпад Др.: Vlasi, koji su iz okolice bihaćke iselili koncem XVI. vijeka II *241*.

Кемура Сејфудин еф. Iz Sejahatname Evlije Čelebije XX 183, *289*; Javne muslimanske građevine u Sarajevu XX 475; XXI 533; XXII 41, *209*, 589; XXIII 175, *391*, 535. Turski dokumenti za povijest bosanskih katolika iz sidžila kutubhane careve džamije u Sarajevu XXI 559; Стара хришћанска црква у Сарајеву XXIII *297*.

Кемура С. — Ћоровић В.: Прилози за хисторију православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII. и XIX. стољећу XXIV 413.

Ковач Карло Др.: Nekoliko slavjenskih listina XXIV 397.

Ковачевић Коста: Старинска плоска IV 39.

Милобар Фран Др.: Два савремена извјештаја о Босни из прве половине XVII. стољећа. XVI 251, 449.

Мухибић Хилми Мустафа: Prilog istoriji Sarajeva I 17.; Stara ćuprija u Mostaru I (3) 10.

Николајевић Дим.: Прилози босанској историји из 1836. године XXII 645.

Пез Карло: Otomanske valije u Bosni I (2) 60; Pošljednji dani Hercegovine III *221*; Glasovit Bošnjak III 454; Ахмед паша Херцеговић VI 361; Бојеви у Босни и Херцеговини од 1682.—1699. XX 91.

Руварац Иларион: О натписима у озренској цркви и о живописцу попу Страхињи IV 293.

Скарић Владислав: Једна наредба о рајином одијелу из доба отоманске владавине XIV 557

Спахо Фехим: Turski rudarski zakoni XXV 133, 151.

Стратимировић Ђорђе: О цркви озренској IV 68; Опет о цркви озренској V 309.

Трухелка Ћиро Др.: Zanimiv turski novac kovan u Sarajevu I 57: Izvadak iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina I (3) 77, (4) 127; II *220*, 304; Još jedan u Bosni kovani turki novac VI 419; Isprava Skender-baše od godine 1486. VI 609; Опис Дубровника и Босне из године 1658. XVII 415; Три турске листине манастира Дужа XX 113; Fojnička kronika XXI 443; Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive XXIII 1, *303*, 437; Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba XXIV 91.

Ћоровић Владимир Др.: Nekoliko fojničkih pisama XXI 479; Неколико сарајевских писама из XVII. и XVIII. стољећа XXII 489; Херцеговачки манастири XXIII 505 (I Требињски манастир (Тврдош)]; XXIV 545 [II Дужи]; Из дневника Прокопије Чокорила XXV 89, 195.

Ћурчић Вејсил: Kaciga Mehmed paše Sokolovića, velikog vezira XIX 415.

Узунић Есад еф.: Nešto o gradu sarajevskom II 113.

Херман Коста: Ћуприја у Вишеграду I 79; Челенка са мађарским грбом I (2) 65; Hadžibegova kula u Hutovu II 165, *268*; Stari drveni muhur V 669; Благо нађено у крешевском манастиру VI 541; Jedno pismo Zulfikar-kapetana XIV 549, XV 183; Mletački natpis iz Gabele u Hercegovini XVI 153.

Хорват Карло Др.: Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja XXI 1, *313*, 505.

Цонић Владимир: Султан Џем, син Мухамеда II, IX 561.

Чајкановић Симеон: Српско-православна црква светих архангела у Сарајеву I (4) 1.

Черовић Божидар Др.: Поклон Др. Л. пл. Талоција земаљскому музеју у Сарајеву. (Неколико писама са старе Крајине) XVII 217; XXIII 163.

Чокић Јово: Ћелија у селу Ратаји I (3) 75.

V. Језик и књижевност.

Башагић Сафвет бег Др.: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti XXIV 1, 295.

Вукићевић Миленко: Из старих србуља XIII 31, 289.

Јагић Ватрослав Др.: Неколико ријечи о босанским натписима на стећцима II 1; Хрисовуљ Деспота Стефана II 252.

Карабеговић Хусеин: Пјесма о освојењу Кандије године 1080. по хиџрету (1669) I (3) 92.

Милас Матеј: Bogumilska riječ nežit u Stonu u Dalmaciji VIII 539.

Манојловић Гавро Др.: Нешто о црквеној лирици византинско-грчкој XVI 99.

Неманић Даворин: Отчеть о наȣчныхъ занятіахъ за границею въ лѣтнее вакаціонное время 1888. J Перволъфа. I (4) 142.

Радић Франо: Odlomak starog slovenskog rukopisnog evangelijara s predgovorima i s blagoslovima, gotskim pismom napisana II 254.

Трухелка Ћиро Др.: Рукописна кроника из почетка XVI вијека VI 452; Мали принос значењу босанице XXI 211.

Ћоровић Владимир Др.: Памучинова збирка турцизама XXII 173; Из народне књижевности XXV 337.

Ходинка Антун: Сборникъ за народни ȣмотворенія и книжнина II 233.

Шурмин Ђуро Др.: Priča o Solomunu XII 592.

VI. Етнографија и антропологија.

α. β.: Štovanje trešnje VII 467.

Бабић Сава: О старим гробовима у околини Грахова IV 273.

Бановић Стјепан: O porijeklu slave krsnog imena XXIV 265.

Баришић Никола: Posušje IV 275; Грозно коло горичко на Стјепан-дан, IV 454; Tihaljina i njezine znamenitosti V 558.

Бијелић Матија: Градац и његово име III 141.

Братић Томо: Херцегово врело и грчки град V 166; Птице у народном вјеровању XII 345; Пабирци из народног ветеринарства XIV 150; Из народног вјеровања XIV 288; Пабирци из народне медицине у Херцеговини XV 153; Свадбени и погребни обичаји на селу у Горњој Херцеговини XV 385; Одломци из народних правних обичаја у Херцеговини XVI 285; Народна ношња у Херцеговини XVIII 229; Приправљање пређе, сновање, навијање и ткање у Херцеговини XVIII 391; Народно лијечење XX 343; Лов и народна гатања о њему у Горњој Херцеговини XX 467.

Братић Т. — Делић Ст.: Народне игре са сијела и збора у Горњој Херцеговини XVII 53.

Вајсбах А. Др.: — Глик Л. Др.: Crania bosniaca XIII 351.

Веселиновић М. В.: Манастир Павлица испод Јадовника III 316.

Вилке Др.: Култ мјесеца у причи и у умјетности индогерманских народа XXV 515.

Влашић Нико: Narodni običaji u okolici Đakova o kosidbi i žetvi VII 469.

Вуксан Томислав: Postanak Dônjeg Vakufa IV 200.

Глик Леополд Др.: Тетовирање коже код католика у Босни и Херцеговини I (3) 81; О уроцима I (4) 58; Хамајлије и записи у народњем љекарству Босне и Херцеговине II 45; Народни обичаји при порођају II 283; Rezultati tjelesnog mjerenja 140 bosansko-hercegovačkih vojnika III 263; O stravi IV 70; Narodni lijekovi iz bilinstva u Bosni IV 134; Народно лијечење бјеснoће у Босни и Херцеговини V 499; Prilozi fizičkoj antropologiji španjolskih Jevreja u Bosni VI 675; Ljudske kosti iz sojenice u Ripču VIII 1; Прилог физичкој антропологији цигана у Босни и Херцеговини VIII 169; Prilog fizičkoj antropologiji Albaneza VIII 467.

Грђић Бјелокосић Лука: Мезар гази-дјевојке II 316; Дрвени календар III 457; Бања код Фојнице III 459; Кози-град, Звони-град и Градина у котару фојничком IV 91; Старине у фојничком котару IV 202; Градина Крушевац IV 271; Не предаји ништа ђаволу V 767; Još nešto o vađenju žive vatre, ili o izvijanju ognja, kao što narod veli VII 300; Бојење пређе VII 476; Народна гатања VIII 141; Бабов гроб VIII 165; Народно сујевјерје VIII 530; Баналачки (раднички, дунђерски) језик XII 587.

Д. М.: Свадбени обичај у Ластви XI 157.

Дедијер Јевто Др.: Старе сеоске породице у Херцеговини XIX 391; Врсте непокретне својине у Херцеговини XX 387.

Делић Стеван: Bjeljevine II 319; О постанку људи и њихових ћуди II 414; Ћуприја на Мосту III 115; Нешто о народним гаткама III 216, V 348; Еро III 455; Рабош у околици чајничкој IV 89; Зашто је у козе узгор реп? IV 204; Код ђавола бабица V 352; Како се вади огањ V 560; Сеоска свадба у Гацку XVIII 509, XIX 115, 253.

Димитријевић Димитрије: Народни обичај о Божићу из маглајског котара VIII 536.

Драгићевић Томо: Гатке босанске млађарије XIX 31; Narodne praznovjerice XIX 311, 483; XX 129, 449; Народни лијекови XXI 461; Народне празновјерице о малу XXIII 377.

Зовко Иван: Narodne priče I (3) 97; О постанку »Радобоље« и њезиног имена I (4) 136; O postanku Karađoz-begove džamije u Mostaru I (4) 137; Како је постао барјак и његово име II 114; Jedna narodna praznovjerica II 115; Светица недјеља II 116; O nosu II 116; Нешто о мадежу II 117; Kako je postao Ljubuški i njegovo ime II 237; Nekoliko narodnih lijekova II 315; Prikužnici II 317; Narodna geografija i astrologija II 413; Kako je postalo liječništvo II 415; Običaj šaranja svijeća o mubarek-večerima u Sarajevu II 416; O postanku imena Bakije kod Sarajeva III 97; Nekoliko narodnih pripovijedaka III 99; Dvije narodne praznovjerice III 214; Narodno pričanje o imenu Hercegovina III 219; Utve zlatokrile III 317; Čim se vile hrane III 319; Kako postaje zora III 457; Od šta su dobili svoje ime vlašići III 458; Odakle je postalo ime Vitina IV 90; Kako je postalo ime Tribižetu IV 94; Uspomene na jedno staroslovjensko božanstvo IV 97; Јунакиње IV 269; Народна демонологија IV 451; Kraljica Buga IV 455; Otkle dođe da su pas i mačka kari jedno na drugo V 165; Зашто су постале врјежбаницамараслине као тиква, диња и све што понесе вријежбом V 171; Dvije sličnosti V 347; Običaj džaba V 351; Народна мјера времена V 555; Суха вода и мокра ватра V 558; Konjska Madeira V 562; Prtenjaši V 768; Бој на скакавце VII 468.

Зовкова Милена: О немуштем и козарском језику II 236.

Иванишевић Јошо Ф.: Народно глумовање у цуцком Трешњеву VII 152; Старине из Црне Горе VIII 162; Оро XII 533; Покајање, покајнице и корота XIII 618.

Иванчевић Петар: Мали и велики град I (4) 23; Како је постало село Копривна II 321; Развалине у бањалучком котару II 342; Кула III 43: Хркина градина III 96; Рјечица Бојана и њезино име III 218; Село Зеленци и његове старине IV 95.

Кларић Иван: Двије народне љекарије VIII 523; Ženidbeni običaji kod rimo-katolika u Varcar-Vakufu IX 696; *Неколико народних љекарија из околице Ливна* XI 176.

Костић Лазо Др.: Народно глумовање V 357.

Ковачевић Коста: Село Прашчијак и његова пећина I 21; Рушевине двoрца Јајице војводе I (2) 26; Опис и постанак имена Љуточ-планине у Крајини I (3) 18; Село Горијевац и његове старине II 25; Бихаћка долина с обзиром на њезине старине II 149; Шта народ прича о пропасти Бихаћа IX 694.

Куба Људевит: Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine XVIII 183, 354, 499; XIX 103, 243, 405, 629; XX 117, 255, 403, 545; XXI 303, 581; XXII 513.

Кулијер Андрија: Ženidbeni običaji u težaka katolika okolice kotor-varoške XIII 608.

Кулиновић Мухамед Фејзи бег: Nešto o narodnom praznovjerju i liječenju u Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini X 503.

Кухач Фрањо: Turski živalj u pučkoj glazbi Hrvata, Srba i Bugara X 175.

Лилек Емил: Божји судови (ordalia) и поротници (conjuratores) у Босни и Херцеговини IV 127; Вађење живе ватре у Босни и Херцеговини V 35; Вјерске старине из Босне и Херцеговине VI 141, 259, 365, 631; Женидба и удадба у Босни и Херцеговини X 5; Етнолошки пабирци по Босни и Херцеговини XI 699; Биљешке о задружним и господарственим приликама у Босни и Херцеговини XII 213.

Мајсторовић Ст.: Храна наших тежака у Босни XX 433.

Марковић Марко: Народно гатање IV 199; Dvije narodne pripovijetke IV 203.

Марковић Стипо: Priča o Dioklecijanu XV 401.

Мартинчевић Фрањо: Народно вјеровање у Босни и Херцеговини XIII 151; Народна причања из Босне XIII 468.

Медић Мојо: Три љекаруше XVI 1, 195.

Мерингер Рудолф Др.: Пучка кућа у Босни и Херцеговини XI 187.

Милаковић Јосип: Суза у народној пјесми XX 533.

Милас Матеј: Старински народни суд за лупеже у некијем селима опћине стонске (у Далмацији) IX 327.

Милијевић Стеван: Благо VII 306.

Мирковић Петар: Vojvoda Toma I (2) 29; Jankovića razbojište ili svatovsko groblje na Brezovcu I (4) 21; Turbe hazreti Alije II 42; Bilaj II 152; Алај-бегов гроб V 765.

Митровић Александар Др.: Крсно име није ни патаренског, ни српског, ни православног постанка XXIV 391; Pravni običaji u našem narodu XXIV 525; XXV 105.

Михајловић Христифор: Попово у Херцеговини I 15 (3) 14; Вјетреница пећина у Завали I (4) 18; Град у Клисури IV 252.

Николић Душан: Трговци (џелепчије) VI 197.

Прајндлсбергер Јосип Др.: Прилози народној медицини из Босне XII 65.

С. Л. Б.: Крсна слава у Босанској Крајини XXI 577; Женидба у Босанској Крајини XXII 135.

Сакс Карл: О босанској музици I (2) 51.

Свитлић Ђорђе: Народно предање о Накића кули I (3) 24; Ускршња шарена јаја I (3) 60.

Семиз Саво: Свадбени обичаји у Мостару XV 586; Биљешке о занатима у Мостару XVI 154.

Стратимировић Ђорђе: Наука о човјеку III 446.

Строхал Иван Др.: Zadruge u južnih Slovjena XXI 215.

Трбуховић Александар: Како је постало село Самобор III 97.

Трешњић Јосип: Sedmine XIII 149, 471.

Трухелка Ћиро Др.: Лијечништво по народној предаји босанској и по једном старом рукопису I (4) 95; Kongres antropologa u Beču I (3) 99; Изложба народног одијела у Бечу 1891. III 19; Ulakov grob III 321; Фригијска капа, комад босанске женске ношње VI 89; Tetoviranje katolika u Bosni i Hercegovini VI 241; Наредбе против празновјерја по једном старом номоканону VI 449; Izlet zajedničkog kongresa njemačkog i bečkog antropološkog društva u Bosnu XVII 487; Један занимив запис, писан босанчицом XVIII 349; Opet jedan zapis pisan bosančicom XVIII 540.

Ћатић Алија: Narodna predaja o gradini prozorskoj VIII 538; Биљешке о Корају и Тутњевцу XIII 443; Starina bega Korčića XVIII 114.

Ћоровић Владимир Др.: Народне тужаљке у Мостару XV 599; Из наших народних приповиједака XXI 555; Забрана пировања о крсном имену и другим светковинама у Боци Которској из 1772. године XXIII 351.

Ћурчић Вејсил: Лончарство у Орубици на Сави, котар Бос. Градишка XXII 25; Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini XXII 379; XXV 421.

Угљен Садик: Četvrtak kao narodni opći praznik u okolici jajačkoj IV 270; Odakle je došlo ime Šokac IV 272; Priče iz Foče IV 452; Olovo kao narodni lijek V 168; Čaraice u Jajcu V 556; Trubaljke u prozorskom kotaru V 765; Čudnovati običaj u muslomanskih seljaka oko Prozora VI 802; Crtice iz naroda VII 606; Sô i vještica VIII 534; Pravo vrijeme sijanju zeleni IX 328.

Фазлагић Х.: Народни лијекови из билинства у Босни VI 800; Bajanje VII 155; Zašto Jahudije imadu bajato lice VII 305.

Фиала Фрањо: Цртице са Гласинца IV 336; Резбарија на кори V 107.

Филипеску Теодор: Калејџије у Чипулићима XIV 297.

Филипеску Т. — Драгићевић Т.: Каравлашка насеља у Босни XIX 77, 215, 335.

Херман Коста: Kumstvo u Muhamedovaca I 36; Стара хамајлија из Лијевна I (4) 134; Lov sa sokolovima II 228; Postanak imena Markovača kod Dônjeg Vakufa III 217; Народна алхимија III 222; Tedža i makare VIII 164.

Ховорка Здерас Оскар Др.: Narodna medicina na poluotoku Pelješcu u Dalmaciji XII 119.

Царић Антун: Koledanje uoči Mladoga ljeta na otoku Hvaru VIII 524; Rudica, kćer Poganice IX 330; Народно вјеровање у Далмацији IX 481, 703; Zaručni i vienčani običaji u općini bogomoljskoj na ostrvu Hvaru IX 685; Народни обичаји с острва Хвара X 157; Folklorističke bilješke iz Dalmacije XI 178; Crtice iz narodnog života u Dalmaciji XII 349; Narodni običaji na ostrvu Hvaru u Dalmaciji XVI 303.

Шешељ Иван: Hercegovo vrelo I 92.

Шпанић Миховил: Narodna priča o postanku sela Bibinje u Dalmaciji XI 172.

Штајнер Карл Др.: Bosanska narodna medicina XV 563.

Штродл Стјепан: Народни обичаји у Сријему XIII 455.

VII. Зоологија.

Апфелбек Виктор: Nove bube u pećinama južne Bosne I 61: Nove vrste i varijetete Otiorrhynchus-a iz južne Bosne i Hercegovine I (2) 68; Nove vrste i varietete tribusa Carabitae II 99; Јужно-босанске и херцеговачке врсте tribus-a Pterostichini II 401- Cerambycidae iz Bosne i Hercegovine III 196; Vodene bube III 294; Популарне зоолошке расправе [I Стјенице] III 404. [II Cicade и биљни ушенци] IV 49; Кукци средње Европе обрадио Људевит Ганглбауер IV 85; Дојако у јужној Босни и Херцеговини опажане врсте Rhopalocera IV 192; Извјештај о ентомолошкој експедицији, изведеној у Бугарску и Источну Румелију г. 1892. IV 321; Ентимологични излет близу Сарајева V 161; Rezultati koleopterološkog ispitivanja iz alpinske regije južno-bosanskih planina VI 209; Врсте. варијете и одлике риластих кукаца из рода Otiorrhynchus (подразреда Dodecastichus Stierlin) VI 785; Nove Otiorrhynche iz Bosne i Hercegovine VII 595; Врсте из фамилије Pselaphidae VIII 205; Balkanske Apide (pčele) VIII 329; Каракстеристика фауне бескичмењака у Босни и Херцеговини VIII 363; Критичке расправе о европским врстама отиоринха IX 447; K poznavanju palearktičkih curculionida X 265; Извјештај о ентомолошком истраживачком путовању у Турску и Грчку у години 1900. XIII 405, XV 49; Нове врсте колеоптера са балканског полуострва XIV 541; Nove vrste koleoptera s balkanskog poluostrva XVII 239, XX 525; Nove vrste pećinarskih koleoptera sa balkanskog poluostrva XIX 303; Нови кукци пећинари са балканског полуострва XIX 401; Нови кукци пећинари из Босне и Херцеговине XX 415; Приноси познавању фауне колеоптера у Албанији XXI 297; Приноси познавању фауне колеоптера Балканског Полуострва XXI 495, XXIII 209; Компоненте балканске фауне из рода Chrysomelidae XXIV 235; Otiorrhynchus nubilus Boh. u tener Stierl XXV 323.

Брандис Ерих: Koleopteri u srednjoj Bosni II 177.

Брусина Спиро: Нова орнитолошка публикација XVIII 83.

Васман Е.: К познавању босанских мрава и мрављуба X 219.

Вернер Отмар: Bilješke o makro-lepidopterima, prikupljenim na poluostrvu Pelješcu VII 207.

Вернер Фрањо Др.: Prilozi poznavanju faune reptilija i batrahija Balkanskog Poluostrva X 131; Други прилог позлавању фауне рептилија и батрахија Босне и Херцеговине XVI 499; Dermapteri i orthopteri Bosne i Hercegovine XVI 563.

Верхеф Карло Др.: Fauna diplopoda Bosne, Hercegovine i Dalmacije X 467.

Волберет Ото: Копнени мекушци Црне Горе XIX 499; XX 139.

Ганглбауер Људевит: Nove Pselaphide iz Bosne i Hercegovine VIII 201.

Долфис Адриан: Isopodes terrestres de la région Balcanique VII 525.

Домбровски Ернест: Основи орнитологије сјеверо-западне Србије VII 63.

Зелебор Едмунд: Konzerviranje ptica IV 196.

Капетановић Мехмед-бег: Јељени у Босни и Херцеговини I (2) 94.

Карлински Густин Др.: Spisak myriopoda (stonoga) IV 447.

Клапалек Фрањо: Прилози к познавању фауне трихоптера и неуроптера Босне и Херцеговине XI 323.

Кнотек Иван: Scolytidae, koje su do sada poznate iz Bosne i Hercegovine IV 32; Принос к биологији некојих поткорњака из Босне и Херцеговине и сусједних земаља X 315, XIII 565.

Куверт А.: Nova vrsta parnidaruma I (4) 93.

Лоренц-Либурнау Људевит Др.: Дивље козе грчких острва и њихови односи наспрам фамилије коза XI 19.

Лужецки О. Ј.: Muscicapa parva. Muharica crvenovoljka VII 308.

Медић Мојо: Sabljarka (*Pelecus cultratus Linné*) i *platnica* (Leuciscus virgo Heckel) XIV 113.

Паљаруци Еуген: Zanimljiva opažanja iz života nekih ptica u Hercegovini i u Bugarskoj XIV 295, 559.

Петри Карло Др.: Revizija srednjo- i zapadno-evropskih vrsta roda Plinthus Germ. VII 425.

Пихлер Антон: O pticama, koje žderu otrov XIV 159; Zanimljive ornitološke pojave na Mostarskom Blatu XV 585.

Рајзер Отмар: Летипас (летећи миш) у Херцеговини I 35; Пребивања четирију врста европских лешинара у Босни и Херцеговини I 51; Philerernus (Otocorys) penicillata Gould. I 77; Kako se našlo i diglo gnijezdo orla zlatana I (2) 81; Гдје у Босни и Херцеговини има дојако опажаних врста из рода патака (Anatidae) и куда се шире I (4) 119; Prilozi za poznavanje ptica u Bosni III 23; Додатак к списку птица у Босни и Херцеговини III 262; Od drugog internacionalnog ornitološkog kongresa u Budimpešti u maju 1891. III 334; Нове течевине земаљског музеја од птица Босне и Херцеговине IV 101; Галебови наше земље IV 310; Вране и сродне птице у Босни и Херцеговини V 139, 343; Ластавице Босне и Херцеговине VI 49; Сјенице у Босни и Херцеговини VI 691; Крунасте шеве у Босни и Херцеговини VII 139; Дивље кокоши Босне и Херцеговине VII 445; Гњетао убијен у Босни VII 604; Корист и кварови наших птица VIII 287; Пјевице, што су дослије затечене у Босни и Херцеговини IX 425, X 123; Извјештај о успјеху орнитолошких путовања у Србији године 1899. и 1900. XVI 125; Списак птица у музеју српске земље од П. Павловића XVI 485; Оток Крф у орнитолошком погледу XVIII 209; Морско теле (Pelagius monachus), уловљено код Опузена XVIII 497.

Рајзер О. — Кнотек И.: Резултати посматрања сеобе птица по Босни и Херцеговини XII 257, 361.

Рајзер О. — Сеуник И.: Narodna imena ptica u Bosni i Hercegovini II 109;

Ребел Х. Др.: Sistematski spisak lepidoptera (lepirova) Bosne i Hercegovine XVI 375.

Реслер Е. Др.: Prilog herpetofauni Palagruše XXV 307.

Томасини Ото: Crtice o životu gmazova, koji žive u Bosni i Hercegovini I (2) 39; (3) 46, (4) 25; II 192, 274, 344.

Фирер Људевит: Једна година орнитолошког изучавања у Црној Гори VI 543; Продужена посматрања на орнитолошком пољу у Црној Гори VII 241.

Фиуцек Јосиф: Бактериолошка истраживања у Сарајеву VI 411; Корепњаци (Crustacea) пливских језера IX 399;

Флерике Курт Др.: Ptičiji život na Hutovom blatu V 547.

Херман Коста: Ocjene djela Ornis balcanica VII 159; Još jedna karakteristična ocjena djela Othmara Reisera: Ornis balcanica VII 453; Tri zoološke publikacije, koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu VIII 499; Materialien zu einer Ornis balcanica IV, IX 181, 477.

Штробл Габријел П.: Фауна диптера Босне, Херцеговине и Далмације X 387, 561; Нови прилози фауни диптера балканског полуострва XIV 461.

Шулце-Детмолд А. Опис нових цеуторинха и баридија из балканског подручја IX 273.

VIII. Ботаника.

Адамовић Лујо: Naknadno k »Flori južne Bosne i Hercegovine od dr. viteza G. Becka« I 44.

Баудиш Ед. Др.: Prilog poznavanju šiški Dalmacije XXV 553.

Бек-Манагета Гинтер Др.: Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog sandžaka XV 1, 185; XVIII 69, 137, 469; XIX 15; XXI 135.

Гаваци А. Др.: Diatomeje i mikroplankton u Jezeru Plive XV 181.

Гутвињски Роман: O nađenim dosele u Bosni i Hercegovini halugama (isključivši diatomacee) VIII 367; Prilog k poznavanju fosilnih diatomacea u Bosni X 115; О алгама, сабраним око Травника по велечасном проф. Ериху Брандису X 247; Систематички пријеглед ресина (algae), сакупљених по др. Јустину Карлинском у околици Грачанице течајем јесени 1897. X 364; O algama sakupljenima u okolici travničkoj XIV 69, 301.

Деген Арпад Др.: Из ботаничке оставштине Фрање Фиале XI 317;

Делић Стеван: Борица (Daphne Blagayana) II 175.

Ђокић Ђорђе Др.: О наласку имеле у Босни XI 125; О појави житних снијети и о њихову сузбијању у Босни XV 139.

Карлински Јустин Др.: Прилози за фенологију Херцеговине уз кратак увод, како се праве фенологичка опажања V 315; Flora kremenastih haluga ili gljivica u Bosni i Hercegovini VIII 389.

Мали Карло: Floristički prilozi XI 127; Heliosperma (Silene) Retzdorffianum XV 559; Zwackhia Sendtneri (Boiss.) XV 581; Извјештај о излету чланова међународног ботаничког конгреса у Бечу у Босну, год. 1905. XVII 483; Набава Блауовог хербара дублета за бос.-херц. земаљски музеј XVIII 107; Hedraeanthus Hercegovinus XVIII 277; Нове биљке из Босне и Херцеговине XVIII 445; Опаске уз Ranunculus croaticus Schott. XIX 9; Prilozi za floru Bosne i Hercegovine XX 555; XXII 685; XXIV 587; Набрајање скупљених биљака у Босни и Херцеговини од чланова међународног конгреса у години 1905. XX 558; Saopštenje o Acer obtusatum-u XXV 397.

Пихлер Антон: Три наметнице: Viscum album L., Loranthus europaeus L., и Arceuthobium Oxycedri M. B. у Херцеговини и неким дијеловима Босне XIII 113; Флора херцеговачких гробаља XIV 123.

Протић Ђорђе Др.: Prilozi k poznavanju kremenjašica Bosne i Hercegovine IX 313; Prilozi k poznavanju flore resina (alge) Bosne i Hercegovine IX 539; Prilog k poznavanju gljiva Bosne i Hercegovine X 93; Прилог к познавању флоре околине Вареша у Босни X 657, XV 273; Прилог к познавању маховина околине Вареша XI 773; Прилози к познавању флоре Босне и Херцеговине XII 437, XIV 17, XX 275; Прилози к познавању флоре ресина Босне и Херцеговине XIII 201, XVIII 5, XIX 191, XX 513; Прилог к познавању флоре ресина Албаније XIV 275; Прилог к познавању флоре криптогама околине Сарајева XVI 61; Прилог к познавању флоре маховина Босне и Херцеговине XVIII 129.

Сејман Вилим: Опаске о Crocus Vilmae Fiala XXIV 89.

Сеуник Иван: Blagajeva maslinica (Daphne Blagayana) I (2) 55.

Фиала Фрањо: Studije o nekojim bilјevnim odnošajima u posjednutim zemljama I 83; O nekim endemičnim biljkama u okupiranim zemljama I (4) 116; Прилози флори Босне и Херцеговине II 309; Dvije vrste crnogorice u bosanskim šumama II 376; Florističke vijesti III 45; O vegetaciji kotara ljubuškog III 144; Floristički prilozi III 280; Босанска јагорчица III 301; Босански руколист IV 73; Ботанички прилози IV 187; Botanički pohod Klek-planine IV 245; Осјеченица и Клековача планина код Петровца IV 366; Биљешке о флори Босне и Херцеговине V 117; Нова врста биља нађена у Босни V 683; Viola Beckiana n. sp. VII 423; Prilozi flori Bosne i Hercegovine VIII 293.

Цалбрукнер Александер Др.: Грађа за флору лишаја у Босни и Херцеговини V 649.

IX. Географија, геологија и минералогија.

Берверт Фридрих Др.: Метеор из Завида XIV 161.

Брезина Аристид Др.: Метеорити из зворничког котара у Босни IX 611.

Брусина Спиро: Šipovo i njegova tercijalna faunula XVI 493.

Гаваци Артур Др.: Jezero Plive XII 161.

Горјановић Крамбергер Карло Др.: Nova Valenciennesia sa mostarskog polja u Bosni i Val. Krambergeri R. H. iz Tamana XVIII 245.

Гример Иван: Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien von A. Rücker VIII 521; Налазиште осинца (азбеста) код Халиловаца у котару Сански Мост IX 501; Fosilni ostanci sisavaca iz Save X 377; Налазишта угљена по Босни и Херцеговини XI 397.

Дедијер Јевто Др.: Прилози геолошкој историји Неретве XIX 619.

Долежал Едуард: Razvođe između Pontusa i Adrije u jednom dijelu Bosne IX 457.

Енгелхарт Херман: Prilog poznavanju tercijarne flore Bosne i Hercegovine XIV 441; Prilog poznavanju fosilne flore iz naslage smeđeg ugljena u kotlini Zenica—Sarajevo u Bosni XV 115; Prilog poznavanju tercijarne flore okoline Prozora XVI 245; Терцијарне билине

из Фоче на југоистоку Босне XVI 555; Још један прилог познавању босанске терцијарне флоре XX 203; Novi prilozi poznavanju fosilne tercijarne flore Bosne XXII 141; Прилог познавању фосилне флоре из Куми XXII 671; К познавању терцијарне флоре сјеверо-западне Босне XXIV 515; Нови принос познавању терцијарне флоре Босне XXV 383.

Енгелхарт Х. — Кацер Ф.: Prilog poznavanju tercijarne flore najšire okoline Dônje Tuzle u Bosni XIII 473.

Јаукер Отон Др.: Насеља у Босни и Херцеговини с обзиром на геолошки састав земљишта XIV 83.

Кацер Фридрих Др.: Геолошки развој наслаге мрког угљена у зеничкој котлини XV 101; *Хисторичко развијање и данашње стање геолошког проучавања Босне и Херцеговине* XVI 417, XVIII 37.

Кох Фердо: Tetraedrit iz Maškare kod Gornjeg Vakufa u Bosni IX 505; Бериљ из Мотајице планине у Босни XI 1; Prilog petrografskom poznavanju Motajice planine u Bosni XX 1.

Карлински Јустин Др.: Mjerenje dubine jezera Boraka kod Konjica IV 286.

Кишпатић Мијо Др.: Stiva iz Ljubić-planine kod Prnjavora V 99.

Лукас Ђуро Др.: Орографија Босне и Херцеговине и систематичка раздиоба илирског горског краја на геолошкој основи XI 729.

Павичић Станко: Др. J. Цвијића Глацијалне и морфолошке студије о планинама Босне, Херцеговине и Црне Горе XI 789.

Радимски Вацлав: О материјалу богумилских стећака I 59; Серпентини Босне и њихови утвори, особито истива I 88.

Рикерт: Слана врела у Босни и Херцеговини I 11.

Рихтер Едуард Др.: Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine XVII 257.

Сибенрок Фридрих: O nekojim fosilnim ribama iz Bosne XII 423.

Турина Иван: Novo nalazište crvenog hanbuloškog ptychitnog vapnenca kod Sarajeva XXIII 225; Hidrografski, geološki i tektonski odnošaji jednog kraškog predjela sjevero-zapadne Bosne XXV 253.

Фиуцек Јосиф: Zur Hydrologie des Bezirkes Stolac in der Hercegovina, Zur Hydrologie des Bezirkes Konjica in der Hercegovina von Dr. J. Karlinski VI 359.

Херман Коста: P. Oppenheims: Ueber einige alttertiäre Faunen der öst.-ung. Monarchie XIII 599.

Хофер Александар: Zlato i druge rude u travničkom kotaru IX 411.

Хофман А.: Останци сисаваца из неких слојева мркога угљена у Босни и Херцеговини XVIII 251.

X. Разно.

Балиф Филип: Rezultati meteoroloških opažanja za temperaturu, oborine i naoblačenost u Bosni i Hercegovini godine 1889. III 55.

Вавровић Јосип: Нешто о Вјетреници пећини V 709.

Вукасовић-Вулетић Вид: Tertibi-ziba u Dalmaciji I (2) 94; Средовјечни натпис у Сланому код Дубровника од год. 1420. II 385; Румуњски натпис ћирилскијем писменима на старинској сабљи у Дубровнику II 417; Римски орао с отока Корчуле у Далмацији VII 121; Једна племићка повеља нађена на Корчули IX 309.

Гелчић Јосип: Дубровачки архив XXII 537.

Ипен Теодор: Рашка III 148; Stare crkvene ruševine u Albaniji XI 13, XII 83; Stare crkve po sjevernoj Albaniji XI 607; Prehistorička i rimska nalazišta u okolici Skadra u Albaniji XI 767; Stari spomenici u Albaniji XII 511; Starine iz Albanije XIII 117; Nadgrobni spomenik kneza Karla Topije od Albanije XIII 439; Stare crkve i crkvene ruševine u Albaniji XIII 577; Прехисторички налази из Албаније XIII 603, XIV 550; Historički gradovi u Albaniji XIV 177: Pečatnik jedne već nestale biskupije u Albaniji XIV 367; Još nešto o starim crkvama u Šašu i Rubigu u Albaniji XIV 552; Археолошке биљешке из Албаније XV 181.

Јелавић Вјекослав: Турска и Француска у XVI. стољећу XIV 201; O dubrovačko-franceskim odnosima u god. 1756.—1776. XVI 513; Razvan-Oglu od Vidina XVII 173.

Јелић Лука Др.: Grada za životopis Magdalene Pereš-Vuksanović, poznate pod imenom Franice Slavonke XVI 161; Discorso del priorato della Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese Canonico di Sibenico XVIII 279.

Кадић Али еф.: Ferman sultana Selima III. o plovidbi broda l'Onorato Bocchese VI 783.

Кенер Фридрик: Dvije čudnovate grupe od bronca iz okolice sinjske II 18.

Крчмарж Јан Др.: Iz Livna XXIV 283.

Миклошић Фрањо Др.: Мађарски ћирилским писменима I (3) 1.

Милобар Фрањо Др.: Dukljanska kraljevina XI 237, 611, XII 1; Кратки пријеглед балканских дуодецдржавица од XIII. до XV. вијека XIII 121.

Нопча Фрањо Др.: Arheološke crtice iz Albanije XIX 1; Приноси старијој повијести сјеверне Албаније XXII 307.

Павић-Пфаунтал Алфонс: Poljički štatut XX 213.

Пихлер Антон: Blatna kiša u Mostaru 10. i 11. marta god. 1901. XIV 149.

Радимски Вацлав: Bišće-polje kod Mostara III 159; Visoravan Rakitno u Hercegovini III 413; Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrđu, za tim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni IV 75; Prehistoričke i rimske starine kod Baćevića blizu Mostara IV 332; Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća V 37, 237, 369, 575; Starine kotara županjačkog u Bosni VI 283.

Радић Фрањо: Gotička oltarna slika u crkvi Svih Svetih u Korčuli VI 621; Povjesno-umjetničke bilješke sa dalmatinskih ostrva VII 357.

Сирку Полихрониј: О румуњском натпису ћириловским писменима на једној сабљи у Дубровнику VI 797.

Талоци Људевит Др.: O lažnim broncanim kipovima iz Sinja II 322; Glagolski misal hercega Hrvoje u Eski-saraju u Carigradu IV 104; Hrvatsko običajno pravo od godine 1551. i 1553. XVIII 17.

Трухелка Ћиро Др.: Novi postupak pri snimanju natpisa III 41; Bosanski, srpski i bugarski novci zemaljskog muzeja u Sarajevu VI 389; Publikacije Jugoslavenske akademije u Zagrebu za god. 1895. VII 294; Qualiter et cum quo pacto dederunt se Chroates regi Hungarie XII 581; Налаз дубровачких гроша из Купреша XVII 491; Kosta Hörmann XVIII 1; Садашње стање земаљског музеја у Босни и Херцеговини XVIII 111; Др. Ив. Н. Волджрих XVIII 115; Mate Milas XVIII 115; Пут у Албанију XVIII 115; Previšnje odlikovanje XVIII 116; Osobne vijesti XIX 307; Znanstvena putovanja muzejskih organa XIX 307; Raspust muzejskog društva XIX 308; Skupocjen dar zemaljskom muzeju XIX 309; Вијести из земаљског музеја XIX 422; Dr. Leopold Glück XIX 427; Двије листине из дубровачке архиве XX 181; Двије дубровачке завјернице XXI 519; Годишње извјешће о раду земаљског музеја у год. 1909. XXI 603.

Трухелка Ћ. — Ћоровић В.: Statut za bosansko-hercegovački zemaljski muzej u Sarajevu XXV 235; Регулатив, који се односи на дјелокруг рада интенданта бос.-херц. земаљског музеја, одјелног предстојника у м. Константина Хермана XXV 251.

Фабер Мориц Др.: Право барских надбискупа на наслов примас Србије XVII 445.

Хернес Мориц Др.: Dvije čudnovate grupe od bronca iz okolice sinjske II 19.

Херман Коста: Čitaocima »Glasnika« I 1; Kipovi od bronca iz Sinja — lažni su II 309; Dr. Franjo Miklošić III 95; Numizmatička zbirka III 303; Dr. Julije Makanec i Ljudevit Pogaschnig IV 83; Jedna važna naredba IV 249; Диплома султана Гази-Ахмет-Кана из г. 1127. по хеџри (1714. послије Хр.) IV 387; Двије знамените публикације из Босне и Херцеговине V 325; Оцјене о дјелима: »Научне вијести из Босне и Херцеговине« и »Римски путеви у Босни и Херцеговини« V 533, 637; VI 57, 332; Састанак археолога и антрополога у Сарајеву VI 521; Kongres u Sarajevu od Salomona Reinacha VI 798; Starohrvatska Prosvjeta VII 150; Вјенцеслав Радимски VII 479; Неколико изјава о III. свеску Wissenschaftliche Mittheilungen VII 587; Naučno putovanje bečkog antropološkog društva Bosnom i Hercegovinom VII 601; Wissenschaftliche Mittheilungen VIII 502, X 708, XIV 145; Franjo Fiala X 1; Die Haggadah von Sarajevo von D. H. Müller und J. v. Schlosser X 707; Vjestnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva XI 154; Bosna i Hercegovina u djelu Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild XI 791; Руски учењак у Босни XI 793; Једанаести археолошки конгрес у Кијеву XII 155; Ornitološki sastanak u Sarajevu od 25. do 29. septembra 1899. XII 157; Ivan

Zovko **XII 595**; Бенамин Калај ил. Нађ-Кало **XV 404**; Znanstveni kongresi u Sarajevu **XV 598**; Oproštajna riječ **XVIII 493**.

Херман К. — Радимски В.: Ošanić kod Stoca **IV 40**.

Хулуси Мехмед: Osmi međunarodni kongres orijentalista u Štokholmu i Kristijaniji. **I (4) 11**.

Целестин Вјекослав: Новац Ђорђа II Страцимира, кован у граду Скадру **VIII 383**; Nalazak zlatnih novaca u Osijeku **IX 497**.

Церезати J.: Prilog statutu Poljica **XXIII 503**.

Шишић Фердинанд Др.: Битка код Никопоља **VIII 49**.

Шлосер Јосип: Јеврејски рукопис са сликама из средњег вијека **VII 608**.

Земаљски Музеј у Сарајеву.

Приопћио

Архитект грађевински надсавјетник Земаљске Владе Карл Паржик.

(Са 4 слике у тексту, 1 планом и 4 табле.)

Богате збирке босанско-херцеговачког Земаљског Музеја биле су у једној најамној кући на Црквеном Тргу тако оскудно смјештене, да је питање једне нове зграде, која би одговарала модерним захтјевима и музеалним сврхама колико у интересу збирка, толико ради њихове употребе, могло бити само питање времена.

Налог за израду пројекта дошао је грађевном одјељењу Земаљске Владе године 1906., при чему су као главне тачке програма били одређени павиљонски систем и план за ботанички врт.

За многобројне прехисторијске и римске ствари нађене у Босни и Херцеговини била је неопходно нужна основа за прехисторијски и антички павиљон; исто се тако показала потреба посебних павиљона за богате природописне збирке и за скупљени и увијек још растући материјал етнографског одјељења. Као потребне допуне те основе показало се само од себе, да треба подићи један посебни павиљон управе, у ком би биле канцеларије дирекције, музејска библиотека и сала за предавање, ако се хоће да се нови музеј развије као модерно мјесто за васпитавање.

Задаћа пројектанта састојала се према том, у главном, у том, да се уз цјелисходно уређење потребних просторија у оквиру овог програма, дана у великим потезима, споје сви ти грађевни објекти у једну архитектонску цјелину.

Као земљиште за градњу одређен је један ареал, који лежи међу станичком улицом и Калајевом променадом, дакле у средини западног сарајевског рејона за ширење града. Тај се положај може означити као веома повољан већ из тог разлога, што у средини града није било никаква згодна земљишта од довољне величине.

Пројектант је ишао за тим, како се може видјети из ситуације и из партерских нацрта првог пројекта, да створи пред новим музејем монументалну основу, коју не би дотицао промет главне улице, а да се према музеју, на источној страни подигне друга монументална зграда мјесто оног старог, напуштеног гробља.

Нови музеј добио би по том пројекту непроцјењиву корист одвојености од промета главне улице, а та би одвојеност одговарала његовој сврси. Архитектонско обухватање појединих павиљона и њихова повећана могућност дјеловања постигла би се по том пројекту тако, што би се они међусобно повезали помоћу ниских крилних дограда и унутрашњих колонада; а западна зграда висока само као партер са основом сале у средини и са постраним крилима са обје стране у облику четворине круга имала би према том фронту да појача утисак дугог, вишег природописног павиљона, док би унутрашња тераса обухватајући нижи ботанички врт и спајајући све музејске зграде, имала сачињавати важан склопни мотив уметком једне посредне висинске степенице међу ботаничким вртом и зградама.

Слика 1. Предворје нове зграде б.-х. земаљског музеја.

Али је на жалост пропало извођење тог пројекта, премда су мјеродавна мјеста и страни ауторитети, који су били позвани да оцијене пројекат, признали његове велике одлике и то пропало због ограничених средстава, која су се за градњу имала издати. Штедња је наредила прије свега, да се напусти монументална основа пред главним фронтом музеја, што је имало као даљу посљедицу, да је главни фронт морао бити окренут према сјеверу, на страну живе станичке улице, при чем смо се морали задовољити тим, што је та улица нешто више проширена пред музејем. Даља су се редуцирања предузела изостављањем намјераваних ниских спојних крила, која су имала да ублажују висине, и полукружне доградe код природописног павиљона; најзад су знатно смањене још и димензије појединих павиљона. Усљед тога је читава група морала добити нешто расутији вањски изглед, него што се мислило из почетка, али је бар задржана тераса, која је обухватала ботанички врт. До извјесног степена као спајајући мотив важи сад она са својом проширеношћу на угловима и то као спајајући мотив за спољашност, као и за унутрашњост. Осим тога је задржана и због тога, што је остао први пројект у главним потезима укупне диспозиције и што се имало на уму, да је помоћу ње омогућено изграђивање нижих спојних крила код дозиђивања у случају потребе.

Пројект извођења не значи према томе, строго узевши, готову цјелину, него архитектонски скелет једне сада онемогућене архитектонске идеје. С тога становишта имао би се пројект и просуђивати.

*

Ареал, на којем је подигнут музеј, обухваћа заједно са парком око њега, површину од 24.070 m^2.

Према станичкој улици постављен је према улазној просторији, источно прехисторијски, а западно павиљон за римске и средњовјековне споменике, док природописни павиљон, који лежи на јужној страни, заузима сву дужину тог фронта; на објема другим краћим странама правокутника стоје источно етнографски, а западно управни павиљон.

Улазна просторија, која спаја у исто вријеме павиљоне, који се налазе на објема њеним странама, обухвата и портирску ложу и гардеробу као и заходе за оба павиљона; преко ње води даље улазак на терасу према дворишту, одакле се иде у друге павиљоне.

Прехисторијски павиљон обухвата у партеру велику салу са аркадама кроз оба спрата и са свјетлошћу одозго за средњи дио; на ту се салу настављају главне степенице, које су у средњој осовини зграде и које воде у I. спрат. У четири ћошка су двије мање просторије за депô и резерву, лабораторијум, соба за послугу и споредне степенице. И у I. спрату служе галерије са аркадама као мјеста за збирке, док су друге просторије остављене канцеларијама. Код споредних степеница предвиђена је још и тамна соба. Површина сале за збирке и остало у овом павиљону износи у оба спрата преко 900 m^2.

Павиљон античког одјељења показује аналогну нацртну диспозицију као прехисторијски павиљон са том разликом, да је тло партера главне сале, лапидаријума, спуштено готово до нивоа терена. Партерске просторије у ћошковима тог павиљона имају двије просторије за збирке, депо, споредне степенице и соба за слугу. У I. спрату налази се у средини збирка новаца са свјетлошћу одозго, средина сјеверног фронта заузима средњовјековну и нововјековну збирку, док друге просторије имају дијелом збирке, а дијелом канцеларије; код споредних степеница је осим тога смјештен лабораторијум. Сале овог павиљона имају у оба спрата површину од неких 960 m^2.

Павиљон природњачког одјељења састоји се из дубоког средњег дијела и два двострука крила, која се наслањају на њ а чији крај сачињава по једна сала, која допире кроз оба спрата попријеко према уздужној осовини зграде, са кратким анексима, који се уз њих настављају. Средња зграда има у партеру улаз са двије симетричне степенице, које воде у I. спрат, са једним простором међу њима за збирке, онда једна канцеларија и лабораторијум са по једним предсобљем. Оба крила, која се наслањају на ту средишњу зграду, имају у партеру сјеверно просторије за канцеларије и рад, једну суху просторију и лабораторијум, споредне степенице, депое и нужнике као и салу за збирку, јужно просторије за збирке. Унутрашњи зидови обадвију степеница у средњој згради прелазе у I. спрату у стубове, тако те они са простором међу њима и предулазом са свјетлошћу одозго сачињавају једну архитектонску цјелину.

Слика 2. Дворана прехисторичког павиљона у приземљу.

Сјеверно крило средишње зграде одређено је за збирке. Оба крила имају опет у I. спрату на јужној страни просторије за збирке, а на сјеверној канцеларије и нужне лабораторије, споредне степенице и друге мање важне просторије, као и у партеру. Галерије обадвију уздужних сала на крајевима крила с њиховим анексима имају остале просторије за збирке. Површина збирка смјештених у природописном павиљону износи код геолошке збирке око 620, код збирке кичмењака око 680, код бескичмењака око 370, а код ботаничке око 270; у свем павиљону за природописне збирке скупа око 2000 $м^2$.

Етнографски павиљон има у партеру на обје стране улаза и степеница просторије за збирке са неких 360 $м^2$ површине, у I. спрату узидане, старобосанске интерјере, даље једну канцеларију са предсобљем и резервним простором за даље интерјере.

У управном павиљону налази се на сјеверној страни, десно од улаза и степеница, стан једног музејског чиновника, лијево, на јужној страни дирекцијске собе. I. спрат има библиотеку и салу за предавања од неких 100 $м^2$, собу за архив, библиотекарову собу и малу собу за једног манипулативног чиновника. Поред сале за предавања спремљена је соба за предавача и за евентуалне припреме.

Сви павиљони осим античког, чије је тло сале удубљено готово до природног терена, имају подруме. Како партерски под стоји око 1 *м* над тереном било је у сутерену доста просторија за станове слуга, депое, лабораторије и т. д., као и за справе за централно гријање. Ове су смјештене са горивом и станом за машинисту под лијевим крилом природњачког павиљона. Ложионица је довољно велика, да би се при евентуалном дограђивању споменутих крила за спајање између појединих павиљона могла поставити још два казана.

Од Калајеве променаде је начињен пролаз испод природњачког павиљона до ботаничког врта.

С обзиром на конструктивно извођење имало би се примјетити ово:

Фундаменти су зидани од неотесана камена на продуженој карници и само су околни зидови ложионице, чији је фластер испод воде бliske Миљацке, изведени од бетона; из истог је разлога конструиран фластер ложионице као армирана бетонска плоча због могућег воденог притиска. Зидови сутерена су од камена мијешана с циглом, а остали сви од цигле. Стубови, подупирачи и сви тавани су конструирани од жељезног бетона, а ови су употребљавани у оним збиркама, које нијесу добиле никаква богатијег архитектонског украса, даље у канцеларијама и споредним просторијама као таванске гредне плоче са видљивим гредама. Подови и зидови у сутерену добили су хоризонтална изолирања помоћу асфалтских плоча, док су вертикалне зидне површине сутерена изолиране према терасама са врућим катранским асфалтом. Кровови су од дрвета, а тамо гдје је свјетло одозго од жељеза са безштукном конструкцијом стакленог крова, систем »Antipluvius«. Спољашње подножје направљено је од сарајевског вапненца, док су степенице све од армираног бетона. Све су степенице превучене умјетним каменом. За плочнике је употребљен у сутерену ступани бетон, а у мање важним подрумским просторијама, као депоима за гориво и т. д. фластер од камена; плочници у партеру и у I. спрату су мозајик-терацо.

Као подови су употребљене у сутерену даске за лађе, а иначе босанске I-а букове даске на слијепим подовима. Прозори, врата и капије су конструирани од јасеновине, при чем су велики прозори просторија за збирке начињени као једноставни прозори. У њима је употребљено солин-стакло. Бојење је удешавано у складу са намјенама појединих просторија, према њиховој сврси и архитектури.

За централно гријање употребљено је парно гријање нижег притиска; поједини павиљони спојени су са ложионицом помоћу древних канала проведених испод тераса. Управни павиљон ложи се само обичним земљаним пећима.

Нужници су конструирани као испирачи са Фајенсовим ловцима, а и писоари су начињени од истог материјала. Канализација је проведена по одредбама сарајевског градског магистрата жељезним љевеним цијевима у зградама и са масираним земљаним цијевима на пољу, те је спојена са градском канализацијом. Снабдијевање водом врши се исто из градског водовода. Читава група музејских зграда снабдјевена је са громобраном.

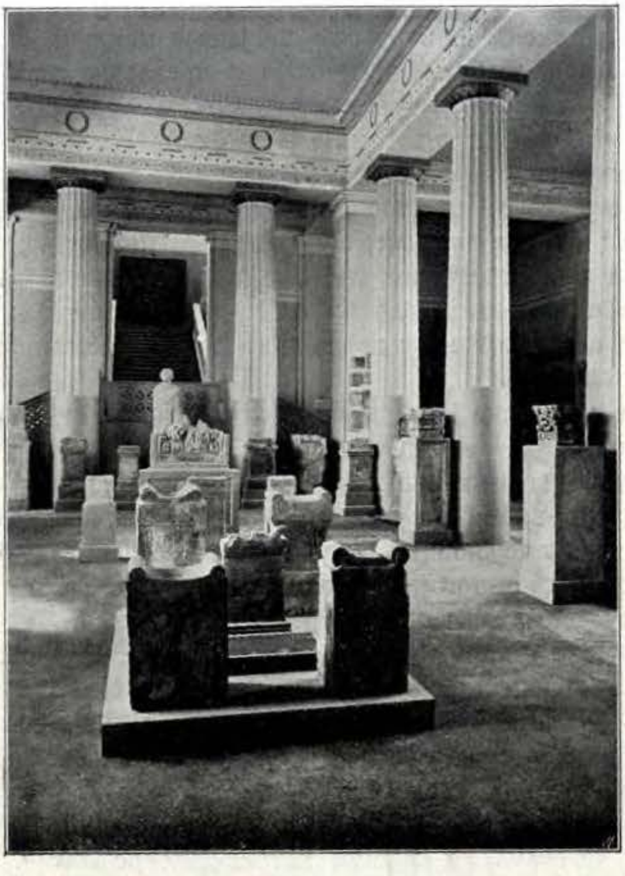

Слика 3. Лапидариј у павиљону римских и средовјечних збирка.

*

Основна идеја архитектонског рјешења изражена је на почетку овог описа, а овдје би се имало накнадно додати, да је спољашња и унутрашња архитектура изведена у смислу талијанске ренесансе, при чем се нарочито тежило с обзиром на градњом условљена богата групирања за мирним утиском све површине, који одговара њеном карактеру. Експериментирање с модерним облицима чинило се незгодним у овом случају и не одговара назорима пројектанта, која су у овом погледу нашла опште одобравање.

Табла I.

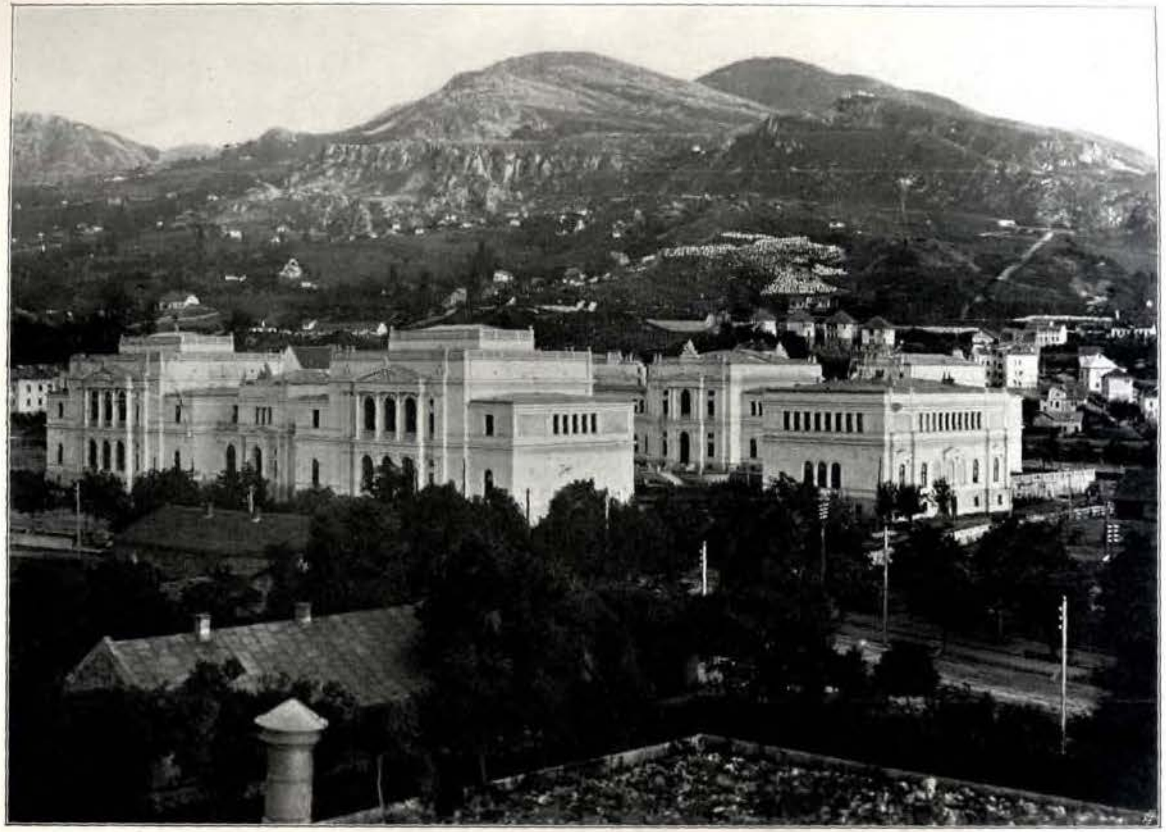

Босанско-херцеговачки земаљски музеј у Сарајеву. Опћи поглед са сјеверозападне стране.

Табла II.

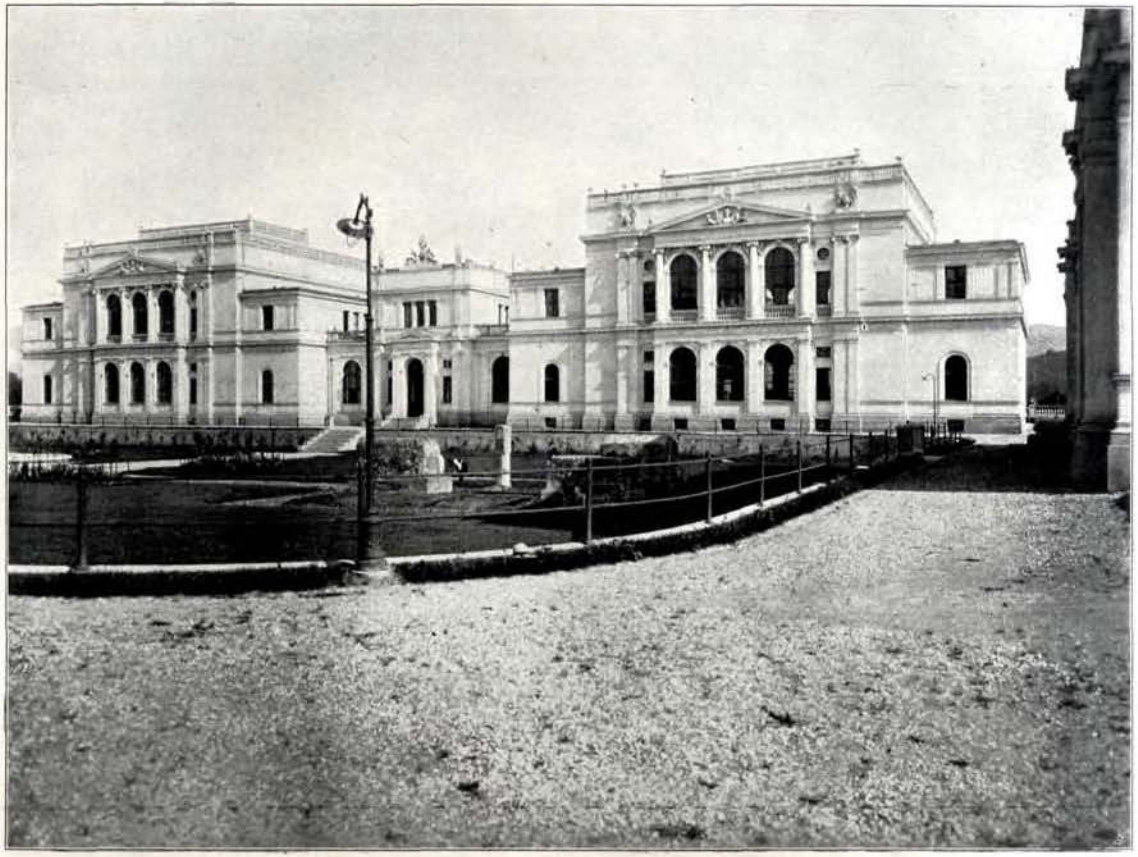

Улаз, прехисторички и римско-средовјечни павиљони. Поглед са стране ботаничког врта.

Табла III.

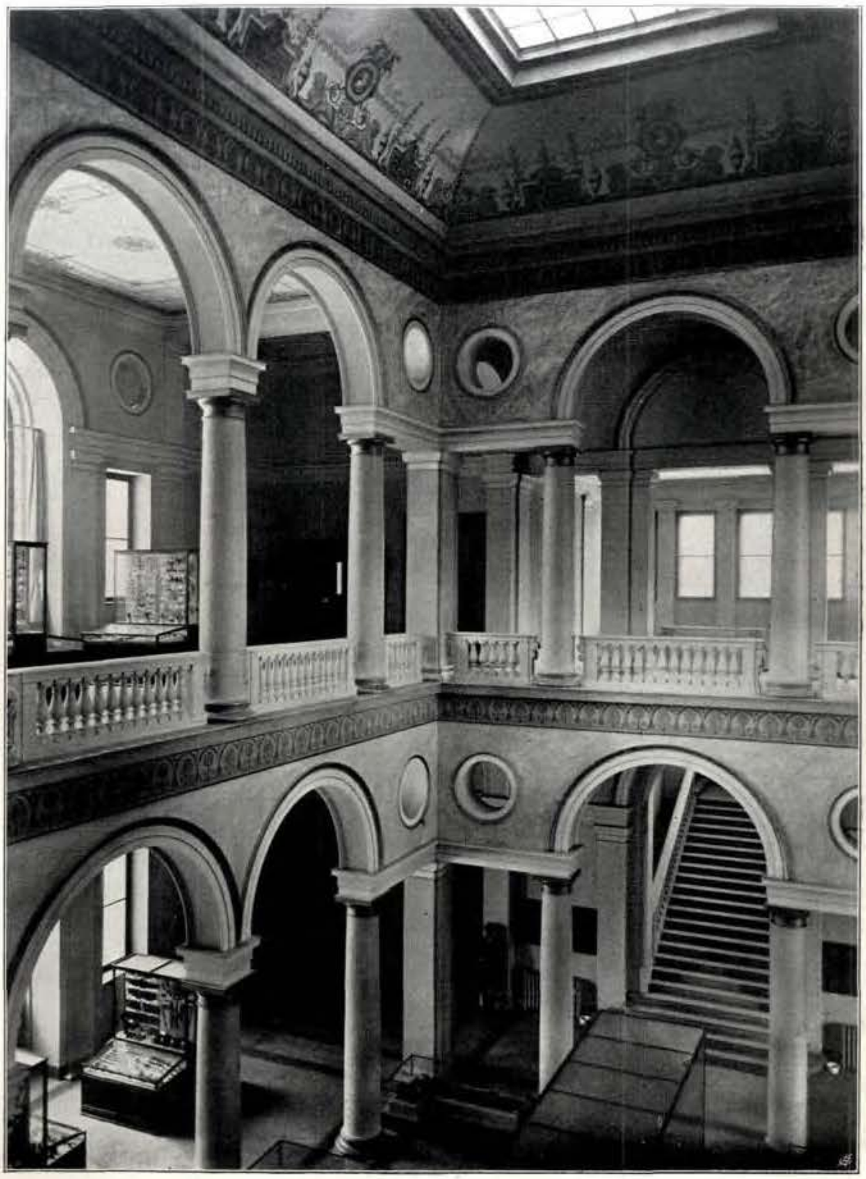

Дворана павиљона прехисторичке збирке босанско-херцеговачког земаљског музеја.

Табла IV.

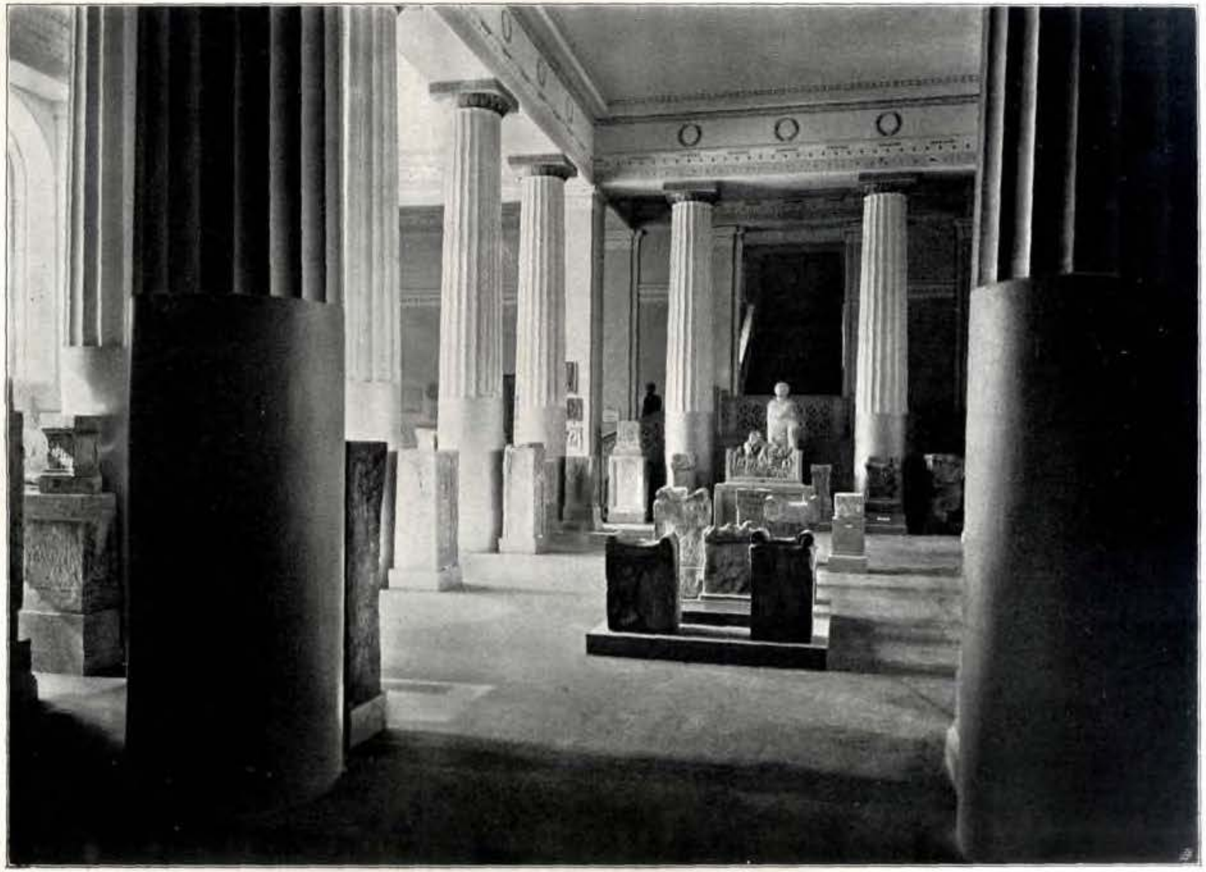

Лапидариј босанско-херцеговачког земаљског музеја.

Табла V.

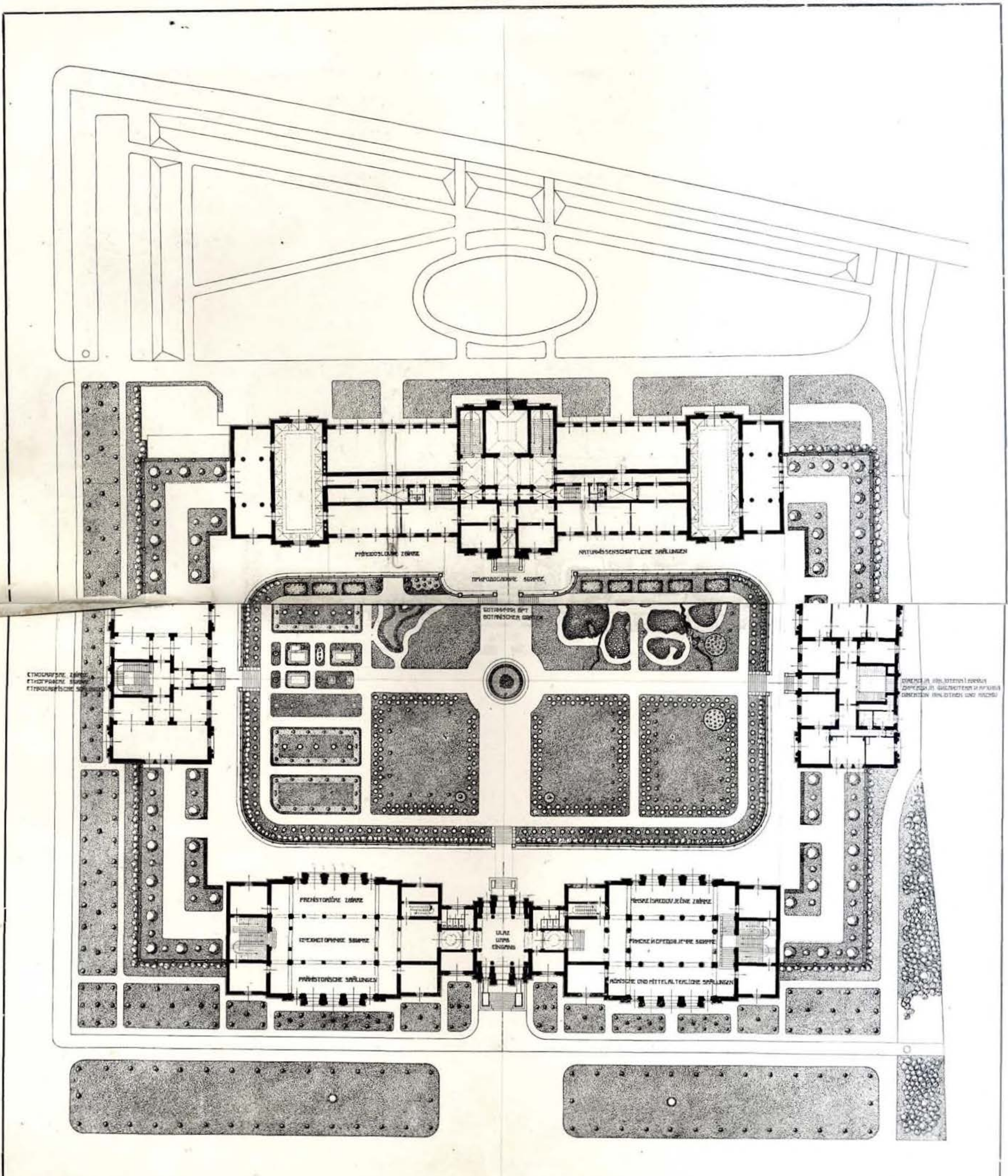
PRIRODOSLOVNE ZBIRKE
NATURWISSENSCHAFTLICHE SAMMLUNGEN
ПРИРОДОСЛОВНЕ ЗБИРКЕ
БОТАНИЧКИ ВРТ
BOTANISCHER GARTEN
ETNOGRAFSKE ZBIRKE
ЕТНОГРАФСКЕ ЗБИРКЕ
ETHNOGRAPHISCHE SAMMLUNGEN
DIREKCIJA, BIBLIOTEKA I ARHIV
ДИРЕКЦИЈА, БИБЛИОТЕКА И АРХИВ
DIREKTION, BIBLIOTHEK UND ARCHIV
PREHISTORIČKE ZBIRKE
ПРЕХИСТОРИЧКЕ ЗБИРКЕ
PRÄHISTORISCHE SAMMLUNGEN
ULAZ
УЛАЗ
EINGANG
RIMSKE I SREDOVJEČNE ZBIRKE
РИМСКЕ И СРЕДОВЈЕЧНЕ ЗБИРКЕ
RÖMISCHE UND MITTELALTERLICHE SAMMLUNGEN

Тлорис цјелокупног грађевног распореда новог земаљског музеја у приземљу.

Унутрашње су просторије, према њиховој намјени и величини, у оквиру даних средстава, која су гонила на велику умјереност, украшаване архитектонски само тамо, гдје је услијед њихове просторне диспозиције тако што било неотклоњиво. То дакле важи за улазну салу, за главну салу прехисторијског одјељења, за лапидаријум и до извјесне границе за главне степенице свих павиљона.

Улазна сала, која сиже за два боја, израђена је као сала с кубетом са стубовима у партеру, а дијелови атуле су вођени одатле као спојни дијелови у обје велике главне сале с једне стране прехисторијског, а с друге античког павиљона, те су са архитектуром тих обију главних просторија органски доведени у везу. Архитектура обију ових просторија види се из приложених по фотографијама рађених слика и из дотичних цртежа; томе се има само примјетити, да је сала с аркадама у прехисторијском павиљону богатије, стилу сходније обојена, док је озбиљни карактер лапидаријума изгледа дозвољавао само штедљивије боје. Архитектонски рад других просторија може се већином видјети из нацрта планова. Нацрте у карактеру босанске градње радио је за улаз и степенице етнографског павиљона приватни архитект Ј. Поспишил, садањи грађевински савјетник земаљске владе, док је плафон и дрвена архитектура предуласка у I. спрату израђена слободније и с дјеломичном употребом већ постојећих комада и мотива под надзором музејског директора, владина савјетника Дра Трухелке.

При изради зграда судјеловале су ове фирме: ручни посао копања и зидања и навлачења сӯхȇ и тесачке послове извела је фирма Хорват и Шајдиг из Сарајева, спољашње фасаде извели су фирма Виктор Бенеш и Јозеф Поспишил, кипарске послове, унутрашње наките и ствари од умјетнот камена сарајевска филијала фирме Јунг и Рус. Камењарске послове вршио је А. Лушина, лимарске фирма В. Жан и Син, обје из Сарајева. Жељезне кровове, тавање и свјетлост одозго израдили су »Glasdach-Konstruktionswerke Antipluvius« из Беча. Атика балустраде потјечу од фирме Пјетро Мелоко, акцијско друштво у Будимпешти, док је плочање тераце извео Баниото Адријано у Сарајеву. Асфалтирање је провео Ј. Каспарек у Сарајеву, а конструкције жељезног бетона Јанеш и Шнел из Беча. Столарске послове дала је сарајевска фирма Бутацони и Вентурини, ковачке послове дијелом М. Глиха, дијелом ФранцНазе у Сарајеву. Стакло је набавио Л. Мартон, мазање је извео Ј. Флегар, а бојење нешто Р. Томашек, нешто Балдасар и Комп. и најзад Ј. Ојзнер сви и Сарајева. Бечко акцијско друштво за централно гријање инсталирало је парно гријање, а електрику Სименс-Шукертова фабрика у Бечу. Кућни телефон, справу за аларм и громобран увео је А. Солтерер из Сарајева, док је градска опћина у Сарајеву спровела канализацију и водовод. Жице за ћилиме, по степеницама и завјесе за прозоре дао је Ф. Хофенедер из Сарајева, а прозорске рулое Ф. Вајнингер из Бос. Брода.

С градњом се почело године 1909., а 4. октобра 1913. зграда је предана њезиним сврхама. Доба градње износи према томе 4 године и 3 мјесеца.

Зидана површина музејских зграда мјери 4819 m^2; терасе обухватају површину од 3821 m^2, ботанички врт 5033 m^2, парк око музеја 10.397 m^2.

Сви трошкови без намјештаја, који је набавила музејска управа, износи заједно с трошковима за терасе, за ботанички врт и паркирање око музеја 1,574.915 К, од тог отпада на зграде саме износ од 1,413.939 К, а на спремање тераса и вртова 160.976 К. Према том стаје сваки $м^2$ зидане површине павиљона 293·41 К, или 1 $м^3$ зиданог простора 19·82 К.

Пројектанту се показао као вриједан помагач при рађењу нацрта, нарочито код детаљирања, архитект земаљске владе Л. Хубер, док му је код управе градњом помагао грађевни надофицијал В. Урсини. Рад обадвојице заслужује, да се на овом мјесту истакне са признањем.

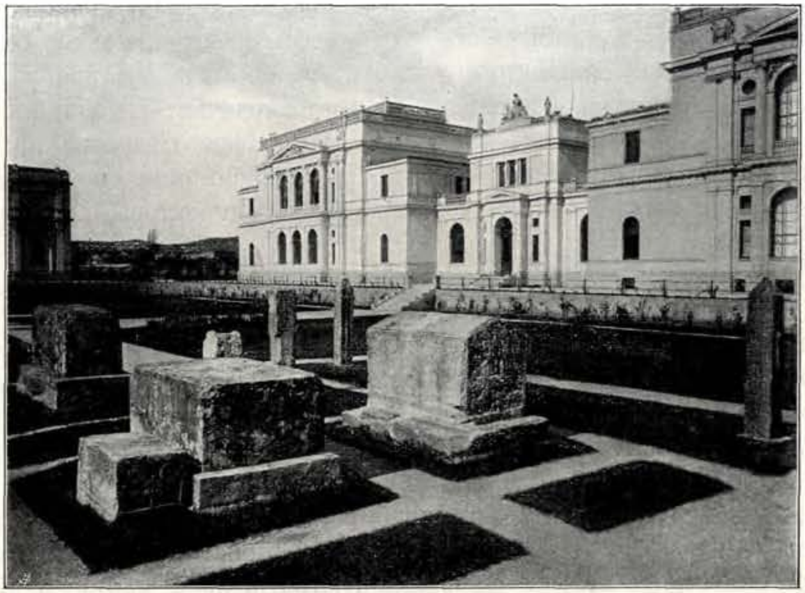

Слика 4. Прочеље прехисторичког и римског павиљона са стране нутарње.

Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko.

Vođa kroz prehistoričku zbirku zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Napisao

dr. Ćiro Truhelka.

Prije nego se je u novoj zgradi započelo namještavati prehistorijske zbirke zemaljskog muzeja, valjalo je odabrati sistem, po kojemu će se nizati pojedine serije naših nalaza. Muzeološke tradicije prošlih decenija, davale su na izbor dva sistema: hronološki i geografski. Oba sistema imadu svoje vrline a i svoje mane: prvise ne da strogo provesti, jer su samo rijetki arheološki slojevi prema dolje iprema gore oštro ograničeni te prelaze ne samo u susljedni, nego probijaju često nizove mlađih slojeva a geografski sistem ima tu veliku manu, da se vrlo teško i nepotpuno prilagođuje hronološkom razvoju kulturnih prilika i ne dopušta prikazivanje cjelokupne historičke slike kulturnog razvoja u ono davno doba, gdje je već, obzirom na veliku starinu spomenika, i po sebi mučno, pomno proslijeđivati razvoj kulturne evolucije.

Valjalo je s toga prihvatiti za naše zbirke poseban sistem a taj je nađen time, da se, listajući po njenim inventarima, uspostavilo, da je skupina nalaza iz grobnica i nekropola sublizu istoga opsega, kao ona iz raznih prehistoričkih naselja i poklada a kako paviljon predhistoričke zbirke predstavlja jednu jedinstvenu veliku dvoranu sa prostranom otvorenom galerijom u gornjem spratu, smješteni su spomenici iz naselja, dakle pozornice života prehistoričkih starosjedioca Bosne u prizemlju a spomenici iz grobišta, koji nam predstavljaju dokumente samrtnog kulta, smješteni su na galeriji u gornjem spratu.

U ova dva odjela nastojalo se, da se pojedine grupe srede po hronološkim načelima i da se pomogućnosti ističu i važniji topografski momenti a vještak, koji imade ovaj raspored na umu, lako će se snaći u sistemu, koji je odabran osnovom.

A. NASELJA.

(Dvorana u prizemlju.)

Prehistorička naselja Bosne i Hercegovine, u koliko su do danas proučena, dijele se po morfološkom karakteru svoga mjesta a i po načinu konstrukcije u nekoliko grupa, koje prilično odgovoraju hronološkoj razdiobi naše pradobe.

Prije nego li se istaknu bitna obilježja ovih naseobina, valja spomenuti jednu čudnu činjenicu, kojoj za pravo nemamo tumača, a ta jest, da ni u Bosni ni u Hercegovini do današnjega dana nije nađen nigdje pouzdan trag iz života diluvijalnog čovjeka. Naše tercijarno kraško područje obiluje vanrednim obiljem pećina, od kojih bi gotovo svaka bila podesna, da bude zakloništem diluvijalnog čovjeka; veliki broj tih pećina proučen je prilikom zooloških istraživanja naše zanimive endemske pećinske faune a mnoge su pretražene u naročitoj namjeri, da se u njima, pod slojem diluvijalne sedre, obretu tragovi praljudskog života: ali sav taj rad imao je negativan uspjeh — u koliko se odnosi na diluvialnog čovjeka — a glavniji rezultat bile su tek ogromne naslage kostiju pećinskog medvjeda, dakle suvremenika diluvijalnog čovjeka, u pećini Kuviji u Preslici planini više Ivana i neki dijelovi skeleta pećinskog medvjeda u pećini Banjoj Stijeni na rijeci Prači. Jedan dio materijala, koji je tu iskopan izložen je u predsoblju prehistoričkog paviljona na tablama i u manjim, po duvarovima smještenim vitrinama. (Vidi *sliku 1.)*

Slika 1. Dvije lubanje pećinskog medvjeda *(Ursus spelaeus)* iz pećine Kuvije u Preslici planini više Ivana.

Nađeno je doduše u nekim pećinama i tragova ljudskim naseljima — u većoj mjeri n. pr. na rubu Gosinje planine iznad Prače kod Hrenovice, u drugoj jednoj pećini doline Prače niže Banje Stijene, u nekim manjim pećinama doline Miljacke i t. d. — ali to sve je iz dobe kud i kamo mlađe, koja već zasjeca u protohistorijsko doba.

Možda valja razlog ovom pomanjkanju čovječega traga pripisati klimatskim i morfološkim prilikama zemlje, koje u diluvijalno doba u Bosni nisu prijale ljudskom životu a možda i tome, da naše kraško tlo, uslijed tijeka vijekova, brže i lašnje

Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini. XXVI. 1914. 1. Voda kroz prehistoričku zbirku zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Tabla I.

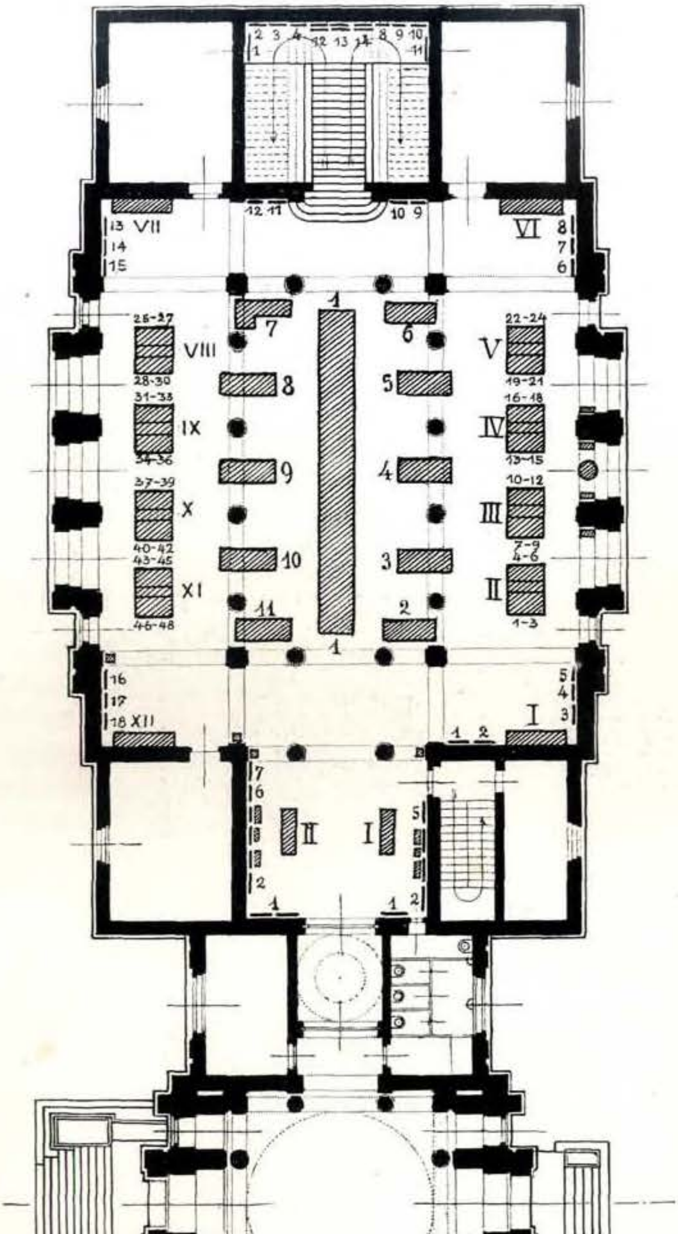

1 2 3 4 12 13 14 8 9 10 11
12 11
10 9
13 VII
14
15
VI 8
7
6
25-27
VIII
28-30
31-33
IX
34-36
37-39
X
40-42
43-45
XI
46-48
22-24
V
19-21
16-18
IV
13-15
10-12
III
7-9
4-6
II
1-3
1
7
6
8
5
9
4
10
3
11
2
1
16
17
18 XII
5
4
3
I
1 2
7
6
2
II
I
5
2
1
1

Raspored u prizemnoj dvorani paviljona za prehistoričke starine.

mijenja lice svoje, nego li koje drugo i da se na njemu prema tomu i ranije izgubiše tragovi paleolitskog ljudstva, koje je tu eventualno živjelo sto i više vijekova prije nas.

*

Prvi pouzdani tragovi ljudskim naseljima u Bosni idu tek u mlađe kameno — u neolitsko doba — i sravnimo li ovo s onom prazninom, što u nas predstavlja preneolitski hiatus, koji se proteže i na paleolitsko doba, ti su tragovi za čudo vrlo obilni brojem i opsegom poznatih naselja i brojem starina, koje su iz njih izvađene.

Mjesta, što su ih odabirali naši starosjedioci u neolitsko doba za svoja naselja, nalaze se većinom u ravnim, što prostranijim dolovima većih ili manjih rijeka, dapače naše najstarije naselje »Lanište« kod Dônjeg Klakara leži upravo u močvarnom području Save, nedaleko same rijeke. Na ovome tlu moglo je da egzistira samo naselje, sagrađeno na istim principima kao i gornjoitalske terramare a opasano nasipom, koji ga je imao štititi od poplave. Arhitektura zgrada danas je dakako posve nestala, jer je vrijeme posve istrošilo drvljad, ali kako se sloj sa nalazima stere uvijek u istoj horizontalnoj površini, danas pokritoj savskom naplavom, visokom nešto više od 1 *m*, može se prvobitno kućište tek sublizu ustanoviti, jer mu je položaj obično obilježen gušćim naslagama crijepovlja, ulomaka kamenog oruđa te ostalih otpadaka kućnog života a dno i nešto utonulo ispod ostale površine.

Drugi tip neolitskih naselja predstavljaju nam arheološki slojevi u Novom Šeheru na »Kraljičinom guvnu« i u Butmiru kod Ilidže. I oni se nalaze na dnu dolina, doduše manjih rijeka, Lješnice i Željeznice, ali nisu više izvrženi neposrednom dojmu godišnje fluktuacije razine vode. Uslijed toga nije bilo potrebe, opasati naselje nasipom i jarkom, nego su kuće bile tako zvani fondi di cabane, kako ih zovu talijanski a njemački arheolozi označuju sa »Wohngruben«, to jest jame za stanovanje. Temelj takve kuće bila je uistinu plitka, obično okrugla ali i inače nepravilna jama, a krov, sagrađen nad njom, bio je iste konstrukcije, što ju crta Vitruv u svom opisu građevina nekih barbarskih naroda staroga vijeka. On veli: »ponajprije podižu rašljasto kolje (furcae) te ih opletu granama a zidove oblijepe ilovačom«.

Da su se stanovi u obliku jama sačuvali mjestimice do historične dobe svjedoči isti Vitruv pišući: »Nasuprot Frižani, koji stanuju u ravni, gdje nema šuma, odabiru naravne humke, izdube ih u sredini, prokopaju prolaz i prošire prostor, koliko mogu prema prilici mjesta. Gori namjeste od vezanih grana čunjasti stup (meta) te ga pokrivaju slamom i zemljom. U tako udešenim kućama zimi je toplo a ljeti hladno . . .«

Posve jednako sagrađene su i naše neolitske kolibe, kojima se dno spustilo 1—1·5 *m* ispod izokolnog tla a izgledale su iz daleka kao goleme humke, izrovljene od krtice, i ljudi, koji su u njima živjeli, sprovodili su — bar u doba ljute zime — doista život krtice, jer osim topline i vatre nisu imali nikoju udobnost pa i samo svjetlo ulazilo bi tek na raškrinuta vrata te bi si mukom, kroz dim, što bi sukljao sa ognjišta, krčilo put u tamne zakutke. Razumije se, da se — osim spavanja i možda kuhanja — većim dijelom život ovih neolitskih naseljenika odigravao izvan kolibe i time se tumači, da se baš u tim kolibama nalazilo razmjerno malo ostanaka starina, dočim je izokolno zemljište mjestimice bilo pravi majdan za najrazličitije neolitske spomenike. Pod vedrim nebom imali su oni svoje radionice, gdje su iz kamenog materijala, dobavljena većinom iz šljunka susjedne rijeke ili — kao kod Novog Šehera — samorodna u obližnjim brdima, pravili raznovrsno orude i oružje; gdje su iz ilovače pravili razno sude i pekli ga na otvorenoj vatri i obavljali sve ostale poslove svoje. Kada bi nadošlo zimno doba, zavuklo se sve u kolibe, rad je onda — osim kućnjeg — mirovao, a samo lovac izašao bi u šumu a ribar na rijeku, da ulove štogod, čime će se prehraniti.

Pod kraj neolitske dobe iščezavaju ova naselja. Narod ne odabire za svoja selišta ravan, nego brda i mijenja posve i sistem svoje — ako se smije reći — naseljivačke politike.

Ovdje bi zgodno bilo spomenuti, da, kako se čini, pod kraj neolitske dobe, u Bosni imamo neki hiatus, ako i vremenom manji, sličan donekle onome, što u drugim zapadnim i sjevernijim evropskim zemljama, dijeli paleolitsko od neolitskog doba. U Bosni naime — bar do sada — fali postepeni prelaz iz neolitske dobe u doba bronca, kulturni oblici, koji su se osobito u Butmiru u keramici usavršili, ne nastavljaju se u doba bronca, nego od jednom iščezavaju, kao što na naša tri glavna neolitska naselja u Klakaru, Šeheru i Butmiru, krajem neolitika jednim mahom nestaje ne samo naseljenika nego i dalnjeg razvitka kulturnih i životnih prilika dobe, u kojima su oni živjeli. To nam nehotice namiče tumačenje, da je naše neolitsko ljudstvo ustupilo svoje staro kulturno tlo drugome narodu, koji se amo doselio, protjerao i iskorjenio starosjedioce i zagospodovao njihovom djedovinom. I u tome našli bi arheološku osnovu prastarim tradicijama o doseljenju Ilira u zemlju, koja se po njima prozvala Illyricum i koje su se sačuvale do u historičko doba, gdje su ih — dakako tek kao daleki refleks davne zgode — zabilježili grčki i rimski historičari i etnolozi.

Ti došljaci bili su za razliku od pitomih, radinih neolitskih starosjedioca, ratoboran narod. To se razabire po tome, što baš ubojito oružje predstavlja veći dio njihove arheološke ostavštine i što su si odabrali za svoja selišta mjesta od prirode predestinirana za strategičku obranu a naselja na njima imala su oblik pravilne tvrđave.

Gdjegod bi ugledali koju glavicu ili humku, koja se okrajkom gorske kose proturila u daleki dô ili bi nadvisila ravnicu, razgaljujući vidik na sve strane, tu bi na vrhu načinili od izokolnog kamenja bedem u obliku kola ili vijenca a, zaštićeni njime od nenadane neprijateljske navale, ponapravili bi u njem ili na podnožju — ali uvjek u neposrednoj blizini bedema – svoje kolibe.

Neka od tih naselja kao na pr. prehistorička gradina više Sobunara u Sarajevu ili Gradina u Krupcu na Željeznici siže postanjem u neolitsko doba, druga postala su — kao primjerice Gradina više vrela Rame kod Varvare — u doba bronca, ali glavni im odsjek egzistencije pada u željezno doba, koje je u njima ostavilo najveći dio tragova te je ovaj način gradnje u potonje doba tako preoteo maha, da su na svakoj iole zgodnoj glavici nastali nasipi od kamene suhozidine u obliku kola, katkad i elipse, koji se u nekim krajevima — kao na Glasincu — nižu u upravo umno promišljenje strategičke nizove, te su bili u ono doba gotovo neodoljivom zaštitom čitavom kraju.

Tih prehistoričkih gradova ima u području Bosne i Hercegovine na stotine i stotine: narod ih zove imenom Grad, Gradina ili Gradac a gdjegod ćemo na specijalnoj karti naići na jedan od tih naziva kao ime humke ili kose, može se najvećom vjerojatnošću *a priori* naslutili. da tu ima ostanaka gradine, koja ide u ovu dobu.

Kao primjer, kako su gusto poređana ova naselja, neka posluži to, da okolicu Sarajeva opasuje ovaj niz prehistoričkih gradina: Kotorac na zapadnom uglu Sarajevskog polja, Debelo brdo i Gradac više Bistrika u Sarajevu, Gradina Obhođa na Močilama, »Fortica« na Bakijama, Gradina više Mrkova i Gradac na Nahorevu u Koševi.

Koliko god je položaj ovakovih gradina bio podesan u strategičkom vidu, bio je nepodesan u arheološkom. Što je tu zaostalo starina iza starosjedioca na vrhu brijegova, splavila je kiša kroz toliko stoljeća niz obronak te bi se nešto nakupilo u škripovima stijena, gdje bi se stvarala gnijezda puna najrazličitijih ulomaka a putem niz strminu bi se mnogo toga, što je na prvotnom mjestu bilo čitavo, polomilo u komade i tako je nastala za arheologa dvojaka šteta: jedna, da o stratigrafskim slojevima nema ni govora a druga, da je većina spomenika, što bi se nalazilo pod ovim gradinama, razbijena i smrvljena.

Treću vrstu naših prehistoričkih naselja predstavljaju sojenice (Pfahlbau). Mi nemamo slatkovodnih jezera kao alpinsko područje, koja su od naravi bila predestinirana za osnivanje naseobina u obliku sojenica, ali imamo rijeka, gdje je bilo naselja ove vrsti. U ovim riječkim sojenicama morala se arhitektura još bolje usavršiti, nego li u švicarskim ili gornjoitalskim. Nukala je na to priroda vode: u alpinskim jezerima razina je vode sublizu ostala u svako doba godine jednaka a u rijekama fluktuira maksimum i minimum u granicama, koje su katkada i po pet metara međusobno udaljene. Potreba je dakle bila, graditi kuće na visokom, snažnom, gusto poredanom kolju, da se kuća odigne što više nad točku kulminacije, da i za nje odoli silnom tlaku i strujanju nabujale vode.

Dosada proučene su u Bosni dvije sojenice: u rijeci Uni kod Ripča blizu Bihaća i u Dônjoj Dolini na Savi niže Bos. Gradiške.

Obje idu početkom u broncano doba a veći dio opstanka im u željezno; ali dočim sojenice u Dônjoj Dolini propadoše u drugom odsjeku latènske periode, živjela je sojenica ripačka i dalje do u rimsko doba pa je sizala i u srednji vijek.

Toliko o oblicima naselja, kojim su spomenici smješteni u prizemlju dvorane za prehistoričke starine, a sada da se osvrnemo na same starine iz naselja poklada.

MLAĐE KAMENO (NEOLITSKO) DOBA.

1. Neolitsko naselje u Dônjem Klakaru[1].

(Desni trijem dvorane.)

Ormari I. i II. 1.–3.
Okvir br. 1.

Ovo naselje obreteno je god. 1900., kada se je gradio nasip, koji ima da brani od poplava široku savsku dolinu od Bos. Broda do Brusnice. Vadeći kraj linije, kojom je imao ići nasip, zemlju za nj, naišli su radnici ispod sela Dônjeg Klakara često na crijepovlje, ulomke kremena i kamena oruđa a mjernik, koji je upravljao ovim radom, gosp. Hugo Wacha, dao je svaki komad pomno pobirati te je sve, što se sabralo, priposlao zemaljskom muzeju. Slijedećih godina provedena su tu sa strane zem. muzeja, i ako u manjem obsegu, sistematska istraživanja.

---

[1] Sravni: Dr. Truhelka: Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Dônjem Klakaru u Glasniku zem. muzeja. XVIII. str. 449—462.

Nalazište stere se istočno od plitka jarka — t. zv. Josića jarka — 300 *m* udaljeno na njivi, koja se nad izokolnim tlom za nekoliko pedalja izbočila a zove se Lanište. Tu se kulturni sloj stere na sve strane dosta daleko: na istoku do Josića jarka, na sjeveru nešto preko današnjega nasipa, koji ga je tik ruba gotovo presjekao. Lokalna situacija sred močvarna tla posve je slična drugim nalazištima te dobe kao n. pr. kod Jablanice u Srbiji, Sarvaša, Osijeka, Vučedola u Slavoniji, a da spomenemo udaljenije analogije, u Lubljanskom blatu i u gornjoitalskim teramarama. Samo naselje bilo je na jedva vidljivom usponu Laništa, koji je bio u davno doba odasvuda opkoljen močvarom, a od poplave zaštićen umjetnim bedemom i jarkom, kojim bi imala oticati voda, kada joj razina spline. Kuće bile su proste zemunice plitka dna, opasane pleterom, a gdjegdje možda i izdignute nad građom od kolja.

Stratigrafske su prilike na ovom nalazištu bile ove:

1. gornji sloj sastojao se od jedva 20 *cm* debele, dosta mršave crnice;

2. pod njime se stere 40—60 *cm* debeli sloj naplavljene zemlje, izmiješan dosta rijetkim tragovima kulturnoga tla pod njime, što ih je strujanje vode sa viših prvotnih nalazišta splavilo amo i zaodjelo muljem. Ovaj nam sloj stratigrafski prikazuje onaj niz vijekova, koji današnje doba dijeli od vremena, kada su na ovom mjestu živovali neolitski naseljenici. Pod ovim se slojem nalazi:

3. pravi kulturni sloj, koji se od gornjih odlikuje tamnom bojom, nastalom uslijed dezoksidacije organskih ostanaka stare naseobine, te je izmiješan ulomcima kremenog i kamenog oruđa i iverja, posuda i drugih zemljanih predmeta. Gdjegod je bilo ognjište, podnica je od vatre ispečena a i ilovasti lijep, kojim je bio oblijepljen pleter koliba, ispečen je u blizini takih ognjišta te se na prelomu dobro razaznaje struktura pletiva. Taj sloj, u koga su i pepeo i ugljen bile naravski obilne sastavine, nejednake je debljine, mjestimice gust i debeo — do 50 *cm* —, mjestimice se stanjuje ili nestaje posve a i razina mu nije posve horizontalna kao u gornjih naslaga nego slijedi udubine koliba i uzvisine izokolnog tla. Pod ovim slojem ide

4. cjeloviti stari naplavni sloj modraste ilovače, koja je karakteristična u čitavoj savskoj dolini kao stari aluvij.

Sudeći po općem karakteru starina, što su ovdje obretene, moramo ovo naselje kao najstarije staviti na čelo našim ostalim neolitskim naseljima. Keramički produkti su tu prije svega najprimitivnije vrsti i brojem daleko siromašniji, nego li u mlađim naseljima. Čini se, da su klakarski pražitelji upotrebljavali kao posude i spremnice ponajviše posude od vegetabilnog materijala — pletera, suhih tikava, drvena korita — a rjeđe od pečene ilovače. Ulomci od potonjih posuda idu po tehnici u najprimitivnije proizvode ove vrste. Zemlja je slabo pečena, izmiješana krupnim pijeskom, slabo izglađena a da je sve to načinjeno prostom rukom bez lončarskog kola, razumije se po sebi, jer je to opća karakteristika prehistoričke autohtone keramike sviju razdoblja.

I po obliku svome predstavljaju nam ulomci posuda iz Klakara samo najprimitivnije tipove, koji su karakteristični za prvu pojavu keramike u najranijim odsjecima neolitikuma. Bilo je tu lonaca, koji još nemaju ni ravna dna, nego dolje prelaze u šiljak te bi imali stabilnosti, tek ako se usade u posebnu rupu, iskopanu za to u zemlji. I najprimitivnije pomagalo na loncu — drška i ručica — tu je vanredno rijetka; tek su po izbočini radialno smještene kvrge, pod koje bi se metalo uže, uza koje je bila svezana posebna uzica za nošenje. U nekih posuda je to uže provučeno kroz horizontalne rupe, koje su bile provrtane kroz one kvrge. Najviši stepen razvoja pokazuju nam neke žare, gdje su te rupe provrtane vertikalno te se posuda nosila samo na uzici, kojoj su oba kraja provučena kroz te rupe i zauzlana. Kako se vidi, od ovih primitivnih naprava pa do obične ručke na najprostijem loncu još je daleki korak. I takih drška nađeno je samo vanredno rijetko na malešnim ulomcima posuda. (Sravni *sliku 2.c,* gdje je prikazana miniaturna posudica ove vrsti.)

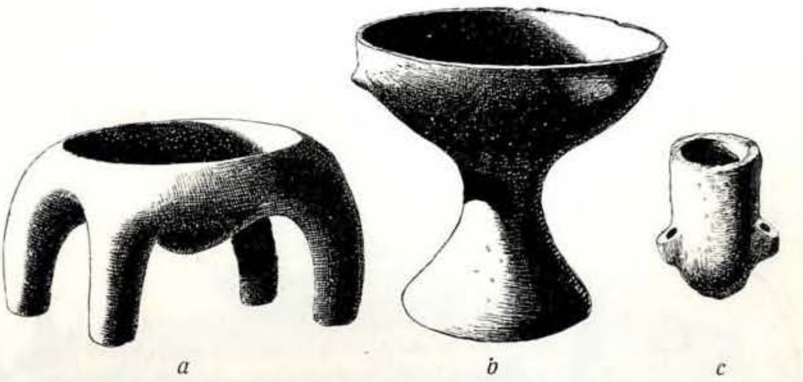

Slika 2. Tri posude sa neolitskog naselja na Laništu u Dônjem Klakaru. *a)* zdjelica na četiri noge, *b)* tipni oblik neolitskih zdjela sa visokim stalkom, *c)* miniaturna posudica sa dvije postrane kvrge, kroz koju se provlačila uzica za nošenje posude.

Ornamentike tu također nema gotovo nikada a tek na stotine crijepova našao bi se po jedan, na kojem je, kao jedini ornament, gužvasta izbočina sa nizovima otisaka prstiju.

Osim zdjela i lonaca ističe se kao najsavršeniji oblik keramike starosjedioca klakarskih zdjela, koja je imala stalak u obliku poširokog, visokog, dolje nešto proširenog stupa *(slika 2.b)* a to bi bila u keramici jedina analogija sa naseljem u Butmiru, jer se taj karakteristički oblik posude i tu kao i u Klakaru nalazio dosta često. Zanimiva je mala zdjela od crno obojene ilovače na četiri noge — oblik zemljanoj keramici posve tuđ — po kojoj se vidi, kako su u to prvo doba lončarstva nasljedovali oblike drvenih posuda, jer posuda na četiri noge mogla je prvobitno biti samo od drveta *(slika 2.a).*

Jedini plastički keramički pokus predstavlja nam desna stražnja noga posude, koja je imala oblik četveronožne životinje (krmka?). Ulomak je oskudan, ali odaje neki osobiti način stilističkog prikazivanja prirodnog oblika *(slika 3.).*

Drugi keramički proizvodi ovoga naselja isti su kao i na drugim: zemljani prešljenovi razne veličine a primitivna oblika, prosti utezi, koji su se vješali na mreže, zvjezdolika zrna za namatanje prede u klupko, ulomci sita pa i nekoliko miniaturnih posudica, koji nam predstavljaju djetinje igračke *(slika 4.)*.

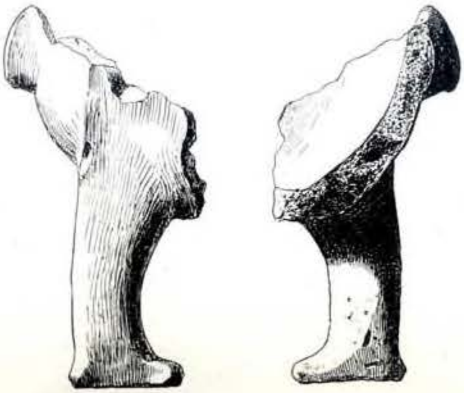

Slika 3. Desna stražnja noga sa jedne posude u obliku životinje s vanjske i nutarnje strane. Iz Dônjeg Klakara.

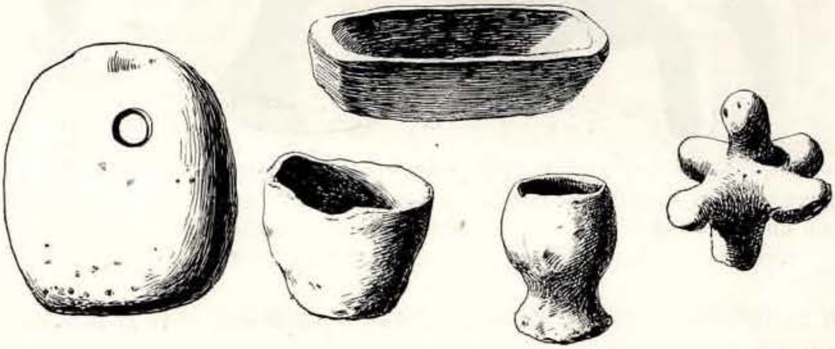

Slika 4. Zemljana grijalica, tri posudice i zrno od klupka iz neolitskog naselja u Dônjem Klakaru.

Kameno oruđe ovoga naselja karakterizira oskudica materijala. U čitavoj okolini nema nigdje samorodna kamena, zgodna za obrađivanje te su žitelji dobavljali materijal za svoje kamene artefakte iz šljunka, što bi ga splavile na ušću susjedne pritočice Save — osobito Bosna i Ukrina. Obje rijeke, a osobito Ukrina, valjaju doduše iz svog gornjeg područja mnogo kamenja, zgodna za obrađivanje, ali na dalekom putu do ušća sve bi se tako smrvilo i izbrusilo, da bi tek koji malešni šljunak dospio u dolinu Save; jedino ljuto kamenje, kremen ili drugi radioliti dospjelo bi u povećim grumenima do Save i to su onda klakarski kamenari obrađivali. S toga razloga je oruđe, kresano od kremena i jaspisa, vrlo obilno, a da je na samom mjestu obrađivano, to dokazuje obilje iverja, što je otpadalo kod okresivanja i nukleja, od kojih se odkresivalo. Ti nukleji dakako rijetko su veći od šake, a razumije se, da su i predmeti, načinjeni od njih malešni.

Oskudicom materijala možemo tumačiti i činjenicu, da su brušene kamene sjekire vrlo rijetke. Osim malih iznimaka, tu nema lijepih čitavih komada, već je sve uporabom oštećeno *(slika 5.)* a pošto nema ni odpadaka ni halata, koji bi ostali iza fabrikacije, može se reći, da je sve oruđe od brušena kamena dobavljeno sa strane a jedino kresano oruđe pravljeno je u naseobini.

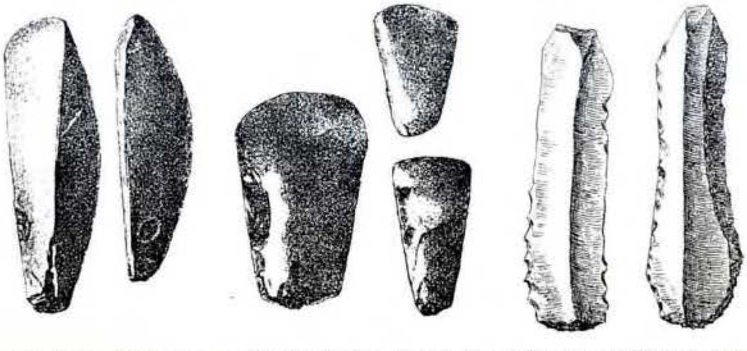

Slika 5. Kameni budak, tri kamene sjekire i dva kremena noža iz neolitskog naselja u Dônjem Klakaru.

Od brušenog kamenog oruđa ističu se kao osobito vrijedni dva komada: jedno je dugi uski kameni klin, na dônjoj strani plosnat, na gornjoj izobljen, koji na jednom kraju prelazi u zaokruženu oštricu te uslijed svoje veličine (duljina mu je 29 *cm)* spada među najveće komade ove vrste, obretene dosele *(slika 6.)*. Drugo je mala sjekirica od tamnozelena kamena, vrlo oštro izbrušene ljute oštrice. Taj kamen, koji ima sublizu istu tvrdoću kao kvarc (7), odlikuje se od ostalog kamenog materijala klakarske naseobine većom specifičnom težinom. (3·397) te se kod potanjeg istraživanja ispostavilo, da je hloromelanit, dakle da spada u onu grupu, što ju prehistoričari ubrajaju u nefritoide. Nefritoidi do danas nisu nigdje na evropskom tlu nađeni samorodni osim — kao tek u novije doba kod Jordansmühle u Šleskoj — u prilikama, koje isključuju, da bi neolitski svijet sa svojim primitivnim pomagalima mogao dospjeti do majdana, pa je i naš, kao i svi dosele na evropskom tlu obreteni nefritoidi, vjerojatno porijeklom iz Azije. Za nas je dragocjen sa dva razloga: jedno kao dokument kulturne i trgovačke kopnene veze sa Azijom u mlađe neolitsko doba, a drugo stoga, što nam bilježi za sada najjužniju točku na Balkanu, do koje ide rasprostiranje neolitskih nefritoida.

BIBLIOTHECA MUSEI BOSNIAE ET HERCEGOVINAE SARAJEVO

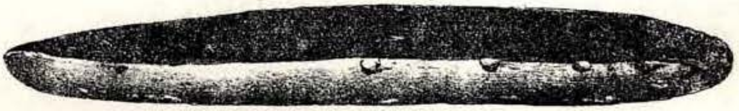

Slika 6. Veliki polirani kameni budak iz Dônjeg Klakara.

Drugi svjedoci, koji svjedoče, da su klakarski naseljenici bili u prometnoj svezi sa udaljenim krajevima, jesu nekoliko komada obsidijana i to ne samo iverja, nego i nukleja. Ni obsidijan nam do danas nije poznat samorodan u Bosni te se iz daleka dobavljao. Da li je dobavijen iz Male Azije, ili sa otoka Naksosa ili iz Karpata, to bi se moglo ustanoviti tek mikroskopskom analizom.

Kresano oruđe od kremena, ako i nije u izradbi najsavršenije, predstavlja nam obične tipove ove dobe: dvobride noževe *(slike 5., 6.)*, svrdla, dlijeta za graviranje, a osobito su brojno zastupane strugalice *(slika 7.)* vrlo različita oblika, često dvostruke ili u kombinaciji sa noževima, svrdlom ili drugim

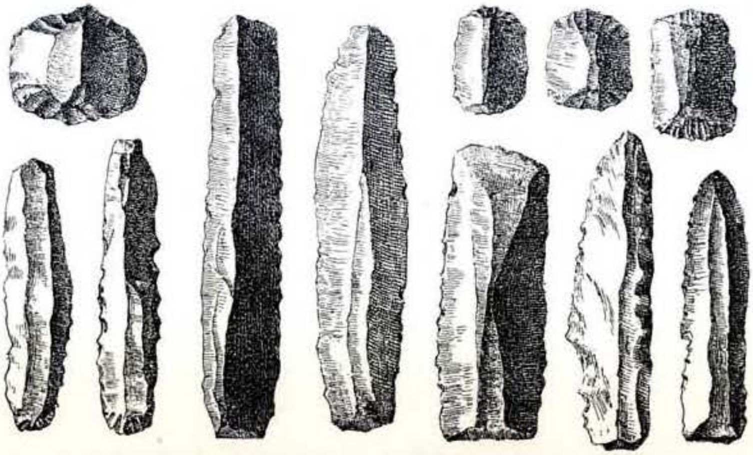

Slika 7. Četiri kremene strugalice (gore) i 7 kremenih noževa iz Dônjeg Klakara.

orudem. Tih strugalica ima uopće najviše u našim neolitskim nalazima, jer je to bilo glavno orude, kojim se, uz pripomoć vatre, u ono industrijalno pradoba obradivalo drvo.

Razmjerno obilno zastupane su i kamene strjelice *(slika 8.)*. Premda su oblikom dosta raznolike, razabire se ipak u glavnome, da je oblik njihov ovisio više o

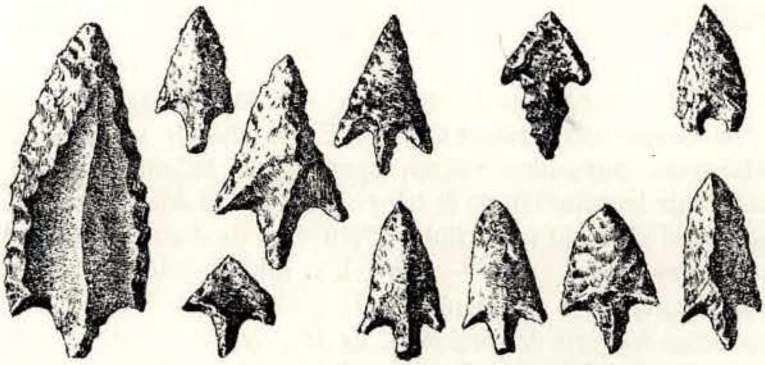

Slika 8. Jedanaest komada kremenih strjelica iz neolitskog naselja na Laništu u Dônjem Klakaru.

slučajnom obliku ivera, iz koga se strjelica pravila, nego li o namjeri umjetnikovoj. Ima tu doduše nekoliko vrlo lijepo i pomno izrađenih komada, ali ih nema u onom procentualnom razmjeru kao u našim nešto mladim neolitskim naseljima. Da su i ove strjelice u samoj naseobini pravljene, dokazuje serija nedovršenih komada, na kojoj možemo prilično neprekinuto pratiti razvoj tehničkog postupka kod fabrikacije.

Bušenih sjekira, osim dva ulomka, nije u klakarskom naselju nađeno, a na jednom ulomku jezičaste sjekire vidi se, da se kušalo tada običajnim postupkom

(t. j. vrteći šupljom kosti i posipljuć pod nju nakvašeni pijesak) provrtati ju, ali je taj posao ostao nedovršen.

U Ormaru br. **I.** na srednjoj polici poredane su dosta oskudno nađene čitave posude iz klakarskog naselja a ističu se, kao osobito značajni oblik ove dobe, zdjele sa visokim stalkom.

Ormar **II.**, pult **1.**[1] ima na lijevoj strani grupu svrdala i šila, načinjenih od kremena time, da se jedan kraj ivera, ljušteći sa njega trun po trun zaoštrio u vrlo oštri i reski šiljak. Na desnoj strani smieštena je grupa strjelica, načinjenih istom tehnikom. U sredini razne brušene jezičaste sjekire, klinovi — većinom na oblik kalufa opanačkog — i dlijeta. Među njima odlikuje se osobitom veličinom klin od *29 cm* duljine a pod njime mala crnozelena sjekira od hloromelanita kao jedini zastupnik te vrsti u Bosni.

I. 2. Čitava tabla ispunjena je kremenim noževima.

I. 3. ima i u gornjoj poli strugalice raznih oblika: osim običnih, koji naliče na ljusku borove šišarike, ima tu dvostrukih i dugoljastih, koje predstavljaju kombinacije sa nožem ili sa svrdlom.

Na dnu ormara: zanimiva zdjela sa četiri noge i zadnja noga vaze, koja je imala životinjski oblik. Sravni i okvir br. **1.** u komu su smještena okivala za okresivanje kamena, većinom načinjena od polomljenih klinova, zatim brušeni klinovi, dlijeta i jezičaste sjekire.

2. Neolitsko naselje u Novom Šeheru.

Ormar II. 4.–6. **III.** 7.–9.

Tabla 2.

Uz klakarsko naselje niže se po vremenu druga naša neolitska naseobina u Novom Šeheru kod Žepča. Obreo ju je 1896. slučajem jedan od najrevnijih promicatelja našega muzeja, gosp. Tomo Dragičević, koji je tamo našao nekoliko komada kamena oruđa i poslao zem. muzeju. Sistematskim istraživanjem ustanovilo se, da u okolici Novog Šehera ima cijeli niz naselja iz mlađe kamene dobe. U Ponjevu (Gajevi), nedomak varošice, opazilo se, da su njive više ceste mjestimice pune kremena iverja i ulomaka posuda, ali je glavno naselje bilo s onu stranu rijeke Lješnice, prošav Novi Šeher, na jednoj humci više ćuprije. Ta se humka zove u naroda imenom Kraljevine, a vrhunac joj predstavlja takozvano Kraljičino guvno. Njive uokolo ovog mjesta sve su pune prehistoričkih ostanaka, a osobito njive Ferhe Alispahića, Muratbega Alispahića, Saliha Duvnjaka i Hamze Hamzića. I podno humke s lijevu i desnu stranu kaldrme, koja se na nju uspinje, mogu se u čajrovima lahko proslijeđivati tragovi starih kulturnih slojeva, gdjegod bi se iskopala rupa. Iskapanja u ovim slojevima provela su se u god. 1906.—1908. te su dali kud i kamo obilniji rezultat, nego li u Klakaru.

Novošeherska se naseobina razlikuje od klakarske poglavito time, da je tu kamena materijala, zgodna za obrađivanje, bilo na pretek ne samo u aluviju rijeke, nego i samorodna u susjednim brdima. Glavni materijal, koji se obrađivao, ide u grupu radiolita mlađega mezozoika, te se sastoji većinom od kremena, jaspisa, polujaspisa, rjeđe i od halcedona, koji se nalaze samorodni u okolici, poglavito na zapadu Novog Šehera kod Čobe i Kopice u kontaktu sa serpentinima, na sjevero-zapadu u planini Ožepu, u dolini Domišlice i u području Tunjice istočno od Novog Šehera.

---

[1] Opaska: Rimskim brojem označen je redni broj ormara, dočim arapski broj označuje redni broj pulta odnosno tabla, koje su u ormarima smještene te su na njima poredane starine.

Za veće se orude upotrebljavao tvrdi sitnozrnasti glineni, nešto tinjavi škriljavac, koji se obilno nalazi u velikim masama kod Globarice, ali i bliže Novom Šeheru, oko Blatnice. Ne baš rijetko obradivao se i stivi sličan kamen, koji ima mnogo sličnosti sa kremenim magnezitom iz Bijelih Klanaca, Ošve i i Duića, te je, dok je svjež, dosta tvrd i težak, ali mu je uslijed dugovjeka ležanja u zemlji izlužen magnezijski karbonat pa je postao vrlo porozan, lagan i krhak.

Kako su sva ova nalazišta na domak prehistoričkom naselju, mogli su si — osobito veće komade — dobaviti sa primarnog nalazišta, ali ispitujući pomnije iskopane artefakte opažaju se na mnogima i tragovi, kako se je materijal valjao niz rijeku, te je prema tome bar jedan dio dobavljen iz potoka, koji natapa podnožje humke, na kojoj se nalazi Kraljičino Guvno.

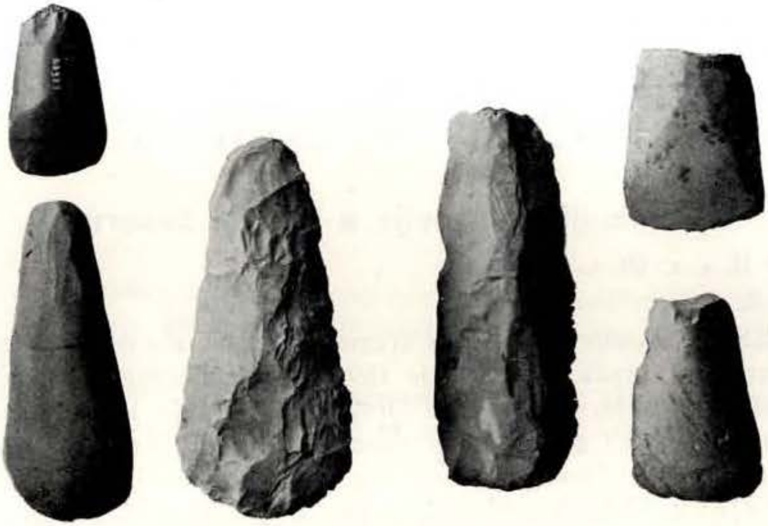

Slika 9. U sredini: dvije okresane kamene sjekire; lijevo: dvije polirane, desno dvije uporabom oštećene sjekire (gore odlomljene). Sve iz neolitskog naselja u Novom Šeheru.

Kraj ovog obilja najglavnijeg industrijalnog materijala neolitskog — kamena — nije ni čudo, da se je tu vanredno usavršila fabrikacija brušenih kamenih sjekira i drugog oruđa i da se postupak kod fabrikacije može pomno proslijediti od prosto okresanog sirovog materijala do posve savršeno obrađene i izbrušene rukotvorine, koja se imala raspačati trgovinom.

Obični oblici kamenog kresanog i brušenjem dotjeranog oruđa jesu jeziku slični komadi, na jednom kraju prošireni i stanjeni u dosta oštru oštricu a na drugom suženi ali odebljali te se drži, da su služili kao sjekire (vidi *sliku 9.)* na taj način, da bi se uzicom i smolom pričvrstili na zgodan kukasti štap. Orude ovoga oblika vrlo je raznoliko prema tomu, kako im se odnosi u raznom razmjeru širina prema duljini i debljini. Osim toga razlikuju se i veličinom, jer uz razmjerno vrlo velike komade nalazimo i neke, koji su jedva nekoliko centimetara dugački. Oblik se donekle modificirao i time, da bi komadi, koji su češće brušenjem naoštreni, dobili deblju oštricu.

Drugi oblici jesu klinovi duguljasta uska oblika, na jednoj strani splošteni, na drugoj izbočeni, na jednom kraju naoštreni u oštricu, na drugom čunjasto okrajčeni. Kraće i deblje komade zdepnastija oblika prozvali su njemački arheolozi radi sličnosti sa kalufom opanka »Schuhleistenkeil«, a uže i tanje zovemo dlijetima (vidi *sliku 10.)*.

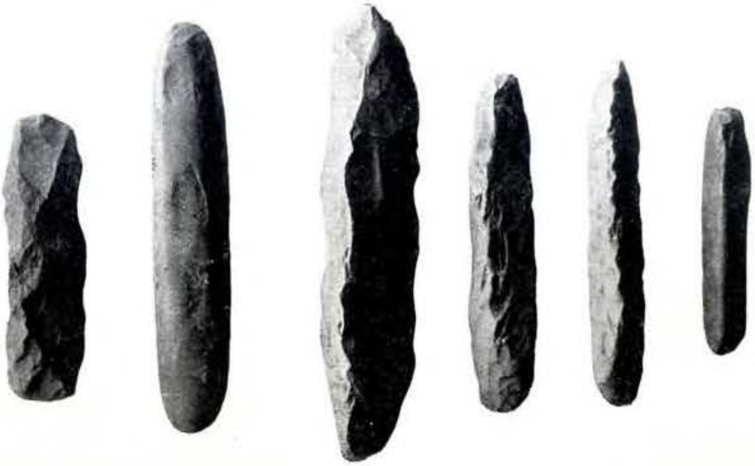

Slika 10. Šest komada kamenih budaka i klinova iz neolitskog naselja u Novom Šeheru, koji predočuju razne stepenove obrađivanja.

Ako ove komade, politurom katkada savršeno dotjerane, i zovemo ovim nazivljem, ne smijemo pomišljati, da su »sjekire« i »dlijeta« služila za obaranje i tesanje drveta, jer materijal, i ako je tvrd i rezak, opet je tako krhak, da bi se kod svakog iole jačeg udarca prije od »sjekire«, nego li od drveta odljuštio iver. Te sjekire — osobito manje — mogle su dakle imati praktičnu vrijednost kao oružje (nadžaci), a ne kao sjekire za tesanje drvljadi. Kao oruđe mogle su se jedino upotrebiti za obrađivanje mekanog materijala — zemlje — i oni nam predstavljaju prema tomu, ako su tanje i šire, oštrice motike, ako su krupnije i deblje budake, a osobito veliki komadi upotrebljavali su se umjesto lemeža na primitivnim ralima, sto su ih — kako je inače ustanovljeno — upotrebljavali već neolitski narodi Evrope. To su dakle velikim dijelom dokumenti poljodjelstva, koje je, sudeći po obilju ovih nalaza, u neolitsko doba bilo već zamjerno procvalo, a u prilog tomu govori i to, da ove »sjekire« osim u naseljima, često nalazimo osamljene na rodnim mjestima, koja su nekoć služila kao njive.

Tehnološki i tipološki razvoj tijekom raznih stadija fabrikacije predočuju nam serije sjekira i dlijeta u II. ormaru na tabli 4. a kako su se iz ekonomskih razloga upotrebljaval vremenom oštećeni komadi i okresivanjem ili brušenjem tako dotjerali, da mogu opet služiti, razabire se na seriji na tabli 5.

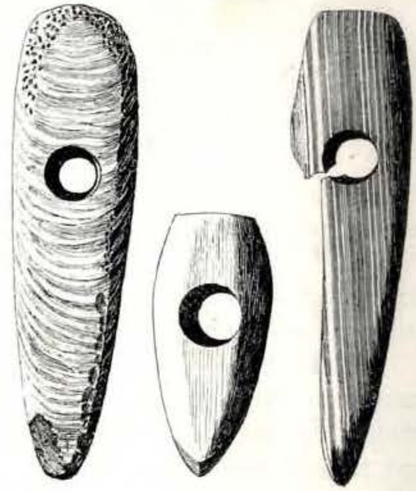

Slika 11. Tri brušene i probušene sjekire od kamena iz neolitskog naselja u Novom Šeheru.

Sjekire sa bušenim rupama za nasađivanje na sap, ovdje su već češće nego u Klakaru. Osim dva dobro očuvana komada (III. 7.) nađeno je poviše ulomaka *(slika 11.)*.

U velikom broju nađene su halatke od kresana kremena, jaspisa i drugih radiolarita. Obilno su tu zastupani noževi i pile *(slika 12.)*, svrdla *(slika 13.)*, raznovrsne strugalice *(slika 14.)* i dr. a osobito strjelice *(slika 15.)*, koje su izradbom savršenije, oblikom raznoličnije i ukusnije, nego li u Klakaru.

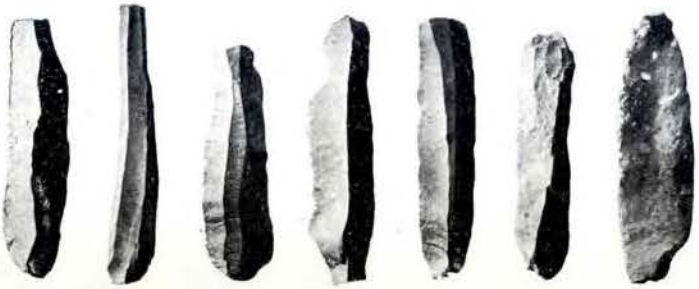

Slika 12. Sedam kremenih noževa iz neolitskog naselja u Novom Šeheru.

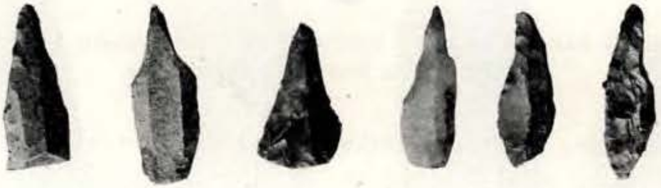

Slika 13. Šest komada kremenih svrdla iz Novog Šehera.

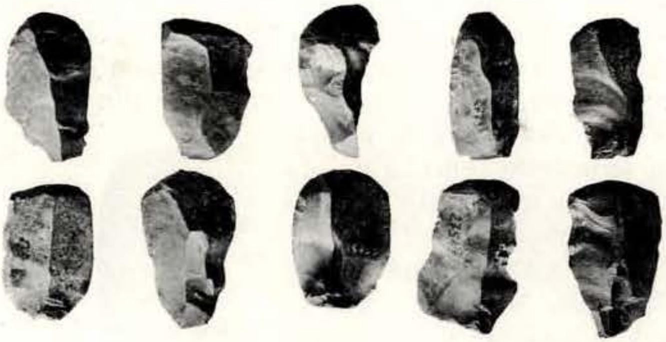

Slika 14. Deset kremenih strugalica u obliku ljuske šišarike iz neolitskog naselja u Novom Šeheru.

Keramika — prem se, osim množine sitnih ulomaka i hrbina posuda, našlo malo povećih komada, koji dozvoljavaju opći sud o stepenu ove industrije — u Dônjem Šeheru je bila daleko naprednija, nego li u Klakaru, jer se tu pojavljuju prvi tragovi one ornamentike, koja u mlađim neolitskim naseljima igra tako važnu ulogu.

Ima tu dosta, ako i većinom sitnijih komada sa takozvanim vrpčastim ornamentom (Bandornament) i to u dvije tehnike: u jedne, starije, uparane su konture vrpce oštrom halatkom a prostor između linija ispunjen je nizovima sitnih udubina, načinjenih time, da se u mehku ilovaču zabadalo šiljkom posebne

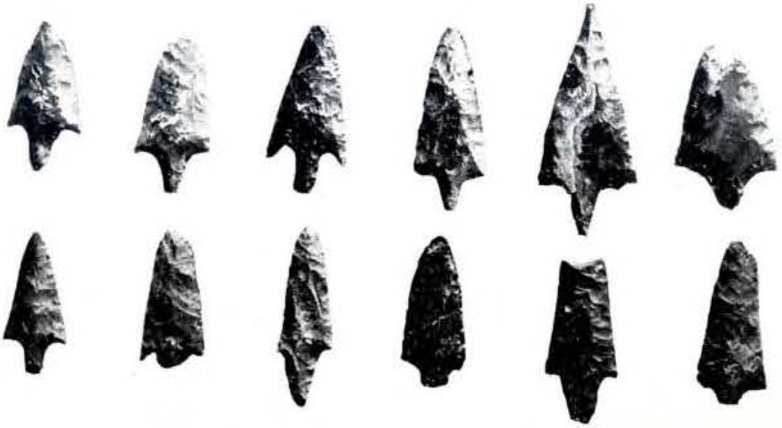

Slika 15. Dvanaest komada kremenih strjelica raznog oblika iz neolitskog naselja u Novom Šeheru.

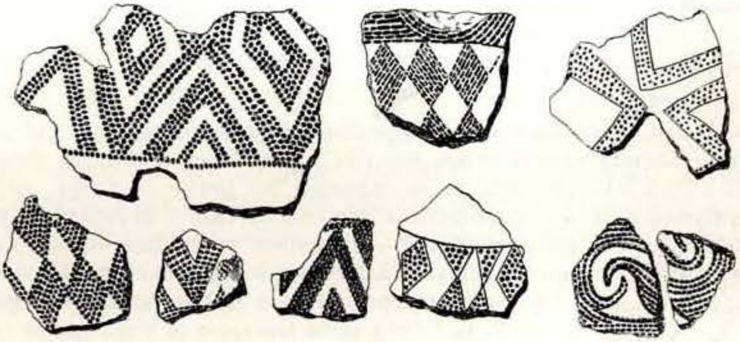

Slika 16. Primjerci ornamentalnih motiva na ulomcima neolitskih posuda iz naseobine u Novom Šeheru.

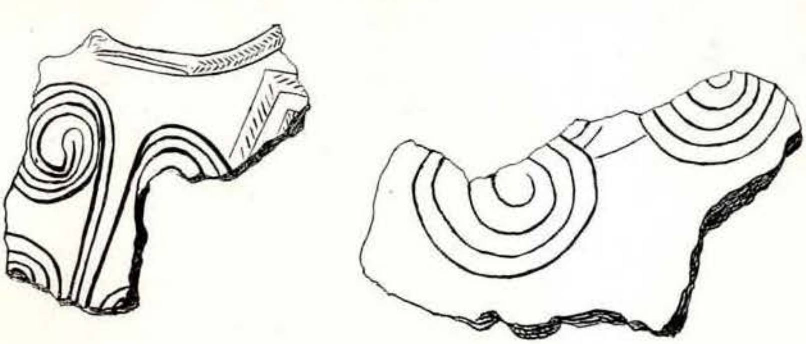

Slika 17. Dva crijepa sa primitivnim spiralnim motivima sa neolitskog naselja u Novom Šeheru.

šipke (Stichpunkt); u druge fale konture, ali su zabadaji pravilniji i gušći te se punktirane vrpce oštrije ističu od dna posude. Motivi, koji su prikazani, čisto su linearno-geometrijski: nizovi trokuta, romba i koncentrične rombičke prutice. (Sravni *sliku 16.)*

Uz to ima nekoliko ulomaka sa spiralnim zavojkama: u dva slučaja *(slika 17.)* dosta primitivno i nevješto uparanim, u dva druga crtački vrlo vješto izrađenim i opasanim paralelnim nizovima udubina a kraj spiralne prutice završuje tu u trokutni lik, koji vrlo sjeća na egipatski stilizovani cvijet lotosa. *(Slika 16.* desni komad na kraju dônjeg reda.) U ovim ornamentima nalazimo prve elemente bujnoj ornamentici, kojom se odlikuje butmirsko naselje.

Čitavih posuda — osim malešna lončića — nije tu nađeno, a od drugih zemljanih rukotvorina ističu se brojem dosta obilni zemljani kruškoliki grumenovi, horizontalno provrtani, koji su, kako jedni arheolozi misle, služili kao utezi na tkalačkom stanu ili kako se u novije doba — jer se redovito nalaze na ognjištima kao i naši komadi — misli, da su služili na ognjištu kao podnožje za lonce ili usjani kao kaloriferi za grijanje vode *(slika 18.)*.

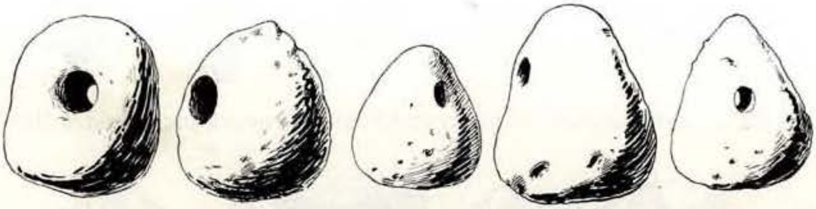

Slika 18. Pet zemljanih kruškolikih grijalica iz Novog Šehera.

Ormar **II. 4.** pult, prikazuje u lijepom i prilično potpunom nizu postepeni razvitak, kako se prirodni grumen kamena okresavanjem sve više i više dotjerao, dok nije dobio željeni oblik sjekire, dlijeta ili klina a ti komadi imali su se naknadno još brusiti da dobiju polituru i oštricu.

II. 5. lijeva tabla u ormaru predstavlja u dva reda okivala — dugoljasto kamenje, većinom istrošeni klinovi — na kojima se opažaju na oba kraja utisci pojedinih udaraca, uslijed kojih se krajevi vremenom izobliše. Pod njima poluobrađene i brušene sjekire, klinovi i dlijeta,

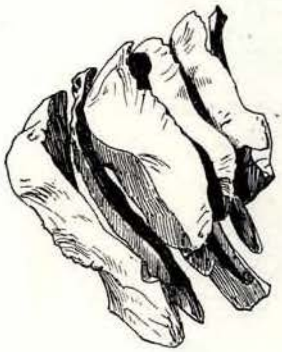

Slika 19. Skupina od devet komada kremenih iverova, koji su svi otkresani od jednog te istog nukleja. Nađeni su u jednoj jami na Kraljičinom guvnu u Novom Šeheru.

II. 6. Čitava tabla ispunjena je strugalicama od kremena.

III. 7. U pultu u lijevoj poli razna okivala, nukleji, to jest kremeni grumenovi, sa kojih se ljuštilo iverje za noževe i slični halat te nekoliko probušenih sjekira. U desnoj poli serija poliranog kamenog oruđa.

III. 8. Čitava tabla ispunjena je kremenim noževima.

III. 9. U dva gornja reda kremeni noževi i svrdla, koja su na jednom kraju služila i kao strugalice, u srednjim redovima svrdla i šila, u donjoj poli lijepa serija kremenih strjelica.

Osobito valja istaknuti na podnici ormara grumen, koji se sastoji od 9 komada kremenih iverova za noževe, koji su svi okresani od jednog te istog nukleja. Do sele našlo se tek po dva, po tri komada s istog nukleja, ali 16 suvislih komada nadmašuje sve, što je do sele iskapanjima postignuto! (Vidi *sliku 19.)*

Okvir br. **2.** Predstavlja znatnije ulomke novošeherske ornamentike i drugo te nekoliko probušenih crijepova, koji su služili kao sačme na mrežama.

3. Neolitsko naselje u Butmiru.

Neolitsko naselje butmirsko nalazilo se na zapadnom dijelu Sarajevskog polja nedaleko rijeke Željeznice na mjestu, gdje se danas nalazi poljoprivredna štacija Butmir, a obreteno je baš prigodom kopanja temelja za ove zgrade. Tlo se tu jedva vidljivo izdiglo nad razinom sarajevskog polja a stratigrafske prilike bile su slijedeće:

1. pod slojem crnice, debelim 30—40 *cm* bijaše
2. bogati, sitnijim pruticama isprepleteni kulturni sloj, debeo 110—140 *cm*. Pod ovim
3. sloj crvenkaste ilovače, debeo 90—110 *cm* a pod njim
4. sloj vapnenastog šljunka, što ga je rijeka Željeznica u pradavno doba amo splavila i staložila.

Nizovi, koji sačinjavaju kulturni sloj, ne vrstaju se svuda horizontalno, nego se mjestimice koritasto uvijaju i zaodijevaju, odnosno ispunjavaju naročito iskopane plitke jame, koje su bile dno nekadanjih koliba. Te jame — bilo ih je oko 90 — oblikom i veličinom su raznolike: bilo je okruglih, jajolikih a i posve nepravilnih. Ostala građa kolibe bila je jednaka, kako smo je već prije opisali.

Stanari ovih koliba nisu bili veliki lovci a ni osobiti čobani. Kosti životinja bilo je tu razmjerno malo, a zastupane su tu četiri vrste goveda: *bos taurus, bos brachyceros, bos primigenius* i jedna četvrta neopredijeljena vrsta a osim toga močvarni krmak *(sus palustris)*, koza *(capreolus capra)* i jelen *(cervus elaphus)*.

Plodove, kojim su se koristili butmirski starosjedioci, predstavljaju vrlo rijetko nađena zrna žitnica: *hordeum vulgare, triticum monococcum, triticum compactum,* i sitna leća *(ervum lens)* a od šumskih biljaka *bromus secalinus, pirus malus* (jabuka divljaka), *coryllus avelana* (lješnik) i *abies pectinata* (jela).

Stočarstvo i poljodjelstvo bilo je u Butmiru rek bi nuzgredno zanimanje a glavno je bilo fabrikacija kamenog oruđa i oružja te lončarstvo. Ostanci produkta obih ovih industrija bili su brojem tako obilni, da nema sumnje, da sve to nije pravljeno za vlastitu porabu stanovnika, nego za trgovinu i eksport u predjele, gdje nije bilo ni dovoljno podesna materijala, ni onako vještih radnika kao u Butmiru.

Kameni sirovi materijal, koji se tu obrađivao je kremen, bjelutak, mliječni bjelutak, kvarcit, jaspis, heliotrop, kremeni škriljavac, kremena ilovača, ilovasti škriljavac, verfenski škriljavac, pješčenjak, diorit, serpentin, gabro, amfibolit, amfibolitni škriljevac i tamni crni ilovasti škriljavac. Osim pješčenjaka, koji su vađeni u samom Butmiru, dobavljali su butmirski kamenari prvih deset vrsta kamena iz krečnih slojeva gornjega triasa ili iz dônjih slojeva triadičkih škriljavaca, što se steru između Sarajeva, Mokrog i Trnova, osobito s potonjeg dijela, odakle je Željeznica svaljala s ostalim šljunkom po koji grumen, podesan za obrađivanje. Ostali materijal je importiran u obliku gotova artefakta, jer se nalaze samo gotove halatke ili ulomci njihovi, ali ne trunje i iverje, koje bi otpadalo kod fabrikacije.

Halat za obrađivanje kamena bijaše vrlo primitivan a sastojao se za pravo od dva komada: okivala (Schlagstein) *(slika 20.* gore), to jest dugoljasti kamen — vrlo često i polomljena kamena sjekira ili klin — kojim se okresivalo kamenje, te se na oba kraja poznaju tragovi okucavanja i manji ili veći grumenovi ili ploče pješčenjaka — brusovi *(slika 20.)* — na kojima su se izbrusili savršeno okresani komadi, da im se načini oštrica i dade politura. Toga je ne samo u Butmiru, nego i u ostalim našim naseljima nađeno na pretek. Upravo impozantnim serijama zastupani su tu kameni klinovi, »sjekire« i dlijeta u svim stadijima izradbe pa i istrošeni komadi, koji su se sa nekoliko retuša na oštrici opet učinili podesnim za porabu ili su se upotrebljavali kao okivala. Za tim brušenim halatom ne zaostaje nimalo oruđe, iskresano od kremena te su zastupani mnogi komadi, koji se odlikuju vanrednom veličinom a mnogi — osobito među strjelicama — upravo uzornom vještinom.

Skoro važnija od kamene industrije bila je u Butmiru keramika, jer se odlikuje osobitim lokalnim obilježima, koja ju dižu nada sva ostala nalazišta ove dobe. Osobito butmirska keramička ornamentika je nešto, što bismo skoro mogli označiti sa nazivom neolitskog paradoksona. Mi tu, u srcu Bosne, nekoliko tisuća godina prije naše ere nalazimo tako savršenu, može se reći umjetničku ornamentiku, kako se inače u ono doba ne nalazi na evropskom tlu i kaku uzalud tražimo i u najmlađim prehistoričkim kulturnim slojevima. Neki prehistoričari u njoj nazrijevahu upliv napredne jugoistočne kulture, neki import odanle a bilo ih je, koji su u Butmiru zamišljali i umjetničku koloniju, koja je došla negdje sa jugoistočnog ruba sredozemnog mora te se u srcu Bosne nastanila i udomila tu svoju keramičku umjetnost. Međutim, može se istaknuti i to, da se jedna umjetnost, što joj je tehnika jednostavnija i lašnja, razvija brže i lašnje do nekog savršenstva, ali da jednako brzo i degenerira i da se ona sporadički u jednom kraju vanredno usavrši a u drugom ne premašuje obični nivô svakidanjosti. To vrijedi osobito za ženska umijeća, a među ova spadaše u prehistoričko doba — mimo poljodjelstva — pletenje košara, vezivo i keramika, što nam dokazuju otisci nježnijih, ženskih prstiju, utisnuti često u mehku ilovaču prehistoričkih posuda.

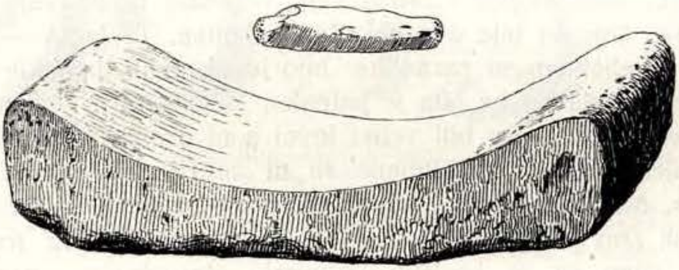

Slika 20. Kameni brus za poliranje kamenog oruđa i okivalo za okresivanje kamenja (prvobitno polomljeni budak). Iz Butmira.

U Butmiru imamo dvije vrsti posuda: prosto suđe za dnevnu porabu, bez ornamentike i ulomke bogato ornamentiranih posuda, koje su služile u sakralne svrhe ili kao luksus. Ovima posvećuju neolitske lončarice svu svoju umjetničku vještinu, a ako se ova vještina u doba kovina nije dalje razvijala, razumljivo je, čim predpostavimo, da se za sakralne i luksuriozne posude upotrebljavao novi, plemenitiji materijal: bronc. I tako je baš kulturni napredak ugušio neolitsku

Tabla II.

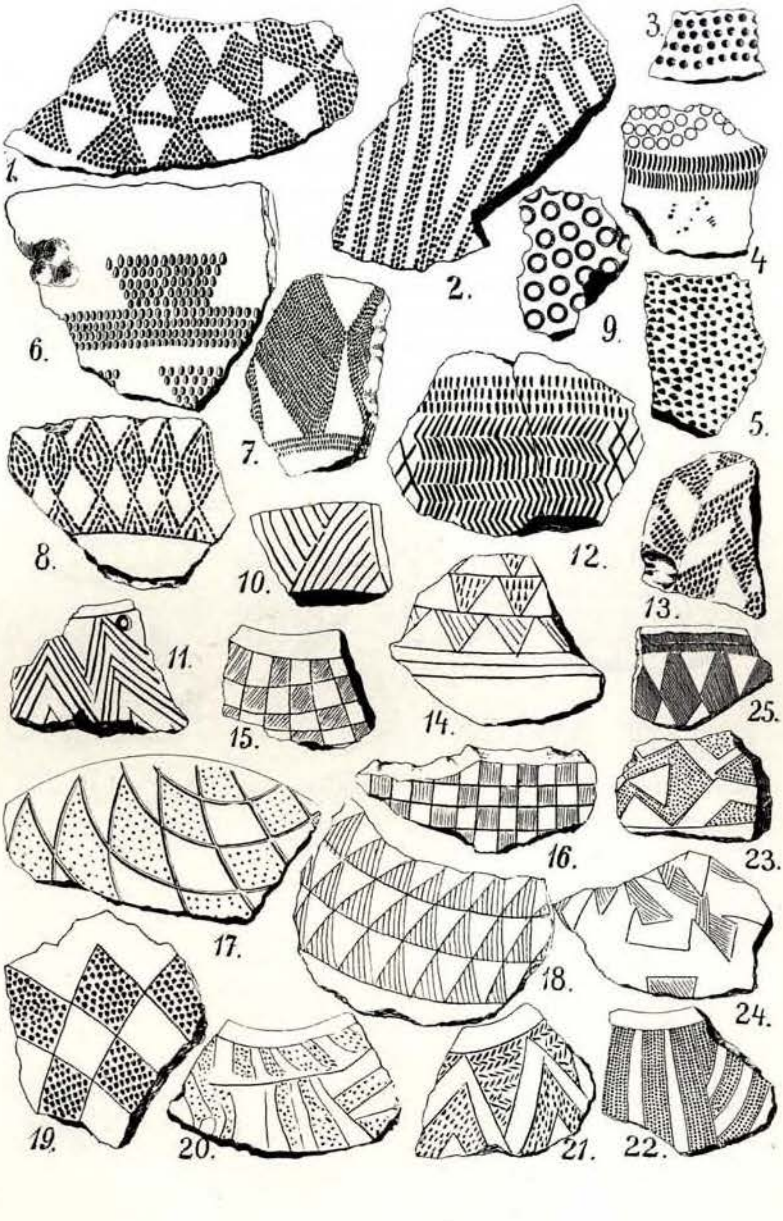
1.
2.
3.
4
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.
16.
17.
18.
19.
20.
21.
22.
23.
24.
25.

Razni primjerci ornamenata na ulomcima posuda iz Butmira.

Tabla III.

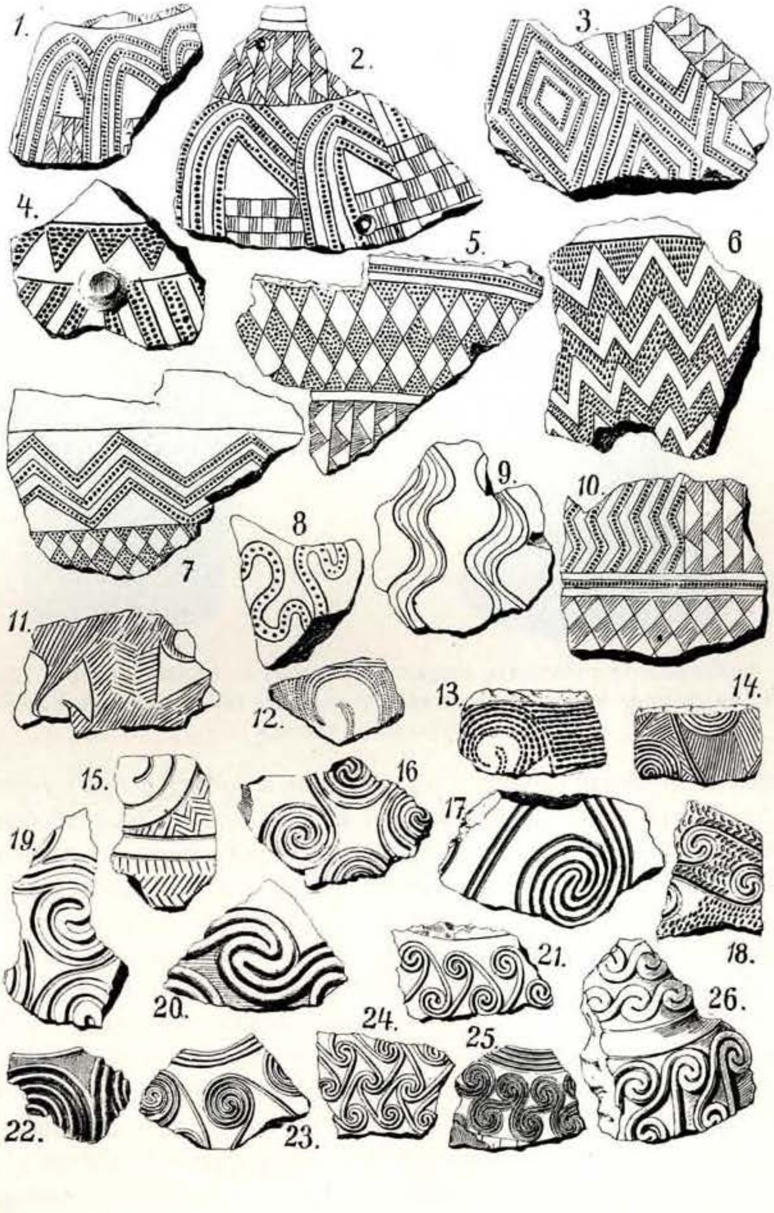
1.
2.
3.
4.
5.
6
7
8
9.
10.
11.
12.
13.
14.
15.
16
17.
18.
19.
20.
21.
22.
23.
24.
25.
26.

Razni primjerci ornamenata na ulomcima posuda iz Butmira.

keramičku umjetnost, koju u Butmiru vidamo na svom vrhuncu, jer je fabrikacija skupocjena posuda pojavom bakra i bronca spala u djelokrug metalurgije a keramika je imala nabavljati samo kuhinjsko sude i spremnice, na koje nije bilo vrijedno trošiti osobite umjetnosti.

U dvije table *(II. i III.)* prikazani su najobičniji ornamentalni elementi butmirske keramike. Utisci oble ili trouglate šipke ili cijevi, koji bez naročite ornamentalne tendencije pokrivaju površinu, najprimitivnija su počela ove ornamentike (sravni *tablu II., sliku 3., 4., 5., 9.*); nešto viši stepen evolucije pokazuju nizovi trokutnih ili rombičnih likova, ispunjeni piknjicama, omeđeni ili neomeđeni uparanim konturama (na primjer *slika 7., 8., 13., 17., 19.)*, ili šrafirani trokuti i četverokuti *(slika 14., 15,, 16., 18.)*, a konačni rezultat ovoga razvoja predstavlja nam vrpčasti ornament (Bandornament), koji zapazismo već i

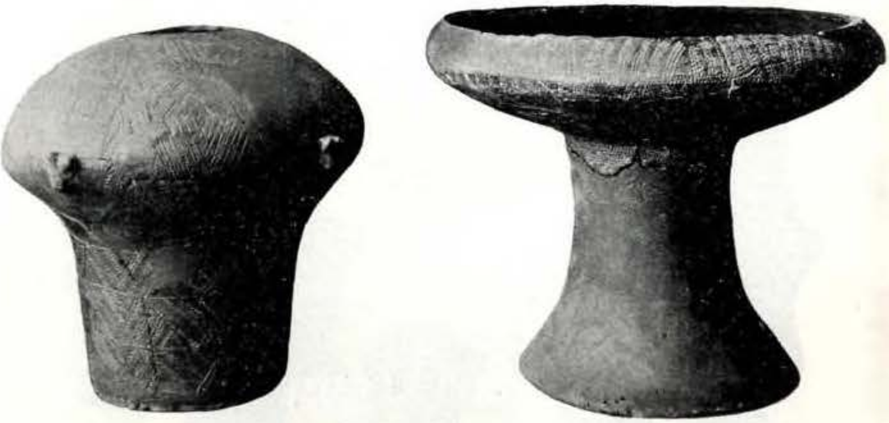

Slika 21. Posuda u obliku kanope iz Butmira sa lijepom vrpčastom ornamentikom i izbočinama u obliku životinjskih glavica i velika zdjela sa vrpčastim ornamentom, prvotno na visokom stalku (ovdje restauriran).

u Novom Šeheru i koji u Butmiru nalazimo na vrhuncu savršenosti. (Razni motivi ove vrsti predočeni su na istoj tabli u *slikama 20.—22.* i na *tabli III. slika 1.—10.)*. Postanak vrpčaste ornamentike, koja se stere čitavim prostorom srednje Evrope od Rajne do Sedmogradske od Saske do Bosne i koja preko Hisarlika (Troje) prelazi i na maloazijsko tlo, tumače učenjaci različito: Hörnes viđa u njoj imitaciju obojena ornamenta. Forrer drži, da te vrpce predstavljaju uzice, kojima se moradoše krhke neolitske posude oplesti, da dobiju veću tvrdinu, a Wilke u njima nazrijeva reprodukciju pletiva košara, koje su u pradavno doba, dok je lončarstvo bilo još nepoznato, uz osušene tikve, bile jedino sude.

Mnogo viši stepen umjetničkog usavršivanja od ove vrpčaste ornamentike pokazuje u Butmiru spiralna ornamentika (sravni *tablu III. sliku 12.* do *26.)* Ona je u izradbi jednako pomna, kako je u konstrukciji raznolika. Spirale su u najjednostavnijih komada oštrom ili oblom halatkom uparane, ali većinom plastički kao plosnata ili kao obla spiralna vrpca izrađene. Ima ih jednostavnih i dvostrukih, pače i trostrukih a ima i bezkonačnih, to jest takih, gdje se spirala iz središta opet vraća i jednim krajem prelazi u slijedeću (sravni *tablu III. sliku 19.—20., 25.)*, te se tako vežu čitavi nizovi spirala bezkonačno jedna s drugom *(slika 21., 24., 26.)*. Kako se na razan način oživljavao prostor, iz koga se izdiže spirala, punktiranjem, šrafiranjem ili nizovima nakošenih udubina, predočuju ulomci na *tabli III., slika 12.—14.* i *18.*

I oblici posuda postaju — osim u prostog suda — značajniji. Uz zdjelu sa visokim stalkom *(slika 21.* desno), koju poznajemo već iz Klakara i Šehera i poznate krugljaste posude *(slika 30.)* pridružuje se tu oblik kanope *(slika 21.* lijevo) i bočice sa uskim vratom.

Spiralnoj ornamentici butmirskoj nalaze se najsrodnije analogije u egejskom kulturnom pojasu, osobito u Mikeni, gdje ju nalazimo u istim gotovo konstrukcijama na zlatnim posudama i na nakitu, a spirala ovog kulturnog pojasa veže se preko grčkog otočja sa egipatskom umjetnosti, čiji upliv se direktno može ustanoviti morskim putem preko Krete a kopnenim preko Amorgosa i Hisarlika na evropsko tlo. Spiralni meandri, tipno egipatski oblik kanope i motiv sličan lotosovom listu, koji sretamo ne samo u Butmiru nego i u Novom Šeheru dovoljna bi bila poticala učenjaku, da iza prvog obreta Butmira konstruira tješnju vezu sa Egiptom ili bar sa Mikenom. Ali odonda pokazala su novija istraživanja, da se područje takozvane spiralno-meandraste keramike ne ograničuje samo na jugoistok Balkana, nego da ide dosta velikim krugom preko Sedmogradske do južne Njemačke, tako da nam Butmir predstavlja u neku ruku geografski centrum spiralno-meandrastog područja.

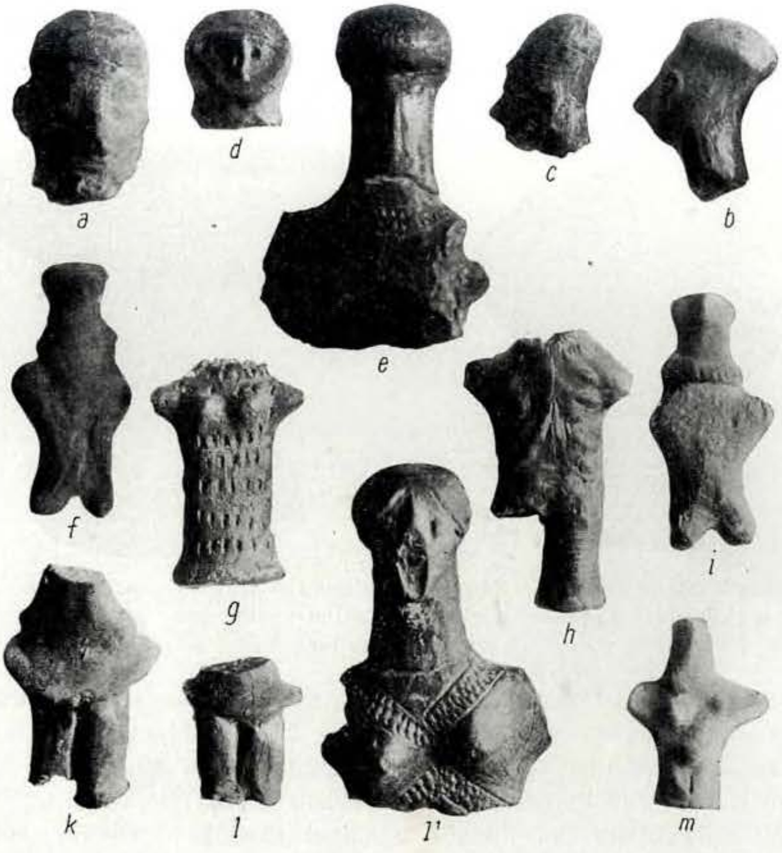

Slika 22. Primjerci zemljanih idola iz neolitskog naselja u Butmiru.

Još savršenija od butmirske keramičke ornamentike je butmirska plastika. Tu je nadeno toliko obilje idola i kipića od ilovače, kao u nijednom dosada poznatom nalazištu. (Vidi *sliku 22.*) I po obliku i po načinu izradbe opažamo u njima veliku raznolikost. Uz komade, koji spadaju medu najprimitivnije pokuse ove vrste, imade nekoliko, koji odaju naturalistički osjećaj, kakav inače u prehistoričkoj umjetnosti nigdje ne nalazimo. Najprimitivniji idoli su u obliku plosnate daske (Brettidol) ovalna proreza, gdje treba dosta žive fantazije da se raspozna, što u njega ima da predstavlja glavu a što ruke i noge a polazeći otale, možemo medu sačuvanim ulomcima postepeno proslijediti, kako se glava odjeluje od trupa, kako se ruke, a za njima noge, označuju tek kvrgastim izbočinama, kako se u lica počinje isticati obrve i nos izbočinama u formi slova T a usta horizontalnim zarezom, kako se kuša prilagođivati oblik tijela naravnom, kako se dapače kuša prikazati odjeću, a po golom tijelu, kako se raznovrsnim ornamentalnim elementima prikazuje tetoviranje a na glavi kosa i pletenice. Ovi idoli

Slika 23. Osam kremenih noževa iz neolitskog naselja u Butmiru.

Slika 24. Jedanaest komada kamenih sjekira iz Butmira, savršeno izradenih okresivanjem.

velikom su većinom ženski, a atributi ženskog roda u njih su redovito osobito markantni. Svi su prikazani stojeći, a sjedeće figure, koje se u isto doba nalaze često na jugoistoku, fale posve.

I razvoj u anatomskom shvaćanju oblika tijela može se lijepo pratiti. Lice, koje isprva nema označenih dijelova, predstavljaju, kako je rečeno izbočine u obliku slova T, kašnje se horizontalna izbočina zaobljuje kao naravne obrve, oči pod njima označene su krugljastim izbočinama pa i usta počinjaju dobivati oblik a ima ulomaka, po kojima se može zaključiti, da su i ruke i noge stekli oblik, koji donekle odgovara prirodnom. I na vrhuncu ove evolucije stoji nekoliko glavica, gdje sretamo tako usavršeno promatranje prirodnih oblika, da je gotovo nevjerojatno, da tako nešta savršeno potječe iz dobe prehistoričke. Kao primjer neka služi *slika 22 a.* koja predstavlja tako vješto modeliranu glavicu, da bi je lahko mogli izdati za modernu plastičnu škicu. Razumijevanje prirodnih oblika nam jednako dobro svjedoče glavice, gdje su ti oblici donekle karikirani i u par markantnih crta reproduciraju dosta jasnu predočbu ljudske glave.

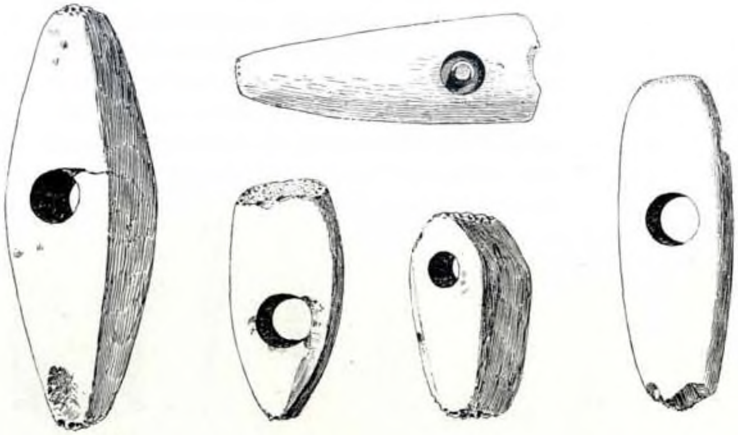

Slika 25. Pet probušenih kamenih sjekira iz neolitskog naselja u Butmiru. U gornjem komadu započelo se bušiti kamen, ali je posao ostao nedovršen.

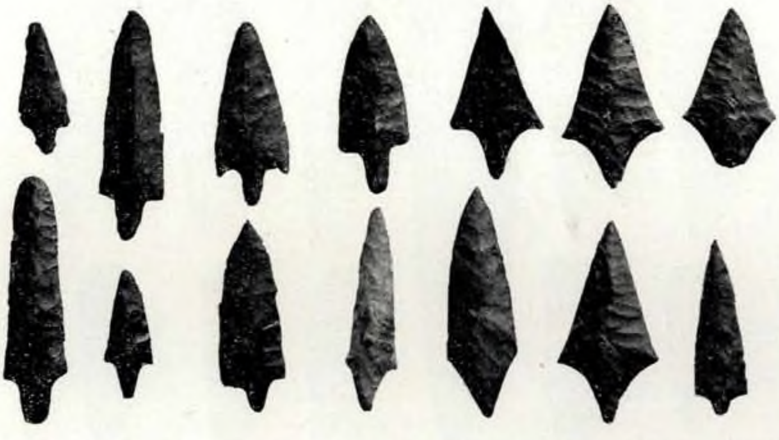

Slika 26. Četrnaest kremenih strjelica raznog oblika iz neolitskog naselja u Butmiru kod Ilidže.

Karikiranje pojedinih dijelova glave, osobito stiskavanje zatioka i prognatija prednjih partija lica, bili su povodom, da su neki učenjaci pomišljali, da ovi likovi predstavljaju pripadnike jedne crnačke pasmine, koja je u ono doba živjela u Butmiru a tomu bi odgovarali i crteži na golom tijelu, koji se tumače kao tetoviranja. Ali ko je imao prilike promatrati, kako primitivan umjetnik, što mu usfali umjetničkog i plastičkog shvaćanja, nadomještava ornamentikom ili kako svoje neznanje krije karikiranjem — a oboje biva i danas još — taj će ovu ideju, i ako se njom primjerice Hörnes kao s ozbiljnim problemom zabavio, lahko odbiti. Važnije je upozoriti na to, da je onaj silni i nagli razvoj helenske plastike u historičko doba, mnogo razumljiviji, ako viđamo već u neolitsko doba tako zamjerne produkte plastike, kako nam ih je dao kulturni sloj butmirski.

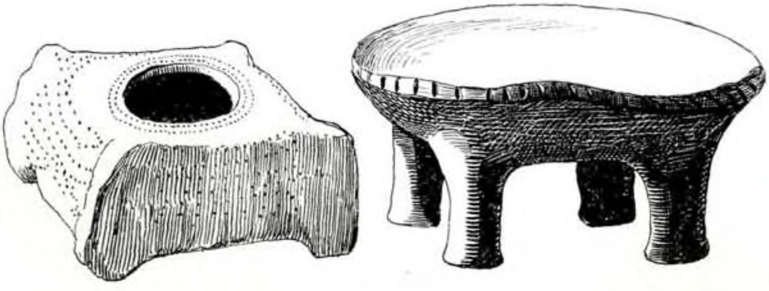

Slika 27. Četverasta posudica i mala plitka zdjelica sa četiri noge iz Butmira.

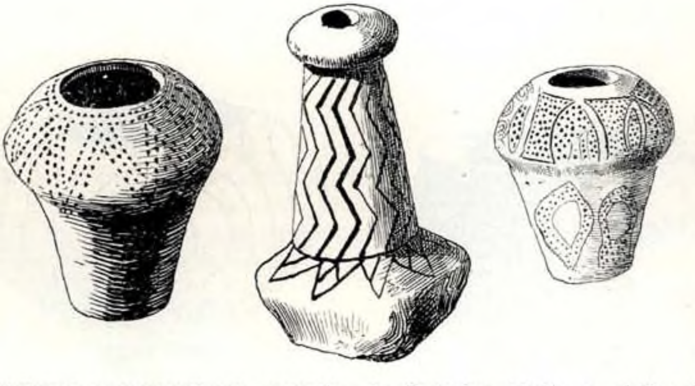

Slika 28. Tri miniaturne ornamentirane posudice iz Butmira (dvije u obliku kanope, jedna u obliku bočice).

O porijeklu butmirske kulture razilaze se mnijenja. Virchow ju izvodi s juga, odakle je dospjela putem Jadranskog mora, Montelius upućuje, idući za njenim porijeklom, na istok; Evans nazire u njoj produkt mikenskih dojmova i impulza i spontanih lokalnih umjetničkih tendencija, dočim je Gabriel de Mortillet upozorio na veliku savršenost neolitske plastike u Butmiru i na jugoistoku Evrope i na umjetničku oskudnost plastike u suvremenim naseljima u terramarama gornje Italije, sojenicama švajcarskim, savojskim i u Mondsee-u, prem su idoli i tamo brojem dosta obilni.

Od obreta butmirskog naselja prošlo je 18 godina i odonda su u velikom krugu, komu je središte Butmir a periferija Karpati i obale Egejskog mora, nađene pojedine analogije stanovitim elementima i motivima dekorativne i figuralne butmirske umjetnosti, ali nigdje se do danas nisu našle na okupu u onom broju kao ovdje i to opravdava nazor, da je Butmir bio u neolitsko doba središte jedne visoke kulture, kojoj su se zrake radijalno razilazile na sve strane, a što su dalje dospjele, to su se više prvotne predodžbe rasplinule.

Slika 29. Pet kamenih sjekira iz Butmira dotjeranih brušenjem.

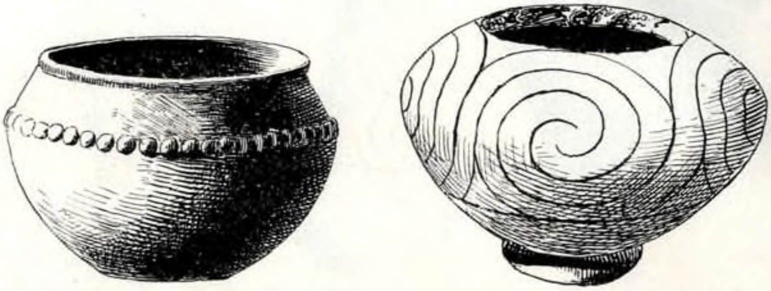

Slika 30. Krugljasta vaza sa nizom bradavica i posudica zaodjeta spiralnim ornamentom iz Butmira.

(Sravni ormar **III.** i **IV.**, t. **10.—18.** i okvire **3.** i **4.**)

III. 10. pult: predstavlja seriju ornamentiranih ulomaka posuda i to u lijevoj poli raznovrsne primjerke vrpčaste keramike a u desnoj poli najljepše komade spiralno-meandraste keramike. Osobito valja upozoriti na raznolikost tehnike i upravo začudnu crtačku vještinu u konstrukcije nekih spirala.

III. 11. Gore, u gornjoj poli lijepa serija kremenih noževa, *(slika 23.)* među kojima se mnogi ističu osobitom veličinom te spadaju među najodličnije predstavnike ove vrste.

U dônjoj poli: jezičaste sjekire u raznim stadijama obrađivanja *(slika 24.)*

III. 12. U gornjoj poli serija kamenih strjelica raznog oblika; u dônjoj noževi i drugo kresano oruđe, među kojima se osobitom veličinom odlikuje nož na sredini table.

IV. 13. U lijevoj poli pulta smješteni su zemljani idoli, o kojima je gore opširno progovoreno te se preporuča posjetiocu, da ih pomnije proučava, jer će gotovo u svakog egzemplara primjetiti koju zanimivu crticu. U desnoj poli nekoliko čekičastih sjekira sa probušenom rupom za nasađivanje drške, koje su u našim neolitskim naseljima dosta rijetki *(slika 25.)*.

IV. 14. Lijeva tabla gore sadržaje u gornjoj poli veliku seriju strugala u dônjoj kamena svrdla i raznovrsna šila.

IV. 15. Tabla do nje ispunjena je samim strjelicama od raznovrsnih radiolita a ta zbirka je i brojem i raznolikošću oblika i pomnjom izradbe možda jedinstvena *(slika 26.)*

U istom ormaru ima nekoliko manjih posuda a među njima zaslužuju osobitu pažnju četverasta, kutiji slična posuda, uriješena nepravilnom punktacijom, koja zaodijeva svu površinu i mala miniaturna kanopa *(slika 27. 28).*

IV. 16. Čitav ovaj pult ispunjen je ulomcima butmirske keramičke ornamentike, koji popunjavaju seriju, izloženu u predašnjem ormaru (p. 10.)

IV. 17. Brušeni jezičasti klinovi i dlijeta; *(slika 29.)*

IV. 18. u gornjoj poli tesane jezičaste sjekire a u dônjoj jednake sjekire, polirane brušenjem. Na dnu ovog ormara poredano je nekoliko manjih posuda *(slika 30. 31.)*, većinom djetinji proizvodi.

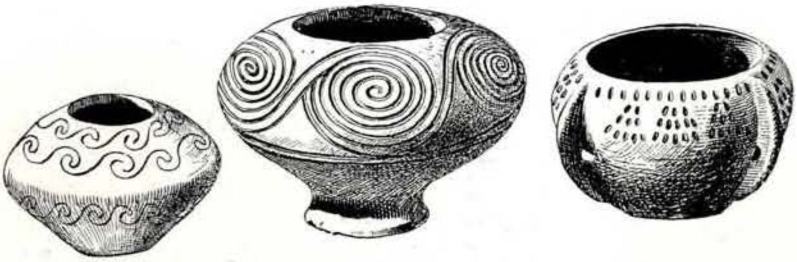

Slika 31. Tri lijepo ornamentirane posude iz neolitskog naselja u Butmiru kod Ilidže.

Osim u ovim ormarima smješteno je butmirskih starina u

I. ormaru, i to u dônjoj polici i na dnu raznolike zemljane posude, među kojima se ističu krasno ornamentirana velika **kanopa**, jednako lijepo ornamentirana velika zdjela na visokom stalku (rekonstruiranom!) i jedan poklopcu slični komad sa visokom, šipkastom drškom. Potonji bio je nesumnjivo **sać** ili **crjepulja** a služio je, kao i danas još, za pečenje hljeba. Ima tu raznog drugog zemljanog oruđa, pladnjeva i velikih oblih uteza, među kojima se ističe jedan kruškoliki sa koncentrički utisnutim kružnicama, jedan sa nizom otisaka prstiju.

U okvirima na duvaru br. **3.** smještena su u gornjem redu okivala za kresanje kamena u dônjim redovima klinovi, jezičasti budaci, sjekire i sl., većinom oštećeno uporabom.

U okviru br. **4.** razni zemljani predmeti, među njima ulomci rešetastih poklopaca od kadionica, cijevi za sisanje sa posuda a dolje pojedini kameni komadi.

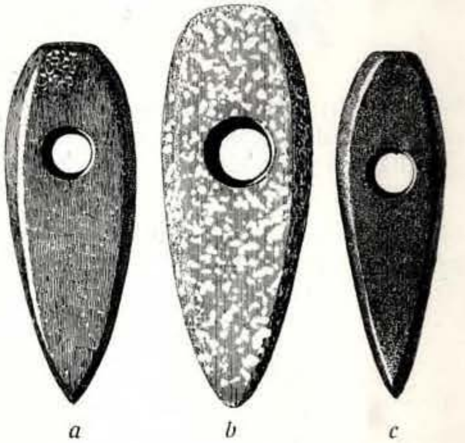

Slika 32. Tri brušene i probušene kamene sjekire *a* iz Turova kod Trnova, *b* iz Makljenovca kod Doboja, *c* iz Buhova (kot. Mostar).

Vrijedno je obazrijeti se i na brusove, smještene pod prozorima, koji su služili za poliranje kamenog oruđa.

Okvir br. **5.** sadržaje seriju pojedinih neolitskih nalaza, nađenih u raznim krajevima Bosne i Hercegovine, koji nam za sada služe kao dokazala i za druga neolitska nalazišta. Ima tu dva jezičasta klina iz Prispa, fragmenti i čitavi komadi sa Gradine kod Cazina, iz Neuma, Tuzle, Trnova, Majdana (kod Varcara), Rakitna, Gračanice, Gaštice (Bos. Gradiška), Gradca kod Gacka, Makljenovca (kotar Doboj), Nezdravice (kotar Ljubuški) i mala serija iz Vojkovića u Sarajevskom polju. Prekrasni su komadi probušene sjekire iz Turova (kod Trnova) i Buhova (kod Mostara). (Vidi *sliku 32.)*

»BAKRENO (ENEOLITSKO)« DOBA.

Ormar V. 19.

»Bakrenom dobom« zove se ono razdoblje izmedu neolitskog i broncanog doba, u kome se manje-više čisti bakar upotrebljavao za izrađivanje oruđa i nakita. Arheolozi još se i danas — prem bakreni nalazi sve brojnije niču iz starih kulturnih slojeva — bore o alternativu, da li je bilo doista jedno odijeljeno kulturno doba, kada se bakar isključivo upotrebljavao kao kulturni materijal ili je on bio tek preteča bronca, na kraju neolitske dobe te je, kraj kamena, tako dugo služio, dok ga nije zamijenio daleko savršeniji materijal — bronc — koji je jednim mahom nadjačao i kamen i bakar. Učenjaci, koji zastupaju ovaj potonji nazor, prozvaše stoga zadnji odsjek neolitske dobe, u kome se pojavljuje bakar eneolitskom dobom, to jest bakreno-kamenom, označujući time koegzistenciju obih kulturnih materijala. Većina bakrena oruđa — osim rijetkih mlađih oblika — pripada i po obliku i po tehnici neolitskoj kulturi a bakar se u glavnome i obrađivao kao kamen. Lijevanjem, i to iz jednostranih, dakle otvorenih, kalufa načinio bi se samo krupni, surovi oblik predmeta a dotjerivao bi se okivanjem i brušenjem, kao i kameno oruđe. Metalična svojstva bakra daju mu prednost pred krhkim kamenom, ali on ima i svoju slabu stranu — arheolozi nazvali su ju »nemoći bakra«, — uslijed koje nije mogao, da potisne kamen iz uporabe. Ta slaba strana je velika mehkoća, radi koje bakreno oruđe nije bilo podesno za siječenje i rezanje. Razumije se, da stari metalurgi bakrene dobe nisu znali bakar pročistiti te najčišći bakar sa prehistoričkog majdana u Mitterbergu ima još uvjek 1·111% tuđe primjese, antimona, srebra, nikla, arsena i željeza. Ta primjesa je obično veća a uslijed toga variira i specifična težina bakra na pr. u starinama

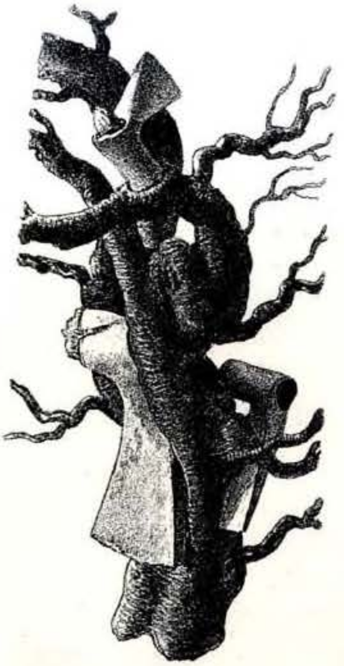

Slika 33. Tri bakrene sjekire zarasle u žile drveta, ispod koga je iskopan nalaz iz Griče.

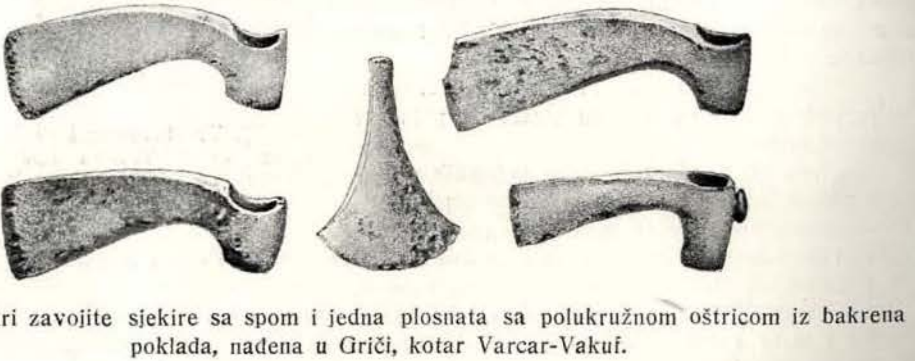

Slika 34. Četiri zavojite sjekire sa spom i jedna plosnata sa polukružnom oštricom iz bakrena poklada, nađena u Griči, kotar Varcar-Vakuf.

iz Bodenseea između 8·715 i 8·849 u Rickelshausenu ide na 8·44 a neki od naših nalaza imaju ove specifične težine: iz Karavide: 8·70, 8·72, 8·69 i 8·49 a u nalazima iz Griče pada ta težina od 8·49 na 8·42, 8·22 i 8·14 te već time odaje znatnu tuđu primjesu.

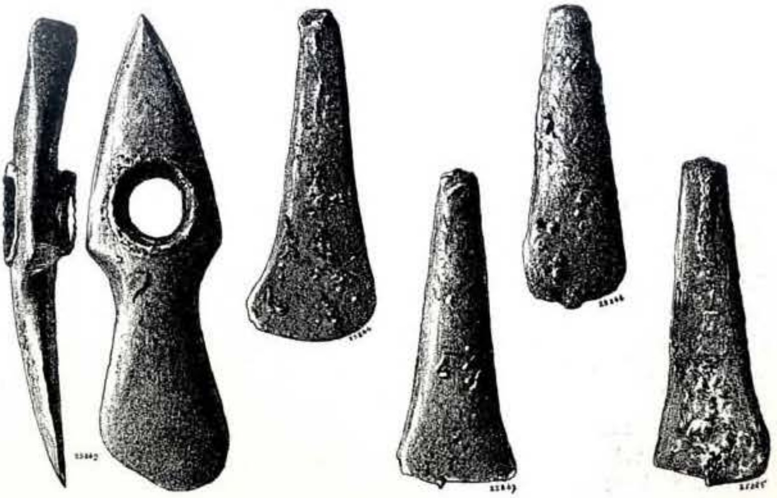

Slika 35. Bakreni budak (odozgo i sa strane) i četiri bakrena dlijeta nađeno kod Karavide (kotar Bos. Gradiška).

Prostor, na komu nalazimo starina ove dobe, obuhvata čitav evropski kontinent od maloazijskih obala do Baltičkog mora, a na zapad do Atlantičkog oceana, uključiv amo i Britansko otočje.

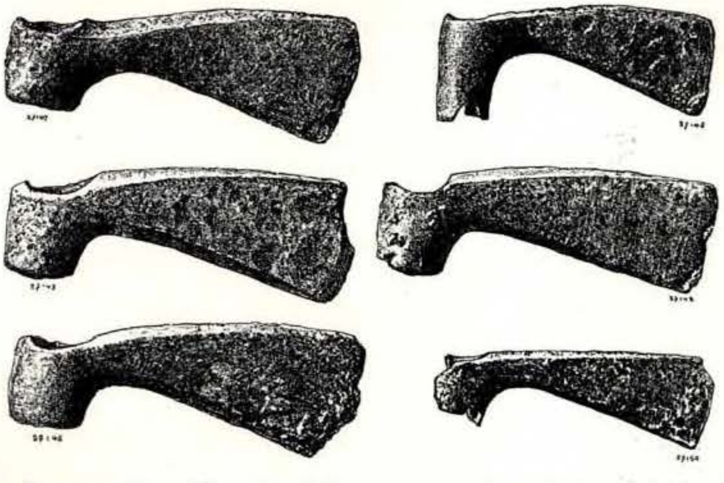

Slika 36. Šest zavojitih bakrenih sjekira sa sapom iz poklada, nađena u Kozarcu.

Vrijeme, u koje se vrstaju ovi nalazi leži, razmaknuv mu granice na oba kraja podaleko, između 4000 i 2000 pr. Isusa, a razumije se, da se pojava bakrenog oruđa, koje se širi prometnim putem sa jugoistočnih obala u srce Evrope, na jugoistoku, gdje su mu Troja i Cipar bile prve etape, pojavljuje mnogo ranije, već u početku 3. milenija, a na sjeveru mnogo kasnije, gdje je Montelius za Švedsku stavio početak bakrene dobe u početak 2. milenija pr. Is.

Bakreno doba dijeli se u tri periode: u najstarijoj se širi kao tuđi import, onako kao i suvremeni nefritoidi, jadeiti i hloromelaniti; u drugoj se kopa u evropskim rudokopima (na pr. Mitterberg i dr.) i obrađuje a u trećoj opaža se tipološki prelaz i prilagođivanje oblicima broncane dobe.

Najvažniji bosanski nalazi ove dobe jesu pokladi iz Griče, općina Baljve, kotar Varcar-Vakuf, obreten 1905. od Osmana Habibovića; iz Karavide kod Kladara (Bos. Gradiška 1905. *(slika 35.)*; iz Kozarca, dobavljen 1906. od g. uprav. ispostave Dominika Kovačevića, *(slika 36.)*; iz Lohinje, dobavljen od g. grofa E. Montecuccoli. Osim toga ima nekoliko osamljenih nalaza sa drugih mjesta. Svi ti nalazi su pokladi (depôt), zaostali iza putujućih trgovaca, koji su kupovali pokvareno oruđe a prodavali novo, a samo kod Karavide nađen je na nalazištu kulturni sloj sa ostancima ugljena, pepela i troske, koji slute, da je tu bila radionica metalurga bakrene dobe. Da se bakreno oruđe zaista u samoj Bosni pravilo, to nam pozitivno dokazuje jedan ulomak zemljana kalufa sa Debelog brda kod Sarajeva, koji je služio za izljevanje sjekira u obliku nadžaka tipa poznata nam iz Griče.

Po oblicima možemo ove nalaze dijeliti u dvije grupe; u jedne nasljeđuju se priprosti oblici kamene dobe, u druge služi se savršenijom tehnikom, objekti izljeveni su iz čitava kalufa te se tipološki vežu na jednu stranu uz panonske, na drugu uz srodne moezijske nalaze.

U prvu grupu idu prosta masivna dlijeta i klinovi [iz Karavide (4 komada), Doline (1), Tiškovca (1), Orašja na Savi (4), Tešnja (1)], primitivne sjekire sa rupom za sap, koje posve naliče na slične bušene sjekire kamene dobe [iz Travnika (2 komada)], Orašja (1 komad) i Laktaša (1)] te posve neobični lokalni oblik plosnate sjekire sa širokom zaokruženom oštricom i suženim jezičcem za nasapljivanje, koji je u nalazu iz Griče zastupan u 24 egzemplara i jednim iz Lohinje.

U drugu grupu ide lijepo izrađeni budak sa dvije oštrice, koji karakterizira cijeli veliki niz ugarskih nalaza a zastupan je u 4 egzemplara iz Karavide, Svilaja, Glavske i Tešnja. Najbliže analogije ovim obicima nalazimo u Slavoniji (Klakarje, Sviloš, Ruma, Bečmen i Deč) a na istoku u Srbiji (Štitari, Ripanj, Golubac, Krajinski okrug, Valakonja, Bor, Slatina, Osnić, Jelašnica i t. d.). U Ugarskoj je ovaj oblik upravo jedno od najvažnijih obilježja bakrene dobe.

Osobita vrst, koja se u sjevernijim krajevima ne nalazi, je oblik nadžaka, kako ga predstavlja nalaz iz Griče. *(slika 33. 34.)* Rupa za sap produljila se u cilindričnu cijev a sjekira odvaja od nje u lijepom uzdignutom zavoju te je donekle trouglata, savita oblika i uske oštrice. Iz Griče imamo 11 komada, iz Kozarca 9 komada ove vrste a pojedince nađeni su predstavnici ovog tipa u Bosni još u Kosovači (Zvornik), Lohinji a izvan Bosne u Hrvatskoj u Brekinjskoj 45—50 komada), Vukovaru, Očuri i Lukovom itd.

Njihovo se područje dakle ograničuje na dosta tijesan prostor te nam predstavljaju prema tome jednu lokalnu pojavu, koja se može tumačiti u prilog egzistenciji domaće bakrene industrije. Osim u ormaru br. V. 19 smješteno je nekoliko oblika bakrene dobe bosanske u okviru br. 6. i to nekoliko bakrenih klinova iz Orašja na Savi i lijepi budak iz Svilaja na Savi. Originali ovih komada dospjeli su odavna u zagrebački muzej a ovdje su samo smještene vijerne reprodukcije.

DOBA BRONCA.

Ormar V. 20.–24.
Okviri 7. i 8.

Broncanom dobom zove se u prehistoriji doba, kada slitina od bakra i kositra (obično do 10%), nadomješta kamen, odnosno čisti bakar, u fabrikaciji oruđa, oružja i nakita. Među poznatim nalazima ove dobe naći ćemo stanoviti postotak oblika, koji se pojavljuju na čitavom velikom kontinentu »staroga« svijeta od obala Tihog do Atlanskog oceana i time se donekle opravdava mnijenje, da se je i poznavanje bronca, kao nekoć jadeita i nefritoida, širilo prometnim putevima kao import iz Azije evropskim tlom. Ishodište tomu importu tražimo u Aziji već s toga razloga, jer se tamo — osobito u Kini — bronc obradivao u doba, koje je kud i kamo starije od onih razdoblja, u kojima se pojavljuje u pojedinim zapadnim dijelovima spomenutog gorostasnog kontinentalnog masiva. Najstariji broncani predmet, obreten u kulturnom području staroga svijeta, naden je u Mêdûmu u Egiptu a ide od prilike u godinu 3700 pr. Isusa. Za njime slijedi jedna statueta i jedna vaza iz Gudeje u Mezopotamiji iz dobe 2500 pr. Isusa, a kako je oboje u tehnici već vrlo savršeno, možemo predpostaviti, da se i u Mezopotamiji nekoliko stoljeća prije ove dobe poznavao bronc. Što dalje na sjever i na zapad, to se kasnije pojavljuje bronc.

U Britaniju stiglo je poznavanje bronca od prilike 2000 godina prije naše ere, u Skandinaviji — Danskoj i Švedskoj — uzimala se kao najdônja granica broncane dobe XVIII., kao najgornja IV. vijek prije Isusa; ali dônju granicu pomakoše noviji arheolozi za pet stoljeća, u XIII. vijek prije Isusa. U Italiji, gdje u ovo doba nalazimo dosta veza sa Balkanom, računa se, da je ovo doba trajalo od 1700 do 850. god. prije Isusa.

Slika 37. Ormar sa starinama broncane dobe.

Mi u Bosni, koji smo dobar dio puta bliži ishodištu broncane kulture možemo prvu pojavu bronca naslućivati u početku drugog milenija a njen svršetak, to jest prvu pojavu željeza, stavljati također u ranije doba i to bar pod kraj ovog milenija.

Opći nazor, koji vlada u učenom svijetu, da je pojava bronca i njome osvit nove dobe na evropskom tlu u neposrednoj svezi sa seobom arijskih naroda, mogao bi se usvojiti samo uz to ograničenje, da je ta seoba bila na više mahova a ne od jednoć, jer početak te dobe, kako je gore istaknuto, u raznim stranama Evrope leži na stoljeća razdaleko, a to ne bi bilo, da je ta kultura unesena jednom jedinstvenom i jamačno oružanom seobom naroda. Kod prosudivanja ovog pitanje valja uvažiti i taj momenat, da se na evropskom tlu u doba bronca odvajaju posebno istaknute kulturne zone, koje su se razvijale pod lokalnim dojmovima. Bosna u tom pogledu pripada krugu, koji obuhvata Podunavlje, Balkan i Apenin te je osobito u panonskom dijelu i po vremenu i po tipološkom razvoju bio vrlo ekstenzivan. Na jugu zahvata ta zona u kratkotrajnu zonu jugoistočnog Balkana te se preko egejskog otočja veže sa maloazijskim kopnom; na sjeveru ima kontakta sa skandinavskom zonom, koja predstavlja takorekuć klasično tlo broncane kulture a na zapadu sa srednjoevropskom zonom, dočim istočna, koja obuhvata Rusiju i preko Urala i Altaja zahvaća na azijsko tlo, predstavlja kopnenu vezu sa onim dijelovima Azije, gdje se traži suponirano ishodište poznavanju bronca. Ako je prvi broncani komad i došao kopnenim putem u Evropu, širila se kultura broncane dobe mnogo brže obalnim putevima. Zato se bronc na obalama Crnog i Egejskog mora pojavljuje ranije; otale se širi prometnim putevima, osobito dolovima velikih rijeka, dalje na sjever i zapad. Ti su putevi to sporije tekli, što su bili dalje od obale i što su više sizali na sjever i u planine. Ali ako je na sjever poznavanje bronca došlo mnogo kasnije nego k nama u Bosnu, trajalo je tamo doba bronca mnogo dulje i kada je u nas željezo iz svakidanjeg života davno istisnulo bronc, razvijala se broncana kultura u baltijskim pokrajinama u punom jeku i došla je do savršenstva, koje mi u nas tek rijetko nalazimo.

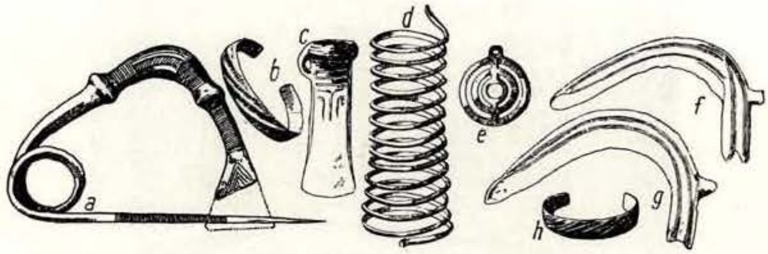

Slika 38. Broncane starine iz nalaza iz Drenova dola (kot. Brčko). *a* oblučasta fibula broncane dobe; *b* i *h* narukvica; *c* kelt; *d* podlaktnica; *e* privjeska; *f* i *g* srpovi.

U Bosni do danas nemamo nijedno neolitsko naselje, koje prelazi u doba bronca[1]) a nemamo ni jedno, koje pripada isključivo broncanoj dobi, nego prelazi i u slijedeće doba željezno, koje nam je ostavilo kud i kamo obilnijih tragova. Naselje na Zlatištu i Sobunaru kod Sarajeva nastalo je pod kraj neolitske i prelazi u broncano doba a glavna naselja, kojima postanje ide u broncano doba jesu sojenice u Ripču i u Dônjoj Dolini; od gradina osobito ona više vrela Rame kod Varvare. U tim naseljima nam se sačuvaše ostanci starih metalurga, razni ulomci kalufa za saljevanje verga, žica, keltova, kopalja, strjelica, noževa, mačeva, dugmeta i drugog nakita, malih zemljanih lončića, u kojima se kovina talila i dr. (Sravni ormare VIII. $_{28.}$ i XI. $_{46.}$ sa primjercima iz Doline i Ripča.) Gotovi predmeti našli su se u naseljima rеđe, nego ili u grobnicama i u raznolikim pokladima (Depotfund), koji se sastoje većinom od izlomljenog oruđa, što su ga sabirali putujući trgovci, da ga nose u ljevaonice a putem ili izgubili ili ih sakrili, da ne dospiju u neovlaštene ruke. Uz ove nalaze niže se gdjekoji slučajni, kojom god prilikom izgubljeni komad.

Sravnimo li ono nerazmjerno malo predstavnika bosanske broncane dobe sa onim velikim obiljem neolitske i željezne i sravnimo li opet ono veliko obilje spomenika broncane dobe, koje vlada u sjevernijem kulturnom pojasu — a taj

---

[1]) Jedan ulomak strjelice od bronca iz D. Klakara odveć je sporadičan a da bi mogao biti vezom obih perioda.

Tabla IV.

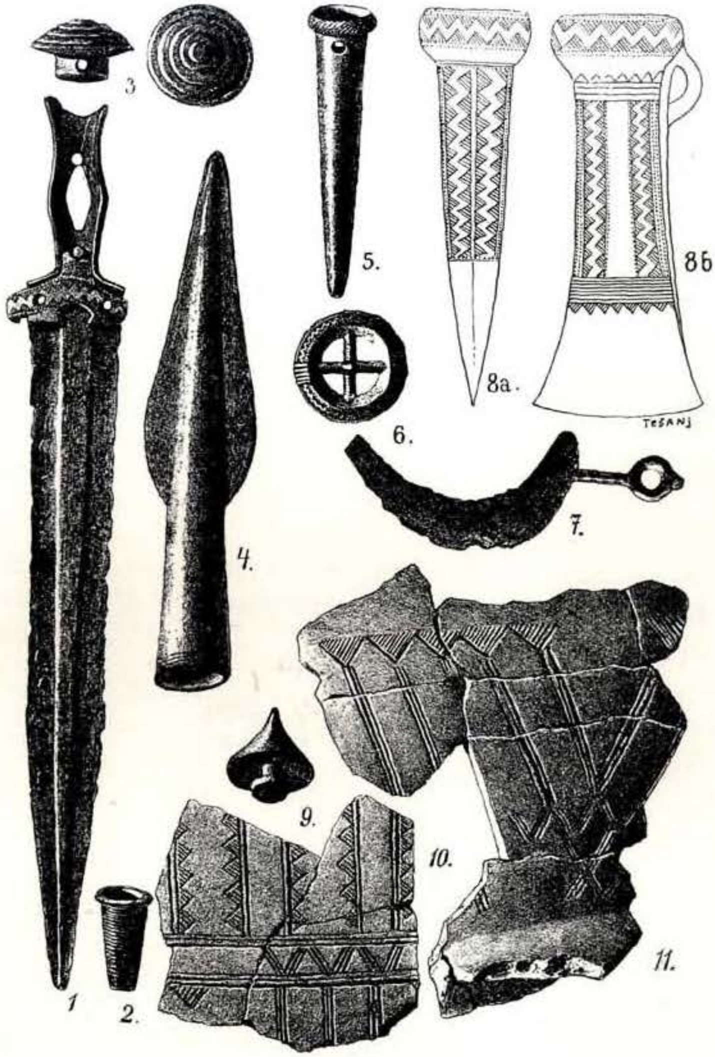

Iz grobnice broncane dobe u Tešnju. 1. Broncani mač, 2. okov sa šiljka mačevih korica. 3. Jabučica sa mačeva drška. 4. broncano koplje. 5. broncani okov sa dônjeg kraja kopljane šipke. 6. uresni kolutić od bronca. 7. broncana britva. 8. ornamentika sa broncanog kelta. 9. broncano dugme. 10. i 11. ornamenti na ulomcima posude.

za nas počinje već s onu stranu Save — onda se taj nerazmjer ne možemo drugačije protumačiti nego, da je u nas doba bronca bilo vrlo kratkotrajno i zamijenilo ga već vrlo rano željezno.

Oskudica spomenika ne daje nam, da ovo doba — kako se to čini u panonskom, baltijskom i italskom području — dijelimo u razne pododsjeke i periode.

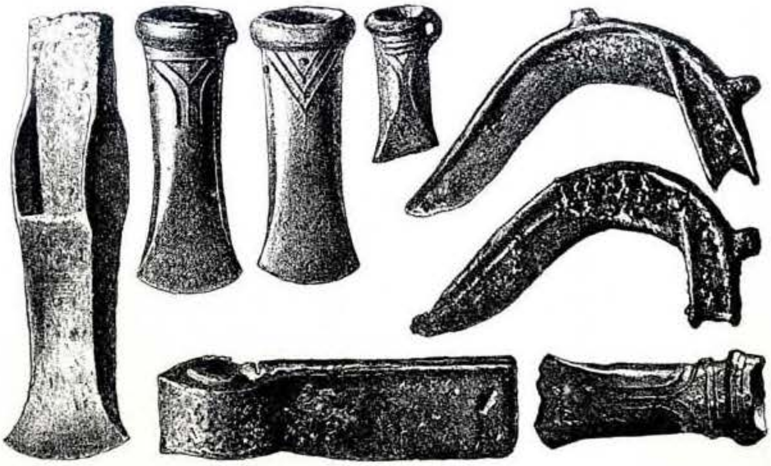

Slika 39. Niz broncana oruđa: palštab, četiri kelta, jedna sjekira, dva srpa iz poklada nađena kod Mačkovca (kod Bosanske Gradiške).

Sve su one doduše i u nas ostavile po kojeg predstavnika, ali ne u suvislim grupama i nizovima te bi sitno diferenciranje perioda bosanske broncane dobe bilo vrlo problematično.

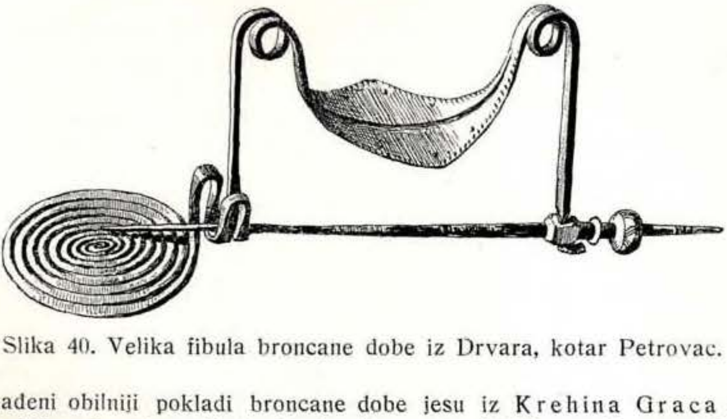

Slika 40. Velika fibula broncane dobe iz Drvara, kotar Petrovac.

Dosada nađeni obilniji pokladi broncane dobe jesu iz **Krehina Graca** u Hercegovini, koji je obreten još prije okupacije te je dospio u zagrebački muzej a sastoji se od krasnih **tutula**, velikih dugmeta i spiralnih podlaktnica. Za njime slijede nalazi iz **Podzvizda** (V. 20.) i **Šumeca** (oboje kotar Cazin) (okvir 7.), D. **Zgošće** (V. 20.), **Mačkovca** (V. 22.), **Peringrada** (V. 21.) (Vlasenica), **Šipovice** (Brčko) a pojedini nalazi dosta često nađeni su u svim dijelovima Bosne.

Među najljepše nalaze ove dobe idu **mačevi i bodeži** (V. 22.) (nalazišta: Varcar-Vakuf, Buzija, Drina, Vojskova, Kamengrad, Pakline, Lašva) a najljepši komadi su radi svoje duljine onaj iz Varcar-Vakufa i iz Lašve, koji je na glavici drška imao veliku ovalnu ploču, krasno spiralama urešenu.

Vrlo često nalaze se broncani **srpovi**. Obilno ih je bilo u nalazu iz Podzvizda, Peringrada, Šipovice, Šumeca, a pojedince u D. Zgošći, Mačkovcu (vidi *sliku 39.*), Jajcu, Boboljuskama (kot. Petrovac) i Orašju.

Uz srpove ističu se po broju nalazišta osobito **keltovi** (sjekire) (V. *23.*). Dva takozvana »palštaba« iz Paklenice (k. Maglaj) i Babina potoka (Bugojno) predstavljaju nam stariji odsjek broncane dobe, dočim **keltovi** idu već u srednji odsjek ove dobe a predstavljaju jedan za broncano doba tipni oblik. U D. Zgošći nađen je veliki poklad tih keltova — *24* komada —; obilni su i nalazi iz Mačkovca (4 komada vidi *sliku 39.*) i Šumeca (5 komada); po dva nađeno je u Kurozelu, Pjanuši, Gracu kod Posušja, Livnu, Šipovici a pojedini egzemplari dospjeli su u muzej iz Hrga, Peći, Gostovića, Krakača, Širokog Brijega, Bastasa, D. Unca, Jajca, Bočca, Opore, Tešnja, Gradačca, Tuzle i t. d.

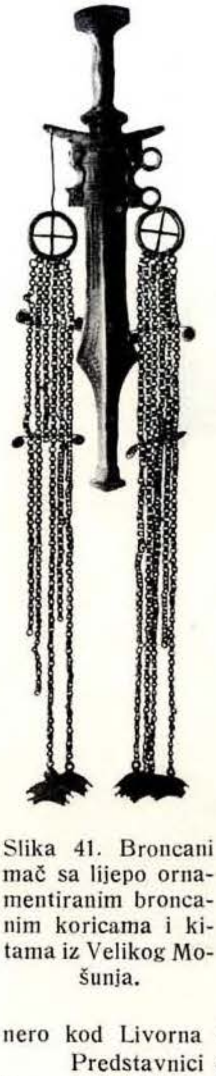
Slika 41. Broncani mač sa lijepo ornamentiranim broncanim koricama i kitama iz Velikog Mošunja.

Jedan kelt iz Peringrada kod Vlasenice (V. 23.) prestavlja nam ekscepcionalan oblik, jer je u njega oštrica proširena te ima istu širinu kao i duljinu.

Oblici naših srpova, keltova a i mačeva vežu bosansku kulturu broncane dobe neposredno sa panonskom i imadu se ocijeniti kao radijalni refleksi jedne kulture, kojoj glavno sjedište predstavlja panonska nizina u srednjem dijelu Podunavlja.

Osim navedenih oblika nalazimo još počesto broncanih kopalja i strjelica (V. *22*: iz Makljenovca, Bajovaca, Hrga, Zagorja, Bastasa), raznog spiralnog nakita (Prozor, Jajce, Šumetac) i podlaktnica u obliku masivnih spiralnih zavojnica (Šipovica).

Najzanimiviji komadi međutim su **fibule** (V. *22.*), koje se najprije pojavljuju u broncano doba te se tako pravilno i postepeno tipološki razvijaju kroz slijedeće vijekove, da prehistoričaru služe — kao i geologu pojedini fosili — putokazom za ustanovljivanje starine pojedinih arheoloških slojeva.

Najstariji tip fibule u našim nalazima predstavlja krasan egzemplar, ukrašen na luku sa dva plastična goluba iz Velikog Mošunja (V. *24.*), koji ide u grupu fibula **ad arco di violino** ili **Peschiere** a pripada po Monteliusovoj hronologiji III. odsjeku broncane dobe ili u brojevima izraženo dobi, koja započinje XV. vijekom pr. Is.

Češće su zastupane fibule sa visokim lûkom, jednostranom, širokom petljom i plosnatom nožicom (sr. n. pr. *sliku 38. a*), koje zaredaju u IV. periodi broncane dobe to jest od XIII. vijeka prije Isusa napred. Naši se egzemplari razlikuju od italskih visokom trouglastom nožicom (mjesto široke lopataste) a porijeklom svojim upućuju na istok, gdje se u Kavkazu u nekropolama na Kobanu, Bakšanu, Čegemu, u Kabardi i Kumbulti nalaze kao autohtone pojave a put im do sjeverozapadnog ugla balkanskog poluostrva obilježavaju srodni nalazi u Troadi, Mikenama, Olimpiji, Lusoi u Akarnaniji te prelaze morskim putem preko Krete i Sicilije (Pantalica), a kopnenim preko Vinodola u Gornju Italiju (Montenero kod Livorna i dr.).

Predstavnici ove fibule nađeni su u Drenovu dolu (kotar Brčko), Jajcu, na Zlatištu a osobito krasan golemi egzemplar kod **Ivanjske** (V. *22*), koji je još veći, nego od prije poznati predstavnik te vrste iz Vinodola u zagrebačkom muzeju. Vrlo lijep komad imamo i u nalazu sa Otoka (Mlade) kod Vitine, nađen uz pet broncanih ogrlica i drugi nakit. (Vidi okvir A.) Spomena je vrijedan i komad iz tijesna Vrbasova kod Banje Luke.

Tu fibulu naći ćemo u ostalom i u glasinačkim nekropolama, gdje su postale ishodištem tipološkog razvoja posebnog lokalnog ogranka u nizu prehistoričkih fibula.

Istoj dobi, ali italskom kulturnom krugu pripada lijepa fibula iz Drvara, kot. Petrovac *(slika 40.)*, sa dolje uvitim proširenim lukom sa dvije petlje a na nožici providena sa spiralnim diskom, jer se i ona po Monteliusovoj kronologiji vrsta u razdoblje, koje obuhvata drugu polu XIII. i XII. vijek prije Isusa.

Od naših nalaza ističu se naročito dva nad svim drugim i to nalaz iz **Drenova Dola**, (vidi *sliku 38.*) jer su skoro svi komadi nad zelenom broncanom patinom zaodjenuti prevlakom od željezne hrđe, što je dokaz, da su bili u društvu sa željeznim predmetima, koji su, osim ovih tragova hrđe, posve rastvoreni te nam dokazuju, da je do nas poznaja željeza stigla već 13 vijekova prije Isusa, kada je dalje na sjever broncana kultura bila još u punom jeku; a drugi nalaz je iz Velikog Mošunja, koji se, osim spomenutom fibulom tipa Peschiere, odlikuje krasnim štitom i mačem sa koricama i kitama, koji nam punim pravom predstavlja najljepši i najskupocjeniji do danas poznati proizvod metalurgije broncane dobe i komu nijedan drugi muzej nema dolična premca. (Vidi *sliku 41.)*

Zanimiv je i nalaz iz grobnice sa brda Paklenice u Tešnju (okvir 8. vidi tablu IV., gdje se uz jedan lijep bodež osobito odlikuje broncani kelt sa graviranim ornamentom i ulomci posuda, urešeni istom tehnikom i srodnim motivima. Zanimive su tu i male, polumjesecu slične broncane britve sa tankom drškom, koja na kraju završuje u halku.

Nalaz iz Šumeca, smješten u okviru br. 7., zanimiv je primjer nalaza broncane krhotine: sve polomljeni komadi i ulomci srpova, keltova, palštaba, čekića i t. d., što su putujući trgovci bronca sabirali, da ih nose u ljevaonice kao materijal, iz koga će se saljevati novi komadi. U istom okviru nalazi se broncani nalaz, nađen prigodom regulacije rijeke Mlade na »Otoku« kod Vitine. Krasotom ističe se tu velika fibula sa visokom trouglatom nožicom, pet broncanih ogrlica i nakit od broncane žice. Nalaz ide od prilike u doba iza XIII. vijeka prije Isusa. Bronc u njem nije zaodjenut patinom, jer je ležao pod razinom vode, koja čuva bronc od oksidacije.

Na istoj tabli su smješteni neki nalazi iz Malog Polja i Koprivne kod St. Majdana.

*

Zlatni nalazi. U istom ormaru (br. V.) gdje su smješteni spomenici broncane dobe smješteni su i naši do sada obreteni zlatni nalazi prehistoričke dobe. Ima tu dvije naočaraste spiralne privjeske izorane god. 1896. u jednoj njivi u Turskom Sitnežu (kot. Prnjavor) i jedna dvostruka spirala sa spiralnom cijevi u sredini, iskopana kod Korita blizu Županjca. Treći nalaz daleko je bogatiji a sastoji se od 745 *g.* zlatne žice, koja je, kako se vidi u nekoliko očuvanih komada, bila savita u razni spiralni nakit, većinom u spiralne prstenove ali je mnogo toga raspleteno i složeno u pasme. Ovaj nalaz obreten je godine 1907. na jednom kamenolomu na Kulinom brdu kod Gradačca.

Dočim prva dva nalaza idu u raniji odsjek prve željezne dobe vrsta se ovaj potonji u doba od IV.—III. vijeka prije Isusa.

MJEŠOVITA NASELJA.

1. Naselje Zlatište—Sobunar—Debelo brdo.

Ormar VIII. 25.—27.

Okvir 14., 15.

Na jugoistočnoj periferiji grada Sarajeva, na obroncima, niz koje se spušta masiv Trebevića do obale Miljacke, u predgrađu Sobunaru, obreteni su pod stijenama brda Zlatišta god. 1887. tragovi prehistoričkog naselja te su na zapadnom rubu započeta iskapanja. Već se tom prilikom pokazalo, da je naselje daleko

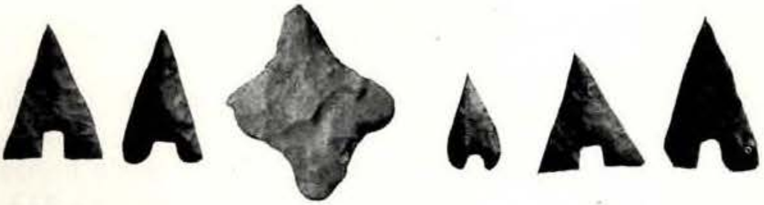

Slika 42. Pet lijepo okresanih kamenih strjelica i jedna krstolika strugalica sa Zlatišta—Sobunara.

rasprostranjeno te da na sjeverozapad siže do vrela Sobunara a na sjeveru zahvata Debelo brdo, na kome bijaše i gradina, kojoj postanje ide u prehistoričko doba, ali je u rimsko doba bila pregrađena. U slijedećim godinama nastavljalo se na sva tri mjesta iskapanje i ustanovilo se, da postanje ovog naselja siže pod kraj neolitske dobe a bilo je naseljeno, kako se čini, neprekinutim nizom, sve do srednjega vijeka. Ono prema tome predstavlja naseobinu, koja dugovječnošću nadmašuje sve ostale u Bosni poznate. Kontinuitet dokazuje prilično bogati niz nalaza, ali nam nije na žalost sačuvan u stratigrafskom vidu, jer se na krševitom tlu, koje se na sve strane obara strminama, stratigrafski slojevi ne sačuvaše, nego je kiša i vrijeme splavilo zemlju, ispunilo škripove i udubine te se sve tako izmiješalo, da se najmlađe stvari često nalazile u najdonjim a najstarije u gornjim slojevima.

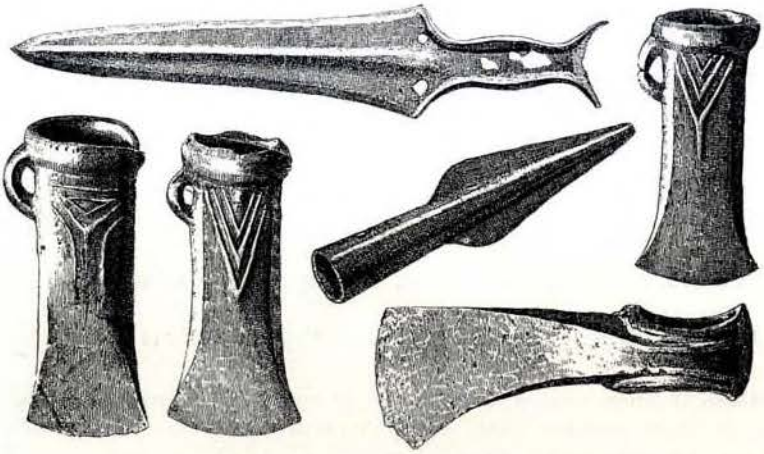

Slika 43. Oruđe broncane dobe sa Zlatišta: bodež, tri-kelta, jedno koplje, jedna zavojita sjekira.

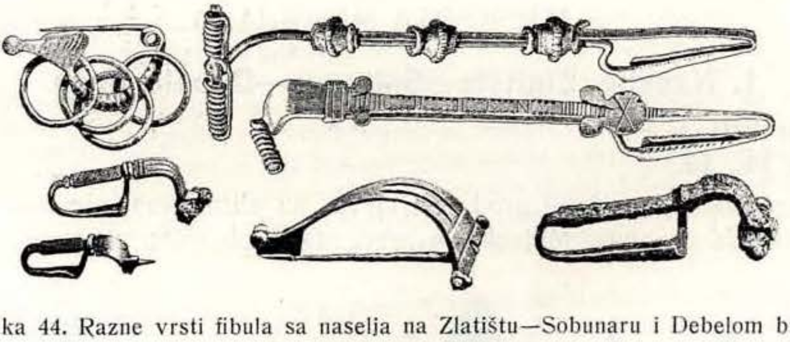

Slika 44. Razne vrsti fibula sa naselja na Zlatištu—Sobunaru i Debelom brdu.

Neolitsko nam doba predstavlja u tom naselju niz dosta pomno obrađenog kresanog oruđa: noževa, strugalica, pila i strjelica (vidi *sliku 43.*) a materijal od koga je to načinjeno je rožnjak, jaspis, chalcedon, opal i napokon obsidijan, koji u Bosni nije poznat samorodan. Sudeći po iverju i nuklejima, obsidijan se obrađivao u samoj naseobini. Začudno je, da su brušeni kameni budaci i klinovi vrlo rijetki a to znači, da se neolitski starosjedioci Zlatišta i Debelog brda nisu mnogo bavili ratarstvom. Osim dva ulomka probušenih sjekira vrijedno je spomenuti samo tri jezičaste kamena sjekire (VIII. 25. gore).

Bakrenih predmeta nije nađeno, ali je nađen ulomak kalufa od pečene ilovače za lijevanje zavojitih bakrenih sjekira sa cilindričnim sapom tipa, poznata iz nalaza iz Griče i Kozarca a ovaj ulomak nam dokazuje u jednu ruku opstanak ovog naselja u bakreno doba a u drugu, da se bakreno oruđe pravilo i u Bosni te da svi naši bakreni nalazi nisu samo tuđi import.

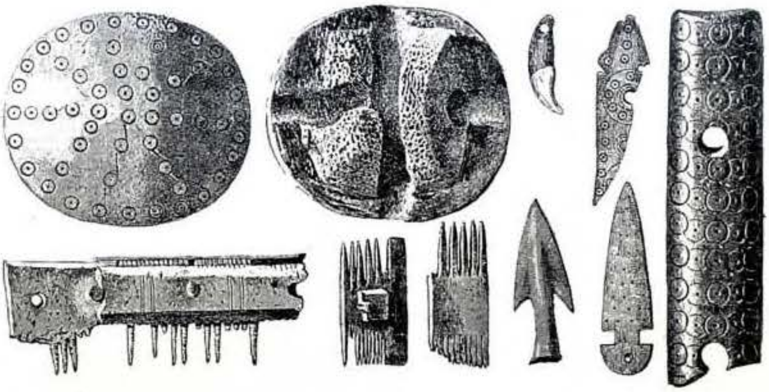

Slika 45. Razni koštani artefakti sa naselja na Zlatištu—Sobunaru i Debelom brdu.

Ostanaka lokalne broncane metalurgije nije se nalazilo na Zlatištu, ni u okolici, ali je tu bilo nekoliko lijepih predstavnika broncane dobe, od kojih se osobito ističe 9 keltova i dvije velike broncane sjekire sa ušicom, po obliku slične današnjim, koje predstavljaju tip, običajan samo u nas i u Italiji, koji dalje na sjeveru fali. Spomena vrijedan je i kratki broncani bodež, i nož iskovan iz srpa (VIII. 26. sredina), (sravni *sliku 43.*).

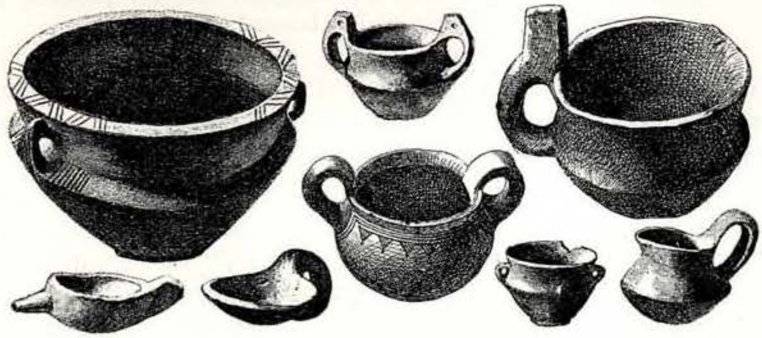

Slika 46. Obični oblici posuda sa naselja na Zlatištu—Sobunaru i Debelom brdu.

Dvije oblučaste fibule sa jednostranom petljom i trouglatom nožnom pločom istoga tipa kao i ona iz nalaza iz Drenova dola, koje po dobi idu u XIII. vijek pr. Isusa, stoje na čelu lijepoj i prilično potpunoj seriji fibula, koja nas kroz sve važnije periode željezne dobe vodi do u rimsko doba. Istoj dobi pripada i jedna fibula sa spruženim, dolje uvitim lukom i dvije petlje, dočim dva ulomka zmijolikih fibula predstavljaju mlađi stepen tipološke evolucije, na kome nalazimo ovu vrst fibula u prvo željezno doba u odsjeku, kojemu pripadaju italski nalazi u Arnoaldi (VIII. vijek).

Uz ove fibule nižu se oblučaste fibule sa dvije petlje i trouglatom (4 kom.) ili četverastom nožnom plohom (2 kom.) a predstavnici su domaćega tipa fibula, koji je na Glasincu dosta običajan (VIII. 26. dolje).

Jedan egzemplar tipa »Certosa« pripada VI. vijeku pr. Isusa a za njim se nižu hronološki već fibule II. željezne dobe i to 5 komada ranolatenskih, 20 komada srednjolatenskih (III. vijek), od kojih se tri odlikuju osobitom veličinom a seriju završuje dosta brojna skupina tipova kasno-latenskih, uz koje se pridružuju i provincijalnorimski oblici.

Rimsko nam doba nešto izrazitije markiraju uz razne ulomke nakita, drške broncanih posuda, fragmenti dviju malih broncanih vaga za zlato i nekoliko novaca (Konstantin I. i Konstantin II.) (VIII. 25.).

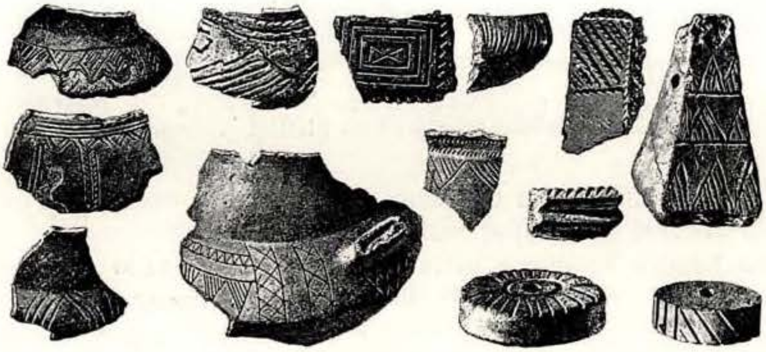

Slika 47. Ulomci ornamentiranih posuda i drugi ornamantirani zemljani predmeti sa naselja na Zlatištu—Sobunaru i Debelom brdu.

Ulomci posuda *(slika 46.)* bili su vanredno obilni, prem je malo toga bilo čitavo. Što se tiče ornamentike, fali nam i obilje a i značajni motivi butmirske keramike, prem je naselje postojalo već u kameno doba

Pretežni su motivi kombinacije istostraničnih i produljenih trokutova, spojenih često nizovima prutica, koji karakterišu keramičku ornamentiku broncane dobe a uz to se ističu ornamenti, sastavljeni od malih, duboko utisnutih trokutnih ili rombičnih nizova, opasanih dubokim linijama. Prem se u udubinama nije našlo traga bijeloj boji ili sličnome, opet možemo predstavnike ove tehnike ubrajati u takozvanu inkrustiranu keramiku, koja se pojavljuje pod kraj kamene dobe a cvate osobito u doba bronca te ima najbolje svoje predstavnike u Slavoniji i u Lubljanskom blatu (vidi *sliku 47.)*.

Spomena vrijedni su i ostanci pomno obrađenih i ornamentiranih koštanih predmeta, koji se u ovom naselju nađoše dosta obilno. Mnogo toga ide već u historičko doba (kao na pr. češljevi čak iz dobe seobe naroda, ali veći dio pripada prehistoričkim periodama (okovi noževa, gladilice, dugmeta i sl.: vidi VIII. 25. 27. i *slika 45.)*.

Domaće životinje ovoga naselja bile su koza, ovca, konj i jedna vrsta goveda, koja je valjda identična sa *bos brachyceros.* Pas je ustanovljen u tri pasmine:

canis familiaris palustris Rütim, *Canis familiaris intermedius* i *Canis familiaris matris optimae* Jeitt. Potonji pripada dobi bronca, prvi dobi sojenica a vrsta *intermedius* predstavlja prelaz iz jedne u drugu pasminu.

Od divljači bijaše u okolici naselja jelen, srna, divlji krmak, *sus scrofa palustris* Rütim., medvjed, vuk, kuna, divlja mačka, vidra i dabar *(castor fiber* L.), koji je u Bosni negdje u srednjem vijeku izumro.

U okviru 13. smješteno je nekoliko nalaza sa prehistoričke gradine t. zv. »Fortice« u Sarajevu, koja spada i po dobi i po položaju uz naselje na Zlatištu. Ima tu crijepova od posuda, zemljanih prešljenova i šila od ulna.

2. Gradina kod Varvare (kotar Prozor).

Ormar VII. gornje police.

Okvir 9.—12.

Srodna prehistoričkom naselju pod Zlatištem je Gradina više vrela Rame, kod sela Varvare u Prozorskom kotaru. Ona bijaše na strmom grebenu, koji je, tik ispod vrela, nadvisio tijesni klanac Rame a sa nje se otvara široki vidik preko čitave romantične gornje ramske kotline. Gradina je obretena već prije, kada su se niže Kopčićeva turbeta pretraživale prehistoričke gromile ali tek god. 1900. udesila su se na samoj Gradini iskapanja, da se pobliže upozna njen karakter[1]). Nakon dulje pauze opet su se tu, 1912., nastavila istraživanja. Kulturni slojevi ispunili su sve škripove i udubine krša, na komu se nalazi gradina a bijahu osobito gusti na istočnoj strani, gdje se sterahu gotovo do dna krša.

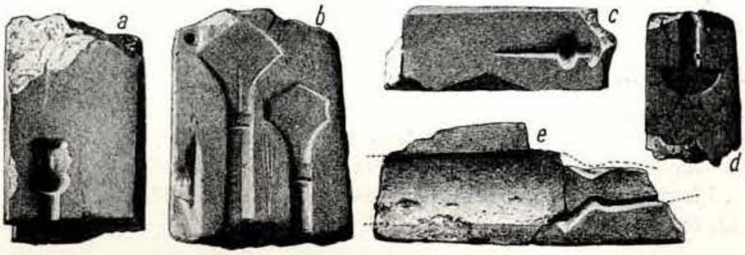

Slika 48. Razni kalufi od pješčenjaka za saljevanje broncana oruda i nakita iz gradine više vrela Rame kod Varvare.

Kao i na naselju Zlatištu i Debelom brdu bilo je tu ostanaka kamene dobe (strugalice, šiljak strjelice i t. d.), ali većina važnijih spomenika ide u doba bronca i nastavlja se kroz sve periode željezne do u srednji vijek.

Obilni kalufi — žalibože većinom ulomci *(slika 48.)* — dokazuju, da je i tu u doba bronca cvala metalotehnika (okvir 9.). Bilo je tu kalufa mačeva, kopalja, dlijeta, kolutova, igala i raznog broncanog nakita a uz to i ulomaka lonaca, koji su služili za talenje bronca. I tu ima veliko obilje crepovlja od lonaca, ali razmjerno dosta malo iole čitava posude, kojima se sačuvao oblik, posve se slažu sa općom karakteristikom keramike Zlatišta. Posebnu osebinu ovog naselja predstavljaju gore sužene prizme od zemlje, medu kojima ima nekoliko vertikalno probušenih. Keramička ornamentika odgovara takoder onoj sa Zlatišta. Glavni motivi su otisci prstiju, šrafirani trokuti, vijuge, otisci nokata a kao osobito zanimiv dokumenat za tehnološki razvitak ornamenta ističe se jedan ulomak, koji predstavlja imitaciju pletiva košare i podkrepljuje teoriju, da je prvi impulz keramičkoj ornamentici dalo imitiranje posuda, koje su — u vrijeme dok još lončarstvo nije bilo poznato — bile načinjene od drugog materijala a ne od ilovače. (Okvir 11.) *(slika 50.)*.

---

[1]) Rezultati priopćeni u Glasniku zem. muzeja 1910. od V. Ćurčića. Rezultati novijih iskopavanja još nisu publicirani.

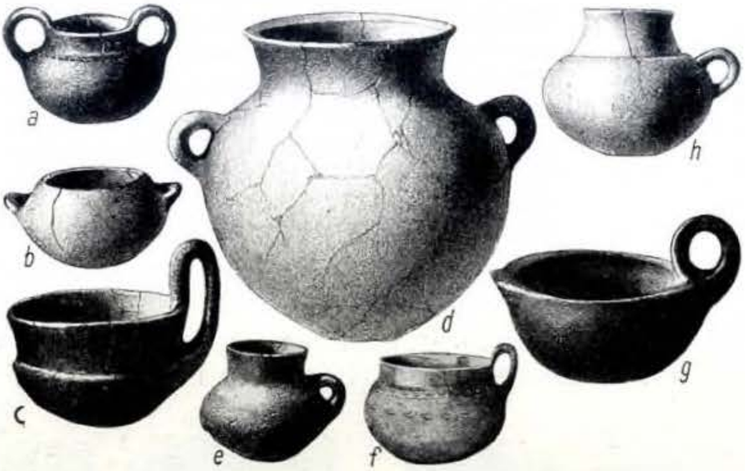

Slika 49. Zemljane posude sa Gradine više vrela Rame kod Varvare.

Kod zadnjih iskapanja (1912.) ustanovljeno je, da je naprama ovoj »Velikoj Gradini« bila »Mala Gradina« naseljena a tu je nađena jedna grobnica sa bogatim broncanim nakitom, koji se sastojao od 15 komada fibula rano-latènske dobe, spiralnih privjesaka, pojasa, ogrlice, velikih uresnih dugmeta, ogrlice od emaljnih zrna i t. d. (okvir 10.)

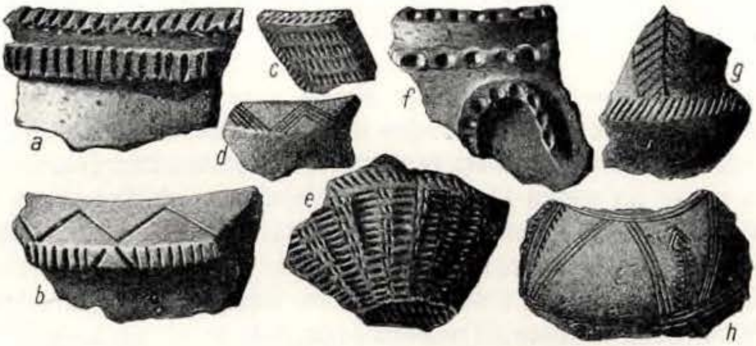

Slika 50. Ulomci ornamentiranih posuda sa Gradine više vrela Rame kod Varvare.

Iz historičke dobe potječe osobito mnogo gvožđarije — željezne strjelice, čavli, kuke i t. d. Potonjoj dobi pripada valjda i nekoliko grobnica, obretenih na podnožju Velike Gradine, koje nisu imale uza se nikakvih priloga, po kojima bi se mogla ustanoviti starina.

U ormaru broj **VII.** na dvije gornje police smještena je serija keramičkih objekata *(slika 49.)* naseobine u Varvari. To su većinom posude svednevne porabe a među njima se ističu kupe sa jednom ručicom, koja visoko nadvisuje rub grla, male krugljaste posude, male vaze sa dvije ručke, zdjelice, tasovi, zemljane grijalice i slično.

3. Sojenice u Ripču kod Bihaća1).

Ormar VI. i u VII. dônja tri reda. VIII. 23.–30.

Prvi, koji je upozorio na ostanke prehistoričke sojenice u Ripču bio je preosvj. gospodin Kosta Kovačević iz Pritoke a prve starine sabirane su tamo od gosp. geometra evidencije Julija Graunera 1892. te su bile povodom, da su se sojenice slijedećih godina sistematski istraživale. Pojavile su se, kada su mlinari ripački na užem rukavu Une, što opasuje otok, na komu se nalazi selo Ripač, prokopali 1 *m* debelu sedru, da se tok vode bolje uredi, te je u tom kanalu, uslijed toga, spala voda za 1 *m* a kada se ovaj prokop proširio još za metar, pojavilo se mnogobrojno kolje, koje je virilo iz dna korita a bilo je u davno doba građa, na kojoj su prehistorički stanovnici ovog riječkog naselja posagradili svoje kuće i kolibe.

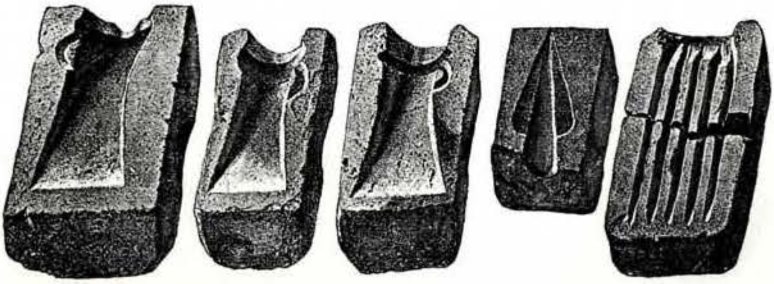

Slika 51. Kalufi za izlijevanje bronca iz sojenica u Ripču: 3 kalufa za keltove, jedan za koplje, jedan za broncane žice.

Stratigrafske prilike nalazišta bile su ove:

1. Crnica dosiže samo na više ležećim mjestima obale do veće debljine, a što se niže spušta koritu, postaje tanja te se gubi.

2. sivkasti pepelasti i pjeskoviti sloj, koji je mjestimice i do 1·50 *m* debeo te u njem ima podosta nalaza, ali ga često izmjenjuje debeli sloj sedre, u dônjem dijelu izmiješan sa pijeskom.

3. pod ovim slojem slijedi pravi kulturni sloj, debeo 10–80 *cm*, crn, u gornjem dijelu izmiješan ugljenom a dolje istruhlom drvljadi. Taj sloj predstavlja ostanke kuća a pun je raznih otpadaka posuda, kosti, ilovače, đubra i t. d. Pod njim slijedi

4. pijesak, koji predstavlja prvobitno korito rijeke te je u nj ukopano kolje i sohe, koje su kao stupovi nosili podvale i podnice ove naseobne. Mjestimice nalaze se u njemu i dva kulturna sloja, jedan više drugoga, odijeljeni međusobno pjeskovitim slojem a to bi bilo dokazom, da su neki dijelovi ove sojenice opstojali u dvije, vremenom razdaljene periode.

Situacija pojedinih kuća nije se mogla — prem su lokalne prilike povoljne bile — onakom sigurnošću ustanoviti, kao u sojenicama u Dônjoj Dolini; ali je

---

1) Sravni: W. Radimski: Prehistoričke sojenice u Ripaču kod Bihaća. Prethodno izvješće. Glasnik zem. muz. i Wissensch. Mitt. aus B.-H. 1895. Isti: Prehistoričke sojenice u Ripaču kod Bihaća. Glasnik zem. muz. Wissensch. Mitt. 1897. V. Ćurčić: Prehistoričke sojenice broncane dobe u Ripaču kod Bihaća. Glasnik zem. muz. i Wissensch Mitt. 1911.

način grade bio isti. Neodređeni labirint kolja nosio je podvale, na kojima je ležala podnica naselja, načinjena od gusto uporedo položenih tanjih, oblih greda a na ovoj podnici bile su posagrađene kuće i to opet od oblih greda, koje su na uglovima sklopljene »na osjek« a isto tako su i grede, koje su sačinjavale pregrade, uklopljene na osjek.

U nutrini bile su podnice oblijepljene nabojem od ilovače a pukotine između greda u duvara zalijepljene ilovačom, kako to i danas još biva na bosanskim selima.

Postanje ovog riječkog naselja ide nesumnjivo u doba bronca a među nalazima ima lijepi niz, koji dokazuje, da su se ripački sojeničari u broncano doba bavili fabrikacijom broncanog oruđa. Nađeno je nekoliko kalufa *(slika 51.)*, koji su služili za saljevanje keltova, kopalja, ukosnica, koluta, nakita i šipka, koje su se imale raskivati i rastezati u žice a od broncanih predmeta ove dobe jedan dobro očuvani i jedan drugi kelt, koji je u vatri štetovao i na pola se rastalio (VIII. 28. vidi na *slici 52.*).

Ostali broncani predmeti su oskudniji. Niz fibula, koji je ovdje nađen, nije velik, pojedini komadi nisu baš ni dobro očuvani. Najstariji tip nam predstavlja spiralna fibula savita od žice sa dvije, osmici slične petlje na sredini. Porijeklom ide ovaj oblik pod kraj broncane dobe, ali se u nas nalazi većinom u prvo željezno doba i prati ga sve do vremena, kada se udomljuje latènska kultura.

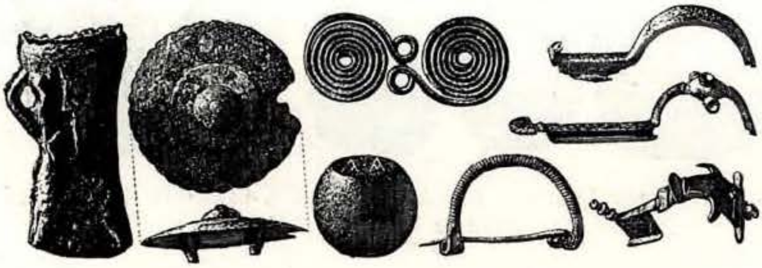

Slika 52. Razni broncani predmeti iz sojenice u Ripču: kelt, dugme, 5 raznih fibula, rimska uncija.

Prvotni oblici oblučaste fibule fale u ovom naselju, ali je u 5 egzemplara zastupan lokalni oblik, koji se osobito često nalazio u susjednom grobištu u Jezerinama te mu igla nije u jednom komadu sa petljom, nego napose izrađena i na jednom kraju ima halku (VIII. 28. sravni niz fibula na *slici 51.*).

Nekoliko egzemplara nam predstavlja dosta kasni stepen evolucije tipa Certosa-fibule a uz jedan ulomak srednjo-latènski niže se nekoliko predstavnika kasno-latènske dobe i ulomci rimskih provincijalnih fibula. Ostali broncani nakit predstavljaju nam uresne igle sa raznolikom glavicom, dugmeta, privjeske i sl.

Zanimiv komad je rimski utez od bronca u obliku gore i dolje odsječene kugle, u koga je na gornjoj strani dvaputa urezano i srebrom ispunjeno slovo A. Težina mu je ravno *327 g* te je to prema tome rimska libra, koja je točno vagala *324·45 g* (VIII. 28. *slika 52.* u sredini).

Željeznog halata bilo je tu dosta, ali velik dio toga — osobito četveraste strjelice, sjekire i kukaste kamze — ide u srednji vijek.

Za fabrikaciju raznog primitivnog halata upotrebljavala se obilno kost *(slika 53.)*, rjeđe jelenji rogovi. Od ulna pravila su se šila, od šupljih kostiju dlijetu slične gladilice i cjevi, od kostiju prsti na dônjoj strani izbrušena, na gornjoj sedlasto izrezana i probušena dugmeta, dalje udice, bumbašnica (Stecknadel), igle za šivanje i razne pločice za okove, koje su često urješene koncentričnim kružnicama kao očima. Zubi krmka upotrebljavali su se kao hamajlije. (VIII. *29.*).

Osobito zanimivi su zemljani idoli (VIII. 28. sravni *sliku 54.*) izrađeni od ilovače. Zastupana su dva tipa: jedan predstavlja valjkasti lik a glava označena je tako, da se na prednjoj strani, stisnula meka ilovača između dva prsta i načini vertikalan povor, koji predstavlja nos. Ostali dijelovi se postepeno tek abrevijaturama označuju: u jednog oči kao udubine šiljkom zabodene, onda noge kao dvije bradavičaste kvrge, grudi se obilježuju sa dvije izbočine a ruke jedva vidljivo, u rijetkom slučaju,

Tabla V.

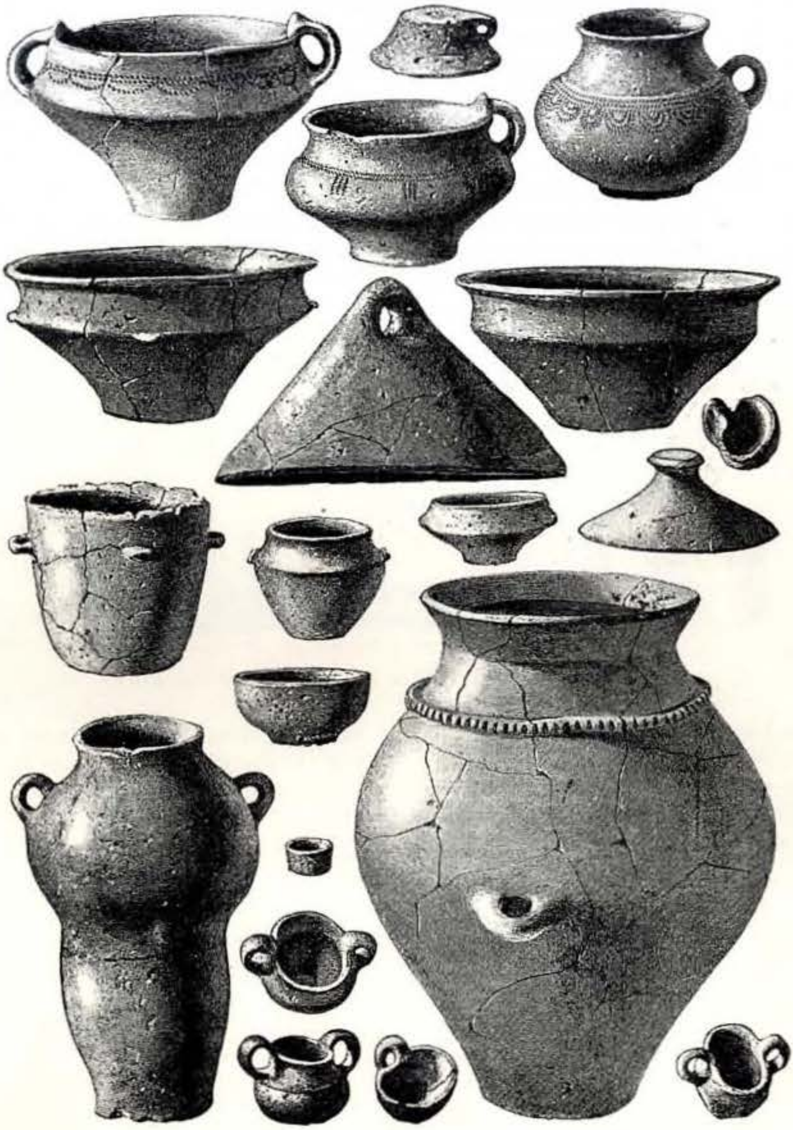

Razne zemljane posude iz prehistoričkih sojenica u rijeci Uni kod Ripča.

kao rudiment. Drugi tip je isto tako prosto izrađen ali je »umjetnik« kušao, da pojedina uda i dijelove glave (nos, oči, uši) jasnije izrazi; ali sve je to smjestio na prednju, plohastu stranu idola, tako da su se ovi u prvom mahu držali za životinjske likove. Osim jednog slučaja, gdje je karakteristika muškog spola dosta krupno istaknuta, svi su ovi idoli, kao i butmirski, ženski a to se u novije doba dovodi u savez sa božanstvom mjeseca, koje je bilo i božanstvo plodnosti i ratarstva. Za ovo nam shvaćanje daju dva mala idola ripačka i pozitivnu podlogu, jer im glava imade — analogno kao u mnogih prehistoričkih idola božice rodnosti — oblik mjesečeva roga.

Kao idol valja shvatiti i jednu četverastu zemljanu prizmu, koja je služila za grijanje vode, jer ima na vrhu doduše oštećenu glavicu a pod njom je sa dvije, oblo uparane kružnice označen gornji rub odjeće, dočim je sama odjeća označena linijama, koje se kao niti u tkanine pravokutno križaju.

Keramika (vidi ormar **VI. VII.** i *tablu V.*) je u ripačkim sojenicama obilno zastupana. Nađen je velikiniz posuda, koje su bile donekle čitave a osim kuhinjskog suđa (lonaca, zdjela, pladnjeva i kupa) ima tu i podosta pomnije izrađenih žara sa dvije ručke te manjih pehara sa jednom i sa dvije ručke, koji po svom obliku predstavljaju tipne bosanske posude prve željezne dobe.

Ornamentika posuda dosta je jednolika: u krupnog svednevnog suđa se sastoji od izbočenih prutica — rek bi obručeva — koji su uriješeni utiscima prstne jabučice; u finijeg imademo ornamentalnu tehniku, koja je karakteristična u doba, koje počinje pod kraj broncane a sastoji se u tom, da su se u meku ilovaču otisnuli ravni ili saviti nizovi usukane uzice a poslije i usukane broncane žice (takozvani užičasti ornamenat — Schnurornament).

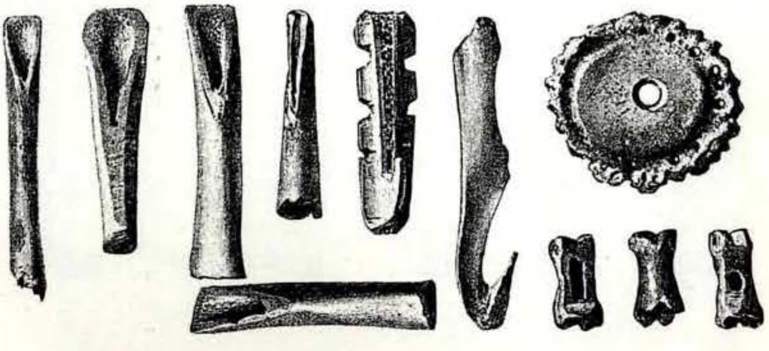

Slika 53. Razno koštano oruđe iz sojenica u Ripču.

Uz to se upotrebljavaju i nizovi šrafiranih trokutova, koji postanjem doduše sižu pod kraj neolitske dobe, ali su većinom u uporabi u broncano doba. Mlađe posude — a njih je pretežno na broju — rijetko su ornamentirane a čini se, da se i tu napredovanjem metalotehnike gubi keramička ornamentika.

Osim za fabrikaciju suđa služila je u tom, kao i u ostalim prehistoričkim naseljima, ilovača za razne druge sprave i potrebe. Obilne su četveraste čunjaste piramide sa horizontalnom provrtanom rupom pod vrhom, često ornamentirane žljebovima ili utisnutim vrpcama; mnogobrojni su takozvani »prešljenovi«, koji su služili za uteze na mreži a neki, lijepo ornamentirani i za nakit. Dalje ima tu zemljanih kolutova, cijevi, mosurova i mnogo toga drugoga.

U etnografskom vidu zanimiv je jedan zemljani s a ć (VI. dolje) u obliku čunjastog poklopca sa drškom na sriједi, koji uz nekoliko ulomaka svjedoči, da su i prehistorički sojeničari Bosne pekli na ognjištu svoj kruh pod zemljanim saćem, pokritim žerom, kako i danas još peče seoski narod u mnogim krajevima Bosne. To pa i oni nizovi mlinova na Uni, koji su kao i prehistoričke sojenice sagrađeni na kolju, predstavlja u neku ruku suvislost u razvoju životnih prilika naroda od prehistoričke do današnje dobe.

Osim kolja i stupovlja našlo se drvenog oruđa malo i to većinom klinova, komada daščica, kuka i jedan ulomak drvenog kola, na komu se vide još ostanci paoka. I fragmenti košare, pletene od slame, dosta su zanimiv i rijedak nalaz. (VIII. 30.)

Stanovnicima ripačkih sojenica služile su slijedeće domaće životinje: g o v e d o; i to četiri pasmine *(bos brachyceros, bos trochoceros, bos taurus* i *bos primigenius),* ovca *(ovis aries),* koza *(capra hircus)*; svinja u dvije pasmine *(sus palustris* i *sus europaeus)* te konj. Dvojbeno je, da li su poznavali pijetla, prem su nađene dvije kosti, koje donekle naliče pijetlovima, a posve izolirana je pojava jedne tibije, koju Woldřih pripisuje dromedaru *(Camelus dromedarius* Erxl.).

Pasa živjelo je tu tri pasmine i jedna bastardna forma. *Canis familiaris palustris* služio je u lovu, *canis fam. intermedius* čuvao je stoku a čuvar kuće bio je *canis fam. Spaletti*, koji je malena rasta, sličan lisici a našao se samo u teramarama Italije, dočim u sojenicama švajcarskim i u ostaloj srednjoj Evropi fali.

Običnije lovačke životinje bile su zec, srna, jelen, lanjac *(cervus dama)* i kozorog *(capra ibex)* a radi krzna lovili su jazavca, divlju mačku, tvorića *(foetorius vulgaris)*, vjevericu, puha *(spermophillus citillus)* a osobito mnogo dabra *(castor fiber)*, koji se lovio ne samo radi krasna krzna, nego i radi tečna mesa.

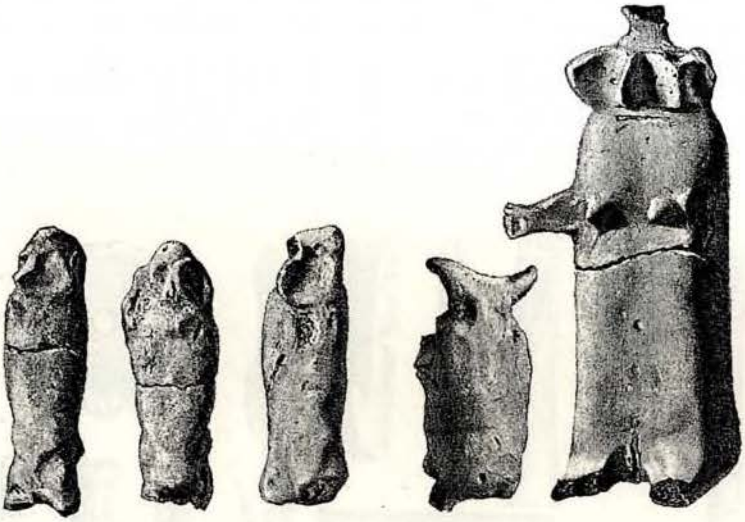

Slika 54. Pet zemljanih idola iz sojenica u Ripču.

Najopasnija zvijer bijaše i sojeničarima ripačkim medvjed. Od ptica ustanovljeni su ostanci orla, gavrana, prepelice, divlje guske i patke[1]).

Među kulturne biljke (ormar **VI.** gornji red.) ovih sojenica spadaju od žitarica dvozrna pšenica *(triticum dicoccum* Schrank), ječam *(hordeum sativum* Jessen), proha *(panicum miliaceum* L.); od zrnarica bob *(vicia faba* L.), leća *(lens esculenta* Mönch) a od voćaka jabuka divljaka *(malus communis* Lam), kruška *(pirus communis* L.), drijenak *(cornus mas* L.), trešnja *(prunus avium* L.), trnjina *(prunus spinosa* L.), loza *(vitis vinifera* L.), malina *(rubus idaeus* L.) i lješnjak *(corylus avellana* L.). Osim ovih sjemenaka nađeno je pojedince i sjemenaka od 16 vrsti kukolja i divljih travka.

---

[1]) Sravni pobliže o ovom Dr. Joh. Nepomuk Woldřich, Fauna kralježnaka sojenica u Ripču u Glasniku zem. muzeja VIII. knj., str. 3. 1896 i Wiss. Mitt. aus Bosnien-Herc., 1897., str. 79. i d.

4. Sojenice u Savi kod Dônje Doline [1]).

Ormari IX.—XII. 31.—48.

Najveće i najbogatije prehistoričko naselje, koje je u Bosni do sada obreteno, su sojenice u Dônjoj Dolini na bosanskoj obali Save, 13 *km* niže Bos. Gradiške. 1896. iskopao je tu dolinski žitelj Ilija Knežević na svojoj oranici broncanu kacigu, koja je dospjela u muzej a muzejski izaslanik, koji je imao da pregleda nalazište, ustanovio je, da je tamo bio grob, ali inače mjestu nije pripisao važnosti. 1898. nađen je nedaleko opet broncani bodež te sam pošao ja na nalazište i ustanovio, da velik dio obale savske, jedno 150 *m* od nalazišta, odaje sve kriterije prehistoričkih sojenica (Pfahlbau). Savski mulj svuda je tamo izmiješan crijepovljem, kamenjem, kostima; iz obale stršili su na mnogo mjesta glavice hrastova kolja a gdjegod se obala odronila, razabirali su se izmjenice horizontalni crni kulturni slojevi, ostanci drvene građe i nizovi savske naplave. Sistematska iskapanja započela su odmah slijedeće godine te su se provađala u nepravilnim pauzama, prema tome, kako je to dozvoljavala vrlo nepouzdana Sava, koja je znala kadkada iznenada nabujati i za 24 sata narasti za dva i tri i više metra te potopiti ne samo svoje korito do vrha, nego pretvoriti svu izokolnu ravan u nepregledno jezero. Osim osoblja zem. muzeja, koje je tu bilo zaposleno, ide velika zasluga oko uspjeha ovoga velikog znanstvenog rada sadanjeg narodnog zastupnika Mirka pl. Đurkovečkog, koji je u naroda neumorno budio ljubav za starine te je mnogo toga spasio za muzej, što bi Sava otplavila ili bi od nehaja propalo

Slika 55. Lijevi trijem dvorane prehistoričke zbirke. Starine iz sojenica u Dônjoj Dolini.

---

[1]) Literatura: Dr. Truhelka: Prehistorička sojenica u koritu Save kod Dônje Doline (Glasnik, XIII. 227.). — Sojenica u Dônjoj Dolini (ibid. XIV. 129, 257, 519; XV. 143, 373, 529; XVI. 99, 343.)

a hvala ide i pokojniku Pavi Kovačeviću iz Doline, koji je za gradnje nasipa najvećom pomnjom sabirao svaki najsitniji nalaz te ga darivao zem. muzeju.

Središte ove naseobine bijaše ovalna humka, koja odprilike za *2 m* nadvisuje ravan savske doline i na kojoj se nalazi katoličko groblje. Narod tu humku punim pravom zove Gradinom, jer se od nje u radiusu od barem 300 *m* na sve strane stere kulturno tlo starog prehistoričkog naselja. Kud god se zakopa nalaze se tragovi kuća i kućišta a osobito se to jasno opaža na obali Save, koja se strmo obara te se razaznaje i kolje i pojedini slojevi, u kojima su uklopljeni ostanci naselja. Obala je tu mjestimice do *7 m* visoka nad normalnom razinom vode a ako se lopatom čisti zid obale, opažaju se posve jasno raznoliki slojevi. Prije svega se razaznaje, da u stanovitim razmacima tonu u obliku jarka od crnice prema dolje tamni slojevi zemlje, puni crijepovlja, sagorjele i istruhle drvljadi i sl. Ovi jarci su 1—*3 m* široki, *2—3 m* duboki i teku međusobno pararelno a okomito prema rijeci. Oni nam predstavljaju razmake i ulice između pojedinih kuća a prostor među njima, ispunjen žućkastom ili sivkastom sitnom i čistom

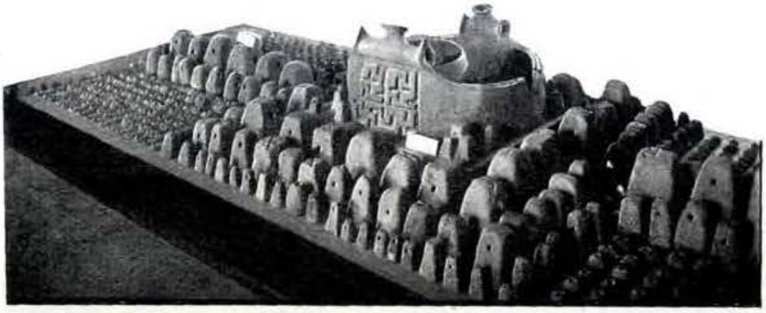

Slika 56. Ognjište od ilovače uriješeno svastikom iz jedne kuće u sojenicama dolinskih. Naokolo grupa prizmatičkih zemljanih grijalica.

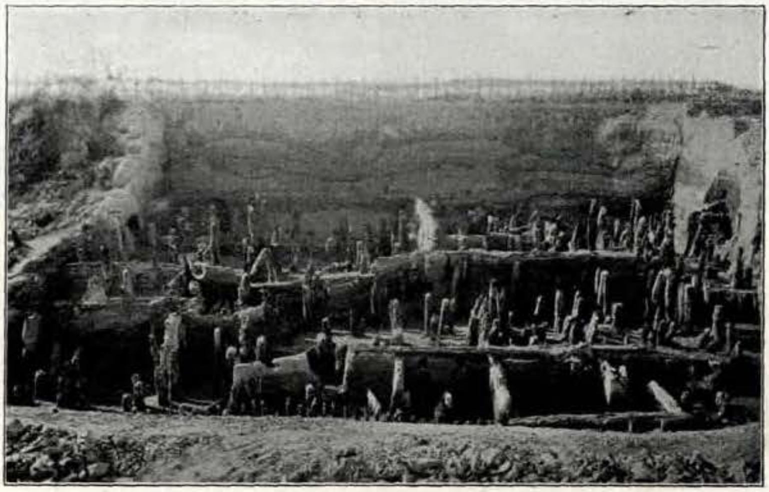

Slika 57. Pogled na jedan dio iskopina dolinskih sojenica na rubu savske obale. U obali razaznaju se slojevi drvenine. Najgornji predstavlja krovove kuća.

ilovačom, predstavlja nutrinu kuće. Ovu čudnu formaciju razumječemo, ako uzmemo, da je kuća, kako pokazaše obilni tragovi, bila načinjena od greda na

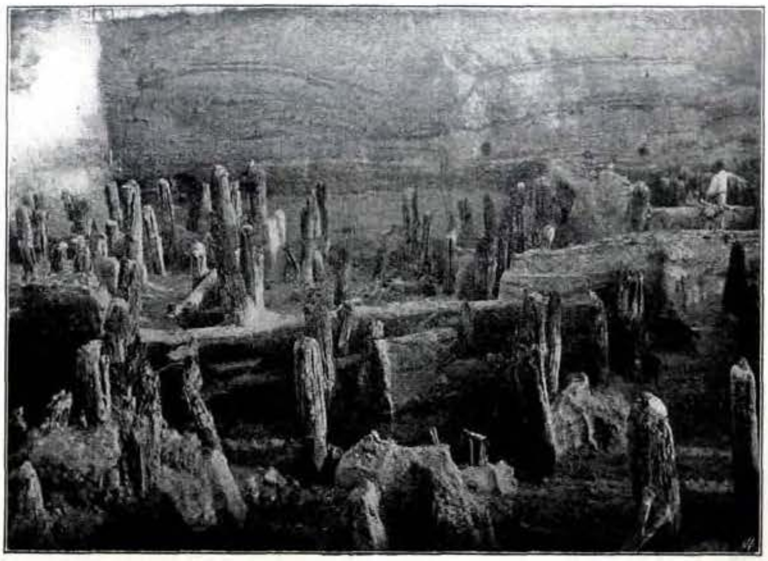

Slika 58. Pogled na istu iskopinu, koju predstavlja slika 57. u nešto ranijem stadiju rada.

osjek te je naglo nabujala voda mogla kroz šupljine između greda unositi samo mulj i sitniju naplavu a što je bilo krupnije, osobito drvljad i granje, naslagalo

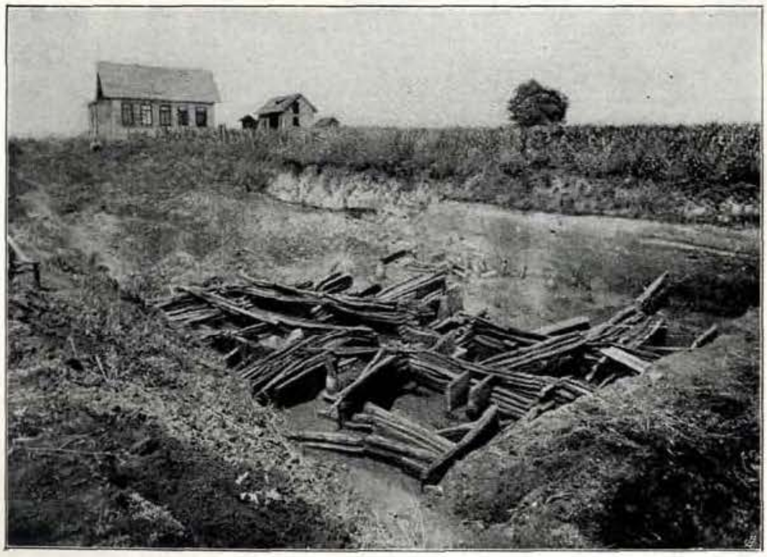

Slika 59. Pogled na iskopine u Dônjoj Dolini za Gradinom.

se izvan duvarova te je vremenom načinilo onaj tamni sloj. Ove kuće stajahu na tvrdoj podnici od hrastovih cijepanih dasaka ili od gusto poredanih oblih hrastovih jedinjaka a ta podnica, kojoj je bezbroj kolja služilo stupovljem, prostrla se ne samo ispod zgrada, nego i izvana po ulicama a pred samim nizom kuća izašla je na licu prema Savi kao široki, otvoreni trijem. Podnica u kućama bila je oblijepljena nabojem od ilovače a tako i grede duvarova. U mnogih se zgrada moglo ustanoviti, da su sobe imale strop, a više njega tavan, koji je služio kao spremnica. Konstrukcija krova, načinjena od dasaka, sačuvala se u tankom crnom sloju, ispunjenom ostancima hrastovih dasaka, koji se prostire u visini od 3—4 *m* više podnice. Zgrade, koje su služile za stanovanje, bile su razdijeljene u 2 ili 3 prostorije a uz svaku ovaku zgradu nađene su pomanje, koje su služile kao hambari i štale. (Sravni fotografske *slike 57.—61.*)

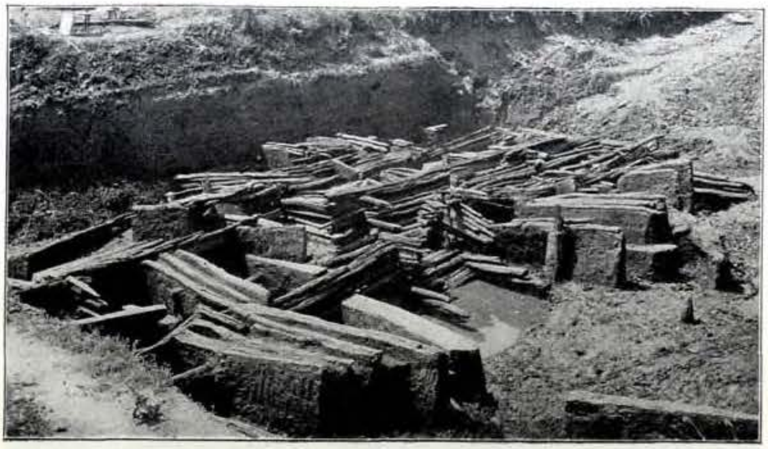

Slika 60. Pogled na iskopine prikazane u slici 59. po duljini gledajući.

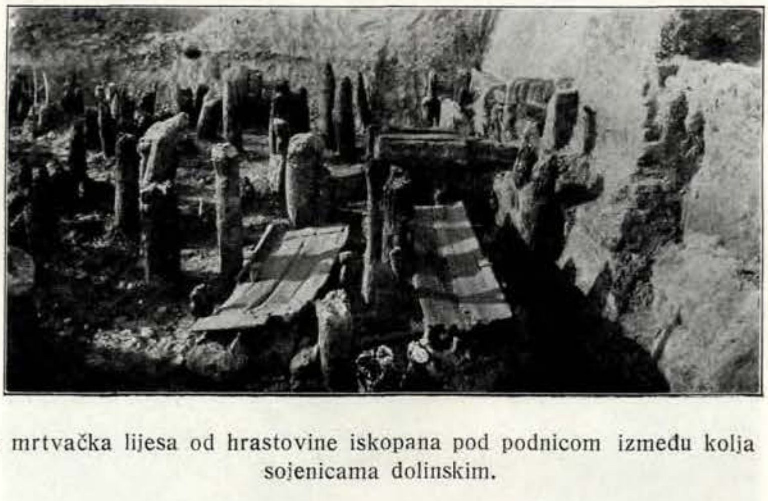

Slika 61. Dva mrtvačka lijesa od hrastovine iskopana pod podnicom između kolja jedne kuće u sojenicama dolinskim.

Središte kuće bijaše ognjište, redovito umjetnički izrađeno na gustom naboju podnice, opasano u obliku velikog kotla 15—20 *cm* visokim zidom, u komu bijahu na dvije strane polukružne udubine za ražanj a na licu i otraga čudnovati cijevkasti unakršteni nastavci, dolje uriješeni lijepom ornamentikom, kojoj je glavni elemenat svastika, simbol sunca i vatre *(slika 56.)*. Vidi se po tome, da ovo domaće ognjište ima neko sakralno značenje! Neka su ognjišta bila tehnički usavršena na taj način, da je dno bilo prošupljeno nizom rupa a pod njime smiješten djelomice ispod podnice veliki lijevak od ilovače, kroz koji bi suvišni pepeo automatski padao pod podnicu.

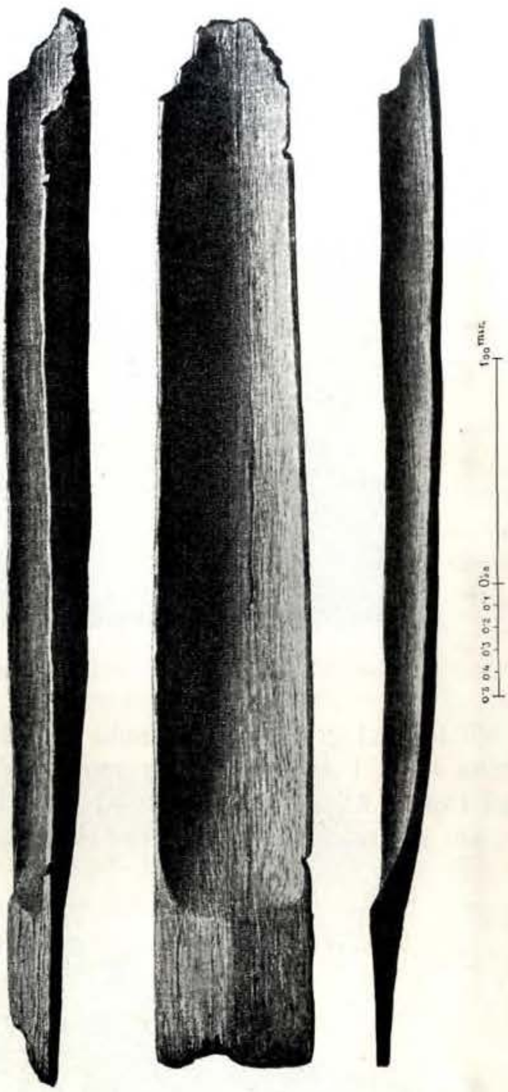

Slika 62. Mali čamac od hrastova drveta iskopan u sojenicama u Dônjoj Dolini.

Nađeno je ulomaka, po kojima možemo suditi, da su dolinski sojeničari imali i zatvorene, četveraste peći od ilovače za ogrijev u zimno doba a osim toga i krušne peći, oblikom slične sadanjim, ali mnogo manje. U tim kućama nađeno je mnogo toga, što nam crta život ovih sojeničara; u hambarima veliko obilje žitarica, koje su uslijed dezoksidacije pretvoreni u ugljen a pod podnicama nakupiše se odpaci svakidanjeg života i rada te uz naplavu Save stvoriše debeo, tamnomrki, masni kulturnj sloj, u kome je nađeno i veliko obilje starina.

U tom naselju provedena su do sada iskapanja na tri mjesta. Na samoj obali iskopana je pruga duga 106 *m*, široka 15 *m* dakle površina od 1590 m^2 a valjalo je mjestimice ići do dubine od 8 *m* a poprečno bar do 5 *m*, tako da je na ovom mjestu iskopano i pretraženo do 8000 m^3 zemlje. Na ovom prostoru obreteno je svega 12 zgrada a jedan dio tih iskopina prikazuju *slike 57., 58.* i *61.* Da se ustanovi donekle opseg sojenica, otkopan je na zapadnoj strani gradine jarak dug 52 *m*, širok 10 *m* a dubok 4·5 *m* i tu su se po slojevima mogle razaznati 3 zgrade, od kojih je jedna bila, sudeći po velikom obilju crijepovlja, lončarnica a druga mesnica, jer su tu nađene krmeće kosti upravo u nevjerojatnoj množini. Iskopano je tu oko 2350 m^3 zemlje.

Treće mjesto raskopano je na južnom rubu Gradine, tik do sadanjeg nasipa i nove škole. Prostor iskopan ima površinu od 21 × 15 *m* a izvadilo se oko 600 m^3 zemlje. Situacija je bila ista kao i na obali Save a razgaljeni su na tom mjestu ostanci od 2 zgrade. Ovdje se nalazilo većinom takih ostanaka, koji slute na stanovnike, koji su se bavili poglavito ribarstvom. (Sravni obje slike ovih iskopina *slike 59.* i *60.*).

Prema tome obreteno je dosele u tim sojenicama na prostoru, koji ne predstavlja ni trideseti dio čitava naselja svega 17 zgrada.

Kolikogod je dosele obreteno znamenitih sojenica u Švicarskim jezerima u Gornjoitalskim nizinama, na Britanskim otocima i u sjevernoj Njemačkoj, nigdje nisu bili tragovi gragjevnih ostanaka tako dobro očuvani kao ovdje niti su se konstrukcija kuća i životne prilike mogle tako pomno i jasno proučavati kao u Dônjoj Dolini. Ali ne leži vrijednost ovih istraživanja u tome, nego poglavito u tome, što je uspjelo obresti i grobište sojeničara, u komu su nađeni još bogatiji spomenici, koji bitno popunjuju sliku, što nam je daju u tom vidu baš oskudne sojenice.

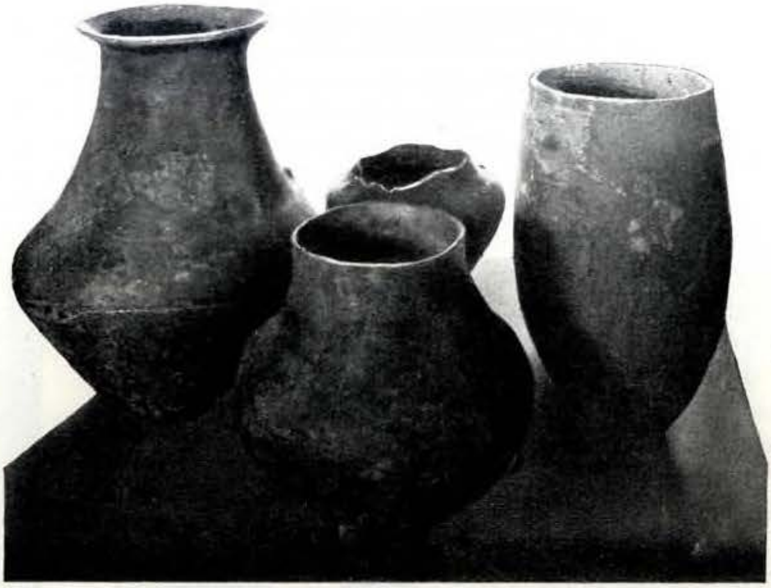

Slika 63. Četiri velike žare iskopane na Gredama u Dônjoj Dolini.

Slika 64. Grupa raznih posuda iz sojenica i iz grobišta u Dônjoj Dolini.

Te grobnice su dvovrsne: jedne — bilo ih je svega 6 — bile su pod samom podnicom naselja a sastoje se od lijesa neobična oblika načinjena od dasaka (vidi *sliku 61.*). Te su konstanto ležale pod vodom, koja je konservirala donekle drvo a posebnim postupkom uspjelo je konservirati ih u toliko, da se danas mogu u muzeju čuvati kao najveće rijetkosti ove vrsti. Sudeći po jednoj fibuli gornjoitalskog oblika *(a navicella)*, nađenoj u jednoj od tih grobnica, one idu u drugu periodu prve željezne dobe ili brojevima izraženo od prilike u VII. vijek. pr. Is. Druga vrst je brojem obilnija, predstavlja jedno prostrano grobište, koje se stere na nešto izbačenoj pruzi zemlje do jaruge Timenca a ide paralelno sa Savom. Narod zove ovu izbočinu Gredom a grobište na njoj počinje oko 700 *m* zapadno od Gradine i ide neprekidno sve do sela Gornje Doline. Na toj uskoj Gredi otkopano je svega 174 grobnice, ali kako su mrtvaci bili vrlo plitko sahranjeni a Grede su od vajkada služile kao njive, vrlo je mnogo grobova raznio i razorio plug i motika, tako da su se nalazili još na mnogo mjesta pojedini ostanci kostura a po cijelom prostoru razasuti ulomci smrvljenih posuda i pojedini broncani komadi, koji su spadali u inventar ovakih raznesenih grobova. Skeletnih grobova bilo je tu ponajviše: svega 130 (= 75%), grobova, dočim je jedna četvrtina samo (44) sadržavala mrtvačku paljevinu te su sržene kosti obično sahranjene u velikim lijepim žarama.

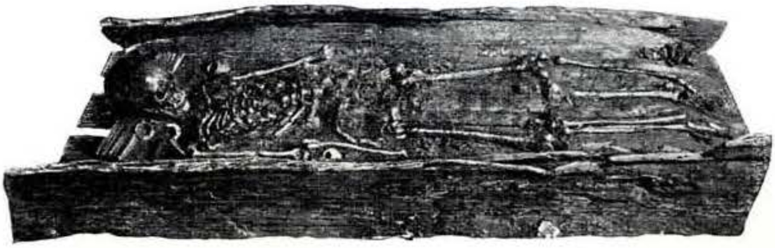

Slika 65. Hrastov lijes sa skeletom, iskopan ispod jedne kuće u sojenicama dolinskim.

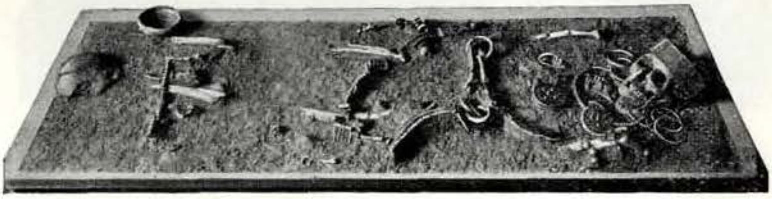

Slika 66. Grobnica ženska sa bogatim broncanim nakitom sa Greda u Dônjoj Dolini. Do nogu vide se ostanci muškog skeleta.

U tih grobova pada jedna neobična činjenica u oči, da su naime dosta često nađeni dvostruki grobovi, dolje muški, gore ženski, položeni obratnim smjerom jedan više drugoga. Moglo bi se to gotovo tumačiti, da je bio običaj pokojnom mužu žrtvovati udovicu te ju s njime zajedno sahraniti, ali tome protuslovi to, da je dônji, muški skelet, redovito jako oštećen, a gornji, ženski, bolje sačuvan, te se prema tome žena kasnije — kada bi umrla — pokopala u mužev grob, koji je kod ukopa oštećen.

Mrtvaci sahranjeni su sa čitavim svojim nakitom a grob iskitio bi se i nizom posuda, u kojima se pokojnicima doprinašala poputbina u drugi svijet. Najljepši od ovih grobova preneseni su u muzej sa zemljom i tu je ova pomno skinuta, ne maknuv ni jedno zrno, ni jednu košticu iz svog položaja, tako da nam ove grobnice apsolutno vijerno prikazuju prvotni položaj.

Naseobina u D. Dolini po svome postanju siže u doba broncano, što dokazuju pojedini broncani nalazi a osobito kalufi za saljevanje predmeta, koji po obliku pripadaju kasnijem odsjeku ove dobe a trajala je kroz čitavo prvo željezno doba, do u srednjolatènsku periodu, dočim nam oblici kasnolatènske i mlađih kultura posve fale. Mi možemo prema tome staviti početak njihov negdje u XIII. a svršetak u IV. vijek prije Isusa. Čini se, da je sojenica — možda uslijed koje vodene katastrofe — jednim mahom uništena a to nam tumači pomanjkanje mlađih nalaza i vanredni način, kako su kulturni slojevi sačuvali, kao ni u kojoj drugoj sojenici, kulturnu sliku njenu do onog momenta, kada je opustila.

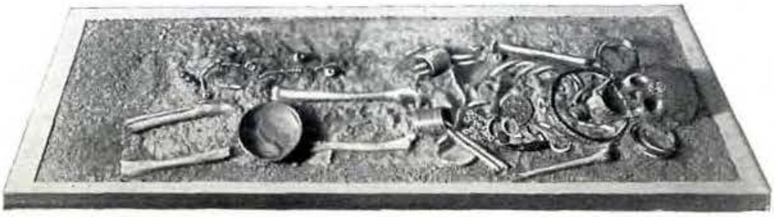

Slika 67. Grobnica ženska sa bogatim broncanim nakitom sa Greda u Dônjoj Dolini.

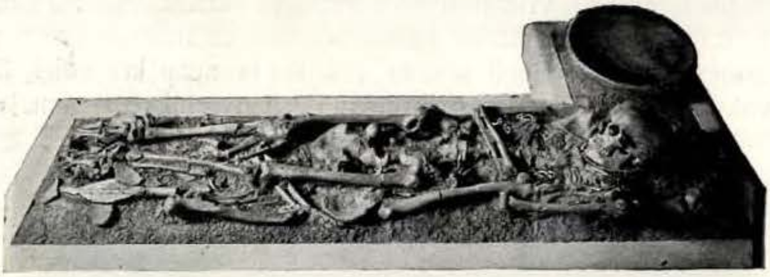

Slika 68. Dvostruka grobnica iz Dônje Doline. Gore dobro očuvana ženska sa nakitom i zdjelom do glave. Pod njom — glavom do nogu — razoreni ostanci muške grobnice sa kopljem do glave.

Pobliže će se upoznati posjetnik s ovim sojenicama, ako se pomnije ogleda u prizemnoj dvorani prehistoričkog paviljona.

Predvorje.

Već na ulazu — dosta slabo rasvijetljenom — smješteni su po duvarovima ostanci domaćih i divljih životinja, kojima su se dolinski sojeničari koristili. Osobito pada u oči golema lubanja sa silnim rogovima prabika — *bos primigenius* —, koji je onda napučivao prašume i močvare savske doline i bio najplemenitija lovina, kojom se prehistorički lovac mogao podičiti. Prabika poznavao je još Cezar te ga je opisivao ovako: *hi sunt magnitudine paulo infra elephantos, specie et colore et figura tauri.* Od onda uzmiče ovaj gorostas sve dalje na sjever. U Švicarskoj tek mu se trag zna u X. vijeku, Nibelungenlied spominje ga u XII. vijeku još u prašumama oko Wormsa a zadnji divlji egzemplar ubijen je u Pruskoj 1775. U Dolini bilo ga je vrlo mnogo, jer su mu kosti — osobito cijevne, iz kojih se vadio mozak — vrlo obilne.

Domaće govedo zastupano je u nekoliko pasmina: *bos brachyceros* Rütimeyer, *bos trochoceros* Rütimeyer te polutani izmedu obih i izmedu prabika i *trochoceros*-a. Osim toga nadeni su i ostanci od *bos taurus* Linné.

Još obilnija od ove životinje bila je druga, koja je takoder, više od jednog vijeka, iz Bosne nestala a to je jelen *(cervus elaphus)*. Njega su lovili ne samo radi mesa i kože, nego i radi rogova, iz kojih su istesali raznovrsni halat i nakit a osobito masivne budake i motike, kojima su obradivali zemlju. Slično rožnato orude nalazilo se u mnogim prehistoričkim sojenicama a radi njegove primitivnosti vrstalo se redovito u kameno doba; ali u Dolini iznesen je dokaz, da je ono služilo kud i kamo mlademu naraštaju kao glavno ratarsko orude.

Još plemenitija, ali vanredno rijetka lovina, bio je los *(alces palmatus* Blasius), od kojega je sačuvano 2 komada rožine. I ta je životinja danas u nas izumrla a zadnji put ju spominje Albertus Magnus u XII. vijeku pod imenom *equicervus,* da živi, osim u pruskim i ugarskim šumama, i u Slavoniji.

Lanjak *(cervus dama)* i srna nisu bili baš rijetki, ali brojem daleko zaostaše za običnim jelenom. Uz jelena bila je najobičnija lovna životinja dabar *(castor fiber* Lin.), koji je u našim krajevima takoder davno izumro, dočim je u doba prehistoričko, sudeći po obilnim ostancima kostiju, u velikom broju napućivao močvare i korito Save i gradio tamo svoje upravo čudnovate sojenice, koji su možda bili prvim uzorom i poticalom čovjeku, da i on na isti način gradi svoja vodena naselja. Spomenemo li još jazavca i medvjeda, obredali smo najvažnije lovačke zvjerke dolinskih sojeničara a od ptica razumije se, da je glavna lovina bila patka, koja i danas još u velikom broju napučuje savske močvare i dolove.

Medu domaćim životinjama cijenila se osobito svinja. Kosti i čitave lubanje našli su se upravo u nevjerojatnoj množini a predstavljaju nam i obični *sus europaeus* Pallas i krmka sojeničara, *sus palustris* Rütimeyer.

Sojeničari imali su i jednu nisku pasminu konja; ali sudeći po tom, da su u naselju kosti rijetke a da su se našli počesto dijelovi konjske horme, upotrebljavali su konja samo za jahanje a meso mu se nije jelo. Nadeni su obično samo zubi — i u grobnicama! — koji su služili valjda kao hamajlije.

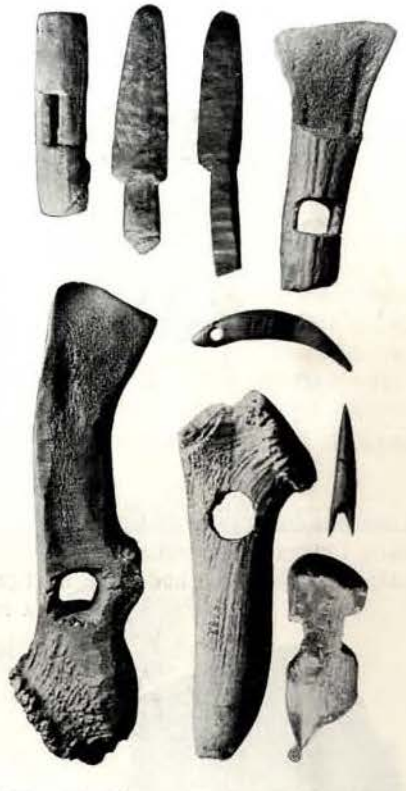

Slika 69. Razno orude od jelenje rožine: gore držak od vesla, dva noža, motika; dolje 2 budaka, čekić; na sredini ostva i hamajlija od životinjskog zuba.

Dvorana.

Ulazeći iz predvorja u dvoranu prehistoričke zbirke, pada u oči velika, od jednog komada hrastovine istesana lada $12\frac{1}{2}$ *m* duga, iskopana god. 1904. ispod XI. kuće, prednjim krajem zavučena pod podnicu a ostalim ležeći na dnu obale u gustom sloju dubreta i pokriven debelim slojem guste plavkaste savske naplave. Gornji kraj bio je 5 *m* pod razinom obale, dônji 9 *m*, a već iz toga se razabire, kolike se ogromne bile poteškoće, da se taj veliki komad drveta, od truleži mehak i krhak kao sir, digne, prenese u Sarajevo i tu posebnim postupkom konservira a da ne raspane odmah u prah, čim se na zraku osuši. To je najskupocjeniji komad u našem zemaljskom muzeju a nijedan muzej na svijetu ne može se podičiti sličnom starinom.

Više ove lade smješten je drugi, manji čamac, iskopan god. 1902. pod podnicom IV. kuće. On je manji, 4·70 *m* dug, 70—60 *cm* širok a oko 20 *cm* dubok. Prednji kraj mu je sasvim istrunuo i nestao, ali ga ne fali mnogo te je čamac prvobitno bio oko 5 *m* dug. U njemu nadena je broncana igla sa lijepo profiliranom glavicom, koja po obliku ide u zadnju periodu broncane dobe, te je ovaj čamac prema tome zatrpao savski mulj od prilike 12 vijekova prije Isusa (vidi *sliku 62.*).

U istom ormaru ističe se u sredini jedno od onih krasnih karakteristički svastikom ukrašenih domaćih ognjišta dolinskih sojeničara, koje je rijetkom srećom ostalo skoro čitavo a oko ognjišta poredana je lijepa zbirka četverastih, gore kusastih piramida od ilovače razne veličine, često vrlo ukusno ornamentiranih, o kojima se prije mislilo, da su bili utezi na tkalačkom stanu, dočim su dolinske iskopine dokazale, da je to kamenje služilo na ognjištu za grijanje vode *(slika 56.)*.

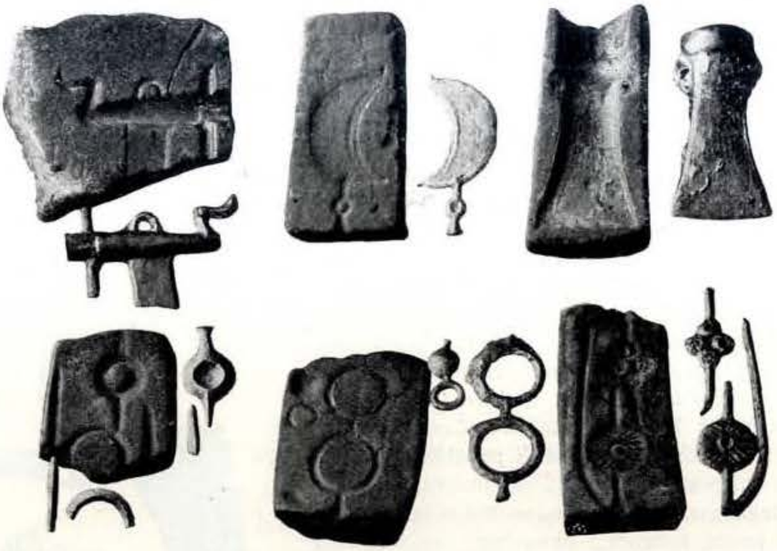

Slika 70. Kalufi za izljevanje broncana oruđa i nakita iz sojenica u Dônjoj Dolini. Uz njih uvijek i pozitivni odljevak.

Lonci one dobe bili su naime još odveć krhki, a da bi se u njima mogle grijati veće množine vode na vatri i stoga su se usijavale ove zemljane »grijalice« i bacale u posudu s vodom, dok ne bi zakipila. Skoro svi nađeni su na ognjištima ili bar blizu njih, katkada u velikim hrpama a svi bez razlike pokazuju tragove žarenja a u porama pepela.

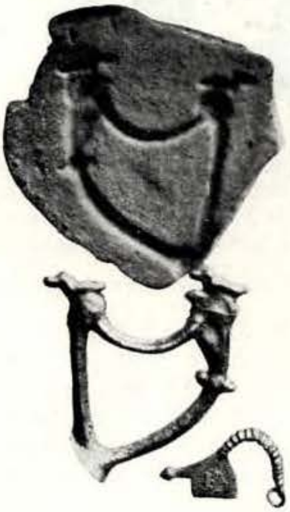

Slika 71. Kaluf velike fibule sjeverovitalskog tipa iz Dônje Doline, pod njim pozitivni izljevak i za prispodobu veličine jedna fibula glasinačkog tipa iz Dônje Doline.

Oko ovih grijalica poredana je odabrana zbirka tako zvanih prešljenova (Wirtel) i to neornamentiranih, dočim su ornamentirani smješteni u ormaru IX 32. 33. i u okviru 16.

U istom velikom ormaru smješten je još niz raznovrsnih posuda, koje su služile žiteljima sojenica kao kuhinjsko suđe u domu a kao sakralne posude u grobnicama. Tu se ističu osobito velike žare tipa Villanove (do V. vijeka pr. Is.) sa izbočenim trupom i visokim, gore postepeno suženim grlom. Služile su kao spremnice za mrtvačku poputbinu. Uz njih zvonolike žare razne veličine, u kojima su bile obično pohranjene manje žare sa mrtvačkom paljevinom, razne velike zdjele, koje su kod skeletnih grobova bile obično položene kraj glave a žare su pokrivale mjesto poklopaca. Manje, slične zdjelice, služile su kao pehari za piće a u grobnicama nađene su obično do nogu. Veliko je obilje drugih posuda, malih vrčeva sa jednom i sa dvije uspravne drške, lonaca, pladnjeva i t. d. (Sravni *slike 63.* i *64.*, gdje je prikazan niz običnih oblika dolinskih posuda.)

U istom ormaru spomena je vrijedna polovina djetinje grobnice iskopane ispod podnice kuće br. I. Kao lijes služilo je obično korito. Dônja pola grobnice fali, jer je razmrskana, kada se ukivao u zemlju jedan veliki stup, koj je podupirao podnicu spomenute kuće.

Oko ovog ormara, na sredini dvorana, poredano je deset grobnica, koje predstavljaju vjerno položaj tipnih grobova. S desna (vitrine br. 2.—6.) su grobnice u hrastovim lijesovima zanimive konstrukcije: dvije postrane daske spojene su dolje sa tri gredice, koje nose podnicu lijesa. Postrane daske na krajevima kljunasto su izrezane, da se lijes može laglje nositi a kao poklopac služile su dvije daske, položene preko dvije ili tri gredice. Jedan od ovih lijesova je pokrit sa poklopcem a u drugih su daske odstranjene, da se vidi sadržaj. Zanimiva je prva grobnica do ulaza (vitrina br. 2.), koja sadržaje ženski skelet sa broncanim sljepočnim kolutima, jednom lijepom fibulom čunjasta luka, koja pripada VII. vijeku pr. Is. a osim toga ima uz kostur krugljasta posudica za pomast i nekoliko prešljenova, koji su služili možda kao nakit (vidi *sliku 65.)*.

Slika 72. Mali drveni model čamca iskopan u sojenicama dolinskim

Na protivnoj strani smještene su grobnice sa Greda. Pošto su te ležale na suhu, hrastovi lijesovi davno su raspali u prah, ali biće da su i te lješine prvobitno bile pohranjene u lijesovima. Zanimive su osobito tri grobnice: jedna sadržaje ostanke bogato okićene mlade žene sa broncanim diademom, velikim sljepočnim kolutovima, masivnom broncanom ogrlicom, đerdanom od jantareva zrnja. Odjeća na grudima bila je sapeta sa dvije plohaste, okrugle fibule i jednom spiralnom i oblučastom tipa glasinačkog. Na rukama bile su masivne broncane grivne, kao pas služile su četiri uzice opletene broncanom žicom, spojene na oba kraja i na dva mjesta u sredini sa četverastim okovima. Niz jedan kraj visila je kita od broncanih privjesaka, od kojih najdônja ima oblik ovna. Do nogu bijaše zemljana zdjelica i dvije astragalne šipke. To bi uz druge malenkosti bio inventar groba, pod kojim se nalazio drugi posve razoren. (vitrina br. 9. sravni *sliku 66.)*.

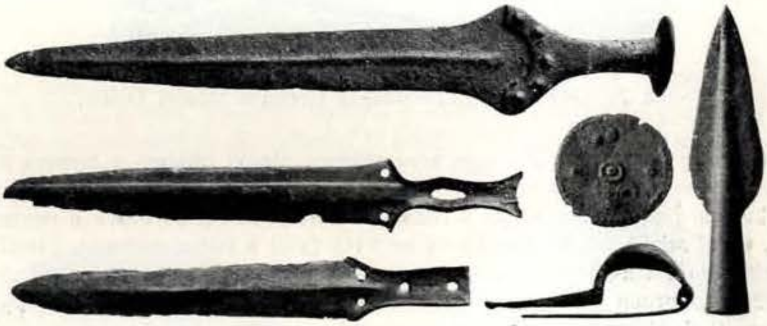

Slika 73. Broncani nalazi iz Dônje Doline: tri bodeža, jedno koplje, plohasta fibula i (dolje) velika fibula *a navicella.*

Grobnica do ove — također ženska — odlikuje se osobito velikim sljepočnim kolutima od bronca, oko vrata ima masivnu ogrlicu, mrtvački plašt na grudima bio je sputan velikom plohastom fibulom i sa šest oblučastih razna oblika. Na rukama široke spiralne podlaktnice, pâs od jednostavno opletene uzice, na koljenima opet zdjelica za vodu i t. d. (vitrina br. 8. sravni *sliku 67.)*.

Treći grob zanimiv je, osim nakita, radi velike zdjele, koja se našla desno do glave. Ova grobnica i ona do nje upravo su tipni predstavnici dvostrukih grobova, gdje je ženska lješina sahranjena nad muškom (vitrina br. 7. sravni *sliku 68.)*.

Lijevi trijem dvorane.

Ormar br. **XII.** U lijevom trijemu dvorane smješteni su drugi nalazi iz dolinskog naselja i to u ormaru br. XII. obilni skupovi karboniziranih sjemenaka, koje svjedoče, da su dolinski starosjedioci bili marljivi ratari. U velikoj množini zastupana je tu pšenica *(triticum vulgare* Vill.), za njom ječam *(hordeum sativum* L.) i proha. Potonja je s toga zanimiva, jer se tu prvi puta pojavljuje u dvije vrste i to kao *panicum miliaceum* i *setaria italica.* Zrna ove prohe razmjerno su i veća, nego li zrna iz ripačkih sojenica.

Od povrća zastupani su grah, leća i grašak, od voća jabuka i drijenak a liješnjak i grožde nisu bili rijetki.

Od drugih sjemenaka spomenućemo samo jurčicu *(chenopodium),* šćir *(amaranthus retroflexus* L.). helidu *(polygonum),* lisac *(poligonum lapathifolium* L.), žabnjak *(ranunculus),* sporiš *(verbena offic.* L.). Hrast zasvjedočuje, osim čitave grade sojenica, nekoliko kupica i ulomaka žira i obilne hrastove šiške, koje je prouzrokovala neka vrst *neuroterus*-a. Osim toga imade još cijeli niz sjemenaka, koje nisu točno i posve sigurno ustanovljene. Medu njima najzanimivija bi bila broćika *(galium),* koju su žene upotrebljavale za bojenje prede.

XI. 46.—48. Ratarstvo dolinskih sojeničara, koji još nisu poznavali ni pluga a ni gvozdena rala, sastojalo se u primitivnom okapanju zemlje (Hackbau) a kao orude služili su budaci, načinjeni od jelenje rožine, kako ih lijepo predstavljaju nizovi izloženi u ormaru XI. 46—48 i u okviru 17. Prema tome bila je ratarska tehnika ista kao i u neolitsko doba, s tom jedinom razlikom, da su kameni budaci zamijenjeni s rožnatim. Jelenja se rožina uopće u mnogovrsno orude upotrebljivala, od okrajnjih šiljaka pravile su se vile (vidi u istom ormaru), čekići, razne držalice, okovi, ostve, pače i žvale za konjske uzde (vidi u pultu br. 46.) i mnogo drugoga te je fabrikacija rožnatog oruđa bila važan dio domaće industrije. Sirova rožina razrezala bi se pješčanom pilom (t. j. žicom i nakvašenim pijeskom) u komade; broncanom, poslije i željeznom sjekiricom davao bi se oblik, koji bi se brušenjem još dalje dotjerao i usavršio. Množina obrađene i neobrađene rožine bila je upravo vanredno velika (vidi *sliku 69.).*

Slika 74. Ormar sa starinama sa Greda u Dônjoj Dolini.

I metalotehnika bronca vrlo je poučno sačuvana u ostancima naselja (vidi ormar XI. 46.) Tu je prije svega cijeli niz lončića, u kojima se bronc talio; u posebnim žlijebasto izdubljenim, prostim zemljanim kalufima izljevale su se verge, u drugim, tanjim, granatim žljebovima podeblje šipke, koje su se poslije raskivale i razvlačile u žice a osim ovih kalufa imamo još cijeli niz kalufa za nakit i orude: za keltove, koplja, mačeve, strjelice, britve, razni nakit *(slika 70.)* a osobito zanimiv je kaluf jedne fibule osebnog sjevernoitalskog tipa, koji je do danas u Bosni inače nepoznat *(slika 71.).*

Uz ove predmete smješteni su u istom pultu bolje izrađene rožnate halatke, među kojima se ističu ornamentirane prečke sa kraja drška vesala, komadi džema od konjskih uzda, jedna široka savita ornamentirana pruga. Od drvenine nekoliko pluta za mreže, nedovršena kašika, ulomak igle za pletenje mreža a gore u istom ormaru krasni mali model čamca *(slika 72.).*

Spomena su vrijedna tri plosnata zemljana idola, u kojih su ruke i glava tek kao šiljati rudimenti izraženi a kao plastični pokusi dva životinjska lika. (XI. 46.)

Kao osobito važan dokument među obilnim koštanim predmetima, poređanim na dvije table u gornjem dijelu istog ormara (XI. 47. 48.) ističu se dvije hamajlije, načinjene od pijetlove noge i to stoga, što pobijaju dosadanji nazor, da je pijetao tek u historičko doba dospio u Evropu te posve autentički dokazuju, da je bio poznat već našim sojeničarima.

XI. 43.—45. Na drugoj strani istog ormara smješteni su u pultu (XI. 43.) razni nalazi, koji su se našli pojedince i izvan grobova u neposrednoj okolici sojenica. Većina toga nađeno je prigodom gradnje nasipa i na Gradini.

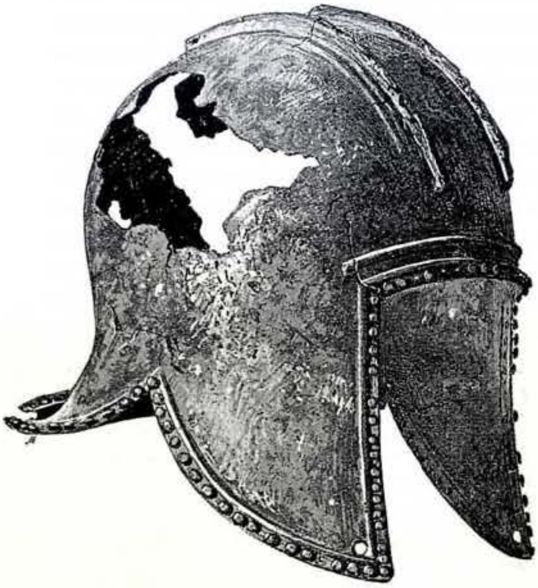

Slika 75. Ilirska kaciga od bronca iskopana na Petrovića gredi u Dônjoj Dolini.

Broncano doba zastupano je tu obilno: ima tu tri jezičaste sjekire najstarijeg tipa, 8 keltova, 3 dlijeta, 1 čekić, 2 srpa, 5 bodeža, počevši tipološki od najstarijeg trouglatog oblika pa do bodeža sa jezičastom laticom za sap. Vrijedno je istaknuti u najbolje sačuvanog egzemplara vanredno kratku ručicu, kao da je za djetinju ruku (vidi *sliku 74.)*. Istoj dobi spadaju i dva broncana koplja a od uresnih igala one sa većim i pomnije ukrašenim glavicama. Od drugih raznolikih nalaza ističe se tu i duga broncana igla za pletenje mreža a kao jedan od naših ljepših nalaza, konjske žvale od bronca, ukusna oblika.

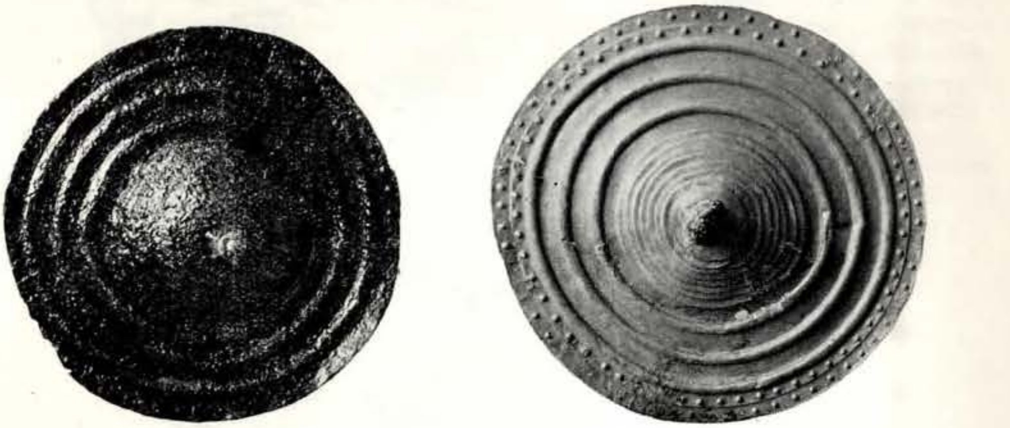

Slika 76. Broncani i željezni štit sa Petrovića grede u Dônjoj Dolini.

Lijepa serija fibula, u kojoj je zastupana većina tipova od spiralne i oblučaste do srednjolatènske, može arheologu poslužiti za hronološku determinaciju starine i trajanja naselja. Jedan rimska fibula sa lukovim glavicama je sporadički nalaz, izvan sveze sa samim naseljem.

Na tablama (XI. 44. 45.) više ovog pulta smješteni su tipni željezni predmeti, nađeni u sekundarnom položaju. Osim noževa, sjekira, kopalja i dr. ističu se tu dva duga mača keltskog oblika, koji u Bosni dosle nisu nađeni. Na lijevoj tabli (XI. 44.): iskopine iz grobnica na gredi Mate Petrovića II (mlađeg).

X. 40.—42. Na prednjoj strani slijedećeg ormara smještene su lijepe iskopine iz grobnica na gredama Matije Petrovića starijeg (I) i mlađeg (II). Tu se ističe osobito šljem ilirskog oblika *(slika 75.)* sa laticama, koje maju da štite obraze, dvije lijepe broncane posude, sa visokom ručicom *(slika 77.)*, tri broncana i 3 željezna štita *(slika 76.)*, lijepo izrađena, sa velikom stepenastom izbočinom na sredini, koji također reprezentiraju jednu vrst prehistoričkih spomenika, koja osim u Dolini inače nije obretena u takom tipnom obliku i u tako lijepom nizu predstavnika. Od lokalnih vrsta nakita ističu se veliki sljepočni broncani kolutovi, koji se obično nalaze po tri ili četiri para i plohaste fibule, koje predstavljaju po tri grupe izbočenih koncentričnih kružnica, spojenih u jednu plohu.

Slika 77. Dvije broncane kupe sa Petrovića grede u Dônjoj Dolini.

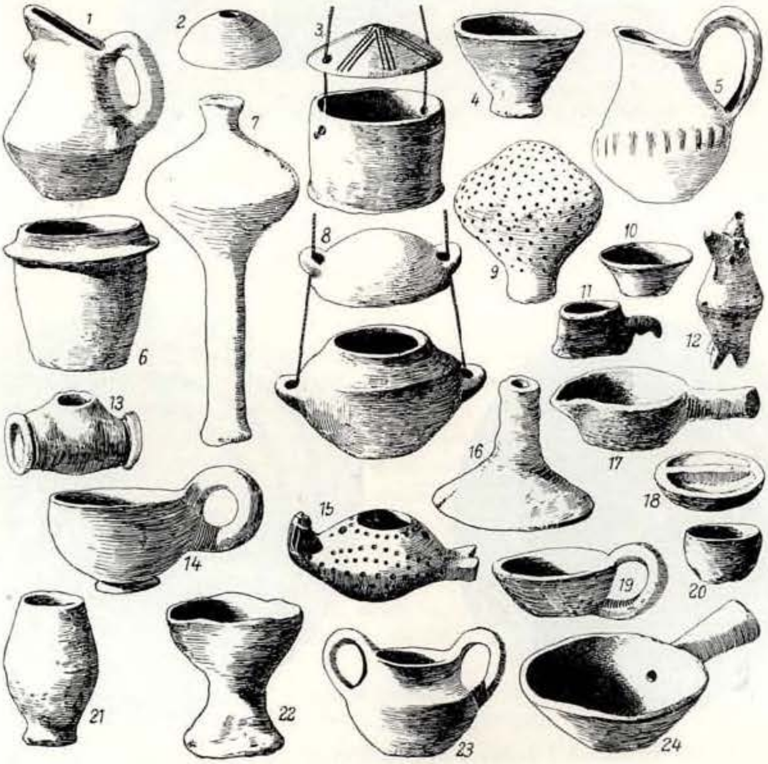

Slika 78. Razne dječinje posudice i igračke iz sojenica u Dônjoj Dolini.

X. 37.—39. Druga pola ormara sadržaje među inim u pultu (X. 37.) željezna koplja sa karakterističnim željeznim ili broncanim tokom — jedna vrsta starine, koja je ovdje prvi puta nađena, zanimive teške noževe sa vijugastom oštricom i kukasto savitom drškom, obilje manjih dugmeta od pojasa i većih, procjepima uriješenih, koja su prišivena na prsluk služila kao toke. Gore u istom ormaru jedan lijepi broncani pojas te zemljane kašike, zdjelice sa drškama i pomanje lijepe vaze *(slika 77.)*.

IX. 34.—36. U IX 35 36 ormaru ističu se lijepi nalazi sa takozvane Stipančevićeve, Miće Petrovića i Jakarića grede, u pultu IX 34. osobito lijepa serija fibula, nađenih na toj gredi porazbacano izvan grobnica.

IX. 31.—33. Na drugoj strani u pultu velika serija dječinjih posudica i igračaka, što su ih djeca pravila, nasljedujuć rad svojih roditelja. Tu ima osim nespretnih i po gdjekoji vrlo uspjeli pokus, koji odaje vještu mladu ruku. Inventar sastoji se od zdjelica, lončića, kupa, miniaturnih žara i vaza, a gdjekoji pokazuje i oblike, koji među keramičkim produktima odraslih fale. Osobito se ističu tu dva praporca, to jest šuplje zemljane kruglje sa kamenčićima, od kojih je jedna kao sito prorešetana. Sličnim igračkama se i danas zabavljaju seoska dječica. Uz to su spomena vrijedne i kašike i lončići sa šupljom cijevi za sisanje, koji su se upotrebljavali za pitanje djece. Originalna je i miniaturna žara sa poklopcem a u njoj spržene kosti ptičice: uspomena na sprovod, što su ga dječica priredila možda kojem krilatom mezimčetu. I jedna mala kutija s poklopcem za pomast ističe se oblikom i ornamentikom (vidi *sliku 78.)*.

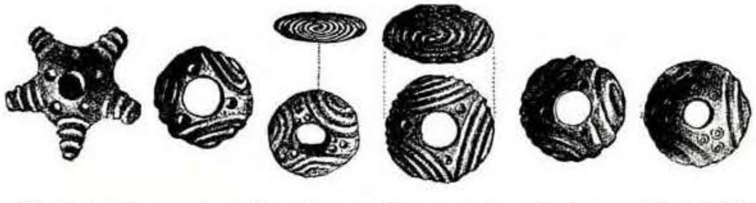

Slika 79. Nekoliko ornamentiranih »prešljenova« iz sojenica u Dônjoj Dolini.

U gornjem dijelu ovog ormara, IX. 32. 33., predočena je velika serija »prešljenova«, vidi *sliku 79.* bogato uriješenih spiralnim i drugim ornamentima. Zemljanih se prešljenova nalazilo do sada gotovo u svakom prehistoričkom naselju, bez razlike starosti njegove, a nalazilo se pogdjegdje i ornamentiranih, ali nigdje se nije našlo u takom obilju, a može se reći, i umjetničkoj savršenosti kao u Dolini, gdje ta zrna predstavljaju neki lokalni specialitet. Ornament je vrlo raznolik, ali pretežno se upotrebljava povratna spirala, koja opasuje u dvije suvisle grupe gornju i dônju stranu. Ta spirala jednako je savršena kao i u neolitskih lončara butmirskih a zanimiva je svakako i tu spontana pojava spiralne ornamentike u doba više od 1000 godina mlađe od butmirskog. Spiralnu ornamentiku dolinsku ne veže ni s Butmirom, ni s kojim drugim neolitskim naseljem nikoja tradicionalna veza, nego je skroz samorodno nikla a ta analogija dozvoljava zaključak, da je i spiralna ornamentika butmirska mogla biti spontana lokalna pojava.

Pod ovim prešljenovima nalazi se nekoliko primjeraka zemljanih mosurova, među njima neki na gornjoj i dônjoj plohi uriješeni kantoniranim križevima. Uz to nekoliko gladila (?) od pečene ilovače u obliku slova T i dr.

B. NEKROPOLE.

(Gornji sprat.)

1. Glasinac[1]).

(Desni trijem.)

Ormari XIV.—XVII. 49.–72.

Prehistoričke nekropole glasinačke, koje se steru od Romanije gotovo do Drine, na sjeveru do Kopita planine a na jugu do doline Prače, pojava su, kojoj, osim možda u kavkazkim nekropolama oko Kobana, do danas nema nigdje analogije. Široko Glasinačko polje, jedna od najljepših visoravni Bosne, opasano je na okolo valovitim brdima i humkama a kuda god po njima čovjek krene, naići će na manje ili veće grupe gromila (tumulus), nasutih od kamenja, koje su pokrivale grobnice prehistoričkih starosjedioca. Sam Glasinac, koji je bio sjedištem brojnoga naroda bijaše, osim prirodnim položajem, odasvuda zaštićen gradinama, koje su smještene na važnijim glavicama te su se sastojale od manje ili veće suhozidine na oblik kola ili vijenca (Wallburg) a za ovim bi se okruglim bedemom u doba ratne opasnosti zaklonio narod. Taj bedem često je bio iz vana opasan još i drugim, uslijed česa je gradina postala tvrđom. Po koji puta bile su te gradine i ovalna oblika, kao primjerice velika gradina na Prisoju sa dvostrukim bedemom ili dugoljasta, nešto savita, kao na Kotarištu a mjestimice, prilagodiv se od nužde prirodnom obliku tla, poprimiše i drugi oblik, kao polukružan (Staro selo

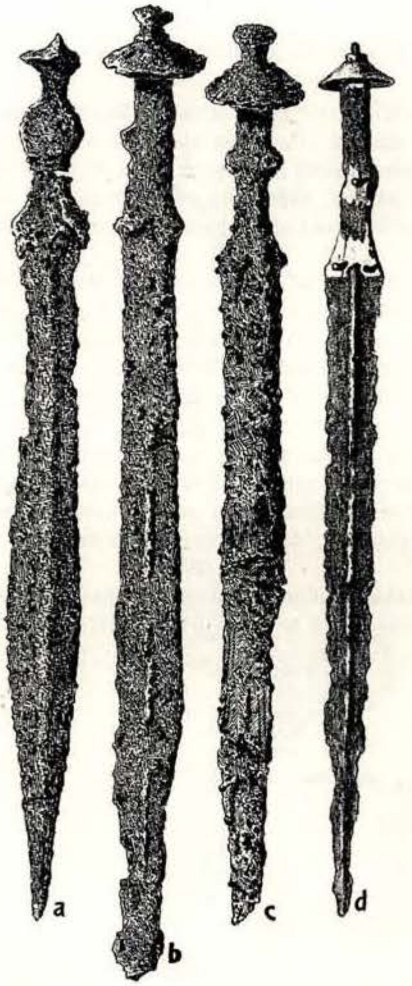

Slika 80. Četiri željezna glasinačka mača oblika broncane dobe; *a* i *d* iz Ilijaka grom. 3., *b* iz Rusanovića grom. 49. *c* iz Ilijaka grom. 13.

---

[1]) Literatura:

Dr. Ćiro Truhelka: Gromile na Glasincu (Glasnik I. 23; I. 3. 36.).

Isti: Ljetošnja iskapanja na Glasincu I. 3. 99; Isti: Kopanje starina na Glasincu u godini 1899. Glasnik II. 68; — Iskopine na prehistorijskom grobištu na Glasincu, ibid. II. 366. Isti: Prehistoričke gradine na Glasincu, ibid. III, 306.

Franjo Fiala: Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu (Glasnik IV. 389.) — Uspjeh pretraživanja prehistor. gromila na Glasincu (ibid. V. 717.) — Uspjesi prekopavanja prehistor. grobova na Glasincu (ibid. VI. 751. — Rezultati pretraživanja prehistor. gromila na Glasincu (ibid. VII. 53; VIII. 429). — Uspjesi prekopavanja prehistor. gromila u jugoistočnoj Bosni (ibid. IX. 585.).

Tabla VI.

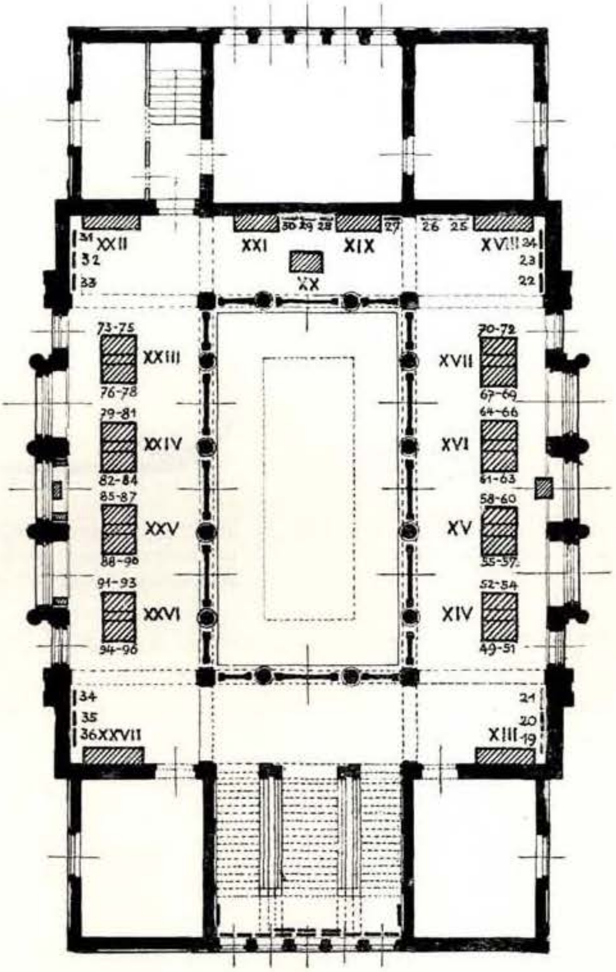
31 XXII
32
33
XXI
30 29 28
XIX
27
26 25
XVIII 24
23
22
XX
73-75
XXIII
76-78
79-81
XXIV
82-84
85-87
XXV
88-90
91-93
XXVI
94-96
70-72
XVII
67-69
64-66
XVI
61-63
58-60
XV
55-57
52-54
XIV
49-51
34
35
36 XXVII
21
20
XIII 19

Raspored u gornjem spratu dvorane paviljona prehistoričke zbirke.

kod Kusača) ili oblik dvaju polukrugova ili inače nepravilan oblik. Niz gradina, što opasuje ove nekropole, sastoji se od slijedećih: Veliki Vrh u Romaniji, Šahinski grad kod Šahbegovića, Bukovik, Palež, Prisojska kosa sa dva grada, Gradina nad Borjom, Rasovača kod Vidrića, Kotarište kod Košutice, Margetići, Praščići, Laznica, Gradac nad Oskopljem, Kovanje, Šenkovići sa dva grada, Kusače sa dva grada, Kreč-vrh kod Starog sela sa dva grada, Vitanj, Hreljin grad na Pliješu, Buljukovina, Veliko Brdo sa dva grada, Pliješ II., Gradina Miošići, Gradac kod Sokôca, Puhovac. Ovi opasuju neposrednu okolicu Glasinca, ali ima još dosta gradova na periferiji ovog područja, koje bi bilo suvišno nabrajati. (Sravni relijefnu sliku Glasinca u zbirci muzeja.)

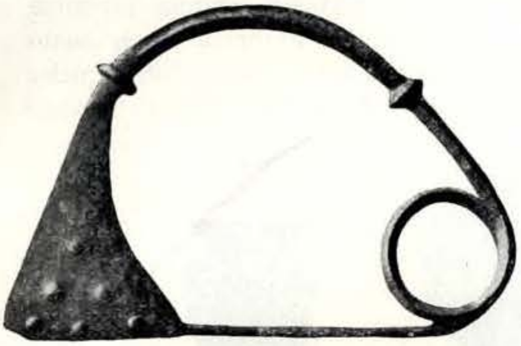

Slika 81. Velika oblučasta broncana fibula visokom trouglatom nogom i jednom petljom iz Sokôca gr. 3. Analogija kavkazkim tipovima.

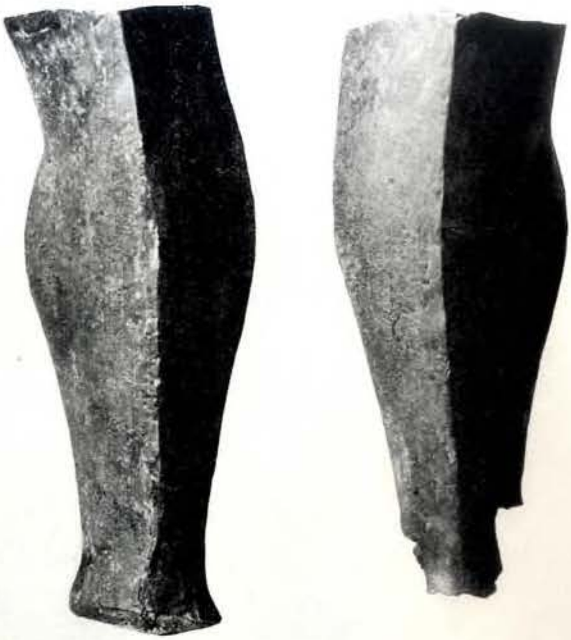

Slika 82. Par broncanih podkoljenica (knemida) iz Čitluka grom. 1. Grčki import.

Broj gromila na tom prostoru ide u mnogo tisuća a daleko preko 20.000. Dakako, svaka gromila arheologu ne naplaćuje muke, koju će utrošiti na iskapanje, jer mnoge sadržaju tek koju istruhlu kost ili koji komadić lončana crijepa, ali uz ove oskudne ima mnogo, koje su se upravo odlikovale velikim obiljem broncana nakita i željezna oružja. Herodot (umro god. 424. pr. Isusa) ostavio nam je ovaj kratki opis pogreba, običajna među prehistoričkim barbarima Balkanskog poluostrva: »Bogataši sahranjuju se na ovaj način: Tri dana izlažu mrtvaca, a pošto su za njim naricali, kolju razne životinje u ime žrtve i priređuju gozbu. Zatim pale lješinu ili ju polažu na zemlju te grade grobnicu. Pošto bi nasuli gomilu, obavljaju junačke igre a prema vrsti igre dijeli se dvobojnikom najveća nagrada«. Taj se opis doduše odnosi na ilirske suplemenike, Tračane, ali pristaje i na Ilire, koji su u doba, kada nastaše glasinačke gromile, bili stanovnici Bosne. Većina naime glasinačkih gromila sadržaje skelete, ali ih ima i sa mrtvačkom paljevinom, te je konstrukcija gromila prema tome nešto različna. U prvih gromila polagao se mrtvac sa svim, što bi ponio u grob — a to je bio nakit i oružje — na golu zemlju, obično licem prema istoku, i onda bi ga zatrpavali kamenjem, pobranim po okolici, gdje ga je na kraškom tlu ležalo izobilja. Kamenje se nabacivalo na grob tako dugo, dok nije narasla gromila razne veličine (Promjer 5—30 *m*, visina 0·5—3 *m*). Kako mrtvac nije bio sahranjen ni u lijesu, ni u raci, često se kod tog nabacivanja raskomadao, nakit se i oružje polomilo a posude su pogotovo tako smrvljene, da u mnogo stotina grobnica nije bilo moguće izvaditi nego nekoliko manjih. U većine grobnica bio je samo po jedan skelet, ali ih ima, gdje je bilo sahranjeno i desetak. To su bile u neku ruku obiteljske grobnice, gdje bi članove jedne obitelji redom zakopali i svaki put nasuli kamenja, tako da su ovake gromile postale dosta velike. Skeletni grobovi, sudeći po nalazima, stariji su od gromila sa paljevinom.

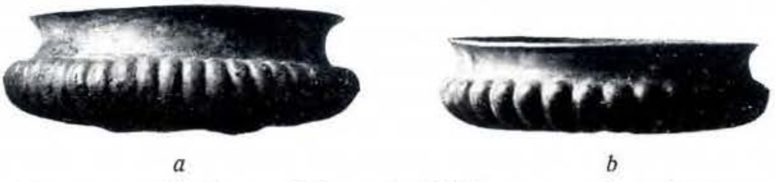

Slika 83. Dvije broncane godronirane zdjele; *a* iz Čitluka gr. 1., *b* iz Ilijaka grom. 2. Grčki import.

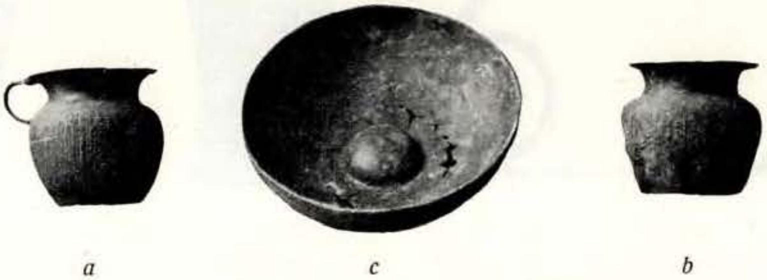

Slika 84. *a* Dva broncana lončića iz Čitluka, grom. 5. i *c* broncana zdjelica iz Brezja. Grčki import.

Konstrukcija gromila, u kojima je bilo paljevine, bila je ova. Tlo bi se izravnalo i u obliku guvna pomno pokrilo kamenjem kao kaldrmom. Po ovoj površini razasuli bi na sredini mrtvačku paljevinu i nakit pokojnikov, onda bi ju pokrili kamenjem do neke visine a po vrhu slojem sitno stučena kamenja. Oblik ovakih gromila nije krugljast, nego gore ravan i izgleda kao golemo guvno, uzdignuto do 1 *m* nad izokolnim tlom, komu se rub naravski malo osuo.

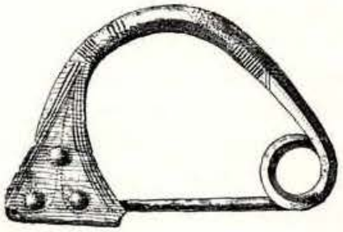

Slika 85. Najstariji oblik glasinačke oblučaste fibule iz Vrhlazja grom. 4. Ide u doba bronca.

Ima i gromila, u kojima se nalaze oba načina sahranjivanja a iskustvo je pokazalo, da su u tom slučaju grobnice sa paljevinom bogatije i redovito muške — obično vojničke. — Do sada iskopano je na ovom području oko 900 gromila a glavnije nekropole, gdje je polučen bolji uspjeh, su ove¹):

---

¹) Broj uz svako ime označuje broj iskopanih gromila.

Sokolac 9, Taline 52, Kusače 15, Podlaze 12, Radava 19, Bandino brdo 46, Čavarine 16, Podpećine (Kusače) 91, Podgradac 3, Šarenčeve vrtoče 20, Crvena lokva 15, Bradva 5, Maravići 6, Vrtanjak 3, Čardak 9, Mehagin dô—Ljuburić polje—Previja 110, Kovačev dô 22, Podvitanj 14, Borovsko polje 19, Šenkovići 10, Čitluci 19, Parizevići 2, Mlad 30, Duboki dô 23, Hrastovača 23, Ilijak 36, Loznik 3, Vražići 11, Vrhlazje 13, Rusanovići 169, Golubovići 2, Rudine 13, Ponor 4, Strane 7, Jarevići 10, Brezje 25, Gosinja 80, Osovo 15, Gučevo 4, Plješivica 6, Planje 15, Jakšin dô 2, Brankovići 30, Živaljevići 8, Godomilje 7, Sjeversko 7 Okrugo 5, Razdolje 7, Zagrade 5, Križevac 5, Štrbci 9.

Rezultati iskapanja na Glasincu svrnuli su na se pažnju strucnog svijeta sa više razloga. Jedan je razlog taj, da se još nigdje nije razgalila tako jedinstvena slika kulturnih prilika čiste prve željezne dobe kao ovdje. Istina, u Hallstattu raskopane su možda i bogatije grobnice ove dobe te je to doba baš prozvano imenom halštatskim, ali kulturni oblici prve željezne dobe tamo nisu jedinstveni. Ima tu mnogo toga, što pripada zadnjem odsjeku broncane dobe, tako da se u Hallstattu preljevaju dvije kulturne struje te je çjelokupna slika mješovita. Na Glasincu toga nema. Nalazi brončane dobe tu su vrlo sporadični, nisu uvjek baš ni u savezu sa gromilama a mnogo oblika, koji su se sačuvali iz te dobe, nije izrađeno od bronca, nego od željeza (sr. *slika 80.).* I takovi komadi, osobito mačevi, koji predstavljaju oblik broncane dobe, ali su načinjeni od željeza, najbolji su dokaz, da je poznavanje željezne metalotehnike stiglo prije glasinačkim starosjediocima, nego li halštatskim. Uporaba željeza uopće tu je obilnija a osobito željezna koplja, ilirskim jezikom nazvana sybina ili sygina, našla su se u velikoj množini i predstavljaju arheološki dokaz Tukididovom opisu ilirskog načina ratovanja iz daljine, izbjegavajući što više boj na šake.

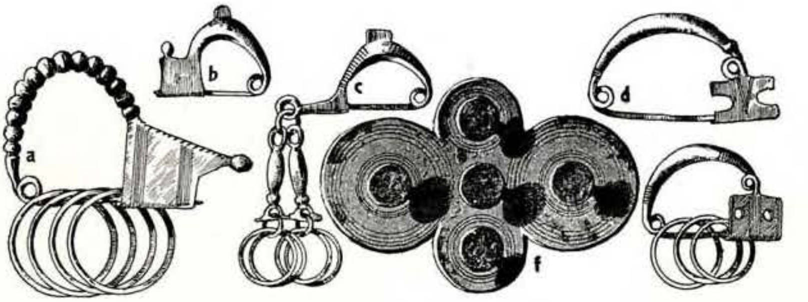

Slika 86. Tipni oblici glasinačkih fibula. *a* oblučasta s jednom malom petljom, trouglatom nogom i kvrgastim lukom iz Podpećina 9.; *b* sa plužini sličnom nogom iz Talina 16.; *c* sa halkom na nožici iz Brankovića 2.; *d* dvopetljasta fibula četveraste noge sa isječcima iz Bandina odžaka 3.; *e* dvopeljasta sa rupicama na nožnoj plohi iz Podpećina 2.; *f* plohasta fibula sa dugmima iz Rusanovića.

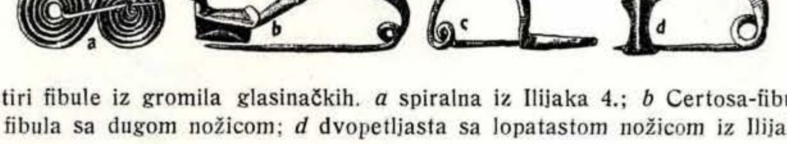

Slika 87. Četiri fibule iz gromila glasinačkih. *a* spiralna iz Ilijaka 4.; *b* Certosa-fibula iz Osova 3.; *c* fibula sa dugom nožicom; *d* dvopetljasta sa lopatastom nožicom iz Ilijaka 4.

Drugi razlog, zašto ove iskopine ide velika važnost, jest tipološke naravi. Velika većina broncana nakita predstavlja niz oblika, skroz lokalnog, autohtonog karaktera, koji su dosele nađeni samo u ovim gromilama i dokazuju, da su to proizvodi jedne domaće, samonikle, tehnički i umjetnički napredne kulture. Amo ide osobito niz fibula, kopča, dugmeta od toka i pojaseva i drugog nakita, od koga je svaki pojedini oblik dovoljan, da nam posve precizno opredjeli i kulturnu pripadnost i hronološku starinu pojedinih grobova na Glasincu.

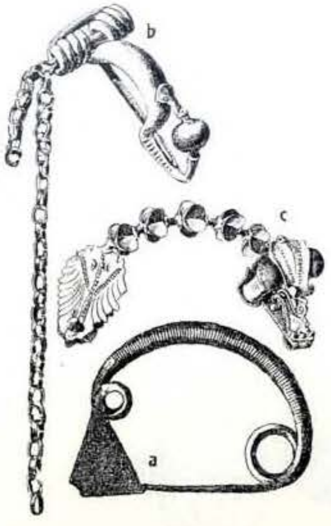

Slika 88. Rjedi oblici fibula sa Glasinca. *a* dvopetljasta trouglate nožice iz Gosinje pl. 37.; *b* rano-latènska iz Rusanovića 41.; *c* srebrna fibula oblika štrbačkog iz Rusanovića 58.

Ali ako se je većina kulturnih oblika glasinačkih razvijala u strogo konservativnom duhu narodne tradicije, nije to domaće kulturno tlo bilo posve odlučeno od stranih dojmova. Stanoviti oblici, a među njima osobito najstariji i najljepši tip glasinačke fibule, upućuju daleko na istok, u Kavkaz, gdje ćemo mu naći najglavnije analogije a to opravdava mišljenje, da su ti oblici porijeklom baš iz ovog velikog kulturnog centra i da su im nosioci bili sami Iliri, koji su ih donijeli amo za svoje seobe (sr. *slika 81.)*. Ako je to mišljenje opravdano, kud će nam boljeg tumača pitanju, zašto na Glasincu fali prelaz iz ranije broncane dobe, koji je primjerice u Hallstattu tako oštro istaknut?

Neki oblici predstavljaju opet veze sa zapadom, osobito sa Italijom, jer među fibulama ima nekoliko tipno italskih oblika. Jednom dijelu tih italskih oblika možemo ustanoviti put preko Jadranskog mora i otočja, drugom kopneni put, rubom obala Mletačkog i Kvarnerskog zaljeva, a jedan dio opet možemo shvatiti kao zajedničku prailirsku svojinu, koju su Iliri ponijeli za seobe: jer mi znamo, da je i žiteljstvo Italije ove dobe bilo donekle ilirskog porijekla.

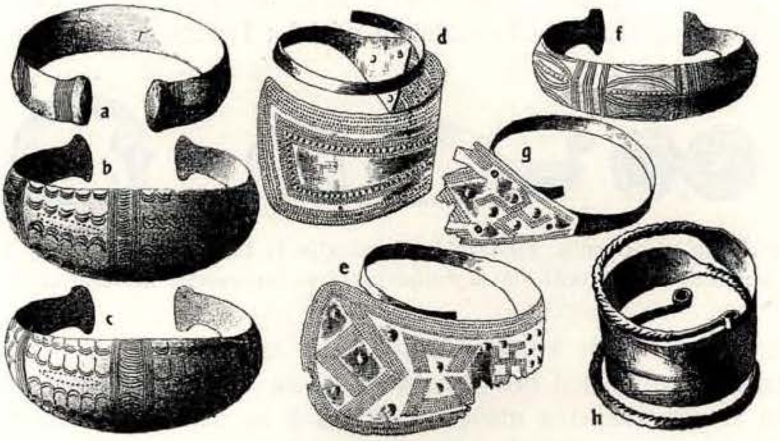

Slika 89. Tipni oblici glasinačkih broncanih narukvica.

Treća nas partija starina napokon upućuje na jug Balkana, gdje je helenska prosvjeta u to doba brzim koracima krenula skorom savršenstvu, odakle su helenski koloniste već od IV. vijeka po Isusu osnivali diljem jadranske obale svoja emporija; ali je amo već davno prije dolazilo pionira helenske prosvjete i trgovine te razašiljalo svoju robu u nutrinu Balkanskog poluotoka. Ovim putem dospio je mnogi grčki import i na Glasinac. Amo ide krasna korintijska kaciga iz Arareve gromile, lijepe broncane posude iz Čitluka, Brezja, Ilijaka, *(slika 83. i 84.)* broncane podkoljenice (knemis) iz Čitluka *(slika 82.)*, češće nađene posude u obliku grčkog skyphosa a kao rijedak dokumenat arhaičke grčke plastike, krasan srebrni relijef krmka iz Zagrađa.

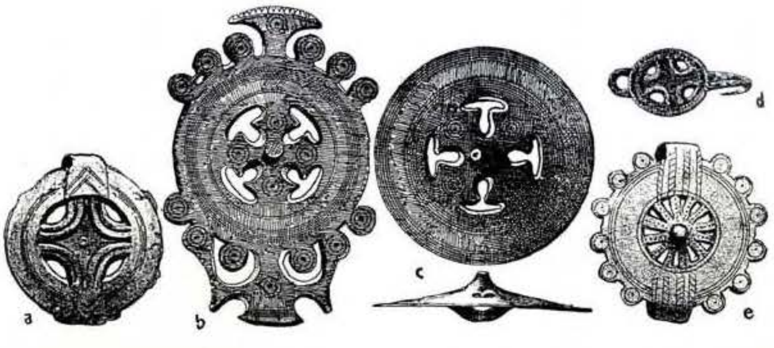

Slika 90. Tipni oblici glasinačkih pafta. *a* iz Rusanovića 30., *b* iz Ilijaká, *d* iz Planja 3. *e* iz Rusanovićš 2.; *c* veliko dugme iz Ilijaka 4.

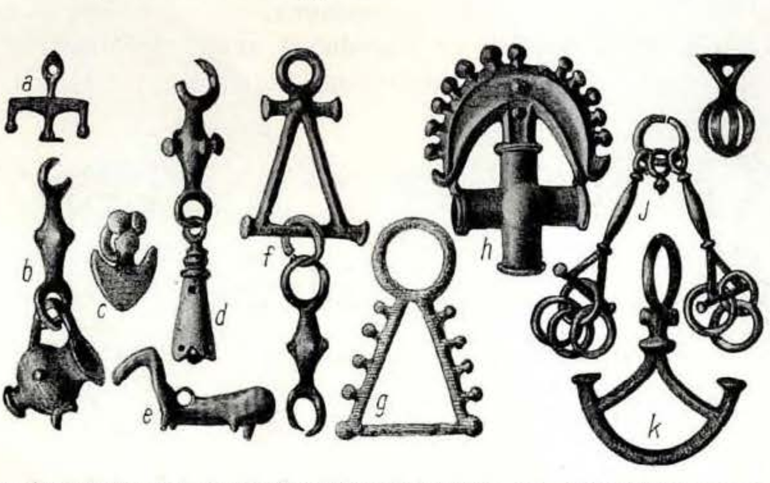

Slika 91. Razne broncane privjeske tipnih oblika glasinačkih. *a* iz Sokolačkog polja 3 ; *b* iz Hrastovače 1. *c* iz Sjeverskog 4; *d* i *e* iz Kamenika 100.; *f* iz Hrastovače 1.; *g* iz Rusanovića 5 ; *h* iz Osova 3 ; *i* iz Rusanovića 18.; *j* iz Ilijaka.

Ako prema tome glasinačka kultura nije bila zatvorena tuđem dojmu, upravo je nepojmivo da — osim vrlo rijetkih slučajeva — oblici latènske kulture skoro posve fale, gdje je baš latènska kultura, nošena sa sjevera ratobornim oružjem Kelta, inače svuda po Bosni prevladala nad domaćim ili je bar autohtonim oblicima dala posve nove smjerove. Onim časom, kada se pomiljaju prvi tragovi latènske kulture, nestaje glasinačka, kao da je jednim mahom izginuo onaj mnogobrojni narod, koji je napučivao visove, što se kao gorski vijenac oviše oko Glasinačkog polja. Ili je narod u ratu decimiran ili je svoje volje ili pod pritiskom jačih keltskih došljaka ostavio svoju domovinu: to treba da ustanovi historija, a prehistorija može tek da konstatira, da je to bogato kulturno tlo postalo od jednoč sterilnim a ostalo je sterilnim gotovo do nedavna.

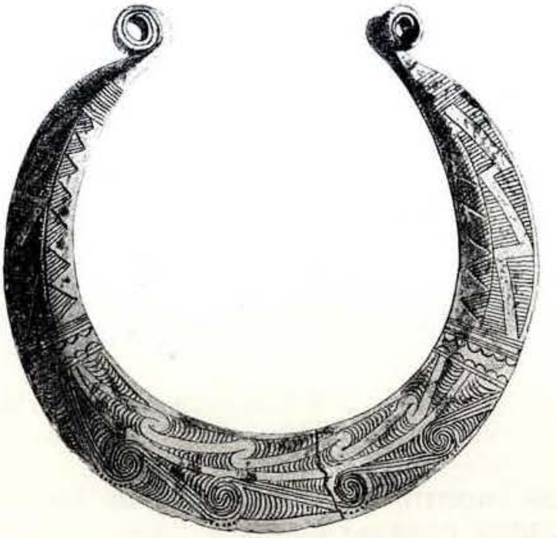

Slika 92. Lijepo ornamentirana plosnata broncana ogrlica iz Živaljevića.

Iliri, među koje su spadali po narodnosti svojoj starosjedioci Glasinca, živjeli su u sjevero-zapadnoj poli Balkanskog Poluotoka, razdijeljeni u mnogo samovlasnih plemena, koja su bila međusobno razdvojena, a često i neprijatelji. Ta se dioba plemena i u arheološkim nalazima vrlo jasno odrazuje, jer iskopine u raznim krajevima Bosne pokazaše, da svaki kraj — kao i Glasinac za se — ima u nalazima neko posebno lokalno obilježje, posebne lokalne forme. Da su ta plemena došla amo sa Kavkaza, slijedeći obale Crnoga Mora, to nam svjedoče važni arheološki razlozi, ali grčki pisci, koji su voljeli izvoditi porijeklo svega

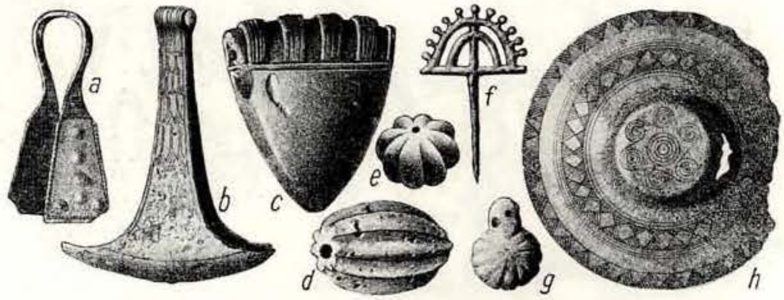

Slika 93. Razni nakit sa Glasinca. *a* i *b* štipalice; *c, d, e* i *g* razna jantareva zrna; *f* ukosnica iz Vrhlazja 6.; *h* veliko ornamentirano broncano dugme iz Vrhlazja 7.

njima poznata svijeta iz svojih mita, dakle iz helenskog praizvora, te to dokazivati raznim genealoškim pričama, izvodili su i porijeklo Ilira od sebe. Po jednoj priči bijaše sam Herakle po svom sinu Hillosu, komu je navodno osnovao državu negdje izmedu Zrmanje i Drača, praotac Ilira. Druga priča, koju je zapisao Apollodor u II. vijeku pr. Is., veli, da im je praotac Kadmos po sinu Illyriosu, a po Apijanu (II. vijek) rodi Illyrios[1]) šest sinova: Enheleja, Autarieja, Dardana, Meda, Taulanta, Perheba i tri kćeri: Parto, Darto, Dassaro. Autariej rodi Panonija, a ovaj Skordiska i Tribala. Ova priča ima tek toliku vrijednost, da nam u formi eponimnoj nabraja najglavnija ilirska plemena, koja se još potpunije spominju u Pseudo-Skilaksa i Plinija.

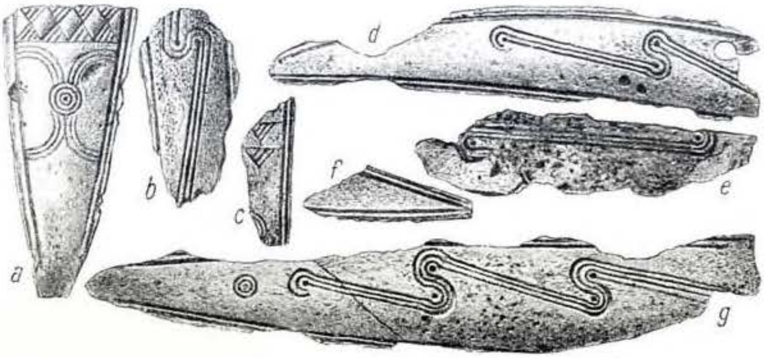

Slika 94. Gravirani ulomci koštanih okova sa korica noža iz Osova 3.

Slika 95. Veliko lijepo ornamentirano dugme iz Planja grom. 1.

Slika 96. Broncani tutulus sa štita iz Ilijaka grom. 1.

O fizičnoj konstituciji Ilira zabilježio je Plaut, da su »golema lica«, a time valjda misli isticati njihov uzrast, jer i Herodijan (III. vijek) im hvali visoki, snažni stas te da su spremni uvijek srnuti u boj i pogibiju, nu uza to da su slaba uma, nevješti varci i lukavštini. Skimnos hvali Ilire kao pobožne, pravedne, gostoljubive, druževne i trijezne, ali svi ostali stari pisci o njima vele baš protivno a Livij ih upravo zove razbojnicima.

---

[1]) U njega je sin Polifemov.

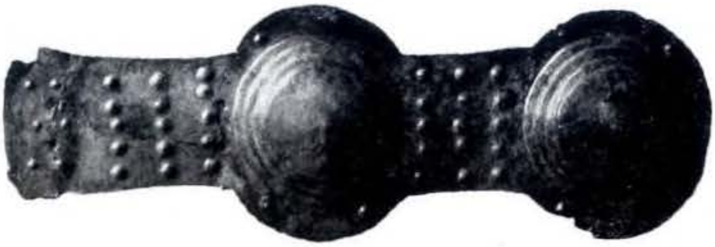

Slika 97. Broncane falere iz Čitluka grom. 1.

Pleme Dalmata još za Strabonova vremena (I. vijek pr. Is.) nije upotrebljavalo novca, a agrarne svoje prilike riješavalo bi na taj način, da bi se svake

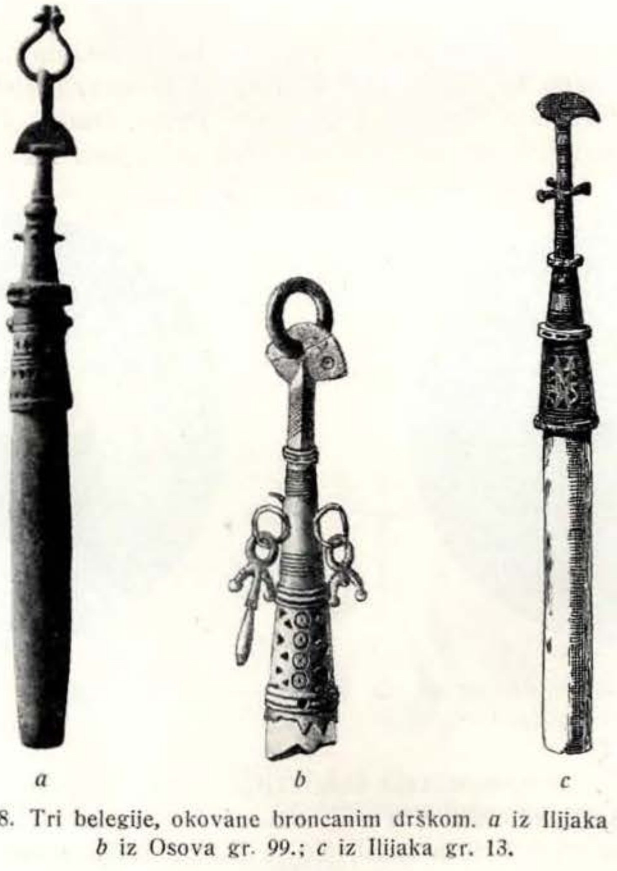

Slika 98. Tri belegije, okovane broncanim drškom. *a* iz Ilijaka gr. 3.; *b* iz Osova gr. 99.; *c* iz Ilijaka gr. 13.

osme godine zemljišni posjed nanovo razdijelio. O Dardanima priča Aelian (koncem I. v. po Is.), da se za života peru samo dva puta: iza poroda i pred brak, a treći puta na odru, te im onda po Aristotelu briju i glavu.

Pleme Ardieja bilo je na glasu radi pijanstva, a Teopomp († 336. pr. Is.) vrlo je plastički opisao njihove pijanke, kako siti od pića raspasuju kajševe, da mogu dalje piti, kako žene vode pjane muževe kući, kako i one same sudjeluju kod tih orgija i slobodno nazdravljaju, kome hoće i kako su ih Kelti poklali, prirediv u svom taboru gozbu, od koje naglo tobož pobjegoše, te Iliri počeše da lakomo piju osvojeno piće, u koje su Kelti umiješali otrovne trave. Narodno piće Ilira bijaše sok od ječma — dakle piva — koja se po sv. Jerolimu, rođenom Iliru, zvala sabaja.

Glavno ilirsko oružje bijaše koplje — sigyna — ali uza to i strijela, koju bi, po Galijenu, natapali i otrovom, zvanim »ninon«. Zanimiv običaj u Ilira je bilo tetoviranje, a ponijeli su ga valjda iz svoje azijske pradomovine, jer su se prehistorički stanovnici Kavkaza također tetovirali. Za tetoviranje služile su kratke, debele broncane igle, četverasta proreza, na oba kraja oštro zaoštrene, te bi se jedan kraj usadio u koštanu ili drvenu dršku, a drugim bi se bocala koža. Takih igala nađeno je među nalazima naše prve željezne dobe dosta često, osobito u Dolini, Plani, a i na Glasincu. Taj običaj sačuvao se u bosanskih katolika do današnjega dana, a osobito u području Lašve može se još i sada naći krasno ornamentiranih tetoviranja.

O fizičkoj antropologiji glasinačkih starosjedioca napisao je na osnovu kraniološkog materijala, što se ispod grohota gromila moglo izvaditi, Dr. A. Weisbach1) studiju, na kojoj se osniva slijedeći pregled, iz koga se razabiru procentima odnošaji proporcija lubanja naprama onima najbližih etničkih grupa.

	Glasinac	Latini (Rimljani)2)	Heleni3)	Moderni Bosanci i Hercegovci
Dolihocefali . . .	29°/₀	19°/₀	34·6°/₀	8·1°/₀
Mesocefali . . .	37°/₀	50°/₀	57·7°/₀	10·3°/₀
Brahicefali . . .	34°/₀	30°/₀	7·7°/₀	81°/₀

Starosjedioci Glasinca sa svojih 66°/₀ dolihoida u tome posve se slažu sa starosjediocima Latija (Latinima odnosno Rimljanima), u kojih ima 69°/₀ dolihoida, a to bi bila antropološka paralela vijesti, koju potkrepljuju i arheološki nalazi, da je naime jedan dio Ilira u davno doba naselio i Italiju. U velikoj opreci s time imadu stari Heleni 92·3°/₀ dolihoida, premda su i oni živjeli na Balkanskom poluotoku a tu razliku nam dokumentiraju opet i naši arheološki nalazi, koji odaju spram savremenih italskih kud i kamo veću kulturnu srodnost i suvislost, nego li spram helenskih, jer što je na Glasincu helenskih oblika, predstavlja tek import, koji na autohtoni kulturni razvoj nije uplivao.

Brahicefaliju modernog žiteljstva Bosne (po Weisbachu 81°/₀!) valja staviti na račun slovjenskih doseljenika srednjega vijeka, koji su osvojili pradomovinu Ilira u političkom, kulturnom i antropološkom vidu.

Da se taj proces nije obavio jednim mahom, nego tijekom vijekova, razumljivo je, a kako se je vremenom dolihocefalija sve više gubila i ustupila tlo

---

1) Prähistorische Schädel vom Glasinac. Wissensch. Mitt. aus Bosn. u. d. Herc.

2) Po Nicolucci: Antropologia del Lazio. Napoli 1873.

3) Po Nicolucci: Sull' Antropologia della Grecia. Napoli 1867.

brahicefaliji, vrlo poučno nam ilustrira priloženi diagram, u komu na osnovu posebnih studija prikazujem proporcije lubanja prehistoričkih starosjedioca, rimskih doseljenika uz naše sredovječne slovjenske došljake i današnjeg naroda Bosne.

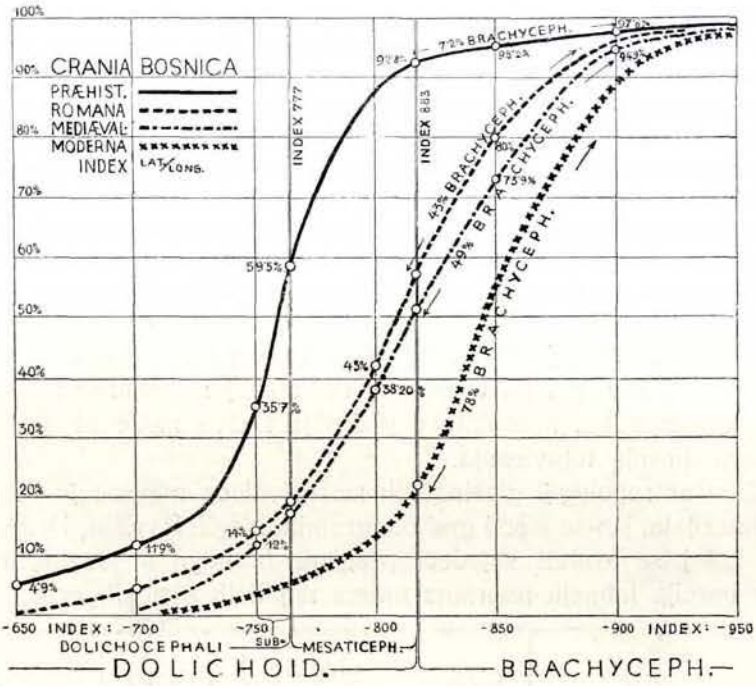

Slika 99. Diagram, koji predstavlja krivulju indeksa širine glasinačkih lubanja i progresivno napredovanje te krivulje prema brahicefaliji u rimsko, starokršćansko i sadanje doba.

U prvom diagramu lijevo predočena je krivulja, koja predstavlja indekse širine glasinačkih lubanja i savremenih dolinskih sojeničara, kako se razvija između dvije koordinate, od kojih horizontalno napredujuća označuje indekse širine lubanje a vertikalna postotke, proračunane iz broja mjerenih egzemplara. Desna krivulja do nje predstavlja indekse rimskih lubanja iz bosanskih grobova rimske dobe, treća predstavlja indekse lubanja iz coemeterija bosanskih starokršćanskih bazilika a četvrta indekse sadanjeg bosanskog stanovništva. Kako se na prvi pogled razabire, indeks širine od prehistoričke do sadanje dobe konstatno se odmiče od dolihocefalije a primiče brahicefaliji, to će reći: ljudska lubanja postaje sve oblija. Razmotrimo li razmak između pojedinih krivulja na diagramu i usporedimo li ga sa razmakom vremena između pojedinih perioda, kojima lubanje pripadaju, pasti će nam u oči velika srazmjernost.

Što nam taj diagram slikovno predočuje možemo izraziti i brojevima, jer pretežna polovina (t. j. $^3/_5$) lubanja prehistoričkih ima indeks širine između 731 i 794; rimskih između 766 i 850; sredovječnih između 771 i 862; modernih između 814 i 876.

Prema rečenom jasno je, da je progresija indeksa širine od dolihocefalije prema brahicefaliji očevidno funkcija, koja ovisi osim od etničkih dojmova donekle i od progresije vremena.

Glasinačke iskopine smieštene su, koliko je to bilo obzirom na prostor moguće, u 4 ormara (XIV.–XVII.) i to uvijek suvisli inventar pojedinih cjelokupnih grobnica, tako da si motrioc, pregledavajući ih, može od prilike stvoriti neki opći sud o karakteru pojedinih gromila i čitavih nizova. Predmeti iz pojedinih grobnica poredani su tu u grupama, koje su označene brojem dotične gromile, a pojedine grupe gromila iz iste nekropole označene su opet mjesnim imenom njenim. Razmatrajući nalaze, upozorićemo posjetnika tek na najvažnije a njemu samom valja prepustiti, da se zabavi detaljnim razmatranjem.

Ormar **XIV. 49.** U pultu pada najprije u oči iz gromile 3. kod Sokôca krasna velika fibula sa visokom trouglatom nogom i vrlo širokom petljom, po izradbi i veličini najljepši komad sa Glasinca a važno hronološko uporište, jer, kako je već rečeno, fibule ove vrsti idu od prilike u XIII. vijek pr. Is. a oblik im upućuje na kavkasko porijeklo (nekropole Koban, Bakšam, Čegem i dr. sravni *slika 81.*) Uz nju u istom grobu lijepa okrugla kopča, masivne grivne i naočaraste spiralne privjeske, sve determinirano gornjom fibulom.

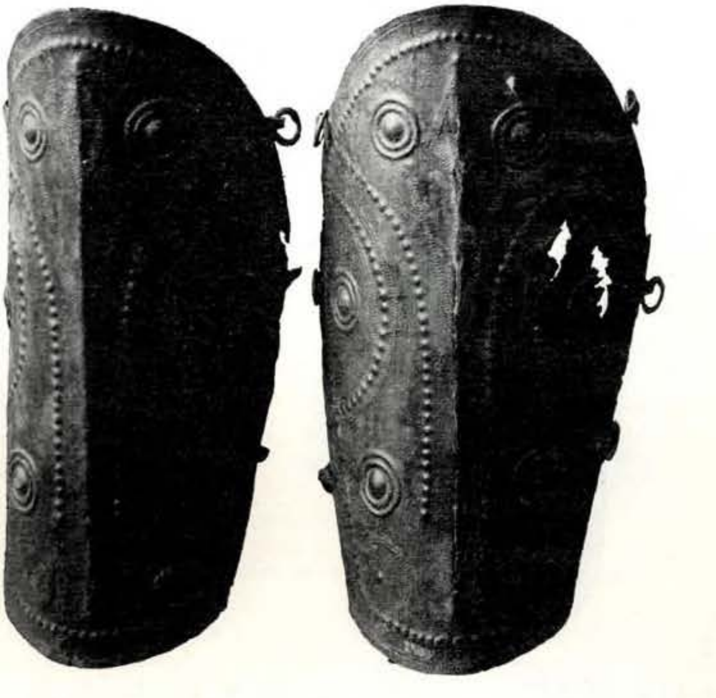

Slika 100. Par broncanih podkoljenica ilirskog oblika iz Ilijaka grom. 2.

Obilnim broncanim nakitom odlikuje se gromila I. u Talinama a naročito se ističe krstoliki cijevkasti nakit, koji ima na vrhu polumjesečnu plohu; velika fibula sa četverastom, dvaput probušenom nogom i dvije petlje na luku, dalje željezna koplja kao i u gromilama 2. i 3. iz Podlaza.

Tipni glasinački oblici su i okrugle broncane pafte, kako ih predstavljaju gromile iz Talina (2. i 3.), Podlaza (9) i II. Arareva gromila.

U gromili 2. iz Podlaza ističu se malene broncane privjeske u obliku ptice, koplja i vaze sa ručicom. Ovake su privjeske za Glasinac karakteristične a posudice sa ručicom imadu analogije u sličnim većim zemljanim posudicama, koje bi se katkada (na žalost rijetko!) nalazile i u gromilama.

XIV. 50. gore lijevo. U gromili iz Bandina brda I. nešto manja fibula sa trouglatom nogom tipa broncane dobe, tipološki nešto mlada a važna, jer se našla uz glasinačke dvopetljaste fibule sa četverastom nožnom plohom te nam služi za približno datiranje ovih. U istoj gromili mala jednostrano izljevena fibula sa jednom petljom, lemežu sličnom nožicom a luk pokićen nizom bobica. Gromila 5. iz Podpećina odlikuje se sa dosta velikim oblučastim fibulama sa jednom petljom, lukom koji se sastoji od niza kvrga a širokom trouglatom nožicom, koja završuje jabučicom. I ovo je tipni glasinački oblik.

XIV. 51. gore desno. Polovicu table zapremaju nalazi iz Arareve gromile kod Kusača, dosada najbogatije od sviju. Osobito lijep komad je pâs, koji se sastoji od broncanih astragalnih šipka a na oba je kraja pokićen lijepim broncanim kitama; okovi kajša u obliku dvostrukog krsta; masivne grivne i narukvice od broncane trouglate limene prutice sa lijepom ornamentikom. Dalje: 8 fibula i to četiri sa četverastom nožicom sa dvije rupe, dvije sa trouglatom širokom, gdje u jedne kraj završuje u jabučicu a u druge u kolut, za koji su povješane priveske u obliku broncanih kolutova. Lijepi niz amorfnih probušenih zrna jantarevih zasvjedočuju promet sa ovim produktom Baltijskog mora. Najljepši nalaz iz ove gromile je krasan korintijski šljem (V. i VI. vijek pr. Is.), koji se nalazi sa ostalim kacigama u ormaru XX. na dnu galerije (vidi *sliku 106.*) Dolje su dva lijepa pehara sa ručicom, koja nadvisuje rub, iz iste gromile.

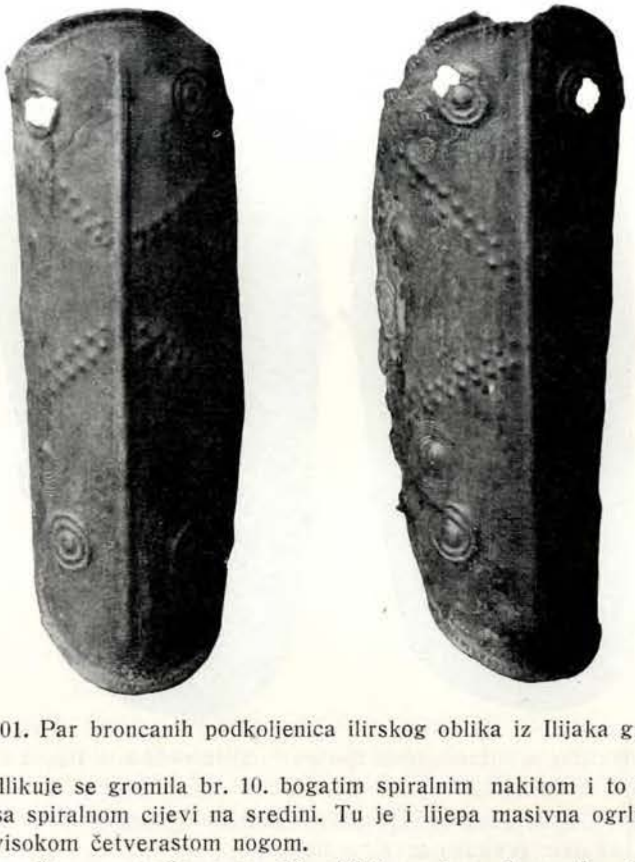

Slika 101. Par broncanih podkoljenica ilirskog oblika iz Ilijaka grom. 3.

Iz Talina odlikuje se gromila br. 10. bogatim spiralnim nakitom i to naočarastim i dvostrukim spiralama sa spiralnom cijevi na sredini. Tu je i lijepa masivna ogrlica (torquis) i dvopetljasta fibula sa visokom četverastom nogom.

XIV. 52. Šarenčeve vrtoče, grom. 12. obiluje zrnima od amorfna ali i obrađena jantara i zrnima od žuta emajla sa bijelomodrim očima. Za datiranje ove gromile služe dvije fibule čertoškog tipa. Crvena lokva gr. 2. obiluje broncanim nakitom, ali je u vatri vrlo štetovao te karakteristično predočuje deformaciju bronca uslijed paljevine.

XIV. 53. Krasna široka ogrlica (torquis) iz Maravića gr. 1. sa lijepom graviranom ornamentikom ide pod kraj broncane dobe. Crvena lokva gr. 10. obiluje broncanim nakitom i to pâs kao iz Arareve gromile sa duljim kitama; 6 spiralnih fibula na oblik slova S; 14 oblučastih fibula, većinom glasinačkih tipova; 3 privjeske u obliku vaze, spiralne podlaktnice a od željeza: saviti nož i 2 koplja i t. d.

XIV. 54. Podpećine grom. 1. ističe se time, što je u njoj bilo samo željeza i to 8 komada kopalja a uz to i mala belegija za brušenje oštrice.

XV. 55. Gosinja grom. 36. sa vrlo mnogo broncana nakita i to 17 (!) fibula, među kojima se ističu dvije sa lijepim broncanim kitama, usađenim u petlju na kraju produžene trouglate nožice. 5 pari narukvica. Osovo grom. 1. ima također obilje broncana nakita i jednu lijepu broncanu zdjelicu, uriješenu rebrastim izbočinama (à godron). Osovo grom. 2. odlikuje se sa dva željezna koplja, koja duljinom nadmašuju sve, što je dosele u Bosni od kopalja nađeno a i broncani nakit je obilan. Osobito se ističu 4 para krstolikih cijevi od kojih po jedan komad ima polumjesečasti list, 4 fibule glasinačkog oblika i ulomci koštanih okova od korica mača sa graviranim ornamentima sravni *sliku 94.*).

XV. 56. Kovačev dô grom. 109. Osobito tipni komad za sva naša nalazišta su toke sastavljene od velikih polukrugljastih, na sredini nešto koničkih dugmeta, pokićenih po rubu gustim nizom procjepa. Ovakih dugmeta nalazi se vrlo često u nalazištima naše prve željezne dobe makar i pojedince te su za ovu dobu vrlo karakteristični za Bosnu.

XV. 57. Podpećine grom. 17. i 20. ističu se velikim obiljem željeznih kopalja. Podpećine grom. 9. radi 6 fibula sa kvrgastim lukom a u svakoj sa nizom kolutastih privjesaka. Podpećine grom. 14. iznijela je lijepu vazu sa dvije ručice, koje nadvisuju široko, gore nešto suženo grlo.

XV. 58. Planje grom. 1. krasno veliko *(slika 95.)* i 2 mala broncana, disku slična dugmeta. Svi su ornamentirani a osobito lijepo prvi, zarubljen nizom šrafiranih trokuta a u sredini vrpčastim kolutom od oštrovijugaste prutice, koja se ističe nad šrafiranim dnom. Ulomak gvozdene fibule uz ovaj komad broncane dobe dokazuje, da su glasinački starosjedioci poznavali željezo već pod kraj II. milenija pr. Is. Planje grom. 9.: broncani diadem sa okrajcima, koji završuju u koničnu spiralu. Zagrađe grom. 3. i Sjeversko grom. 7. odlikuju se osobitim bogatstvom amorfnih i obrađenih jantarevih zrna i znatan su dokaz importu ove, onda vrlo skupocjene rude Baltijskog mora u naše krajeve, koju su uvažali putujući fenički trgovci. Za jantar kupovali su oni po Bosni zlato, kojim je još u rimsko doba (Plinij!) obilovao aluvij bosanskih rijeka. Time se tumači i oskudica zlata na Glasincu, a što je nađeno vrlo je neznatno, kao spiralna cijevčica od zlatne žice iz spomenute grom. 7. iz Sjeverskog.

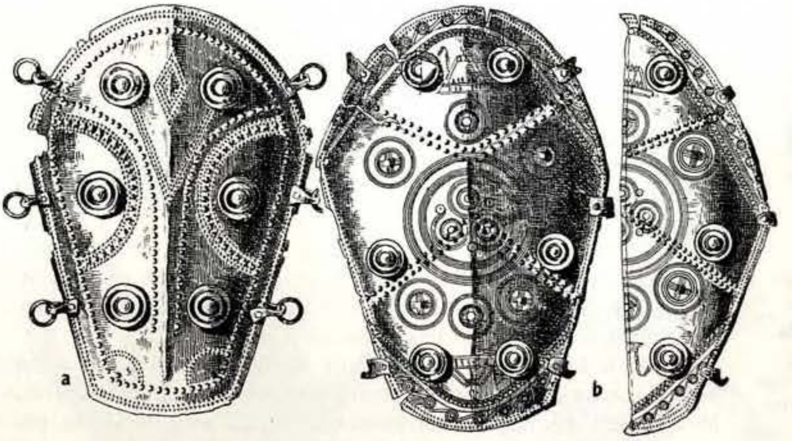

Slika 102. Ornamenti na podkoljenicama prikazanim u slici 100. i 101.

Vrlo važan komad je krasni srebrni relijef vepra iz Zagrada grom. 1., izrađen u grčkom arhaičkom stilu, upravo remek djelo ove umjetnosti. Starinu mu opredjeljuju ranolatènske fibule, nađene u istoj gromili.

XV. 59. Kovačev dô grom. 9., u kojoj je nađena kamena, čekiću slična probušena sjekira i trouglati gori zaokružen bodež od bronca, spada među najstarije gromile glasinačke i ide u one vrlo rijetke, kojima postanje ide pod kraj kamene a u početak broncane dobe. Oblik bodeža, komu je gornji rub pokićen nizom rupica za čivije, s kojima se oštrac prikivao uza sap najstariji je tipni oblik bakrenih, poslije broncanih bodeža a da je nađen uz kamenu sjekiru posve je kronološki opravdano. Ono par ulomaka željeza uz ova dva komada svakako je recentno i poslije dospjelo u gromilu.

Na istoj tabli spomena je vrijedna fibula sa visokom trouglatom nožicom i širokom petljom.

XV. 60. Na ovoj tabli vrijedno je promotriti fibule, broncane štipalice, ukosnice i dr., što predstavlja tipne glasinačke oblike iz nekropola sa Bandina odžaka, Hrastovače i Podvitnja.

Dolje lijepi grčki (importirani) skyphos sa dvije horizontalne, nešto prema gore savite ručice iz Hrastovače grom. 5. Slične posude nadene su u Čitlucima grom. 5., Sanskom Mostu grobn. 77., Mahrevićima i dr.

XVI. 61. Podlaze grom. 86. sa željeznom fibulom sa dvije petlje i trouglatom nožicom i sa željeznom spiralnom fibulom, dokazuje, kako je rano dospjelo poznavanje željeza na Glasinac. U istoj gromili spomena su vrijedne i četiri okrugle broncane pafte od pojasa.

XVI. 62. Ilijak grom. 19. obiluje bogatim broncanim nakitom i obiljem željeznih kopalja, Ilijak grom. 22. krasnim đerdanom od lijepih jantarevih zrna i emaljnih zrna.

XVI. 63. Ilijak 4. ima obilna broncana nakita. Osobito se ističe niz velikih oblih, u sredini krstoliko izrezanih broncanih dugmeta, koja su služila kao okov na pojasu, te je jedno, još osim toga bogatije ornamentirano, služilo kao kopča. Slični pas broncane dobe (od pr. XIII. v. pr. Is.) naden je u pokladu u Velikom Mošunju. Ovaj pâs može dakle služiti i za datiranje ostalih nalaza u ovoj gromili. Drugi pâs bio je uži a pokićen je bio polukrugljastim dugmetima, zarubljenim nizom vertikalnih procjepa. I tu je jedno dugme provideno kukom služilo za zakapčanje.

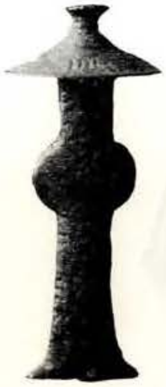

Slika 103. Broncani balčak mača uriješen inkrustiranim ornamentom iz Ilijaka grom. 2.

Od fibula, koje se prvim pâsom determiniraju, imamo spiralnu na oblik slova S, oblučastu s jednom petljom i trouglatom nožicom te oblučastu sa dvije petlje i lopatastom nožicom.

Ilijak grom. 13. odlikuje se na oko neznatnim ulomkom željezna mača (sãp), ali je on važan, jer se ovakovi mačevi nalaze inače samo od bronca, dočim ih na Glasincu eto od željeza, koje je bilo tu u uporabi u doba, dok se na sjeveru, primjerice u Halstattu, u starijem odsjeku grobišta, znalo samo za bronc. S time se slažu i dvije spiralne fibule na oblik slova S, načinjene takoder od željeza.

Lijep i za Glasinac tipni komad je kamena belegija, usadena u lijepu broncanu dršku *(slika 98.)*. Sličnih komada nađeno je na Glasnine po nekoliko, a dosele nam nisu poznati ni sa kog drugog nalazišta. I broncana zdjelica sa pupčastom izbočinom na dnu vrijedna je spomena.

XVI. 64. Mlad grom. 10. ima lijepi broncani nakit a osobito se ističe velika uresna igla sa krugljastom glavicom i graviranim gornjim dijelom igle. Mlad grom. 13. ima obilno broncana nakita, osobito široki pâs od astragalnih šipka, 12 kom. spiralnih, 8 kom. oblučastih fibula, narukvicâ, broncanih zrna, ukosnicâ i t. d. Kao nakit služilo je i devet ljusaka od školjke.

XVI. 65. Rusanovići grom. 49. ima opet jedan željezni mač sa drškom, koji po obliku pripada broncanoj dobi. Rusanovići grom. 72. ističe se obiljem željeznih kopalja.

XVI. 66. Podpećine grom. 14. predstavlja lijepu seriju od 9 fibula sa kvrgastim lukom i nizovima kolutova kao privjeske. Zanimive su i široke narukvice, smotane od trouglate limene ploče sa lijepim punktiranim ornamentom (i inače često!). Podpećine grom. 26.: osim niza fibula i dr. vrijedne su spomena tri privjeske u obliku posudice (oinohoë) sa dva koluta za smještanje privjesaka. Podpećine grom. 94.: opet željezni mač oblika broncane dobe. Podpećine grom. 85.: ogra od jantarevih zrna i od broncanih, koji imadu oblik cijevčice sa dvije latice kao krila.

XVII. 67. Mlad grom. 29. osobito lijepa broncana ogrlica (torquis) s graviranom spiralnom ornamentikom. Čitluci grom. 1. sa vrlo bogatim nakitom, koji se sastoji izm. ostalog od 4 lijepe masivne grivne, broncanog tutulusa od štita sa šiljkom na vrhu izbočine, *(slika 96.)* broncanih falera, *(slika 97.)* krstolikih, cijevkastih ornamenata, od kojih dva imadu polumjesečastu laticu, malih dugmeta, kojima je bio obašiven pojas, malih krstolikih dugmeta. Osim toga lijepa broncana godronirana zdjela i broncano cjedilo. Medu gvozdenim oružjem ističu se dvije željezne dvosjeklice sjekire (securis biceps).

XVII. 68. Rusanovići grom. 5. ima veliku obločastu fibulu trouglate nožne ploče; Taline grom. 1. veliki amorfni grumen jantara; Brezje grom. 2. seriju od 9 fibula.

XXII. 69. Osovo, grom. 1. sa dosta bogatim broncanim nakitom i željeznim oružjem te nekoliko belegija za brušenje oštrice. Zanimiv je i broncani lanac.

Rusanovići, grom. 6.: ističe se mala belegija sa broncanim okovom, koji je služio kao držak.

U istom ormaru dolje mala zemljana oinohoë iz Rusanovića, dva lijepa broncana lončića i mali skyphos, na komu su naslikane glave sove iz Čitluka, tri broncane zdjelice sa ispupčanim dnom iz Brezja i lijepe kratke broncane potkoljenice (knemide) iz Čitluka (grčki import!).

Tabla VIII.

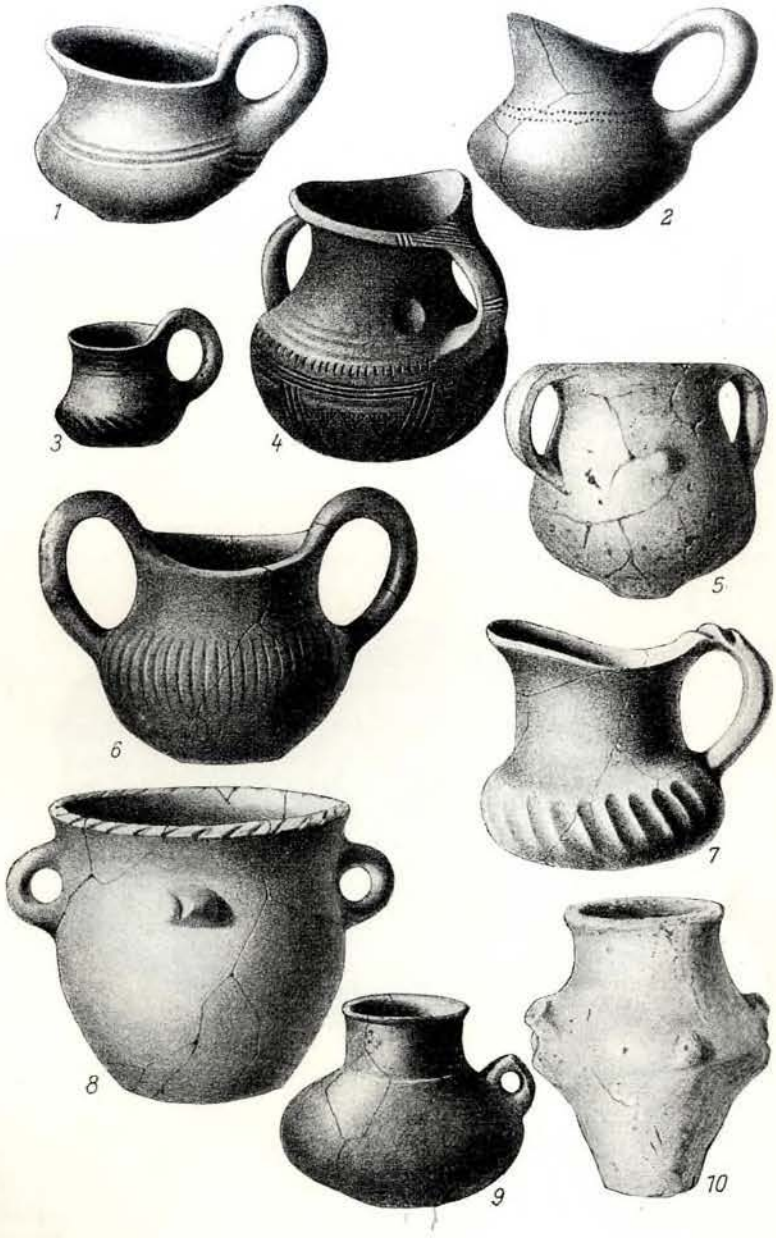

Razne posude iz gromila sa Glasinca i iz Štrbaca.

XVII. 70. Ilijak, grom. 2. sa vrlo bogatim sadržajem. Osobito se ističu broncane potkoljenice *(slika 101.)* kao domaća imitacija gornjeg grčkog uzora te prikazuju, kako je barbarski umjetnik plastiku prirodnog anatomskog oblika nadomjestio ornamentalnim motivima. Uz to pâs, koji je bio pokovan velikim polukrugljastim dugmetima sa radijalnim procjepima na rubu, šest broncanih kopča i željezni mač (oblik broncane dobe). Od fibula ostala su samo tri ulomka: lamele sa iglom, uz koje je bila prikovana plohasta fibula od materijala (kosti ili što slična), koji je propao.

Slika 104. Broncana velika zdjela iz Ilijaka, grom. 2.

Ilijak, grom. 2. Također vrlo bogata. Među nalazima ističu se lijepe potkoljenice *(slika 100.)* kao i prеđašnje, godronirana zdjela od bronca, polukrugljasta zdjelica i kupa od bronca, grivne i dugmeta od toka a nada sve belegija sa vrlo lijepom broncanom drškom *(slika 98.)* i broncan, sap od željezna mača, uriješen inkrustiranim ornamentom *(slika 103.)*.

Slika 105. Velika broncana zdjela iz Osova, grom. 2.

XVII. 71. Ilijak, grom. 13. Broncane potkoljenice oštećene hrđom i belegija sa lijepom broncanom drškom *(slika 98.)*. Gosinja, grom. 23. obilni broncani nakit: pâs, grivne, 12 fibula; Gosinja, grom. 26. željezna koplja.

XVII. 72. Predstavlja više grobnicâ sa dosta lijepim inventarom, osobito Rusanovići, grom. 1. i 5. Vrhlazje, grom. 4. ima lijepu kamenu sjekiru sa probušenom rupom i uz to fibulu sa visokom trouglatom nožicom broncane dobe. Fragment željezna koplja nikako ne pristaje uz ovo dvoje te je kasnijeg porijekla.

Na ovom ormaru gore smještene su dvije velike plitke broncane zdjele, veća iz Osova, *(slika 105.)* manja sa Ilijaka *(slika 104.)*.

2. Prehistoričke broncane kacige.

Najskupocjenija zbirka starina u prehistoričkom odjelu zemaljskog muzeja je zbirka broncanih kaciga, smještena u ormaru br. XX. Vrijednost te zbirke sastoji se u tome, da osim Louvra u Parizu malo koji muzej posjeduje tako bogatu zbirku broncanih kaciga a još više u tome, da ni Louvre nema tako obilnu seriju iz jednog i vremenom i prostorom tako ograničenog područja.

Na čelu ove serije stoji kaciga iskopana god. 1889. u Ararevoj gromili kod Čavarina. Po obliku ide u grupu takozvanih korintijskih kaciga a po dobi u vrijeme oko VI. vijeka pr. Isusa. Ona je nesumnjivo grčki import a kao analogija smještena je uza nju kaciga grčke provenijencije istoga oblika, iskopana u Olimpiji i dobavljena 1899. za naš muzej. Ova kaciga za nas ima tu važnost što nam daje na pomoć dosta važan i pouzdan kriterij za hronološko opredjeljenje ostalih bogatih broncanih nalaza raznih lokalnih oblika iz bogate Arareve gromile, koji su smješteui u ormaru XIV. 49. (sravni *sliku 106.*).

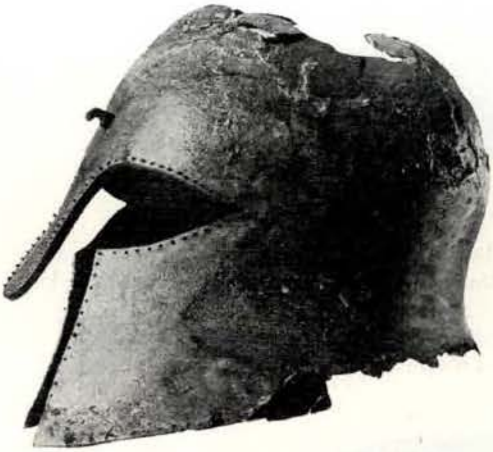

Slika 106. Broncana kaciga korintijskoga oblika iz Arareve gromile na Glasincu.

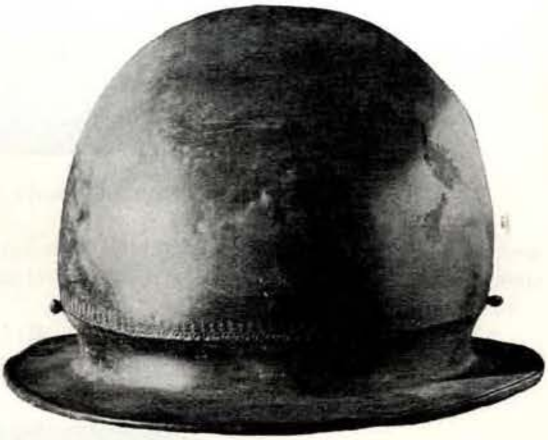

Slika 107. Broncana kaciga prehistorička etruškog oblika iz Gradine Čungara kod Cazina.

Sublizu istoj dobi pripada i kaciga iz Gradine Čungara kod Cazina, iskopana u aprilu godine 1894. I ona je strani import i to po svome karakterističnom, škrljaku sličnom obliku iz Etrurije. Odlikuje se upravo izvrsnim načinom sačuvanja i krasnom, kao malahit zelenom, sjajnom patinom. Te su kacige vrlo običajne u etruščanskim kulturnim slojevima, nađene su počesto u originalu i tamo i u susjednim zemljama do u Alpinske zemlje a junaci, prikazani često na situlama ovoga područja, nose većinom kacige ovoga oblika (sravni *sliku 107.*).

Iz iste Gradine ima muzej niz drugih nalaza manje vrijednosti, većinom zemljanih prešljenova, broncanih kolutova i ulomaka, koštana halata i kremenih trijesaka i noževa. Sve to je smješteno u okviru br. 27. a kao zanimiv komad može se spomenuti luk fibule *„con apici nel centro"*, koji vrlo sjeća tipnih egzemplara iz krematorija u Gorici.

Treći oblik je zastupan u lijepoj seriji primjeraka. Razlikuje se od korintijskog time, što fali štit za nos i prednji dio obraza te ima po strani dvoje lisnate latice, koje imaju da štite obraz. Značajna su i dva izbočena povora, koji idu uporedo od čela do zatiska a izmedu njih bila je nekoć smještena krista od konjske grive. Prije svega je tu jedan lijep primjerak iskopan god. 1896. nedaleko Gradine u Dônjoj Dolini (vidi *sliku 108.*), koji ima za nas taj lokalni interes, što je to bio prvi prehistorički komad, koji je dospio sa ovog za nas toli važnog kulturnog tla u zemaljski muzej a važan i s toga, jer je na gredi Mate Petrovića I. iskopan i drugi posve sličan, ako i više oštećen egzemplar, smješten s ostalim nalazima sa ove grede u prizemlju u ormaru X.

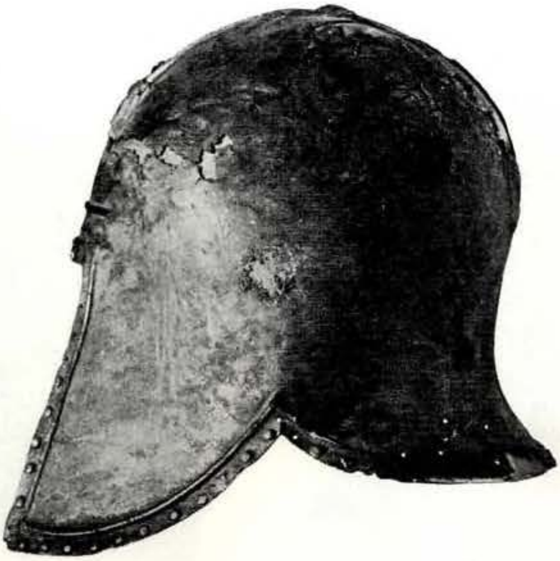

Slika 108. Broncana kaciga ilirskog oblika iz grobnice sa Grede Mate Petrovića I. u Dônjoj Dolini.

Druga dva egzemplara iskopana su god. 1900. u jednoj velikoj gromili u Plani kod Bileka (vidi *sliku 109.*), u kojoj su nađene i obilne druge starine, smještene u okviru br. 28. Tu je bilo prije svega 6 oblučastih fibula sa četverastom nožnom plohom, koje predstavljaju sekundarnu formu prvotno grčkog oblika, veliko obilje ukosnica sličnih onima, koje se pojavljuju u krematoriju u Gorici kod Posušja, sitna srebrna nakita, staklenih i jantarevih zrna od emalja i obilje željeznih kopalja.

U Ljubuškom kotaru, čini se, bilo je obilje kaciga ove vrsti, jer mi otale imademo u ovom ormaru tri predstavnika: jedan, uslijed vatre vrlo oštećen komad iz krematorija u Gorici kod Posušja, nađen 1897. uz obilje nalaza smještenih u ormaru XXIV. 79.—81.; drugi iz Gruda kod Ljubuškog iz jednog nalazišta, koje još nije pobliže proučeno, nađen 1896. i napokon dosta neznatni ulomak lijeve pole kacige, nađen na Prisojskoj gradini u Drinovcima god. 1898. Serija ove vrsti kaciga završuje napokon najbolje očuvanim komadom, koji je godine 1908. obreten slučajem u kamenom grohotu, što se otisnuo niza stranu kod Podstinjske ćuprije niže Kiseljaka. Da se upotpuni serija bosanske provenciencije, smještena je u istom ormaru i reprodukcija jednog ulomka ovakove kacige iz okolice Travnika koja se nalazi kod Isusovaca u Travniku. Mi dakle imamo ovaj tip u Bosni samoj reprezentiran sa devet predstavnika a najbliža nalazišta većine ostalih dosele poznatih egzemplara nalazimo u susjedstvu Bosne: iz Dalmacije 2 komada u muzeju u Spljetu, 1 u Kninu a 1 komad u Zagrebu (iz Labina): iz Albanije ulomak iz Lači; iz Srbije (Trstenik) 1 u Biogradu a iz daljne okolice jedan komad u muzeju u Kološvaru iz Sedmogradske i iz Kapudžilara kod Salonike u privatnom posjedu u Engleskoj. Na području Grčkom poznata su ova nalazišta: 1 kom. sa akropole u Ateni i jedan neodređena nalazišta u narodnom muzeju u Ateni, dva komada iz Olimpije, od kojih je jedan dospio u Oxford i jedan iz Lindosa u Berlinu (zbirka Lipperheide). Osim ovih ima još četiri predstavnika ovog tipa nepoznate provenience, koji ali svakako pripadaju opsegu, označenom gornjim nalazištima[1]).

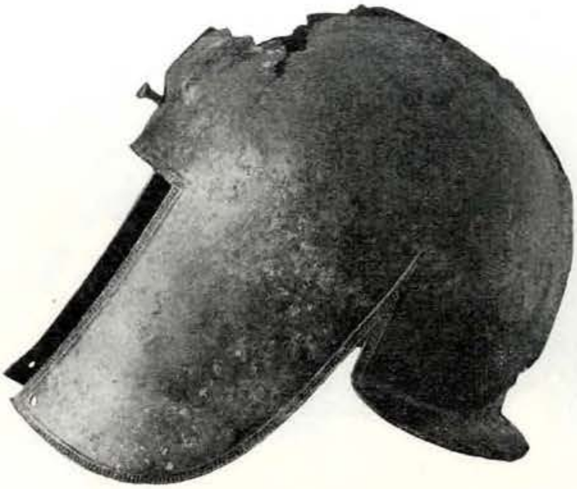

Slika 109. Broncana kaciga ilirskog oblika iz gromile kod Plane (kotar Bilek).

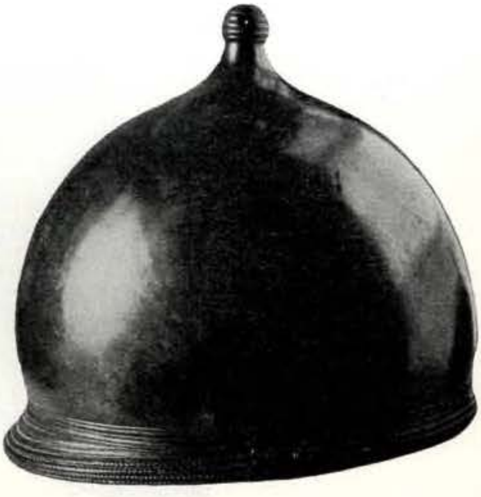

Slika 110 Broncana prehistorička kaciga mlađeg etruškog oblika sa Vrankamena kod Krupe.

Pudručje ovoga oblika šljemova ograničuje se dakle poglavito na zapadnu polu balkanskog poluostrva a brojem najobilnije je zastupan u ilirskom području (14 kom.) te se prema tome ovaj oblik može zvati upravo ilirskim.

Najmlađa prehistorička kaciga, nađena u Bosni je krasno crnozeleno patinirani egzemplar, nađen 1888. na Vrankamenu kod Krupe[2]), darovan muzeju od gradskog liječnika u Krupi D. T. pl. Bjelinskog. Ovaj šljem nađen je zajedno sa velikom množinom broncana novca kartaškog, numidskog, egipatskog te italskih asova i broncanih kolača. Ovi novci idu od prilike u doba od 300.—118. god. pr. Isusa te prema tomu mogu poslužiti kao pomagalo za ustanovljivanje starine kacige.

Po svom obliku pripada ovaj šljem mlađem odsjeku etrušćanske kulture. Najviše analogija ima u gornjoj Italiji, odakle se radijalno šire u susjedne zemlje te su pojedini komadi dospjeli ne samo u keltska alpinska područja nego i u Francesku a kako ovaj naš egzemplar dokazuje i u Afriku, jer nema sumnje, da po velikom obilju afrikanskih novaca, smijemo zaključiti, da ga je ponio koji kartaški trgovac sa ovim novcem i ostalim broncanim komadima amo, da ga zamijeni za domaće proizvode. Kaciga iz Vrankamena spada svakako među najljepše i najbolje sačuvane komade ove vrsti (sravni *sliku 110.*).

---

[1]) Po jedan komad u Beču (zbirka Franz Trau), Berlinu (Antiquarium), Kopenhagenu i u Engleskoj u Fitzwilliam-muzeju.

[2]) Sravni: Dr. Truhelka: Broncani šljem od Vrankamena kod Krupe u Glasniku zemaljskog muzeja VI. 491.

3. Nekropola u Sanskom Mostu[1]).

Ova nekropola obretena je 1895. gradeći cestu do gradske klaonice u Sanskom Mostu te je na nju prvi upozorio tadanji kotarski predstojnik gosp. Josip pl. Marković-Progarski. 1895 i 1896. raskopano je to grobište te je u njem obreteno 176 grobnica i to 96 skeletnih grobova, zakopanih od prilike 75 *cm* pod površinom i 79 grobova sa paljevinom, sahranjenom obično u zemljanoj žari a ukopanom 1·2 do 0·3 *m* duboko. Neke skeletne grobnice bile su izvana označene pločama miljevine, usađenim vertikalno u zemlju više glave i više nogu, a katkada su i strane rake bile obložene miljevim pločama. I tu su, sudeći po prilozima, bili skeletni grobovi stariji a žare s mrtvačkom paljevinom mlađe.

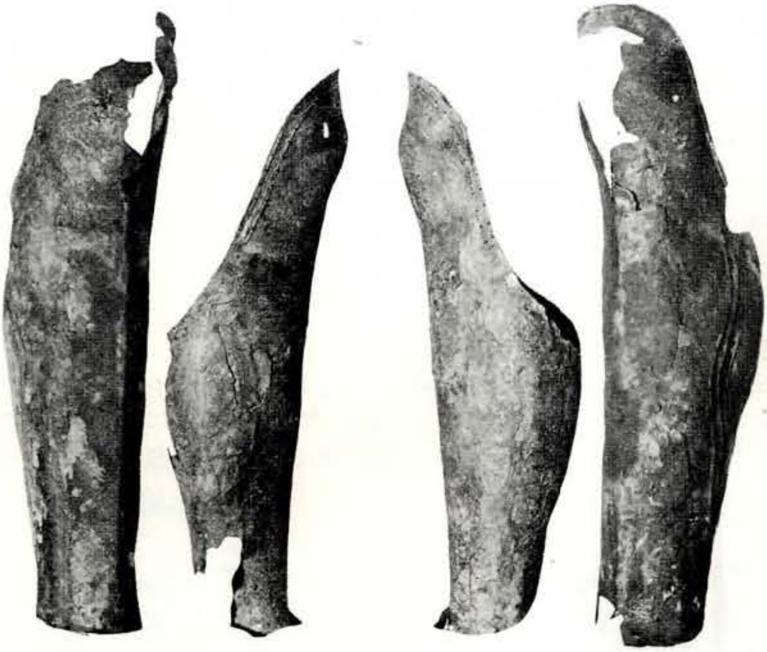

Slika 111. Dva para broncanih podkoljenica *(knemida)* iz Sanskog Mosta. Obje na kraju iz grobnice 2., srednje iz gr. 55.

Starinu grobišta opredjeljuju dosta točno fibule. Nađeno je svega 142 komada i to 7 spiralnih, 7 plohastih, 5 jednopetljastih oblučastih fibula sa dugom nožicom, 36 fibula običnog tipa čertoškog, 79 čertoških fibula sa širokom spiralnom glavicom, koju nadvisuje tetiva u visokom luku (t. zv. »Armbrust«-Certosa-), 5 ranolatènskih i 3 srednje latènske fibule. Glavni dio fibula predstavljaju čertoške — dakle iz početka od V. vijeka a među njima prevladava produkt mlade evolucije tako, da je grobnica većim dijelom obstojala u slijedećim vijekovima do u III. vijek, gdje ali jenjava, jer ima samo 3 srednjelatènska egzemplara. Pošto se prva tri oblika mogu računati starijim od čertoških, ovo je groblje postojalo od prilike izmedu VI. i III. vijeka prije Isusa.

---

[1]) Sravni: Franjo Fiala: Das »Flachgräberfeld u. d. prähistor. Ansiedlung in Sanski Most« u Wiss. Mitt. 1899.

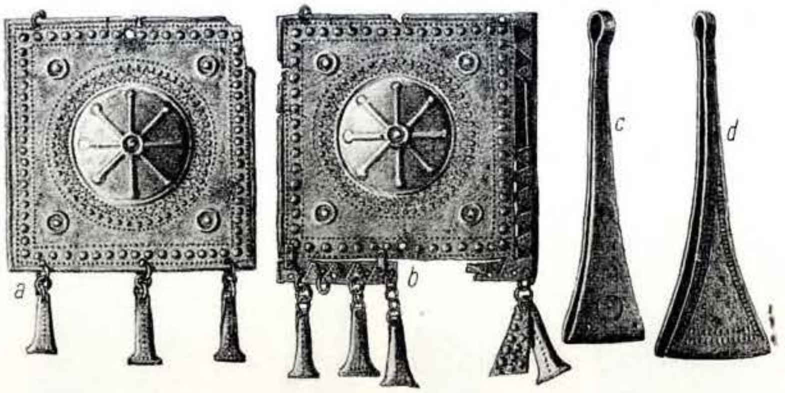

Slika 112. Dva velika okova pojasa iz Sanskog Mosta gr. 5. Dvije broncane štipalice odanle, *c* iz gr. 80., *d* iz gr. 26.

Sravniv iskopine iz ove nekropole sa glasinačkim, pada u oči, da tu nema gotovo ni jednog tipnog glasinačkog oblika, kao da izmedu Krajine i Glasinca u prehistoričko doba nije bilo kulturne sveze. Prije će se ta sveza naći prama sojenicama dolinskim, s kojima ih veže srodna keramika, stanoviti oblici ukosnica i fibule tipa čertoškog. Ta fibula međutim nije italski import, već ju imamo smatrati zajedničkom svojinom naroda, koji je u polukrugu oko mletačkog zaljeva bio u etničkoj i kulturnoj svezi sa gornjoitalskim suplemenicima.

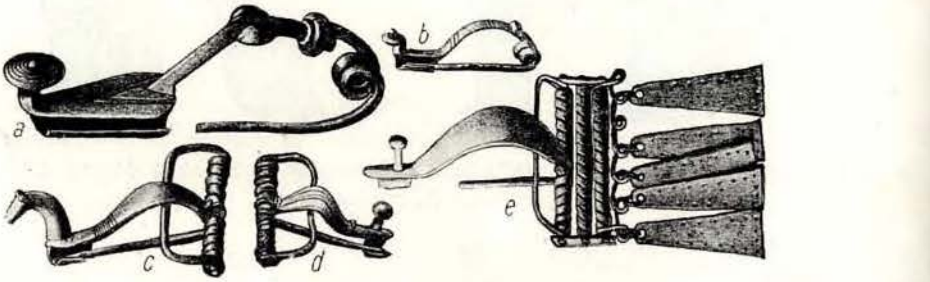

Slika 113. Tipne fibule I. željezne dobe iz Sanskog Mosta. Prvotni *certosa*-oblik: *a* iz gr. 117., *b* iz gr. 79.; *certosa*-oblik sa velikim lukom na glavici: *c* iz gr. 58., *d* iz gr. 33., *e* iz gr. 121.

Kao import iz Italije možemo shvatiti lijepo ornamentalno islikani skyphos iz grobnice br. 77. tabla IX. *slika 12.*, koji je etrurske proveniencije a import iz Grčke predstavljaju nam dva para upravo krasno modeliranih visokih broncanih podkoljenica, koje spadaju medu naše najljepše nalaze ove vrsti *(slika 111.)*.

Nedaleko grobišta, tik obale Sane a niže ušća Zdene, obreteno je na dugoljastoj humci i naselje prehistoričara, koji su sahranjeni u ovoj nekropoli. Tu je nađeno nekoliko kućišta, obilježenih ognjištima a žitelji bavili su se, kako se čini, i kovanjem željeza, jer je tu nađeno i halata kovačkog i ostanaka jedne peći, koja je mogla služiti za taljenje željezne rude a oko nje mnogo željezne rude, troske, drvena ugljena i t. d. Željeznu rudu dobavljali su ovi kovači iz izokolnih majdana, koji za Sanski Most od vajkada predstavljaju nacionalno ekonomsku vrijednost. U dolini Japre ima prastarih gromila troske, koje potječu od starih duhaonica, u Šehovcima, nadomak Sanskom Mostu, nađeni su ostanci rimskih duhaonica a u novije doba radilo se u majdanima Kruhari, Sasini, Škrljevitoj, Starom Majdanu, Staroj Rijeci, Briševu i Adamuši.

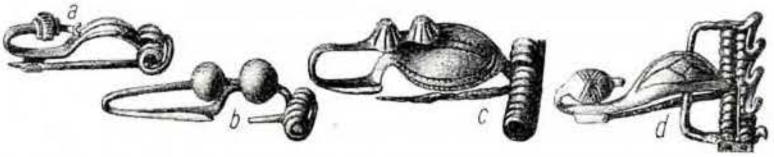

Slika 114. Ranolatènske fibule iz Sanskog Mosta: *A* iz gr. 109., *c* iz gr. 173., *a* iz gr. 107. Srednjolatenska fibula: *b* iz gr. 95.

Nalazi iz ovog našeg prehistoričkog rudarskog naselja tipološki odgovaraju posve nalazima iz grobišta te se time obima ustanovljuje suvremenost.

U pultu ormara **XXIII. 73.** padaju nam u oči dva neobična oblika nakita, koji u doba glasinačko nismo našli i to u grobnici 157. četiri velike okrugle uresne ploče sa širokom rupom u sredini i dva para koluta od broncana lima, koji predstavljaju savitu, širokom mosuru sličnu žlijeb

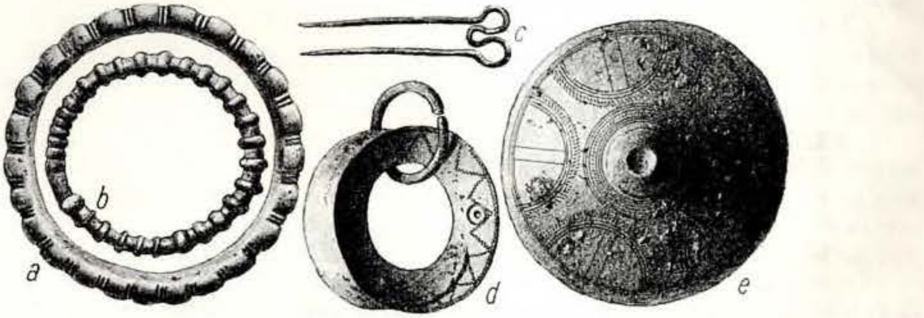

Slika 115. Obični oblici broncana nakita iz Sanskog Mosta. *A* i *b* broncane grivne iz gr. 75. i 62.; *c* ukosnica iz gr. 48.; *d* sljepočni kolut iz gr. 104.; *e* veliko uresno dugme iz gr. 103.

a u kolut usađen je od plosnate prutice saviti široki spiralni kolut. Ovaj potonji nakit nešta je tipna za nekropolu u Sanskom Mostu, jer se češće tu nalazi (n. pr. gr. 104., 147., 167. i t d.), ali ga nađosmo i u krematoriju u Gorici, sporadički na Gredama u Dolini i u nekropoli u Jezerinama. Značenje ovog nakita bilo je do nedavno nepoznato a protumačeno je tek slučajno, jednim komadom sa istog grobišta, darovan zemaljskom muzeju od gosp. G. pl. Barcsaya, kotarskog predstojnika u m. i koji je posebnim kolutom bio usađen u glavicu jedne ukosnice. Bio je to dakle nakit na glavi a oko onog žlijeba mosurastog koluta omotavali se možda pramovi kose ili pletenice. Nađeni su uvijek u parovima te su po tom bili smješteni simetrički. Oblik ovih kolutova predočen je na *slici 115. d.*

U grobnice 130. ističu se tri fibule jedne sekundarne forme tipa La Certose, u koje je glavica proširena u široku spiralu, od koje se u obliku visokog luka savija žica ispod luka fibule.

Njemački arheolozi nazvali su tu fibulu »Armbrust-Certosafibel«. U Sanskom Mostu ta se fibula osobito iskitila time, da se za spiralnom cijevi glavice kao nakit smjestila druga ili još i treća a niz ovu visi gusti niz lepirica uska trouglata oblika od tanka broncana lima. U istoj grobnici ogrlica od krupnih modrih i žutih emaljnih zrna sa šarenim očima. (Sravni za oblik fibulu *e* na *slici 113.*)

Grobnica br. 95. zanimiva je radi tipne srednjolaténske fibule; grob. 173. radi hamajlije od medvjeđeg zuba, koji je od broncane patine vas infiltriran i pozelenio; grob. 136. radi fibule neobična oblika, široka ispupčena luka i zavraćene glavice, koja ima oblik izbočena dugmeta. Ta fibula predstavlja sporadični lokalni oblik.

XXIII. 74. Spiralna fibula sa osamicom u sredini u grobnici br. 127. veže ovo grobište sa starijim odsjekom željezne dobe. U grob. 121. ističe se lijepa serija fibula sa gustim lepiricama pokićena; u grob. 121. par grivna sa nizom zrnastih izbočina predstavlja oblik narukvica, koji se prvi puta tu pojavljuje i podržaje neko vrijeme i u mladim nalazištima. U Sanskom Mostu opažamo ga često (Oblik sličan grivnama *a* i *b* na *slici 115.)* Na istoj tabli ističu se počesta željezna koplja a u grobnice 126. dugi željezni mač sa laticom drška, koja je prema osi mača oštro savita.

XXIII. 75. U grobnici 36. ističe se serija od šest fibula običnog čertoškog tipa; osim toga vidi željezna koplja u grob. 3., 12., 14., 45.; broncane štipalice (grob. 4., 26.); kamene brusove (grob. 12., 26, 45.); ukosnice od broncane žice, savite na glavici u dva kolutića (grob. 6., 26., 48.) i sa krstolikom glavicom (grob. 48.. 67.) te medvedi zub iz grob. 37. Dolje u ormaru tri male posudice sa jednom drškom.

XXIII. 76. U sredini pulta lijepi broncani nalazi, sabrani u području grobišta u sekundarnom položaju. Spomena su vrijedne dvije lijepe spiralne fibule sa »osmicom« u sredini, četiri lijepe, zrnima pokićene grivne, lijepa serija fibula tipa čertoškog sa lûkom u glavice a osobito dvije lijepo ornamentirane četveraste ploče od bronca na jednom rubu pokićene privjeskama, koje su služile kao okov na širokom pojasu (vidi *sliku 112. a, b).* Vrlo zanimiv je ulomak luka jedne fibule; po obliku ide u grupu mlađih derivata tipa La Certose a ima nožicu sa dva postrana žlijeba — dakle za dvije igle — koja završuje u lijepu ovnovsku glavicu.

Grobnica br. 75. ističe se radi para osobito velikih masivnih grivna; grob. 133. radi dvije dugoljaste fibule običnog čertoškog tipa; grob. 58. radi male čertoške fibule sa lûkom na glavici, u koje nožica završuje u konjsku glavicu (vidi *sliku 113. c.).*

Zanimiva su i jantareva zrna u grobnicama br. 76. i 99., koja su prvobitno bila nanizana na željeznom kolutu.

XXIII. 77. Ova tabla predstavlja lijepu i tipološki dosta potpunu seriju željeznih kopalja, koja zasvjedočuju ratobornost japodskog naroda u ovom kraju. Dolje na tabli niz tipnih kratkih mačeva sa uglato savitim hrptom, uvitom i na sredini proširenom oštricom. Vrijedno je i osvrnuti se na primjerke malih sulica na istoj tabli.

XXIII. 78. Osim serije željeznih kopalja sa jakim središnjim povorom ističe se tu grob. 104. lijepim broncanim nalazima, od kojih ćemo spomenuti samo ulomke plohastih trouglatih fibula, koje su na licu urešene sa po tri grupe koncentričnih izbočenih kružnica, jer nam ti ulomci predstavljaju analogije sličnim dolinskim komadima. U grob. 81. devet komada malih fibula običnog tipa La Certosa; u grob. 111. uski okovi pojasa sa izbočenim dugmetima i privješenom halkom.

U istom ormaru valja naročito upozoriti na dva osobito krasna para broncanih potkoljenica (knemida), jer su to najljepši nalazi iz ove nekropole. Oni predstavljaju grčki import, koji po plastičnoj umjetničkoj izradbi spada među najljepše komade te vrsti a savršenost još više pada u oči, ako ove naše komade prispodobimo sa fragmentom nađenim u Olimpiji i u Elidi, što je smješten u jednom okviru u stubištu dvorane (vidi *sliku 111.).* Istaknuti valja i lijepu crnu vazu sa izbočenim trupom urešenim širokim pupcima i jednom drškom, koja je gore po stranama urešena životinjskim glavicama *(tabla IX. slika 6.).*

Keramički proizvodi iz ove nekropole smješteni su u ormaru br. **XVIII.** Mi tu vidamo obične urne tipa vilanovskog sa proširenim trupom i konički suženim grlom i dônjim dijelom, posude sa jednom i dvije drške, koje poznajemo već iz dolinskog naselja a donekle i sa Glasinca, zdjelice, lonce, lončiće i t. d. Kao novi oblici ističu se tu jedna posudica u obliku dugoljaste četveraste kutije, jedna prosta zdjela sa dugim debelim klinastim drškom a po strani pod rubom sa usnom za izlijevanje i napokon komad u obliku konjske glave sa dugim vratom na dnu i na ustima otvorenim *(tabla IX. slika 4.).* To prema tomu nije bila posuda, nego je možda služilo kao grlo na mijehu, koji se uz vrat posude privezivao, da se iz njega lašnje toči tekućina. Svakako je to zanimiv komad, koji u tom obliku inače od nikale ne poznajemo. (Sravni *tablu IX.,* gdje su prikazani najobičniji oblici posuda).

Tabla IX.

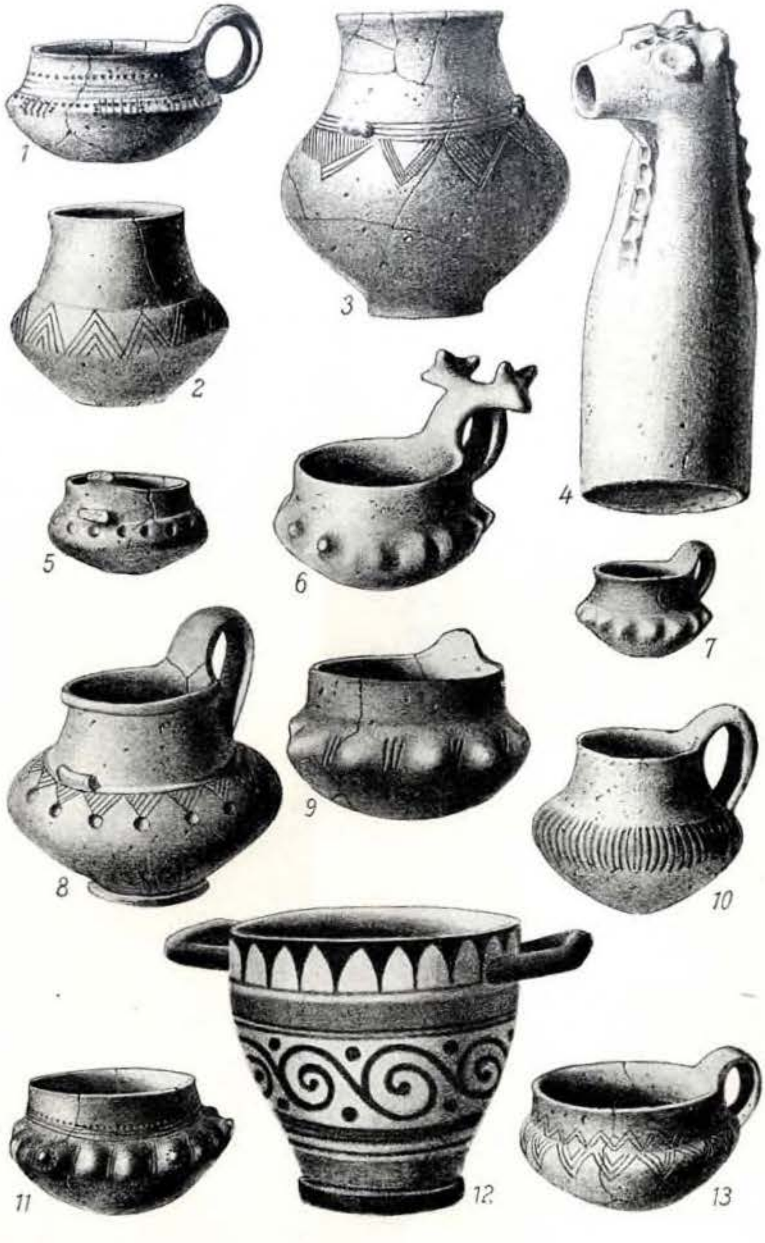

Razni oblici posuda iz prehistoričkog grobišta u Sanskom mostu. (Br. 1. iz gr. 2., br. 2. iz gr. 87., br. 3. iz gr. 38., br. 4. iz gr. 96., br. 5. iz gr. 74., br. 6. iz gr. 14., br. 7. iz gr. 58., br. 8. iz gr. 121., br. 9. iz gr. 126., br. 10. iz gr. 73., br. 11. iz gr. 71., br. 12. iz gr. 77., br. 13. iz gr. 53.)

4. Krematorij u Gorici kod Posušja[1]).

Ormar XXIV. 79.–81.

U Sovičkom polju, u selu Gorici, u takozvanoj Bekiji, tik do dalmatinske granice, obreten je god. 1898. na njivi Ive Kapurala zanimiv prehistorički spomenik u obliku male zgrade 5 *m* dugačke a 4 *m* široke, razdijeljene debelim zidom u dvije pole a spojene na sredini vratima. Zidovi ove zgrade bili su dosta debeli — naravski suhozina — a išli su u zemlju do 1·5 *m* duboko. I nutarnje dno zgrade bijaše oko 1 *m* niže nego izokolno u njive. Izvana oslanjala se uz nju manja, tanjim zidom opasana zgrada, možda tek kaka spremnica. Čitavo dno zgrade bilo je pokrito debelim slojem gromače, koja se sastojala od velike mase spržеnih ljudskih kostiju, ugljena, pepela, crijepovlja lonaca i broncana nakita, koji je manje više od vatre stradao. Bio je to dakle krematorij u pravom smislu, gdje su lješine pokojnika spalili na lomači i ostavili odmah na mjestu ostanke paljevine, ne sabirući ih — kao obično — u žare, koje bi se posebno sahranjivale.

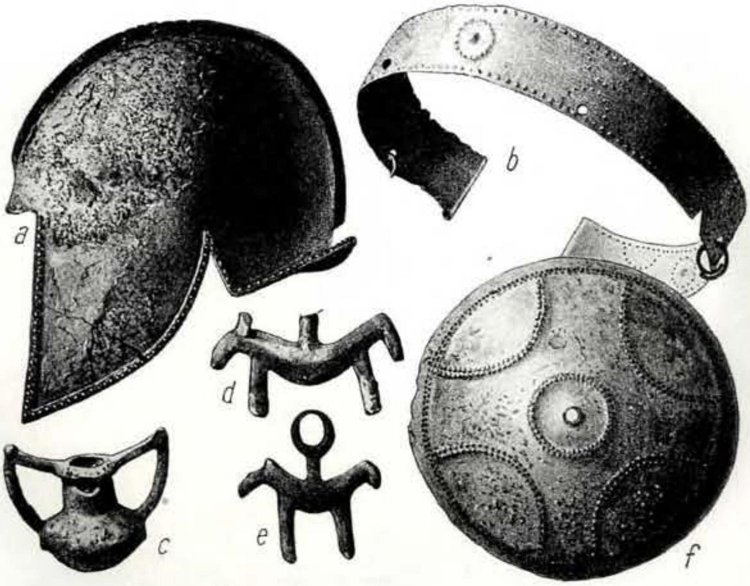

Slika 116. Razni nalazi iz krematorija u Gorici kod Posušja: *a* ilirska kacica, *b* broncani diadem, *c—e* privjeske od bronca, *f* velika uresna ploča.

Izvan ovog krematorija nađena je osamljena raka, ozidana kamenicama a u njoj ostanci skeleta bez ikakva nakita.

Prem je većina bronca uslijed vatre vrlo štetovala, sabrano je tu ipak lijepo obilje broncana nakita i željezna oružja, koje ide sublizu u mlađi odsjek prehistorije, nego li grobište u Sanskom mostu. Po općem karakteru bitno se razlikuju ovi nalazi od onih iz Sanskoga Mosta a to je razumljivo, ako se uvaži, da Gorica leži u ravnoj liniji 150 *km* južno od Sanskog Mosta a samo 27 *km* od morske obale. Fibula nađeno je tu svega 126 komada i to 68, koje idu pod kraj prve željezne dobe, dočim ostale idu u latènsko doba do u rimsko. 4 kom. pripadaju ranolatènskoj, 41 srednjo-latènskoj a ostale kasno-latènskoj, odnosno predrimskoj periodi. Jedan jedini ulomak je rimski.

---

[1]) Sravni: Dr. Ćiro Truhelka: Dva prehistorijska nalaza iz Gorice (ljubuškog kotara) u Glasniku zem. muzeja XI. 339.

Pregledav niz fibula prve željezne dobe pada nam u oči da tipni oblik čertoške fibule, koji u našim suvremenim sjeverozapadnim grobištima (S. Most, Dolina itd.) igra veliku ulogu, posve fali a mjesto toga nalazimo u 31 egzemplara lijepu južnoitalsku fibulu sa vrlo dugom nožicom i proširenim lûkom, koji je s obje strane produžen u krugljicom uriješeni trn. Talijanski arheolozi nazvali su ovu fibulu *„a navicella con apici nel centro“*. Nalazi se na Siciliji (Finochio), pa se odanle prostire južnom i srednjom Italijom do Bolonje (Arnoaldi), Baldarije (Cologna Veneta), Forli, Kuma itd. Ona doduše ide i dalje na sjever, ali samo kao sporadička pojava (Sta. Lucia; Vital kod Prozora), te je stoga očevidno, da su ovi gorički egzemplari došli amo morskim a ne kopnenim putem (vidi *sliku 117. b*). Zanimivi oblici jesu i fibule sa glavicom, koja ima oblik akantova lista, u komu je igla usađena na šarnir, prikazane u *slici 118. a* i *b*. Egzemplaru sa četverastom nožnom plohom imamo analogija iz jedne gromile sa vojvodine kod Stôca, drugom sa perastim kvrgama pokićenim lûkom u srebrenom nalazu iz Gradca kod Neuma a osobito u prekrasnom nalazu iz Štrbaca. Posebna lokalna vrst fibule na istoj slici *c—d* sa dvije igle i kopljastim lûkom

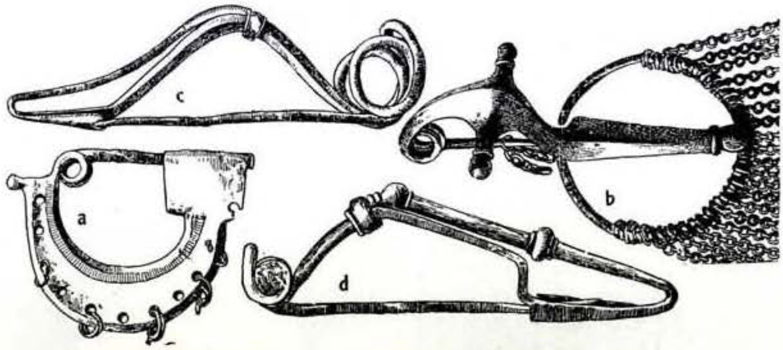

Slika 117. Tipne fibule iz krematorija u Gorici k. P. *a* oblučasta fibula I. želj. dobe, *b* fibula *con apici nel centro* (italski oblik) *c* i *d* srednjo-latènske fibule.

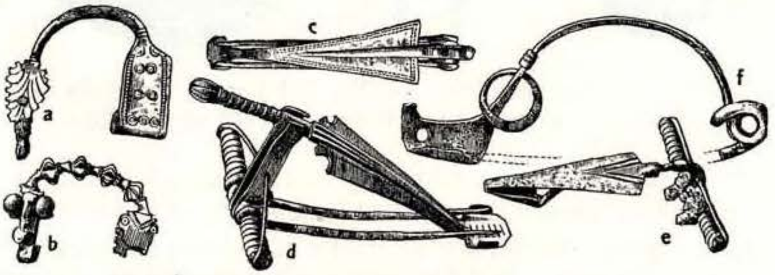

Slika 118. Mlađe fibule iz krematorija u Gorici: *a* i *b* sa glavicom u obliku akantova lista; *c*–*a* fibule sa dvije igle i kopljastim lûkom; *f* kasno-latènska fibula.

je neobičan oblik, koji se nalazi sporadički u Hercegovini i u većem broju u Mahrevićima.

Lokalni oblici u ovom nalazu jesu velike broncane uresne igle sa kvrgastom, sa četiri trna pokićenom glavicom, više koje se nalazi visoka halka a uz to

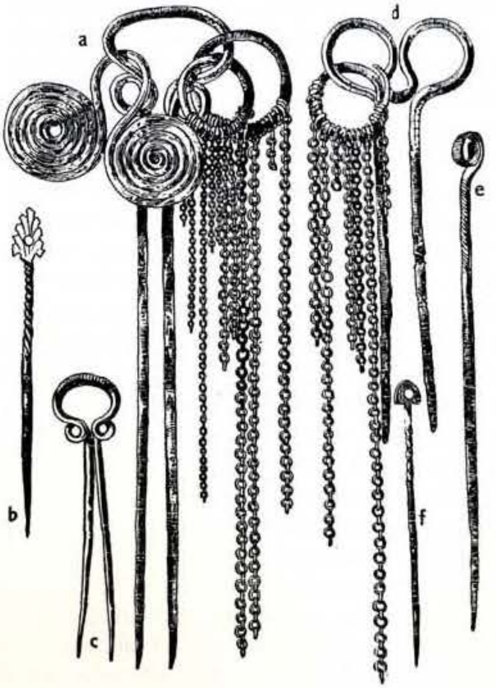

Slika 119. Ukosnice iz krematorija u Gorici *(a, c i d)* i pribadače *b, e* i *f*.

obilne ukosnice, u koje su usađeni broncani kolutovi, bogato pokićeni nizovima lančića, na kojima vise broncane privjeske raznog oblika (sravni *sliku 119. a* i *d*).

Istom prilikom, kada je iskopan ovaj krematorij, obreten je, nedaleko u istom selu Gorici, u jednoj gromili u njivi Mate Bušića zanimiv nalaz, većinom srebrna

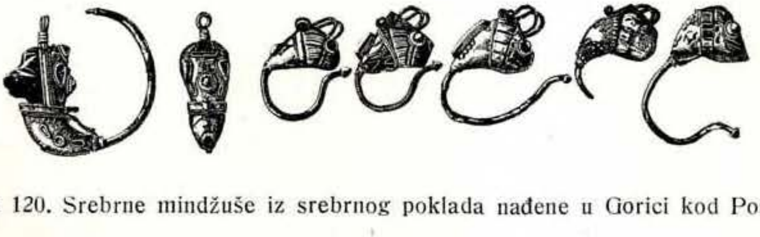

Slika 120. Srebrne mindžuše iz srebrnog poklada nađene u Gorici kod Posušja.

nakita, u kome se kao osobiti oblik ističu minđuše u obliku srebrne fantastičke životinjske glavice, po površini raznoliko uriješene filigranom s izbočenim očima od koralja a više njih par ticalima sličnih roščića. Jedan par ovih minduša imao je od jantara izrezano lice sa kapom od srebra, usađeno u srebrni tulac (sravni *sliku 120.*). Za Bosnu su ovi oblici posve neobični. Najbliže analogije nađene su na obalama pontijskim, osobito u glasovitoj koloniji Olbiji i u Anapi u Krimu te u drugim grčkim kolonijama pa i u samoj Grčkoj. Nema dakle sumnje, da su gorički egzemplari import odanle a dospjeli su amo valjda od pontijskih ili egejskih obala. Za determinaciju nalaza može nam poslužiti serija melešnih srebrnih i broncanih fibula, većinom srednje-latènskih oblika, koje idu u jednu od najmladih faza ove dobe. Zavraćena nožica ili je kopljasta ili se sastoji od niza osmici sličnih petlja. Po dobi vrsta se dakle ovaj nalaz u III. vijek pr. Isusa.

XXIV. 79. U pultu ovog ormara osobito pada u oči bogata serija fibula, na čelu joj dvije velike spiralne, pričvršćene na broncanoj lameli, koja nosi iglu. Za njima nekoliko oblučastih fibula sa produljenom nožicom, kojoj je vrh u obliku male latice ili kvrge odignut. To je dosta običajan oblik, ako i nije izrazito odreden te ide pod kraj prve željezne dobe. Karakteristična čertoška fibula u svom prvotnom obliku fali, ali se nalazi varijanta sa više izobljenim lukom. Za njom slijedi lijepa serija fibula a navicella, o kojoj smo gore govorili *(slika 117. b)*. Ranolatènski oblik vidamo u četiri egzemplara zastupan a srednjolatènski i brojem a i oblicima obilno zastupan. Zanimiva pojava su šest lijepih fibula sa dvije igle, kojima luk imade oblik koplja i komu su najbliže analogije — osim dva sporadična hercegovačka komada — poznate iz gromile u Mahrevićima *(slika 118. c—a)*.

Od ostalih nalaza upozoriti je na broncani diadem u obliku široke prutice a analogiju mu znamo već iz grobnice 9. iz D. Doline *(slika 116. b)*.

Lijevo i desno smješten je srebrni nalaz iz Gorice. Lijevo dolje srebrne naušnice u oblik životinjskih glavica neodredena značenja *(slika 120.)* i drugi ulomci srebrna nakita, a na desnoj strani lijepa serija fibula, medu kojima veliki niz sitnih od žice načinjenih sa niskim lûkom a glavicom sistema latènskog. Dvije oblučaste fibule sa visokom četverastom nožicom i plosnatom glavicom na oblik akantusa, u kojih je igla bila smještena na šarnir, posebni su oblik, koji poznajemo iz okolice stolačke a vanredno bogato i umjetničko uriješene vidamo isti tip u srebrnom nalazu iz Štrbaca *(slika 118. a i b)*.

XXIV. 80. Lijeva tabla u ovom ormaru ispunjena je u gornjoj poli sa raznim broncanim nakitom: pet broncanih ogrlica (torquis), tri velika ornamentirana izbočena uresna dugmeta, jedne okrugle na rubu laticama omedene pafte, četiri broncanih štipalica, kite od broncanih lančića sa privjeskama, koje su prvobitno visjele niz ukosnice, razni lančići, četiri privjeske od bronca a medu njima dvije u obliku konja *(slika 116. d i e)* te ogrlica od broncanih zrna u obliku bačvica. U dônjoj poli te table je serija od 15 kopalja raznog oblika a medu njima se nekoliko komada odlikuje plosnatim, razmjerno vrlo širokim listom.

XXIV. 81. Sva ova tabla ispunjena je broncanim nakitom te se osobito ističu velike uresne igle od bronca, koje u glavnom predstavljaju tri — kako se čini — lokalna oblika. U jednog se sastoji glavica od jabučice, iz koje izviru postrance dva šipkasta trna a gore petlja sa kolutićem (15 kom.); u drugog je šipka igle gore slabo odebljala, bez glavice a samo gustim nizom horizontalnih brazda opasana (18 kom.), u trećeg napokon je glavica kruškolika a ima dolje izbočenu ogrlicu (29 kom.). Zanimivo je veliko obilje ukosnica i to sa potkovastom, na kraju petljama providenom glavicom i sa glavicom, koja je savita u dva uporedna koluta. Neke od ovih ukosnica imadu na glavici usaden kolut, niz koji visi obilan niz lančića sa privjeskama, koje predstavljaju dosta bogato kite *(slika 119. a i d)*. Tu ima, osim drugog sitnijega nakita kolutića, prstenova, spiralnih cijevi i drugog, i nekoliko fibula: tri komada sa bradavicama pokićenim lukom, pet oblučastih sa produljenom nožicom, pet oblučastih sa dvije petlje te kao zanimivije komade dvije plosnate oblučaste, jednostrano izljevene fibule sa četverastom nožicom a lûkom, pokićenim nizom lančića *(slika 117. a)*.

U istom krematoriju nadena je i broncana kaciga ilirskog oblika, koja je na žalost u vatri štetovala, te joj je sva površina hrapava i mjehurasta a kovina gotova troskasta. Ona je smještena uz ostale bosanske prehistoričke kacige u ormaru XX. (sravni *sliku 116. a*).

5. Nekropola u Jezerinama, kotar Bihać[1]).

Kada se je 1890. u Pritoci, 6 *km* uz Unu pošav od Bihaća, gradila srpsko-pravoslavna crkva naišlo se kopajući temelje na stare grobnice te je 12 njih raskopano. Gg. P. Mirković i K. Kovačević izvijestili su o tome zemaljski muzej te su i poslali lijepu seriju nalaza, koji su obreteni tom prilikom. To je ponukalo upravu zemaljskog muzeja, da provede 1892. na tom nalazištu sistematska iskapanja, a učitelj g. Petar Mirković uzeo je na se zadaću, da ta iskapanja rukovodi te si je time stekao velikih zasluga.

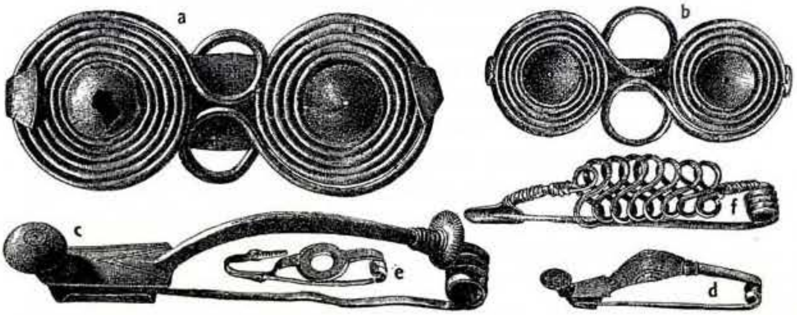

Slika 121. Fibule prve željezne dobe iz Jezerina. *a* i *b* spiralne iz gr. 264. i 414.; *c* i *d* čertoške iz gr. 216. i 219.; *e* i *f* lokalne varijante čertoškog tipa iz grobnica 414. i 325.

Znamenovanje tih iskopina razabire se već po tome, da je tu obreteno svega 553 grobnice, od kojih je bilo 225 sa skeletima, 328 sa paljevinom a 395 imalo je manje više bogatih priloga. Osim bezbrojnih ulomaka posuda nađeno je tu 82 žare, koje su se mogle restaurirati a vrčeva, zdjela, kupa i drugih posuda 112 komada. Skeleti bili su položeni većinom plitko u zemlju, ali neki i dublje (30—165 *cm*), osim jedne iznimke, gdje je räka bila obložena i pokrita pločama, sahranjeni su mrtvaci u prosto iskopanoj i opet zasutoj raci; mrtvačka paljevina — pepeo i kosti — u nekim je slučajevima također smješćena samo u malu rupu u zemlji, i pokrita pločom te zasuta zemljom, ali u većine slučajeva bila je sahranjena u lijepim, katkada dosta velikim žarama od pečene ilovače a u najmlađim

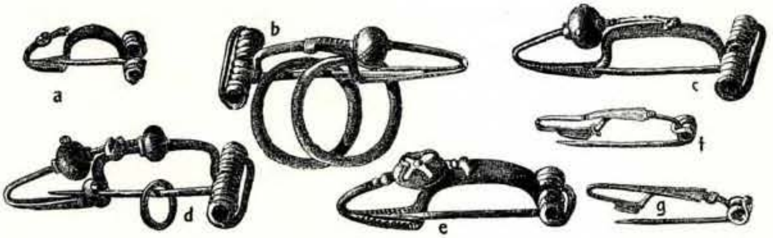

Slika 122. Fibule latènske dobe iz Jezerina: ranolatènska, *a* iz gr. 161. srednjo-latènske *b* iz gr. 208., *c* iz gr, 448., *d* iz gr. 350., *e* iz gr. 264.; kasno-latènske: *f* i *g* iz gr. 393.

---

[1]) Sravni: V. Radimsý: Predhodni izvještaj o prekopavanju u nekropoli pri Jezerinama kod Bišća. Glasnik zem. muz. V 129. i VII. 209. i 483.

i u kamenim prostim žarama ili u kamenom sandučiću. I u ovom grobištu su skeletni grobovi stariji od onih sa paljevinom a dokazuju to ovi brojevi: Od fibula srednje halštatske dobe bilo je 81·8% u skeletnim grobovima, 87·6%

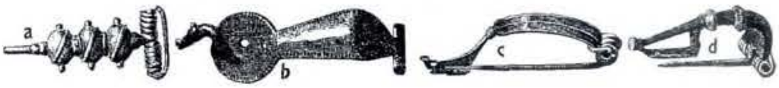

Slika 123. Kasno-latènske i predrimske fibule iz Jezerina: *a* iz gr. 504., *b* iz gr. 203., *c* iz gr. 50., *d* iz gr. 23.

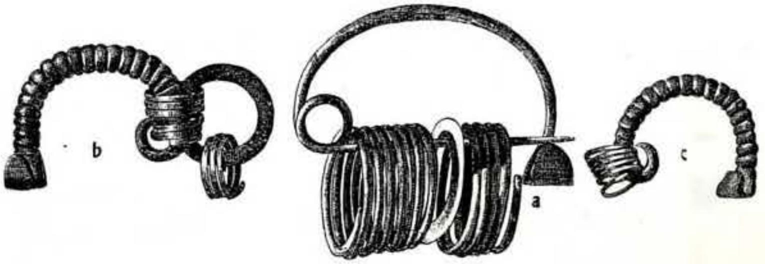

Slika 124. *a* Oblučasta fibula iz Jezerina iz gr. 31.; *b* i *c* lokalni oblik oblučaste jezerinske fibule iz gr. 118. i 358.

kasno-halštatskih a 66·6% ranolatènskih, dočim se u grobovima sa paljevinom našlo srednjo-latènskih 69%, kasno-latènskih 83%, rimskih 80% a rimsko-provincijalnjh 95·7%. Fibula se tu našlo brojem svega 157 komada a po dobi pri-

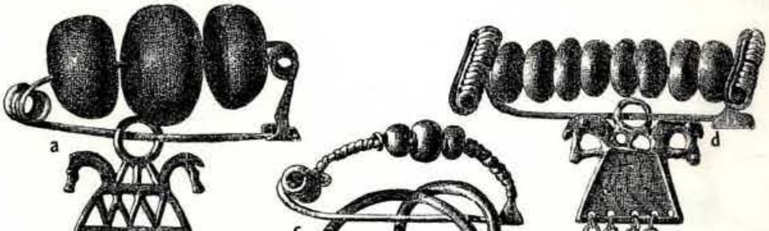

Slika 125. Dvospiralne fibule iz Jezerina: *a* iz gr. 278., *b* iz gr. 278., *e* iz gr. 325., *d* iz gr. 349.; *c* kasnolatènska fibula iz Jezerina iz gr. 368.

pada 11 starijem, 23 kasnijem odsjeku željezne dobe (17 od toga tipa čertoškog). U raniji odsjek latènske dobe ide 18 kom., u srednji 42 u kašnji 6. Provincijalno rimskih bilo je 23 a rimskih 5 komada. Osim ovih ističu se dva posebna lokalna oblika fibula i to polukružna sa zrnastim masivnim lukom, koja nema igle, nego na kraju lûka halku. Ima ih svega 54 komada a nađeni su većinom u skeletnim grobovima uz objekte, koji idu pod kraj prve željezne dobe te pripadaju

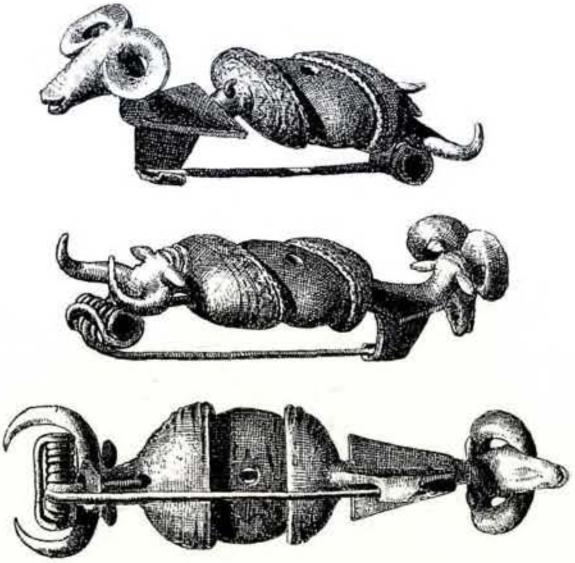

Slika 126. Fibula sa jantarevim diskom na sredini a na oba kraja broncanim okovom u obliku životinjskih glava.

ovom odsjeku *(slika 124. a—c)*. Druga vrst je fibula sa dvije spiralne cijevi, na oba kraja ispružena luka, koji se obično sastoji od žice, na koju je nanizano jedno ili više jantarevih zrna *(slika 125. a, b, d, e)* ili je žica spletena u dvostruki niz petlja. Bilo ih je 29 komada a po dobi idu u razdoblje između ranije

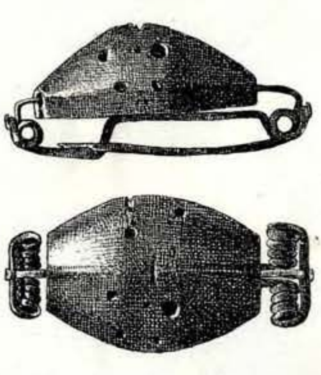

Slika 127. Fibula od velikog komada jantara sa dvostrukom spiralom.

i srednje latènske periode. Među ovim imade osobito lijepih komada, koji se odlikuju veličinom jantarevih ili emaljnih zrna a najljepši komad imade veliko oblo jantarevo zrno, s obje strane usađeno u broncani okov, od kojih jedan predstavlja bikovlju, drugi ovnovsku glavu *(slika 126.)*. To je možda najljepša i najraskošnije izrađena fibula, koja se dosada našla u Bosni. U ovom se grobištu našlo prilično često i srebrna nakita: 3 rano-latènske fibule, privjeske, lančići, zrna i t. d., ali glavno bogatstvo grobišta sastojalo se od jantara. Nađeno je preko 1200 jantarevih zrna od najsitnijega pa do veličine male jabuke. Većina su tek

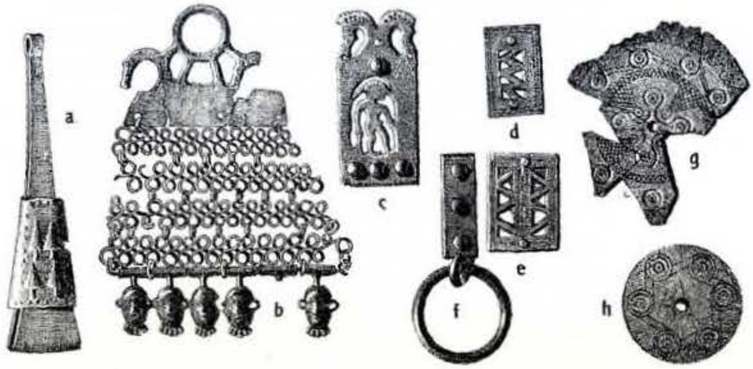

Slika 128. Razni nakit od bronca i jantara *(g i h)* iz Jezerina. *a* štipalice iz gr. 171., *b* privjeske sa maskama iz gr. 264., *c* okov sa ljudskom figurom iz gr. 509., *d, e* i *f* okovi sa kajša iz gr 245., 195. i 171., *g* i *h* ornamentirane jantareve ploče iz gr. 161. i 487.

naprosto izobljena, mnoga su ali na kolu izrađena u lijepe, disku slične ploče, široka odebljala ruba a udubljene sredine. U ono doba predstavljali su đerdani, složeni od tog zrnja upravo imetak a uz đerdane od emaljnih i staklenih zrna, kojih je nađeno

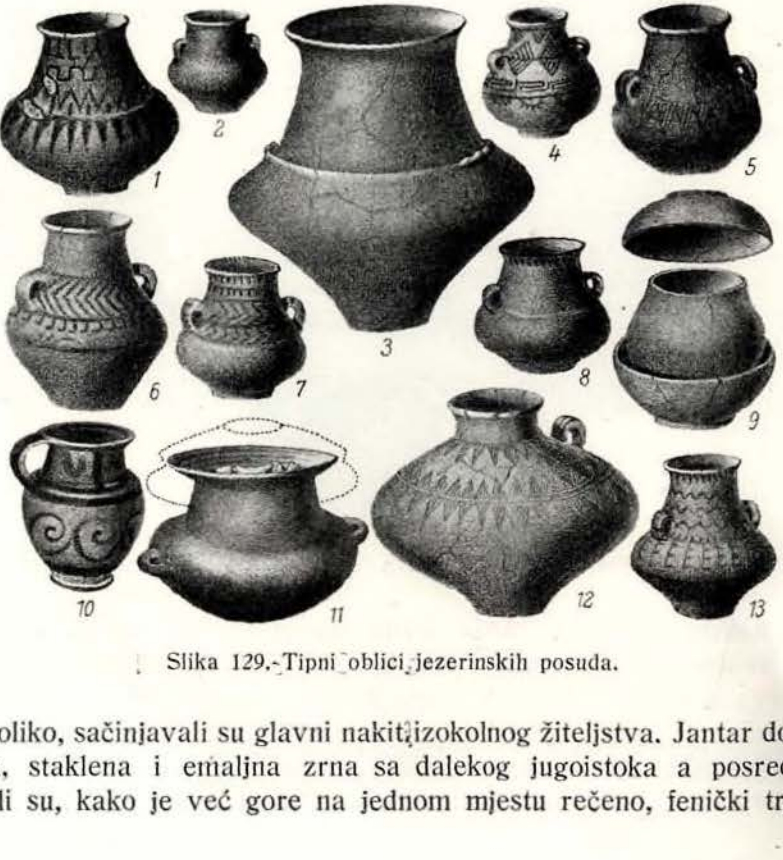

Slika 129. Tipni oblici jezerinskih posuda.

dva puta toliko, sačinjavali su glavni nakit izokolnog žiteljstva. Jantar dobavljen je sa sjevera, staklena i emaljna zrna sa dalekog jugoistoka a posrednici ovog importa bili su, kako je već gore na jednom mjestu rečeno, fenički trgovci.

Narod, koji je ostavio ovdje svoje kosti bijaše japodskog plemena; kao i Liburni, kojim pripadaše; bijaše porijekla ilirskoga, ali živući na dohvatu alpinskih Kelta zarano se izmiješaše te postadoše keltoilirskom mješavinom. To se

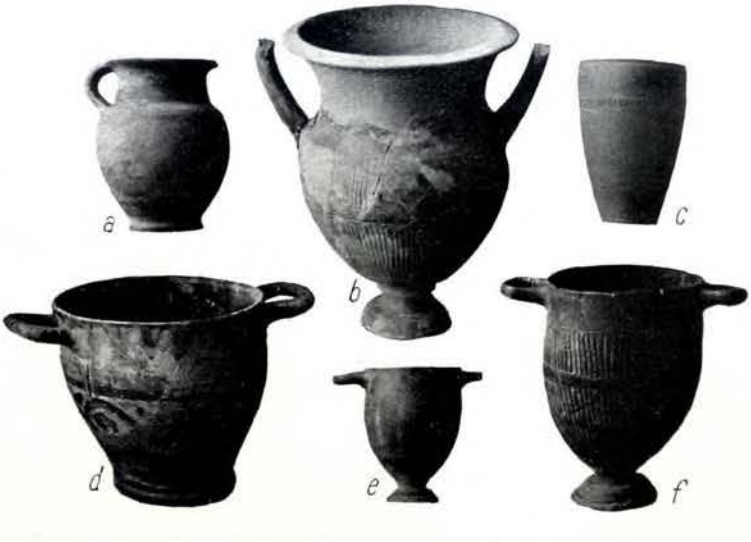

Slika 130. Importirane posude iz Jezerina (osim sl. *d,* koja je iz Sanskog Mosta gr. 77.).

vrlo dobro razabire i u nalazima u grobištu. Starine tek u jednom manjem dijelu predstavljaju — i to modificirane — ilirske forme, u većem dijelu keltske, odnosno latènske, koje posve potisnuše antohtone.

Po općoj svojoj karakteristici najsrodnije je ovo grobište savremenom grobištu, koje je godine 1880. obreteno na Vitlu kod Prozora blizu Otočca i odakle je dospjelo mnogo starina u zagrebački muzej. Razmjerno veliki procenat provincialno-rimskih i rimskih fibula (18%) dokazuje, da je ovo grobište od Oktavijanove ilirsko-panonske vojne (35.—33. pr. Is.) bilo izvrgnuto intenzivnije rimskom dojmu, koji je i u ovom kraju definitivno uhvatio korjena iza Batonskog ustanka (6.—9. po Is.), što ga je Tiberij ugušio i nakon njega proveo definitivnu provincijalnu organizaciju. Možda i s tim momentom nestaje naselje, koje je svoje pokojnike ovdje zakapalo. Okolica je u rimsko doba bila opasana lijepim nizom rimskih naselja, koja su dosta važna, a među njima se ističu osobito Gata, Golubići, Čavkići.

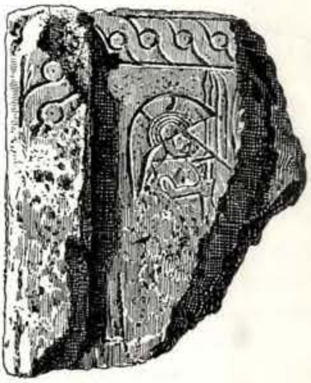

Slika 131. Kamena ploča sa urezanim konturama japodskog junaka iz Jezerina.

XXIV. 82. Ovaj pult sadržaje najljepše jezerinske starine. U sredini ističe se kao najljepši i najskupocjeniji komad fibula sa velikim jantarevim zrnom u sredini a s jedne strane broncanom glavom bika s druge ovnovskom *(slika 126.)* Nađena je u grobnici 195. Pod njom neobično velike broncane štipalice. Iz grobnice 434. je velika fibula jezerinskog tipa sa dvije spiralne cijevi na oba kraja pokićena sa šest velikih jantarevih zrna i lijepom kitom, koja se sastoji od broncana koluta a nizanj obješenih lančića sa privjeskama. Dvospiralnih fibula sa jantarevim i drugim zrnima ima u istom pultu i iz grobnica *278., 325.* i *359.* a iz grobnice *241.* fibula istog tipa ali nije lûk pokićen jantarem nego nizom zavoja žice savitim u osmice.

Bogatstvom nakita odlikuje se grobnica *278.* Tu je bilo obilja sitnih raznobojnih staklenih zrna i kapljastih privjesaka od đerdana, dugoljastih jantarevih zrna, malih diska od jantara, fibula, privjesaka i ulomaka srebrna nakita. Iz grobnice 171. zanimive su dugoljaste četveraste broncane pločice, koje su se kao okov prikivale na kajiš i predstavljale pojas te su neke od njih providene dolje kolutima. Takove pojasove poznajemo već iz Sanskog Mosta a u Jezerinama su obična pojava.

Grobnica *264.* zanimiva je radi velike spiralne fibule sa osmicom u sredini, prikovana na broncanu lamelu *(slika 121. a)*. Ona predstavlja najstariji odsjek ove nekropole. Pod njom lijepa srednjolatènska fibula, u koje je zavraćeni kraj nožice proširen u veliko plosnato dugme, uriješeno krstoliko izdubljenim i bijelom masom inkrustiranim ornamentom *(slika 122. e)*. Zanimiva je i velika privjeska iz iste grobnice pokićena dolje nizom ljudskih maska od bronca *(slika 128. b)*.

Još je upozoriti i na veliki disk od jantara i na lijepu dvospiralnu fibulu u koje se lûk sastoji od velikog pomno obrađenog komada jantara u obliku štita kornjače *(slika 127.)*. Oboje iz grobnice VI.

XXIV. 83. Ova tabla predstavlja niz manjih nalaza iz grobnica. Upozorujemo na velike grivne dugoljasta oblika iz grobova 8., 29. i 30.; na karakteristične oblučaste fibule sa kvrgastim lûkom a bez igle iz grobova 64., 70., 72., 82., 100. i 101. te na broncane štipalice iz grob. 56. i 90. Zanimiv je komad grumen od jantara iz grob. 51. posve prirodna oblika i još neobrađen. Takovi amorfni komadi, koji još ne odaju traga ikakoj obradi, mogu se možda smatrati dokazom, da jantar u prehistoričko doba nije dolazio u Bosnu samo kao gotovi fabrikat, nego i kao sirovina, te da je i tu bilo domaćih majstora, koji su bili vješti obrađivanju tog skupocjenog materijala.

XXIV. 84. Na ovoj se tabli ističe vanredno veličinom lijepa fibula čertoškog oblika iz grobnice 121., *(slika 121. c)* koja je možda najveći dosele poznati komad te vrsti. Iz grobnice 137. i 227. spominjemo lijepe okove pojasa; u prve su četveraste pločice urriješene probitim ornamentom,*(slika 128 d* i *e)* u druge dugoljaste sa tri čivije. *(slika 128. f)*. Dvije oblučaste fibule bez igle iz grobnice 118. zanimive su radi privjesaka u obliku velikih kolutova, koji su sa petljom lûka spojeni širokim spiralnim kolutom *(slika 124. b)*. I saviti nož iz grob. 50. je zanimiv kao tipni predstavnik noževa ove dobe i radi halke u koju završuje drška njegova.

Dolje u istom ormaru poredano je pet posuda, načinjenih na lončarskom kolu sa obojenim ornamentima. Oni su nesumnjivo etruščanski import a tri od njih po obliku skifosi, jedan vrč (oinohoë) i jedna vaza sa dvije ručice *(slika 130. a, b, d–f)*.

XXV. 85. U ovom pultu istaknućemo samo veliku spiralnu fibulu iz grobnice 520.; krasnu privjesku u koje su lančići usađeni u uresnu ploču gori urriješenu sa dvije konjske glave (grob. 228.); nešto neobičnu fibulu sa spiralnom glavicom i tri broncana zrna na produženom lûku iz grob. 368.

I ovdje je vrijedno osvrnuti se na dvospiralne fibule iz grobnica 452., 465. i 474.

XXV. 86. Tu se ističe prije svega fibula tipa čertoškog iz grobnice 372. Zanimiva je pojava velika grivna od žutkastozelena stakla na ovoj tabli, a slične manje nalaze se odsele češće. I željezni noževi iz grobova 288. i 400. ističu se svojim tipnim oblikom savite oštrice te se pojavljuju u određeno doba i u kulturnom pojasu, koji predstavlja keltski sloj na ilirskom substratu.

XXV. 87. Između svih starina na ovoj tabli pada u oči velika fibula tipa čertoškog iz grobnice 216., koja je po veličini i izradbi vršnjakinja gore spomenutoj iz grob. 121. a pod njom dvije manje ali jednako lijepe fibule istog tipa iz grob. *219.*

Od ostalih starina ističe se mala miniaturna broncana posudica u obliku situle sa dvije ručice na rubu iz grobnice *269.*, uz koju je nađen ulomak fibule naprednijeg tipa čertoškog sa vrlo produženom nožicom. Jedno uz drugo može nam po svom obliku da služi za kronološku determinaciju ove grobnice.

Dolje u istom ormaru smješteno je nekoliko obojenih vaza domaće keramike (sr. *sliku 129. 1. 4. 7. 13.)*. Sravniv ih sa etruškim u ormaru XXIV., vidi se velika razlika između domaće i importirane keramike. U potonje savršeni umjetnički oblik, klasični ornamentalni motivi i savršena tehnika a u domaćih još stari način fabrikacije prostom rukom i bez lončarskog kola a obojeni ornamentalni motivi su linearni, geometrički te se, premda ima pokusa meandra, većim dijelom služe motivima domaće prehistoričke keramike. I sami oblici posuda predstavljaju još domaće motive.

Keramika iz nekropole u Jezerinama bila je brojem upravo prebogata. Što je tu nadeno smješteno je gori po ormarima ali većinom u ormarima br. XIX, XXI, XXII. i XXVII. U potanje nabrajanje se nećemo upuštati, jer su objekti tako obilno zastupani, da si posmatrač, promatrajući ih, može najbolje sam stvoriti sud o keramičkoj industriji žitelja sahranjenih u ovoj nekropoli (sr. *sliku 129.* i *130.*).

Osobito zanimiv je ulomak figuralno-ornamentalne ploče, koja je bila opasana urezanom oblom pletenicom a u polju predstavlja tek urezanim konturama junaka, koji na glavi nosi kacigu sa velikom kristom, kojoj se kraj otraga spušta niz leda. U desnici drži pred sobom koplje. Dônji dio odjeće se ne razabire. Ovaj komad, i ako je oskudan, važan je spomenik prehistorički na polju figuralne umjetnosti. Prikazuje ga slika 131. Sličan je motiv izrezan na broncanoj pločici okova iz grobnice br. 509, samo što junak nema koplja (sr. *sliku 128. c*).

6. Nekropola u Ribičima (Bihać).

Ova nekropola nalazila se u selu Ribičima, 2·5 *km* jugoistočno od Bihaća, a obretena je 1896. od g. nadgeometra Graunera. Iste godine u jesen i u proljeće slijedeće, sistematski je prekopan tu prostor od 375 m^2 te je svega iskopano 316 grobnica, koje su po svom karakteru bile najsrodnije grobnicama u susjednim Jezerinama, po dobi ali dosta mlađe, po sadržaju manje bogate. U Ribičima bilo je svega samo šest (1·2%) skeletnih grobova, dočim su svi ostali bili sa paljevinom te baš ovo grobište, sravniv ga sa starijim, dokazuje, da je inkremacija lješina razmjerno najmlađi način prehistoričkog sahranjivanja. U Dônjoj Dolini bilo je samo 25% mrtvačke paljevine, u Sanskom Mostu 57%, u Jezerinama 60%, a u Ribiču eto narasao je broj postotka na 98·8%.

Potanje se ustanovljuje starina ovog grobišta i fibulama, jer je tu bilo samo 4 komada tipa čertoškog, dakle ide postanjem pod kraj I. željezne dobe, ranolatènskih 4 komada, srednje-latènskih 126, kasno-latènskih 13, a rimskih 69 komada. One dakle predstavljaju većim dijelom oblike mlađe keltske kulture, a niz nalaza ide do u drugu polu II. vijeka po Is., što dokazuju i rimske fibule i novci nađeni ovdje, među kojima bijaše jedan komad Sabine, žene Hadrijanove (117.—138. po Is.) i Antonina Pia (138.—161.).

Način sahranjivanja bijaše isti kao i u Jezerinama. Spržene kosti i pepeo smjestili bi se u žaru, usadili u zemlju i pokrili obično zdjelom ili kamenom pločom te opet zasuli zemljom. U nekoliko slučajeva metale bi se žare u posebnu kamenu cilindričku posudu, koja bi se zaklopila kamenim zaklopcem. Osim kostiju pohranjen je bio u žari nakit te manje posudice sakralnog značenja a oružje, osobito dugi noževi, bili su položeni izvana i to kraj žare okomito usađeni u zemlju. Kao i inventar iz Jezerina odlikovao se i ribički obiljem jantarevih i staklenih đerdana ali su tu jantareva zrna manja.

XXV. 88. U nakitu, koji je smješten u ovom pultu padaju prije svega u oči dosta obilni đerdani od jantarevih zrna, poprječno mnogo manjih nego ona iz Jezerina a većinom duguljasta oblika. Medu fibulama ističu se srednjolatènski oblici, koji na zavraćenoj nožici imadu poširoko dugme, u koje je obično usadeno zrno od jantara (vidi grob. 21., 42., 59) ili pločica od koralja (grob. 10., 36, 62.).

I dvospiralne fibule jezerinskog tipa su vrlo obične i imadu na opruženom luku nanizana duguljasta jantareva zrna (tako u grob. 56. (2 kom.), 51., 10., 161. i srebrna 152.).

Lijepe staklene ogrlice nadene su u grobnici 131. a jantareve u grobnicama 10., 122., 128. 132. i 162.

XXV. 89. Na ovoj tabli ima vrlo mnogo fibula, kojih je nađeno skoro u svakom grobu po nekoja a većinom zastupani su razni tipovi srednjolatènski (grob. 6., 15., 40., 64., 67., 93., 169., 194., 250., 255. itd.); kasno latènski (66., 130) i provincijalno-rimski, t. zv. »panonski« (grob. 52., 53. (6 kom.), 110., 155. itd.). U grobnici 33. ističe se obilje krstolikih dugmeta a ogrlice od jantarevih zrna u grob. 57., 62., 69. i 89.

XXV. 90. Ova tabla pokazuje slični inventar kao i predašnja. Dolje u sredini vaza domaće provenienciie sa slikanim ornamentom a desno do nje dvije importirane na lončarskom kolu načinjene posude: jedna trbušasta vaza sa dvije ručice uriješena crvenim prugama i jedan lijep pehar sa dvije ručice oličen crveno smeđom bojom.

XXVI. 91. Pult sadržaje razan nakit iz nekropole u Ribičima i to opet tipna dvospiralna fibula sa jantarevim zrnima na lûku (osobito grob. 236.) i jedna, u koje je nanizan niz modrih emaljnih zrna, uriješenih sa bijelim očima. Među ljepše lokalne predstavnike idu i srednjolatènske fibule sa diskom na nožici, koji je u primjeraka iz grob. 239. i 250. uriješen inkrustacijom od jedne bijele mase. Zanimive su tu i srebrne narukvice iz grob. 265. i 272. a osobito, kao eksceptionalan oblik, fibula iz grob. 237., koja ima na luku okruglu broncanu ploču, uriješenu pupčastim izbočinama te joj je kraj više nožice fibule odignut u obliku trouglate latice. Cijela ova kompozicija donekle sjeća kornjače. Niz glavicu ove fibule visi kita od broncanih lančića, dolje pokićena lepiricama.

XXVI. 92. Na ovoj tabli viđamo većinom poznate nam oblike nalazišta u Jezerinama, ogrlice od jantarevih zrna (osobito grob. 413.), velika zrna jantara (362.) i dr. a inače obične jezerinske fibule, između kojih osobito često ona bez igle (grob. 354., 360., 405. 423., 455.). Zanimiv komad je ulomak zemljane životinjske glave, nekoć obojen crnom bojom. To je nesumnjivo ostanak grčkog ritona, koji je služio kao pehar za vino.

XXVI. 93. Na ovoj tabli ističu se 4 masivna željezna kratka mača sa unutra savitom, na sredini prema hrptu uglato proširenom oštricom; oblik, koji od dobe cvata dolinskog naselja amo poznajemo i u Sanskom Mostu i Jezerinama, Gorici pa eto i u Ribiču. Nekoliko kopalja na istoj tabli zanimiva su, jer su savita silom, da se uzmognu smjestiti u žaru. U gornjem dijelu table razni izvan žara nađeni nalazi, među kojima se ističu osobito fibule.

Dolje u ormaru smještena je serija posuda načinjenih na lončarskom kolu. Lijevo su dvije iz Jezerina a među njima se ističe osobito pomno izrađen pehar, koji ima pečat majstora (Buccio Norbanus sravni *slika 130. c)*; desno iz Gradca kod Posušja i to dva skifosa dvije oinohoë (pehari).

7. Grobnica u Mahrevićima (kotar Čajniče).

Ormar XVI. 94.

U Mahrevićima, općina Miletkovići, kotar Čajniče, osulo se 1909. u samom selu do puta nešto gromile te je ispalo nekoliko gvozdenih kopalja a to je bilo povodom, da se to nalazište pobliže ispita. Tu se ispod grohota gromile u dubini od 25—40 *cm* našao kulturni sloj, dosta tanak, tamno crno obojen, pun ugljena i pepela a sterao se horizontalnom ravninom, koja je prvobitno pomno izravnana i popločena tankim pločama škriljavca. U tom sloju bilo je razbacano mnogo spržemih ljudskih kostiju, broncana nakita, željezna oruđa i ulomaka posuda. Sve to je od vatre bilo vrlo oštećeno a priloženo lješinama, koje su se na ovom krematoriju sažegle i odmah gromilom sasule. U ovog nalaza pada u oči obilje kopalja, kojih je bilo po ulomcima sudeći svega 21.

Zanimiv je i kratki željezni nož sa jakim, izbočenim hrptom. To je u Rimljana ozloglašena sica, kojom su se služili razbojnici (za to »sicarii«). Od nakita se ističe prilično lijepa serija fibula. Bilo je tu 37 komada a osim toga ulomaka od nekoliko preveć oštećenih. Bilo je 9 srednjolatènskih fibula običnoga tipa a osim toga 23 zanimivih derivata ovoga tipa te 5 komada kasnolatènskih. Zanimive su osobito one, koje nam u potpunom tipološkom lancu predstavljaju razvoj od srednjolatènske fibule, u koje je luk uriješen listom u obliku koplja do kasnolatènske kopljaste fibule sa dvije igle, kako je već poznamo iz Mileća kod Bileka, Rakitna, Gorice kod Posušja, Dônjeg Hrasna i Norina (sravni slične komade iz Gorice na *slici 118. c, d* i *e).*

XXVI. 94. Nalazi iz gromile u Mahrevićima ispunjuje veći dio ovoga pulta. Obiljem ističe se ovdje osobito množina željeznih kopalja te staklenih i emaljnih zrna od đerdana. U velikoj množini fibula ističe se osobito kopljasti oblik i to u srednjo-latènskoj konstrukciji ali i u mnogo mlađim i većim derivatima sa dvije prostrane igle. Zanimive su i četiri spiralne narukvice, koje su uslijed vatre postale tako krhke, da su se morale zajedno sa zemljom izvaditi. Posuda ima tu osam komada: jedan karakterističan skifos, 4 vaze sa dvije ručice i tri krugljaste posude.

8. Razna manja nalazišta.

XXVI 94. Uz nalaz iz Mahrevića smješten je i srebreni nalaz iz Štrbaca kod Uvca, obreten u godini 1897. a bio je pohranjen u maloj broncanoj polukrugljastoj zdjelici. Najsjajniji komadi u ovom nalazu jesu šest golemih fibula sa visokim lûkom, pokićenim nizom pernatih jabučica a na nožici ornamentikom, koja uslijed dva izbočena oka sjeća životinjske glavice.

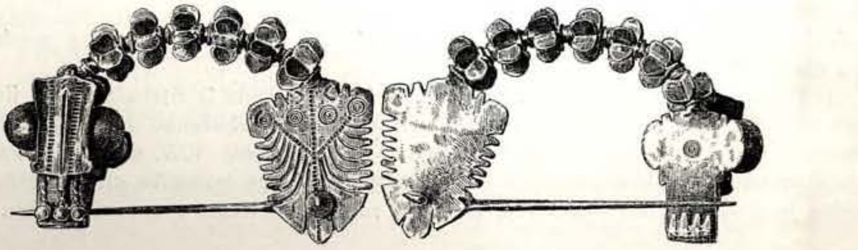

Slika 132. Velika srebrna fibula iz srebrna blaga, nađena u Štrpcima.

Glavica imade oblik akantova lista a u njoj je bila na šarnir usađena broncana igla. Uz ove velike fibule nižu se dvije manje posve istog oblika, koje u ostalom sporadički mogosmo upoznati i na Glasincu i u Gorici kod Posušja, a u osobito brojnim egzemplarima (15 kom.), svi od srebra, u nalazu iz Gradca (kot. Stolac. Vidi okvir br. 28.). Ovo potonje nalazište nedaleko lûke kod Neuma nas možda upućuje na put preko mora, kojim su dospjeli ovi komadi na bosansko tlo a analogije obilnih ukosnica (11 kom.) sa običnim oblicima, koje prevladavaju u nalazu iz Plane mogu služiti kao pomagala za hronološki položaj ovih fibula, koje prema tomu idu u doba starije od III. vijeka[1]).

Osim ovih fibula bilo je tu 6 velikih i 14 manjih srebrenih dugmeta u obliku rozete, jedno na žalost zdrobljeno žensko poprsje od srebrena lima i ulomci dugmeta.

XXVI 95. Na ovoj tabli smješteni su pomanji nalazi iz raznih nalazišta. Spomenuti ćemo Ćatiće radi dvije oblučaste fibule s visokom trokutnom nožicom; Vojvodinu kod Stôca gdje se ističu 3 oblučaste fibule sa četverastom nožicom grčkog tipa; Babin potok, kot. Jajce, radi dvopetljaste fibule sa trouglastom nožicom a lûkom pokićenim nizom lančića. Iz Golubiča kod Bihaća ima serija raznih nalaza, koji po svom karakteru idu u isto doba kao i jezerinski nalazi. Tu se ističu osobito masivne ovalne grivne. Jedna velika oblučasta fibula sa trouglastom visokom nožicom iz Gate ide u doba broncano i nije u svezi s ostalim nalazima.

XXVI 96. Na ovoj tablici smješteni su nalazi iz gromila u Štrpcima, koji se nalaze doduše već na najistočnijoj granici područja glasinačkih nekropola, ali po karakteru nalaza posve još odgovaraju glasinačkim starinama. Na čelu, kao najstariji oblik fibula u opće, stoji golema fibula *ad arco di violino* iz gomile br. 8., tipa koji se prvi puta u većoj mjeri pojavljivala u Peschieri i od koje su se našli egzemplari u grčkim grobnicama suvremenim sa egipatskim kraljem Amenofisem, dakle idu u XV. vijek pr. Isusa. Ova fibula smatra se s toga i prvim sigurnim ishodištem za hronologiju fibula u opće a u nas i za prosuđivanje starine nekropola glasinačkog područja (vidi *sliku 133.)*.

---

[1]) U III. vijek vrstao ih je Hörnes.

U gromili 2. iz Štrbaca ističe se obilje željeznih kopalja i dugi unutra saviti mač; u gr. 5. ravni željezni mač sa drškom, koji po tipološkim kriterijama pripada kulturnom području zadnje periode broncane dobe. U gr. br. 4. ističe se niz od 10 fibula, koje sve predstavljaju tipne oblike glasinačke.

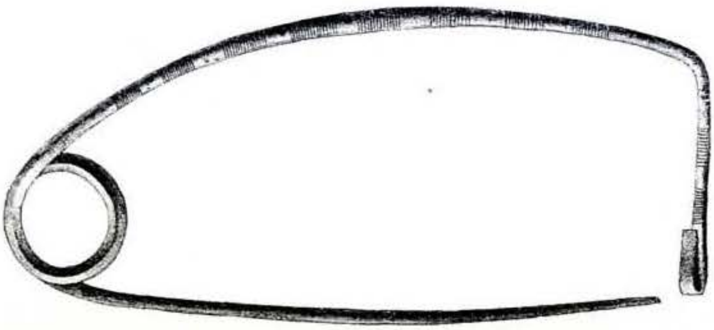

Slika 133. Velika fibula tipa Peschiere *(ad arco di violino)* iz Štrbaca.

U istom ormaru dolje smješteno je još nekoliko posuda iz Štrbaca, među kojima se ističe krasna crna vaza sa dvije ručice, spreda i otraga šiljasto izbočenim grlom a trupom uriješenim uparanim pruticama od vertikalnih i horizontalnih linija *(tabla VIII. slika 4.)*. Krasan komad je i crna oinohoë sa niskim trupom a širokim visokim i lijepo izvinutim grlom *(tabla VIII. slika 7.)*. Neobična je oblika i mala zdjela radi četiri po rubu diametralno poredanih kvrga.

9. Nalaz iz Laminaca (kotar Bos. Gradiška).

Okvir br. 34.—36.

Ovaj nalaz, kojim završuje hronološka serija dosadanjih bosanskih nalaza prehistoričke dobe zahvaljuje zemaljski muzej gosp. narodn. zastupniku Mirku pl. Đurkovečkom, koji ga je obreo god. 1900. te je nalazište odmah i iskopano. Bijaše to plitki kulturni sloj na oranici kolonista Kersta u Windthorstu, plugom razoren, a koliko je plugom pošteđeno, moglo se razabrati, da je to bilo grobište s urnama i mrtvačkom paljevinom.

Najzanimiviji oblici u ovom nalazu bile su deset velike željezne pafte (7 bolje sačuvane) u obliku dugog širokog lista, komu šiljak završuje u izdignuto dugme. Sve su dosta bogato ornamentirane ukucanim nizovima linija i izbočenim, kružnicama opasanim pupcima. Neke od njih bile su zaodjete vrlo tankom pločicom broncana lima, koja je ali vrlo štetovala. Sve te pafte bile su okrajci širokih kajševa, uz koji su bile pričvršćene posebnim šarnirom.

Od fibula ima tu 4 srednjo-latènskih, među njima jedna velika srebrena i ulomci jedne slične, na pola rastopljene. Ostale fibule pripadaju kasnolatènskoj dobi sa više predstavnika i rimskoj te kod potonjih prevladava provincijalni oblik u stadiju razvitka, koji je pretečom noričko-panonske »krilate« fibule. Fibula bilo je tu svega 25 komada.

Vrlo obilno zastupano bilo je tu željezno oruđe. Bilo je tu prije svega dvije oble ploče sa izbočenom sredinom, koje su služile kao okov štita, 16 kopalja i 18 noževa. Koplja predstavljaju obične poznate već oblike, koje znamo na pr. iz krematorija u Gorici a noževi većinom domaći oblik sa slabo uvitom oštricom i proširenim hrptom. Zanimiv komad su željezne škare za striženje ovaca.

C. STRANE PREHISTORIČKE STARINE.

(Stubište.)

U stubištu dvorane prehistoričkog paviljona upotrijebilo se pročelje zida, da se u okvirima smjesti do sada pribrani niz starina tuđe, nebosanske provenienciie, kojim se u jednu ruku upopunjuju bar praznine, što nam ih ostavljaju bosanska nalazišta, prikazujući kulturnu sliku prehistoričke dobe, a u drugu da budu, u koliko predstavljaju pojave analogne našim, pomagalom kod prispodabljanja pojedinih oblika. U prvu vrstu idu serije paleolitskih nalaza, koji nam dosele u Bosni posve fale a u drugu iskopine iz raznih švajcarskih sojenica kao analogije našim sojenicama i našim neolitskim spomenicima te razni nalazi broncane i mlade dobe iz Grčke i iz Istre, koji nam donekle predstavljaju pojedine veze, što su u prehistoričko doba vezali sjeverne sa najjužnijim dijelovima Balkanskog poluostrova. Većina ovih nalaza dospjela je u zem. muzej kao dar uvaženih strukovnjaka na polju prehistorije, koji su njime na osobiti način izrazili svoje priznanje znanstvenomu radu zemaljskog muzeja na istom polju. Ovi darovatelji jesu direktor muzeja u Bernu u Švajcarskoj Dr. Edmund pl. Fellenberg i Dr. Jakov Heyerli, profesor u Zürichu, oba već na žalost blagopokojni te poznati paleolitičar Dr. Hugo Obermayer, sada u Parizu, i prof. Dr. Karlo Marchesetti u Trstu.

Starine iz Grčke dobavljene su raznim prilikama po nalogu zem. muzeja.

Okvir br. **1.** sadržaje nekoliko pseudo-eolita iz tercijarnog sloga kod Mantesa kraj Pariza. To su grumenovi kremenja prirodna oblika, većinom zaodjeti karakterističnom starom patinom kremena, ali pokazuju već prve tragove obrađivanja u obliku retuša.

Iz paleolitske dobe ima tu nekoliko karakterističnih sjekira od kremena tipa St. Acheula srcolika oblika i t. zv. *coup de poing*-a iz St. Acheula, St. Severa i Salignac-a (južna Franceska) a uz to različitih strugala, šila, noževa i sl. iz Gorge d' Enfer. Alespinace, Laugerie Basse, sve u Dordogni te iz glasovitih nalazišta u La Madeleine i Les Eyzies.

Darovatelj: Prof. Dr. Heyerli, Zürich.

2. Ovaj okvir sadržaje velike nukleje i razno retuširano kremenje iz paleolitske štacije Chatière u Franceskoj a iz Grand Pressigny kod Poitiers-a zbirku kremenih noževa, svrdla, strugalica i dr.

Darovatelj: Prof. Dr. Heyerli, Zürich.

3. Sadržaje osobito krasne komade srcolikih sjekira tipa acheuleena iz St. Acheula u Dordogni.

Doba »Le Moustier« zastupano je sa nekoliko bademastih, vrlo tankih sjekira, koje pripadaju stepenu prozvanom Levallois iz Le Moustiera; doba solutrejsko predstavljaju kremeni šiljci iz Laugerie Haute (Dordogne); solutrejsko-magdalensko: nekoliko kremenih noževa a čisto magdalensko doba predstavljaju razne tipne strugalice (t. zv. *grattoir*), noževi i zubi divljih konja, koji su u ovo doba u velikoj množini napučivali Francusku i bili glavna hrana suvremenog ljudstva. Sve iz Laugerie Haute.

Darovatelj: Dr. Hugo Obermayer.

4. U ovom okviru pada u oči veliki *coup de poing* i krasna bademasta sjekira iz Creysse u Franceskoj; iz Hâvre-a: mnogo strugala, kamenih šila i manjih kremenih kresanih sjekira a iz Le Teil-a (Loire et Cher) slična zbirka, samo što su kremeni artefakti manji. Osobito je značajna gusta bijela patina, koja zaodijeva većinu komada

Darovatelj: Dr. Hugo Obermayer.

5. Nalazi iz švajcarskih sojenica. U gornjim redovima lijepe neolitske kamene sjekire sa oštro izbrušenom oštricom iz Egolzwila, Lattringena, Mosseedorfa i Lüscherza. Dalje: kremeni iverovi i trijeske iz Schötza i Egolzwila, lijepe kremene strugalice i šila sa istih nalazišta te nekoliko šila iz Lüscherza. Kao osobito karakteristične starine, kojima obiluju osobito neolitske jezerske sojenice švajcarske, ističe se tu niz okova od jelenje rožine, u koje bi se usadivale pomalešne kamene sjekire. Ima tu primjeraka iz Mosseedorfa, Estevayera, Lüscherza, Vinelza i St. Blaisa. Serija završuje koštanim šilima i gladilicama iz Port de Thielle, Lüscherza, Egolzwila, Mosseedorfa, Estevayera.

Broncanoj dobi pripadaju lijepe broncane uresne igle sa manje više urliešenom raznolikom glavicom iz sojenica u Wollishofenu.

Darovatelj: Dr. Edm. pl. Fellenberg.

6. Na ovoj tabli smještena je zbirka tipnih oblika iz Vinelza u Švajcarskoj. Ističe se tu lijepim brojem egzemplara niz kamenih poliranih sjekira i fragmenti probušenih sjekira te kamenih provrtanih pločica; 12 komada lijepih okova od jelenje rožine za kamene sjekire te nekoliko komada obrađene jelenje rožine.

Darovatelj: Dr. Edm. pl. Fellenberg.

7. Nalazi iz sojenica u Lattringenu (Švajcarska). U gornjem dijelu table smješteno je razno koštano oruđe u doljnim redovima razno kresano oruđe od kremena. Osobito lijepi su noževi široke tanke oštrice, dugoljasti uski noževi, široke strugalice, lijepi niz strijelica srcolika i trokutna oblika, kamena svrdla i razno kremeno iverje. Lijepa i poučna zbirka!

Darovatelj: Dr. Edm. pl. Fellenberg.

8. Nalazi iz sojenica u Lattringenu (Švajcarska). Tabla sadržaje lijepu seriju kamenih brušenih sjekira, koje predstavljaju karakterističke švajcarske oblike. Među njima odlikuju se dva mala komada, jer su ostali usađeni u originalnom okovu od jelenje rožine. Ima tu i ulomaka probušenih sjekira i kamena, koji je služio kao sirovina za pravljenje sjekira.

Darovatelj: Dr. Edm. pl. Fellenberg.

9. Serija nalaza sa nalazišta u Sutzu (Švajcarska), sastoji se od nekoliko koštanih šila i raznih komada obrađene kosti i rožine, lijepog niza rožnih okova od kamenih sjekira te nekoliko primjeraka ulomaka zemljanih posuda, koji predočuju još prilično primitivni stepen keramike u švajcarskih neolitičara.

Darovatelj: Dr. Edm. pl. Fellenberg.

10. Starine iz sojenica u Wangen-u (Švajcarska). Niz se sastoji od pet lijepih poliranih kamenih sjekira, dvije polugotove, sitnijeg oruđa i iverja od kresanog kremena, nekoliko ulomaka broncanih grivna, koje zasvjedočuju prelaz u brancano doba i hrbina od posuda sa dosta primitivnom ornamentikom.

Darovatelj: Dr. Edm. pl. Fellenberg.

11. Razni nalazi iz Grčke.

Sa otoka Milosa ima tu krasna svita nukleja od obsidijana, koji predočuju karakteristički oblik nukleja sa fasetiranom oblinom, nastao uslijed okresivanja noževa. Ispod ove serije lijepi niz noževa od obsidijana sa vrlo oštrom oštricom i nekoliko širokih trijesaka.

Sa otoka Antimilosa ima nekoliko trijesaka od obsidijana; iz Atike nož od crnoga kremena, jedna primitivna strjelica od bjelutka i tri sjekire od crnoga kamena. Sa otoka Naksosa: fragmenti prehistoričkih keramičkih produkta.

12. Razni nalazi iz Grčke.

Sa otoka Cipra ima na ovoj tabli dva za ciparsku prehistoriju osobito karakteristična komada, a to su dva bodeža od bakra, kojima list ima oblik koplja a sȁp je produžen kao dugoljasta čivija, kojom se bodež usadio u držalicu.

Sa Naksosa: krasna, lijepo patinirana broncana sjekira-dvosjeklica (tzv. *securis bipennis*), karakteristični atribut Zeusa.

Iz Teba u Beotiji: jedna oblučasta fibula sa dvije petlje i trouglatom nožicom i jedna vrlo velika krasna fibula sa velikom četverastom nožicom i koritasto proširenim lûkom. Derivata ovoga oblika nađeno je u manjemu obliku po koji puta i u Bosni u prvo željezno doba. Uz ovu fibulu je slabije sačuvan ulomak istoga oblika. Dalje ima tu jedna broncana štipalica i nekoliko narukvica.

Iz Arkadije: Četiri broncane narukvice.

Iz Olimpije u Elidi: ulomak broncane podkoljenice, koji, prem je sa klasičnog tla, nije onako savršeno izrađen kao podkoljenice iz Sanskog Mosta. Uza nj serija fibula, koja predstavlja poučan tipološki niz: na čelu fibula tipa Peschiere sa širokom, trapezu sličnom nožicom, uz nju se vrsta oblučasta jednopetljasta fibula, ali je u nje za razliku od srodnih glasinačkih komada nožica tek usko iskovani zavraćeni kraj lûka. Posve u karakteru glasinačkih tipova su spiralna fibula sa osmicom u sredini, oblučasta fibula sa kvrgastim lûkom i trouglatom nožicom te fibula, koja sa produženom trouglatom nožicom sjeća na tipove *à navicella*. Osim toga ima iz Olimpije nekoliko narukvica i figurina broncanog konja, komu na žalost fale prednje noge.

Iz Galaksidi u Lokridi: jedna velika broncana spiralna narukvica.

13. Razni nalazi iz Grčke i to:

Iz Pandozije u Epiru broncani nož sa uskom oštricom, lijepe uresne igle sa raznovrsno profiliranim glavicama, broncani koluti, razno prstenje i emaljna zrna. Iz glasovite Dodone u Epiru ima tu i četiri krasne sjekire dvosjeklice, koje predstavljaju tipni grčki oblik (sravni egzemplare iz Naksosa i Galaksidi u Lokridi). Za nas su osobito važni, jer smo isti oblik nalazili i na Glasincu (Čitluci. 3 komada) ali izraden iz željeza te nam predstavljaju novi dokaz, da se je u nas poznavalo željezo već u kasnijem odsjeku broncane dobe. Od ostalog broncanog nakita zanimiva su dva ulomka fibula štrbačkog tipa sa lukom, pokićenim karakterističnim perastim jabučicama. Tri željezna koplja po obliku slažu se sa našima.

14. Razni nalazi iz Grčke:

Iz Galaksidi u Lokridi ima krasna, velika, lijepo patinirana sjekira dvosjeklica i jedna broncana sjekira sa ovalnom rupom na kraju za nasadivanje držalice: oblik, u broncano doba vanredno rijedak, komu ali u Bosni imamo analogija u Makljenovcu, Zlatištu i Mačkovcu.

Sa otoka Naksosa: broncano koplje i plosnato broncano dlijeto.

Iz Teba u Beotiji: 11 malih prizmatičnih broncanih strjelica, četiri krasne fibule sa visokim, koritasto proširenim lukom i velikom četverastom nožnom plohom, pet velikih uresnih igala sa profiliranim glavicama, široka prutasta spiralna narukvica, tri željezna koplja.

Iz Male Azije: broncana fibula u obliku konja i 4 olovna idola.

15. Razni nalazi iz Sta. Lucije u Istri. Za nas je važan na ovoj tabli niz fibula, koje predstavljaju tipove, poznate nam i sa naših nalazišta prve željezne dobe, kojima je ali prvotno ishodište Italija te istarsko nalazište po tome predstavlja važnu etapu na putu, kojim su se ovi oblici prenašali u Bosnu. Ima tu pet spiralnih fibula, jedna oblučasta sa jednom petljom i 6 sličnih sa dvije petlje, a u obih je nožica lopatasto proširena. Fibula *a navicella* zastupana je sa četiri egzemplara, fibula *con apici nel centro,* koju poznajemo u velikoj množini iz Gorice u tri egzemplara.

Prelazni oblik od fibule *à navicella* zmijolikoj predstavlja jedan komad po karakterističnom disku na glavici a uza nj se niže 9 zmijolikih fibula *(serpeggiante)* u raznim stadijima evolucije.

Fibula tipa Certose zastupana je u 4 egzemplara uz jedan komad sa izdignutim lûkom na spiralnoj glavici, koji predstavlja analogiju obilnim srodnim komadima iz Sanskog Mosta i iz ranijega odsjeka jezerinske nekropole.

Osim toga ima tu nekoliko broncanih privjesaka, ukosnica i dr.

Darovao: Prof. Dr. Karlo Marchesetti u Trstu.

16. Na ovoj tabli smješteno je nekoliko odljevaka od gipsa po starinama sa nalazišta u Tordošu u Sedmogradskoj i to četverasta posuda, kojoj gornji dio predstavlja kokoš, ulomci posuda sa naslikanim spiralama, fragmenti ornamentalnih crijepova, fragmenti kamenih sjekira i dlijeta itd.

Iz Monsheima: nekoliko odljevaka kamenih sjekira i dlijeta.

Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju.

Piše

Karlo Patsch.

U klasično doba bila je Bosna i Hercegovina radi svog položaja u unutrašnjosti, radi velike udaljenosti od kulturnih središta i radi neprohodna oblika tla odijeljena od svjetskog prometa, pa je imala i kasnije, kao dio provincije Dalmacije dotično Panonije, samo sekundarno značenje za rimsko carstvo, koje je obuhvatalo sa drugim zemljama Sredozemnog Mora, sav Balkanski Poluotok, jer su se veliki politički i vojnički događaji odigravali daleko od njihovih granica.

Ovo su dakle bili uzroci, što su se stari pisci vrlo slabo bavili ovim zemljama, te su prema tome književne vijesti o njihovom fizičnom i gospodarstvenom stanju, njihovim etničkim slojevima i o međusobnim odnošajima pojedinih župa, te o kulturnom razvitku, vrlo manjkave, a i te se protežu na duga vremena. Donekle najobilnije i u većoj svezi posjedujemo ih iz vremena rimskog osvajanja a nalazimo ih i u iskazima o plemenima, koja su u ovim zemljama obitavala, te cesta, koje su vodile ovim krajevima. Kraj svega toga, veoma je teško dovesti u svezu jedno ime sa mjestom, jer su ovi iskazi općeniti i nestalni. Da uzmognemo prikazati jednu sveopću i bar donekle dobro izrađenu sliku o našim zemljama za vrijeme zadnjih stoljeća pr. Kr. i prvih poslje Kr., razlučujući pri tome oštro faze procesa razvitka, uvjetovane dugotrajnošću procesa preobrazbe i razvoja, mi smo dakle danas vezani na ostatke i tragove starog života u našim zemljama, koji se sada slučajem ili istraživanjem obretu.

Oba su ova vrela uslijed dekadencije slijedećih vijekova, koja je štedila starinu, obilna: ruševine naselja i obranbenih gradnja, hramova, tržišta i kupališta; dokumenti o gradnji i izradbi kuća, kipovi, votivni, začasni i nadgrobni spomenici sa imenima stranih i urođenih božanstava, mjesnim i državnim dostojanstvenicima, sa imenima mjesta, plemena i četa, koje su ovdje bile u posadi ili su se iz ovih krajeva nadopunjavale; ostaci cesta i spomenici na cesti, novac koji je ovdje bio u prometu, grobovi sa nakitima i ličilastim predmetima, ostaci životinja i biljaka. I najmanja stvarca, ako se točno tumači, može nam biti od pomoći, kod ispitivanja naše prošlosti. Nađe li se oranjem ili na koji drugi način komadić opeke, dokaz je, da je na onom mjestu nekoć stajala jedna zgrada a više ovakovih nalaza, porazdijeljenih na ovećoj ploštini, vode nas do toga, da ustanovimo tu mjesto. Prema tome, kako su ova mjesta jedno od drugog udaljena bila, možemo viditi, u kolikoj su mjeri ovi krajevi bili napučeni i u kojem se je opsegu bavilo pučanstvo sa poljodjelstvom i na temelju toga zaključiti, da je onim krajem vodila cesta. Kakvoga načina je ta cesta bila, može nam i sam težak reći, kada sa plugom izore šljunak ili u usjevu opazi jedan dio slabih, žutih biljka, koje na tvrdom temelju ne uspjevaju. Na ovakav način svaki je u stanju, da doprinese nešto povijesti svoje domovine.

Koliko se dosad moglo ustanoviti rimskih mjesta a i cesta, vidi se iz pregledne karte *(tabla I.)*, u koliko je to dopuštalo njezino mjerilo. Svakome će odmah na prvi mah u oči pasti, nejednaka razdioba oznaka. Djelomično je to opravdano samom prirodom tla, uslijed koje je pučanstvo još i danas podijeljeno u raznoj snazi, no u glavnom zato, jer mnoga područja nisu još detaljno istražena. Obje su zemlje prevelike, a da bi muzealni činovnik mogao svakamo sam dospjeti i arheološke pojave, koje često lahko opet nestaju, sam promatrati i utvrditi. Da se te praznine ispune, preporuča se dobrovoljnoj suradnji.

U oči će pasti i mali broj rimskih imena. U naučnim djelima i pučkim prikazima nalazi se kud i kamo potpunija topografija; ali kritičko istraživanje nastana, pokazalo je, da se je nagađanjem i kombinacijama bez temelja i previše griješilo, jer su se, pošto su bile izrečene sa autoritativne strane, uzimale kao gotova stvar i služile onda podlogom za dalnju igru misli.

Grčka se mjesta kod nas ne dadu utvrditi. Grčki koloniste, Dorci i Jonjani, iz Male Azije, sa Egejskih Otoka i Sicilije, naseljivali su se sigurno od početka 4. stoljeća pr. Kr. samo na dalmatinskim otocima, naročito na Visu (Ἴσσα), Hvaru (Φάρος) i Korčuli (Κόρκυρα μέλαινα), a odatle na trgovački ili poljodjeljski povoljnim točkama kopna, kao primjerice kraj Splita, na utoku Neretve u more, na poluotoku Pelješcu, u Cavtatu i Risnu. Za nas je bilo osobito važno drugo mjesto u području njihovih glavnih naseobina »Narona« (sada »Vid«, sjeverno od Metkovića), koje je ležalo na našoj najnaravnijoj i najprikladnijoj komunikaciji s morem, na Neretvi, koja je bila plovna još iznad Počitelja i u ono vrijeme povrh Gabele prolazila kroz jezero (današnje tako zvano Hutovo Blato).

Sa tih točaka na morskoj obali podržavali su Grci živahan trgovački promet sa unutrašnjosti. Taj promet postojao je međutim bez svake sumnje već i prije nego li su osnovane stalne kolonije, kako to dokazuje brončano oružje[1]), brončane i zemljane posude i nakiti iz srebra i bronce u prehistorijskoj zbirci. Istočna obala Jadranskog Mora, sve do u Kvarnerski Zaljev, bila je naime poznata jonskim piscima već koncem 6. stoljeća pr. Kr. a i Korinćani i Korkirani, osnovali su na ulazu u Jadransko More u Dyrrhachion-u (sada Draču) i Apolloniji (sada Pojani kraj Valone), već godine 627. odnosno 588. pr. Kr. cvatuće kolonije. Grčka trgovina održala se je i u kasnije vrijeme sve do u rimsku periodu, pa i u samoj toj periodi podržavali su je dobrim dijelom Grci i Orijentalci.

Novac, koji je kod nas kurzirao u posljednjim decenijama 3. stoljeća pr. Kr. sve do vladanja prvih rimskih careva, bio je pretežno grčki, u prvom redu drahme i hemidrahme iz Apollonije i Dyrrhachion-a (vidi *sliku 1.* i *2.* i u gornjem katu ormar V i II [sa malim skupnim nalazom iz Čapljine]). Na njeg se nailazi dapače i u mjestima, koja sada leže posve po strani, ko što su n. pr. Bjelemić i Umoljani u konjičkom kotaru.

---

[1]) Usp. n. pr. ormar sa korintskom kacigom.

Grčki upliv opaža se i u vjerskom području: urođeno pučanstvo preuzimalo je za svoja božanstva, koja je prije obožavalo, ne stvarajuć si njihovih

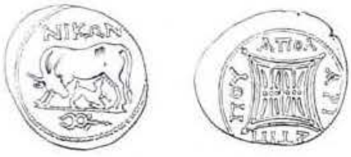

Slika 1. Drahma grada Apolonije.

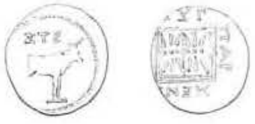

Slika 2. Hemidrahma grada Dirahija.

likova, grčke tvorevine, tako n. pr. za božanstva stada i pašnjaka lik Pana i Nimfa, a za božicu šume i lova, lik Artemide. Usp. br. 86. iz Jajca, br. 90. (*slika 3.*), br. 91. i 128. iz Županjca. Svi ti relijefi, koji odaju grubu seljačku izradbu, potiču očito tek iz kasnije rimske dobe, no tipovi, koji se u bogoslužju jednom prihvate, održe se redovito i dugo kasnije.

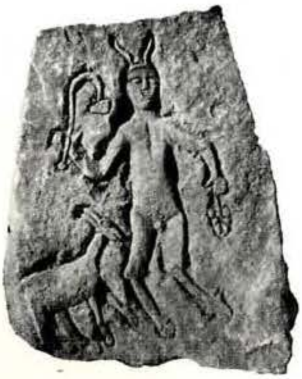

Slika 3. Relijef Pana (Silvana) iz Županjca.

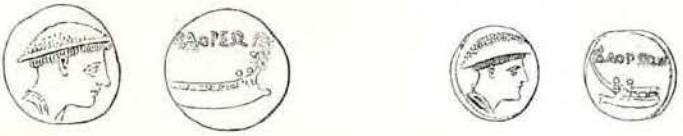

Slika 4. i 5. Brončani novci Daorza.

U Hercegovini bilo je za nove darove kulture naročito pristupačno pleme Daorza (*Δαορσοί*), koje je bilo nastanjeno na lijevoj obali Neretve, u današnjem stolačkom kotaru. Oni su u 2. stoljeću pr. Kr. kovali lijepe i u detaljima točno izvedene brončane novce sa grčkim natpisom, koji su vanredno rijetki. Prednja strana novca (*slika 5.* i *6.*, ormar V. u gornjem spratu) pokazuje Hermovu glavu, a druga strana uz plemensko ime ΔΑΟΡΣΩΝ otvorenu lađu na vesla sa rostrom, visokom zavijenom stivom i bokovima. Od momčadi na lađi vide se glave dva veslača. Takav tip lađe bio je proširen na dalmatinskoj obali. Daorzi bili su međutim od mora odijeljeni plemenom Plereja, koje je nastavalo područje između

Popovog Polja i mora (zajedno s poluotokom Pelješcem): oni su se dakle, da dopru do mora, morali služiti Neretvom, te je ta slika na novcu bez sumnje najstariji lik prometala na Neretvi.

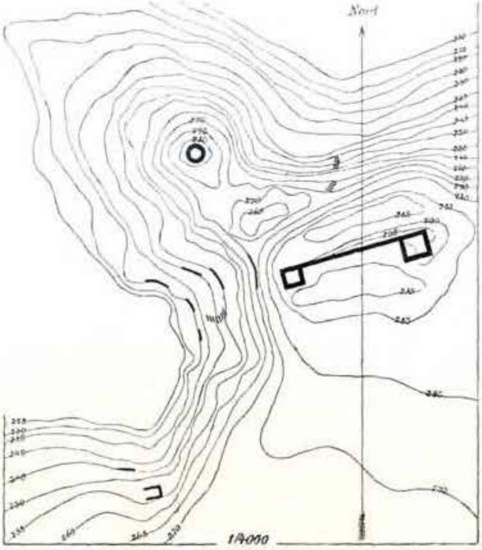

Slika 6. Tlocrt gradine kod Ošanića u stolačkom kotaru.

Nećemo pogriješiti, ako Daorzima pripišemo i Gradinu kod Ošanića kraj Stôca. To je utvrda, koja na način naših prehistorijskih gradina leži na dominirajućoj i već po naravi zaštićenoj uzvisini. Ona je bez sumnje bila nastanjena i u mirno doba, a u ratno doba, služila je pučanstvu okolice utočištem. S tri strane ruše se izderane i nepravilne stijene strmo prema gorskom potoku Radimlji (vidi *sliku 6.)*, dok na južnoj strani prelazi mirno u visoravan. S te strane utvrđena je jakim zidom iz ogromnih kamenih kocaka (*slika 7.*, br. 1.*)*, a taj je zid pojačan sa svake strane po jednim tornjem. To je način gradnje, kakov inače u našim

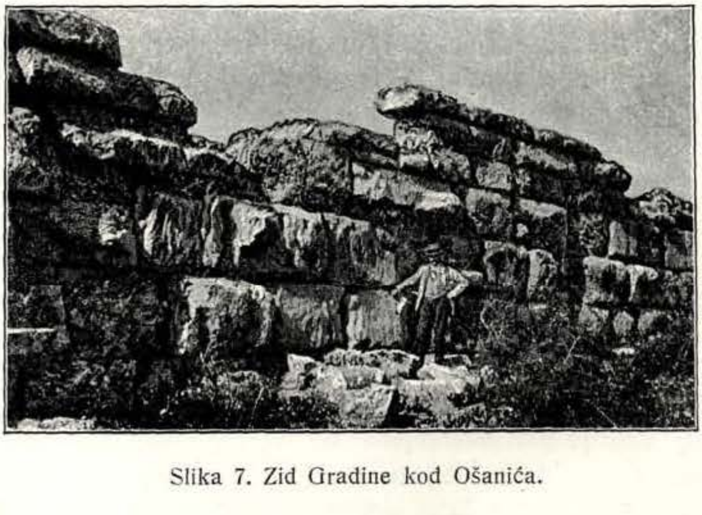

Slika 7. Zid Gradine kod Ošanića.

zemljama ne nalazimo nigdje. Graditelji i klesari bili su po svoj prilici Grci iz obližnje Narone, kao što su očito i novac izrađivali Grci. Ošanićka Gradina bila je bez sumnje akropola glavnog mjesta Daorza.

Najstariji stanovnici Bosne i Hercegovine bili su, u koliko se historijski dade pogled baciti unatrag, Tračani. Oni su nekad nastavali cijeli prostor Balkanskog Poluotoka sve od Crnog do Jadranskog Mora. I dok su se na istoku, usprkos mnogih uznemirivanja, održali kao narod u velikoj snazi i kompaktnosti sve do u kasno rimsko doba, na zapadu su u prijašnje, sada još nepoznato vrijeme, od Ilira, koji su se doseljivali iz Panonije, djelomično protjerani, a djelomično tako poplavljeni, da je od njih ostao samo vrlo mršav trag. Tragovi Tračana, dali su se do sad kod nas ustanoviti između Trebinja i Cavtata, u Posavini, na srednjem toku Vrbasa, a osobito snažno između Neretve i morske obale sve do Cetine, dakle u današnjim kotarevima makarskom, imoskom, ljubuškom i mostarskom. Broj starosjedioca, što su ih Ardieji, koji su amo provalili, pokorili i učinili svojim kmetovima, navodi se sa 300.000. Premda je taj broj sigurno pretjeran, ipak se već iz toga može zaključivati pasivnost, mlohavost i slab ratni duh Tračana na Jadranu.

Ilirci su međutim bili na daleko i široko poznati baš protivnim svojstvima. Ratovanje i pljačkanje bili su im najmiliji posao, koji su provađali na kopnu i na moru. Pošto Ardiejima strmi obronci Biokova nisu pružali nikakove luke i nikakva zakloništa, mora da su i oni vrlo često plovili Neretvom. Kad nije za njih bilo posla vani, dizala su se plemena u unutrašnjosti jedno na drugo. Ardieji su n. pr. bili u neprestanoj borbi sa svojim susjedima Autarijatima, koji su obitavali sjeverno od Daorza, od lijeve obale Neretve sve do Tare, koja je njihovo ime sačuvala do današnjeg dana. Tu ratobornost i nesigurnost u zemlji, najočitije posvjedočavaju vanredno brojne utvrde, koje većinom leže na teško pristupnim uzvisinama i po izvjesnoj osnovi okružuju ravnice i doline. Partikularizam, koji je uslijed toga nastao, potvrđuje množina plemenskih imena, koja su se sačuvala. No ipak se dade ustanoviti, da ih je izvanjska pogibelj ujedinjavala i da su proti vanjskim napadajima istupali zajednički. Najbolje ilustriraju te odnošaje prilike među Arnautima, koji su potomci starih Ilira.

Oveće ilirske države bile su u staro doba samo na jugu, u današnjoj Albaniji. Sjeverni dio bio je i drugi put poplavljen od putujućeg naroda. Početkom prve polovice 4. stoljeća prije Kr. prodriješe Kelti iz Panonije u Bosnu i Hercegovinu, dakle u doba, kada je tu grčki upliv već vladao. Oni dopriješe sve do Jadranskog Mora i do Neretve. Ovdje bijahu Ardieji potučeni, Autarijati iseliše se iz ovih krajeva i to većinom prema istoku, u Srbiju, na Južnu Moravu. Odavle htjedoše oni uznemirivati Aleksandra Velikog u godini 335. pr. Kr., kada se je isti vraćao od Dunava.

Staro i već izmiješano pučanstvo dobilo je od Kelta novu i jaku primjesu.

Da su Iliri i Kelti bili u dolini Neretve zaista izmiješani i da su se dugo održavali, dokazuju nam imena na nadgrobnim spomenicima iz Ostrošca (br. 56., *slika 8.)*, Glavatičeva (br. 68., *slika 39.)*, i Lisičića (br. 264., *slika 76.)*, u konjičkom kotaru, koji spadaju u doba oko 200 godina po Kr. Imena Tattuia, Pinnes i Temus su ilirskog, a Posaulio, Jacus, Boio i Laiscus keltskog porijekla. Ovo isto dokazuju za Livanjsko Polje ilirska imena, koja se i nalaze i u susjednom kotaru Županjca (br. 163., *slika 9.*), Bato, Beusas, Dasto, Lavo, Paiio, Plator, Titus i Varro, njima nasuprot stoje imena keltskog porijekla Litus i Zunus (br. 250).

U gorskim krajevima Hrvatske te sjevero-zapadnoj Bosni, od Rijeke i Senja sve do preko Une kod Bihaća, obitavalo je, Grcima već oko 500 god. pr. Kr. poznato pleme Japoda, koje je novim doseljenicima u etničkom i kulturnom pogledu postalo u tolikoj mjeri izmiješano, da se je kasnije taj narod nazivao keltsko-ilirskim. Za dokaz miješanja navodi se tetoviranje po ilirskom načinu, dočim se nosilo keltsko oružje. Istočnu Posavinu zaposjeo je čisto keltski narod, Skordisci, koji su se proširili i preko Drine u zapadnu Srbiju sve do Morave.

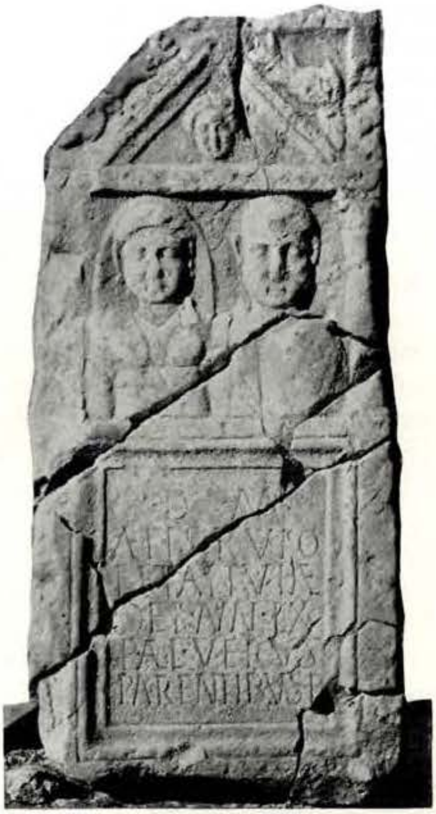

Slika 8. Nadgrobna ploča iz Ostrošca, kotar Konjic[1]).

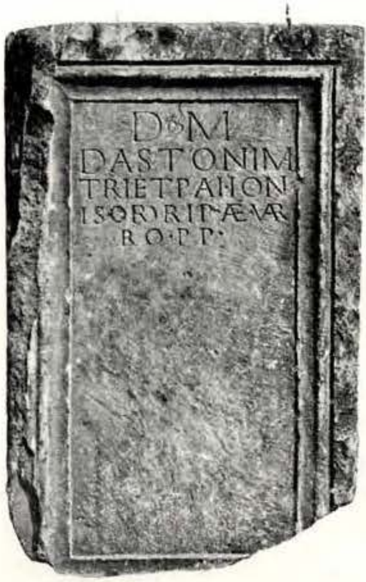

Slika 9. Nadgrobni spomenik u obliku baze iz Borčana, kotar Županjac[2]).

Invazija Kelta bila je za mnogo stoljeća zadnje seljenje u masama i prilike se i opet središe. Ardiejima pošlo je dapače za rukom, da osnuju novu državu, koja je obuhvatala južni dio Hercegovine, pograničnu Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju, ali glavni joj grad, bar kasnije, nije bio u Hercegovini nego u Boci Kotorskoj, u Riziniju (Risnu). Do najveće svoje moći došla je ova država za vrijeme vladanja kralja Agrona († 230 pr. Kr.) i njegove supruge, snažne nasljednice Teute. Ilirska mornarica i kopnene čete sudjelovale su tada u savezu sa Makedonijom u grčkim razmiricama, te je cijeli promet na Jadranskom i Jonskom Moru bio izvrgnut ilirskim gusarima. Ali ti odviše drski napadaji na talijansku obalu i talijansku trgovinu, doveli su do nagle propasti. U godini 229. spremio je Rim, koji je već tada — poslije prvog punskog rata — mnogo interesa pokazivao za istok, te godine 246. utemeljio koloniju Brundisium (Brindisi), kao glavnu točku za svoju mornaricu, jednu jaku mornaricu i kopnene čete, na istočnu obalu Jadranskog Mora. Vojne operacije uslijedile su od juga, uzduž albanske obale. Ardieji, u svojim poduzećima rasuti a i izdani, povukoše se ispred velike premoći sa bojišta. Jedan dio mornarice, koji je grad Issu (Vis) opsijedao, pobježe u Neretvu, a kraljica Teuta u tvrdi Risan. Na kopnu nastavila se je borba dalje, osobito kod primorskog, po svom položaju još nepoznatog grada Nutria, i tu su Rimljani imali velike gubitke. Ipak je kraljica Teuta bila prisiljena u godini 228. sklopiti mir. Država Ardieja spala je na područje od Neretve do Drina. Uslijed toga postala su sva dosad ovisna plemena, prijašnji vazali i grčke kolonije na jugu i na dalmatinskim otocima slobodni, te stupiše pod rimsku zaštitu i time pod rimsku ovisnost. Ostatak ardiejskog posjeda bio je obvezan plaćati danak a narod je bio prisiljen, okaniti se gusarstva na moru, koje mu je bilo ranije najglavnija zarada i kojim je mnogi upljačkani komad došao u Hercegovinu. U Rimu slavio je godine 228. pobjeditelj, konzul Gneo Fulvije Centumal prvi triumf »ex Illurieis«.

---

[1]) D(is) M(anibus). Aelis Rufo et Tattuiae, def(unctae) ann(orum) LX, P(ublius) Ael(ius) Verus parentibus p(osuit).

[2]) D(is) M(anibus). Dastoni matri et Paioni sorori P(ublius) Ae(lius) Varro p(ro) p(ietate).

Da Rimljani stalno ne zaposjednu istočne obale Jadranskog Mora, poduzete su doduše protumjere: najznatniji od novih dinasta, Grk, Dimitrije sa Hvara, upotrebio je priliku, kada su Kelti Gornje Italije i Kartažani u Španiji zadavali Rimu velike poteškoće, te se ocijepi od Rima i stavi se u sporazum sa starom kraljevskom kućom te sklopi savez sa Makedonijom, uslijed čega mu je pošlo za rukom, da privede opet srednju Albaniju pod ilirsku vlast i da proširi stare gusarske napadaje sve do u Egejsko More. Ali Rimljani istupiše već god. 219. vrlo energično, još prije nego li je došlo do velikog sukoba sa Hanibalom; konzul Lucije Emilije osvoji Hvar i prisili Dimitrija na bijeg u Makedoniju.

Pod nasljednicima Pinesa, rano umrlog pastorka kraljice Teute, pod nemirnim Skerdilaidom i Pleuratom učestvovala je država Ardieja vrlo živo u borbama u Grčkoj, Albaniji i Makedoniji, djelomično kao saveznica Makedonaca, djelomično kao njihov neprijatelj. Njeno težište bilo je pri tom preneseno prema jugu sa glavnom tvrđavom Scodra (Skadar). Nestalna politika bila je kobna za sina Pleuratova i Grkinje Euridike, za kralja Gencija. Najprije saveznik Rima, odreče se kasnije i priključi Perzeju, zadnjem makedonskom kralju. U vojni, koja je samo 30 dana potrajala, odlučila se je u godini 168. pr. Kr. sudbina države. Vlastiti podanici, među njima gore spomenuti Daorzi, napustili su ga, a Gencije, posve poražen, morao se je u Skadru bezuvjetno predati pretoru Luciju Aniciju, koji je tada zadnjeg ilirskog kralja sa cijelom njegovom u Medeonu (sada Medun kod Podgorice u Crnoj Gori) zarobljenom porodicom godine 167. u triumfu uveo u Rim.

Nakon velike skupštine, održane godine 167. u Skadru, uredio je rečeni pretor na novo državopravne političke prilike u Iliriku. Ardiejska kraljevina porazdijelila se je na bivše podanike, ali su svi spadali pod Rim, neki u blažem obliku, kao n. pr. Daorzi, koji nisu plaćali poreza, jer su se pravovremeno priključili Rimu. Ardieji skučeni su na svoje prvobitno područje, na desnoj obali Neretve a skoro ih dapače nalazimo kao podanike Dalmata, njihovih sjevernih susjeda, koji su prije sami spadali pod državu Ardieja.

Prostrano područje, sjeverno od Ardieja pa do Riječkog Zaljeva i do Save, bilo je dosad slobodno; samo godine 170. poduzeo je konzul Gaio Casije Longin nesretnu vojnu od Akvileje proti Perzeju, i to bez znanja svoje vlade, te je prodro do župe Japoda u zapadnoj Hrvatskoj. Povod za daljnje proširenje rimskog gospodstva dali su baš malo prije spomenuti Dalmati.

Ovi, i Delmati zvani, bili su jedno od najvećih plemena u našim zemljama. Oni obitavahu od Ardieja sve do Krke i od morske obale preko Dinarskih Alpa, Adrii montes, sve do gornjeg toka Vrbasa. Unatoč toga, da su bili u posjedu duge primorske obale, nijesu nimalo marili za more, te su uslijed toga živjeli u primitivnijim gospodarstvenim prilikama nego li župe na Neretvi, ali su zato bili izvanredno ratoborni, puni ekspanzivne snage, no nisu, kao Ardieji, stvorili monarhije, nego jednu zadrugu, koja je sastojala od mnogobrojnih župa, koje su u ratno doba birale vođu od svojih plemićkih porodica. Borbe su oni vodili na sve strane. Dok su njihove razmirice sa sjevernim susjedima, slobodnim Liburnima, imale samo lokalne konzekvencije, došlo je radi napadajà na grčke naseobine, koje je osnovala Issa (Vis) kod njihove luke Salone i radi pljačkanja sa Daorzima, do sukoba sa Rimljanima. Ponajprije spremio je senat u godini 158. pr. Kr. poslanstvo, da izravna nesuglasice. Ali im Dalmati kratko odgovoriše, da oni sa Rimom ne imadu nikakova posla. Poslanicima ne dadoše niti prenoćišta niti hrane, konje su im jednostavno oduzeli; od osobnih napadaja spasili su se samo potajnim bijegom a Išani i Daorzi, koji su ovo poslanstvo pratili, bili su pogubljeni. Ovaj postupak proti svakoj pravdi dao je Rimljanima povoda, da krenu vojskom u zemlju i time je započeo onaj dugi niz borba u Dalmaciji, koji je, sa malim prekidima, potrajao više od 160 godina a u Rimu se smatrao dobrom školom za čete i časnike. U ovim bojevima pokazali su se Dalmati kao najveći i najžilaviji neprijatelji Rimljana na istočnim obalama Jadranskog Mora, dapače žilaviji nego li prijašnja ilirska najveća sila, Ardieji, i to s razloga, jer ovi nisu bili tako politički složni a još više, što su uslijed sebičnih nastojanja podanika bili rasparčani.

Rat je započeo u godini 156. konzul Gajo Marcije Figulo sa juga i to od Čapljine, jer mu je Neretva sa trgovačkom lukom Naronom služila za lahki dovoz hrane i jer se je na Daorze kao i Ardieje, napred kratko vrijeme podjarmljene mogao osloniti, a odatle je dolinom Trebižata i kotlinom Ljubuškog i Imoskog Polja imao otvoren put u neprijateljsku zemlju. Prvi napadaj izjalovi mu se, jer su Dalmati iznenadili Rimljane svojom navalom baš onda, kad su oni postavljali svoj logor te su ih odbacili sve do Neretve. Ali taj uspjeh Dalmati nisu iskoristili. Kako je već nastala zima, držali su, da je ova vojna već dovršena, te su se razišli. Na to se odluči konzul na jedan novi napadaj; on se nadao, da će moći Dalmate pojedince pobijediti. Ova mu se nada, istina, nije ispunila; čim je stigla vijest, da se neprijatelj primiče, sakupiše se opet brzo Dalmati, ali ih Rimljani ipak pobijediše i prisiliše, da su se morali povući natrag na njihovu glavnu utvrdu, Delminium, gradinu na Lib Planini (nad Borčanima u Duvanjskom Polju). Ovom velikom, jakom i visoko ležećem mjestu, nisu Rimljani mogli ni sa svojim opsadnim strojevima ništa naškoditi. Konzul se sad posluži jednom varkom: on pođe prema malim utvrdama, da ta mjesta nagna, da otpanu od Delminiuma i da tako oslabi glavnu silu. Kad je zauzeo nekoliko gradina, povrati se opet pred Lib Planinu. Uspjelo mu je tad, da je veliki dio drvenih kuća uništio svojim vatrenim nabojima. Od kamena (ili zemlje), bili su u našim gradinama, koje su većinom služile kao utočište, samo nasipi. Da Marcije ovo mjesto nije zauzeo, bio je spriječen dolaskom svog nasljednika u zapovjedništvu, konzula Publija Cornelija Scipija Nazike Corculuma. Ovaj upotrebi istu varku kao i njegov predšasnik, te mu napokon pode za rukom, da zauzme dugo obsijeđanu tvrđavu godine 155. pr. Kr. Cijelo područje Dalmata uništili su Rimljani posve a jedan dio pučanstva odveli su u roblje i prodali. Nazika je još iste godine slavio svoj triumf »de Dalmateis«.

Dalmate su bile za duže vrijeme oslabljeni, što je dobro došlo njihovim susjedima. U godini 135. pojave se ponovno Ardieji u savezu sa Plerejima, stanovnicima lijeve obale Neretve. Oba naroda pljačkala su po starom običaju svoje susjede a osobito je mnogo od njih morao pretrpjeti grad Narona. Pošto ih jedno poslanstvo nije moglo sklonuti, da plate odštetu, iskrcao se je, po svoj prilici na Neretvi, konzul Servije Fulvije Flaccus sa 10.000 momaka pješadije i 600 konjanika. Ovakovoj sili protiviti se, nisu bili u stanju. Da se Ardiejima uzme mogućnost daljnjega gusarenja, oduzet im je njihov posjed na moru i na Neretvi. Ovi dogodaji prisilili su Ardieje na sasma druge životne prilike, te je to, nekoć jako pleme, postalo i brojno sasma bez svakog značaja.

Kako je rimsko osvajanje u južnoj i srednjoj Iliriji bilo izazvano neprijateljstvima domaćih, tako je i u sjevernoj Iliriji. Ovdje prodriješe Japodi sve do u područje rimske pogranične kolonije Akvileje. Proti njima spremljen je 129. god. konzul Gajo Sempronije Tuditan. Nakon prvog neuspjeha prodro je on oko Riječkog zaljeva kroz Liku sve do Krke, dakle kroz područje Liburna, koji su graničili na Krki sa Dalmatima. Još iste godine slavio je svoj triumf »de Iapudibus«.

Tako je prešla godine 129. pr. Kr. cijela istočna obala Jadranskog Mora u rimski posjed, doduše, više po imenu, nego li u istini, jer je unutrašnjost većim dijelom bila još neovisna; od onud su se ustanci potpomagali, osobito kod onih plemena, koja su, kao Japodi i Dalmati, obitavali na obje strane Dinarskih Alpa.

Već 10 godina kasnije, dakle 119. godine, nalazila se je opet rimska vojska pod konzulom Lucijem Cecilijem Metelom na putu kroz zemlju Japoda i Liburna protiv Dalmata. Prezimio je u Saloni a ostao je u zemlji sve do god. 117., kada je slavio svoj triumf »de Dalmateis«. O načinu njegovog ratovanja, nije nam ništa poznato; ali da njegovi uspjesi, kao i otpor Dalmata, nisu bili neznatni, dokazuje nam osim njegova pridjevka Delmaticus i ta okolnost, da je on zaplijenjeni dalmatski novac upotrebio za ponovnu gradnju Kastorova hrama na Forumu Romanumu u Rimu. A ovo dokazuje i to, da su se Dalmati za zadnjih 36 godina, od kako im je bio osvojen glavni grad vrlo oporavili i da domaći nisu baš bili onako siromašni i bez potrebe, kako se obično prikazivaju.

Svoj dugi boravak u zemlji upotrebio je Metelo u godini 118. za uredenje Ilirije kao vlastite provincije.

Godine 78. bukne opet ustanak Dalmata sve do morske obale i otme Rimljanima Salonu. Prokonzul Gajo Koskonije morao se je dvije godine boriti, dok ga je svladao i predobio Salonu.

Godine 59. prešla je Ilirija na prokonsularski kotar Julija Cezara. Dva puta posjetio je Cezar naš kraj i to u zimu 56.—57. »da i ovaj narod i ove zemlje upozna« i početkom godine 54., da izravna neke nesuglasice na jugu provincije. Po svoj prilici, je te godine posjetio i mjesto Naronu na Neretvi, koje je bilo postalo administrativno vrlo važno mjesto, kao sudište svih plemena južne Ilirije, dakle i naših Hercegovaca. Inače se Cezar nije mnogo brinuo za Iliriju, jer je za Galiju i Rim imao mnogo veće namjere. I tako je baš pod njegovom vladom nastupila u našim krajevima potpuna anarhija. Dalmati i Japodi postali su opet više nego pôdrug decenija gospodari u ovoj provinciji.

Ustanak je buknuo god. 52. Japodi opljačkaše Trst i navališe dapače na Akvileju, a Dalmati bacišе se na Liburne, koji ostadoše vijerni, te im oduzeše grad Promonu. Pošto je poziv, da napuste ovo mjesto, ostao bez uspjeha, otposlano je protiv njih u godini 50. jako vojničko odjeljenje, ali je bilo posve uništeno. Godine 49. pređe Cezar Rubikon dapače čak i Vis. Dalmati, Japodi kao i druga plemena pređu na stranu Pompeja; samo nekoji primorski gradovi, kao Salona i Epidaurum (Cavtat) držali su se uz Cezara. Blizu i na otoku Krku izvojšte Pompejanci pobjedu i zajednički sa Dalmatima opsjedali su Salonu, koja se hrabro branila. — Kvinto Kornificije, koji je sa drugom četom došao u pomoć, nije mogao mnogo učiniti. Poslije bitke kod Farzala zapovijedio je Cezar konzularu Aulu Gabiniju, da sa novom vojskom nastupi kopnom put iz Italije u Iliriju, da se ujedini sa Kornificijem i da rastjera ustaše, a onda da krene proti ostacima Pompejevaca u Makedoniju. Već na putu kroz hrvatsko područje Japoda zadobije Gabinije u zimi 48.—47. velike gubitke a u zemlji Dalmata bi namamljen u zasjedu u jedan šumski klanac kod Sinotija (čiji nam položaj na žalost još uvijek nije poznat), i tu potpuno potučen. Više od 2000 vojnika, 38 centurijona i 4 tribuna ostadoše mrtvi na bojištu a ratni znaci padoše neprijatelju u ruke. Vatinije, sa ostatkom vojske, pobjegne u Salonu. Plijen bijaše velik, velik postade i ugled i moć Dalmata. I Salonu su oni predobili. Rimljani su održali ~~osim u području Zadra, koje je zaposjeo~~ vrli Kornificije, samo južni dio provincije, ali je i ovdje Epidaur bio opsađivan. ~~Epidauru je~~ u pomoć došla mornarica iz Brindizija, pod zapovjedništvom Publija Vatinija i u pomorskoj bitci kod otoka Taurisa (Sćedro, južno od Hvara) potuče Vatinije i zadnje Pompejevce, te ih prisili na bijeg iz Jadranskog Mora.

Rat protiv Dalmata, morao se je sada, opet kao prije 110 godina, voditi iz nova. Nakon konačne pobjede nad republikanskom strankom, pripravljao se je Cezar na veliku vojnu, koja bi se imala protegnuti sve do Dunava, da tako osigura Italiju sa sjeveroistočne strane. Ova Cezarova namjera zabrinula je Dalmate. Godine 46. pođe njihovo poslanstvo u Rim, da ponudi njihovo podvrgnuće te su na zahtjev diktatora dali taoce i platili danak. Strah i obećanja u Dalmata nisu bili od duge trajnosti. Još prije Cezarove smrti buknuo je rat ponovno. Zapovjedništvo nad vojskom preuzeo je godine 46. već prije spomenuti konzular Publije Vatinije. Na raspolaganje stajale su mu tri legije i mnogo konjanika, svoj glavni stan udario je u jednom logoru kod Narone a kao glavna tačka za operacije, bila je, kao i u konzula Gaja Marcija Figula, Neretva kod Vid—Čapljine. Izim službenog naloga imao je još i jedan privatne naravi: Ciceronu bio je rob, imenom Dionizije, pobjegao našim Ardiejima u Hercegovinu i veliki govornik zamoli Vatinija, da mu ga opet uhvati. Da li mu je uspjelo, ne možemo saznati, kao što su nam i ratna djela samo sumarno ispričana. God. 45. zauzmu Rimljani 6 dalmatskih mjesta; zauzeće sedmog mjesta spriječio je snijeg, mraz kao i duga kiša. Slijedeća godina pako, ispala je za Rimljane opet nepovoljno. Jedan odio, koji se sastojao od 5 kohorta, pod zapovjedništvom senatora Balbija, bijaše uništen a njihovi vojni znaci zarobljeni. Vatinije krene od Narone prema Draču, da bude bliži makedonskom bojištu. Ali, njegove čete predu na stranu Brutovu. Raspre medu novim triumvirima i ubojicama Cezarovim bjehu tad u jeku. Godine 42. bile su se bitke kod Filipia a u slijedećem vremenu bili su

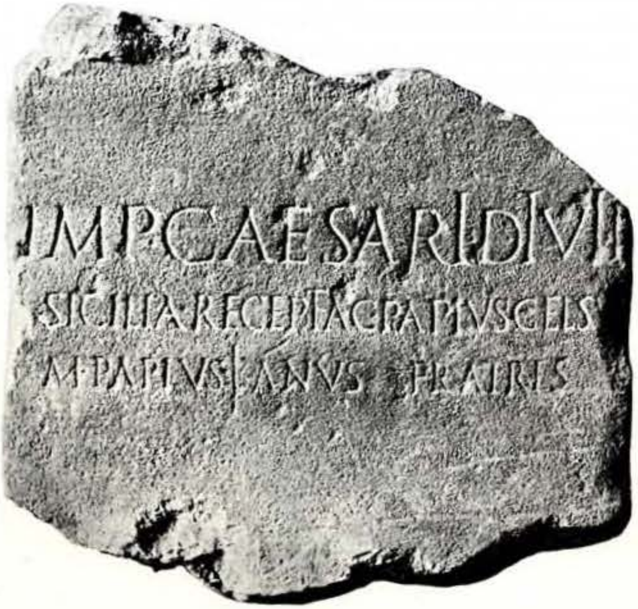

Slika 9. Odlomak počasnog spomenika Oktavijana iz Tasovčića, kotar Stolac[1].

Marko Antonije i Oktavij mnogo zaposleni Istokom i Italijom. Tek dogovorom u Brindiziju (40. pr. Kr.) kojim se je Ilirija priznala Oktavijanu, te nakon sklopljenog mira u Puteoli (39. pr. Kr.) moglo se je misliti na uspostavljenje državne časti na periferiji. Još u godini 39. nailazimo slavljenog govornika, pjesnika, povjesničara i mecenu Gaja Asinija Polija u borbi sa Dalmatima. Ovaj zauze Salonu, a druga njegova djela, koja nam pojedince nisu poznata, hvale vrlo visoko Horac i Vergil. Ovu vojnu Oktavijan nije mogao nastaviti, jer ga je spriječio god. 38. rat sa Sekstom Pompejem, sinom triumvirovim, kojemu je mirom u Puteoliu, bila predana Sicilija. Pobjedom na moru kod Naulohosa, dana 3. septembra 36. riješi se Oktavijan neposredne brige; njegov još jedini suparnik, Marko Antonije, bio je vezan na istoku. Uspomenu na Oktavijanovo osvojenje Sicilije čuva jedan neugledni odlomak u našem kamenom arhivu br. 133. *(slika 9.)*. Taj odlomak naden je u ruševinama Crkvine, dosad još bezimenog grada, blizu Tasovčića (na lijevoj obali Neretve, prema Čapljini) i potječe po svoj prilici od jedne baze, na kojoj je stajala neka manja posvećena stvar. Taj spomenik podigla su braća Gaje Papio Celsus i Marko Papije Kanus posinku božanstvenog Cezara, t. j. Oktavijanu, koncem godine 36. ili početkom slijedeće, povodom zauzeća Sicilije. To je najstariji dosad u Bosni i Hercegovini nađeni kameni spomenik. Taj spomenik dokazuje nam, što se je već i iz dosadanjih navađanja moglo raspoznati, da su naši provincijali velike događaje u državi pratili sa interesom i strančarenjem ali nam i dokazuje, da su već i u ono doba postojala rimska mjesta u unutrašnjosti i napokon, da je tada bilo krajeva, koji su imali mira i sredstava, da dižu spomenike, i da nije u cijeloj provinciji vladalo ono sve razorno ratno stanje, koje smo dosad opisivali. Ovo blagoslovljeno područje bilo je po nalazištu stara, rano kultivirana župa Daorza. Blagoslov mu je spremala Neretva, koja je bila proširena jednim jezerom, rijeka, koja se ratnim lađama mogla lako štititi i koja je pljačkaškim Dalmatima priječila prolaz.

---

[1] Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) Sicilia recepta G(aius) Papius Celsu[s] M(arcus) Papius Kanus fratres.

Neretva je služila u ono doba ne samo za obranu, nego kako nam to također dokazuje spomenik, i za mirno proširenje: oba brata bili su od jedne ugledne obitelji u Naroni, koja je tada također ležala na Neretvi. Naronjani stekli su u pozadini zemljišta i utemeljiše podružnice. Tasovčići-Crkvine, na izlazu doline Bregave, kojom je vodila cesta, bili su po svoj prilici Neretvanska luka za kotar stolački i ljubinjski. Toj luci odgovarala je na desnoj obali Neretve Čapljina, gdje su se također Naronjani naselili, što nam dokazuje jedan doduše nešta mlađi nadgrobni natpis, nađen i opet izgubljen još prije osnutka našeg zemaljskog muzeja. Ovdje je isto nađen jedan dosad jedini grčki natpis u Hercegovini, retrogradsko pisana marka Μένανδρος, na poklopcu *(slika 11.)* jedne amfore.

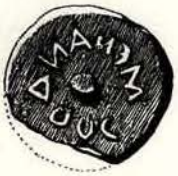

Slika 11. Poklopac amfore iz Čapljine.

Godine 35. mogao se je Oktavijan konačno posvetiti zadaći, da većinom već podivljalu provinciju — i otoci, koji su davno bili otvoreni za kulturu, kao Mljet i Korčula, bjehu otišli u gusare — umiri i da ostvarajući namjere svoga poočima, proširi državu do naravnih i čvrstih granica, a to je sve do Dunava. Vojna je započela sa velikom snagom i vodila se je strogo po osnovi. Glavni zapovjednik bio je sam Oktavijan, a njegovi najbolji generali, Agripa, Tito Statilije Tauro i Marko Valerije Mesala Korvin, stajahu uz njega.

Vojne operacije započele su sa sjevera, od Senja, u prvom redu protiv Japoda i Siska (Siscia). Zapadno od Albii montes, t. j. od Velike i Male Kapele te Plješivice, u gorskom kraju Hrvatske, obitavajuća plemena, predadoše se, predobiveni mudrom nježnosti, bez ikakog otpora. Mnogo teže bilo je pokorenje istočnih župa. Njihova vojska, porazdijeljena u manje čete, spriječavala je navalama i zasjedama u besputnim šumskim krajevima i onako sam po sebi već naporni put. Unatoč velikih gubitaka dopre Oktavijan ipak do glavnog mjesta Japoda, Metulum, današnje Munjave, blizu Ogulina. Ova, već po samoj naravi jaka utvrda, branila se je junački. Sam Oktavijan morao je na koncu voditi svoje čete na juriš, jer su uslijed mnogih navala bile već klonule duhom, da bi ih tako osokolio; pri tom je svoju osobu tako malo štedio, da je bio ranjen. Samo njegovom energijom i neustrašivošću zauzeto je to mjesto. Metulum pade mu u ruke kao ruševina sa izgorjelim ženama i djecom, pošto je cijela posada pala u borbi. Pad glavnog grada zadao je istočnim, u okružju bihaćkom nastanjenim, dosad još nepobijedenim Japodima toliki strah, da su se dobrovoljno predali. Čim je pako Oktavijan ostavio zemlju Japoda i osvajao Sisak, uzdigne se ponovno jedna župa, Poseni, koji su valjda obitavali u Bosni. Proti njima poslan je legat Marko Helvije. Kazna bila je zato vrlo velika. Vođe su bili pogubljeni a ostali su prodani u roblje.

U zimi 35.—34. bio je mir. Oktavijan je otišao u Italiju. Po povratku krene na jug, proti Dalmatima, »koji već deset godina nisu odložili oružja«.

Rimska vojska nastupala je put u zemlju Dalmata iz Like kroz područje Liburna, koji su već pređašnje godine od mornarice bili prisiljeni, da predadu lađe kao njihovo najbolje oružje. Dalmati, dobro organizovani, stavili su, protivno od Japoda, u ovu odlučnu borbu sve svoje sile. Po broju i veličini četa sudeći, sudjelovalo je u toj krvavoj borbi, koja je trajala cijelu 34. godinu sve do početka slijedeće, cijeli narod, dakle i župe s one strane Dinarskih Alpa, u Bosni. Držanje Oktavijana pokazuje najjasnije, kako je ozbiljno bilo ratno stanje. Svagdje bio je on sam prisutan; i u zimi vrati se samo za kratko vrijeme u Rim, da na 1. januara 33. preuzme opet osobno konsulat. Njegove čete došle su, kako ćemo viditi, više puta u kolebanje.

Taktika Dalmata razlikovala se je od one Rimljana. Ovi su držali, radi nepoznavanja zemlje i iz straha od nenadanog napadaja, sve svoje sile na okupu. Dalmati stupili su na bojište postepeno, a da ne metnu sve na jednom na kocku, a vodili su uz to kombiniranu borbu na polju i u tvrđavama. Jedan dio zadružne vojske dao se je u već po samoj naravi jakoj i dobro utvrđenoj tvrđavi opkoliti, da tako prisili neprijatelja na dugu opsadu i da ga tako veže za sebe. Ostale čete poduzele su onda navalu na opsadnike u sporazumu sa opkoljenim, koji bi ispadali iz tvrđave, da na taj način uzmu neprijatelju među se. Ako se navala izjalovi, to se onda vojska, koja je opkoljenim priskočila u pomoć, razdijeli i vodi dalje gorski rat (gerilski rat), da na taj način uzdrži svako daljnje prodiranje.

Prvi sukob uslijedio je na granici Liburna. Vojvoda Verso zaposjeo je sa 12.000 momaka izvanredno jak grad Promonu, na Promini Planini, južno od Knina. Oktavijan zaokruži mjesto sa na daleko protegnutim kamenim nasipima. Testimo, drugi vođa zadružne vojske navali, opažen od Versa, na neprijatelja a Verso poduzme istodobno ispad iz tvrđave, ali se kako navala tako i ispad, izjalove. Oktavijan prodre zajedno sa uzmicajućim u grad, ali posada nastavi svoj otpor u citadeli. Ispred jednog silnog ispada, dade se jedna rimska kohorta u bijeg, ali Oktavijan zadrža bjegunce i zauzme zadnje utočište. Ova kohorta, što je zaboravila svoju dužnost, bijaše kažnjena: svaki deseti momak, među njima i dva centuriona, bili su pogubljeni; ostali su kroz cijelo ljeto dobili mjesto pšeničnoga ječmeni kruh.

Testimo pređe sada u sitno ratovanje. U istom klancu, u kojem je Aulo Gabinije bio teško poražen, vrebali su Dalmati i na Oktavijana. Ali su si Rimljani još pravodobno osigurali svoje bokove i uništili sva neprijateljska zakloništa u šumi i gradinama, te su tako prošli ovim klancem bez ikakve štete.

Kod još nelokalizirane savezničke tvrdave Setuie opetovao se je način vojevanja kod Promone. Navala vojske bila je ovdje po svoj prilici vrlo vješto i svom žestinom izvedena, tako da je rimske čete dovela za dulje vremena u vrlo rdav položaj, jer je Oktavijan tako malo štedio svoje osobe, da je bio ranjen na koljenu od jednog bačenog kamena. Sve navale na grad bile su uzalud; tek početkom godine 33. bio je uslijed gladi prisiljen na predaju.

Dalmati su bili na kraju svoje moći. Oni primiše sve uvjete pobjednika, Da će se i nadalje mirno držati, stavili su oni 700 dječaka kao taoce, povratiše ratne znakove, koje su bili zaplijenili Gabiniju i obvezaše se na danak, kojeg već dugo nisu plaćali.

Poraz glavnog i jakog plemena, odlučio je i cijelom ilirskom vojnom, vrlo zgodno za Oktavijana, jer se je već pripremao zadnji čin građanskog rata, odluka između njega i Marka Antonija. Sva su se plemena predala, čim bi vidjela, da se približuju Rimljani. Kako su daleko ovi prodrli u unutrašnjost, nije nam bar za sada poznato, jer obitavališta plemena, kao Derbana, koja se spominju u onim ratnim godinama, nisu još poznata.

Poniženi Dalmati teško su se mogli snaći u novim prilikama, osobito što se tiče plaćanja danka. Još u godinama 16., 11. i 10. pr. Kr. došlo je do insurekcija nepoznatog nam opsega. U zadnje dvije rečene godine, vodio je nadzapovjedništvo kasniji car Tiberij, koji je od godine 12. pr. Kr. pacificirao Panoniju i rimsku granicu promakao sve do Dunava. O njegovim borbama vrlo nam je slabo ispričano u detaljima. Ipak saznajemo, da su i Breuci i Amantini, velika plemena u Slavoniji i u Srijemu, bila podjarmljena i da su pri tome na strani Rimljana vojevali Skordisci, koji su obitavali s obje strane dônje Drine. Prema tome protezao se je rimski upliv od sjevera duž Save sve do istočne granice Bosne. Kako su pako Rimljani uređivali svoj posjed po jednoj točnoj osnovi i za osiguranje svojih granica upotrebljavali velike sile, može se uzeti, da su tada i dijelovi srednje Bosne, koji sa zapadne strane nisu bili zauzeti, pali pod rimsku ovisnost, jer nije moguće, da su mogli držati Slavoniju i današnju Dalmaciju ako se je područje među ovim zemljama, nalazilo u neprijateljskim rukama. Srbija je postala u to vrijeme rimski vojnički srez. Ovu našu pretpostavku potvrđuju i vijesti o silnom ustanku u godinama 6. do 9. po Kr., zadnja reakcija Ilira protiv Rimljanima. Ovu pobunu prouzročili su teški porezi i uvedena vojnička dužnost, a najodlučniji nosioci rata za oslobođenje, osim gore spomenutog plemena Breuka, bila su plemena unutrašnje Bosne.

Godine 6. po Kr. pređe Tiberije kod Carnuntum-a (blizu Beča) preko Dunava, da nakon pobjede Marobodna, kralja Markomana, spoji Česku i Moravsku sa rimskom Germanijom, koja je sizala već do srednje i dônje Łabe. Čete, koje su inače bile u Dalmaciji i Pannoniji u posadi, pripadale su većim dijelom toj operacionoj vojsci. U tom zgodnom času bukne iza leđa Tiberija ustanak sviju plemena i naroda od Dunava kod Beča i Budimpešte sve do Drina u Albaniji. Mirno i mučaljivo postiglo se je sveopće sporazumljenje. Nakupljena mržnja pokazala se je najprije kod velikog plemena Daesitiata, koje je navodno obitavalo oko Sarajeva, prigodom novačenja. Pod vodstvom odvažnog i za vojskovođu rođenog Batona, podiglo se je ovo pleme. Slabiji vojni odjeli, koji krenuše proti njemu, budu potučeni. Taj oganj širio se je pohlepno. Broj insurgenata cijenio se je na 200.000 momaka pješadije i 9.000 konjanika. Breuci baciše se na rimsku tvrđavu Sirmium (Mitrovicu), ali budu potučeni od četa, koje su iz Srbije došle u pomoć. Naš Bato pako potuče sve i dopre do morske obale. Kod navale na Salonu zadobije tešku ranu, ali su zato njegovi podzapovjednici uništili cijelu obalu do Apolonije kod današnje Valone u Albaniji. Rim spopadne strah. Augusto, kako se je sada zvao Oktavijan, izjavio je sam u senatu, da bi se neprijatelj mogao za kratko vrijeme pojaviti pred glavnim gradom države. Učinjene su sada svemoguće pripreme. Sve čete, koje su stajale na raspolaganju, sabrane su i nove pozvane, najbliži ugroženi gradovi, kao Trst i Akvileja budu zaposjednuti a novi porezi raspisani. Tiberije dobio je nalog, da sklopi mir sa Marobodnom, da tako napusti zauzeće Češke i da preuzme zapovjedništvo nad cijelom vojskom proti ustašama. Tako spasiše Ilirci Češku i srednju Njemačku od romaniziranja.

Tiberije, kome je kasnije bio dodijeljen njegov nećak Germanik kao zborni zapovjednik, vodio je sve operacije oprezno i hladnokrvno. Bato nije čekao njegove navale, nego pođe proti njemu put Panonije; ovdje bude poražen i prisiljen, povući se u Slavoniju Breucima. I ovdje, u Fruškoj Gori, zadesi insurgente jedan poraz. Uslijed toga postali su oprezni, te su se bacili na malo ratovanje, pljačkanje i grabež, te su protegli svoje pljačkanje sve do Macedonije.

Kako su Rimljani godine 6. vodili rat više u defenzivi, prešli su godine 7. u ofenzivu, ali odluka nije pala. Germanik je prenio rat iz Hrvatske u Bosnu i pobijedio je, istočno od Japoda, južno od Banje Luke, u području Vrbasa i Vrbanje sve do Bosne obitavajuće Maezeje i opustoši im cijelo njihovo područje. Slijedeće godine, bili su ustaše pripravni, prisiljeni od glada i bolesti, da stupe u pregovore. Sam Bato odlučio se je na taj korak. Kad ga je Tiberije upitao za razloge pobune, odgovorio je, da Rimljani za čuvanje stoke nisu poslali pse i čobane, već vukove. Do sporazuma nije došlo, jer se za vođe nije moglo isposlovati pomilovanje. U Panoniji zadobila je insurekcija u godini 8. udarac, koji je bio od velikih posljedica: vođa Breuka, također po imenu Bato, potajno predobiven, položio je oružje na rijeci Bathinus (kod Varaždina), a zato bi pripoznat kao knez svoga plemena. Naš Bato požuri se onamo, da kazni ovu izdaju i da ponovno digne ustanak. On potuče svog imenjaka i dade ga pogubiti. Ali ta ponovna oporba trajaše kratko vrijemo. Bato napusti Panoniju i ograniči se samo na Dalmaciju, da uzmogne ovu održati. On zaposjedne sve klance i uništi vlastitu zemlju, da tako uzme priliku Rimljanima nabaviti hrane.

Tiberije smatrao je rat u glavnome dovršenim te predade zapovjedništvo legatu Marku Emiliju Lepidu. Ali mu se ta nada nije tako lahko ispunila. Lepido Germanik, dalmatinski namjesnik Gajo Vibije Postumo kao i zborni zapovjednici Marko Plautije Silvano i Lucije Apronije morali su sve do kasnog ljeta godine 9. po Kr. krvavim bojevima, sa velikim gubicima na obje strane, zauzimati jednu tvrđavu za drugom. Osobito teški bojevi bili su oko velikih gradina Splonum, Raetinium i Seretium, koje su sadržavale osobite akropole. Sam Tiberije došao je u proljeće 9. još jednom na ratište. Bato opirao se je, daleko od svoje uže domovine, po zadnji put u stjenovitoj tvrdavi Andetrium, sada Gornji Muć, sjeverno od Salone. Nakon žestoke obrane predao se je, očajavajući za uspjeh još za vrijeme opsade. On bi primljen od Tiberija vrlo časno i umro je kao politički zarobljenik u Raveni. Da je on bio duša cijelog ustanka, dokaz je, što se je taj rat prozvao po njemu Bellum Batonianum.

Kako su izgubili svoga vođu, predadoše se i oni malobrojni insurgenti, koji su se još nalazili u polju. Zadnji bijahu Piruste na Drinu u Albaniji i naši Daesitiati, a zadnja tvrđava Arduba. Ona je stajala na stijeni, a oko nje tekla je, izuzev mali jedan komad, brza rijeka, te je tako bila tvrdi obor. Ali među braniteljima buknuše razmirice. Domaći, ratovanja siti, htjedoše se predati; ali oni, koji su od Rimljana k njima prebjegli, bili su od straha pred kaznom protivni tome. K ovima priključiše se i žene prvih; one volješe rade smrt nego li ropstvo. Pred samim neprijateljem došlo je među njima do sukoba. Hrabriji podlegoše. Žene sa djecom baciše se u plamen svojih gorućih kuća ili dolje u rijeku. Germanik zaposjedne jedno zgarište, simbol ilirske slobode. Ovo znamenito mjesto identifikuje se sa Vrandukom na Bosni; ali je ovo uspoređivanje posve hipotetično, kao što mi ne poznajemo ni položaja mnogih drugih mjesta, za koja se je teško borilo.

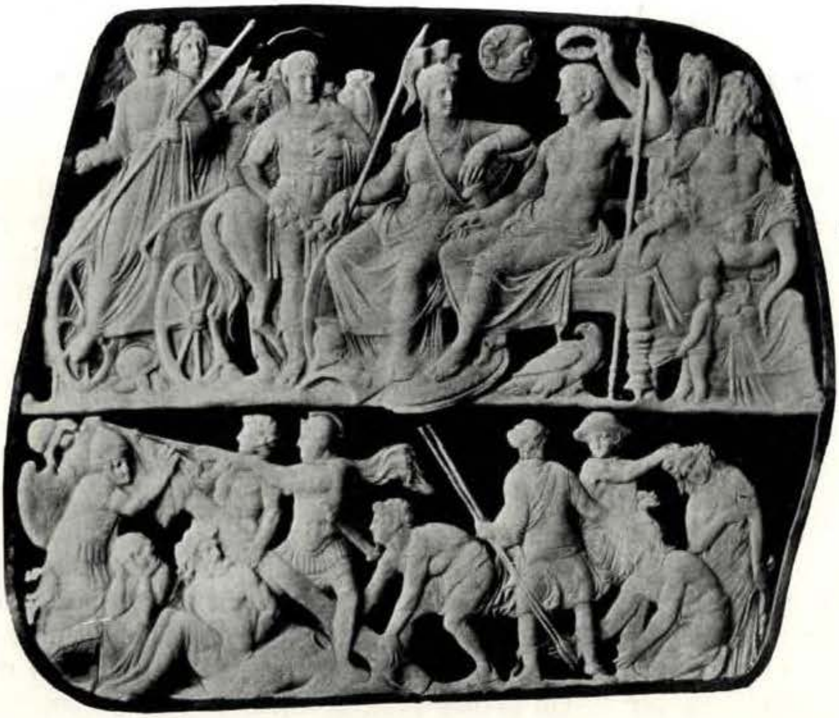

Slika 12. Gemma Augustea.

Gravissimum omnium externorum bellorum post Punica odlučeno je godine 9. po Kr. u korist Rimljana. Svoj triumf »ex Pannoneis et Delmateis« slavio je Tiberij tek 16. januara 12., jer neposredno pred zaključkom dalmatskog rata, dogodi se katastrofa u Teutoburškoj Šumi. Drugi jedan narod ustade također za svoje oslobođenje. A ono je uspjelo. Armin, Kerusk, živi u narodnoj uspomeni; Bato je zaboravljen, jer je njegov narod podlegao.

+Slom ovog bliskog ustanka u Iliriji osjetio je narod i carska kuća u Italiji kao veliko djelo, koje će osigurati budućnost, i tako se je slavilo. Najplemenitija tvorevina dvorske umjetnosti, koja nam je o tome sačuvala do danas uspomenu, jest glasovita Gemma Augustea, jedan oniks neobične veličine, u bečkom dvorskom muzeju. *(Slika 12.)* U gornjem dijelu sjede na prijestolu Augusto i Roma, opkoljeni desno od božanstava. K njima stupa lijevo sa triumfskih kola, koja upravlja Victoria, Tiberij. Sred toga stoji Germanik, drugi carski princ pobjednik. U dônjem dijelu prave rimski vojnici znak pobjede. Zarobljeni ustaši, muževi i žene, sjede lijevo na zemlji, a desno ih dovode za kose.

Iz naše zalihe spomenika možemo toj dobi dodijeliti sa velikom vjerojatnošću okrajak *(slika 13., broj 297.)* jedne kamene ploče iz rano procvalog rimskog grada u Gracu kod Posušja (Hercegovina). Taj počasni spomenik namijenjen je očevidno gore spomenutom vojvodi Marku Emiliji Lepidu. Nasuprot pripada kasnijoj dobi nadgrobni kamen br. 66. iz Letke, blizu Županjca, na kojem se htjelo spoznati neregularne domaće vojnike, koji su pali u Panoniji za Rim.

Od četverogodišnjeg rata, koji se je vodio sa ogorčenošću i bez pardona, pretrpjele su mnogo naše zemlje. Na hiljade palo je na bojištu ili su prodani u sužanjstvo; naselja bila su pogorjela a polja neposijana. Ali to stanje nije dugo trajalo. Upravo je čudno, kako se je brzo oporavila zemlja i narod, sjajna je to svjedodžba za rimsku upravu, za privatnu rimsku inicijativu i ekspanzivnu moć ali i za svježinu domaćeg stanovništva.

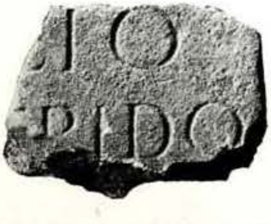

Slika 13. Odlomak spomenika Marka Emilija Lepida iz Graca kod Posušja 1).

Prva vladina briga bila je ta, da se suprot stane ponovnim težnjama za samostalnošću i ustancima, koji sve razrivaju. To se učinilo na taj način, da su se čete dobro porazmještale, pogradile tvrđave i ceste, koje su otvorile zemlju na sve strane, i smještanjem mladeži u dugotrajnu, asimilirajuću vojnu službu izvan domovine.

Naše rimske obranbene spreme možemo razdijeliti u četiri glavne periode. Prvu skupinu sačinjavaju logori za vrijeme puta (Marschlager) i opkopi neprijateljskih mjesta za vrijeme ratnih osvajanja. Do sada nije konstatirana ni jedna ovakova utvrda; ali će se ostaci moći naći, jer su se još starije, većinom samo privremene, utvrde domaćih sačuvale, rađene od prostog materijala, koji im je bio baš pri ruci. Jedan takav logor ove periode, Publija Vatinija, služio je u godinama 46.—44. pr. Kr. kao stalni logor (Standlager); zapovjednik je sam datirao svoje listove »ex castris, Narona«. Taj logor nalazio se je u jednoj od one dvije ravnice blizu Narone, u onoj kod Metkovića ili kod Čapljine, gdje je u potonjoj kasnije podignut kastel Mogorjelo, i to na desnoj obali Neretve, jer su vojne bile uperene proti Dalmatima. On je morao biti od prilične veličine, jer su vojsci pripadale 3 legije.

Od već ustanovljenih legionaških logora i kastela, ističe se druga skupina sama od sebe, radi svojeg geografskog položaja i rasporeda. To je onaj niz većih

---

1) M(arco) Aemi]lio [M(arci) f(ilio) L]epido ...

i manjih tvrđava, koje se prostiru uzduž jugo-zapadnog podnožja Dinarskih Alpa od Krke preko Cetine do Neretve. Glavna njihova mjesta jesu Burnum, sada Šuplaja Crkva na Krki (blizu Knina), Andetrium, sada Gornji Muć, Gardun na Cetini (jugo-istočno od Sinja), Humac na Trebižatu (kraj Ljubuškog) i Mogorjelo na Neretvi. Ovaj vrlo čvrsti kordon — mi ga možemo nazvati dalmatinsko-hercegovački limes — proteže se po duljini kroz područje Dalmata, dijeleći ga u dvije polovice, i nalazi se pred klancima dalmatinsko-bosanskih graničnih planina. Iz toga slijede kronologičke granice za vrijeme njegovog postanka. On je utemeljen

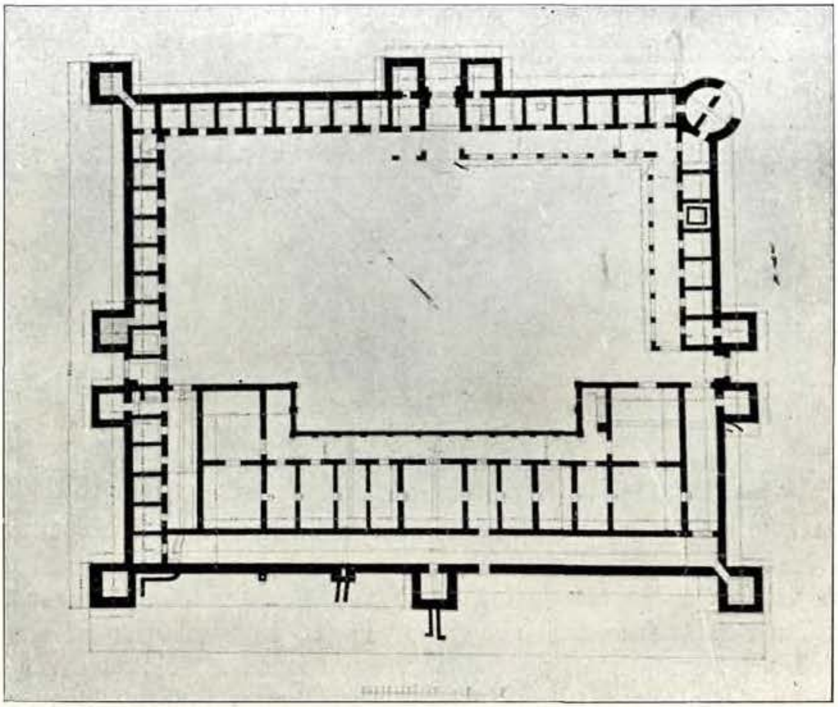

Slika 14. Tlocrt kastela Mogorjela [prvobitna osnova].

poslije godine 33. pr. Kr., da drži na uzdi pleme, koje se tako teško dalo pripitomiti, a prije pokorenja unutrašnjosti zemlje s one strane Dinarskih Alpa, t. j. prije 12.—10. pr. Kr. Radi dugog nadzora nad njima, jasno je, da Dalmati u ustanku godine 6. po Kr. nisu mogli igrati nikakovu ulogu. Bato je prodro kroz taj niz tvrđava te je dapače ponovno zauzeo i predrimsku utvrdu Andetrium, jer su posadne čete većim dijelom sudjelovale u vojni proti Češkoj. Stare tvrđave ostale su i poslije insurekcije od 6.—9. po Kr., koja je pokazala, da je nužno graditi i u unutar zemlje utvrde, zaposjednute kao pričuvna mjesta i jer su davale dobre stanove, isto kao što i dandanas postoje na Savi stare tvrđave iz turskih bojeva i ako su već nove sagrađene u Bosni i Hercegovini. Osim toga raspolagala je državna vlada, za slučaj kakovih događaja u Italiji, mnogo brže sa četama na zapadnoj strani Dinarskih Alpa.

Treća perioda naših rimskih obranbenih utvrda, već je prije spomenuta. Ona pada u doba poslije ugušenja zadnje insurekcije. Dosad su se unutar Bosne ustanovili kasteli u Šipovu na Plivi (jugozapadno od Jajca) i u Usori, na utoku Usore u Bosnu (južno od Doboja). Da ih imade više, dokazuje nam među inim i jedno, dosad nam nepoznato mjesto na cesti Salona—Servitium, koje se u književnosti spominje pod imenom Castra.

Već tekom prvoga stoljeća po Kr. umanjen je broj četa u našim provincijama. Zemlja je u političkom pogledu bila mirna a proti vanjskim neprijateljima bila je obranjena na Dunavu, jer ju je posjed Rimljana zatvarao unaokolo. Tek kada je moć države bila na izminuću, dobili smo, uslijed povećanja već starijih bojnih mjesta, jedan novi kordon, Sava-Limes, kojeg nisu zaposjele kopnene čete, već su bile stanice dunavske mornarice. U književnosti nam predana imena nisu još fiksirana, kao što smo sa istraživanjem rimskih utvrda vrlo zaostali, jer je obret tih obično velikih građevnih površina skopčano sa velikim troškovima. Mi smo morali skupljati sredstva, da uzmognemo gore navedeni kastel Mogorjelo dalmatinsko-hercegovačkog limesa, koji je krasno uzdržan, otkopati i da ga, odgovarajućim klimatskim odnošajima, po hercegovačkom načinu, konserviramo pomoću kamenih ploča.

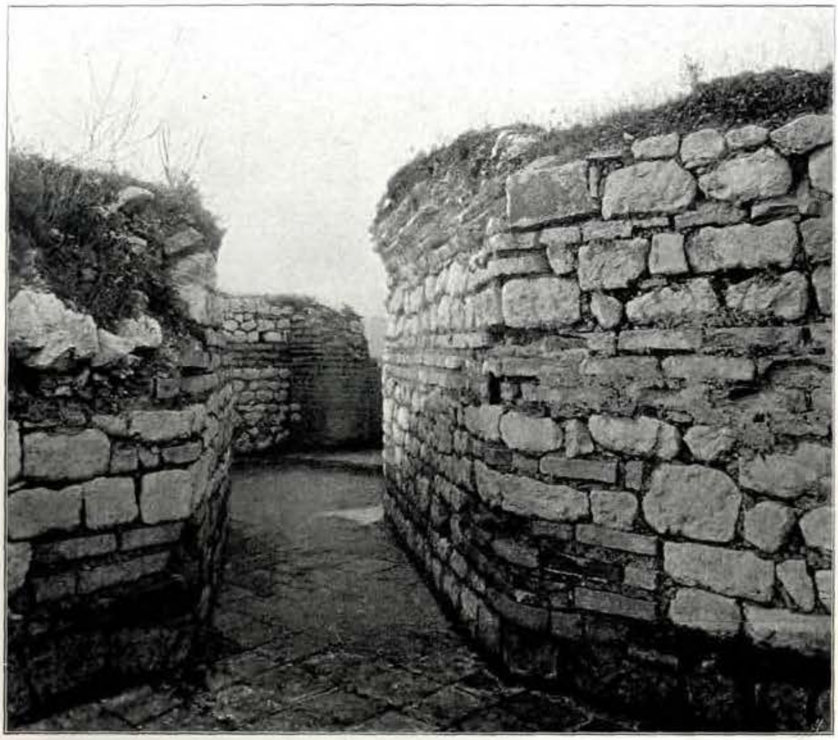

Slika 15. Hodnik u toranj na sjevernom uglu kastela Mogorjela, koji je bio nekoć presvođen.

Taj je kastel 102 *m* dug i 86 *m* širok (*slika 14.*, br. 8.) i prikazuje nam se u prvobitnom planu[1]) kao pravokutnik, kojeg su kutovi pojačani sa tornjevima, a tri su mu strane probijene vratima, koja štite također nešta sprijeda stojeći tornjevi. Četvrta strana, koja je bila okrenuta prema jednoj bari, ima samo jedna vrata i jedan toranj. Uz opkolni zid kao pozadinu oslanjaju se unaokolo prostorije, koje se sastoje od manjih sobica za momčad *(slika 16.)*, jedna duga staja *(slika 17.)*,

---

[1]) Učenjaci Njemačke pripisuju taj kastel na temelju njihovih tipova 4. stoljeću po Kr., ali neimamo uzroka, da odustanemo od našeg datiranja.

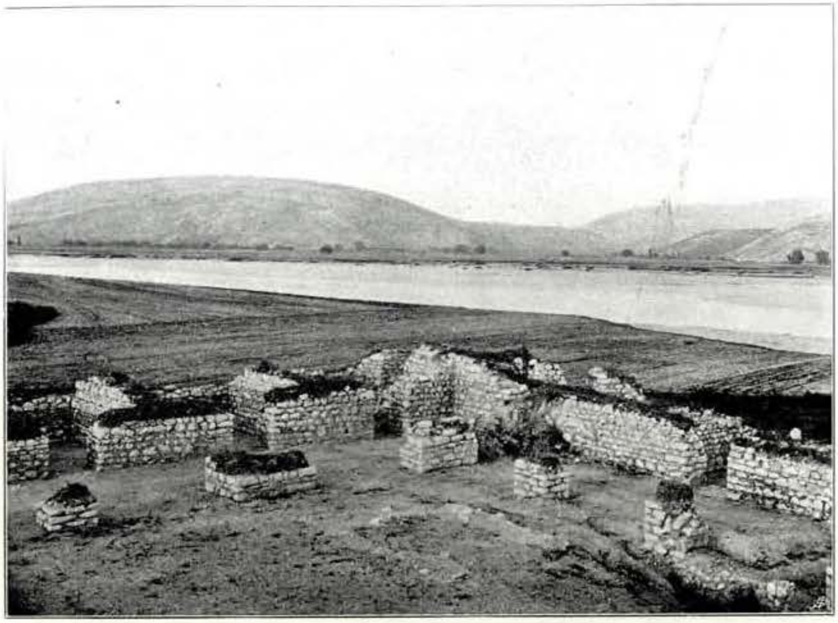

Slika 16. Istočni ćošak kastela Mogorjela sa sobicama za momčad.

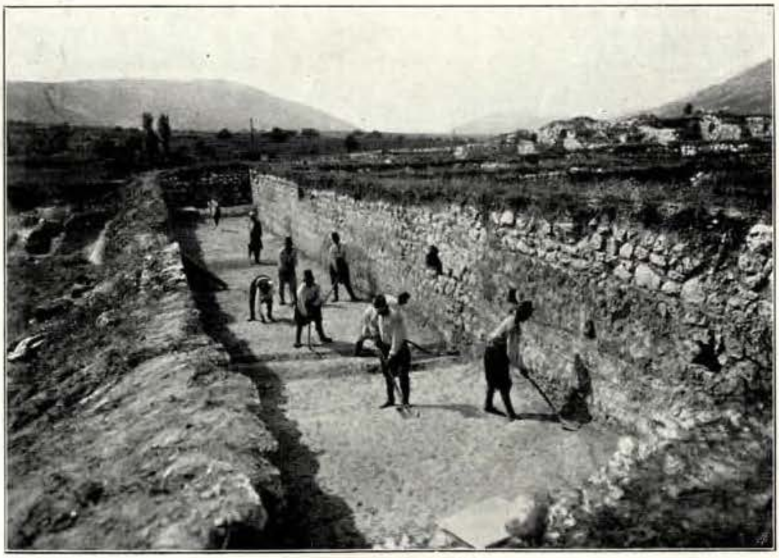

Slika 17. Staja u kastelu Mogorjelu.

i pred njom magazini, pred kojima je bio hodnik sa stupovima, dočim je jedan ćošak kvartira za momčad zauzimao hodnik sa četverouglastim stupovima.

Cijela zgrada bila je dvokatna, što nam već dokazuju i sačuvane skaline. *(Slika 18.)*. U gornjem spratu jugozapadne strane; nalazile su se sobe za časnike, što dokazuju ostaci podnih mozaika i zidne slikarije, koje su pale u magazine. Istočni je toranj okrugao i osobito jak, jer su na njemu bili postavljeni strojevi za pucanja prema Neretvi. Unutarnji dio, koji nije bio izgrađen, služio je za vježbalište.

Taj logor stajao je, nakon mnogih dogradnja i pregrađivanja, dugo u upotrebi. Koji su sve dijelovi četa jedni za drugim tu stanovali, ne znamo dosad, jer niti se je našao kakav natpis niti cigla, napravljena od vojništva, a njemu pripadajuće civilno mjesto, canabae, kao i nekropola sa svojim nadgrobnim spomenicima, valjati će tek pod skupim vinogradima, da budu obreteni. Sudeći po veličini kastela i staje čini se, da se je posada sastojala od jedne cohors quingenaria equitata, koja je imenice imala 500 momaka, a među njima i jedan odio konjanika.

Slika 18. Skaline kod sjevernjog tornja u kastelu Mogorjelu.

Što nam je ovdje ostalo nepoznato, to saznajemo iz ostalih, još sistematsko neispitanih logora toga kordona, jer su odanle već mnogi vojnički spomenici sačuvani. Burnum i Gardun bili su veliki legionaški logori.

U Burnumu stajaše do godine 10. po Kr. legija XX Valeria victrix i do 70. po Kr. legio XI Claudia pia fidelis, kako nam dokazuju žigovi opeka br. 7.—11. u ormaru X. *(slika 19.)* naše zbirke građevinskog materijala, koja potječe iz legionaške ciglane u Smrdeljima (jugozapadno od logora). Obje legije bijahu premještene iz Dalmacije u Germaniju. Potonju izmjenila je kasnije za jedno pôdrug decenija legio IIII Flavia felix (usp. *sliku 20.*, br. 2. i 3.). Kasnije je bila u Biogradu.

Gardun bijaše do 66. po Kr. glavni stan od legio VII Claudia pia fidelis. Odatle je i ova došla u Srbiju i to u Viminacium, sadanji Kostolac na Dunavu.

Za nas, jer spada u neposredno područje našeg istraživanja, je najvažniji logor na Gračinama kod samostana u Humcu. Njegova se posada vrlo često mijenjala a sastojala se je jednom od odjela legionaša, drugi put opet od auksiliarnih četa. Za prve svjedoče nam naši spomenici:

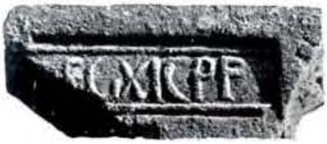

Slika 19. Žig opeke: leg(io) XI (Claudia) p(ia) f(idelis) iz Smrdelja.

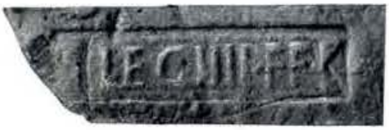

Slika 20. Žig cigle: leg(io) IIII F(lavia) f(elix) iz Smrdelja.

1. Jedan dio već gore, kod glavnog stana, navedene legije IIII Flavia felix sa manjom stražom u obližnoj Vitini. Usp. *sliku 21.*, br. 1. u ormaru X.

2. Jedan odjel legije VIII Augusta po svoj prilici u drugoj polovici II. stoljeća po Kr. Usp. *sliku 22.*, br. 4.

Slika 21. Žig cigle: leg(io) IIII F(lavia) [f(elix)] iz Vitine, kotar Ljubuški.

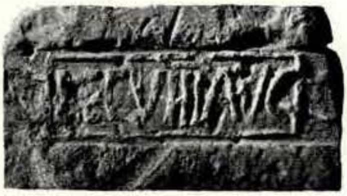

Slika 22. Žig cigle: leg(io) VIII Aug(usta) iz Humca, kotar Ljubuški.

I 3. jedan kombinirani odjel legija I adiutrix i II adiutrix u prvoj polovini III. stoljeća. Usp. *sliku 23.*1).

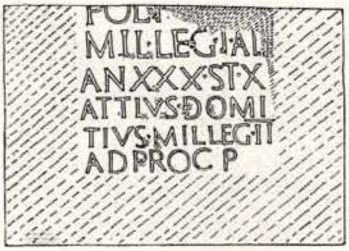

Slika 23. Odlomak nadgrobne ploče vojnika legije I adiutrix, podignute od jednog druga legije II adiutrix, iz Hardomilja-Smokovice kod Humca2).

Od auksiliarnih četa poznate su nam slijedeće. Kronologički ih još ne možemo poredati radi pomanjkanja točnih podataka. Vrijedno je primjetiti, da

---

1) .... Pol(lia) .... mil(iti) leg(ionis) I ad(iutricis) an(norum) XXX st(ipendiorum) X Attius Domitius mil(es) leg(ionis) II ad(iutricis) proc(urator) p(osuit). Ne nalazi se još u muzeju.

su bile najmanje 3 kohorte equitatae, t. j. da su raspolagale sa konjanicima, što stoji u svezi sa položajem logora u jednoj ravnoj, plodnoj velikoj kotlini.

1. Cohors III Alpinorum equitata u prvoj polovici I. stoljeća po Kr. Usp. br. 67. *(slika 25.)*, 106. *(slika 24.)* 109.

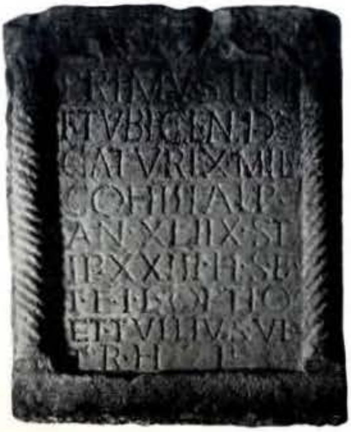

Slika 24. Nadgrobna ploča trubljača od Cohors III Alpinorum iz Kutca kod Humca 1).

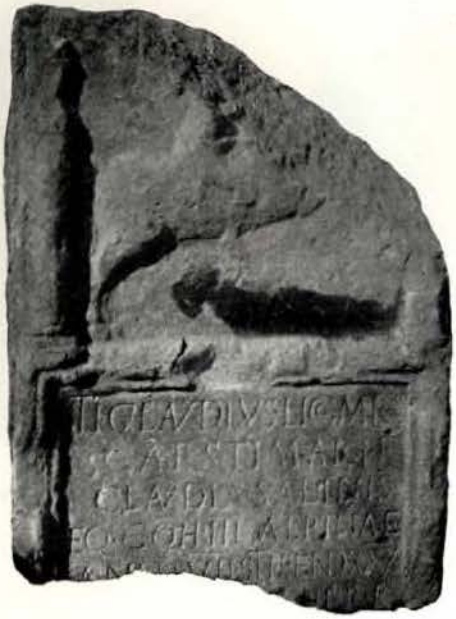

Slika 25. Nadgrobna ploča konjanika od Cohors III Alpinorum iz Hardomilja-Smokovice kod Humca 2).

---

1) Primus Titti f(ilius) tubicen do(mo) Caturix mil(es) coh(ortis) III Alp(inorum) an(norum) XLIIX stip(endiorum) XXIII h(ic) s(itus) e(st). T(estamento) f(ieri) i(ussit). L(ucius) optio et Tullius veter(anus) h(eredes) p(osuerunt).

2) Ti(berius) Claudius Ligomarus Carstimari f(ilius) Claudia Salinis eq(ues) coh(ortis) III Alpinae ann(orum) LVII stipend(iorum) XXX [. . . .] her(es) p(osuit).

2. Cohors I Bracaraugustanorum. Ona je po svoj prilici ostavila našu provinciju sa Legio IIII Flavia felix. Usp. *sliku 26.*, br. *72.*

3. Cohors I Lucensium equitata. Ona bijaše na Jadranskom Moru prije 80. godine po Kr. Usp. *sliku 27.*, br. 69.

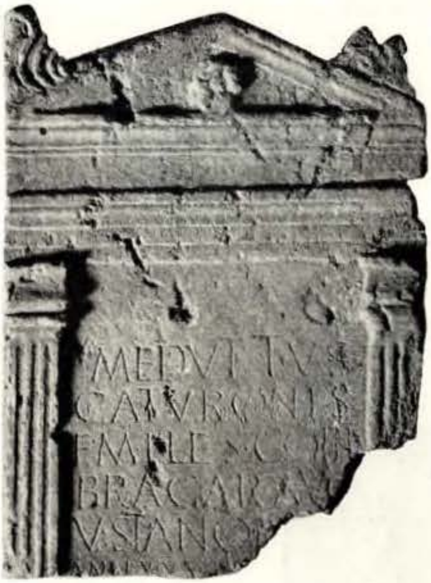

Slika 26. Nadgrobna ploča vojnika od Cohors I Bracaraugustanorum iz Hardomilja-Smokovice kod Humca[1]).

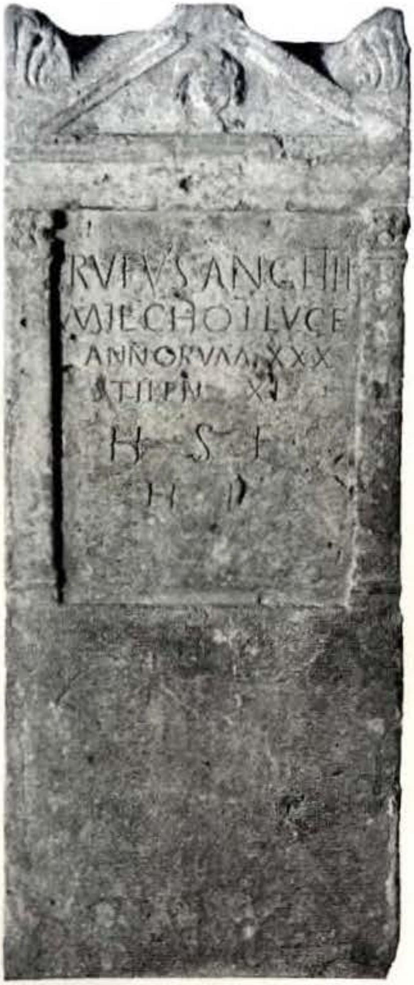

Slika. 27. Nadgrobna ploča vojnika od Cohors I Lucensium iz Hardomilja-Smokovice kod Humca.[2])

4. Cohors I Belgarum equitata. Ova kohorta stajala je u Humcu u drugoj polovici II. stoljeća po Kr.; po građevnom natpisu *slika 28.*, koji se nalazi u samostanu Humcu, popravila je i proširila je ova kohorta godine 173. hram boga vina

---

[1]) Meduttus Caturonis f(ilius) miles coh(ortis) I Bracaraugustanoru[m] ann(orum) XXX s[tip(endiorum)....

[2]) Rufus Angeti f(ilius) mil(es) c(o)ho(rtis) I Luce(nsium) annorum XXX stipen(diorum) XI h(ic) s(itus) e(st).

Libera. Od njihovih dalnjih ovdje navedenih spomenika *slika 29.—31.*, br. 94., 100. i 202., je osobito interesantan *slika 31.*, br. 100., radi vojnog znaka. Na tom signumu,

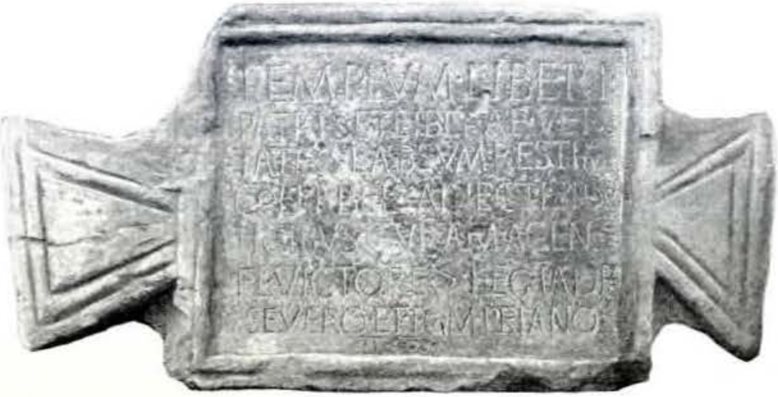

Slika 28. Gradevni natpis hrama Libera u Humcu¹).

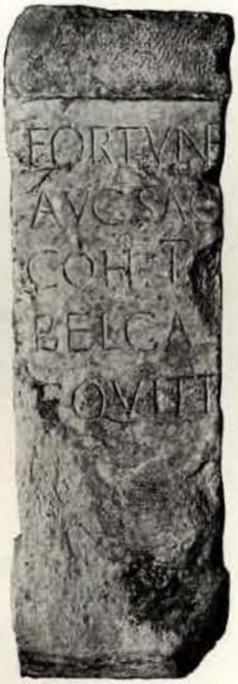

Slika 29. Od Cohors I Belgarum podignuti žrtvenik Fortuni iz Humca ²).

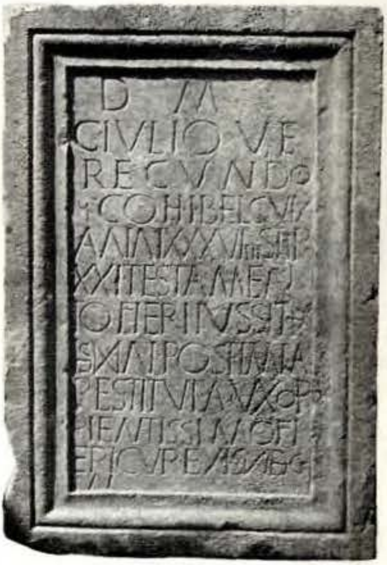

Slika 30. Baza nadgrobnog spomenika centurijona cohorte I Belgarum iz Hardomilja-Smokovice kod Humca³).

---

¹) Templum Liberi patris et Liberae vetustate [di]lapsum restituit coh(ors) I Bel[g(arum)] adiectis porticibus curam agente Fl(avio) Victore (centurione) leg(ionis) I ad(iutricis) p(iae) f(idelis) Severo et Pompeiano iterum co(n)s(ulibus).

²) Fortunae Aug(ustae) sac(rum). Cohors I Belga[r(um)] equit(a)t(a).

³) D(is) M(anibus). G(aio) Iulio Verecundo (centurioni) coh(ortis) I Belg(arum), vix(it) ann(os) XXXVIII, stip(endiorum) XXI, testamento fieri iussit ex (sestertium) M n(ummum). Postimia Restituta uxor pientissimo fieri cur(avit) ex (sestertium) MDC n(ummum).

koji završuje šiljkom a dolje ima okov, pričvršćeni su redom odozgo dolje: jedan vijenac (corona), jedno poprečno drvo, četiri pupčaste ploče (phalerae), jedan polumjesec i valjda jedna šira prijeka šipka. Corona i falere su dekoracije, koje si je četa u cijelosti stekla.

5. Cohors VIII voluntariorum.

Zaključak spomenika, koje smo za popis posadnih četa u Humcu uzeli iz našeg lapidarija, neka nam bude nadgrobna ploča, u gornjem dijelu okrnjena, sada bez napisa *slika 32.*, br. 93., jednog konjanika, jer nam unatoč toga, što je jako okrnjena i izlizana dobro pokazuje odoru momka i konja.

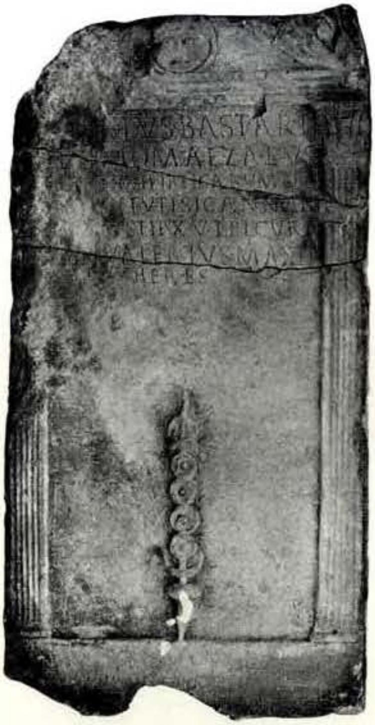

Slika 31. Nadgrobna ploča barjaktara cohorte I Belgarum iz Hardomilja-Smokovice kod Humca[1]).

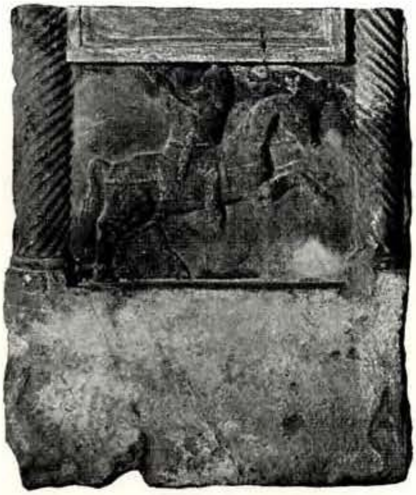

Slika 32. Odlomak nadgrobne ploče jednog konjanika iz Hardomilja-Smokovice kod Humca.

Konjanik jezdi s ždrijepcem na desno, u uzdignutoj desnici drži koplje, spreman da njime udari a lijevu stranu štiti dugoljastim štitom, koji koso drži. On nosi kacigu sa štitom na zatioku i obrazima i šiljkom na tjemenu, prsluk i hlače do pol nadkoljenica. Sa pojasa o boku visi desno mač. Sedlo zamjenjuje veliki četverouglasti pokrivač, kojega drže prsni i repni remen. Od horme prepoznaju se samo uzde i visoki nakit na glavi.

Osim spomenika i tvorevina aktivnih vojnika obreteno je u Humcu i njegovoj bližoj okolici oveći broj kamenja, koje predstavlja osobitu skupinu i predočuje drugo značenje rimskog vojništva za provincije. To je nadgrobno kamenje (*slika 33.–35.*, br. 160., 82., 92.), veterana, koje je vlada, pošto ih je otpustila,

---

[1]) Das]sius Bastarni [f(ilius) do]mo Maezaeus [mile]s coh(ortis) I Belgarum (centuria) [Rest]ituti, sig(nifer), annor(um) [. . .], stip(endiorum) XV, t(estamento) f(ieri) i(ussit), cura[vit] Valerius Maxi[min]us heres.

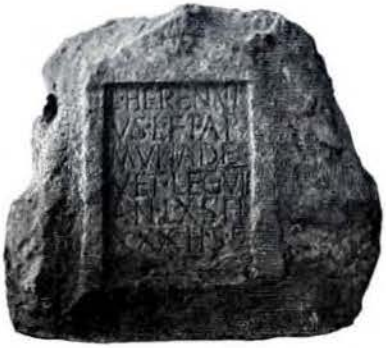

Slika 33. Nadgrobni natpis u stijeni veterana od 7. legije iz Ljubuškog[1]).

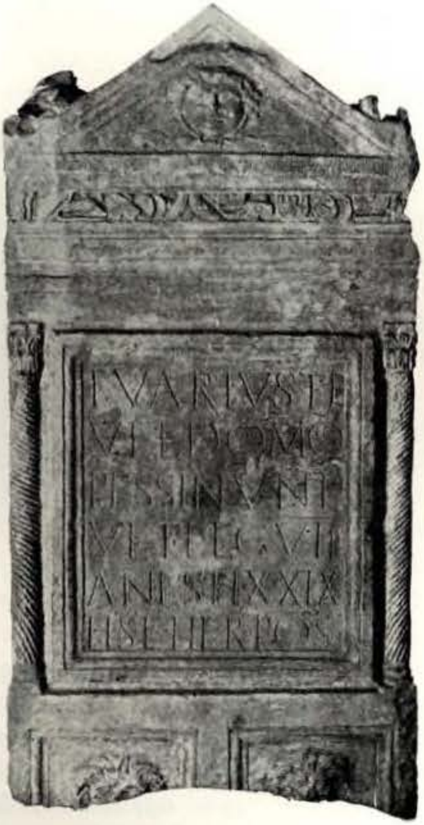

Slika 34. Nadgrobna ploča veterana od 7. legije iz Hardomlja—Simokovice kod Humca[2]).

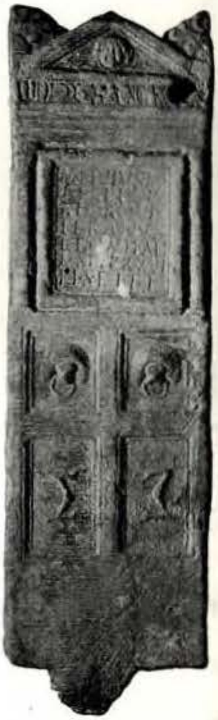

Slika 35. Nadgrobna ploča veterana 7. legije iz Hardomilja—Smokovice kod Humca[3]).

---

[1]) L(ucius) Herennius L(uci) f(ilius) Fap(iria) Muliade vet(eranus) leg(ionis) VII an(norum) LX sti(pendiorum) XXX h(ic) s(itus) e(st).

[2]) T(itus) Varius T(iti) f(ilius) Vel(ina) domo Pessinunte vet(eranus) leg(ionis) VII an(norum) L sti(pendiorum) XXIX h(ic) s(itus) e(st). Her(es) p(osuit).

[3]) M(arcus) Livius M(arci) f(ilius) Pal(atina) dom(o) Aloro veteranus leg(ionis) VII ann(orum) L stip(endiorum) XXVI h(ic) s(itus) e(st), t(estamento) f(ieri) i(ussit).

nastanila u provinciji. Koloniste pripadali su svi 7. legiji, koja je bila u Gardunu u posadi. Jedan dio posjeda ležao je 3 *km* sjeveroistočno od humačkog logora, na istočnom izlazu grada Ljubuškog, gdje su pronađena dva nadgrobna napisa, uklesana u stijenama. Od ta dva natpisa bio je jedan dobro sačuvan, a da se ne bi oštetio, bi odlomljen i u muzej prenešen *(slika 33.;* br. 160.). Drugi veterani volili su opet, kako nam to dokazuju nalazišta *slike 34.* i *35.;* br. 82. i 92. vratiti se u Canabae, na koje su za vrijeme dugog službovanja obikli, makar da su tamo tuđe čete, jer je tu bilo više zabave, nego li kod nepriviknutog težačkog rada. Da nisu financijalno loše stajali, pokazuje nam bogato nadgrobno kamenje.

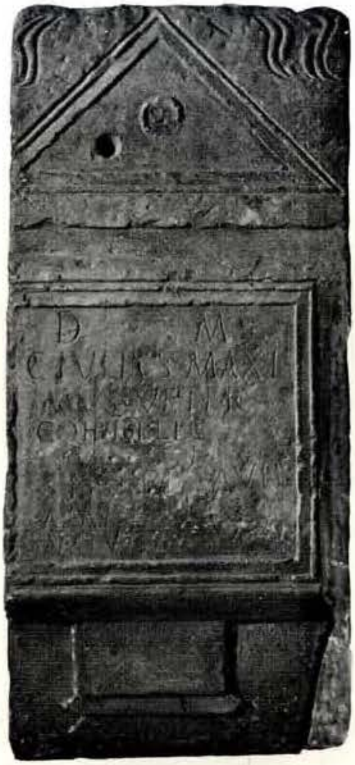
Slika 36. Nadgrobna ploča veterana od Cohors I Belgarum iz Usore ¹).

Slika 37. Žig cigle: l(egio) XIIII g(emina) iz Velike Kladuše.

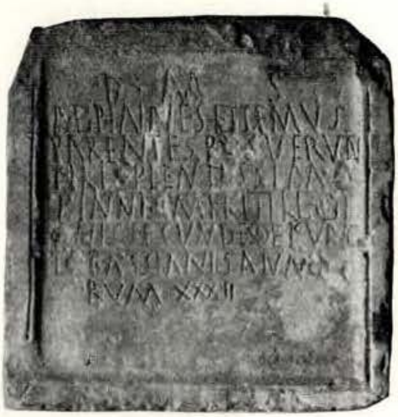
Slika 38. Spomenik vojnika legije II adiutrix iz Glavatičeva, kotar Konjic ²).

Prije nego li pređemo na slabo nam poznate posade u Bosni, spomenuti ćemo jednu epizodu iz povjesti kordonskih četa. Godine 42. po Kr. nije mnogo manjkalo, te su naše čete — jedini put za cijelo vrijeme opstanka države — nametnule Rimu cara, gdje je vojska i inače često raspolagala prijestoljem. Nasljednikom Kaligule podigli su pretorijanci cara Klaudija; proti njemu podiglo je više senatora svoja prava na prijestolje. Među ovima imao je najviše izgleda

---

¹) D(is) M(anibus). G(aius) Iulius Maximus veter(anus) coh(ortis) I Belg(arum) v(ivus) f(ecit) sib(i) ed (= et) Avil(iae) Amabili coniugi su(a)e.

²) Ael(ii) Pinnes et Temus parentes posuerunt filio pientissimo Pinnio militi legionis secundes defuncto Bassianis annorum XXXII.

namjesnik u Dalmaciji, Lucije Aruntije Kamilo Skribonijan, jer je u blizini Italije raspolagao sa jakim četama. Oko njega sakupljali su se mnogi senatori i Klaudija spopane tako silni strah, da se je dobrovoljno hotio zahvaliti. Ali se je buna u roku od pet dana dovršila: čete uskratiše Kamilu pokornost, već od samog praznovjerja, nakon kratkog oklijevanja. Kamilo Skribonijan morade pobjeći i na otoku Visu usmrtio ga je jedan vojnik, po imenu, Volaginius. 7. i 11. legija dobile su za njihovu odanost i vijernost, osim darova, i počasne pridjevke Claudia pia fidelis, koji se od godine 42. nalazi redovno na spomenicima. Uslijed toga dade se ovima i vrijeme lahko odrediti. Na kamenju u Ljubuškom-Humcu manjkaju još ovi pridjevci; to veteransko naselje pada prema tome prije gornje epizode.

Za logorsku posadu u Usori znademo uslijed dva odlomka jednog natpisa, da je tu bila pod carem Septimijem Severom jedna cohors miliaria, t. j. jedna kohorta od 1000 momaka. U pripadajućem logorskom selu stanovali su po broju 278 i 73 *(slika 36.)* veterani od četa, koje su se ovdje valjda izmjenjivale. Na prvom kamenu nije imenovana kohorta, na drugom nalazimo već poznatu Cohors I Belgarum.

Posadne čete kastela u Šipovu posve su nam nepoznate. Nasuprot pako možemo, ako nam i nije poznat položaj logora, ustanoviti posade:

1. za Veliku Kladušu, sjeverozapadno od Cazina, i to najmanje jedan odje legije XIIII gemina Martia victrix, po žigu cigle *slika 37.*, ormar X. br. 12.

2. kod Golubića, jugoistočno od Bihaća, po jednom oltaru sada u Zagrebu u narodnom muzeju, na kome se spominje konjanička pukovnija Ala Claudia nova, i

3. u Sopotnici, jugoistočno od Goražde, po Jupitrovom pridjevku Cohortalis na jednom u tamošnjoj crkvi uzidanom oltaru.

Sigurno je upalo u oči, da su se kod imena vojnih četa, kao Cohors III Alpinorum, I Belgarum, I Bracaraugustanorum (Portugalska) i I Lucensium (Španjolska) te navađanja domovnih općina, kao Mulias, Pessinus (obe u Maloj Aziji) i Alorus (u Makedoniji) spominjale strane, i to vrlo udaljene provincije, dočim manjkaju odjeli, koji su se sastojali od domaćih. Zaključak leži blizu: rimska uprava, opamećena od zadnjeg velikog ustanka, upotrebila je domaće sinove u prvo carsko vrijeme, izvan provincije.

Naša plemena primljena su vrlo jako u vojničku službu i pošto nisu još posjedovala rimsko građansko pravo, smješteni su u auksiliarne čete, gdje su služili kao pješaci i konjanici. Najmanje ih je bilo 7, sa imenom po najglavnijem plemenu Cohortes Delmatarum. Jednu od ovih zapovijedao je jedno vrijeme i pjesnik Juvenal. Sve su bile vani: u Engleskoj, Njemačkoj i Alžiru. Onamo su se redovno spremali novaci. I tako izbijaju na površinu spomenici naših starih zemljaka u zemljama, koje sada ne stoje u nikakovoj političkoj svezi. Usp. kopije br. 77. i 80. originala u Šeršelu, zapadno od Alžira, dotično u Bingerbrücku na Rajni, od kojih nam zadnja prikazuje jednog Daorza, ili kako se ovdje naziva, Daversus, iz stolačkog kotara, u potpunoj opremi.

Osim toga dodjeljivani su mornarici dapače i pripadnici unutrašnjih plemena. Tako je n. pr. služio jedan Desitiata kod mornarice u Misenumu kod Napulja, a nakon otpusta iz službe godine 70. po Kr. naselio se je u Herculaneumu; jednog Mezeja opet, koji stajaše u službi mornarice u Raveni, nastaniše nakon dovršene službe u Panoniji; ali mu ondje nije prijalo, i on se preseli u Salonu. U jednom grobnom kamenu nađenom kod Travnika, koji se sad čuva u travničkoj gimnaziji, nalazi se odulji metrični natpis, koji tuguje za jednim umrlim vojnikom iste mornarice.

Opreznost Rimljana, da odvode urođenike u vojničku službu izvan zemlje, nije bila dugo potrebna. Postepeno su smještavali i domaće u one čete, koje su bile u ovim provincijama u posadi. Jedan kasniji primjer o tome daje nam *slika 31.* umrlog u Humcu Mezeja Dassija sina Bastarnova, koji nam dalje potvrđuje, da se je kod nas u staro doba narod krvno miješao: njegov otac pripadao je germanskom plemenu Bastarna, koje je stanovalo na utoku Dunava, u sadašnjoj Moldavskoj.

Broj garnizona u zemlji nije bio dostatan, da apsorbira sve novake. S toga su se i nadalje primali domaći u čete, koje su služile izvan ovih zemalja. U Glavatičevu, jugoistočno od Konjica, podigli su Aelij Pinnes i Temus spomenik svome sinu Pinniju, *slika 38.*, br. 68. koji je umro kao vojnik legije II. adiutrix u Bassianae, u Srijemu. U Zenici podigao je jedan vojnik legije II. adiutrix svojim roditeljima nadgrobni spomenik *Slika 39.*, okićen sa njihovim slikama i očevim konjem.

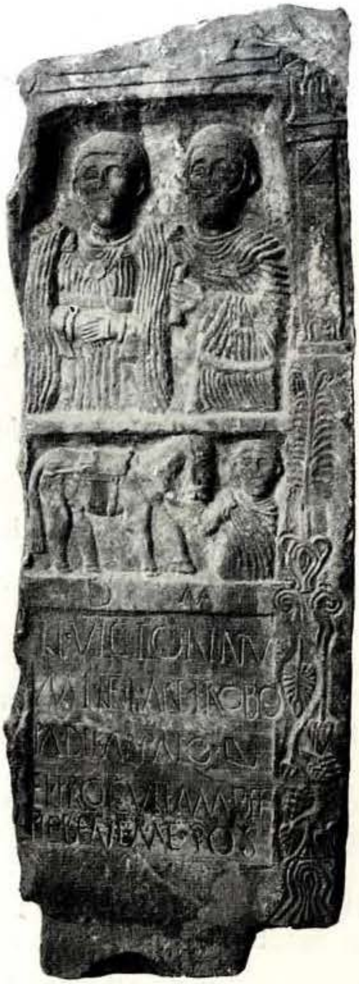

Slika 39. Nadgrobna ploča muža i žene iz Zenice[1]).

Navedenim mjerama pridošlo je kao ne manje važno sredstvo za umirenje zemlje i građenje putne mreže, koju smo spomenuli na strani 157. Ta mreža je lako i brzo omogućavala opremanje četa u provinciji u svima pravcima i dovlačenje vojnih dijelova iz susjednih pokrajina i stvorila je povoljne linije za opremanje u ovoj krševitoj zemlji, koju su prije presijecale samo prirodne staze. August započeo je odmah sa gradnjom i za vrijeme cara Tiberia i Klaudia bile su glavne pruge bitno već gotove.

Sa strategičkog gledišta postavljena, vodi glavna pruga, limes-pruga, u primorju uzduž Dinarskih Alpa i dosiže, vodeći dalje prema jugoistoku i sjeverozapadu, sjedne strane do Scodre-Skadra, a s druge strane, križajući se, do Siscije-Siska i Akvileje sa spojem na makedonske, talijanske i panonske ceste. Od vojničkih središta ove pruge vode druge glavne ceste diagonalno kroz zemlju Savi, Panoniji, i produljene sve do luka, sačinjavale su pomoću trajektnog prometa preko Jadranskog Mora, izvrsnu vezu Italije sa državnom granicom na Dunavu. Uslijed izgradnje pruga, koje su vodile postrance, od kojih nam doduše valja još mnoge točnije ustanoviti, nastala je gusta mreža puteva, koja je brojila na stotine kilometara i koja je našim zemljama i u gospodarstvenom razvitku kroz stoljeća pomagala sve do u slijedeće periode, koje su značile nazadak i u pogledu puteva.

---

[1]) D(is) M(anibus), Li(cinius?) Victorinus mi(les) le(gionis) II Aure(lio) Probo pa(tri), def(uncto) anno(rum) LV, et Procul(a)e ma(tri) de(functae) pi(ae) bene me(rentibus) pos(uit).

Slika 40. Uspon rimske ceste na pećini Hrsovcu iz doline Bregave na visoravan Dubrave.

Teško su razočaravale, usporedivši ih sa ostacima starih cesta u Italiji i u ostalim provincijama, tačnije proučeni naši rimski putevi i s obzirom na njihovo postavljanje, na građenje i na održavanje. One se nisu mnogo u tom razlikovale od kasnijih turskih cesta. Kod trasiranja sveopće pruge gledalo se je u glavnome na to, da bude cesta što kraća; njena strmenitost nije pri tome igrala osobitu ulogu (*slika 40.*, br. 47.) a i komercijalno znamenitijim mjestima nije se obraćala osobita pažnja i spajali su ih jednostavno sa prostranim cestama.

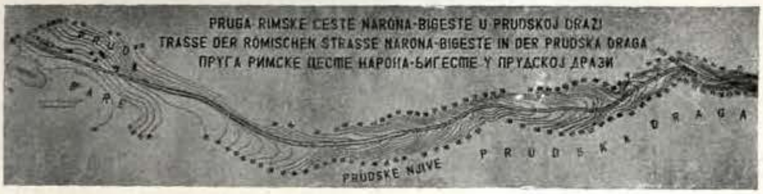
PRUGA RIMSKE CESTE NARONA-BIGESTE U PRUDSKOJ DRAZI
TRASSE DER RÖMISCHEN STRASSE NARONA-BIGESTE IN DER PRUDSKA DRAGA
ПРУГА РИМСКЕ ЦЕСТЕ НАРОНА-БИГЕСТЕ У ПРУДСКОЈ ДРАЗИ
PRUD
PARE
PRUDSKE NJIVE
PRUDSKA DRAGA

Slika 41. Pruga rimske ceste Narona – Bigeste u Prudskoj Drazi.

U detalju prilagođivali su se posve terenu. U ravnom području vodi cesta sasvim ravno; ako se je pako naišlo i na sasvim male zapreke, koje su se mogle mimoići, tad se je ravni pravac napustio (*slika 41.*, br. 12.), jer su uslijed toga bili troškovi gradnje manji. Otkopavanja, odbijanja i komadanja izbjegavala su se koliko god se to moglo. Ako je teren u kršnim krajevima prisilio, da pruga vodi preko stjenovitih neravni, to ih se je ostavilo u miru. Tako su kroz puteve (usp. *slika 42.* i *43.)* čas sasvim poprijeko, čas samo djelomično, tu gusto jedno za drugim, ondje u oveéim razmacima grebenovi, ploče, klade i t. d. katkada od tolike visine, da još i sada čine neugodne stepenice. Po našim dosadanjim opažanjima nisu se na ovim prometnim zaprekama niti umjetno izradile kolotečine, prije nego su predane prometu. Kolne brazde — obično se nalazi samo jedna pruga — nastale su tek vremenom uslijed prometa. Po dubljini brazda može se suditi, kakav je bio promet na cesti, kakva jačina trgovine i gospodarstveni razvitak područja, kroz koje je cesta vodila.

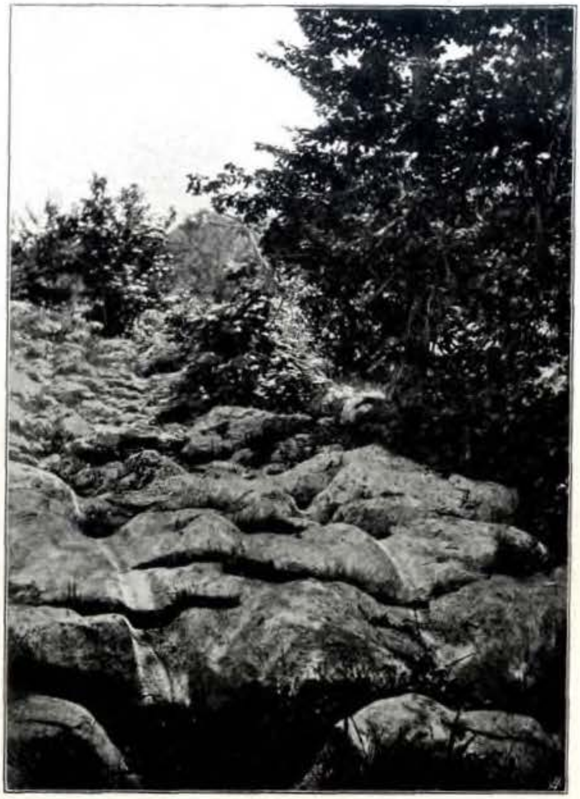

Slika 42. Kolotečine rimske ceste Rastello di Grab—Resanovci—Dolina Unca na planini Kamenici u prijedjelu Koritu.

Ovakova cesta bila je naravno sve, samo ne ugodna ni za laki i brzi promet. Udarci i poskoci slijedili su brzo jedno za drugim. Kola su se drmala i ljuljala i visila jednom na jednu drugi put na drugu stranu. Kola, koja su imala sve to podnositi, morala su biti vrlo jaka, široka i sa dobrim zaporom. Kako je cesta razmjerno jednako istrošena, dokaz je, da se je istodobno i kroz više gene-

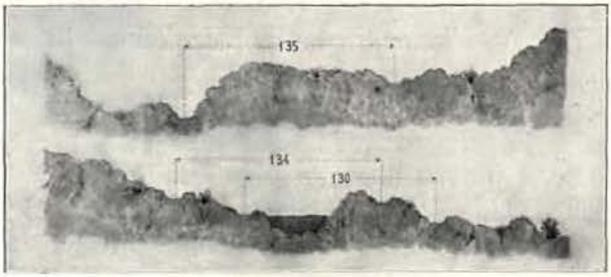

Slika 43. Prosjek rimske ceste Narona—Bigeste u kršu.

racija upotrebljavao jedan te isti tip kola. Da su se od te ceste dali mučiti i bolje stojeći putnici, dokazuje nam jedna brončana glava od rude, u obliku poprsja jedne djevojke, *slika 44.* (gornja dvorana, ormar III.) iz Buškog Blata, jugozapadno od Županjca.

Posve su drukčije izgledale ceste na mehkom tlu *(slika 45.,* br. 14.). One su makadam-putevi, po današnjem načinu, samo širina ceste varira dapače i na kratkim razmacima (4·35—5·72). Među okrajno kamenje na površini naslagan je sedlasti sloj lomljena kamena i strijeba, složena gusto jedan do drugoga i više drugoga. Ovaj sloj pokrivao je sloj tučenog šljunka a na njega nasut je pijesak kao vezilo. Na našoj slici, gdje se radi mjesnih uzroka pokazuje sedlanje bliže lijevoj strani ceste, slijedi na to opet nasip od buljaka, šljunka i pijeska. Ova tri sloga pripadaju temeljitom popravku. Manji popravci, nasipanjem šljunka, ne dadoše se dosad nigdje dokazati. Neprestana služba za održavanje cesta nije postojala; popravci na cesti uslijedili su tek onda, kada je to neophodno zahtijevalo stanje cijele ceste.

Slika 44. Brončana glava od rûde
iz Buškog Blata.

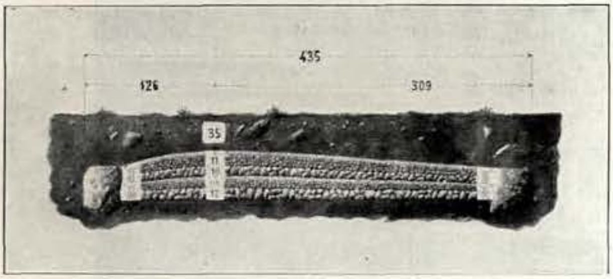

Slika 45. Prosjek ceste Narona—Bigeste
na zemljenom tlu.

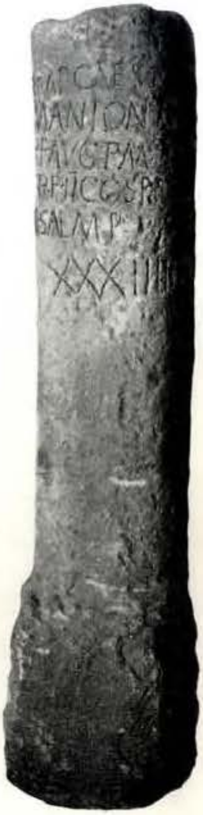

Slika 46. Miljokaz cara Gordiana III.
iz Renića, jugozapadno od Županjca
sa ceste Salona—Gardun—Aržano—
Županjac iz godine 239. po Kr.[1]).

---

[1]) Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Anton(ius) Gordianus P(ius) F(elix) Aug(ustus) p(ontifex) m(aximus) tr(ibunicia) p(otestate) II co(n)s(ul) (pater) p(atriae). A Sal(onis) m(ilia) p(assuum) XXXIIII.

Nasuprot ovoj velikoj štednji, providene su ceste bogato sa spomenstupovima, na kojima se na kraju svake rimske milje spominje svaki pojedini u ovim provincijama priznati car (usporedi *sliku 46.*, br. 17.), i ako se za vrijeme njegovog vladanja nije učinilo ništa za cestu. Uslijed toga sakupio se je, pa makar se i nije svakom pojedinom vladaocu podigao posebni spomenik, nego je više puta, osobito u kasnije doba, morao dijeliti sa svojim suvladarem ili jednim predšastnikom, cijeli lapidarij (*slika 47.*, br. 44.), koji predstavlja i za političku povjest zemlje važan arhiv.

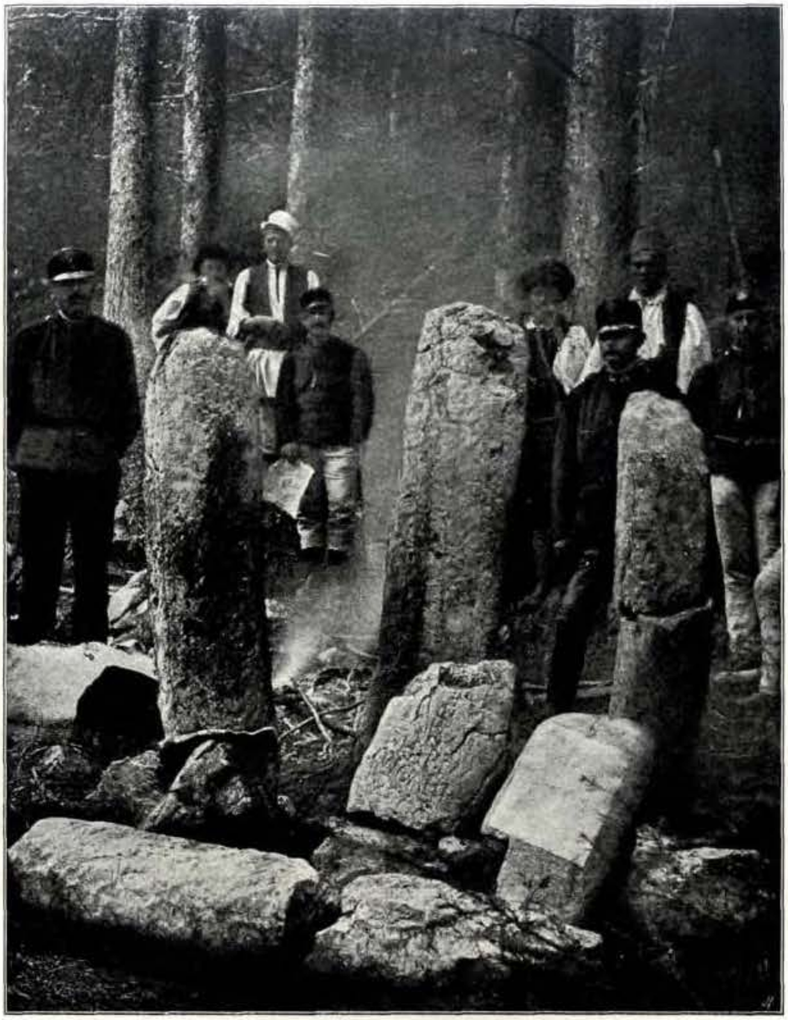

Slika 47. Skup miljokaza u Kiridžinskom Dolu, južno od Vlasenice, na cesti, koja je vodila iz Sarajevskog Polja preko Romanije planine u dolinu Drine.

Na glavnim cestama postojale su stanice konzularnih beneficiara, jedna čast, koju je carski namjesnik uzeo iz vlastitih četa ili su mu je susjedne provincije stavile na raspolaganje. Njihova služba nije nam još jasna; moguće, da su vršili službu sigurnosti, kao naše današnje oružničke postaje. Ovi podčasnici običavali su, prije svojeg premještaja, dizati oltare u svetištu, koje je pripadalo dotičnoj postaji, osobito najvišem zaštitniku države Jupitru, ali i Junoni, Minervi, Marsu, Diani, Fortuni i t. d. Ovakove postaje poznate su nam kod Bihaća,

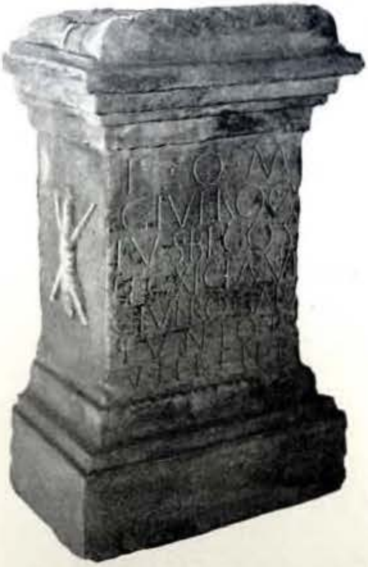

Slika 48. Oltar beneficijara konzularnog iz Halapića kod Glamoča[1]).

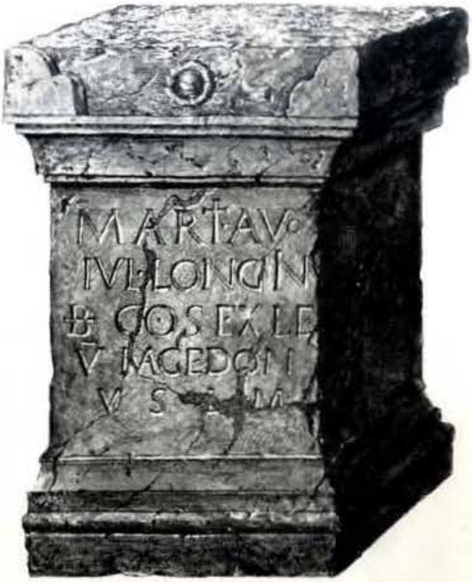

Slika 49. Oltar beneficijara konzularnog iz Liješća kod Skelana[2]).

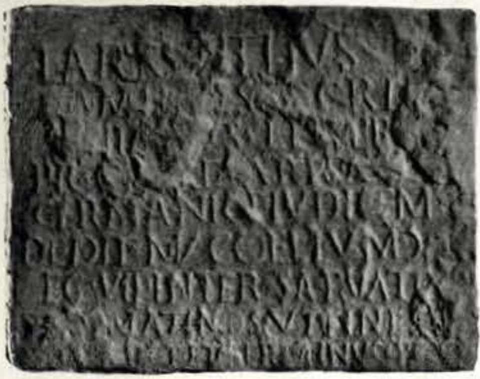

Slika 50. Natpis u stijeni u Vagnju u dolini Janje[3]).

u Banjoj Luci (br. 174.), Halapiću kod Glamoča *(slika 48.,* br. 139.), Stocu (br. 83.), Gradini kod Srebrenice (br. 138.) i Skelanima na Drini *(slika 49.)*.

---

[1]) I(ovi) o(ptimo) m(aximo) G(aius) Iul(ius) Rogatus be(neficiarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI Clau(diae) et G(aius) Iul(ius) Rogatus iunior v(otum) liben(tes) p(osuerunt)

[2]) Marti Aug(usto) Iul(ius) Longin(us) b(eneficiarius) co(n)s(ularis) ex le(gione) V Macedon(ica) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Nije još u muzeju.

[3]) L(ucius) Arruntius Cami[ll]us Scrib[o]nia[n]us le[g(atus)] pro pr(aetore) Gaii [C]ae[s]aris Aug(usti) Germanici iudicem dedit M(anium) Coelium (centurionem) leg(ionis) VII inter Sapuates e[t? La]matinos, ut fines [reg]eret et termin[o]s po[n(eret)].

Pored kopnenih komunikacija od manje su važnosti u našim zemljama prometne komunikacije vodom.

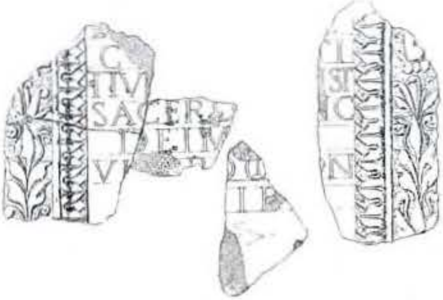
C
TIVI
SACERD
DELM
V
IT
IST
IC
N

Slika 51. Odlomak nadgrobnog spomenika jednog načelnika od Bistue nova i saborskog predsjednika iz Zenice 1).

Od rijeka, koje utječu u Jadransko More, upotrebljavana je Krka za promet u područje Dalmata; živahan promet sa lađama na dônjoj Neretvi (sve do Žitomišljića), već je spomenut. Od izvanrednog komercijalnog značaja, bila je od vajkada Sava, kao jedan dio prometne pruge od sjevernog kraja Jadrana

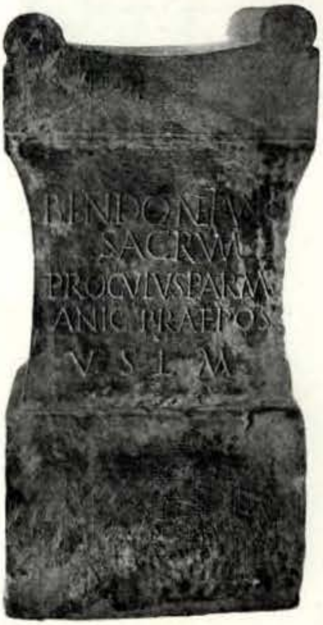
BINDONEPTV
SACRVM
PROCVLVSPARM
ANIC PRAEPOS
V S L M

Slika 52. Žrtvenik Binda-Neptuna sa izvora Privilice kod Bihaća 2).

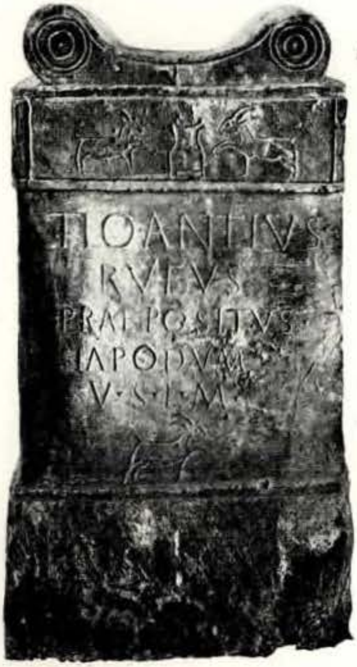
T LOANTIVS
RVFVS
PRAEPOSITVS
IAPODVM
V S L M

Slika 53. Žrtvenik Binda-Neptuna sa izvora Privilice kod Bihaća 3).

---

1) . . . .]ti (duo)v[iro munic(ipii) B]ist(uae), sacerd(oti) [provi]nc(iae) De[l]ma[tiae] Ul[p(ia)? Proci[lla c]on(iugi) [et s]ib[i . . .

2) Bindo Neptuno sacrum. Proculus Parmanic(us) praepos(itus) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

3) T(itus) Loantius Rufus praepositus Iapodum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Pontu, i koja je već koncem 6. stoljeća bila poznata grčkim trgovcima. Sa tom prugom je skopčana priča o povratku Argonauta, koji su, nakon što su ugrabili zlatno runo u Kolhidi (na Kavkazu) na svojoj ladi Argo stigli iz Crnog u Jadransko More. Jedan tip lađe, koja se je na Savi upotrebljavala, pokazuje nam ogromni čamac u prehistorijskoj zbirci.

Na svim ovećim prometnim prugama plaćala se je cestarina i prolaznina, kod mostova maltarina, dotično prolaz. Pobiranje tog novca dalo se je najprije u zakup, od konca 2. stoljeća prešlo je to u vlastitu režiju državnu. U stanicama uredovalo je dobro porazdijeljeno osoblje, koje se je sastojalo od oslobođenika i od robova.

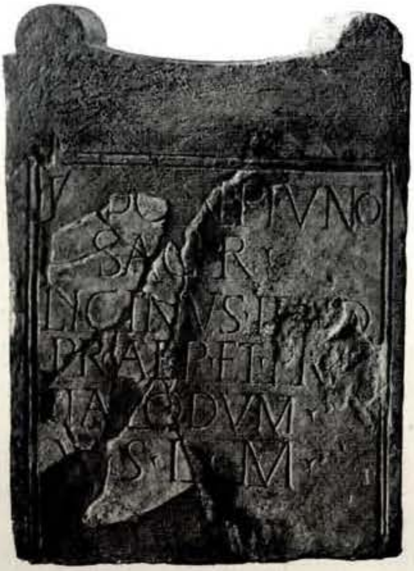

Slika 54. Žrtvenik Binda-Neptuna sa izvora Privilice kod Bihaća[1]).

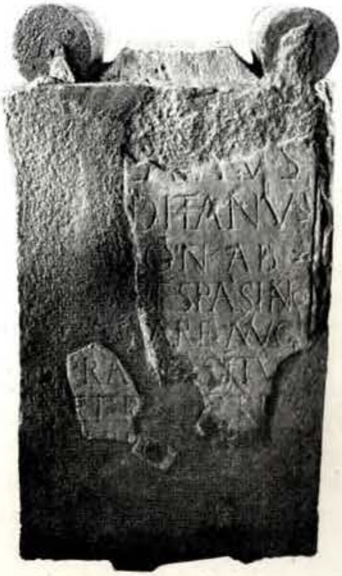

Slika 55. Žrtvenik Binda-Neptuna sa izvora Privilice kod Bihaća[2]).

Sjedište središnjih ureda bio je provincijalni glavni grad Salona (i Salonae). Ovdje je i stolovao namjesnik, uvijek jedan bivši konsul. Za vrijeme, dok je Dalmacija pripadala provincijama senata, nosio je on naslov prokonzula, a od godine 11. pr. Kr., kada je August stavio ovu nemirnu zemlju opet pod carsku upravu, legatus Augusti pro praetore. Koncem 3. stoljeća po Kr. uveden je naslov praeses provinciae. Među državnim namjesnicima nailazimo uz ostale i kasnijega cara Didija Juliana († 193. po Kr., usp. njegov novac u gornjoj dvorani, ormar XVII.), koji je obranio provinciju od jednog neprijateljskog napadaja, nadalje povjesničara Casija Diona (224.—226. po Kr.) i Marcela, rođenog Dalmatinca, koji je sa provincijom vladao skoro neovisno i za vrijeme zadnjih trzaja rimske države na zapadu, igrao veliku ulogu. Njegov slabi nećak Julius Nepos (usp.

---

[1]) B[i]ndo Neptuno sacr(um). Licinius Teuda praep(ositus) et pri[nc(eps)] la[p]odum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

[2]) [T(itus) F]lavius [. . . .]ditanus [civ(itate) d]on(atus) ab [imp(eratore)] Vespasiano Ca[e]sare Aug(usto) pra[e]positu[s] et p[rin]cep[s] lapo[d]um [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].

njegov novac u gornjoj dvorani, ormar br. XX.) postao je godine 474. predzadnji car Rima. Nakon 14-mjesečnog vladanja morade se povući natrag u otadžbinu, gdje se je u Saloni kao protucar održao do godine 480., dakle pune četiri godine, nakon što je zadnji car, Romulo Augustulus, skinut sa prijestolja, tako da je zapadno rimsko carstvo dokončalo u Dalmaciji. Jedan drugi odlični Dalmatinac, Dioklecijan, rodom iz Salone (ormar novca XIX.), nije u domovini zauzimao nikakovo mjesto; tek nakon što se je godine 305. po Kr. odrekao prijestolja, povukao se je natrag u svoju novu palaču u Spljetu. Još jedan drugi car, izabrao je tu prijatnu morsku obalu za odmaralište: Glicerije (ormar novca XX.), koji se je, nakon što je godine 474. skinuo grimiz, dao posvetiti za biskupa Salone.

Slika 56. Uska strana slike 55. Bindus-Neptunus gô sa delfinom i trozubom.

Namjesnik je sjedinjavao ukupnu vojničku i civilnu moć (i jurisdikciju) u svoje ruke, koje su funkcije bez današnjeg lučenja, jedna u drugu prelazile. Većim dijelom vršili su civilnu vlast časnici i podčasnici. To nam svjedoči *slika 50.*, br. 111. otisak sadre jednog stijenovitog natpisa u Vaganju u dolini Janje, jugozapadno od Jajca. Po tom pozvao je namjesnik Lucije Aruntije Camilo Skribonian jednog centurija 7. legije, da izravna granične prijepore između općine Sapue i jedne međašne, čije je ime na žalost oštećeno.

Jurisdikcija bila je u provinciji podijeljena u 3 okružja, conventa, sa glavnim mjestima Salonom, Naronom i Scardonom (kod Šibenika), u kojima je uredovao namjesnik ili u njegovom zastupstvu jedan legatus iuridicus.

Iza namjesnika bila je za upravu najvažnija osoba zemaljski financijalni direktor, procurator Augusti, i on je bivši časnik, a njegovo činovništvo sastojalo se je od podčasnika, ali i od mnogih oslobođenika i robova.

Slika 57. Ostaci žrtvovanih životinja (jarčeva) Binda-Neptuna sa izvora Privilice kod Bihaća.

Osim toga bila je Salona i sjedište središne uprave rudokopa zlata (aurariae) provincije. Glavni ured za sve srebrene rudokope (argentariae) Dalmacije i Panonije nalazio se je pako u našoj Gradini kod Srebrenice, u Domaviumu.

Osim državnih oblasti imala je provincija još jednu zajedničku instituciju, sabor, concilium, i to jedan za sjeverno okružje u Scardoni a za oba druga u Epidauru (Cavtatu). Svaki grad i župa, bila je zastupana od jednog poslanika, legata. Između poslanika birao se je predsjednik za jednu godinu dana. Ovaj je vodio naslov sacerdos provinciae, provincijalni svećenik *(slika 51.)*, ili sacerdos ad aram Augusti, svećenik na carskom oltaru, jer je mjesto saborisanja bio jedan sveti kotar, okićen začasnim statuama oko jednog svečanog oltara, a u glavnome se je sastojala zadaća te visoke kuće u kultu cara i božice Rome, koji je bio spojen sa svečanim igrama. Ali je sabor imao i pravo molbe i tužbe, tako, da se je nad upravom mogla voditi kontrola.

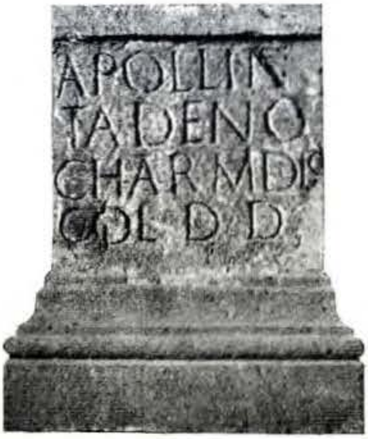

Slika 58. Oltar Apolla Tadenusa iz Ilidže 1).

Provincija bila je razdijeljena u mnoge kotareve različite veličine. U gusto naseljenom primorju, koje je već od ranijeg rimskog doba brojilo mnoge gradove, često maleni, obuhvatili su u unutrašnjosti opseg nekolicine današnjih administrativnih jedinica iste instancije, jer je ovdje za prvo vrijeme vladao stari plemenski ustav, koji se je djelomice održavao sve do u prvu polovinu

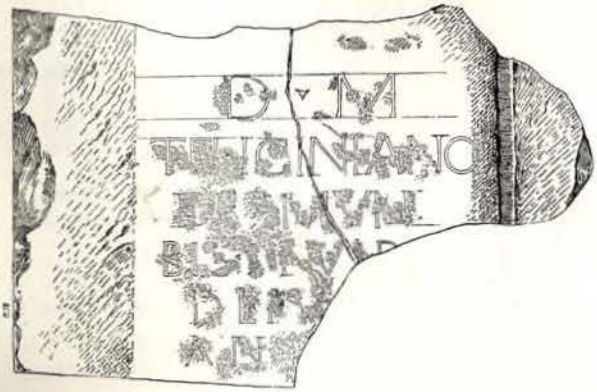

Slika 59. Nadgrobna ploča općinskog vijećnika i načelnika od Bistue vetus iz Varvare 2).

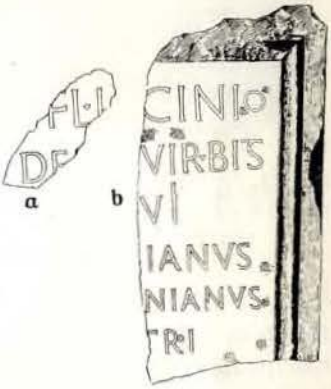

Slika 60. Nadgrobna ploča općinskog vijećnika i načelnika od Bistue vetus iz Varvare 3).

---

1) Apollin[i] Tadeno Charmidis col(oniae servus) d(onum) d(edit).

2) D(is) M(anibus). T(ito) F[l(avio)] Liciniano, dec(urioni) mun(icipii) Bis(tuensis), (duo)vir(o), defu[ncto] an(norum) . . . .

3) [T(ito)] Fl(avio) [Li]cinio, de[c(urioni), (duo)]vir(o) Bist(uensis) [Fla]vii [Licin]ianus [et . . .]nianus [pa]tri . . .

drugog stoljeća po Kr. Po naznačenoj organizaciji i stepenu razvitka dijelili su se kotarevi u dvije kategorije, u gradsku i pučku ili župnu općinu. —

Na čelu župnih općina, civitates, stojao je kao poglavar uprave u prvim decenijama nakon zadnjeg velikog ustanka jedan strani, ali narodu vješti časnik kao praefectus civitatis. Još iz vremena cara Nerona poznat nam je jedan viši centurijon legije XI. Claudia, koja je bila u zemlji, imenom Marcello, koji je služio kao praefectus civitatis Maezeiorum i praefectus civatatis Daesitiatium. Kada je prestalo nepovjerenje, priznalo se je pravo samouprave domaćim plemenima. Kapetanom župe, sa naslovom praepositus, imenovan je jedan domaći građanin, koji je pripadao dotičnom plemenu. Uz njega je stajao župni savjet, principes, koja je čast bila nasljedna i između kojih se mogao birati praepositus. Bilo je domaćeg boljarstva. O tome smo najbolje obaviješteni kod Japoda, čijom je župom početkom vladao također jedan prefekt. Na izvoru Privilice kod Bihaća, u narodnom svetištu u jednom spomenicima bogato iskićenom svetom gaju (br. 4.) Bindusa, boga izvora i rijeka, koji se je identificirao sa rimskim Neptunom, nađen je lijep broj zavjetnog kamenja ovih dostojanstvenika, koji su žrtvenici doduše djelomično okrnjeni uslijed survanja brda *(Slika 52.—55.*

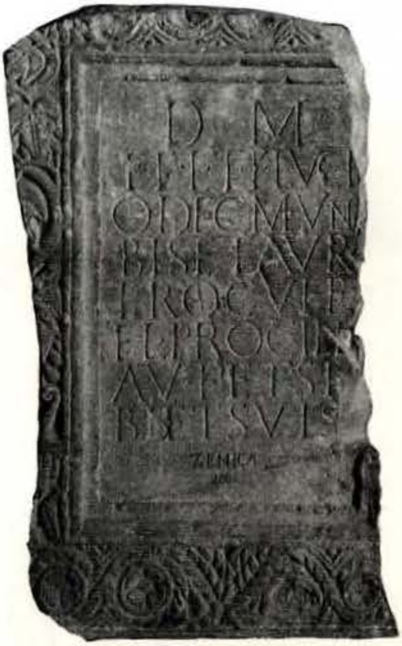

Slika 61. Nadgrobna ploča općinskog viječnika od Bistue nova i njegove supruge iz Zenice [1]).

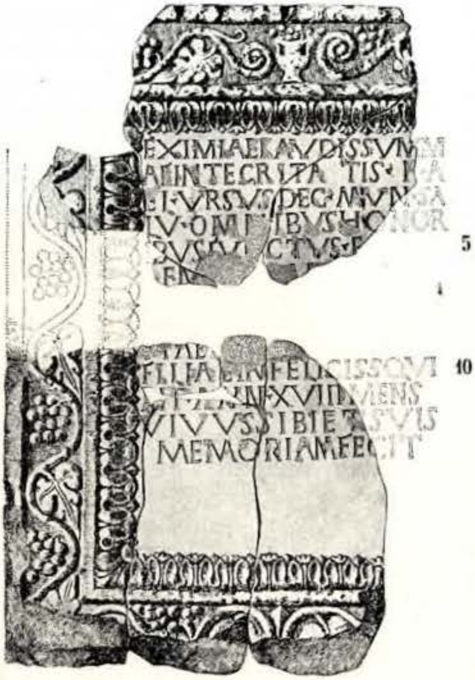

Slika 62. Nadgrobni spomenik općinskog viječnika od Municipium Salvium iz Grkovaca, kotar Livno [2]).

---

[1]) D(is) M(anibus). T(ito) Fl(avio) T(iti) f(ilio) Lucio, dec(urioni) mun(icipii) Bis(tuensis), et Aur(eliae) Procul(a)e Fl(avia) Procilla v(iva) f(ecit) et sibi et suis.

[2]) Eximiae laudis sum[m]ae integritatis P(ublius) [A]el(ius) Ursus, dec(urio) mun(icipio) [Sa]lv(io), omnibus ho[nor]ibus functus [. . . . .] filiae infeli[ciss(imae), q(uae) vi]xit ann(os) XVIII [mens(eš) . .], vivus sibi et [suis] memoriam fec[it].

br. 216.—221.). Jedan od tih prepozita *(slika 55.*, br. 221.) dobio je, kao priznanje za svoje službovanje od cara Vespazijana (69.—79. po Kr.), rimsko gradansko pravo, što je tada bila rijetkost. Žertvenici *slika 53.*, (br. 216.) i 56. (br. 212.) pokazuju sliku i životinje za žrtvu (jarčeve) bogu. Od potonjih nadeno je kod otkrića svetišta mnogo kostiju čeonica, rogova i vilica. *(slika 57.*, br. 219.).

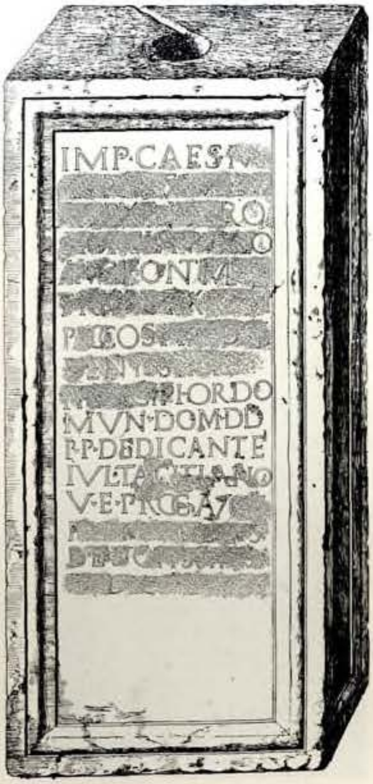

Slika 63. Baza počasnog spomenika cara Severa Aleksandra iz Gradine kod Srebrenice 1).

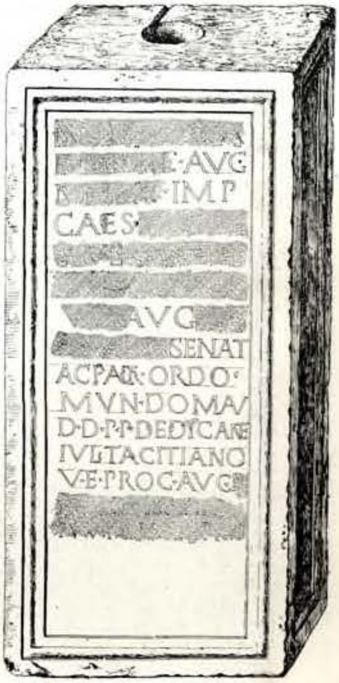

Slika 64. Baza počasnog spomenika carice Julije Mameje, matere cara Severa Aleksandra, iz Gradine kod Srebrenice1).

Glavno mjesto jedne župe, sjedište njenih oblasti, nosilo je tehnički naziv castellum, župna kula. Castellum Daesitiatium imenom He .... je potvrden, ali nije ustanovljen niti po imenu niti po položaju.

---

1) Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur[el(io)] Sever[o] A[l]exan[d]ro Pio Fel(ici) [i]nvicto Aug(usto) pont(ifici) m[ax(imo)] trib(unicia) pot(estate) X[. co(n)s(uli) II]I p[r]oco(n)suli pat(ri) p(atriae) [in]du[l]gentiss[i]mo principi ordo mun(icipii) Dom(aviani) d(ecreto) d(ecurionum) p(ecunia) p(ublica) dedicante Iul(io) Tacitiano v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) n(ostri) num[ini] e[i]us devotissimo [et] dic[atissimo].

1) Iu[liae Mamae]ae Aug(ustae) m[at]ri imp(eratoris) Caes(aris) [M(arci) Aur(elii)] Seve[ri Alexandri Pii Fel(icis) invicti] Aug(usti) [et castr(orum) et] senat(us) ac patr(iae) ordo mun(icipii) Domav(iani) d(ecreto) d(ecurionum) p(ecunia) p(ublica) dedicante Iul(io) Tacitiano v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) n(ostri) d[ev]o[t]issimo numin[i] eorum.

Kao u slici 66. tako su i na ovom kamenu riječi, koje se tiču cara, dotično carice uredovno uništene, jer se nakon njihovog nasilnog skinuća sa prijestolja nije više poštivala ni spomen.

Plemena su se dijelila u decuriae, obiteljska udruženja; malo prije spomenuti Desitiati u 103, Dicioni u 239, Mezejci u 269, Dalmati dapače u 342. Ostala plemena, kao u prijašnje doba, osobito istaknuti Ardieji i Daorzi, brojila su konačno samo 20, dotično 17 dekurija. Ovaj nazadak ne može se samo dovesti u svezu sa gubicima u ratu, naročito ne kod Daorza, koji su se rano privikli rimskoj vladi. Nasuprot možemo u tome opaziti znakove socijalnog razvitka.

Rimska država, nikla iz jednog grada, jeste država gradova, savez gradskih općina sa smjerom, da u podjarmljenim područjima uvede gradsku organizaciju, mjesto narodnih ili župnih općina. Ovaj preokret uslijedio je pako pri najvećoj toleranciji prama podanicima lagano, genetički a i oni su težili za tim, jer je tim za veliki broj stanovnika bio skopčan i bolji pravni položaj. Manja su se plemena pri tome gubila sasvim u novom gradu i njegovom teritoriju, a od ovećih župnih općina mogle su postati dvije i više gradskih općina, i to i jedna za drugom, pri čemu je prvom gradu nepridano župno područje zadržavalo svoj stari ustav i nadalje. Zadnji slučaj dogodio se je valjda kod rano kultiviranih Daorza; njihovo glavno mjesto, Stolac, koji je, kako nam pokazuju svakovrsni nalazi, bio vrlo napredno, dobilo je po svoj prilici pravo grada, dočim je jedan na strani stanujući dio plemena i nadalje postojao kao župna općina. Ovaj

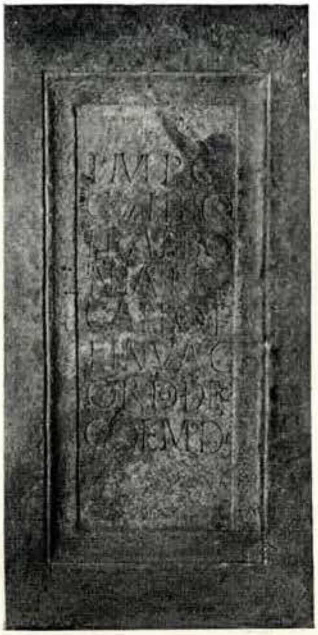

Slika 65. Baza počasnog spomenika cara Trebonijana Gala iz Gradine kod Srebrenice 1).

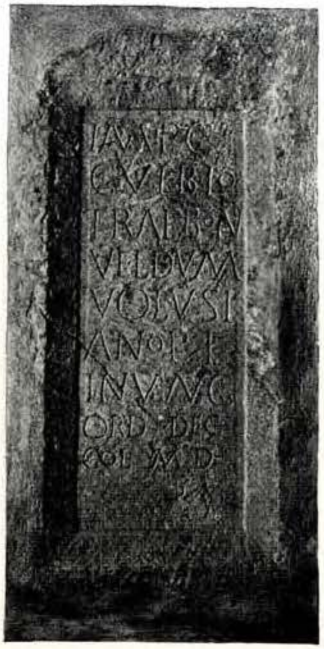

Slika 66. Baza počasnog spomenika Voluxijana, sina i suvladaoca cara Trebonijana Gala, iz Gradine kod Srebrenice 2).

---

1) Imp(eratori) C(aesari) G(aio) Vibio Traeboniano Gallo P(io) F(elici) inv(icto) Aug(usto) ordo dec(uriorum) col(oniae) m(etalli?) D(omaviani).

2) Imp(eratori C(aesari) G(aio) Vibio Traebon(iano) Veldum(niano) Volusiano P(io) F(elici) inv(icto) Aug(usto) ordo dec(urionum) col(oniae) m(etalli?) D(omaviani).

postupak dade se dokazati kod Dalmata. Ovi se pojavljuju još u drugom stoljeću po Kr. među župnim općinama, akoprem je njihovo glavno mjesto, Delminium, još za vrijeme Tiberija postalo grad.

Gradovi bili su djelomično municipija, djelomično kolonije. Potonje, u manjini, činile su u ustanovama, u pravu i običajima tip rimskog grada i uslijed toga predstavljale su višu kategoriju. U municipijima prevlađavala je domaća smjesa, oni su mogli sa napredujućom asimilacijom postati kolonije. Kao kolonije su utvrđene Salona, Jader, Narona i Epidaurum; da li su kolonije i u unutrašnjosti zemlje uvedene, nije nam poznato, jer s jedne strane nije još utvrđeno, u kojem odnošaju stajahu naseobine veterana u blizini logora prema bližnjim gradovima, a s druge strane, podjeljivan je često samo naslov kolonije, a da nisu uredovnim putem naseljeni vojnički ili građanski koloniste.

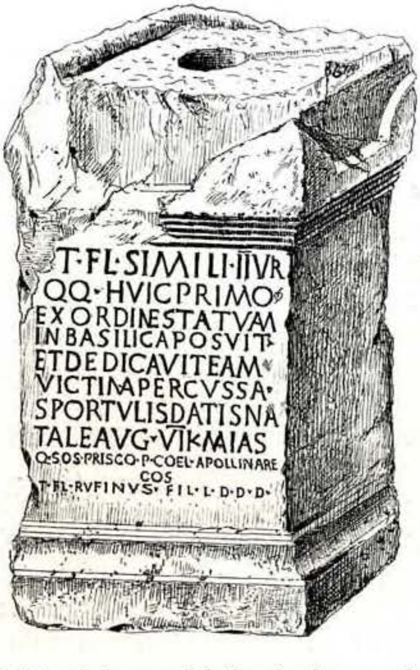
T·FL·SIMILI·IIVR
QQ·HVICPRIMO
EXORDINESTATVAM
INBASILICAPOSVIT
ETDEDICAVITEAM
VICTIMAPERCVSSA·
SPORTVLISDATISNA
TALEAVG·VIKMAIAS
Q·SOS·PRISCO·P·COEL·APOLLINARE
COS
T·FL·RVFINVS·FIL·L·D·D·D·

Slika 67. Temelj kipa jednog načelnika rimskog grada u Skelanima [1]).

Colonia Ris.... bijaše Rogatica, a i po imenu još nepoznati grad u Sarajevskom Polju, komu je pripadala dolina Miljacke zajedno sa sadašnjim zemaljskim glavnim gradom, bila je jedna kolonija. To nam dokazuje oltar *slika 58.*, br. 173., nađen u Ilidži, na mjestu današnjeg hotela Igman. Jedan rob kolonije postavio ga je Apolu, koji ovdje nosi inače nepoznati nerimski pridjevak Tadenus.

Municipija bijahu Bistue vetus i Bistue nova, od kojih je prvi ležao u Varvari *(slika 59.* i *60.*, br. 168. i 170.), na izvoru Rame, zapadno od Prozora, zadnji u Zenici *(slika 51.* i *61.*, sic: 64, broj 104). Općinsko područje nove Bistue sizalo je na zapadu najmanje četiri sata daleko, do Faslića u dolini Bile, lijevog pritoka Lašve. Oba grada dobila su gradsko pravo, jer se među njenim građanstvom osobito spominje obiteljsko ime Flavius, po svoj prilici od cara Tita Flavija Vespasiana (69.—79. po Kr.), ili od jednog od njegovih sinova. Municipij bijaše nadalje i u Grkovcima, na sjevernom kraju Livanjskog Polja lokalizirani Salvium (*slika 62.*, br. 101.). Ovo mjesto, koje je po svoj prilici ležalo u području plemena Diciona, konstituiralo se je već oko godine 70. po Kr. kao grad; ipak je ostao jedan dio pučanstva, osobito ono u pripadajućem seoskom kotaru, sa manjim, peregrinskim pravom, tako u selu Starue.

---

[1]) T(ito) Fl(avio) Simili (duo)vir(o) q(uin)q(uennali), huic primo ex ordine statuam in basilica posuit et dedicavit eam victima percussa sportulis datis natale Aug(usti) VI k(alendas) Maias Q(uinto) Sos(io) Prisco P(ublio) Coel(io) Apollinare co(n)s(ulibus) T(itus) Fl(avius) Rufinus fil(ius). L(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum). Nije još u muzeju.

Već prije spomenuto promaknuće u viši razred, dobio je rudnički grad Domavium u Gradini kod Srebrenice. Još pod carem Severom Aleksandrom, municipij (*slika 63.* i *64.*, br. 197. i 165.), naziva se pod Trebonianom Galom (251.—253.) na zvaničnim spomenicima kao kolonija (*slika 65.* i *66.*, br. 198. i 164.). Da je grad postao iz jednog rudnika, metallum, vidi se iz njegovog imena (*slika 63.* i *64.*) i upliva carskog rudarskog direktora, prokuratora Augusti, na upravu općine (*sl. 63.* i *64.*).

Osim na već navedenim mjestima potvrđeni su gradovi i na mnogim drugim točkama u našim zemljama i to djelomično spomenicima, koji spominju gradske činovnike ili općinsko vijeće, djelomično javnim zgradama i veličinom areala koji su zauzimale; ali još nismo u stanju odrediti njihovu kakvoću, dali su bili kolonije ili municipija. Tako nailazimo odmah jugoistočno od Gradine, u Skelanima na Drini na rasprostranjene ruševine i na mnoge spomenike, koje nam dokazuju opstanak jednog grada. Između ovih osobito je značajna *slika 67.*, baza kipa bogatog i zaslužnog dostojanstvenika, koja je u bazilici grada na trošak njegovog sina 169. po Kr. na 26. aprila, na rođendan cara Marka Aurelia, bila svečano otkrivena.

Nadalje potvrđuju ruševine, na žalost tek malim dijelom otkrivene, u društvu sa spomenicima gradske naseobine u Šipovu u dolini Plive 1·5 *km* zapadno-jugo-zapadno od već spomenutog logora; usp. br. 284.), u Županjcu-Delminiumu, u Gracu kod Posušja, u Stôcu i t. d. Tri zadnja spomenuta mjesta rano su promaknuta za gradove. Za Stolac smo to već napomenuli, iz Graca imamo odlomak *slika 13.* (br. 297.) spomenika jednog generala Tiberijeva i fragmenat *slika 68.* (br. 118.) javnog spomenika iz dobe među 51. i 54. po Kr. U Županjcu-Delminiumu bijaše, kako ćemo to kasnije razabrati već godine 18. 19. po Kr. sazidan forum. —

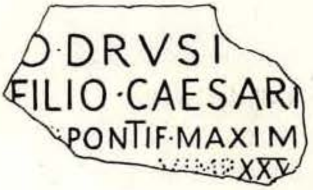

Slika 68. Odlomak ćoška jedne ploče cara Klaudija iz Graca kod Posušja 1).

Najveći dio gradova i manjih mjesta, kako nam to dokazuju njihova nerimska imena, razvio se iz starijih predrimskih naseobinâ. Rimska imena imaju mjesta, koja stoje u vezi sa novim utvrđenim granicama, sa cestama, fortifikacijama i industrijama, tako ad Fines, Bivium, Pons Tiluri, Praetorium, ad Turres, Castra, Argentaria, Salinae (sada Tuzla), iznimno gradovi, kao Municipium Magnum i Novae (ili Municipium Novensium) oba u današnjoj Dalmaciji. Jedan dostojanstvenik potonjeg u Runovićima, južno od Imoskog, ustanovljenog grada, živio je po fragmentu br. 109. u Crvenici, jugoistočno od Županjca.

---

1) [Ti(berio) Claudi]o Drusi [Germanici] filio Caesari [Aug(usto) Germanic]o pontif(ici) maxim(o) [trib(unicia) potest(ate) X . . co(n)s(uli)] V imp(eratori) XXV [patri patriae . . .

I ako se je kotinuitet mjesta u imenima i pučanstvu održao, to s time nije bilo uvjetovano, da je baš i na onom mjestu stajalo. Nemirna vremena razmirica i ratovanja u predrimsko doba uvjetovala su, da su morali birati mjesta za naselja u visinama, koja su već od prirode bila sposobna za obranu. Nastupom sigurnosti života i vlasništva i procvatom prometa, pokazao se stari položaj nepotreban i nezgodan. Veća mjesta povukla su se na podnožje brda ili sasma u ravninu. Jedno ovakovo naselje preneseno sa visoravni u Ošaniću u široku dolinu Bregave u Stôcu, koja dopušta lako proširenje, možemo uzeti i za glavni grad Daorza i u istom odnošaju stajaše novi Delminium u ravnom, lako pristupačnom koritu Županjca prema starom Delminiumu na teško pristupačnoj visini Lib Planine. Kod nekih mjesta u ravnici, kao recimo kod sada podižućeg se Ostrošca, blizu Konjica, može se iz njihovog dugog, jednocrtnog tlocrta raspoznati, da su se nakon gradnje ceste razvili uzduž nje. Obično su inače bila mjesta više na skupini, i nasuprot sadašnjosti, nisu se klonili, upotrebiti plodnije zemljište za naseobine: jedan dokaz, da su mogućnosti zasluge za rimsko vrijeme unatoč gušćeg naseljenja pučanstva bile obilnije, nego li u najmlađoj prošlosti.

Stare naseobine na visinama nisu se pako posve napustile; većinom su se one upotrebljivale kao naselja preko ljeta u ekonomske svrhe, osobito za pašnjake. U osobito jako naseljenim i kultiviranim područjima, kao u dolini Neretve kod Čapljine, nikoše dapače nove naseobine na visinama, da mognu ove u gospodarstvenom pogledu što moćnije iskoristiti. Za vrijeme pada rimskog carstva, kada su strani narodi napadali zemlju, postala su stara zatočišta opet značajna. Ostaci starog pučanstva držali su se tada u brdinama sve do vremena Slavena.

Uprava svakog grada sa pripadajućim seoskim kotarom i svim selima, zaseocima i pojedinim kućištima, bila je u rukama dvojice načelnika, koji su se godišnje izmjenjivale, duoviri (ili duumviri) iure dicundo, i u kratko duoviri *(slika 50., 59., 60.)*. S početka bijahu birani od građanstva a kasnije od općinskog vijeća a morali su biti imućni, jer služba, ne samo što je bila počasna, nego je stavljala velike financijalne tegobe za posvete svake vrste, za podignuće ili popravke javnih zgrada, svečanosti i sl. Njihova služba bijaše vrlo mnogostrana. Dužnost bijaše im, upravljati općinskim baštinama, općinskom imovinom i općinskim prihodima, nadzor nad javnim gradnjama, skrbiti se za javnu službu božiju, za svečanosti i igre. Nadalje vršili su, doduše u manjoj mjeri, i sudske poslove (odatle iure dicundo); za to bijaše viši stepen okružni sud namjesnika. Svake pete godine imali su pregledati listinu građana, općinskih vijećnika i vojnih obveznika, urediti općinski proračun i ustanoviti oporezovanu imovinu. U toj godini vodili su dotični načelnici naslov duoviri quinquennales *(slika 67.)*. Nakon odstupa od službe, koja je bila skopčana sa različitim počasnim pravima i prvenstvima, podizale bi se poglavicama grada, koji su se osobito istakli uredovanjem i dobrovoljnom darežljivošću, od općine kipove, pri čemu su pako često nosili troškove sami slavljenici ili njihova rodbina *(slika 67.)*.

Slijedeći čin iza duovira zauzimali su između općinskih činovnika aedili. I njih su bila dvojica, koja su se svake godine mijenjala i bila bez plaće a opterećeni izdacima za grad. U njihov djelokrug spadao je osobito nadzor nad sajmištima i gradnjama kao i služba sigurnosti. Sa javnom sigurnošću, kao uopće u državi, tako i u Dalmaciji, nije baš uvijek najbolje stajalo. Dapače u glavnom gradu Saloni tuži se više puta u nadgrobnim natpisima na grabežno umorstvo i otimačine od lopova. U nekim gradovima primorja, kao u Saloni i Naroni bili su aedili ujedinjeni sa duovirima u jedan kolegij, t. j. quattuorviri; kod nas se to ne može dokazati niti u kolonijama niti u municipijima.

Podčinjena mjesta kod ovih magistrata kao i druga niža, bila su često popunjena sa općinskim robovima, servi publici, koji su, kako nam kazuje *slika 58.*, materijalno sasvim dobro staj li.

Činovnici su bili ovisni od općinskog vijeća, od ordo decurionum *(slika 65. i 66.)*, skraćeno ordo *(slika 63., 64. i 67.)*, ili decuriones *(slika 63., 64. i 67.)*; on je osobito imao pravo kontrole nad upravom sa javnim novcem. Obratno opet ordo nije mogao stvoriti valjanog zaključka (decretum, *slika 63., 64.* i *67.*) bez viših činovnika, od kojih su u općinskim sjednicama duoviri vodili predsjedništvo. Važnije zaključke morao je potvrditi namjesnik, koji je, ako je u upravi jednog grada nastao nered, određivao komesara, curator reipublicae. Sa padom gradskog bića postala je od toga stalna nadgledna oblast.

Općinsko vijeće sastojalo se je normalno iz 100 članova; u manjim gradovima bio je broj mnogo manji. Decurionom *(slika 59.—62.)* moglo se je postati imenovanjem od strane duovira quinquennales, kooptacijom ili posjedovanjem gore navedenih činovničkih mjesta. Dekurioni i njihove obitelji bili su u gradu prvi stalež. Slijedeći bijahu Augustales, na slobodu pušteni robovi, koji su postali imućni i kojima je bila dužnost, da se brinu za carski kult. U Naroni, koja je bila za naš promet od osobite važnosti, istakli su se oni izvanredno živim smislom za opće stvari. Mnoge javne gradnje, posvete i narodne svečanosti uslijedile su o njihovom trošku.

Slika 69. Odlomak pisane cigle iz Džankić-Rakana, kotar Bos.-Novi [1]).

Službeni jezik bijaše latinski, koji je služio kao opći sporazumni jezik za tolike narodnosti u državi. Kako je kod nas bio mnogo raširen ne pokazuju nam toliko natpisi na spomenicima, jer si je svaki mogao dati natpis sastaviti, nego više grafiti, od radničkih ruku urezana imena u kamenu (br. 126.) ili na vlažnoj ilovači za cigle, primjedbe i slike *(slika 69.;* zbirka građevnog materijala ormar II. br. 151. usp. br. 150. iz Gradine kod Srebrenice).

I drugi državni jezik, grčki, čijim smo tragovima slijedili u vrijeme prije Kr., bio je kod nas poznat, osobito u primorskim mjestima kao i u trgovačkim i industrijalnim središtima, koja su privukla Orijentalce. U Naroni n. pr. bio je grčki trgovački a mnogo i kućni jezik. Isto nam kazuju za cvatući rudnički grad Gradinu kod Srebrenice nadgrobni kamen *slika 70.* (br. 180.) i žig Γλύκων, *slika 71.* (ormar II. br. 297.) na kraju ustiju jednog zemljanog kotla izrađenog u samoj Gradini. Ali i grčka imena u latinskim natpisima svake vrsti dokazuju, da su Grci i Orientalci kao robovi, oslobođeni (libertini) pušteni i slobodni trgovci i zanatlije, muževi i žene, brojno dolazili u zemlju. Odmah i u kraj Gradine nalazi se jedna Catilia Tryphena i Julija Attica (br. 161.) kao jedna Caminia Eutychia i jedan Caminius Hermes (br. 203.), u Ilidži jedan Charmidis *(slika 58.)*, u Kiseljaku jedan Gajo Manlije G(aii) l(ibertus) Honesimi (br. 257.), u Županjcu imamo Sestiju Onesimu *(slika 83.)*, u Vratnici kod Lisičića jednog Lucija Antonija Menandra Aphrodisieja *(slika 86.;* br. 127.). Na visoravni Brdo, neposredno sjeverno od Jajca, dao je po natpisu na oltaru *slika 72.* (br. 178.) Aeneas Proclianus, moguće jedan servus publicus, popraviti hram Jupitra depulsora. Isto je učinio za jedno nepoznato božanstvo po građevnom natpisu na kamenom stupu br. 258. Philocyrius u Turskim Agićima, kotar Bos. Novi. Odatle u sjeverozapadno ležećim Džankić-Ŗakanima na br. 98. žali se za jednim Heliodorusom, a u Golubiću, bihaćkom kotaru, za jednim Diandrosom U ovoj vezi može se spomenuti na po svoj prilici iz naših zemalja potječućeg slavnog crkvenog oca Hieronyma, čiji se otac zvaše Eusebius. Ali je grčki naučio tek za njegova puta na Istok.

---

[1]) Vivas e[t ama], qui later[cla f(ecit) et] qui ea ce(perit).

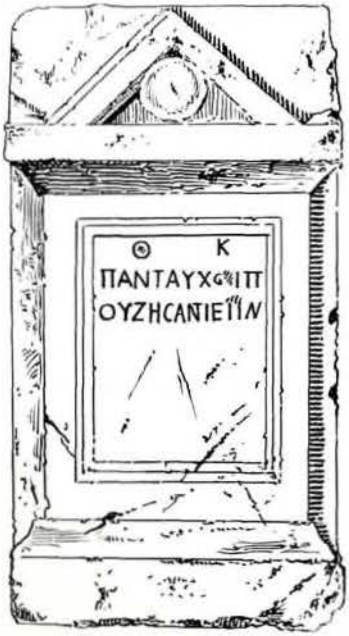

Slika 70. Grčki nadgrobni kamen iz Biljače blizu Gradine kod Srebrenice[1]).

Slika 71. Grčki žig lončara iz Gradine kod Srebrenice.

Osim ova dva glavna jezika uvedeni su kod nas i drugi idiomi države, potonji od vojničkih četa, koje su pripadale različitim dijelovima carevine, slično kao u sadašnjosti, koja i inače pruža mnoge sličnosti, ali bi se ove enklave oko logora gubile sa premještajem dotičnog vojničkog odjela, odnosno nakon, toga pošto se uvela mjesna konskripcija.

---

[1]) Θ(εοῖς) κ(αταχθονίοις). Πανταύχῳ που ζήσαντι ἔ[τ]η ν' (=50).

Domaći jezik velike mase domaćeg pučanstva, koje je, kako ćemo vidjeti, bilo vrlo konzervativno, ostao je ilirski, keltski i moguće još trački i ako su od vladajućeg rimskog jezika mnogo poprimili. Natpisi u zemaljskim jezicima dosad nisu izbili na vidjelo i teško da će ih se naći, jer domaći nisu sigurno nikada imali vlastito pismo. Da latinski alfabet domaćim glasovima nije potpuno odgovarao, možemo raspoznati iz natpisa *slika 73.* (br. 264.) iz Lisičića, u konjičkom kotaru, u kome su se daleko u carsko vrijeme održali Iliri i Kelti. Ovdje se pojavljuje dvaput (u trećem retku) u dva nerimska imena jedan strani znak za glas, koji se po svoj prilici može držati za konzonantsko j.

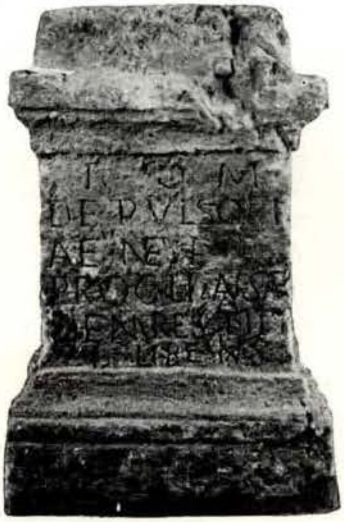

Slika 72. Oltar Jupitra depulsora s Brda kod Jajca ¹).

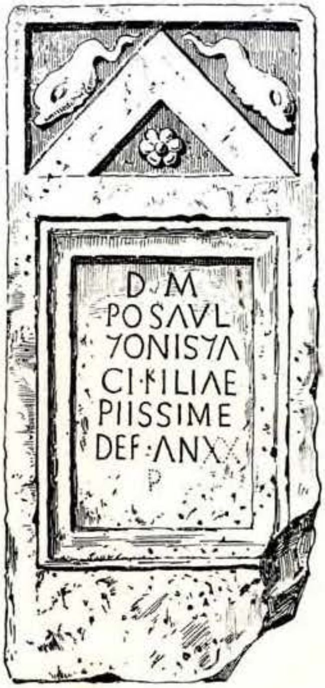

Slika 73. Nadgrobna ploča iz Lisičića, kotar Konjic ²).

Staro pučanstvo stanovalo je u dalekim zatvorenim područjima. Gornju dolinu Neretve spomenuli smo baš sad. Ilirsko-keltski kompleks sizao je ovdje i gore uz Trešanicu, preko Ivana do doline Zujevine, jedne pritoke Bosne. Prije spomenuti teritorij, koji je obuhvaćao kotare Livno i Županjac, protezalo se je zapadno preko Dinarskih Alpa u gornju dolinu Cetine i primorja, gdje je grad Riditae, izmedu Salone i Skardone, nekoć bio jako središte domaćeg pučanstva. Jedan treći ovakav okrug opisuju u hercegovačkim kotarevima Nevesinje i Bileća punozvučna osobna imena Zorada, Zanatis, Tatta (br. 207 iz Dobrićeva), Tattaris, Venetus, Temus, Bato (br. 65 iz Fatnice) i Tatta (iz Grabovice na sjevernom kraju Zlatog Polja). Može se slijediti već i sa onu stranu granice u

---

¹) I(ovi) o(ptimo) m(aximo) depulsori Aenea[s] Proclianus aedem restit[uit] libens.

²) D(is) M(anibus) Posauljonis Jaci filiae piissim(a)e def(unctae) an(norum) XX, p(arentes).

Crnoj Gori. Nadati se je, da će sa naprednim arheološkim istraživanjem zemlje, kolorit za domaće pučanstvo na paleoetnografskoj karti, koja bi imala dijeliti vanjsko romaniziranje od etničke jezgre, dobiti sličnu mjeru kao i danas.

Veliki gubici u zadnjem ratu za oslobođenje kud i kamo su se više nadoknadili za dugo vrijeme mira. Kad je car Trajan početkom drugog stoljeća po Kr. trebao koloniste za novo zauzetu Daciju, koji bi trebali novu provinciju čim više spojiti sa državom, iseliše se u silnoj množini domaće koloniste iz naših zemalja u Sedmogradsku, osobito radi iscrpljivanja tamošnjih rudnika. U srednjem vijeku dogodilo se je obratno: dolazili su saski rudari iz Mađarske kako u Srbiju i Bugarsku tako i u Bosnu.

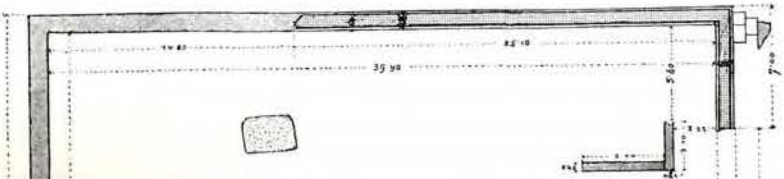

Slika 74. Tlocrt foruma u Županjcu—Delminiumu.

Domaći sačinjavali su ne samo na ravnom polju, nego i u mnogim gradovima većinu pućanstva. Vanjštinom imali su doduše gradovi i manja, mjesta oblik rimskih naseobina, kao što i sada način nove gradnje iztiskuje staru. Gradovi odgovarali su sa njihovim gradnjama i njihovim nakitom talijanskom primjeru.

Gradnja po rimskom uzoru rano je započela. Najstarija javna zgrada, koju smo dosad otkrili, jest forum u Županjcu—Delminiumu *(slika 74.,* br. 5.). Bilo je to jedno od pokrivenih, prema vani zatvorenih dvorana sa stupovima opkoljeno a sa pločama solidno taracano mjesto; *F,* uz koje se priključuje više prostora različite veličine i izrade: jedna dvorana, *A,* u sredini, jedna oveća soba, *B,* lijevo i desno uski hodnik sa dvije male, siromašnije sobice. Oba prva prostora, iz kojih su vrata vodila na mjesto, imala su patos a zidovi im bijahu dolje pokriveni uglačanim vapnenim pločama, a gore najviše obojene pompejanski crveno. *B* bijaše uredovnica načelnike i edila, *A* dvorana za sjednice općinskog vijeća, a *D* i *E* zatvori. Pred ovim uzdizala se je na trgu rostra, jedna uska, duga govornica.

Taj forum bio je, kako nam pokazuje ostatak br. 107. baza kipa carice Sabinije Trankviline, supruge cara Gordiana III. (238.—244.) i lijeva ruka i jedno koljeno u nadčovječjoj veličini jedne brončane statue (gornji boj ormar I.), djelomično iskićen sa vrlo skupocijenim spomenicima. Po malim odlomcima građevnog natpisa podignut je godine 18/19. po Kr.

Iskopavanjem u Gradini kod Srebrenice obretena je jedna sasma drugačije sagrađena vijećnica. Ovđe su se našle *(slika 75.)*, dvije zgrade jedna uz drugu na jednom trgu, na kojem je stajao žrtvenik br. 133. sa posvetom I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Genio loc[i] pro salute i[mp(eratoris) M(arci) A[ntonii Gor]diani Pii Fel(icis) Aug(usti) n(ostri) . . . . . tus v(ir) e(gregius) proc(urator) eius [de]v[otus numini maiestatique eius]. Veća zgrada sa dugim predvorjem i prostranom dvoranom, providenom sa apsidom bila je određena za vijećnike. Iz ove dvorane (nalazno mjesto 1) potiču baze kipova cara Septimija Severa, Severa Aleksandra, Julije Mamee, (2). Trebonijana · Gala i Volusijana (3. *slika 63—66.*) kao i visokih rudničkih činovnika Gaja Julija Silvana Melaniona (4. br. 172.) i Lucija Domicija Erosa (5. br. 179.) U apsidi stajala je, po malim odlomcima sudeći, jedna pozlaćena statua od bronca (gornja dvorana, ormar III.) U drugoj, manjoj zgradi, sa centralnim grijanjem nalazile su se uredovne prostorije najviših općinskih činovnika.

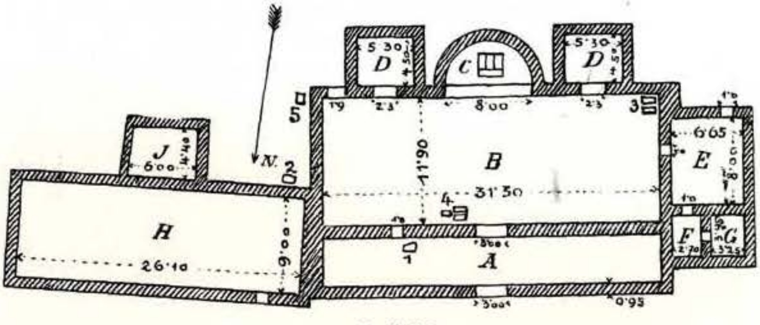

Slika 75. Tlocrt vijećnice u Domaviumu.

U Gradini nađeno je i jedno kupalište, koje ni u jednom rimskom gradu nije manjkalo. U kupalištu bila su odjeljenja za muške i ženske a sastojalo se je od 45 prostorija, koje su bile djelomice ukrašene sa podom od mosaika (gornja dvorana, br. 1.), i sa štukom i slikarijama raskošno okićene (zbirka građevnog materijala ormar V.). Po građevnom natpisu br. 112. pobrinuo se je procurator argentariarum Valerius Super godine 220. za gradnju dovoljnog vodovoda u već, postojeće kupalište: balneo p[ublico a]quam sufficiente[m ind]u[xit]. U godini 274. bilo je njihovo stanje već tako loše, da ih je, po građevnom natpisu br. 114., procurator Aurelius Verecundus, morao popravljati: balneum vetustate conlapsum ad pristinam faciem reformare curavit. Za vrijeme procuratora Valerija Supera popravila je gradska općina u Gradini i pogorjelu tržnicu, macellum, usp. br. 119.:

Macellum vi ignis conflagratum curante Val[e(rio)] Supero v(iro) e(gregio) proc(uratore) arg(entariarum) r(es) p(ublica) Dom(aviana) ad pristinam faciem restituit. Njezino mjesto nije se još moglo ustanoviti; isto tako nije dosad pošlo za rukom odrediti način ove monumentalne gradnje, koja se dade zaključiti po velikom odlomku br. 102. jednog građevnog natpisa cara Karakale (211.—217.). I u Skelanima bilo je potraživanje uzalud za bazilikom, okićenom sa natpisima i koja je služila sajmištnom prometu i za gradsko sudstvo. Veliki spomenik, koji tu baziliku prikazuje *(slika 67.)*, maknut je sa svojeg prvobitnog mjesta.

Slika 76. Cijevi vodovoda iz Bos. Kostajnice.

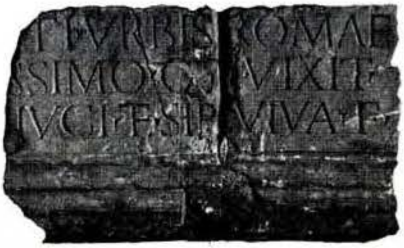

Slika 77. Odlomak nadgrobnog kamena jednog svećenika »urbis Romae« iz Zenice[1]).

Od kupališnog vodovoda u Gradini potiču cijevi od jakog olovnog lima, ormar VIII., br. 140. i 301. u zbirci građevnog materijala. Male cijevi od ilovače br. 121. nađene su u Zenici svezane u jednu skupinu. Od jednog javnog vodovoda, koji je morao opskrbiti jednu veću naseobinu, imamo samo dva komada cijevi od ilovače *slika 76.* (br. 124.) iz Bos. Kostajnice.

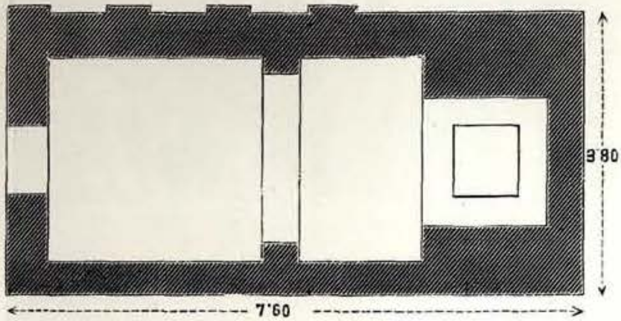

Slika 78. Tlocrt hrama na vrelu Vidoštak, blizu Stôca.

Građevne natpise dvaju hramova, od kojih je jedan Jupitra [depulsora, spomenuli smo na strani 187. i 188. Jedan, u godini 173. po Kr. od vojništva popravljeni i porticima opkoljeni hram Libera i Libere kod logora u Humcu, posvjedočuje nam osim *slika 28.* još i jedan drugi, građevni natpis tamošnjeg samostanskog muzeja. Jedan hram grada Urbs Roma u Zenici potvrđuje nam odlomak nadgrobnog natpisa *slika 77.* (br. 115). Dosad nam je uspjelo samo jedamput, otkriti jedan hram. Kod vrela Vidoštaka, blizu Stôca, nađeno je malo svetište *slika 81.*, sa bazom za jednu izgubljenu božju sliku u izdubini stražnje strane.

---

[1]) . . . . sacerdo]ti urbis Romae [. . . . .]ssimo, q[u]i vixit [ann(os). . . con]uigi et sib[i] viva f(ecit).

Od jednog velikog hrama u Šipovu, kojeg dosad ne mogosmo ustanoviti, potiče ploča od ćošeta *slika 79,* br. 123., jednog božanskog niza na nadstijenu.

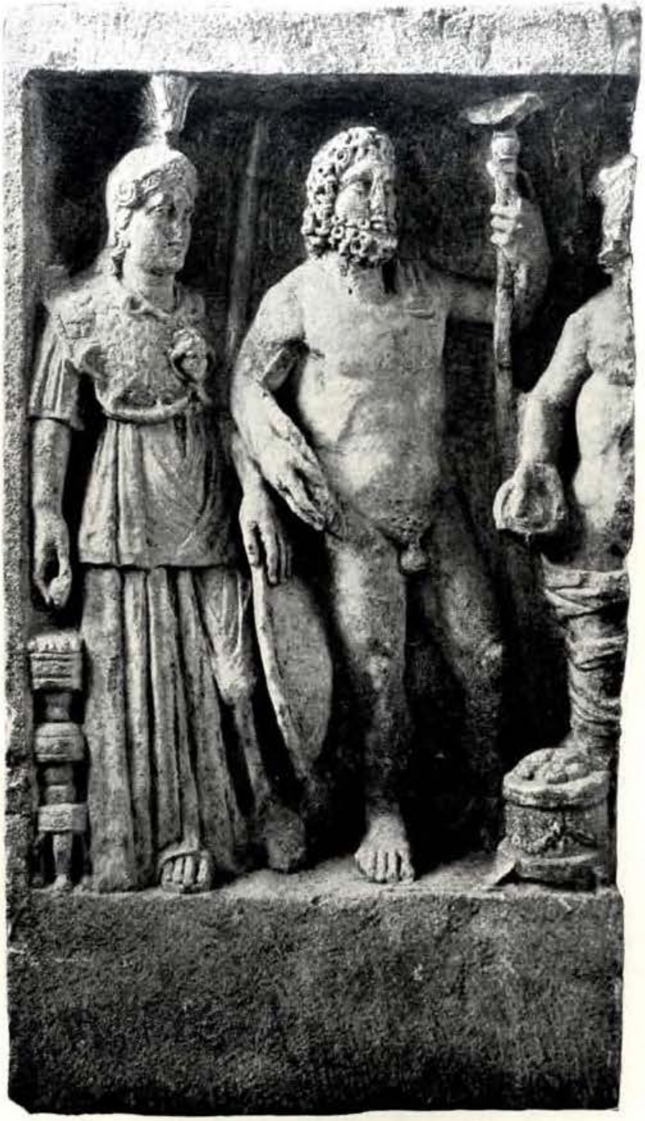

Slika 79. Nadstijen hrama u Šipovu, kotar Jajce.

Po redu je prva Minerva u dugom hitonu sa egidom i sa kacigom sa velikom perjanicom. U lijevoj ruci drži koplje, ruka se naslanja na štit; sa spuštenom desnicom baca jedno zrno u plamen visokog, tronožnog žrtvenika. Pokraj nje stoji također u tri četvrtine profila Jupiter, go, osim što ga pokriva od lijevog ramena preko leđa dugi pokrivač, sa munjom u spuštenoj desnici i sa orlom okićenim žezlom u postrance podignutoj ljevici. Treće božanstvo, Genij, sizao je do polovice slijedeće ploče. Bradat, go, noge omotane vezama, lije sa desnom rukom iz jedne posudice piće kao žrtvu na jedan okrugli, girlandama okićeni žrtvenik, na kojem su kao dar prinešeni plodovi. Taj je relief po tudem nacrtu zanatlijski točno izraden sa mnogobrojnim pogrješkama u crtežu.

Od balustrade jednog većeg svetišta (jednog hrama, jedne Ara saepta ili sl.) na polju Barica kod Ostrošca, konjički kotar, potiče stup od ćoška *slika 80.*, (br. 171.) sa relijefom Minerve. Jednu monumentalnu zgradu, po slutnji svetište, nagovještava nam odlomak korintskog stupa od vapnenca u Halapićima, kotar Glamoč, br. 294.

Kako se vidi iz malo prije navedenog i iz na str. 175. i 190. navedenih spomenika, bili su svi važniji zastupnici grčko-rimskog Olimpa u cijeloj zemlji obožavani, kako je u državi već bio običaj. Iz ostale već prilično ugledne zbirke spomenika spomenuti je još žrtvenik *slika 81.*, br. 146. iz Dônje Pecke, kotar Varc ar-Vakuf, jer nam pokazuje sliku darovatelja u poprsju, mjesto imena, kako je to inače bio običaj.

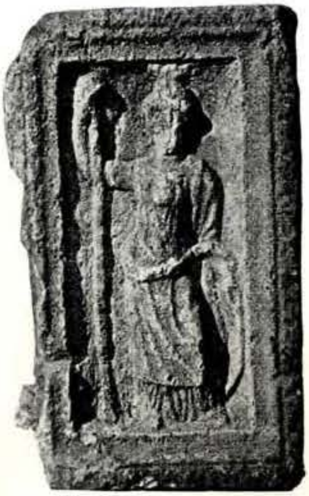

Slika 80. Stup ćošetnjak balaustrade iz Ostrošca, konjički kotar.

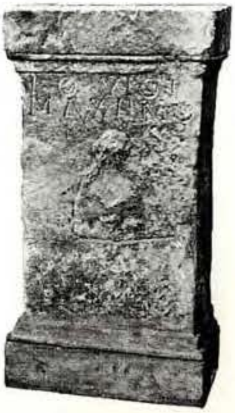

Slika 81. Žrtvenik Jupitra iz Dônje Pecke, kotar Varcar-Vakuf[1]).

Neobično pada u oči poštovanje za provinciju, koja je pripadala latinskoj polovici države, što je uživao u Dalmaciji Hermes kao psychopompos, kao vođa mrtvih. Kao takav karakteriše se štapom, koji nosi osim običnog zmijskog štapa. (*slika 82.*; br. 130.). To daje slutiti na grčki upliv, čemu se nije čuditi, kod mnogobrojnih istočnjaka u zemlji.

Domaći ostali su svojim naslijedenim božanstvima vijerni i za vrijeme carevine, dapače i kao rimski građani, vojnici i visoki činovnici, pa su ih čak i proširili i u druge provincije, kao boga rata Medaurusa u Lambaesis u Africi. Grčko-rimsko nebo bilo je sa tako mnogo likova, da se protiv novih božanstava nije ništa prigovaralo, osobito ako su primili sliku i ime sličnih bića starijih drugova ili ako su njihovo ime bar romanizirali. Kako su s početka navedene grčke slike Pana i Artemide; u ovoj periodi dobila su ova božanstva još i latinska imena Silvanus i Diana. Na strani 180. naveli smo već asimilaciju po slici i imenu Binda-Neptuna, boga vrela i rijeka. Dva domaća boga sakrivaju se pod latinskim imenima darovateljâ vina Liber i Libera (str. 191.). Ime boga Armata nije rimsko, nego samo romanizirano. Kakvo mu je bilo djelovanje, nije još poznato, jer se dosad spominje samo na dva žrtvenika u Županjcu *(slika 83.,* br. 135. i 145.), a oba su podigle ženske, bez usporedenja sa kavim klasičnim rodakom a nalazno mjesto ne daje ništa karakterističnog.

---

[1]) Iovi opt(imo) maximo.

Iz ove privrženosti prema zemaljskim božanstvima ne slijedi pako, da je u zemlji postojala kakova vjerska nesuglasica. Domaći nisu radi toga uskratili poštivanje državnim božanstvima. Nasuprot su se čuvali po dosad nam poznatim navodima, od vjerskih kultova, koje su donosili vojnici i civilni naseljenici iz Orienta. Od njih je bio najvažniji perzijski bog sunca, Mitras, koji je u rimskoj državi brzo stekao takav značaj, da je kasnije bio najjači neprijatelj kršćanstva, osobito jer su obje vjere bile donekle slične.

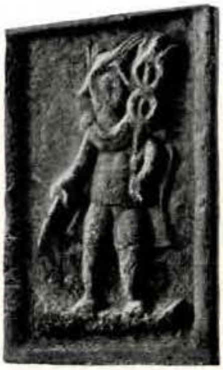

Slika 82. Relijef Hermesa psychopompa. Otisak od gipsa. Original nalazi se u crkvi u Sopotnici kotar Goražde.

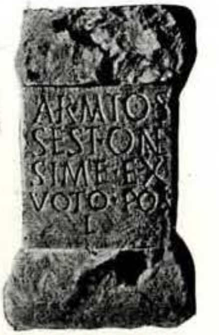

Slika 83. Žrtvenik Armata iz Županjca [1]).

Put kojim je Mitras stigao u Hercegovinu uzduž Neretve označuju nam nalazišta njegovih spomenika i svetišta u Potocima kod Mostara (br. 126.), u Vratnici kod Lisičića *(slika 86.,* br. 127.) i u Konjicu. Amo je stigao iz jedne od svojih postojbina iz maloazijskog predjela Kilikije i to, kako potvrđuje Ethnikon Aphrodisieus darovatelja bogoštovne slike u Vratnici, Lucija Antonija Menandra, preko tamošnjeg primorskog grada Aphrodisias.

Preglednu predstavu o načinu mitrijskih bogoštovnih mjesta prikazuje otkriveni mitreum u Konjicu; obreten je tu dapače jedan spomenik, koji nam daje nova razjašnjenja i o samom kultu. Ovaj se je držao strogom tajnom; dostizalo se do znanja misterijâ samo postepeno, preko sedam posvećenih stepeni.

Kao svi mitreji, ležao je i taj u Konjicu na jednom odvojenom mjestu, na periferiji rimskog mjesta, na strmom padu nekoć šumovitog šljemena Repovice, blizu željezničke stanice (br. 6.) a bio je, kao obično, sasvim jednostavno držan. Jedna skromna bogomolja za malu općinu. Ova se je sastojala od jednog drvenog, sada izčeznulog predvorja, od pronaosa, i od samog, nešto dublje ležećeg svetišta, krypte (*slika 84.).* U ovoj dolazi se kroz jedan otvoreni prostor do vrata (zapadno) i po drvenim skalinama, koje vode dolje, do nekadašnja dva podija,

---

[1]) Armato sacrum. Sest(ia) Onesime ex voto pos(uit) l(ibens).

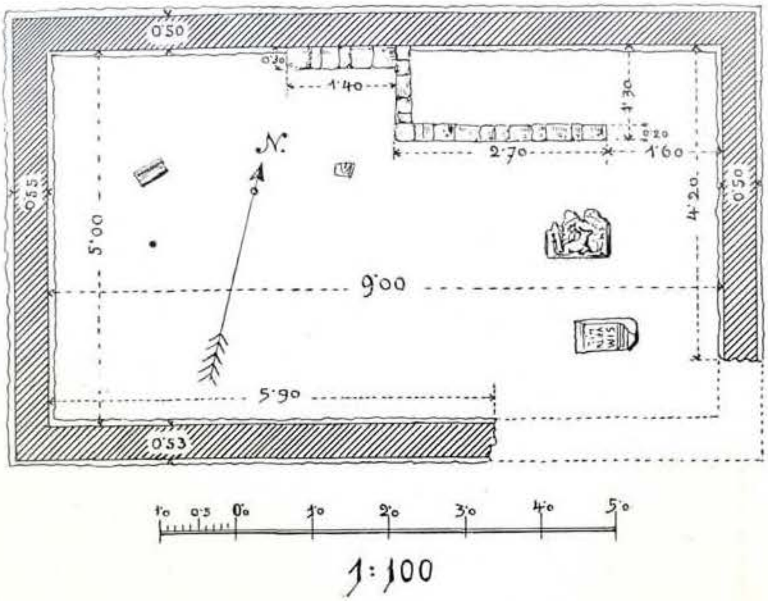
0·50
0·30
1·40
1·30
0·20
2·70
1·60
N.
0·55
0·50
4·20
5·00
9·00
5·90
0·53
1·0
0·5
0·0
1·0
2·0
3·0
4·0
5·0
1:100

Slika 84. Tlocrt mitreja u Konjicu.

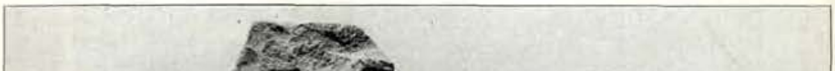

Slika 85. Prednja strana bogoštovne slike iz mitreja u Konjicu.

čije duge strane idu usporedo sa zgradom, i tako ostavljaju medu sobom jedan hodnik. U hodniku stajao je oltar br. 215.[1]) a za njime, na jednom drvenom stoliću slika bogoštovlja. Na podijima zauzimali bi mjesto vijernici za vrijeme službe božje, dočim je hodnik bio rezerviran za svećenike.

---

[1]) S(oli) i(nvicto) M(ithrae) V[e]tur(ius) Lucius v(otum) s(olvit).

Slika bogoštovlja je jedna duga ploča, na obim stranama iskićena sa reliefima. Prednja strana *(slika 85.*, br. 211.), sa (pogrješnim) natpisom Deo Soli inv[ict]o Meter[ae], kao takova obilježena, predstavlja kao glavnu sliku »stvorenje«. U jednoj pećini, koju nadvija luk, ubija Mitras, u orientalnoj nošnji svetog bika. Jedno pseto i zmija skočili su mu na vrat. Prvo živuće biće, prabik, mora izgubiti život, da iz njegovog tijela nikne cijela korisna flora i fauna. Njegova duša, koju štiti pas, diže se na nebesa. Uzalud kuša zao duh, da sa zmijom i skorpijom spriječi izvršenje tog čuda. Na luku sjedi gavran kao glasnik boga sunca; on je donio Mitrasu zapovijed za tu žrtvu. U okrajcima nad lukom bila su smještena poprsja Sola (sunca, lijevo) i Lune (mjeseca, desno).

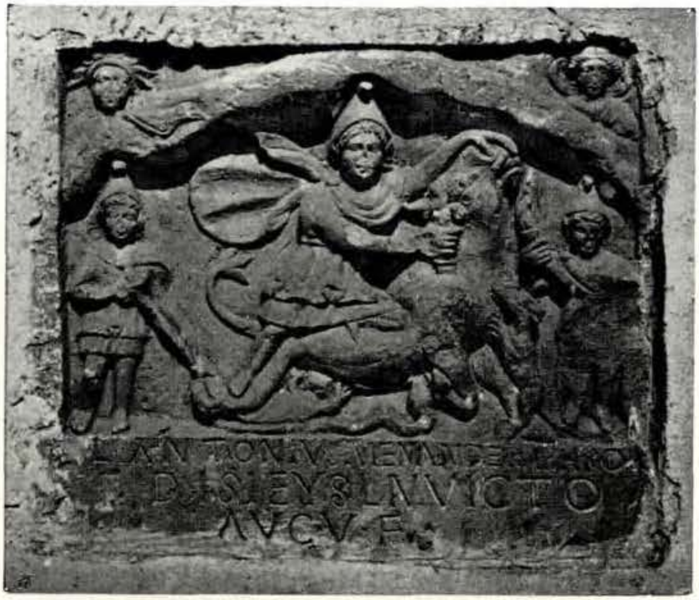

Slika 86. Relijef Mitre iz Vratnice kod Lisičića, kotar Konjic. Snimak od gipsa; original nalazi se u župnoj kući u Podhumu.

Ova slika sadržava još jedan drugi simbol. Dva dječaka u istoj nošnji stoje sa obje strane Mitre, desno sa uzdignutim, lijevo sa spuštenim lučem. Oba su inkarnacija boga, sva tri sačinjavanja trojstvo »trokratog Mitre«. Sunce u izlazu, zenitu i zalazu.

Po tome, što smo naveli, ne bi se isticala naša slika mimo obične skulpture Mitre; odmah u Vratnici-Lisičićima, opetuje se glavna slika *(slika 86.,* br. 127.), samo nešto razgovijetnije, jer je bolje sačuvana. Izvanredni značaj podjeljuje joj druga strana. Ona nam prikazuje *(sliku 87.)* ceremonije kod jednog od sedam mitrijskih sakramenata, kod pričesti.

Na jednom odmiralištu, prevučenom runom ovna, čija glava visi desno dolje, leže dvije osobe. Ruke drže u vis i blagosivlju četiri okrugla kruha, koji leže pred njima na stoliću, i vino u posudama; jedan rog za piće drži lijeva osoba, a ostala tri roga drže četiri bića, koja stoje sa obje strane od ove dvije srednje osobe. Ovi čudnovato maskirani i orientalski obučeni sučesnici pri svetoj gozbi pripadaju četvorici posvećenih stepenova misterije, gavranu (corax) i Perzijancu (perses) lijevo — vojniku (miles) i lavu (leo) desno. Na krevetu leže zamjenici obih najviših stepenova hijerarhije, sunčani trkač (heliodromus) lijevo i otac (pater) desno. Patres bili su glavari općine. Nepoznato je još značenje životinje lijevo od stolića, možda jednog psa.

Spelaeum, kako su se zvali tehnički hramovi Mitre, nastradao je uslijed elementarnog događaja, njega je zemlja, koja se je odronila od obronka, porušila i pokopala. Po novcu iz hramove blagajne, koji se je našao u i kraj zgrade, dogodila se je ta katastrofa oko 400 po Kr.

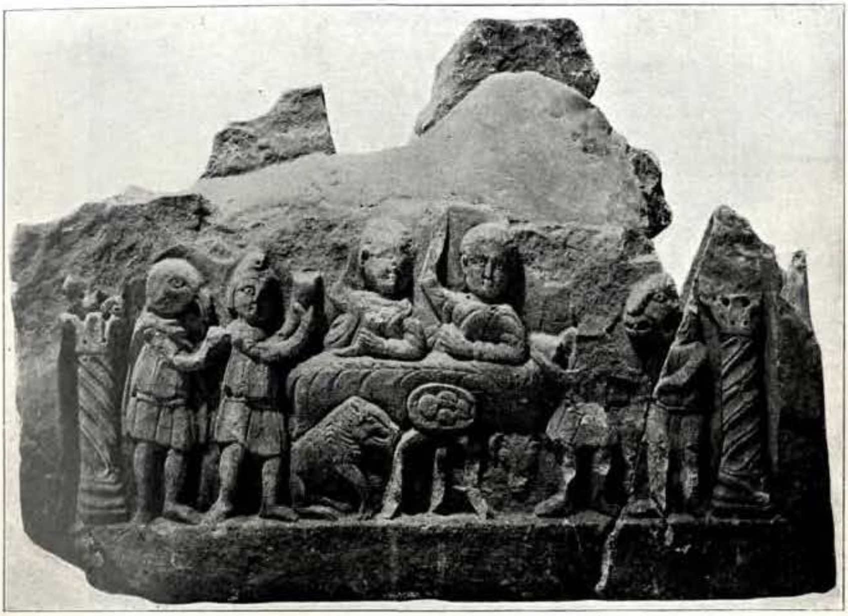

Slika 87. Otražnja strana bogoštovne slike iz Mitreja u Konjicu.

Osim u dolini Neretve poznate su nam općine Mitre još u Milima kod Jajca i u Golubiću, blizu Bihaća. Prva imala je samo malo mjesto za molitvu u samoći pećine i šume sa sličicom br. 212.; druga pako posjedovala je jedan spelaeum, od kojeg se baze za posvetne predmete nalaze u muzeju br. 213. i 214., dočim je bogoštovna slika dospjela u zagrebački narodni muzej.

Od stanova bogova svrnuti ćemo se nadovozujući na stranu 189., kućama ljudi. I od privatnih zgrada još su slabo i u prijašnjem vremenu tako nepotpuno otkrivane, da nismo u stanju reći, da li je kod nas u tlocrtu nastao kakav novi vlastiti tip. Građevni materijal, način i izradba, bili su sveopći rimski.

U prvim stoljećima, kao kod javnih gradnja, tako se i kod privatnih upotrebljavao obično solidan jak temelj, koji je dopirao do podnožja, koje je moglo da drži zgradu prema njenoj visini; temelj je bio od neotesana kamena razne veličine i od otpadaka sa mnogo karnice. Na zidu, sa obje strane okartanom sačinjavaju dobro otesani komadi kamena u nejednako visokim hrpama unutra i spolja glavni dio, a njihovo uziđivanje odgovara radnji temeljnog zida, samo se ovdje više upotrebljavaju otpaci. Ćoškovi zida pojačavani su većim kamenjem. Karnica se sastoji od bijelog klaka i dobro prosijanog pijeska i rijetko je izmiješana sa ciglom. Zidova od opeka nismo još nigdje našli, one se upotrebljavaju samo za ujednačavanje ili za popunu. Tim bogatije i u mnogim oblicima i veličinama upotrebljavaju se one u unutrašnjosti zgrada i kao pokrov. Sprave za grijanje obično se sastoje od njih.

Ovi hipokausti sastoje se iz prostora za vatru (praefurnium) i iz šupljina pod podom i u zidovima sobe, koju treba zagrijati; kroz te šupljine struji topao zrak.

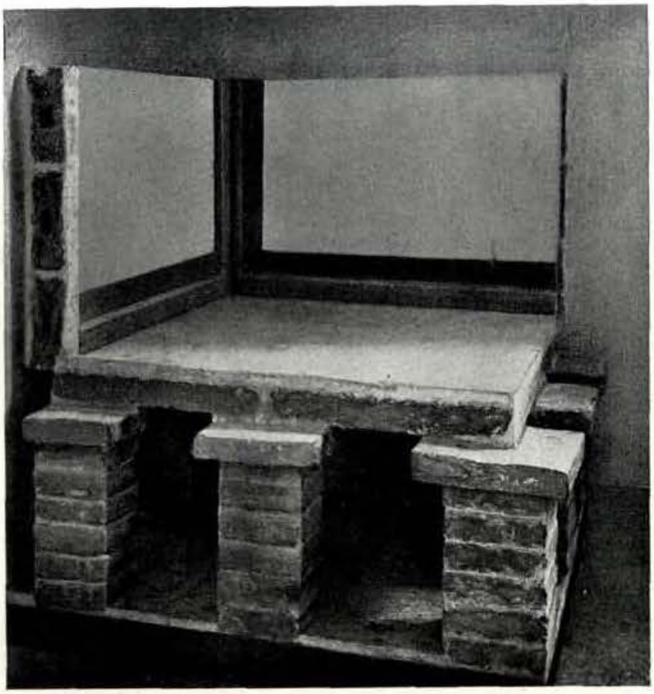

Slika 88. Rekonstrukcija ugla jedne sobe.

Kako nam pokazuje rekonstrukcija jednog ćoška sobe u zbirci građevnog materijala *(slika 88.*, br. 303.), leži pod na stupovima od cigle, koji se većinom sastoji od kvadratnih, mnogo rjeđje od okruglih ploča, stoje na izljevonom patosu i nose veću ploču, koja služi kao podloga za velike ploče od opeke, koje sižu od sredine jednog do sredine drugog stupa i na kojima je položen izljevak patosa. Oko zidova je jedna pukotina. Nad njom stoje uporedo nizovi od pravokutnih ciglenih cijevi, koje komuniciraju međusobno pomoću postranih otvora. Tako se širio topli zrak podjednako kroz čitav zid, ali se nije širio kroza sve zidove, nego samo kroz tri ili dva, prema tome, kako se htjelo zagrijati dotični prostor. Najtopliji prostor bio je naravno onaj, koji je bio najbliži vatri.

Ložne cijevi bile su požbukane a požbuke u boljim prostorijama, bojadisane. Do kićenosti zidova mnogo se je držalo, ali su dosad stečeni ostaci premaleni (ormar V.) a da bi se moglo govoriti o zidnom ličilarstvu u cijelosti. Vidi se, da su volili šarenilo, jednom tamna, drugi put svijetla boja: crvena, zelena (obje boje često skupa), žuta, svijetlo plava, žuto bijela. Polja su ravna.

Isti ormar u zbirci građevnog materijala, koji sadržaje ostatke zidnih bojadisanja, čuva i manje odlomke plastičnog stukaturnog ukrasa. Pokraj njih su sastavljeni fragmenti zidnog obloga sa brušenim kamenitim pločama, koje nisu manjkale niti u privatnim kućama. Što se tiče ukrasa podova sa mozajicima iz imućnijih kuća, naše su zbirke mnogo bogatije, jer ih je štitila naslaga zemlje te su se mogli dizati u većoj širini. Mozajici nađeni su osobito na tri mjesta, kojima bi se mogle podičiti i najkultivirnije provincije rimskog carstva u Stôcu, Ilidži i u Gradini kod Srebrenice. U Stôcu nađeni su i pragovi od mozajika. Među ovim nalaze se kameniti ćilimi takove umjetničke kompozicije (usporedi *sliku* 89.) i izvrsne tehničke izradbe, da pružaju sjajnu svjedodžbu za smisao krasotu i umjetnost građevnih gospodara i za vještinu radnika. Mozajici su, kako

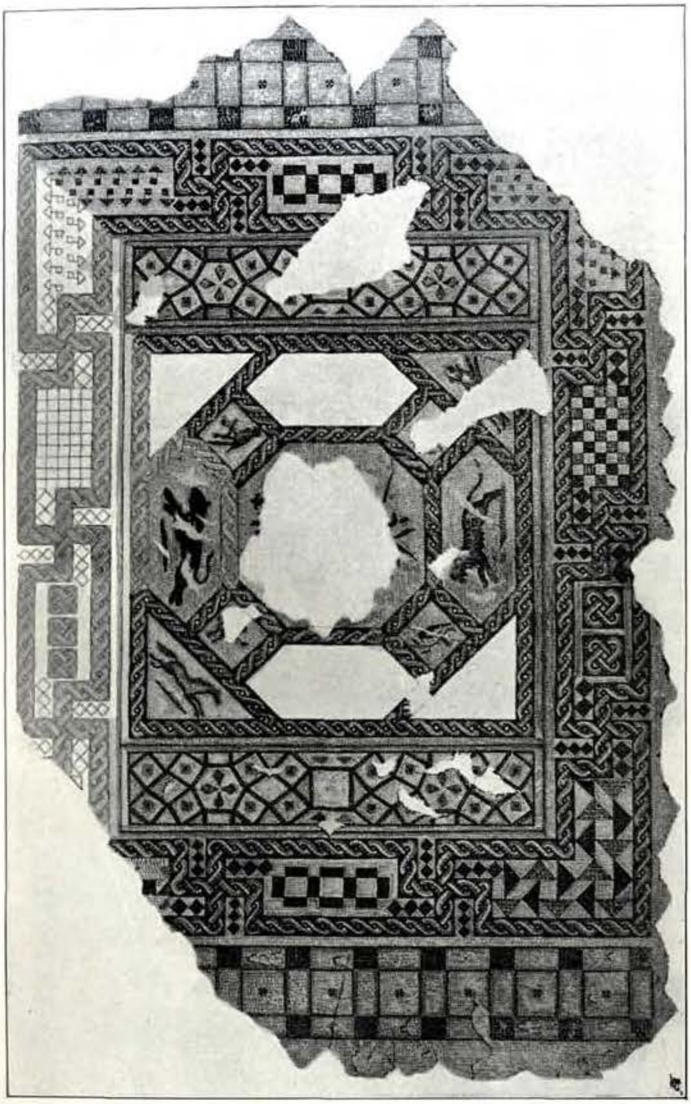

Slika 89. Podni mozajik iz Stôca.

se vidi i u detalju iz elemenata ornamenta, izrađeni po uvedenim uzorcima i to po svoj prilici od stranih radnika. Iz Stôca potiču osim *slike 89.* i komadi *slike*

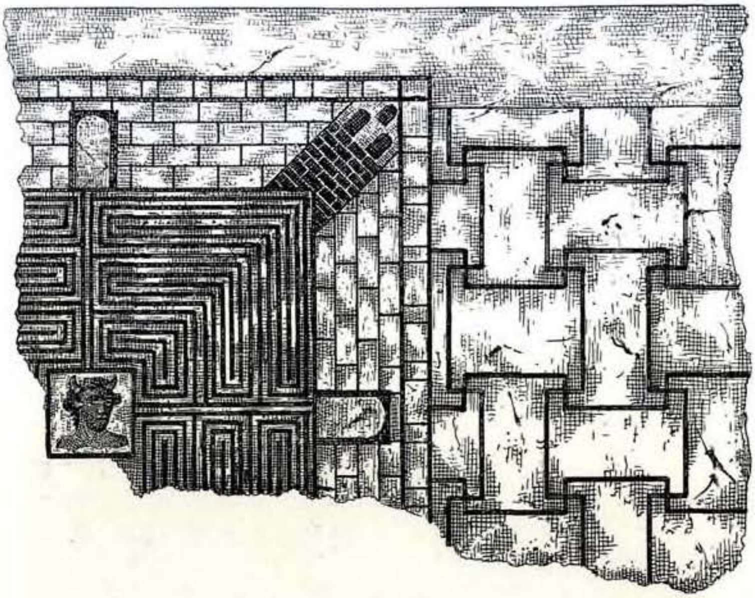

Slika 90. Podni mozaik iz Stôca. Labirint sa poprsjem Minotaura.

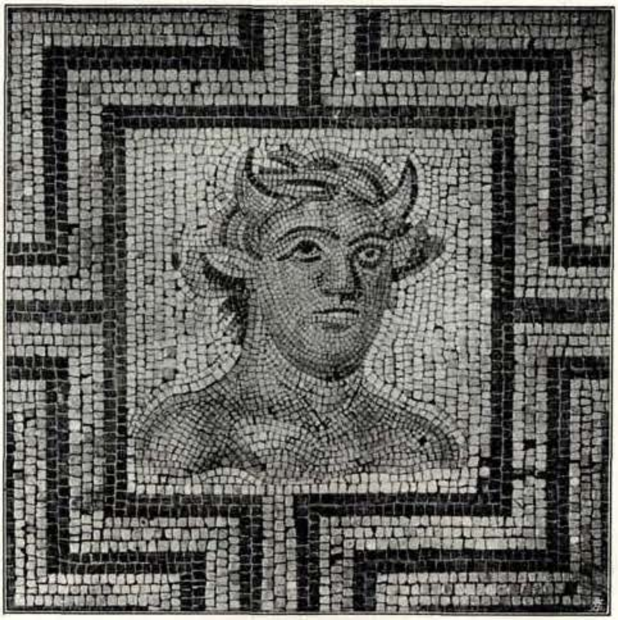

Slika 91. Srednje polje slike 95. Poprsje Minotaura.

91.—93., br. 16., 4. i 5., koji pripadaju velikim kompozicijama i zanimaju svojim slikovitim prikazivanjem, jer potvrđuju potpunu vezu naših zemalja sa tadanjom mediteranskom kulturom. *Slika 90.* napravljena od crnih i bijelih komada, prikazuje u sredini zamršenih hodnika i okolnog zida labirinta, pojačanog tornjevima sa probijenim vratima poprsje Minotaura *(slika 91.)*.

Odgovarajući predmetu mnogo živahnije bio je u bojama mozajik, sličan gobelinu, od kojeg su spašena dva ćoška *slika 92.* i *93.* (br. 5. i 4.). Oni predstavljaju dvije hore: *slika 92.* personifikaciju proljeća, poprsje jedne djevojke sa bogatim, šarenim, vrpcama okićenim vijencem od cvijeća u duboko dolje spuštenoj pramovitoj kosi i sa ogrlicom oko golog vrata; *slika 93.* božicu jeseni, jednu stariju, toplo obučenu žensku sa grančicom masline oko glave.

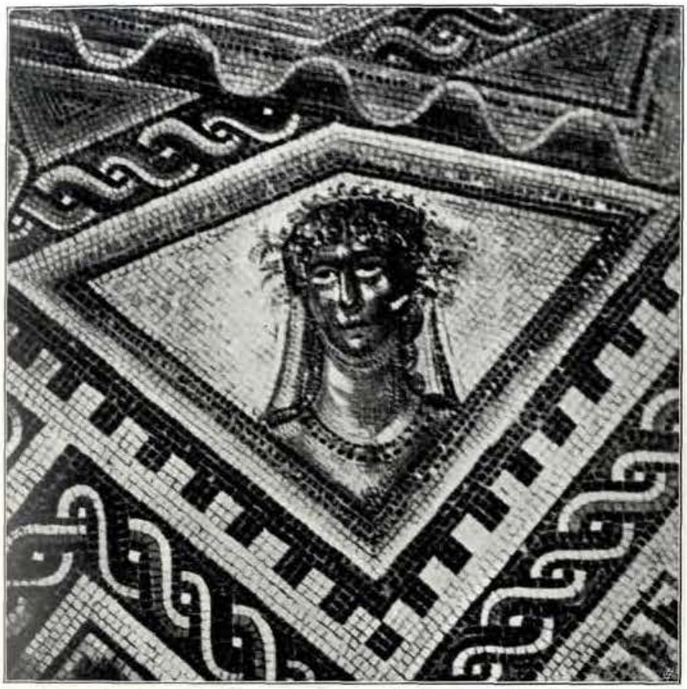

Slika 92. Ugao jednog podnog mozajika iz Stôca. Poprsje boginje proljeća.

Krovovi privatnih i javnih zgrada bijahu pokriveni opekama, osim malih iznimaka, kao po svoj prilici u dolini Rame, gdje se dosad nijesu našli fragmenti cigala, koji se inače svagdje nalaze. Neposredno na drvenim rožnicima slabo nagnutih krovnih greda ležale su, kako nam prikazuje rekonstrukcija izvedena po izvrsnom djelu L. Jacobi-a o rimskom kastelu Saalburg kod Homburg vor der Höhe br. 302., poredane i ne pričvršćene velike, teške plosnate cigle (tegulae) sa po jednom zarubom na svakoj udužnoj strani, koje su opet bile pokrivene na sastavcima sa žlijebastim, naprama gore šupljim opekama (imbrices). Svaki gornji red sizao je preko donjeg. Pukotina na šljemenu bila je takoder pokrivena sa tim šupljim opekama, koje su se premašivale.

Sve su cigle skoro bez razlike od izvrsne kakvoće i trajnosti. One su se dugo upotrebljavale, pa se još i dan danas, nakon tolikih stoljeća mogu upotrebiti za pokrivanje, kad ih izvade iz ruševina ili iz grobnica, koje su bile napravljene od cigle.

Cigle, ali ne samo plosnate cigle, nego i vrlo teške pločaste cigle (usporedi *sliku 94.*, ormar VI., br. 125.) uvozile su se, dok se u zemlji postepeno nisu osnovale ciglane kao i danas u Hercegovinu i u zapadnu Bosnu, prema iskazu žiga cigle u izvanredno velikoj množini iz sjeverne Italije. Na uvozu, koji je za velik obim olakšavala Neretva kao vodeni prometni put, sudjelovale su kako carske tako i privatne ciglane. Od privatnih tvrtkâ mogao se je ustanoviti već lijep niz (ormar X. i XI.): Quintus Clodius Ambrosius, Marcus C.... Chresimus, Quintus Granius Priscus, Lucius Maltinius Abascantus, Gaius Pr... Cassianus, Super, Solonas, Gaius Titius Hermeros, Tiberius Vettius Avitus. Još važniji od ovih svjedočanstva za poduzetnički duh talijanskih tvorničara, za živahan promet na Jadranu, za kupovnu snagu i blagostanje domaćeg pučanstva — od vremena rimskog carstva može bosansko-hercegovački seljak tek sada upotrebiti uvozni materijal za pokrivanje — jesu signature na tvorinama iz carskih ciglana — Figlina Pansiana — jer ove, nasuprot onim hronologički još ne ustanovljenim, imaju podatke o vremenu. Ova radnja, prvobitno nekog Vibija Panse, prešla je najkasnije za vrijeme Tiberija u carsko vlasništvo i od tada označivale su se njene tvorine sve do njena dokinuća za Vespazijana, sa imenom vladara, koji je vladao, usporedi n. pr. *sliku 95.* (br. 21.): Ti(beri) Pansiana. Uslijed toga je i moguće ustanoviti vrijeme dotične gradnje a trajnim opažanjem i širenje talijanskog načina gradnje u našim zemljama i s time kretanje vanjske romanizacije.

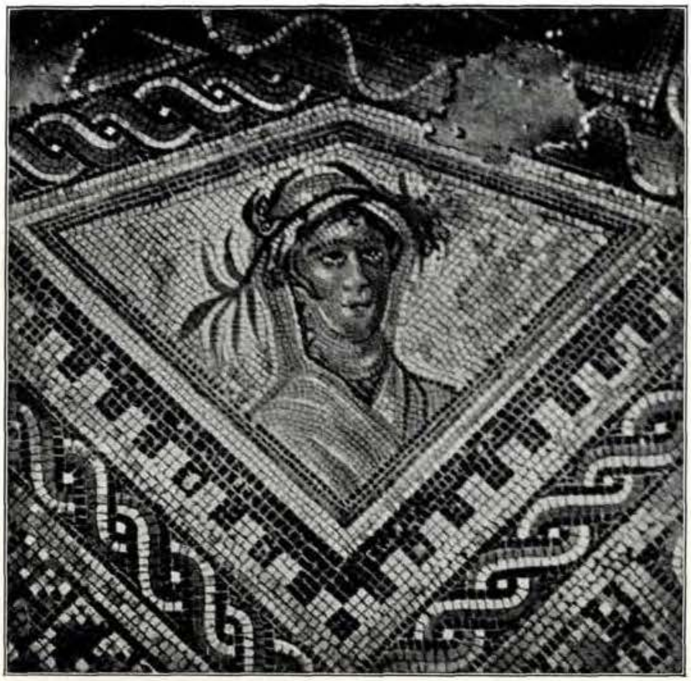

Slika 93. Ugao jednog podnog mozajika iz Stôca. Poprsje boginje jeseni.

S vremenom su potrebe opeka, osobito u udaljenim područjima od mora, podmirivale domaće ciglane. Tako smo našli privatne ciglane u Sarajevu (na lijevoj obali Miljacke, pod gradskim kamenolomom, u Skelanima na Drini, u Duvnu, Žitomisliću, kod Mogorjela; vojnička poduzeća pokazuju u Velikoj Kladuši i kod Ljubuškog na str. 162. *slika 21.* i *22.* navedene žigove legija IV. Flavia felix, VIII. Augusta i XIV. gemina.

Rimsku uvoznu robu susrećemo također, kada usporedimo kućno posude sa pomoćnim sredstvima vlastitog izvoza. Izvanredno mnogo su se upotrebljavale amfore za vino i za ulje. Gotovo isto tako česte kao i odlomci cigla od krova su i hrbine tih posuda u južnoj Hercegovini kao površni dokazi nekoć postojećih rimskih naseobina. Hrbine uljanih amfora važne su i stoga za povijest zemlje, jer nam dokazuju nekadašnju raširenost i intenzivnu njegu jedne sada gotovo posve nestale kulturne biljke. Na žalost rijetko se desi, da se nađu odlomci sa tvorničkim žigom na ručici, okrajnim komadima i na poklopcima amfora. Od zadnjih naveli smo jedan gore pod *slikom 11.* iz Čapljine. Isto od tuda posjedujemo komad ruba, *slika 96.* sa žigom Avid....

Slika 94. Ploča od cigle iz Stôca sa žigom Servilia.

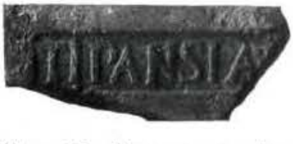
Slika 95. Fragmenat plosnaste cigle iz Figlinae Pansianae iz Vida-Narone.

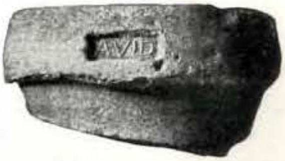
Slika 96. Žig sa amfore iz Čapljine.

Nadalje se uvažalo i finije posuđe od gline kao i svjetiljke za ulje. Kao dokaz za prvo navađa se nježna, u ravnici Pada napravljena kupica iz prve dobe cara Augusta, *slika 97.* (u prehistorijskoj zbirci) i posudica od terra sigillata, *slika 98.* (dvorana u gornjem spratu, ormar XXIII.). Lampe su zastupane

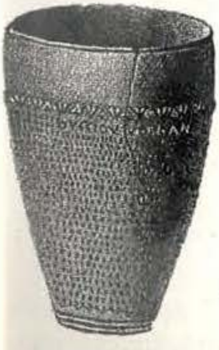
Slika 97. Kupica od gline iz Jezerina kod Bihaća[1]).

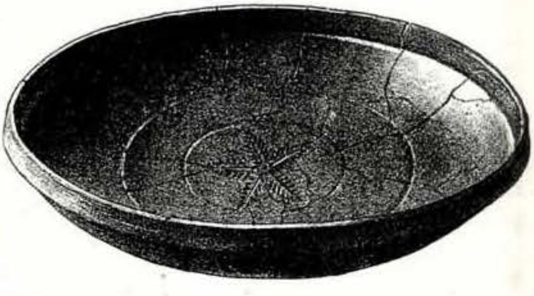
Slika 98. Terra sigillata-posudica iz Županjca.

---

[1]) Buccio v(erna) Norbani.

koliko takozvanim reliefnim, toliko i lampama sa firmama (Cresces, C. Dessi *[slika 99.]*, Fortis, Sexti, Strobili, Vibiani i t. d.)[1].

I za tvornice stakla bile su naše zemlje nemanje važno područje prode. Prozorna stakla još su sporadički zastupana, za to ali više nakit od stakla i osobito stakleno sude. Posudice od stakla nalazimo svake vrsti, od najfinije, najtanje kupice do čvrste boce, u ruševinama dakako samo u odlomcima a katkad dobro sačuvane u posve uzdržanim grobnicama (usporedi *sliku 100.*, dvorana u gornjem spratu, ormar XXIII.). Na odlomku četverouglaste zelene bukare iz Gradine kod Srebrenice sačuvao se je natpis *slika 101.*

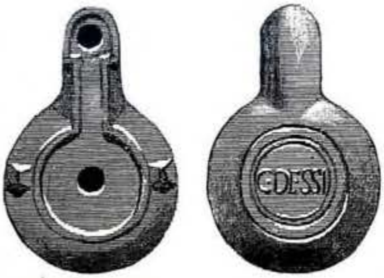

Slika 99. Svjetiljka od gline iz Busovače, kotar Fojnica.

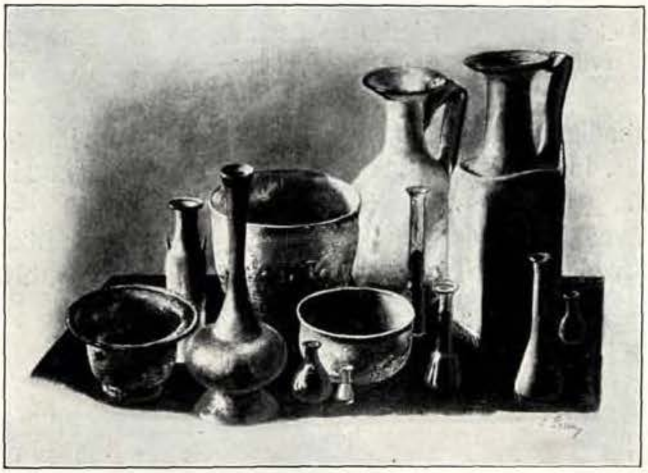

Slika 100. Staklene boce iz Stôca i Dônjih Vrtoča, kotar Bos. Petrovac.

Bronca upotrebljavalo se je vrlo mnogo za obične i raskošne predmete. Dobar dio ovih predmeta izraden je u Bosni, jer obiluje rudama. U rudničkom mjestu Domavium-u postojala je očevidno ljevaonica metala, odakle po svoj prilici potiče statua amora *slika 102.* (ormar III.) sa antičnim podnožjem. Taj je mali bog prilično neotesan ispao. Strani su proizvodi bez dvojbe statuete

---

[1] O grčkim vazama, u gornjem spratu, daje razjašnjenje, jer nisu od domaćih nalaza, jedan posebni, od Dr. E. Bulande sastavljeni katalog. Isto tako će i skulpture od mramora i terakote strane proveniencije dobiti posebni katalog.

lika 103.—106. koje predpostavljaju umjetničko i tehničko znanje. One potiču iz središta umjetničkog obrta. *Slika 103.*, nježna statueta Apola iz Vršana, kotar Prnjavor,

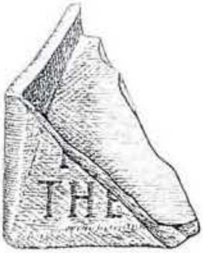

Slika 101. Odlomak jedne staklene bukare iz Gradine kod Srebrenice.

miniaturna je reprodukcija statue, koja se na pošljetku može svesti na velikog umjetnika Praksitela. *Slika 104.* i *105.* lijepo patinirana statueta Diane, koja kao lovac

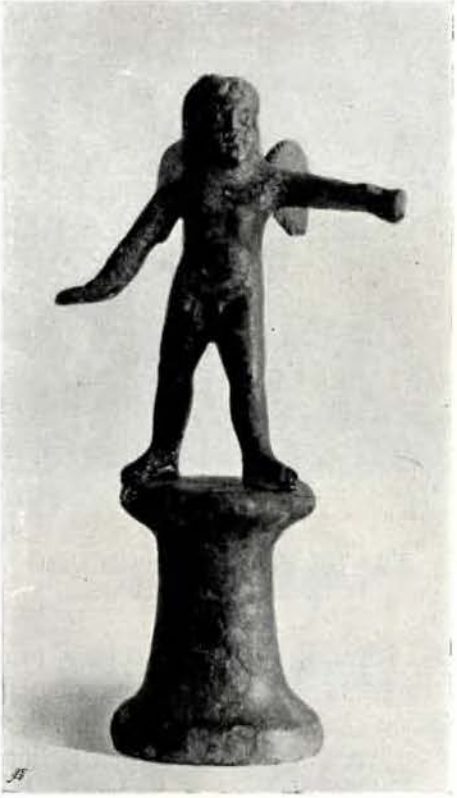

Slika 102. Brončana statueta Amora iz Gradine kod Srebrenice.

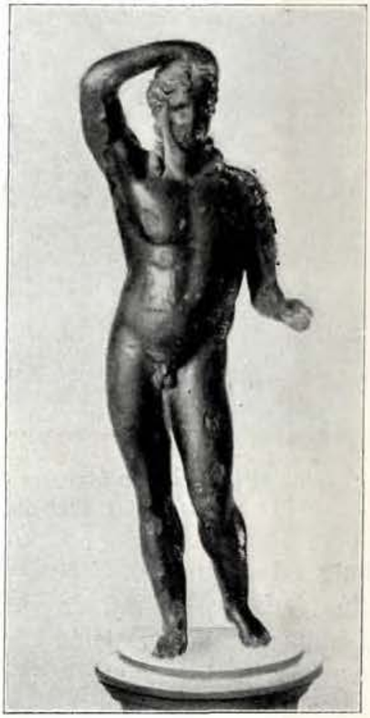

Slika 103. Brončana statueta Apola iz Vršana, kotar Prnjavor.

podignutim hitonom, lovačkim čizmama, sa tobolcem na leđima juri za zvjerkom; Broj 110. samo spreda izrađena statueta jednog trubljača iz Blatnice Dônje, kotar Mostar, koji je bio dio jedne veće kompozicije, izrađene u visokom relijefu. Broj 111., napokon, jedan krasan gorgoneion, koji je očevidno kao apotropaion bio pričvršćen na jednom maču: lijepa ženska glava, na kojoj ništa ne odaje Meduzu, nego ukočeni pogled konvergentnih očiju, koje su srebrom umetnute i jako rastvorene.

Posjed kipova, kao što smo ih malo prije naveli, dokazuje isto kao i posjed mozajika, umjetnički smisao, udobnost i blagostanje. Da pučanstvo nije živilo u sabim prilikama, dokazuju nam i nalazi nakita od dragocjenog metala porazdijeljeni po cijeloj zemlji. Mi posjedujemo (dvorana gornji sprat, ormar IV.) fibule od srebra iz Stôca, iz Gorice (kotar Ljubuški, *slika 107.:* fibulu prikazujuć jednog delfina), iz Potoka kod Mostara *(slika 108.:* pozlaćena sa očima od almandina), iz Dejčića blizu Trnova, Mujdžića (kotar Jajce) i Svinjuhe (kotar Bos. Novi), jednu srebrenu bulu iz Potoka, srebrene grivne iz Stôca i Šipova (kotar Jajce), prstenje iz Klina (kotar Gacko), Velikih Vrata kod Kupresa i Jezerina (kotar Bihać), kopče iz Stôca i Gradine kod Srebrenice. Potpuni ženski nakiti obreteni su u Plukovici (kotar Županjac), u Barama-Tribovu (kotar Varcar-Vakuf) i u Mahovljanima (kotar Banja Luka), ali nisu stigli u potpunom broju u muzej. Potonji nakit sastoji se sada od dvije grivne *(slika 109.)* od srebrne žice savijene poput vrpce; bogatiji, ali na žalost oštećen je onaj iz Bara-Tribova *(slika 110.).* On se sastoji od jedne ogrlice, dvije grivne i dvije fibule sa lančićem, na kojem je bila jedna privjeska.

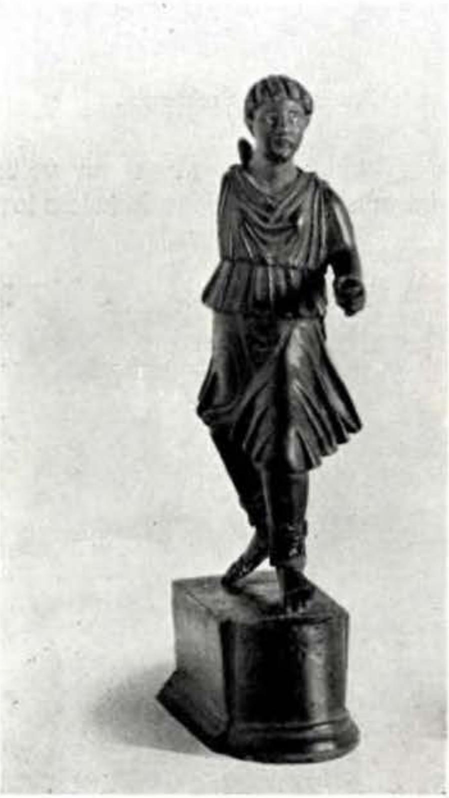

Slika 104. Brončana statueta Diane
iz Taleža, kotar Trebinje.

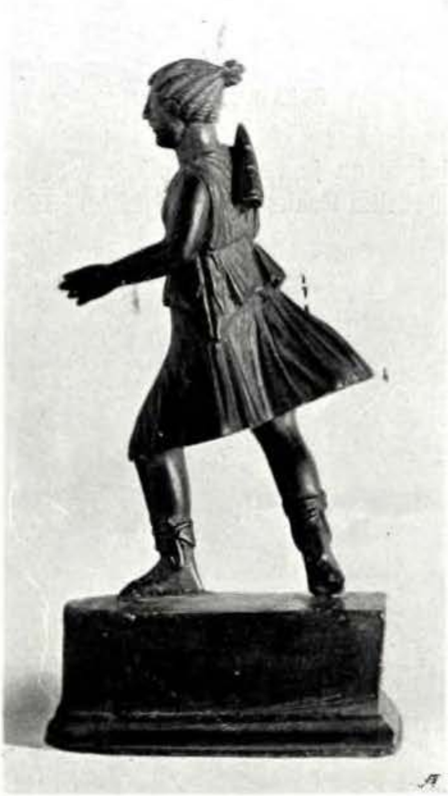

Slika 105. Brončana statueta Diane
iz Taleža, kotar Trebinje.

I nalazi od zlata ne zaostaju mnogo iza ovih, akoprem je i od njih mnogi komad dosad uskraćen muzeju. Potpun je nakit *slike 111.*, koji je nađen zajedno sa kostima jedne djevojke u olovnom lijesu, *slika 112.*, br. 9., u Gradini kod Srebrenice. Oko vrata nosila je djevojka zlatni lančić od osmici sličnih, 20-karatnih zlatnih člančića, zelene staklene prizme i dva zrna od rubina. Uha su kitile probijene minđuše sa zrnima od granata a treći dio nakita bio je glatki 20-karatni prsten.

Slika 106. Brončani gorgoneion iz Varcar-Vakufa.

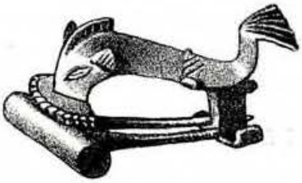

Slika 107. Srebrna fibula prikazajuć jednog delfina iz Gorice, kotar Ljubuški.

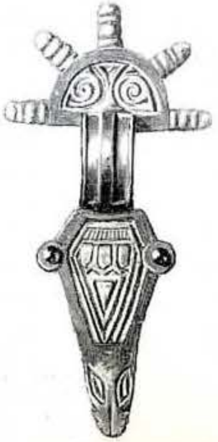

Slika 108. Pozlaćena srebrna fibula sa očima od almandina iz Potoka, kotar Mostar.

Djevojački nakit bijaše i *slika 113.*, koji je uz dvije fibule, *slika 108.* i gore spomenutom bulom nađen u jednom lijesu od kamena u Potocima kod Mostara. On se sastoji od dvije minđuše sa jednom filigranskom korpicom i jedne privjeske od almandina i napokon od jedne ogrlice sastavljene od četiri zlatne cijevi i zrna almandina.

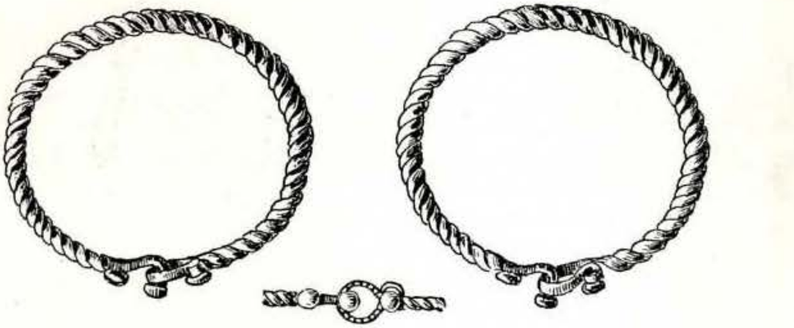

Slika 109. Srebrene grivne iz Mahovljana, kotar Banja Luka.

Od pojedinih nalaza, najviše se je pojavilo prstenje, tako u Šipovu, u Županjcu *(slika 114.)* i Gorici (kotar Ljubuški). Od osobitog je interesa u Stražici kod Gornjeg Vakufa nađena pečatna ploča prstena od gorskog zlata, *slika 115.*, jer se želi u vješto urezanoj glavi jednog mladića prepoznati potezi lica carskog princa Germanika.

Brončani nakit, koji u umjetno-obrtnom vidu ne pruža ništa osobitog a sa narodno-ekonomskog gledišta ne dopušta nikakovih osobitih zaključaka, jest od značaja, jer on potvrđuje, kako to osobito u prehistorijskim zbirkama čuvani nalazi iz dugo nastanjenih naseobina pokazuju, da su stari oblici nakita i za rimsko vrijeme dalje opstajali. A to se pogledom na konservativno shvaćanje starih domaćih može a priori predmnijevati. Pa još i danas, nakon trideset i šest godišnjeg zapadnog upliva, drži se narod većim dijelom čvrsto tradicionalne nošnje i nakita, koji k tome spada. Ova opažanja na malim nalazima potvrđuju relijefi na nadgrobnim spomenicima, na kojima su umrli naslikani u njihovoj svećanoj odori. Tim više su ovi od vrijednosti, jer nam odmah prikazuju i odijelo. Razlikovalo se je, a naročito kod ženskih odijela, veoma od rimske nošnje.

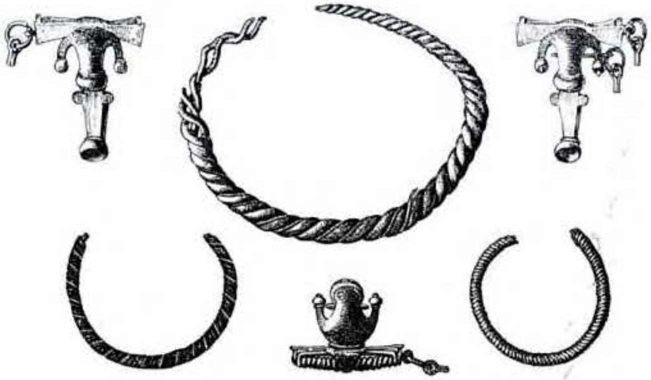

Slika 110. Srebreni ženski nakit iz Bare-Tribovo, kotar Varcar-Vakuf.

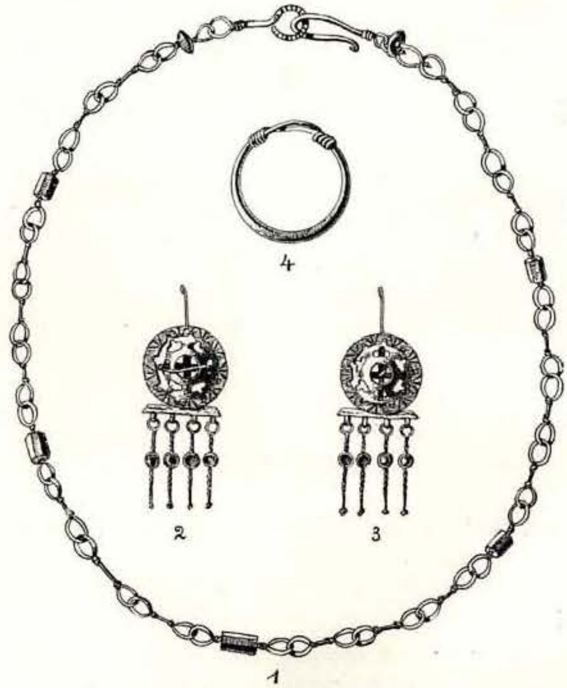

Slika 111. Zlatni djevojački nakit iz Gradine kod Srebrenice.

Muževi, uvijek gologlavi, sa kratko rezanom kosom, stariji kratkom bradom, nosili su (usp. br. 49., 51. *[slika 116.]*, 52., 53. *[slika 117.]*, 56. 57., 60., 71 *[slika 118.]*, 153. *[slika 39.]*, tuniku sa pojasom i dugim rukavima a preko nje nabrani, na desnom ramenu sa jednom fibulom skopčani, katkada *(slika 39. i 117.)* postavom zarubljeni ogrtač, od kojeg je desna ruka bila prosta, dočim je lijevu pokrivao, ne smetajući ju pri upotrebljavanju. Pri jahanju, lovu i sl. pokratila se je tunika, prebacivši je preko pojasa *(slika 118.)*. Tom prilikom nosila se je jedna obuća na nogama na način čarapa, koja je sizale do koljena. Inače nam o obući na nogama nije ništa poznato, jer se većim dijelom nalaze poprsja a cijeli su kipovi obično jako oštećeni.

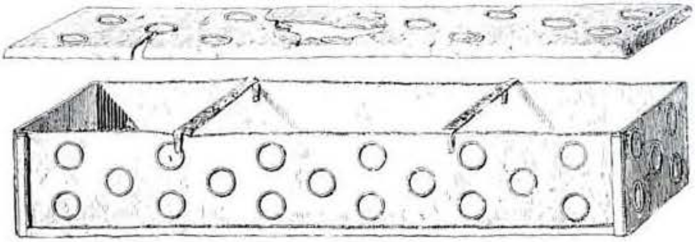

Slika 112. Olovni lijes iz Gradine kod Srebrenice.

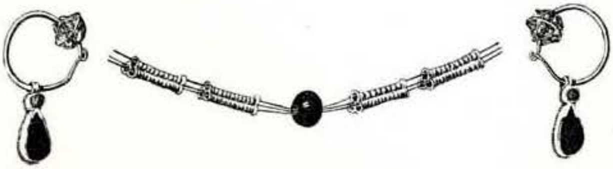

Slika 113. Zlatni djevojački nakit iz Potoka kod Mostara.

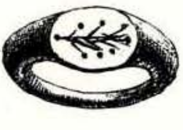

Slika 114. Zlatni prsten iz Županjca.

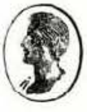

Slika 115. Zlatna gema iz Stražice kod Gornjeg Vakufa.

Ženska nošnja (usp. br. 49., 52., 53. *[slika 117.]*, 56. 57., 58. *[slika 119.]*, 61., 63., 153. *[slika 39.]*, 154. *[slika 120.]*, 222.), sastojala se je od doljnjeg odijela, koje je na spomenicima označeno samo sa jednom zarubom na vratu i jedne glatke (122., 124.) ili naborane *(slika 39. i 125.)* tunike sa dugim rukavima, koja je na obim ramenima skopčana sa jednom ovećom fibulom a pod prsima pasom opasana. Udate ženske nosile su još i maramu i to 117., 119., 121.), kao u današnjim hercegovačkim neretvanskim kotarevima *(slika 122.)*

na glavi, da im je prosto visila sa tjemena daleko preko leda ili *(slika 39.* i *120.)* je naborana metnuta i preko zatioka a visi niz ramena i ruke. Djevojke niti su nosile (usp. *sliku 119.)* maramu za glavu niti ogrtač. Na spomenicima od kamena prikazane ženske, nose kao nakit, prema tome, kako su bile imućne, osim fibula na ramenima, koje su mogle nositi i privjeske *(slika 117.,* usp. *sliku 110.),* jednu viticu za kose, minđuše ogrlicu sa privjescima *(slika 39.,*

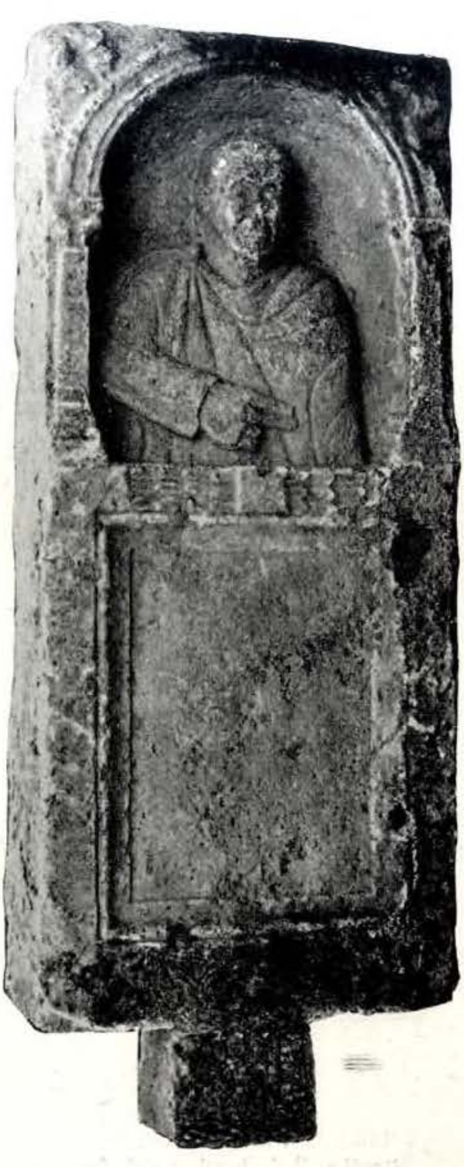

Slika 116. Nadgrobna ploča bez natpisa iz Obra, kotar Konjic.

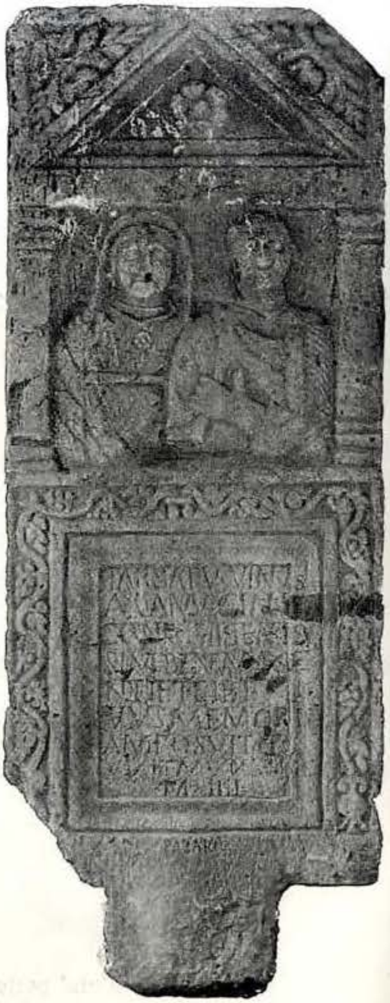

Slika 117. Nadgrobna ploča iz Pazarića, kotar Sarajevo [1]).

---

[1]) D(is) M(anibus). T(itus) Aur(elius) Saturninus Aur(eliae) Amurcian(a)e coniugi pientissimae bene merenti et sibi vivus memoriam posuit; q(uae) vixit an(nos) XXVIIII m(enses) IIII.

117., 120.), okruglu fibulu *(slika 120.)*, narukvice i prstenje, — potonje na drugom članku prsta *(slika 39. i 120.)*, što nam razjašnjava katkada vanredno malo prstenje

Kosu nose žene, osim visokih gradskih ličnosti, jednostavno bez svake umjetnosti, jednom nerazdijeljenu i sasma glatku *(slika 39.* i *123.* jednom opet razdijeljenu i pramovitu *(slika 124.*, Katkada su ti pramovi kosa, valjda sa jednim rudilom napravljeni, brižno poredani i na oblik dinje poredani.

Slika 118. Nadgrobna ploča iz Zenice.

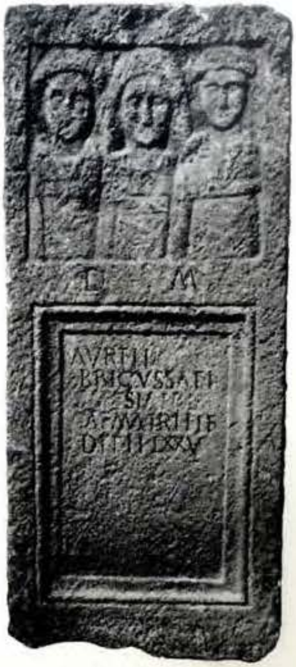

Slika 119. Nadgrobna ploča iz Radešine, kotar Konjic [1]).

Nošnju jednog djeteta i to trogodišnje djevojke, predstavlja nam konačno *slika 126*. To dijete nosi naboranu i opasanu tuniku sa dugim rukavima, koja je na obim ramenima sa okruglom fibulom skopčana a kao ures jedan nakit

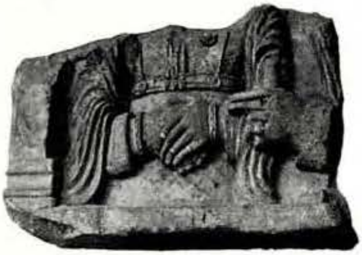

Slika 120. Odlomak nadgrobne ploče iz Zenice.

na glavi sa malim privjeskama, jednu viticu oko vrata i narukvice. U rukama drži svoje igračke, pticu i loptu.

---

[1]) D(is) M(anibus) Aur(eliae) Ti[t....] Bricussa e[t....] matri inf(elicissimae) def(unctae) [a]n(norum) LXXV.

Iz kuća sa svjedočanstvima svagdanjeg života i javnih zgrada te mjesta sa spomenicima državne i autonomne uprave, polazimo na koncu na izlaze mjesta, mrtvima.

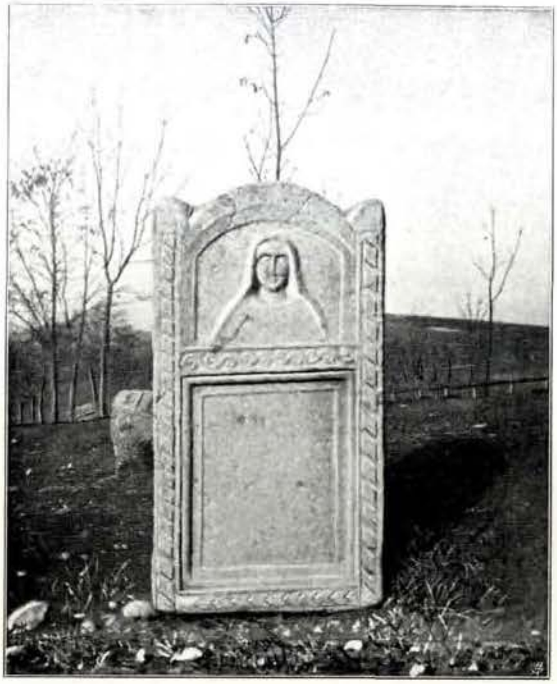

Slika 121. Nadgrobna ploča bez natpisa iz Plevalja.

Slika 122. Djevojka iz Trebižata kod Čapljine u svečanom ruhu.

Nekropole protezale su se, kao obično, duž cesta i puteva, koji su vodili napolje. Većim civilnim i vojničkim mjestima pripadajuće, bile su okićene mnoštvom spomenika, doduše jednostavne izradbe, ali su sa svojim različitim oblikom a katkada i kamenjem bogate boje i nianse vrlo lijepo djelovali.

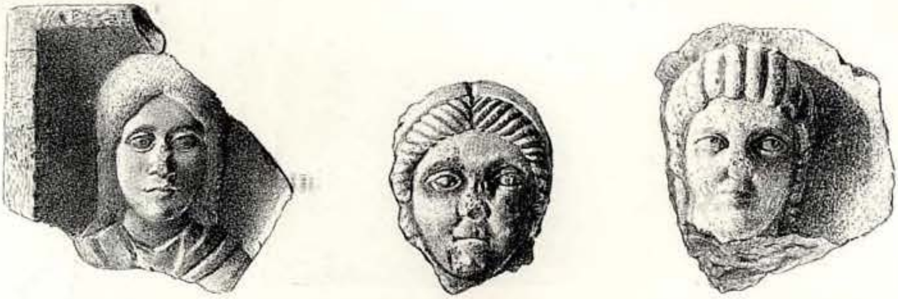

Slika 123.—125. Odlomci nadgrobnih ploča u Skelanima.

Veći dio nadgrobnih spomenika sastoji se, kao što nam već prije spomenuti dokazuju, od visokih, pravokutnih ploča, okrunjenih često posebno izrađenim zaglavkom (usp. n. pr. br. 194.) a na dônjem su kraju obično imale klip, pomoću kojeg su na podlogi bili okomito učvršćeni. Podloga, jedna ploča ili grumen, bila je

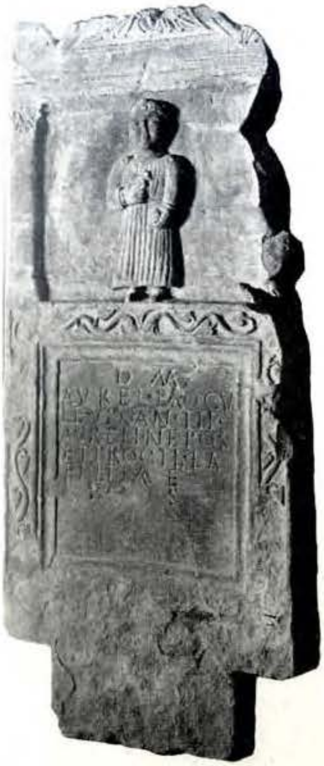

Slika 126. Nadgrobna ploča iz Zenice[1]).

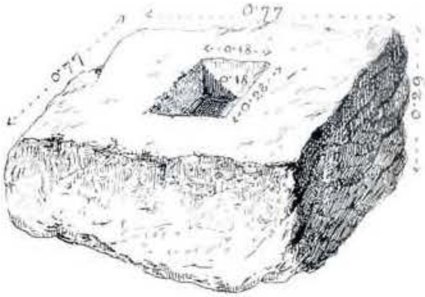

Slika 127. Ležište jedne grobne ploče iz Skelana[2]).

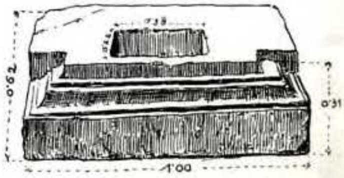

Slika 128. Podloga jedne grobne ploče iz Hardomilja-Smokovice kod Humca.

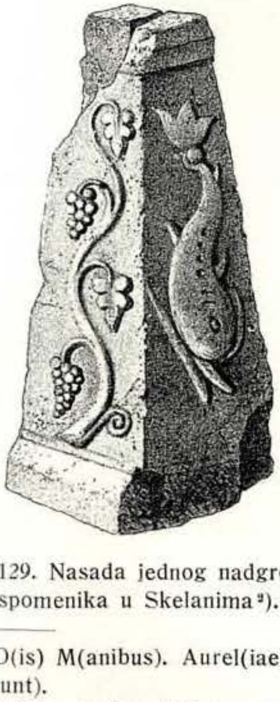

Slika 129. Nasada jednog nadgrobnog spomenika u Skelanima[2]).

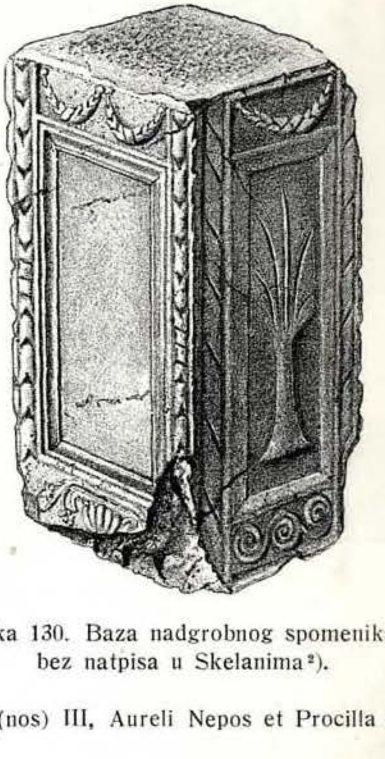

Slika 130. Baza nadgrobnog spomenika bez natpisa u Skelanima[2]).

---

[1]) D(is) M(anibus). Aurel(iae) Procul(a)e, vix(it) an(nos) III, Aureli Nepos et Procilla filiae pos(uerunt).

[2]) Ne nalazi se još u muzeju.

prema tome, da li se je vidjela ili je bila pod zemljom, pomnjivo izrađena *slika 128.)* ili samo surovo otesana *(slika 127.)*.

Drugi spomenici, kao podstavke počasnih spomenika (usp. *slike 63.—67.)*, sastojali su se od baza, stupova (br. 163.), 202. *(slika 30.)*, 207., 210. (usp. *sliku 130.)*, koji su nosili, *slika 129.*, zaglavak ili kip pokojnika ili pokojnice.

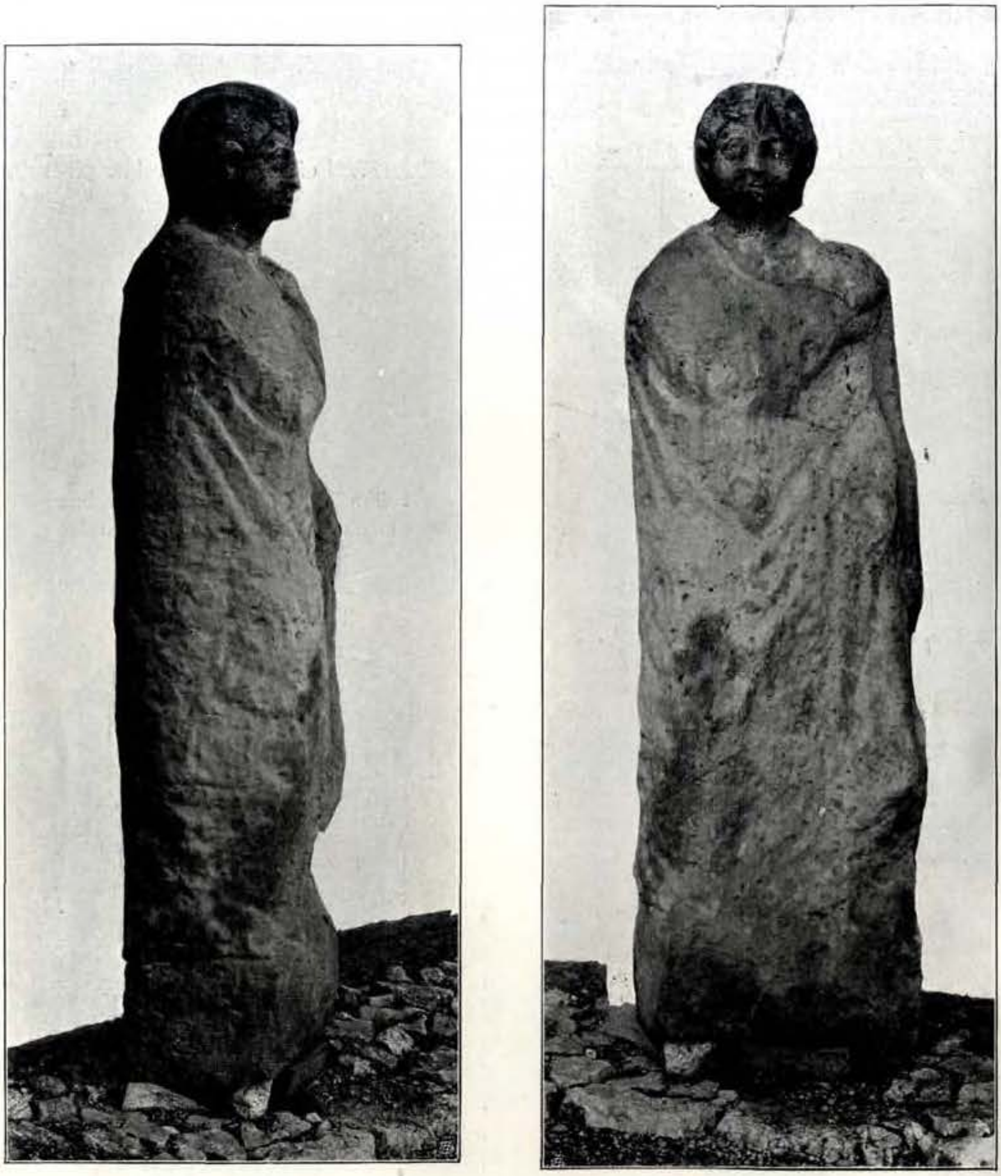

Slika 131. i 132. Započeta ženska portretna statua iz Lončara, kotar Ljubuški.

Nije se baš rijetko desilo, da je grad posvetio pripadnicima mjesnog boljarstva, muževima i ženama, kipove i pogrebna mjesta. Primjer oble plastike u nas jest iż prve ruke isklesan, tek započet kip nadnarevne veličine, koji nije baš nespretno izrađen br. 176., *slike 131.* i *132.*, iz Lončara kod Posušja, kotar Ljubuški, koji je još i radi toga zanimiv, jer pokazuje, da su otmjeni krugovi usvojili rimsku nošnju i slijedili vladajuću modu.

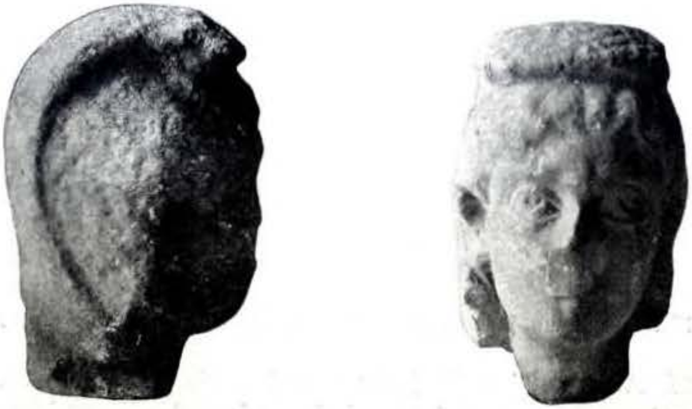

Slika 133. i 134. Glava jedne ženske portretne statue iz Konjica.

Taj kip prikazuje nam jednu stariju žensku. Ona stoji mirno sa licem napred, desnu je nogu u koljenu slabo savila i nešta napred stavila. Najprije sa stolom obučena, zagrnjuje cijelo tijelo, široka, vrlo nabrana pala, koja u prvom dijelu pada naprijed preko lijevog ramena i spuštene sve do lijeve nepokrite ruke a onda vodi preko leđa, zatioka i desnog ramena i boka na prsa te je i preko lijevog

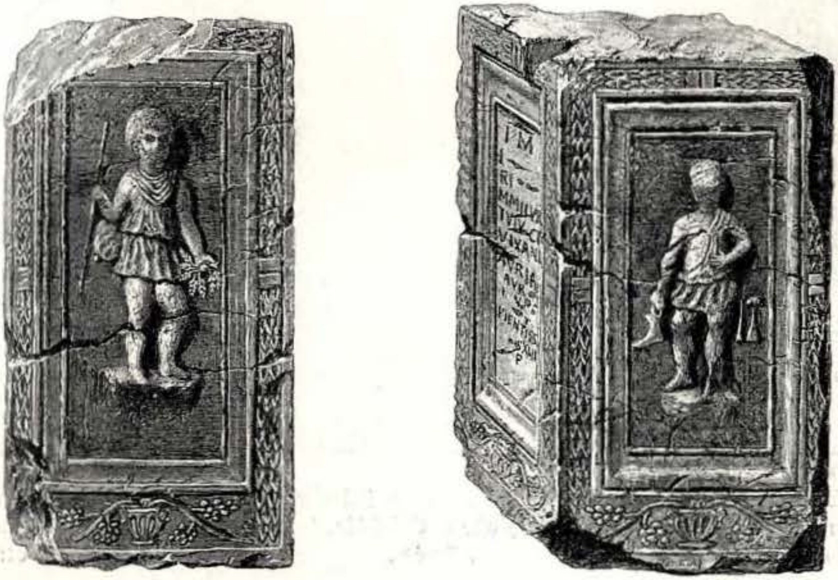

Slika 135. i 136. Temelj jednog nadgrobnog spomenika iz Skelana na Drini[1]).

---

[1]) D(is) M(anibus). [. . . .] ri[. . . .] m(unicipii) M(al . . . . .) (duo)v[i]ratu fu[n]cto, vix(it) an(nos) LXV[. . . . .] Aur(elius) [. . . . .] Aur(elius) [. . . .] pientissimo [. . . .] XIII [. . . .] p(osuerunt). Nije još u muzeju.

ramena bačena u jakom i dugom naboru natrag na leđa. Desna ruka, posve pokrivena, leži na prsima i drži odijelo na lijevom ramenu.

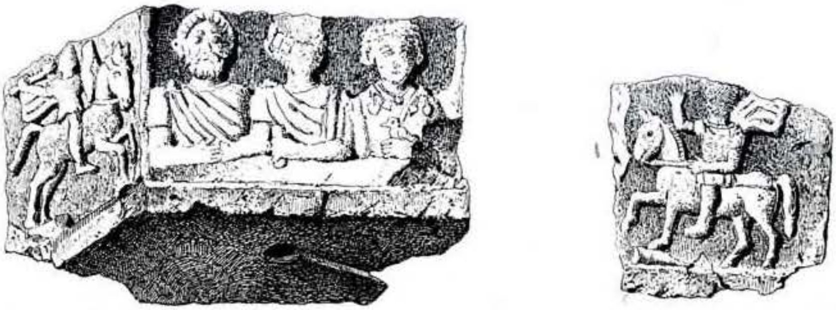

Slika 137. i 138. Gornji dio jednog nadgrobnog spomenika iz Crvice, kotar Srebrenica 1).

Frizura odgovara onoj u Konjicu nađenoj, bolje sačuvanoj i već u naravnoj veličini izrađenoj glavi *slike 133.* i *134.*, koja potiče od sličnog kipa. Bujna bogata kosa iščešljana je u paralelne pramove do zatioka, tu odignuta i kao široka pletenica premetnuta preko tjemena napred a pred uhom ima po jedan soluf.

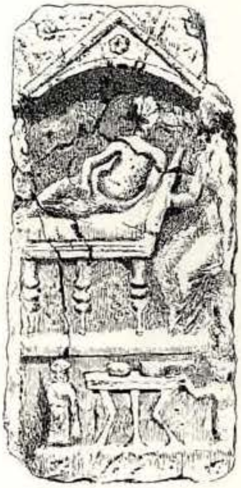

Slika 139. Nadgrobni spomenik sa prikazom daće u Skelanima 1).

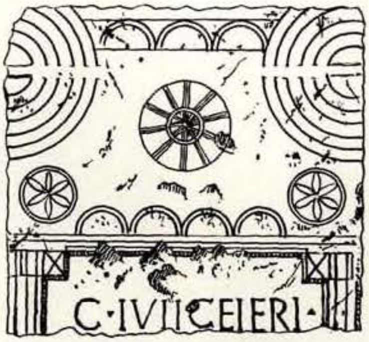

Slika 140. Odlomak jedne nadgrobne ploče u Golubiću, kotar Bihać 2).

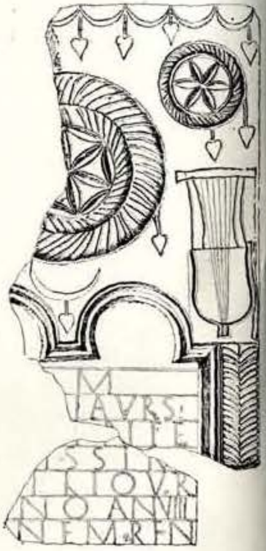

Slika 141. Odlomak jedne nadgrobne ploče iz Krnjeuše, kotar Bos. Petrovac 3).

Ovu nošnju kose ljubile su carice u obje zadnje trećine trećeg i u dva prva decenija četvrtog stoljeća po Kr. Time se dade ustanoviti vrijeme kipa i glave.

---

1) Nije još u muzeju.

2) C(aii) Juli(i) Celeri[. . . .

3) [D(is) M(anibus). [? Ulp]ia Urs[ina] infe[lic]issim[o f]ilio Ur[si]no an(norum) VIII [be]ne m[e]ren[ti . . . . .

Bogataši nisu se pako uvijek zadovoljili sa jednostavnim nadgrobnim spomenicima; oni su si dapače podigli i goleme nadgrobne gradnje. U lapidariju nalazimo ovakova tri ostatka, iz različitih krajeva u zemlji i različite dobe, komad arhitrava br. 192. iz Krehina Gradca, kotar Mostar, sa natpisom: L. Livio Rufino filio pi[entissimo....] Aelia [.... iz drugog stoljeća po Kr., dva odlomka zabata br. 136. i 137. sa *palimpsestom jednog gradskog vijećnika* iz *Sirmium*-Mitrovice iz Tegara, kotar Srebrenica, i nekoć bogati na žalost zlo dignuti i uslijed toga ne baš bez pogriješke sastavljeni zabat br. 284. iz Šipova, kotar Jajce, sa portretnim medaljonom, što ga drže eroti, u timpanonu i sa natpisom, opasanim pletenicom: Fl(aviis) Apollinari et Honorio filiis carissi[mis] et Frontino fratri et Maxim(a)e matri [... Po slogu i imenu dodijeljuje se ova obiteljska grobnica četvrtom stoljeću po Kr.

Dok ovdje natpis na jednom građevnom dijelu i ornamentalno djeluje, smještava se on na siromašnijim nadgrobnim kućicama na jednoj ploči (usp. br. 68., *slika 38.)*, koja je usađena u zid. Katkada su se ovakove ploče usađene i u stijene kraj ceste. Br. 160., *slika 33.* pokazuje, da su si više puta dapače i te troškove uštedili, te su natpis uklesali neposredno u stijenu.

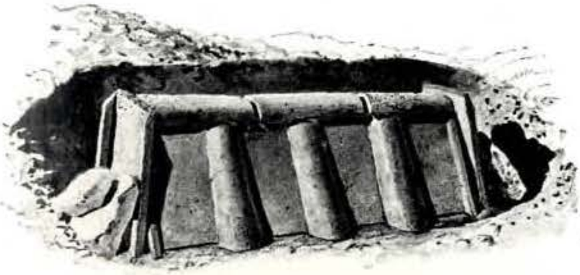

Slika 142. Grob od opeka u Dabrici Velikoj kod Počitelja.

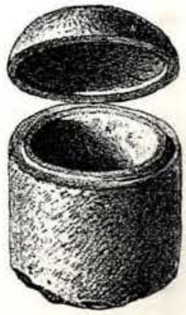

Slika 143. Kamenita posuda za pepeo iz Mostara.

U pogledu iskićenja nadgrobnog kamenja, pokazuje nam *slika 38.* najsiromašniji ures. On se na pločama većinom ograničuje na linearno zaokvirivanje natpisa. Skuplje nadgrobne ploče dozvoljavale su pako uslijed većeg mjerila bogatiju ornamentiku prednje strane, prema imetku i ukusu naručitelja i prema zalihi tipova kod klesara. Obično se je upotrebljavala arhitektonska prikaza fasada, sa različitim varijantama i daljnjim izradbama u detalju. Na glatkom stilobatu stoje s obje strane pilastri ili polustupovi, koji nose grede i zabat. Prostor između stupova, ili panjega između pilastra, ispunjen je kod kamenova bez figura natpisom (br. 69. *[slika 34.]*, 72. *[slika 26.]*, 96., 100. *[slika 31.]*, 106. *[slika 24.]*, 246., 257., 261., 264. *[slika 73.])*, koji je katkada kao tabla za se zaokviren (br. 73. *[slika 36.]*, 82. *[slika 34.]*, 92. *[slika 35.]*. Ova dva na koncu spomenuta kamena, predstavljaju i u toliko jednu varijantu, jer se kod njih na mjesto glatkog stilobata nalazi imitacija grobnih vrata, u kojih su orte uriješene držalicama i lavljim glavama sa kolutima, koji su služili za kucanje.

Stilobat postaje natpisnom pločom, čiji je okvir, odgovarajuć troškovima i bogatiji, ako su se na kamenu prikazivali pokojnik ili pokojnici a kod obiteljskih grobnica i živući.

Portretima, obično poprsjima, pojedince i slikama do koljena, pripada udubina (br. 49. i 51. *[slika 116.]*, 52. i 53. *[slika 117.]*, 54., 55., 56. 57., 58. *[slika 119.*, usp. 121.], 67. *[slika 25.]*, 84., 203., 222., 262., 265—267.).

Daljni se razvitak sastoji u tome, ako se izmedu natpisa na stilobatu i panjege sa figurom umetne polje slično nastijenu, koji prikazuje sliku iz života ili imetka pokojnika: jahaćeg konja, družinu ili lovački prizor (br. 70. 153. *[slika 39.]*).

Druga spomenuta vrst nadgrobnog kamenja, baze slične stupovima, pokazuju obično na prednjoj strani samo polje s natpisom, opasano ili samo linearno ili sa stilizovanom vegetabilnom bordurom (br. 163. *[slika 10.]*, 202. *[slika 30.]*), a slikovni nakit dolazi na obje ploštine na strani *(slika 130. 135.* i *136.)*. Ako se slike na prvoj strani nije htjelo odreći, stavila se je gore jedna druga ploča *(slika 137.* i *138.)*, koja je tada dobila i na uskoj strani relijefe.

Pregledamo li dosad prikazane grobne oblike i njihov kiparski ukras, moramo priznati, da naša sepulkralna plastika u opće ne odaje ništa originalnoga i izvanrednoga To su tvorevine klesarskih radionica, koje su već dugo prije uvedene uzorke za svoj posao sve nemarnije i bezumnije kopirale, samo da mogu udovoljiti silnim narudžbama za umjerenu cijenu. Relijef je većinom plosnat i ne događa se rijetko, da tek nekoliko brazda predstavlja lice i odijelo. Da se sličnost postigne, rijetko se je pazilo; točnije se je pazilo na izradbu nošnje, koju je i naručioc mogao bolje prosuditi.

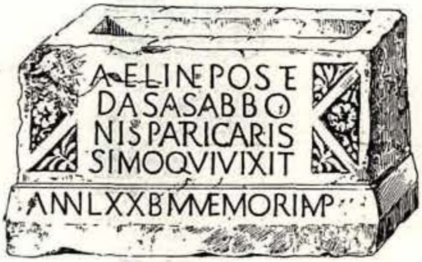

Slika 144. Sanduk za pepeo bez poklopca iz Pecke, kotar Varcar-Vakuf[1]).

Elementi ornamenta, počevši od oble prutice i žlijebi na okviru napisa te od biljevnih motiva sve do figuralnih prikazivanja: delfina, gorgoneja, braće Atisa, herosa-jahaća, *(slika 137.* i *138.)*, mrtvačke daće *(slika 139.)* i t. d., općenito su rimski ili pripadaju susjednim pokrajinama. Regionalne osebine opažaju se kao i kod izbora sahranilišta mrtvačkih ostanaka samo u tome, što se daje prednost stanovitim tipovima. Tako se ograničuje »daća« i »heros-jahač« samo na dolinu Drine, koja je pod uplivom istoka balkanskog poluostrova a u sjeverozapadnoj Bosni bili su obljubljeni geometrički dekorativni motivi. Potonji — rozete, koncentrične polukružnice i nizovi lukova, koji sjećaju na današnje drvene rezbarije, možda su nikli na domaćem tlu. Zanimiva je *slika 141.*, lira sa šest žica sa plektronom, koji visi sa strane.

Mrtvaci ili su se pokopali ili im se je tijelo sažgalo. Da uzmognemo način pokopa kronologički i po prostoru ustanoviti, manjkaju nam još potrebni podaci. Pokop mrtvaca uslijedio je u lijesovima od kamena [br. 295.] ili, kao u rudarskom gradu Domaviji, od olova *(slika 112.)*, u zidanim grobnicama, u sanducima po načinu lijesa, koji bi se sastavili od kamenitih ploča ili opeka i u kućicama, sastavljenim od plosnatih i šupljih opeka na oblik sedlasta krova *(slika 142.)*. Sarkofazi kao i posude za pepeo stavljeni su ili u spomenute nadgrobne gradnje te su bili pristupačni ili su se zakopali, kao što je to n. pr. bio slučaj kod *slike 142.*

---

[1]) Aeli Nepos et Dasa Sabbonis (filii) patri carissimo, qui vixit an(nos) LXX, b(ene) m(erenti) memoriam p(osuerunt).

Pepeo sažganih mrtvaca metnuo se je djelomice u glinene ili kamenite posude (br. 24.—31., 32. *[slika 143.]*, 34. i 35.), djelomice u kamenite sanduke za pepeo (br. 33., 245. *[slika 144.]*, 247., 248., 249. *[slika 146.* i *147.]*, 250.—255.) i to ili neposredno ili prije u posude od gline ili stakla (dvorana u gornjem spratu, ormar XXIII). Dvostruko sahranjivanje uslijedilo je osobito u većim sanducima, koji su bili opredijeljeni za ostatke više osoba (usp. n. pr. *sliku 146.)*. Ovakove velike rake sa mnogo lješina nalazile su se osobito u livanjskom i županjačkom kotaru. U Livnu padaju s toga u oči, što imadu oblik kuće.

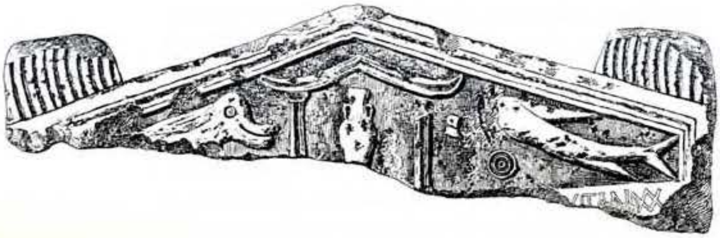

Slika 145. Prednja strana poklopca jednog sanduka za pepeo [1]).

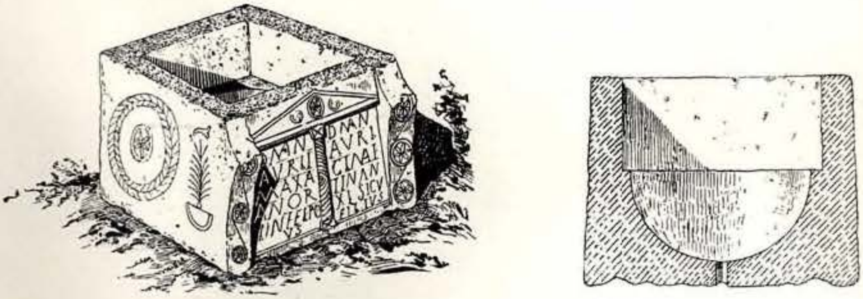

Slika 146. i 147. Sanduk za pepeo bez poklopca iz Doljana, kotar Bihać [2]).

Poklopac u obliku sedlasta krova, providen akroterijama, prelazi preko posude na sve strane a nošen je na licu od stupčića. U zabatu pročelja nalazi se natpis ili, ako na zabatu ima relijef, na gejzonu, nošenom od dentikula.

Često je to (br. 251., 253. *[slika 145.])* pročelje jedne zgrade sa delfinom ili pticama o boku i krovom, u kojem stoji jedna visoka posuda slična amofri. Značenje tog nakita još je nepoznato.

Unutrašnjost tih sanduka za pepeo je obično pravokutna izdubina. Vrijedno je spomenuti jednu iznimku, sanduk br. 249., *slika 146.* i *147.* U njemu je pod pravokutnom udubinom još jedna druga u obliku polukruga. Pod je probijen; mrtvacima su se dakle doprinašale žrtve. Ulivena tekućina oticala je dolje.

---

[1]) [. . . . . . vi]xit an(nos) XX.

[2]) D(is) Man(ibus). Aur(e)li(a) Maxa an(n)or(um) L . — D(is) Man(ibus). Aur(e)l(ius) Cl(e)mae(n)tin(us) an(norum) XL. Sicu filius infel(icissimis) posu(it).

Tabla I.

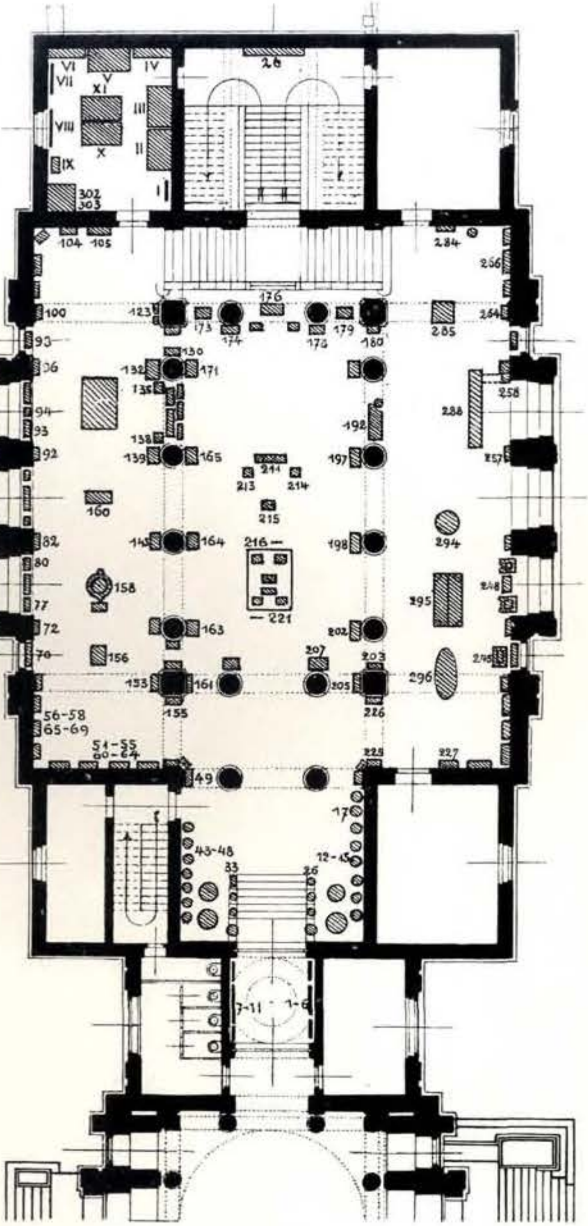
VI
VII
V
XI
IV
III
VIII
X
II
IX
I
302
303
26
104
105
284
266
100
123
176
173
174
178
179
180
285
264
93
130
132
171
96
135
258
94
93
288
192
138
139
165
197
92
257
211
213
214
160
215
143
164
216
198
294
82
80
158
248
295
77
221
72
163
202
70
156
207
203
245
153
161
205
296
155
226
56-58
65-69
51-55
60-64
225
227
49
17
43-48
12-45
33
26
7-11
1-6

Tloris i raspored u prizemlju paviljona za rimske i sredovječne starine.

Tabla II.

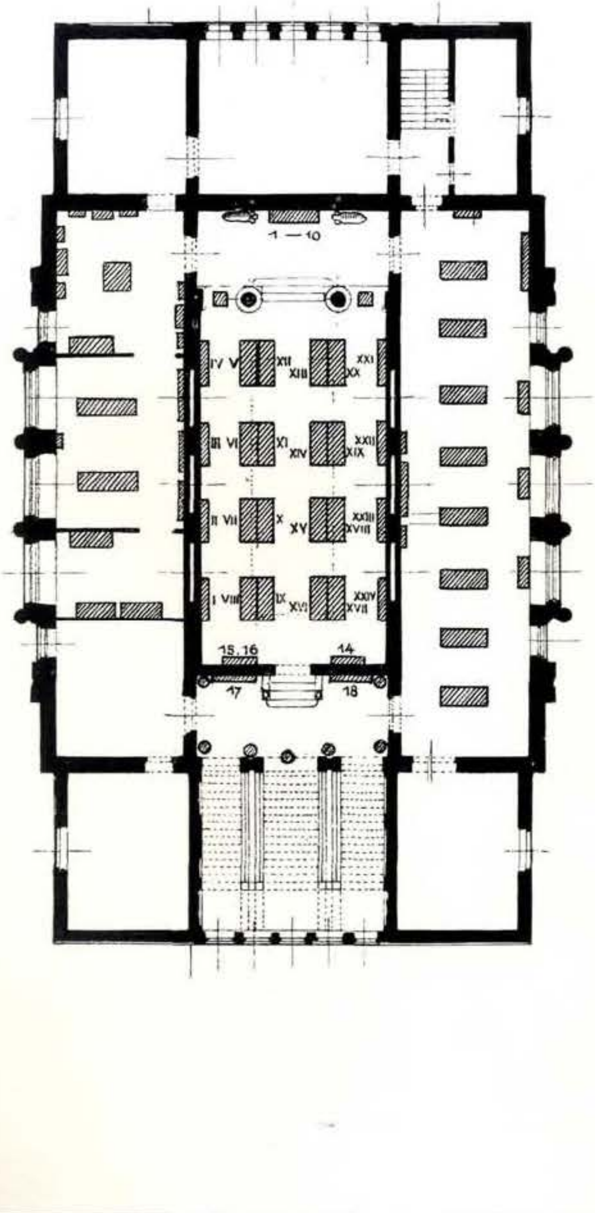
1 — 10
IV V
XII
XIII
XXI
XX
III VI
XI
XIV
XXII
XIX
II VII
X
XV
XXIII
XVIII
I VIII
IX
XVI
XXIV
XVII
15, 16
14
17
18

Tloris i raspored u prvom spratu paviljona za rimske i sredovječne starine.

Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne.

Vođa kroz sredovječnu zbirku zemaljskog muzeja.

Priopćio

Dr. Ćiro Truhelka.

U prvom odsjeku bosanskog srednjega vijeka, u doba, u koje nam pouzdane domaće historijske vijesti o političkim prilikama zemlje posve fale te nam o njoj priča tek po koja vijest u stranim vrelima ili u kakoj domaćoj ili dubrovačkoj kronici, na koje bi se historičar dosada nerado osvrnuo, cvala je u Bosni jedna zamjerna kultura, osnovana na dva temelja: jedan su substrukcije rimskih naseobina a drugi kršćanstvo, koje je u Dalmatiku uhvatilo već vrlo rano korjena.

Svuda skoro, gdje je u Bosni i Hercegovini bila znamenitija naseobina rimska, nalazimo iza katastrofe, koja ju je zadesila provalom Gota, 393. po Is., stanovništvo, koje je živjelo na preostalim ruševinama a središtem ovih naseobina bijaše obično starokršćanska kapelica ili crkva.

Na osnovu sačuvanih i dosele poznatih spomenika ove dobe možemo pratiti dosta zanimivu sliku razvoja ove lokalne starokršćanske arhitekture.

Prvu fazu razvitka karakterišu ovi momenti: Crkve sagrađene su ili na samim rimskim zidinama ili u neposrednoj blizini ruševina rimskih naseobina; kao građevni materijal upotrebljavalo se kamenje i arhitektonski fragmenti rimski, koji su se uzidivali u zid a krov je bio pokriven obično rimskom ciglom sa zarubom, koju bi pabirčeći posabrali iz grohota izokolnih podora. Mi tu gledamo istu kulturnu sliku u malom, što je u velikom prikazana u razvalinama Dioklecianove palače u Solunu—Spljetu, kada se, iza prve katastrofalne provale barbara, razbjegli rimski građani plašljivo kupe oko razorenih ognjišta svojih te sa ono preostale polomljene energije pobiru iz ruševina gradu, da si njom ponaprave skromne kolibe. Crkve, koje su u to doba sagrađene, malešne su kapelice četverasta, nešto produljena oblika u dnu sa četverastom apsidom, kao na primjer u Vidoštaku kod Stôca, obretena 1892., sa jedva 29 m^2 zagrađene površine ili sa polukružnom apsidom, kao u Borasima kod Vitine, gdje je iskopana 1893. kapelica, duga 5·5 *m*, široka 3·7 *m* (sravni *sliku 1.* i *2.)*.

Nutarnji namještaj tih kapelica vanredno je jednostavan: u apsidi četverasta kamena ploča sa četiri ili pet stupa, koji stoje na temeljnoj ploči kao oltar (sravni *sliku 3.*) a desno do njega četverasta kamena kocka — ambon, — koja je služila kao propovjedaonica.

Arhitektonskom nakitu tu nema nigdje ni traga a po svemu se vidi, da su kršćanske općine, koje su ovdje obavljale svoju službu bogu, bile male i oskudne.

Druga faza ističe se značajnijim momentima, u prvom redu dolaskom Slovjena na Balkan. Od kada su se Hrvati nastanili na obalama Jadranskog mora i osnovali tu svoju državu, spada Bosna zajedničkom kulturnom području a ova kultura, i nemajući neposredne veze sa starim rimskim tradicijama, bila je ipak naprednija, od predašnje u toliko, što mimo starih naselja nastaju nova, što mimo starih oblika stvara nove.

I opet je bila crkvena arhitektura nosilica te kulture a može se reći i umjetnosti, jer dolaskom Slovjena nije kristijanizacija Bosne dugo trpila, već je još više napredovala. Iz te dobe imamo lijepi niz ruševina starokršćanskih crkava. One su obsegom veće, osnovom promišljenije, nego li starije te nam predstavljaju bazilike posebnog lokalnog oblika, kojí se u Bosni dosta obilno i raznoliko razvio. Još uvijek služe građevni ulomci rimskih ruševina bar donekle građom za ove crkve: tu koji pretesan arhitrav, uzidan u prag crkve, tamo koja raspolovljena stela ili ara kao okvir prozora ili grobne ploče, položene u pod kao podnice a mnogo toga je razbito i pretesano te uzidano u zid zgrade. Što je bilo skulptura i natpisa na tim ulomcima, okrenuto je zemlji ili je uzidano licem u duvar, jer bi odveć sjećalo na pogansko rimsko doba, a samo gdjegdje ostala je koja ornamentalna grančica ili ulomak akantova lista licem na polje. I baš u ruševinama ovakih bazilika nađeno je razmjerno mnogo i dobro očuvanih rimskih spomenika bosanskih.

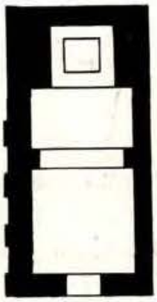
Slika 1. Tloris starokršćanske kapelice u Vidoštaku.

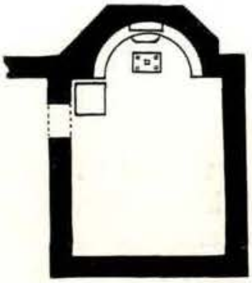
Slika 2. Tloris starokršćanske kapelice u Borasima.

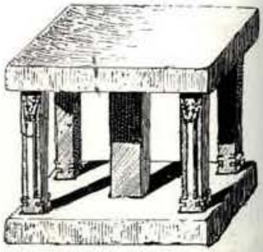
Slika 3. Rekonstrukcija oltara u kapelici u Borasima.

Zanimivo je pratiti razvoj posve lokalnog oblika bazilike ove dobe u Bosni. Jedan nacrt bezimena autora, što se je u svoje doba priopćio kao tloris starokršćanske — sada nestale — bazilike u Otinovcima na Kupresu i koji nam predočuje tipni oblik italskih bazilika sa tri, redovima stupova odijelene i po jednom apsidom okrajčene lađe, biti će pûka fantazija, jer mi do danas u Bosni nismo ništa slična našli. Bosanske bazilike ove dobe predstavljaju čitavi kompleks gradnje i to samu crkvu, uz nju niz nuzgrednih prostorija, a što je najzanimivije, crkva je obična dvostruka i sastoji se za pravo od dvije bazilike, spojene zajedničkim predvorjem i nuzgrednim prostorijama. Upravo klasičan primjer ovake dvostruke bazilike predstavlja nam bazilika otkopana u Zenici, sagrađena na ruševinama bivšeg rimskog municipija Bistue *(slika 4.)*. To je bila katedralna crkva biskupije Bistue, o kojoj je 530., na provincijalnom sinodu u Spljetu bilo mnogo govora a 532. zatražio je biskup Andrija od Bistue, da se od njegove biskupije, koja je bila obsegom prevelika, odijeli zapadni dio od Kopile i načini posebna biskupija.

Ta se bazilika sastoji od dvije uporedo položene, spojene zajedničkim predvorjem na ulazu a u dnu spojene su obje apside trećom tako, da se na posebna vrata moglo ulaziti iz jedne crkve u drugu. U starokršćanskom graditeljstvu su ovake dvostruke crkve nešto vanredno rijetkoga. Na evropskom tlu poznat je samo po opisu jedan slični slučaj: crkva sv. Udalricha i Afre u Augsburgu, koja je, kako stari opisi vele, bila dvostruka, a govori se, da je navodno i u Siriji bilo dvostrukih bazilika. Donekle sjeća na ovaj raspored, kojim se vežu dvije zasebne cjeline u jednu, zadarska katedrala Sv. Anastazije, uz koju je pripojena posebna malešna kapelica, koja sada služi kao sakristija.

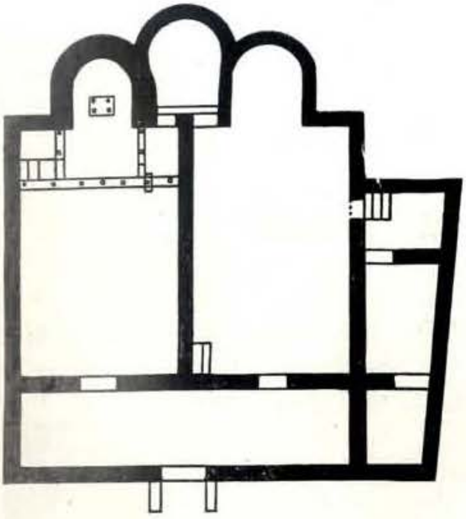

Slika 4. Tloris bazilike u Zenici *(Bistue)*.

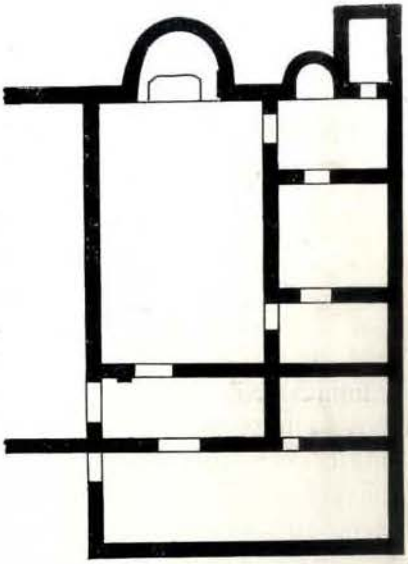

Slika 5. Tloris bazilike u Gornjem Turbetu.

U našem području taj je tip bio običajan. U Gornjem Turbetu *(slika 5.)* kod Travnika bila je slična bazilika: jedna šira i uporedo uža, obje spojene sa zajedničkim predvorjem. Glavna bazilika imala je osim toga na ulazu nartex, dočim je sporedna bila zidovima razdijeljena u četiri manje prostorije te je ona na dnu s apsidom spala na objem malešne kapelice. Nešto različan raspored bio je u bazilike u Dabravini (kotar Visoko *slika 6.)*, ali je i ona bila dvostruka, samo što je apsida glavne bazilike u kasnije vrijeme razorena te se tu načinila masivna četverasta raka.

Istoj dobi spada i bazilika u Brezi kod Podlugova i ona u Arnautovićima na sjevernom rubu Visočkog polja.

Kraj skromnosti građevne izrade i oskudice građevnog ukrasa zidova ovih bazilika ističe se osobitim bogatstvom ornamentalna i arhitektonska izradba presbiterija, odijeljena bogatom ornamentiranom ogradom od ostale crkve. Ta se ograda sastoji od niza stupova, dolje četverastih i bogato uriješenih ornamentalnim relijefima, gore oblih i proviđenih sa lijepim kapitelima. Između tih stupova bile su usađene u dônjem dijelu bogato ornamentirane ploče, koje čine, do visine četverasta podnožja stupova, pregradu, a gore nosili su stupovi jednako bogato uriješene grede. Pročelja zida apside spojena su s ovom ogradom sličnim ogradama.[1] U kompoziciji mamo tu nešta slična kao u ranoromanskim crkvama Lombardije ili kao u prezbiteriju Markove crkve u Mletcima. Ova kompozicija ustanovljena je točno po tlorisu i po fragmentima njenih arhitektonskih dijelova u Zenici i

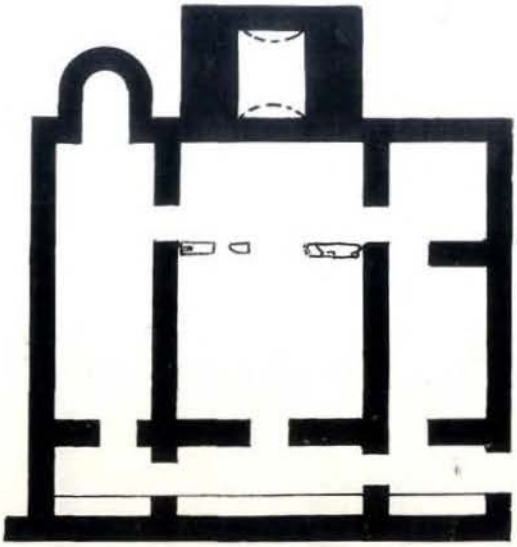

Slika 6. Tloris bazilike u Dabravini.

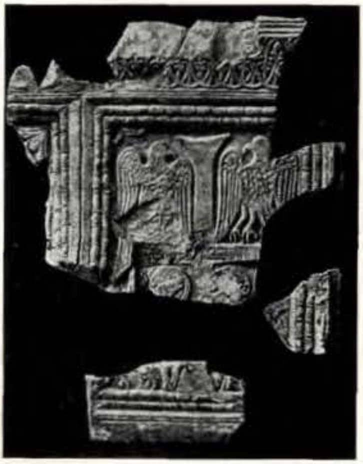

Slika 7. Ulomci relijefne ploče iz bazilike u Dabravini.

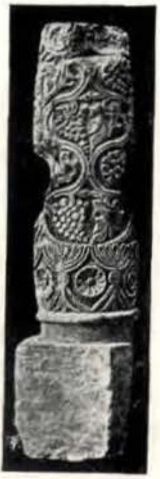

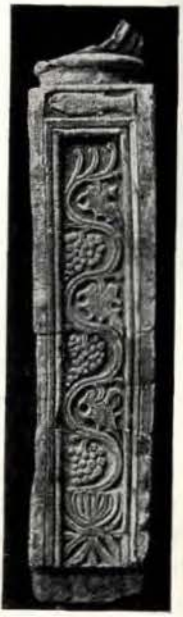

Slika 8. i 9. Ornamentirani stup i podnožje iz Dabravine.

Dabravini, a po nadenim arhitektonskim ulomcima sudeći bila je slična ograda i u bazilici u Brezi i u, inače još nepoznatoj nam, u Bijelom polju kod Hana Potoka više Mostara, gdje su nadeni ulomci stupova i ornamentalnih ploča, koji su bili vanredno lijepo ornamentirani a u stilu predstavljaju jedan vrlo kasni refleks evolucije rimske ornamentike pod dojmom doseljenika, koje je velika seoba naroda bacila na nekoć klasično tlo. Ova umjetnost razlikuje se od one, što je zapažamo iza provale Gota, time, da ne živi tek od ruševina i ostanaka klasične rimske kulture i umjetnosti, nego, oslanjajući se donekle o stare, izblijedele umjetničke tradicije, stvara nove oblike. Mi u to doba opažavamo na istočnoj obali Jadranskog mora i daleko u njenom prizemlju, u srcu Bosne, istu pojavu, koju opažamo i na zapadnoj, u Italiji: kako iz ruševina rimske umjetnosti niče nova, mlada umjetnost, kako si stvara novi, romanski, stil. Taj stil prozvao se u prvim stadijima svoga razvitka i longobardskim, ali bi se istim pravom mogao zvati i starohrvatskim, jer su baš spomenici ove ranije faze u Kninu, Bišću, Norinu, i u susjednoj Bosni sve do u srce sredovječne župe Bosne vrlo obilni. Da li je ta umjetnost zbilja autohtona ili tek

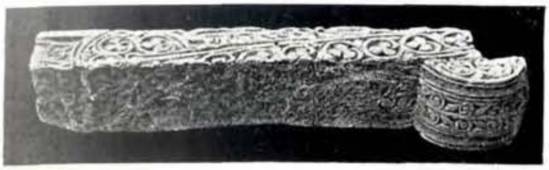

Slika 10. Ornamentirana greda iz bazilike u Dabravini.

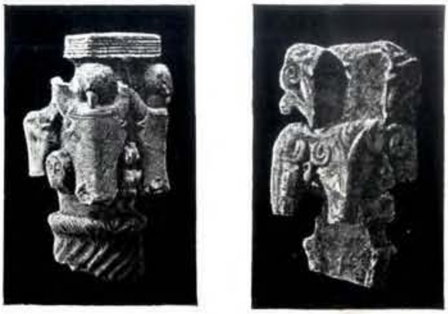

Slika 11. i 12. Dva kapitela iz Dabravine.

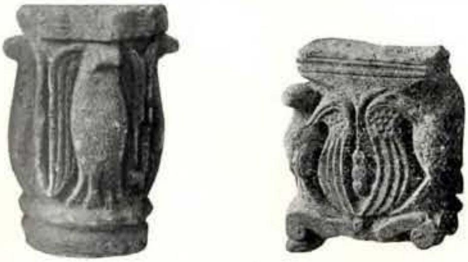

Slika 13. i 14. Dva kapitela iz Županjca i iz Dabravine.

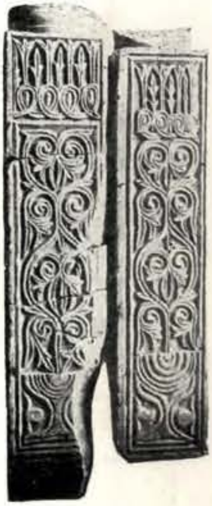

Slika 15. i 16. Dva ornamentirana podnoška stupova iz bazilike u Zenici.

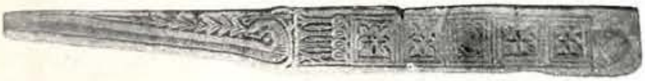

Slika 17. Ornamentirana greda iz bazilike u Zenici.

refleks longobardske, možda posredovanjem Franaka presađene amo, to nećemo za sada ispitati; dosta je, upozoriti na obilna bosanska nalazišta ove dobe u Dabravini, Zenici, Gornjem Turbetu, Han Potocima, Blagaju, D. Vrtočama kod Drvara, u Malom i Velikom Mošunju, Arnautovićima, Brezi, Županjcu, Skelanima na Drini i t. d.

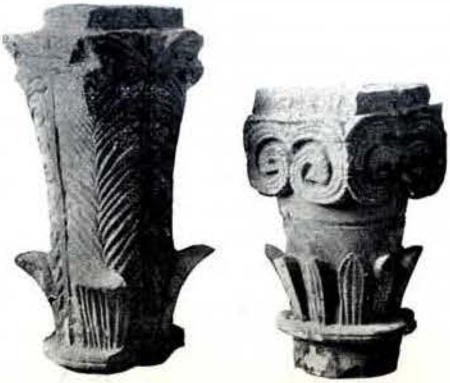
Slika 18. i 19. Dva kapitela iz bazilike u Zenici.

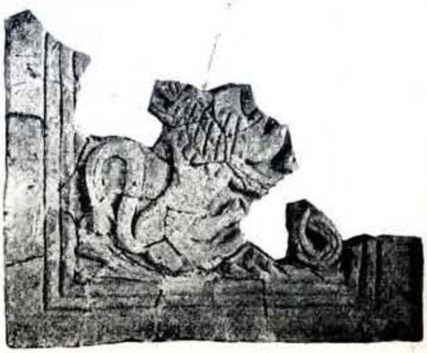
Slika 20. Ulomak figuralnog relijefa iz bazilike u Zenici *(Bistue)*.

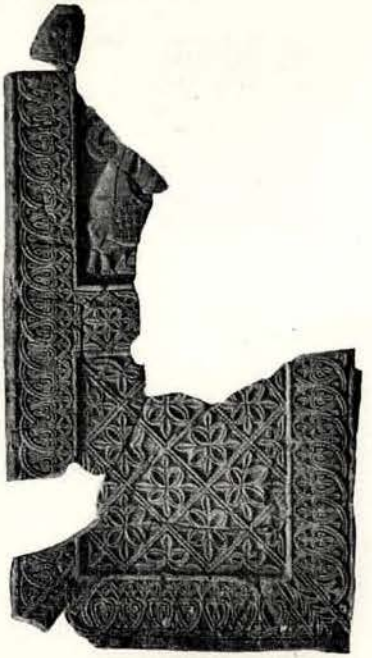
Slika 21. Ornamentalna relijefna ploča iz bazilike u Zenici.

Karakteristika ovog stila je vanredna bujnost i raznolikost ornamentalnih motiva. Svaki kapitel ima drugi oblik, drugi ornamenat: uz razne kombinacije akantova lišća igraju tu osobito simboli evangelista — orao, vô, ovan i anđeo — glavnu ulogu, ali ako se isti ornamentalni motiv i ponavlja, nema ni dva kapitela, koji bi bili međusobom jednaki. Raznolikost ide tako daleko, da se ni na podnožju stupa ni na arhitravu ne ponavlja isti motiv, dapače i dvije strane jednog arhitektonskog komada raznoliko su uriješene (sravni *slike 7.—21.).*

Osobitom karakteristikom ovoga stila možemo smatrati i sklonost, kojom se plastika stavlja u službu arhitekture. Figuralne kompozicije, osim već spomenutih alegoričkih simbola, izrađene su u relijefu, a motivi su crkveni. U Dabravini nađen je ulomak sveca sa aureolom u Zenici vrlo surova ali po svom shvaćanju zanimiva alegorička prikaza Dobroga Pastira, koji, zaštićene krstom, čuva ovce svoje, a pakleni neprijatelj, što na njih vreba, predstavljen je u obliku zmije i lava *(slika 22.).* Zanimivi profani motiv prikazan je na jednom žalibože slabo očuvanom ulomku iz Zenice: dvoje mejdandžija na konju — valjda turnirska scena.

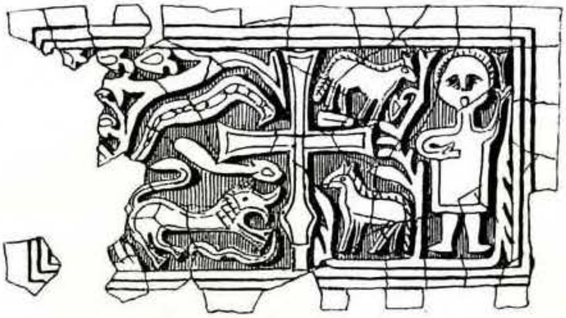

Slika 22. Relijefna prikaza „Dobrog Pastira" iz bazilike u Zenici.

Jedan od zadnjih i najljepših spomenika ove umjetnosti je krasan, bogatim ornamentom uriješen stećak iz Dônje Zgošće, smješten u muzejskom vrtu. On kao da je zaglavak ove umjetničke tradicije, jer se tu uz obilnu ornamentiku romanskoga stila pojavljuju već motivi, koji spadaju u kolo prostonarodne umjetnosti.

Tijesna srodnost spomenika ove dobe sa suvremenim dalmatinskim, dokazuje potpunu suvislost sa hrvatskom kulturom u doba samostalnosti hrvatske države, a tu suvislost dokazuje donekle i ta činjenica, da ova umjetnost i u Bosni kao i u Dalmaciji prestaje onim časom, kada je prestala i politička samostalnost Hrvatske.

Naši spomenici po svom nalazištu pripadaju većinom području gornje Bosne, gdje je u ovo doba nikla prva separatistička tendencija, a ban Kulin utvrdio temelje samostalnoj državi bosanskoj. Da se upravo oko gornje Bosne centralizirale klice buduće države, može se pripisati baš visokom kulturnom stepenu, kojim se je taj dio Bosne od ostalih odlikovao.

Od pravog začetnika bosanske banovine, bana Kulina, ostao nam je jedan natpis, za nas za sada najstariji sredovječni pismeni spomenik, obreten u Bosni. Nađen je god. 1899. na Tuštinoj njivi pod selom Muhašinovićima niže Visokog. Ploča bila je nekoć uzidana, kako sam natpis veli, nad pragom jedne crkve, kamo ju je ban dao smjestiti, odrekav se patarenstva i prešav 1203. sa svojom vlastelom na katolicizam. Natpis prema tome potječe ili iz godine 1203. ili iz slijedeće.

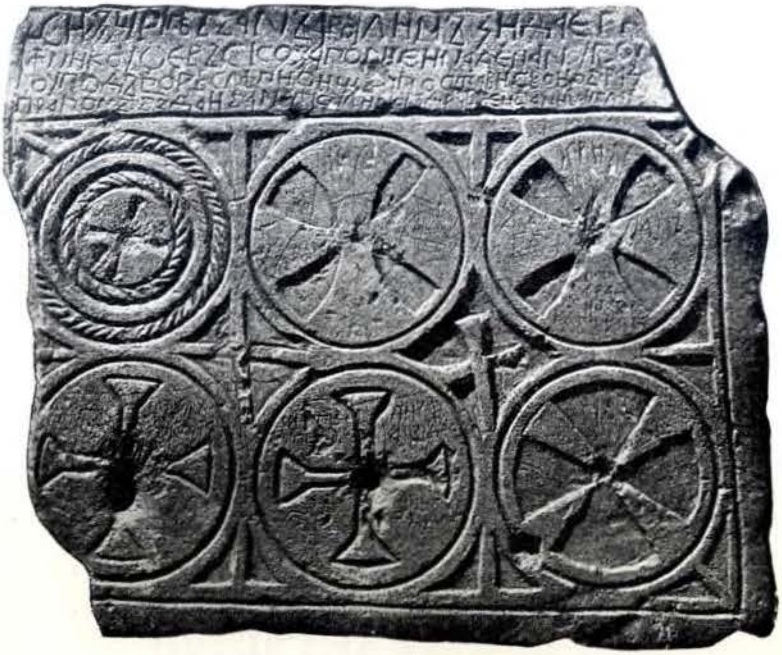

Slika 23. Natpis Kulina bana iz Muhašinovića (Visoko).

Tekst na gornjem rubu ploče glasi:

> *„Siju crkv' ban' Koulin' zida eg[da pl-*
> *jeni Kučev'sko Zagorie i nade na nou grom . . . .*
> *u Pod'gorje Sljepičišt' i postavi svoj obraz . . . .*
> *pragom'. B(og)' dai banou Koulinou zdravie i bani(ci) Voislavi.*

Pod natpisom je niz križeva, okruženih svako kolom a po njima nalaze se potpisi banovih velikaša i dvoranika. Mi tu čitamo ova imena: 1. *Pisah' Krile župan'* — 2. *Az pisah' Desivoj križe za bana, pisah' az' pisah'.* — 3. *Se pisa Radohna Kr'stijanin'.* — 4. *Pisa Obrad'.* — 5. *Miogost' pisa.* — 6. U nečitljivom napisu čitamo pouzdano tek ime *Dejan'* i na kraju *„pisa, bog'(m)u dai z'dravie a m'nje život'"*.

Natpis taj kao jedan od rijetkih pouzdanih historičkih spomenika iz dobe slavnoga bana bosanskog Kulina važan je, jer po njemu saznajemo i niz imena njegovih glavnih velmoža, a medu njima i za jednog historički imenice utvrđenog patarenskog svećenika, „krstjanina" Radohnu. Osim toga nam taj natpis kazuje i dosada nepoznato ime Kulinove žene, banice Vojslave, za koju smo tek po jednoj listini kralja Vukana iz godine 1199. znali, ali nam njeno ime nije bilo poznato.

*

U vrijeme političke nesređenosti, koja karakterizira prve dane bosanske banovine, pada jačanje patarenstva, koje se doskora dovinulo do znamenovanja državne crkve. Patarenstvo je preziralo svjetski sjaj i raskoš i time i umjetnost, kojoj od onda nestaje traga u Bosni za mnogo vijekova.

Stare katedrale propadaju, katolički manastiri se povlače iz ravni u udaljenije doline a bosanska vlastela, ne vjerujući nesigurnim prilikama srednjega vijeka, kriju se u kule i gradove, posagradene na nepristupnim kosama. U ovom odsjeku srednjega vijeka, gdje je crkvena arhitektura uslijed vjerskih razmirica prestala davati jačih poticala umjetnosti, još je manje ona našla njege u privatnoj arhitekturi. Bosanska vlastela doduše zidala su jake, koji put i dosta prostrane gradove, u kojima su živjela; pa i sami kraljevi stolovali su u svojim gradovima. Ti su gradovi sa svojim bedemima, kulama i doksatima tvrdo sagradeni, po sredovječnim nazorima neoborivi i s tehničke strane nimalo ne zaostaju za suvremenim gradovima Srednje Evrope, ali ni u kojem — osim Jajca — se do sada nije našlo umjetnički izrađenih klesanih građevnih ostanaka ili traga ičemu, što bi se moglo shvatiti kao arhitektonska raskoš. Nema toga u kraljevskim gradovima Bobovcu, Visokom, Vranduku ni u slavnom gradu Pavlovićâ, Borču pa ni u gradovima najjačeg bosanskog velmože hercega Stjepana, u Blagaju, Ključu i Samoboru. Da ni manja vlastela nisu umjetnosti dali bolje njege, razumije se po sebi.

U ovo doba mogla je umjetnost samo da prosperira u velikim trgovačkim i obrtničkim varošima, gdje se je građanstvo ili patricijat natjecalo sa svećenstvom u njezi njenoj pa su i bosanska vlastela, koja stekoše dubrovački patricijat, nastojala, da svoje dvore u Dubrovniku što ljepše i ukusnije urede. Mi znamo, da se je vojvoda Radoslav Pavlović trsio, da njegov dvor u Dubrovniku bude što sjajniji a na svom grbu, što je imao da ukrasi ulaz, nije žalio potrošiti ni zlata ni *lapis lazuli,* najskupocjeniji slikarski materijal one dobe a tako je i herceg Stjepan htio, da njegov dvor naprama crkve Sv. Marije nad lukom bude onako lijep kao i kneževski, ukrašen sa *loggiom,* te su Dubrovčani, ljubomorni, da će krasotom natkriliti njihovu palaču, pod raznim izlikama nastojali, da hercega odvrate od preveć velikog raskoša u gradnji. Jedinu iznimku među bosanskim gradovima čini u tom pogledu Jajce, gdje su, sudeći po krasnom grbu više starih plivskih vrata, bosanski kraljevi svoj »slavni dvor« umjetnički ukrasili. U gradskom bedemu uzidano je nekoliko fragmenata kapitela, arhitrava, stupova i sl., koji su bili lijepo ornamentirani ali u motivima fali veza sa domaćom tradicijom te je sve izrađeno u gotskom stilu. Najljepši fragmenti preneseni su u muzej a među njima ističe se osobito jedan mali kapitel u obliku akantove košare, na kome je prikazan gavran sa prstenom u kljunu — grb osvajača Jajca, kralja Matije Korvina — koji dokazuje, da je i ovaj dao u Jajcu graditi dvore i pregraditi grad.

U Bosni nije ni bilo većih varoši ni uređenih municipija i tako nisu ni bosanska vlastela imala prilike, da u svojoj domovini grade palače. Tek na mjestima, gdje je u blizini bio rudokop ili carina na prometnom putu, nastaju saske i dubrovačke naseobine, u kojima se *purgari* bave trgovinom sa izokolnim *vaoturcima* i narodom. U takim prilikama nestaje stara autohtona kultura. Sve potrebe podmiruju dubrovački trgovci iz tudine, a na domaćem tlu, osim sirovine, ne rađa domaća kultura vidljivim rodom. Što nam je — osim podora gradina — sačuvala zemlja, većinom je oružje: po koji mač sa velikim krstolikim balčakom, perni topuz, željezna kaciga, masivno teško koplje, kojim se na lovu medvjed obarao i u blizini gradova željezni vršci strjelica. Nakita ima tu vrlo malo: kako je on uz bogate zlatne svite dobavljen iz tudine, onako su ga bosanska vlastela, bježeći tristo godina poslije ispred turske sile, opet ponijela u tudinu.

Jedini arheološki svjedoci, koji nam o ovoj dobi malo više govore, jesu vlasteoska groblja, na koja su navučeni velikom mukom, pomoću izoklonog naroda, golemi kameni stećci, koji se često u velikom broju poredaše po visovima bosanskih brda i planina.

*

Imenom stećci (mašeti, mramorovi, »grčka greblja«) zove narod po Bosni ove obilne goleme monolitne spomenike, što se često u velikim grupama, ali i pojedince, nalaze na raznim planinskim mjestima, koja su danas obično pusta te je sva prilika, da se je narod, koji je nekoć nastanio izokolna mjesta, odanle raselio. Stranci prozvaše ova greblja ili mramorja bogumilskim grobljima a kako je sekta patarena u srednjem vijeku prevladavala, taj je nazor i prilično vjerojatan. Na samim natpisima, koji se ali na žalost samo vrlo rijetko nalaze, zovu se ti gorostasi naprosto biljezima *(bilig', kamen' bilig'* ili *kamen').* Brojem ih ima vanredno mnogo, često u grupama od 100 i više komada te je n. pr. u Hercegovini nabrojeno okruglo 22.000 komada, u kotaru Čajniču 6325. Njih ima svuda po visovima srednje Bosne ali prema sjeveru im broj jenjava te je u 14 kotara obih okružja Bihaća i Banje Luke izbrojeno svega samo 706 komada.

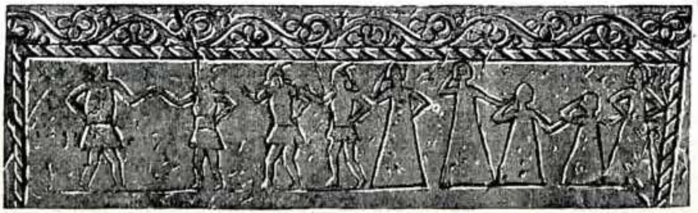

Slika 24. „Kolo“ na stećku na Nekuku kod Stôca.

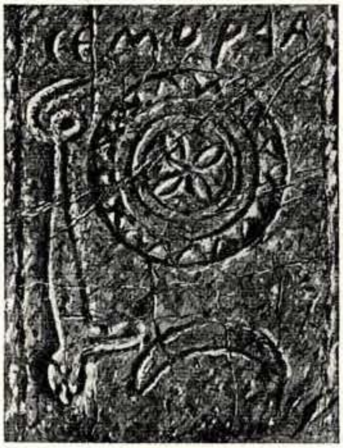

Slika 25. Skulptura kovača Semorada.

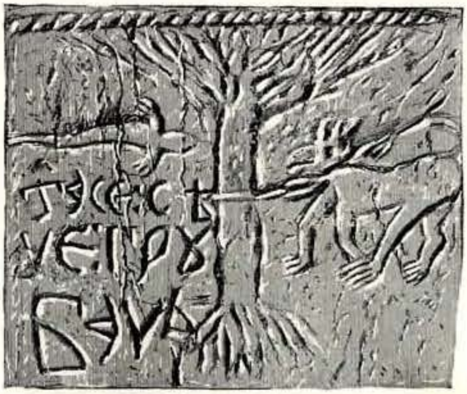

Slika 26. Skulptura kovača Grubača na stećku Starca Bogavca u Boljunima.

Oblici tih stećaka jesu ploča, tumba, sarkofag i obelisk a vanredno rijetko i krst.

Lijepi niz tih spomenika uriješen je skulpturama. Elementi ove ornamentike jesu vijuge, cvjetovi, lisnate vijuge i razni heraldički motivi: mačevi i grbovi. Ima tu i figuralnih prikaza iz života srednjega vijeka a uz prikaze pojedinih osoba, koje možemo shvatiti kao pokuse portreta, obljubljeni su motivi narodno kolo *(slika 24.)*, lov na jelena, medvjeda i lov sa sokolovima a po koji put i prikaza sredovječnog turnira. Tehnika tih skulptura je najprimitivnija: konture figura ili su tek uparane ili su izrađeni likovi u posve plosnatom relijefu. Umjetničkog shvaćanja nema gotovo nigdje, a još manje naturalističkog. — Zanimivi su među stećcima oni vanredno rijetki sa natpisima — ima ih jedva podrug stotina — a među njima osobito oni, koji predstavljaju grobnice historičkih ličnosti. Na nekima se spominje i ime klesara — u napisima *„kovač“* — koji je načinio spomenik a kao takovi kovači poznati su nam Bolašin Bogačić, Dimitrije, Dragoje Dijak, Grubač, Grubač iz Janjića, Obrad, Petko Vukčić, Prerad Vojnović, Radoje, Ratko Brativojić, Semorad, Veseoko Kukulamović, Vukađin Dijak, Zekan Morača, Zelija, Nikola Dragoljević, Radić, Radan Hranić, Dragiša, Ugarak i drugi.

Slika 27. Relijef na čelu jednog malog stećka u Vojvodini kod Stôca.

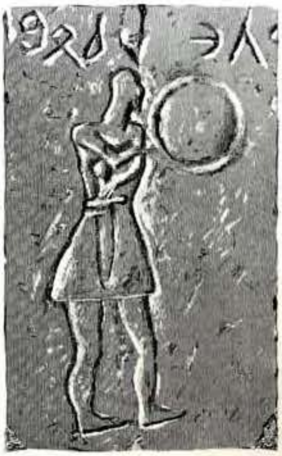

Slika 28. Skulptura kovača Grubača na stećku Vukca u Boljunima.

Po dobi ide većina ovih stećaka u vrijeme od XIII. do XV. vijeka, gdjekoji možda još i u prvu polu XVI. vijeka.

O golemoći njihovoj možemo si približno stvoriti sud, ako se znade, da je na pr. stećak vojvode Vlatka Vlađevića, dobavljen iz Vlađevina (kotar Rogatica) u muzej, vagao 29.000 *kg* i ako se k tome još spomene. da u Bosni ima još po gdjekoji, koji je veći od ovoga.

Po zidovima dvorana sredovječne zbirke porazmješteni su kao primjerci naše sredovječne epigrafike otisci ovih natpisa:

1. Natpis sa grobnice Vukosava Kučmanića napisan u polju četverastog štita iz Kruševa (Stolac).

2. Relijef sa grobnice u Boljunima, kotar Stolac. Prikazan je čovjek, odjeven tunikom (dolamom) do koljena, lijevicom se laća kratka bodeža o boku a desnicom drži okrugli štit *(slika 28.)*. Natpis pisan obratno glasi: *Sječe **Grubač'** kami na Vukcu za Pet'rana.*

3. Natpis sa stećka Radosava Radičevića u Kruševu. *Ase leži Radosav' Radičević*

4. Natpis na jednoj krstolikoj steli u Poljicu. Glasi: *Ase leži Nikolavuš(?) Ragolić'.*

5. i 6. Natpis na kamenoj stolici vojvode Stipana Miloradovića u Ošanićima kod Stôca Glasi 5. *Ase sto voevode Stipana Milo[radovića]* 6. *a ponovi ga voevoda Petar' sin' [mu]* Nema sumnje, da je ime grada Stôca postalo od ove stolice.

7. Primitivna relijefna skulptura na štećku u kotaru Rogatici.

8. Dva potpisa kovača Radoje na stećcima u Žakovu (Popovo). Glase: *Ase usječe i pisa Radoe kovač'* i *† Ase usječe Radoe kovač'.*

9. Pročelje velikoga stećka Radoe, sina vojvode Stipana na Radimnji (u Vojvodini) kod Stôca. Predstavlja junaka u dolami uzdignute ruke a do njega lûk sa strijelom i koso

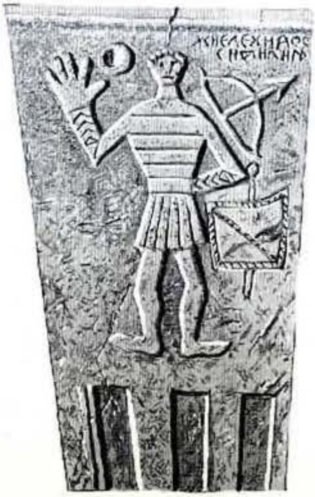

Slika 29. Pročelje stećka Radoje Miloradovića u Vojvodini kod Stôca.

raspolovljeni grb sa mačem. Do glave početak ovog natpisa: *Sie leži dobri Radoe sin' voevode Stipana na svoi baštini na Batnogah'. Si bilig' postavi na me brat' moi voevoda Petar.* Obe potonje osobe spominju se i na natpisu br. 5. i 6. u Ošanićima.

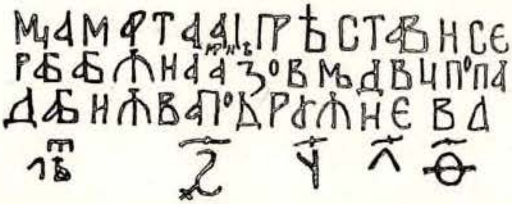

[illegible]

Slika 30. Natpis sa Vidoštaka.

10. Natpis sa grobnice na Vidoštaku kod Stôca. Glasi: *M(jese)ca marta 11. prjestavi se raba b(o)žja M(a)rija a zovom' Dv(i)ca popa Dabiž(i)va Podružie va ljet(o) 6939 (= 1431.)*

11. Natpis sa grobnice Dobrila Pribilovića i sinovca mu Ljubete iz Staroga Slanoga. Pisao ga Obrad Kajković.

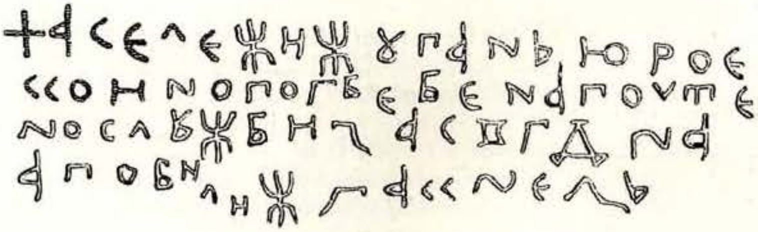

Slika 31. Natpis na grobnici župana Juroje u Kruševu.

12. Natpis sa grobnice župana Juroje iz Kruševa (kot. Stolac). Glasi: *† Ase leži župan Juroe koino pogibe na počteno(i) službi za sv(oga) g(ospo)d(i)na a pobiliži ga knez'.*

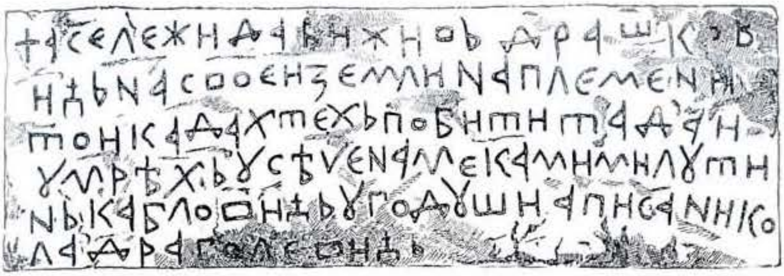

Slika 32. Natpis Dabiživa Draškovića u Kalesiji.

13. Natpis na grobnici Dabi živa Draškovića u Kalesiji (kot. Vlasenica). Glasi: *† Ase leži Dabiživ' Draškovič' na svoei zemli na plemenitoi. Kada hteh' pobiti tada i umrjeh'. Sječe na me kami Milutin u Goduši. Napisa Nikola Dragolevič'.*

14. Natpis sa grobnice nekog Stjepana sa potpisom Miogosta kovača iz Vlahovića.

15. Ornamentirano pročelje jednog stećka u Vojvodini na Radimnji kod Stôca.

16. Natpis sa stolice »hercega Stjepana« iz Hodbine. Glasi: *Si kami varda, či li e bio, či li e sade, či li neće biti!* Originalna stolica u vrtu muzeja.

17. Natpis na velikom kamenom krstu u Svitavi.

18. Natpis sa grobnice kneza Radivoja Vlatkovića u Opličićima (kotar Stolac), glasi: *† Ase leži knez' Radivoi Vlatkovič'. U toi vrime naiboli muž' u Dubravah' bih'.*

19. Figuralna skulptura (košuta i lane?) iz Opličića (kot. Stolac) usjekao Grubač kovač.

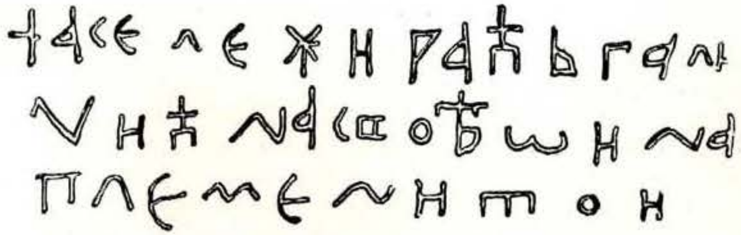

Slika 33. Natpis na stećku Raća Galčića u Veličanima.

20. Natpis u Veličanima (Popovo) na grobnici Raća Galčića: *Ase leži Rać' Galčić na svojoi na plemenitoi.*

21. Skulpture sa jednog štećka iz Nekuka kod Stôca predstavljaju kolo.

22. Natpis iz Poljica kod Trebinja. Bio je uzidan u prag crkvice poljičke te je tom prilikom u sredini odrezan i od nogu, koje su po njemu mnogo godina gazile, vrlo izlizan. Zato se čita teško. Sačuvani tekst glasi: *† V' dni pravovjernago krala Vladislava prjestavi se ra[b'] b(o)ž[i] n' a poreklom [ž]upan' Pribilš'a i ag n r' a po b(o)ži(oj) milosti djedn na noč h.*

Natpis ide u doba vlade kralja Vladislava II. (1316—1323.). Župan Pribil možda je otac Ivahana Pribilovića iz Završja, vlastelina bana Stjepana Kotromanića, koji se spominje u jednoj listini od 1332.

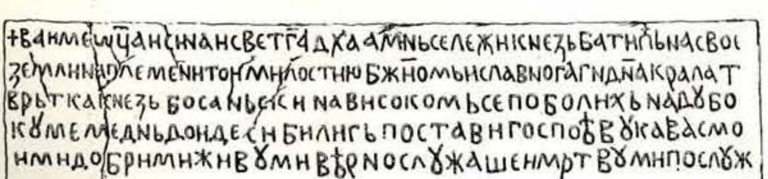

Slika 34. Natpis na stećku kneza Batića u Kopošićima.

23. Natpis sa grobnice kneza Batića, kneza bosanskog, u Kopošićima. Glasi: *† Va ime otca i sina i svet(o)ga d(u)ha amin'. Se leži knez' Batič' na svoi zemli na plemenitoi milostiju b(o)žiom' i slav-*

noga g(os)p(o)d(i)na krala Tvr'tka knez' bosan'ski. Na Visokom' se pobolih' na Duboku me med(a)n' doide. Si bilig' postavi gospoja Vukava s moimi dobrimi. Živu mi vjerno služaše a mrtvu mi posluži'.

24. Skulptura kovača Grubača na jednom stećku u Boljunima prikazuje uz drvo svezanu zvijer i zmaja. Natpis glasi: † *Ase sječe Grubač'. Molu se bože pomilui me po milosti tve!*

Ovaj natpis ide uz natpis br. 28.

25. Pročelje maloga stećka u Vojvodini na Radimnji kod Stôca sa ljudskim likom.

26. Natpis sa Drežanke.

Slika 35. Natpis u Drežanci.

Uklesan je na jednoj stijeni više željezničke stanice Drežnice a glasi:

† *Va ime oca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha.*

Ase dvor' voevode Mas'na i negoviju s(i)nu Radosl(a)va i Mirosl(a)va. Se pisa rab' b(o)ži i s(ve)tago Dmitrije u dni go(spo)d(i)na krala ugarskoga Loiša i g(ospo)d(i)na bana bosan'skoga Tvrt'ka. Tko bi to potr'l' da e proklet' ocem' i s(i)nom' i s(ve)tim' d(u)hom'.

Ugarski kralj Lojš, koji se u natpisu spominje identičan je sa Ljudevitom Velikim; vojvoda Masan opet je Mastanj Bubanić, što se spominje u listini bana Tvrtka, izdanoj u Đakovu 13. febr. 1355. kao komes (knez). Masnov sin Radoslav postao je 1381. dubrovački plemić a zakletvu vijernosti imao je položiti u ruke franjevca Fra Angela. S njime su dobila plemstvo i dva nećaka, valjda sinovi Radoslava, koji je onda već bio mrtav.

U doba 1378. do 1399. spominje se počesto još i knez Priboje Masnović, ali nije poznato, da li je to bio sin Mastanja Bubanića.

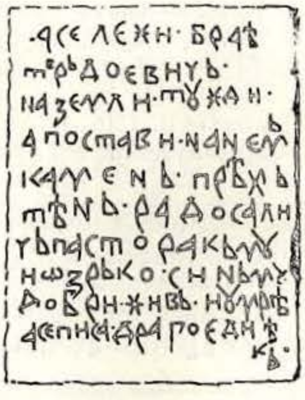

Slika 36. Natpis na stećku Braje Tvrdojevića u Zaseoku.

27. Natpis na grobnici Braje Tvrdojevića u Zaseoku (Zvornik). Glasi: *Ase leži Braja Tvr'dòjevič' na zemli tuždoi a postavi na nem' kamen' Prjeh'tjen' Radosalič', pastorak' mu, i Ozr'ko sin' mu Dobriživ' i umre. Ase pisa Dragoe dijak'.*

28. Natpis sa grobnice patarenskog starca Bogavca na stećku u Boljunima. Glasi: *Ase leži Bogavac starac' Bolunović' s Jame.*

Signaturu klesača ovoga natpisa prikazuje otisak br. 24.

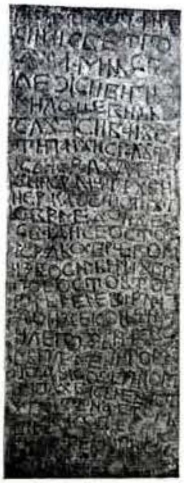

Slika 37. Natpis na stećku Vignja Miloševića u Kočerinu.

29. Natpis iz Kočerina.

Uzidan je sada u župnoj kući u Kočerinu a glasi:

† Va ime oca i sina i svet(a)go d(u)ha amin'.

Se leži Vig(a)n' Mološević', služi banu Stipanu i kralu T(vrt)ku i kralu Dabiši i kralici Grubi i krala Ostoju. I u to vrime doide i svadi se Ostoja kral' s hercegom' i z Bosnom' i na Ugre poe Ostoja. To vrime mene Vigna doide kon'čina i legoh' na svom' plemenitom' pod' Kočerinom'. I molu vas ne nastupaite na me: ja s(a)m' bil' kako vi este, vi ćete biti kako esam' ja.

Ban Stipan svakako je identičan sa banom Stefanom Kotromanićem a herceg sa hercegom Hrvojem. Rat kralja Ostoje protiv Madžara i Hrvoje bio se godine 1410./11., kada je Viganj Milošević umro a prema ovim podacima bio je Viganj Nestor među vlastelom svoje dobe te je služio bosanskim banovima i kraljevima najmanje 58 godina.

30. Natpis sa nišana Mahmuta Brankovića u Brankovićima (kotar Rogatica). Glasi: *A pogibe na boju despotovu. A si bil(e)g' Mahmuta Brankovića na svoi baštine na Petrovu polu. Da e bla(go)sovena ruka, koja sieče i pisa.*

Po predaji ovaj je Mahmut Branković potomak Vuka Brankovića a ima mu još živih potomaka u Brankovićima. Originalni spomenik nalazi se u botaničkom vrtu zem. muzeja, kamo je prenesen.

31. Građevni natpis na crkvi u Ravnom (Popovo polje) pisao ga Rafailo Ravnanin.

32. Natpis sa grobnice Rabrena Vukšića u Sredi u Visočici planini. Glasi: *Ase leži na pokopi Rabren' Vuksić' Dolinović'.*

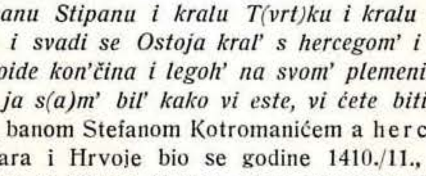

Slika 38. Natpis na stećku vel. kneza Radoje u Topliku.

33. Natpis iz Zabrđa kod Toplika (Lepenica) sa velikog stećka Radoje, velikog kneza bosanskog. Na pročelju stećka prikazan je grb: štit a više njega poprsje krilata zmaja. Gore

početak natpisa: *Se zlamene kneza* a po strani nastavak natpisa: *Radoe velikoga kneza bosanskoga a postavi e sin' negov' knez' Radič' z božiom' pomoćju i svoih' vjernjeh' a s inom' ni ednom' inom' pomoćju nego sam' o(n)'.*

Knez Radič Radojević bio je velmoža kralja Tvrtka II. Tvrtkovića a spominje se u listini od 16. augusta 1420. Otac mu Radoje spominje se 1400. kao župan u listini kralja Ostoje te je imao kao kraljev povjerenik, kada je ovaj darovao Hrvoji Livno, ispitati, kako narod misli o ovoj donaciji.

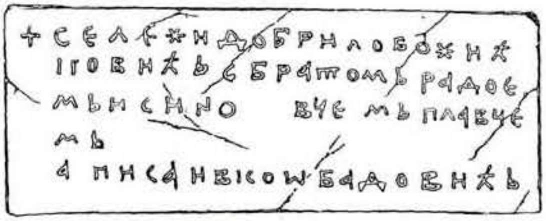

Slika 39. Natpis na stećku Dobrila Božičkovića u St. Slanom.

34. Natpis iz Staroga Slana: *† Ase leži Dobrilo Božićković' s bratom' Radoem' i sinovcem' Plavcem' a pisa Ivko Obradović'.*

35. Relijef (dva jahača i piešak), uklesan na ulazu u pećinu Vjetrenicu kod Zavale (Popovo polje).

36. Natpis sa grobnice Vlača Vlahovića u Vojvodini na Radimnji kod Stôca.

37. Natpis *„dobre žene" Stane Đurenovice* usiječe: *Zelija.* Iz Boljuna.

38. Natpis sa grobnice Radosava Herakovića u Boljunima. Glasi: *Ase leži Radosav' Herakovic'. Ovo legoh' na svooj pleme(ni)toi odmirači, ta je maka blaga.*

39. i 40. Natpis sa stećka Bogdana Ozrenovića, uzidan u srpsko-pravosl. crkvi u Rogatici glasi:

39. † Va ime oca i (si)na i svetoga d(uha. Se] leži dobri B(og)dan, dobroga Dom'še Ozrjenoviča sin'. U toi doba umrjeh ni se

40. *bjeh' omrazil' zlu (ni do[1]) ni dobru. I kto me znaše vsak' me žalaše. Dobr' hotjeh' junak' biti, ali mi smr't' prjekrati: oidoh'(od) ot'ca veoma pečaona i p(o)služiv' moioi dr(u)žini s(a)bl(o)m' . . . . . pah k moem' vs . . . . .* Ono nekoliko slova na kraju pripisano je mlađom rukom i nema smisla.

41. Natpis na stećku Milutina Marojevića u Carevcu (kot. Glamoč). Glasi: *Ase † kuća † Milutina † Maroevi(ća †) i negove † žene † Vladisave i niju ditce † I zakle † Milutin' da se † nitkor' † ne sahrani † š nim'.*

42. Natpis na stećku Pavka Radohnića u Hodovu. Glasi: *† Ase leži Pavko Radohnić'. Ovi [kami] usiekoh' na se za života. Molu vi se brat'io i gospodo ne moite mi kosti prjetresati.*

Slika 40. Natpis iz Gornjeg Turbeta kod Travnika.

43. Ulomak natpisa na stećku iz Gornjeg Turbeta kod Travnika sa slovima gotskog karaktera. Glasi: *. . . . . i u tom' · steće·ži[vih'] · počteno · i smerno · ere · znah' · da e s[mr]t · i greb' učinih' [i na]vukoh za svoga · života buduće. I posli · uzvučen ['a g]reba na četr'to · lito · toi pisah' na n. Pridali se bo[že]mu oba na la . . . ki . . . . . n.*

Stećak nalazi se sada u Isusovaca u Travniku.

---

[1] Ovo je suvišno.

44. Natpis sa skulpturama iz Boliuna. Glasi: *Ase leži Lubica Vlatkovica, piše Semorad.*

45. Natpis iz Prečkog polja. Nalazi se na velikoj nekropoli, što se na ovom polju stere ispod Treskavice planine na jednoj ploči. Čita se odozdô gore, tako da je dônji red početak a svršetak gore:

„Se leži Ivan' na svoj zemli. Bratija i družino žalite me: ja sam' bil' jako vi a vi ćete biti kao i ja.“

Po strani ploče zabilježio je *kovač*, koji je isklesao natpis svoje ime:

Se siče Radič'.

Po stranama natpisa u konturama uparani likovi predstavljaju stilizovane ljudske figure.

*

Osnovom čitavom socijalnom životu bosanskom bijaše u srednjem vijeku feudalni sistem, koji se, i ako je donekle modificiran domaćim tradicijama, razvio u istom duhu kao i u ostaloj suvremenoj Evropi. Vlastela živjela su u svojim gradovima i kulama, od kojih su mnoge imale važnu ulogu u povijesti Bosne te ih je do danas preostao veliki niz ruševina. Glavna im je zabava bila boj, lov i turnir a prema tome i glavno odličje vlastelinovo, oružje. To nam zasvjedočuju primitivne skulpture na stećcima, a što je preostalo iz srednjega vijeka arheološkog materijala, pretežnim je dijelom oružje.

Oružanog bosanskog velmožu prikazuje zanimiva slika u glasovitom Hrvojinom kodeksu, gdje je sam herceg Hrvoja naslikan u oružju na bijelcu. Dočim na glavi nema kacige, nego vijenac od skupocjena, bijelo i crveno prutana sukna, tijelo mu je oklopljeno: na prsima kratkim prsnim oklopom, ispod kojega je odjeven pancirom, koji zaštićuje vrat i bokove, ruke oklopljene su gvozdenim podlaktnicama i nadlaktnicama a tako su oklopljene i noge. U desnici drži koplje s bijelim barjakom, u ljevici veliki štit sa poznatim grbom Hrvojinim. Konj nije nikako zaštićen oklopom.

U početku XIV. vijeka bijaše obično u nas oružje mač, štit, kaciga i mlat *(spata, scutum, bacinellum, funda)* a Dubrovčani su 1301. izdali naredbu, da svakih njihov odrasli podanik na otocima mora imati ovo oružje.

Oblik sredovječnih kaciga možemo donekle promatrati na bosanskim novcima. U bana Stefana Kotromanića ima kaciga oblik visokog lonca, tzv. *„Topfhelm“*

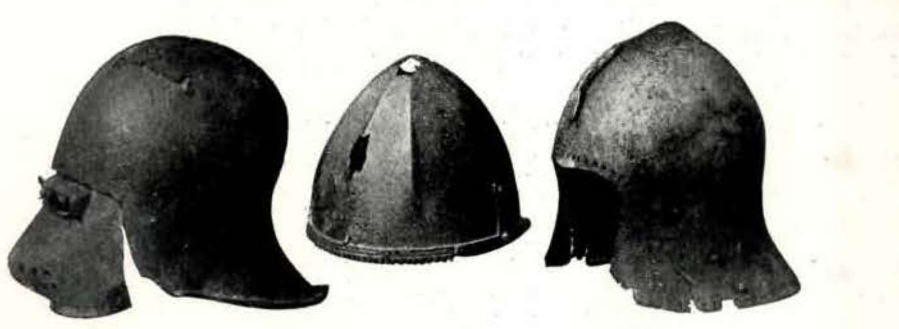

Slika 41.—43. Tri željezne sredovječne kacige.

sa ravnim stranama, slabo izbočenim tjemenom a na licu procjepima za oči. Ista se vrst kacige nalazi se i na novcima kraljeva Tvrtka II., Tome i Stjepana Tomaševića ali je kapa izobljena, štit za zatiok proširen a izbočeni štit za lice *(Kinnberge)* ima dva dugoljasta procjepa za oči i niz rupica, da junak može lašnje dihati. Kaciga u obliku lonca nalazi se i na grbu Hrvojinom u spomenutom kodeksu te je u ove štit za lice *(Kinnberge)* iskovan sa kacigom u jednom komadu a procjep za oči ide horizontalno od jednog uha do drugoga, kao u velikih kaciga, koje su se upotrebljavale kod turnira. I na sredovječnim stećcima nalazimo često prikazane vitezove sa kacigom na glavi, tako osobito na spomeniku iz D. Zgošće, ali kako su ove skulpture još vrlo primitivne i slaba naturalistička shvaćanja ne može se oblik njihov uvjek posve točno razabrati. Kacige kao i ostalo oružje dospjelo je u Bosnu preko Dubrovnika, gdje su ih zvali obično imenom *barbuta, bacinellum, capellus* ili romanizirajući njemačku riječ »Helm«: *elmus.*

Najstarija sredovječna originalna kaciga u muzejskoj zbirci ide po svome obliku u X. ili XI. vijek a iskopana je u jednoj grobnici kod Blagaja u Hercegovini. *(Slika 42.)* Karakterističan je u nje polukrugljasti, nešto oduljeni, gore čunjasti oblik a na čelu prikovano gvožđe u obliku slova T, koje je služilo kao štit za nos (njem. *Nasenberge*). Na rubu nalazi se niz rupica, u koje su bile usađene karike pancira, koji se spuštao niz obraze i ramena. Isti oblik ima primjerice kaciga sv. Vjećeslava u Pragu (X. vijek) a često se nalazi prikazan i na miniaturama XI. vijeka.

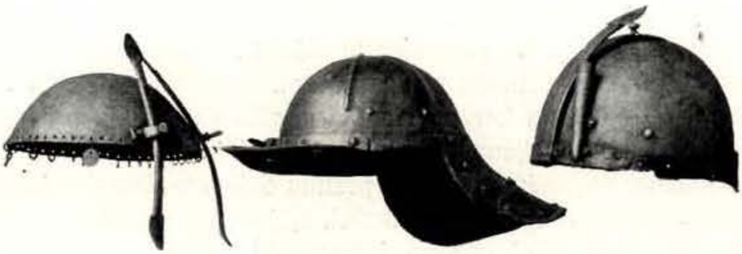

Slika 44.—46. Tri željezne sredovječne kacige.

XIII. vijeku pripada »kotlasta« kapa (frc. *bacinet,* njem. *„Kesselhaube“*) sa šiljastim tjemenom a više čela tulcem za perjanicu sa širokim izrezom za lice, dočim je vrat i zatiok zaštićen. Ovo je tipno talijanski oblik, koji je u Bosnu dospio jamačno preko Mletaka *(slika 44.).* Velika kaciga, iskopana u Sarajevu sa izbočenim vizirom sa lijepo, na široko svedenim zatiokom pripada XIV. vijeku te je tipni mletački oblik, koji se podržaje sve do pod kraj XV. vijeka a zove se *salade* (njem. *Schale, Schaller, slika 41.*).

Istoj grupi pripadaju dvije druge kacige, iskopane na kastelu u Sarajevu, od kojih se jedna ističe time, što je imala posebne štitove za obraze na šarnir (koji sada fale) a zatiok joj je tek uska, slabo izvita pruga. Obje idu od prilike u XV. vijek.

Nekoliko nam kaciga predočuje prelaz orijentalnih oblika evropskim. Ishodište ovoj evoluciji je zdjelasta kalota, koja je pokrivala tjeme *(„tepeluk“)* a po rubu imala red rupica, niz koje je visio pancir, na čelu do obrva a inače do ramena. U dubrovačkim spomenicima zove se ova vrst kaciga *barbuta cum maliis.* Taj oblik bio je običajan osobito u Ugarskoj do u XVI. vijek, kamo je dospio, kao i naš, turskim uplivom. Ovake kape dobivale su štit za lice u obliku gvozdenih šibaka, koje su se šarafima pričvršćivale i po potrebi spuštale preko lica ili dizale. Jedna taka kaciga ima po tri take šipke, ali u nje fali na žalost pancir *(slika 44.).*

Druga vrst je mongolska kapa, koja ima oblik polukruglje, na tjemenu većinom izbočene, sa horizontalnom šiljastom strehom na čelu a u zatioku uskom paralelnom prugom. Na sred čela mogla se po potrebi za zaštitu nosa *(Nasenberge)* spuštati željezna šipka, gore uriješena listom. Naš muzej ima jedan tipni egzemplar *(slika 46.)* i dva oštećena, gdje je ostala samo polukrugljasta kapa, dočim streha i zatiok fale. Zanimiv je četvrti komad (streha mu fali), jer predstavlja jedan od dosta običnih slučajeva, da se od nevolje i nemajući valjana majstora, kaciga sakovala iz niza željeznih ploča: u našem slučaju iz obruča, niza užih pločica, prikovanih uzanj i svedenih polukrugljasto a gore skovanih okruglom pločom. Ove kape idu u XV. i XVI. vijek i dospjele su amo valjda vojskama, koje su se borile, da očuvaju banovinu Jajce i Srebrnik protiv provale Turaka.

Iz poljske kape razvila se takozvana burgundska *(Burgunderhaube — bourguignotte)*, koja se od nje razlikuje samo time, da zatiok nije bio zaštićen pancirom, nego posebnim nizom željeznih prutica, pomično prikovanih niz zatiok uz rub kacige. I ova vrst kape bila je vrlo obična u Ugarskoj, odakle je dospjela u Bosnu. Nijemci zvali su ovu kacigu, izkvariv magjarski naziv *„Zischägge“* a Talijani *zucccheto* (sravni *sliku 45.)*. Karakterističan komad ove vrsti u muzejskoj zbirci ide u XVII. vijek.

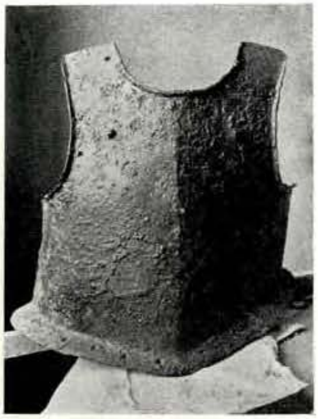

Slika 47. Sredovječni oklop iz B. Gradiške.

Da se bosanski junak služio u obranu štitom, to nam dokazuje nebrojeno heraldičkih prikazivanja na stećcima, gdje je prikazan redovito mač sa štitom. Iz jedne mletačke listine od god. 1349., gdje se spominju *clipei more Sclavorum* saznajemo, da je oblik naših sredovječnih štitova bio različan od ostalih, a taj oblik prikazan je na stećcima: dugoljasta četverasta velika daska na desnom gornjem uglu koso izrezana i kukom providena. O taj izrezak bi junak, dočekajući neprijatelja, upirao držak koplja te se, spreman na doček, za štitom krio. Lice štita obično je bilo ukrašeno heraldičkim znakovima.

Od ostalog oklopa upotrebljavao se obični oklop za prsa. *(Brustharnisch* u Dubrovniku *corazza, curaza,* što su pravili posebni *corazarii)* a naden je samo jedan komad u Savi kod B. Gradiške. *(Slika 47.)* Obilnije zastupan je pancir, porijekla perzijskog (— izvorno mu ime jušman, lat. *malia* —), koga su Osmanlije donijeli i u Bosnu. Osobito krasan je pancir iz odžaka bega Kopčića u Rami, u koga su čelične karike vanredno sitne i gusto poredane. Pancir nadopunjuje čelična podlaktnica, često providena rukavicom, pokićenom pletivom pancira da zaštiti i šaku. Osim nekoliko jednostavnih ima u muzeju jedna krasno zlatom vezena sa rukavicom od kadife, vezenom zlatom i druga sa vrlo lijepom zlatnom ornamentikom i sa zlatnim natpisima u arapskom stilu, koju je darovao zem. muzeju g. Kasimbeg Resulbegović u Trebinju. Kao dopuna jušmana ili pancir-košulje služio je često pancir, koji se sastojao od nizova čeličnih ploča vezanih lančićima, kojom bi se zaštitili krakovi nogu, dočim je koljeno bilo zaštićeno zdjelicom na dnu ovog pancira a niz nju visio je šiljati komad pancira, koji je štitio nogu ispod koljena.

Krasan komad ove vrsti, obilno vezen zlatom, dobavio je zemaljski muzej iz jedne stare sarajevske kuće.

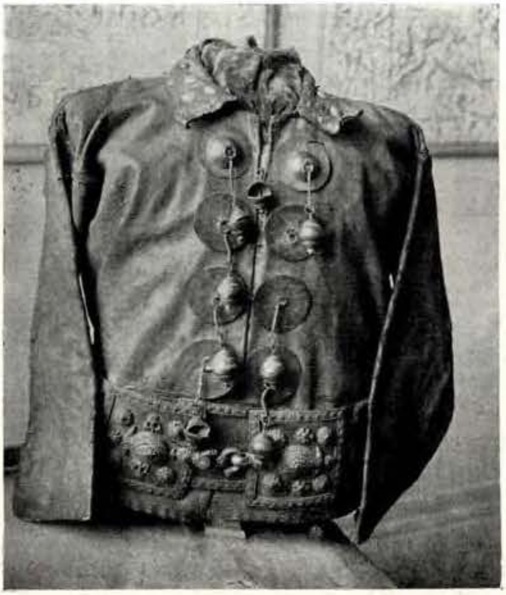

Slika 48. Sakanski kaput.

Zanimiva turska vojnička odjeća je *sakanski kaput* načinjen od kože (njem. *Lederkoller)* sa širokom jakom, pokovanom kositrenim dugmetima a na prsima sa dva reda velikih tučanih ploča, niz koja vise velika obla tučana dugmeta na dugoj petlji. Uz ovaj kaput ide široki kožnati pâs sputan sa dvije goleme četveraste pafte od tuča. *(Slika 48.)*

Najodličnije ubojito oružje sredovječnog bosanskog junaka bio je dugi ravni mač široke oštrice. *(Slika 48.* i *49.)* Na sredovječnim stećcima taj je mač vrlo često prikazan ili viseći junaku niz bok ili kod heraldičkih kompozicija postavljen za štitom. Najstariji oblik mača ima kratku nakrsticu na balčaku a na vrhu drška široku, postrance sploštenu, gore izbočenu prečku. Ova se vrsta mačeva češće nalazi među starohrvatskim spomenicima kninskim a u Bosni nađen je do sada samo jedan komad u Mogorelu *(tabla I. slika 1.)*. Prvotnim je porijeklom ovo oružje Wikingovsko te se za dobe Karolinga brzo svuda rasprostrlo, dokle je dospio upliv države Karla Velikog. U doba franačke hegemonije valja svakako staviti i naš mač a po obliku ide u onu grupu, označenu imenom glasovitog kovača ovakih mačeva, *Ulfberta*. U XI. i XII. vijeku mijenja se oblik mača u toliko, što nakrstica na balčaku postaje dulja, dočim je drška još pokratka kao u predašnjih. To je t. zv. Ingelred-grupa, koju u našoj zbirci zastupa jedan komad iskopan ispod jednog stećka kod Glamoča *(tabla I. slika 2.)*. Ovakovi dugački mačevi označuju se radi veličine svoje u savremenim dubrovačkim spisima kao *magna spata*. Po gdjekoji od njih biti će da je kovan u samom Dubrovniku, gdje je bilo dosta kovača, koji su se bavili kovanjem mačeva a zvali su se *spatarii*. U XIV. se vijeku razvija tipni gotski oblik, gdje je i sap produljen, tako da balčak predstavlja veliki krst Uvu vrst u našoj zbirci zastupa jedan komad iskopan ispod jednog stećka. Vremenom postaje drška tako duga, da se mačem vladalo sa obje ruke (zato njem. *Biederhänder)*. Ovo je mač običajan na našim stećcima a značajno mu je obilježje i sploštena kruškolika glavica na dršku. Originalnih mačeva ove vrsti nađeno je u Bosni do sada u Laktašima, pod jednim stećkom na Kupreškom polju i u Jelacu kod D. Brodca (Bijeljina). (Sr. *tablu I. slika 3.)*

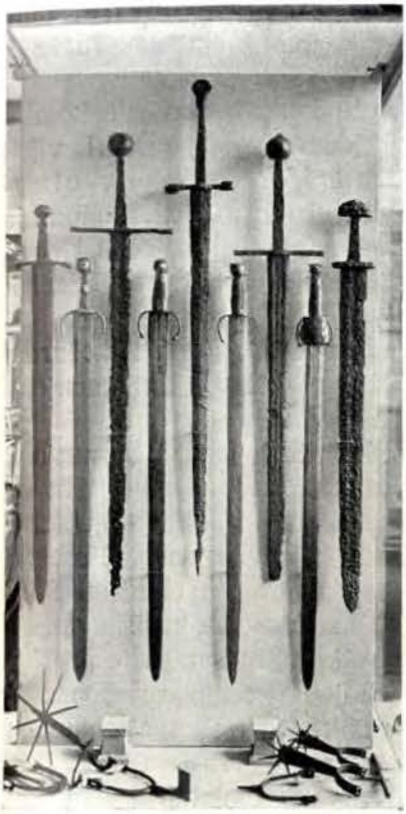

Slika 49. Grupa sredovječnih mačeva u muzejskoj zbirci.

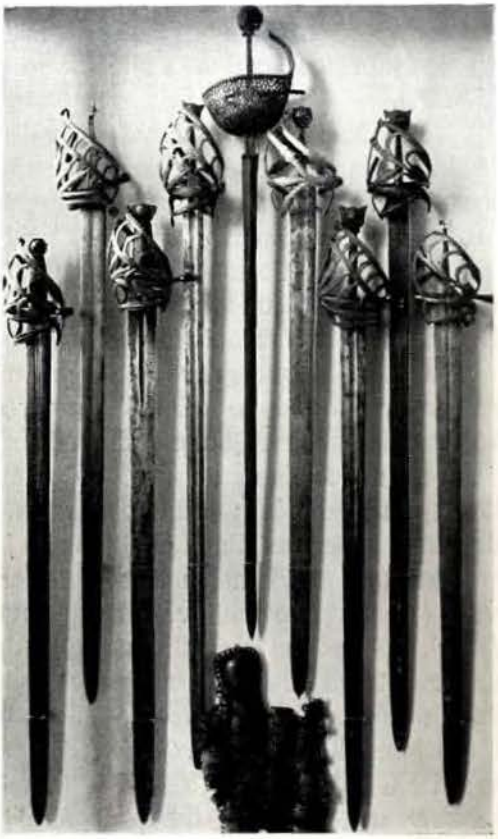

Slika 50. Grupa »slovjenskih« mačeva u muzejskoj zbirci.

Jedna, kako se čini, lokalna bosanska vrst sredovječnih mačeva razvila se iz gornjeg gotskog oblika time, da nakrstica nije ostala horizontalna, nego se u obliku potkove savila dolje prema oštrici. *(Tabla I. slika 4.)* Jabuka mačeva obično je od bronca a balčak se zaodijevao kožnatom kesicom *(tabla I. slika 6.)*, dočim je tok bio opleten kožnatom vrpcom i pruticama od tuča. U muzejskoj zbirci ima 4 komada ove vrsti, jedan iz Foče, jedan iz Počitelja, jedan iz Blagaja, darovan od preuzv. gde Vilme pl. Kállay i jedan nepoznate provenienucije. Ova vrst mačeva bila je rasprostranjena u XV. i XVI. vijeku i u Albaniji pa se za to zvala i albaneškom. Iz nje se razvija ravna sablja, time da je jabučica i dno balčaka spojeno lukom (u zbirci 8 kom. *(Tabla I. slika 7.)*.

Posebnoj vrsti mačeva pripada lijepi niz od 10 komada sa balčakom u obliku košare, izložen u muzeju u ormaru II. Porijeklom idu oni u XVII. vijek a za oznaku ove vrsti mača upotrebljavao se obično krivi škotski naziv claymore; zapravo su to t. zv. *schiavone* t. j. slavonski mačevi, kojima je bila oboružana tjelesna straža mletačkoga duždа — sami Dalmatinci i Hrvati te je po njima i ta straža a i njihovo glavno oružje dobilo ime, jer su Mlećani Hrvate zvali *Schiavoni (tabla I. slika 5.)*.

U sredini ove grupe je krasni njemački mač iz XVI. vijeka, sa košarom na balčaku, koja se odlikuje upravo prekrasnim sitnim probitim ornamentom, koji spada među najbolje proizvode njemačkih tvornica oružja.

Koplje bijaše uz mač najobičnije oružje sredovječnog junaka bosanskog. Oblik mu je običan: poširok, jak list sa širokim tulcem te je bio nasađen na debelom, snažnom štapu, koji se nije lahko mogao slomiti *(tabla I. slika 8.)*. U tome se razlikuje od rimskih i prehistoričkih ali i od kopalja novije dobe. Posebna vrst kopalja upotrebljavala se u lovu na medvjeda i vepra (za to njem. *Saufeder)*, koja se od običnih razlikuje time, da je vrlo masivno, teško iskovana a na dnu tulca ima postrance dva poširoka krstolika krila ili bar dvije prečke, koje predstavljaju nakrsticu kao u balčaka mača. Lijep egzemplar iskopan je u Podhumu kod Mostara *(tabla I. slika 9.)*. Ovaka lovačka koplja upotrebljavaju se od IX. vijeka amo, a u XV. se vijeku iz njih razvija partizana (frc. *pertuisane)*, u koje je list tanji, elegantniji a krila su često vrlo umjetnički izrađena *(tabla I. slika 10.)*.

Od ostalih vrsti oružja, koja su se razvila iz koplja, zastupana je u muzejskoj zbirci glefa (njem. *Glefe,* ili *Schwendtgertel,* frc. *guisarme)* i helebarda.

Glefa razvila se iz kosira *(tabla I. slika 11.)* a pojavljuje se već u VIII. vijeku u merovingijskim nalazima, gdje ima postrance trn a u XV. vijeku dobiva viš kukasta šiljka još i uspravni jaki šiljak. Taka jedna »švajcarska« glefa je i komad u muzeju *(tabla I. slika 12.)*.

Helebarda je kombinacija koplja sa širokom bradvom a u muzeju reprezentirano je ovo oružje sa dva komada mletačkog oblika iz XVI. vijeka *(tabla I., slika 14.)* i sa nekoliko orijentalnih, u obliku dosta raznolikih komada.

Običnija vrst oružja od mača bijaše topuz i buzdohan u dubrovačkim listinama *macia*, koji se u narodnim pjesmama uz koplje spominju kao glavno oružje naših narodnih junaka srednjega vijeka. Topuz nalazi se već u doba bronca i ima onda oblik broncane, na sredini šupljinom za sap providene

Tabla I.

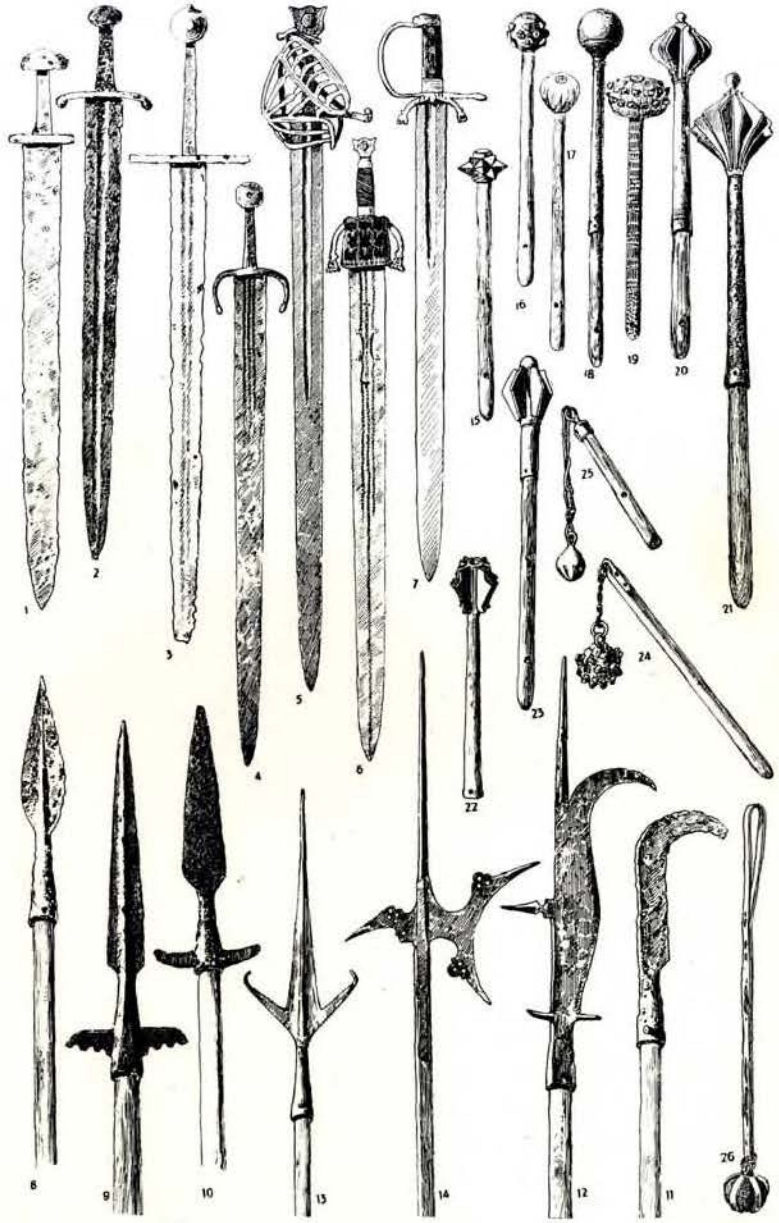
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26

Sredovječno bosansko oružje.

kruglje, kojoj je površina pokićena pravilnim uglatim izbočinama te uslijed toga naliči koncentričnoj skupini šiljatih kristala, koji predstavljaju zvijezdu[1]).

Isti oblik samo od željeza izrađen pojavljuje se i u doba seobe naroda te su u muzeju sačuvana četiri komada te vrsti, od kojih jedan ima oblik kruglje pokićene oštrobridim šiljatim izbočinama *(tabla I., slika 15. i 16.)*. Ova vrst bila je povodom posebnoj vrsti topuza, što ga narodna pjesma zove čavlenim topuzom i koji se i dubrovačkim listinama spominje pod imenom *macia ferrata*.

On se sastoji od kvrgaste drvene kruglje, prilično velika objema, kojoj se površina pokovala nizovima konjskih čavala sa velikim glavicama. Držak je u nje obično srasao sa glavom topuza, ali je po koji put bio i usađen. U muzejskoj zbirci ima 4 komada takih topuza a među njima jedan, u koga je držalica uriješena rezbarijama *(tabla I., slika 19.)*.

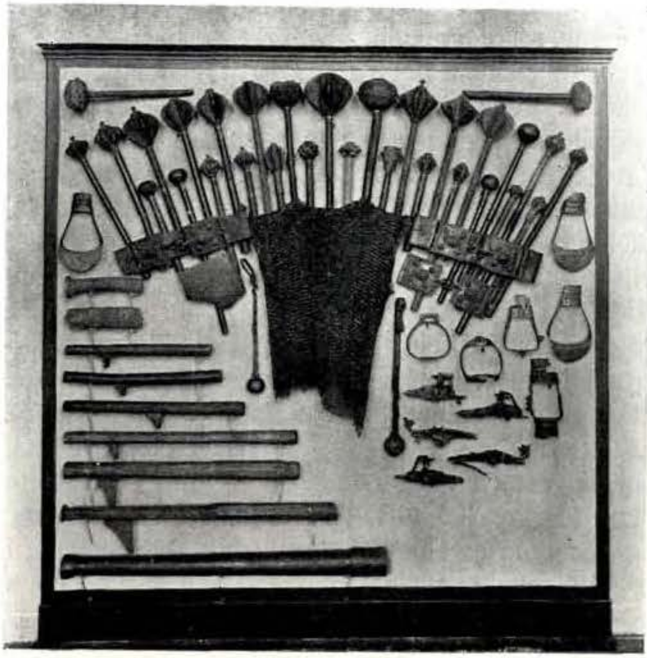

Slika 51. Grupa sredovječnih pušaka (dolje) i topuza u muzejskoj zbirci.

Posebna vrst je krugljasti topuz, *(tabla I., slika 17. i 18.)* u koga se glava sastoji od oble masivne kruglje, koja se nasadila na drvenu držalicu ili je imala podulji željezni tulac za nju. Jedan od ovih topuza u muzejskoj zbirci odlikuje se time, što mu je površina ohložena srebrnim ornamentiranim pločicama.

Buzdohan ili perni buzdovan *(tabla I., slika 20.—23.)*, kako ga narodna pjesma nazivlje, još je običajniji od topuza. Jezgra mu je željezna cijev, koja se nasadivala na držalo a iz vana je bila radialno pokićena nizom jakih željeznih latica, takozvanim perima. Najobičniji oblik ovih pera je polukružan, dolje nešto otegnut, uslijed čega dobiva buzdohan oblik kruške (12 kom.) Još ubojitiji od ovoga je buzdohan, u koga pera imadu oblik šiljatih trouglatih ploča (2 kom.) a osim toga imade ih nekoliko, gdje je oblik pera raznolik.

---

[1]) Otale i po svom istočnom porijeklu dobilo je ovo oružje u Nijemaca ime *Morgenstern*.

Srodno je oružje mlat, u sr. vijeku *funda (Flegel,* lat. *flagellum,* frc. *fléau),* koji se sastoji obično od drvene, čavlima pokovane kruglje, obješene kratkim željeznim lancem uz kratku drvenu držalicu a katkada je mjesto drvene služila i željezna kruglja *(tabla I., slika 24.* i *25.).* Prvi spomen ovoj vrsti oružja nalazi se u XI. vijeku a u XVI. nestaje već iz uporabe.

Hajdučko oružje, kojim se pošteni junak nije služio je salma *(tabla I., slika 26.):* željezna kruglja, opletena kajševima, koja je visila na podugom kajšu. Ona se mogla lahko sakriti u džepu ili pâsu pa njome udarati ili baciti iz busije na žrtvu, koja se takoj zaplotnjačkoj navali i ne nada. Muzej ima jednu staru ovaku salmu i jednu modernu sa olovnom krugljom.

I iz dobe prvih pokusa na polju artiljerije imamo u Bosni nekoliko vrlo zanimivih spomenika. Državna samostalnost Bosne ide baš u doba prve pojave Osmanlija i njihove ekspanzije na Balkanu te je naravno, da se i ona spremala i oružala, da dočeka neprijatelja, koji je skoro sto godina prije, nego je Bosnu osvojio, nemilo kucnuo i na njena vrata. Baš u to doba preobrazio je izum puščanog praha sredovječni način ratovanja a i Bošnjaci nastojali su, da se što bolje oružaju topovima, dobavljenim iz Dubrovnika, gde su u službi općine za rano radili vješti bombardijeri.

Prvi top *(bombarda),* za koga znademo, da je došao u Bosnu, načinjen je u Dubrovniku po zaključku vijeća umoljenih (Rogati) od 22. septembra 1378., a na molbu bosanskog protovestijara Priboje Ratka o trošku dubrovačke općine za bosanskog kralja Tvrtka I.

Bilo je to u doba rata, kada su Mlećani osvojili grad Kotor, koji je bio pod vrhovnosti ugarskog kralja Ljudevita Vel., te je ovaj suzbijao mletačku mornaricu u savezu sa Genovežanima uz pomoć vijernih mu Dubrovčana, koji su već u ovo doba svoj grad zaštitili cijelim nizom topova. Kada se 24. septembra 1378. jedna mletačka armada, koja se sastojala od šest velikih galija, ukazala na pučini pred Dubrovnikom, vijećalo je vijeće umoljenih, hoće li dubrovački topovi prvi započeti vatru, čim se galije primaknu, ili će čekati, dok mletačke galije započnu paliti. I nakon duge debate odluči, da dubrovački topovi, postavljeni na bedemima prema Lokrumu, započmu paliti, čim neprijateljska armada pokuša da prođe između grada i otoka Lokruma, ne čekajući, da ona počme vatrom, a na ostalim mjestima da topovi ne pucaju prije, dok ne počme neprijatelj. Koliko je topova onda već bilo u Dubrovniku, razabire se po tome, da je na strani prema Lokrumu bilo smješteno sedam postaja *(postae),* a na čelu svakoj posebni kapetan *(capitaneus postarum)* i to imenice Jakov Gundulić, Matej Đorđić, Vite Gučetić, Jakov Prodanelo, Šime Bunić, Valko Restić i Mihoč Menčetić.

Koliko je bilo bombarda na ostalim dijelovima bedema, ne znamo, ali svakako ih je bilo dovoljno, jer su Dubrovčani mogli i zapovjedniku genoveške armade pozajmiti dva topa, a slijedeće zime početi utvrditi i Ston topovima, koji ih do onda nije imao.

Ove godine (1378.) se u Dubrovniku desila i prva nesreća s barutom, jer se na jednoj dubrovačkoj galiji zapalio slučajno barut te je planula, a vatru pogasiše nakvašenim krpama, što su ih uzeli u raznih trgovaca.

Tabla II.

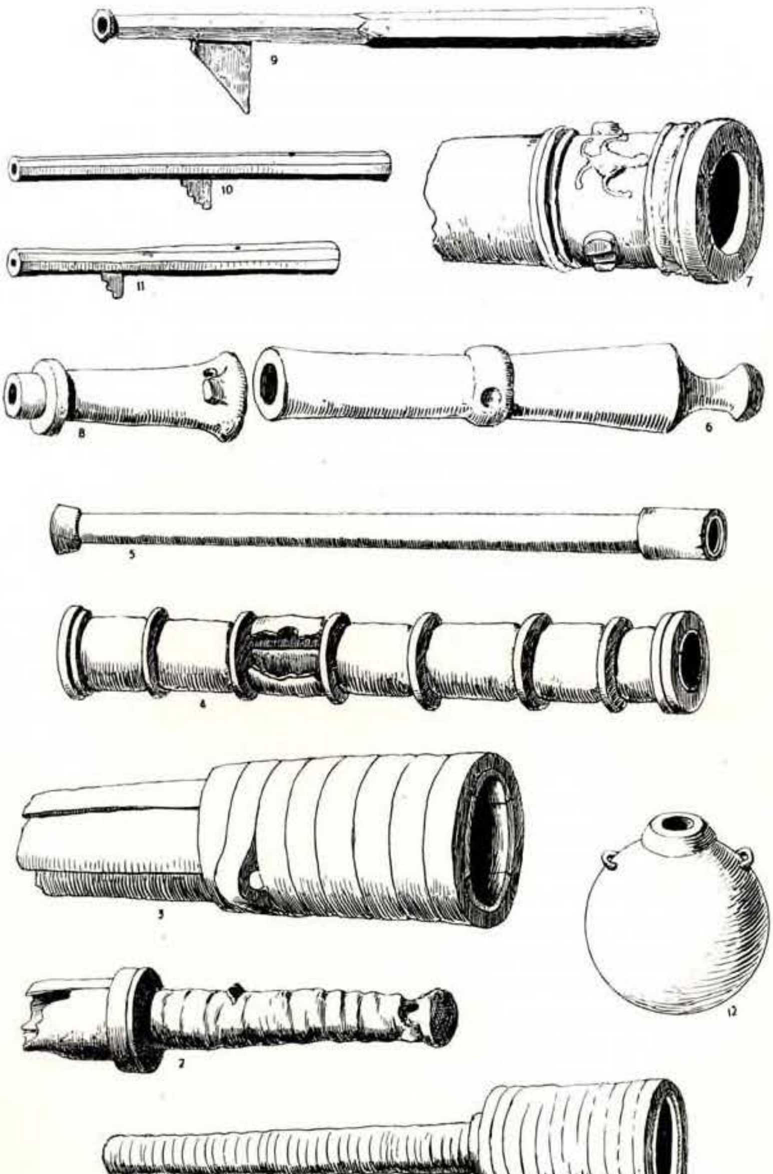
9
10
7
11
8
6
5
4
3
12
2
1

Sredovječne bosanske puške i topovi.

Da su po primjeru Tvrtkovom i ostali susjedni vladari nastojali dobaviti iz Dubrovnika topove, razumljivo je, ali vijeće ih nije svakome davalo, nego je primjerice Balši Balšiću 1379. odbilo molbu.

I puščani prah, dobavljali su Bošnjaci jedino iz Dubrovnika. Kralju Tvrtku dozvoliše Dubrovčani 24. aprila 1379. da izveze 10 libara *„de pulvere pro bumhardis“*, 26. oktobra iste godine opet 8 libara, a sudeći po malim ovim količinama, bijaše puščani prah u ono vrijeme vrlo skupocjena roba. I još sto godina poslije morala je Bosna svoj barut da dobavlja iz Dubrovnika, jer u oči pada Bosne 29. maja 1463. zamolio je ban Radivoj, stric poslednjeg bosanskog kralja, Dubrovčane, da mu u Kreševo pošalju baruta, da se njime brani od Turaka. Turci nasuprot znali su već odavna tajnu, kako se pravi barut a pravili su ga baš godine 1463. na samom bojnom polju — kao što su na njem i ljevali topove — a glasoviti vojskovođa sultana-osvajača Mehmeda II., Mahmud paša Hrvat, naručio je pismom od 19. jula 1463. iz Lepenice Dubrovčanima, da mu pošalju dva kantara sumpora i dva kantara salitre. U Bosni nalazimo prilično često najprimitivnije oblike topa, takozvanu bombardu (njem. *Steinbüchse)*. Prvi njen oblik u XIV. vijeku sastoji se iz dva dijela: prednji širi, t. zv. *trumba,* u koji bi se metala kamena kruglja i stražni, za pola uži i skoro dvaputa dulji i mnogo jače načinjeni, za naboj (t. zv. *cannone)*. Ovaj bi se napunio prahom, začepio drvenim klipom (za to i njem. ***Klotzbüchse)*** a u šire grlo metnula bi se kamena kruglja. U muzejskoj zbirci ima tri topa ove vrsti: jedan sa Kupresa *(tabla II., slika 1.)*, u koga je prednji dio za kamen bio 31 *cm,* stražnji, magazin za prah, 61 *cm* dug, drugi iz hercegova grada Ključa dug 75 *cm,* od čega otpada na magazin 55 *cm* i jedan, jamačno iz grada Vranduka *(tabla II., slika 2.)*, iskopan između Nemile i Hana Begova, u koga je magazin 55 *cm,* grlo 18 *cm* dugo.

Početkom XV. vijeka postaje top veći: prednji dio *(trumba)* se produžuje, stražnji *(cannone)* postaje kraći i približuje se širinom prednjemu i tako postaje tip, što ga Nijemci prozvaše *Haufnütze*[1]). Ovu vrst zastupa u muzeju fragmenat, u koga fali dônji kraj, jer se tu top uslijed eksplozije razmrskao. Dug je 78 *cm* a promjer mu 28 *cm.* Ti su topovi vrlo primitivne konstrukcije, iskovani iz željeza. Cijev *(„die Seele“)* sastoji se od četiri žlijebaste pruge, sklopljene u cijev a pokovane gustim nizom jakih, debelih željeznih obručeva *(tabla II., slika 3.)*. Iz ovih prvih topova bacala su se kamena zrna, koja su pravili posebni kamenari (u dubr. listinama *camenarii)* a nalaze se u Bosni u grohotu skoro svakog sredovječnog grada.

Pod kraj XV. vijeka upotrebljavaju se već topovi, u kojih je cijev srazmjerno prema promjeru dulja a zanimiv primjer ove vrsti je iz grada Počitelja, dug 104 *cm,* slične primitivne konstrukcije jer je tu cijev pokovana nizom širokih obručeva, a sastavci im stegnuti su još posebnim uskim ali visoko izbočenim kolutima *(tabla II., slika 4.)*.

Da su se u Bosni upotrebljavali i iz bronca izljeveni topovi dokazuje ulomak jednog topa za kamena zrna iz Babina sela, koji se ali valjda već za prvog hitca razmrskao, jer je bio pretanko izljeven *(tabla II. slika 7.)*. Masivno od željeza iskovan je mali top iz grada Samobora *(tabla II. slika 6.)* i mali havan, prikazan na istoj tabli u *slici 8.*

---

[1]) Otale današnje *Haubitze* fr. *obus.*

Puška, u dubrovačkim spomenicima *scolpo, scioppo,* spominje se u nas prvi puta god. 1351: *scolpi . . . cum quibus prohici possint sagitamenta et balote cum igne* a iz toga razabiremo, da su se u početku iz pušaka bacale strijele i zrna. Onda kao da je još bila tajna sila, koja goni hitac jer se tu kao motorna snaga spominje vatra *(ignis)* ali doskora se spominje i barut — *pulvis bombardicus,* koji se za rana počeo fabricirati i u samom Dubrovniku. Medu našim spomenicima sačuvala nam se puška u nekoliko primjeraka u svom najstarijem obliku tzv. kükate puške *(Hakenbüchse),* koja se u dubrovačkim spomenicima 1382. zove imenom *bombarda cum crochis.* To je masivna željezna cijev, koja otraga ima tulac, u koji se usadila duga drvena drška (za to njem. *Stangenbüchse*), kojom se upravljalo, dočim je niže grla bila velika kuka, kojom bi se puška zakučila o bedem ili o kaku gredu, da ostane u svom položaju, kada se hitac fitiljem zapali. Muzej posjeduje jedan krasan 93 *cm* dugi komad iz Romanovca kot. Bos. Gradiške *(tabla II. slika 9.),* jedan nešto manji iz Bos. Gradiške i jedan iz Topčića polja kod Nemile, koji valjda potječe iz grada Vranduka. Tri male broncane kükaste puške u zbirci *(tabla II. slika 10.* i *11.,* jedna iz Blagaja, jedna iz Motajice, treća nepoznate provenijencije) manje su (61—50 *cm*) a nasađivale su se u drveni kundak te se njom upravljalo i nišanilo kao današnjom puškom, dočim se i one palile fitiljem. Sve ove puške idu porijeklom u XV. vijek. — — — — — — —

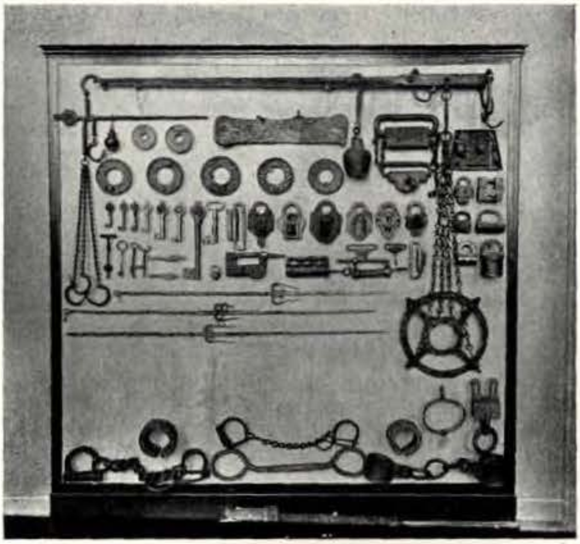

Slika 52. Razno sredovječno željezno oruđe.

U prvim stoljećima srednjega vijeka nije se u Bosni kovao novac, već se trošio strani. Osobito dubrovačka valuta obladala je velikim dijelom bosanskih tržišta a održala se je tu uz domaću i u doba, kada je Bosna kovala svoj vlastiti novac pa sve do u doba turske vlasti. Zato su nalazi dubrovačkih groša u Bosni najobičnije arheološke pojave. U sjevero-zapadnom dijelu bijaše vrlo obljubljen novac hrvatskih kovnica — takozvani banovci *(denarii banales)* — koji su se u velikoj množini trošili u XIII. i u početku XIV. vijeka, uz njih oglajski ili bečki dinar. Najveći poznati nalaz banovaca obreten je baš u Bosni kod Brdara. U XIV. vijeku zamjenjuju banovce ugarski dinari, koji od Ljudevita Velikog pa do u XVII. vijek dolaze u velikoj množini u Bosnu. Francuz Quiclet zabilježio je u XVII. vijeku ove vrsti tudega novca, običajnog u Bosni: njemački *„aslani“* (Löwentaler), lorenski *„teston“*, španjolski talir *(ecu)*, dubrovački *„grossetto“*, a od zlata cekin i madžariju.

Na polju specifično bosanske numizmatike naš je zemaljski muzej polučio uspjeh u dvojakom vidu: u jednom, što se je broj poznatih novaca, što su ih kovali bosanski vladari srednjega vijeka, od osnutka muzeja do današnjega dana gotovo potrostručio a u drugom, što su neki stari nazori o klasifikaciji bosanskih novaca posve promijenjeni te se za neke uvela posve nova determinacija. Na to su nukala dva važna nalaza: jedan iz Vranjske kod Bileka a drugi iz Ribića kod Konjica.

U Vranjskoj nadeno je na okupu 19 srebrenih groša bana Tvrtka a uz to 148 dubrovačkih groša, koji su u reversu (Isus) posve jednaki, ali je u prvih na licu prikazan ban, u drugih zaštitnik Dubrovnika sv. Blaž. Time je uspostavljeno, da je za Tvrtkova banovanja u Bosni vladala ista valuta kao i u Dubrovniku a da su pečati Tvrtkovih novaca pravljeni u Dubrovnikn, tomu ima i arhivalnih dokaza, koji vele, da je pečate za ove novce god. 1365. rezao za bana dubrovački zlatar Radoe.

Nalaz iz Ribiča, obreten je god. 1904. a bilo je u njemu oko 1400 komada, koji su većim dijelom dospjeli u zemaljski muzej, te su zadržani bez iznimke svi tipovi za muzejsku zbirku, koja se time vanredno obogatila. Svi ti novci potječu iz dobe od 1436.—1460. a nose ime kralja Tvrtka ili kralja Tome. Pomnom analizom nalaza i studijama dokumenata dubrovačke arhive, utvrdilo se, da Tvrtkovi novci ne pripadaju Tvrtku I., nego Tvrtku II., što više, utvrdena je činjenica, da je Tvrtko I., koji je kao ban kovao dosta srebrna novca, kao kralj odustao od kovanja vlastitog novca te se zadovoljio, da Bosnom kola i podmiruje promet dubrovački novac. Ta praksa ostala je u krijeposti i za njegovih neposrednih našljednika Dabiše, Ostoje i Stefana Ostojića a tek Tvrtko II. Tvrtković započeo je negdje oko godine 1436. da kuje svoj vlastiti bosanski novac te se time zamjerio i Dubrovniku, čiji je novac, ako ne iz prometa isključio, a ono mu bar otešćao cirkulaciju.

U ovom nalazu bilo je zastupano 114 raznih tipova Tvrtka II. i 43 tipa Tome.

Poprječna težina, pronadena iz velikih serija novaca, bila je u Tvrtka II. 1·76 *g* u Tominih 1·78 *g*. Sva je prilika, da su svi ovi novci neposredno iz kovnice izašli, jer su svi vrlo dobro očuvani, neizlizani, a medu njima je bilo komada sa takim pogrješkama u kovu, da ih ni sredovječna kovnica ne bi dala u promet.

Medu zanimivije pojave u bosanskoj sredovječnoj numizmatici spadaju novci, koji su kovani u Bosni u doba turske vlasti. Imade ih dvije vrsti: srebrne akče i bakreni manguri. Akče su sitni srebrni novci, kovani za raznih osmanlijskih vladara, a zanimive su osobito one, kovane od osvojenja Carigrada u Evropskoj Turskoj. Kada je sultan Mehmed II. osvojio glasovite srebrne majdane u Staroj Srbiji i Bosni nastojala je porta, da rudarstvo još više procvate, nego je prije cvalo. Stoga su rudari — većinom Sasi — sačuvali sve svoje privilegije. Stari saski rudarski zakon ostao je i za turske vlade u krijeposti, dapače sultan

Sulejman Vel. izdao je 943. posebni majdanski zakon, kojim se uređuje i kovanje akči u majdanima u Novom Brdu i Kratovi i drugi jedan, koji je vrijedio za majdane u Kratovi, Sederkisi, Novom brdu, Janjevu, Žežni. Zablani, Blasici, Trijepču, Bosni, Brveniku, Srebrnici i Rudniku. Osim toga imademo od njega mali jedan kanun, kojim se uređuje tehnički postupak u majdanu i jednu opširnu rudarsku kanunamu, koja se u cijelosti skoro osniva na recepciji starog saskog rudarskog zakona: *kanuni Saz*. Jedna od najvažnijih privilegija, što su prvi osmanlijski carevi davali rudarima u srebrnim rudnicima na Balkanu bijaše ta, da su im dozvolili i kovanje srebrnih akča.

Po Sulejmanovom kanunu od god. 943. imalo se od svako 100 drama srebra skovati 420 komada akči, a ovi su se kovali pod strogim nadzorom, gdje se osobito pazilo na propisanu čistoću srebra i zakonitu težinu akče. Taka akča imala je dakle zakonitu težinu od 0·764 *g*, a vrijednost joj je bila prema tome nešto više od 6 helera današnje krunske vrijednosti. Dakako da je fiskus od ovih kovnica uzimao svoj *lucrum*. Od jedne rede *(nobet)*, koja se sastojala od 13.000 drama uzimalo se najprije 65 drama, da se ustanovi čistoća srebra. *Tugradžije*, koji su na novce udarali pečat (tugru) i agardžije, koji su ga varili, dobivali su 120 drama a 880 drama računalo se na razne sitne pristojbe. Od iskovana novca izbrojalo se 420 komada i ustanovilo, da li važe zbilja 100 drama pa se ovaj uzorak pohranio. Država pobirala je osim toga kao taksu za *muhur* (pečat) od jedne rede 3800 akči a u ime poreza imao je vlasnik još da plati od preostalih akči svaku desetu carskom eminu u ime desetine.

Bosanske kovnice, gdje su se kovale akče, bile su u Srebrnici i Čajniču. Iz Srebrnice ima za sada u zbirci akči sultana Sulejmana Velikog i Selima I. a zastupane su godine 918., 926. i 973.; iz Čajniča ima samo Sulejmanovih iz god. 926., 964., 967., 971. i 972.

Osim ovih dospjelo je u Bosnu akči i iz kovnica u susjednim balkanskim zemljama: Novog brda, Ušćupa, Smedereva, Biograda, Resine, Kratova, Kočane, Drinopolja, Filibe (Filipolje).

Natpis na licu Selimovih akči glasi: سلطان سليم خان بن بايزيد خان = sultan Selim han sin Bajazida hana, a na zaličju عز نصره ضرب فى سربرنيچه سنه ۹۱۸ = Umrožalo se! Kovano u Srebrnici godine 918.

U Sulejmanovih novaca glasi natpis na licu: سلطان سليمان شاه بن سليم خان = Sultan Suleiman šah bin Selim han (Sultan Sulejman šah sin Selim hana) a na zaličju novaca kovanih u Srebrnici piše jednako kao u Selimovih, samo što su godine druge, dočim na čajničkim akčama natpis glasi: عز نصره ضرب فى چاينيچه سنه .... = *izze nasruhu! duribe fi Čainiče sene*.... (umnožalo se! Kovano u Čajniči godine ....).

Ako je natpis na dvije akče u zbirci dobro pročitan, imale bi ove osobiti lokalni interes, jer bi bile kovane u Sarajevu, te u numizmatici predstavljaju nešta u literaturi dosele nepoznata. Ove dvije akče kovane su od sultana Selima I. Na licu je isti natpis kao i na ostalim akčama Selimovim a na zaličju عز نصره ضرب فى بوسنه ر ۹۱۸ = *izze nasruhu duribe fi Bosna* r(amazan) 918 (Umnožalo se! Kovano u Bosni ramazana 918.). Bosna, po sredovječnom nazivu Vrhbosna, je stari naziv za Sarajevo a tek poslije ulazi u običaj ime *Bosna-seraj*. Pošto ali pismo na ovim akčama nije baš najpomnije ispisano a još slabije iskovano, moguće je, da se mjesno ime čita i بورسه = *Bursa*, što bi moglo biti stari način pisanja imena grada Bruse.

U Sarajevu kovane su još dvije vrsti novaca. Bili su to bakreni novci, takozvani manguri a kovani su mnogo kašnje. Jedna je kovana godine 1095. po hidžretu za vlade bosanskog valije Ahmeda Osmanpašića a druga g. 1100. po h. za Gazi Husejna Topala.

U obje je na jednoj strani prikazana tugra a na drugoj natpis i to u jedne ضرب فى بوسنه ١٠٩٥ = *duribe fi Bosna 1095*[1]) (kovana u Bosni 1095.) a u druge ضرب فى سراى ١١٠٠ = *duribe fi Saraj 1100* (kovana u Sarajevu 1100.)

Obje vrste bakrena novca kovane su po narodnoj predaji u Sarajevu u takozvanom Oprkanju a izdani pod prisilnim kurzom. Velike ratne nevolje i njihove pošljedice glad i kuga, koje su bile povodom, da su se »mangure« stavile u promet, živo je opisao bosanski kronista fra Nikola Lašvanin u svojoj kronici.

*

Muzejska zbirka posjeduje još jednu zasebnu grupu spomenika, koji idu u ono doba, kada su se bili dugovjeki krvavi bojevi između turskih i austrijskih vojska na našoj razmirnoj Krajini. Ti spomenici su grobne ploče, izvađene iz podnice takozvane Fetije-džamije u Bihaću. Bihać, nekoć slavni kraljevski slobodni grad, koji je od davnine pripadao Hrvatskoj, najdulje se opirao turskoj navali te je na sadanjem bosanskom teritoriju, kada je sve naokolo klonulo, najkasnije podlegao turskoj sili. 19. juna 1592. osvojiše Turci Bihać a prvo što su učinili bilo je, da su župnu crkvu gradsku, sagrađenu u krasnom gotskom stilu pretvorili u džamiju. Grobne ploče, koje su ostavili u podnici a samo im lice okrenuli dolje, smještene su sada u lapidariju zem. muzeja, u uglu lijevo kraj ulaza.

Pokojnici, kojim se s ovim pločama spomen sačuvala, bili su bihaćki građani ali i junaci, koji su zaglavili, braneći grad protiv turskih vojska. Sačuvano je devet ploča, redom ove:

Ivana Vukovića, od god. 1520.; krasnim grbom uriješena, nažalost jako krnjava ploča nekog plemića Jurja od 1560.; plemića Nikole Farkašića, koji je poginuo 1519. u boju za katoličku vjeru; plemića Luke Cvitkovića, bihaćkog suca od 1524.; carskog kapetana u gradu Ripču (»Repats«) Ivana Isačića od 1565.; braće Ivana i Gašpara Kobačića od 1524.; plemića Bernardina Stivkovića, komu je u bitci odrezana glava te mu je samo truplo sahranjeno, od 1523. i napokon grobnice nekog Petra Rebrovića i bihaćkog krojača Luke.

*

U vrtu zemaljskog muzeja pred etnografskim paviljonom smještena je grupa sredovječnih stećaka, u neku ruku malo patarensko groblje, gdje će prolaznik upoznati bar donekle ove specifično bosanske spomenike. Kod dobavljanja i namještanja ovoga «groblja« nije se obzirom na prostor i upravo pregoleme troškove, mogla smjestiti čitava nekropola, koja obiljem gorostasnih monolita čini na gledaoca veliki dojam. Tek je bilo moguće dobaviti nekoliko od najzanimivijih spomenika i tipnih oblika a zbirka, koja je tu započeta, imaće se tek vremenom izgraditi i popuniti, da se stvori bar cjelokupna slika oblika.

---

[1]) Turska godina 1095. počinje 10. decembra 1683. a svršava 7. decembra 1684. dočim god. 1100. počinje 26. oktobra 1688. a svršava 14. oktobra 1689.

Na čelu ovih stećaka stoji golemi spomenik iz Dônje Zgošće, koji je prvobitno stojao na takozvanoj »Crkvini« jedno 2 *km* više današnjeg rudokopa Zgošće kod Kakanj—Doboja. Crkvina predstavlja ruševine starokršćanske crkve, koje još nisu pretražene, ali svakako ide u doba kao i susjedne bazilike u Arnautovićima, Brezi i Dabravini. Spomenik je bogato ukrašen obilnim ornamentima i skulpturama, najljepši dosada obreten komad ove vrste u Bosni a,

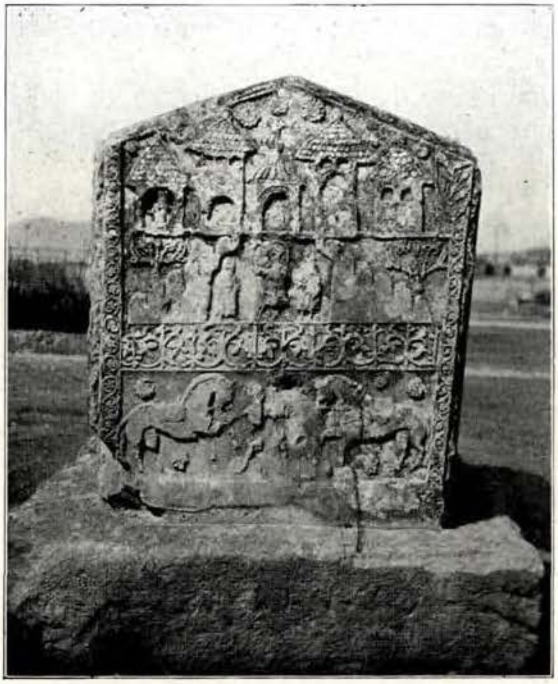

Slika 53. Pročelje stećka iz Dônje Zgošće.

sudeći po bogatstvu izradbe, bio je to grob kojega osobito odličnog velmože, ako nije banov.

Na pročelju spomenika, koji ima oblik ogromnog sarkofaga, prikazan je na strmoj stijeni grad sa kapijom, do nje dvije visoke kule, a na uglovima po dvije manje kule. Pred gradom sjedi »ban« na prijestolu, a do njega lijevo i desno stoje dva »dvoranika«. Na jednoj kuli sjedi na otvorenom balkonu gospođa i gleda napolje.

Ispod ove kompozicije drže dva konjušara dva osedlana konja spremna da ih gospoda uzjašu.

Desna strana prikazuje u dva reda dva prizora: u gornjem četiri mačem i kopljem oružana i oklopljena viteza jaše jedan za drugim na lijevo; u dônjem redu prikazan je lov u šumi. Na jednoj poli kompozicije dočekuje lovac sa napetim lûkom jelena, što mu ga dotjeraše psi, do njega je drugi lovac, koji teškim kopljem navaljuje na medvjeda, za kojim potjeraše kerovi, a na kraju privezana je lancem uz drvo životinja duga repa i pjegava tijela, dakle leopard, koji se u srednjem vijeku upotrebljavao u lovu kao pomagač. Više njega prikazan je letući zmaj. Ovaj lovački prizor odigrava se u šumi, koju predstavljaju tri stilizovana drveta. Na lijevoj strani stećka prikazano je u gornjem redu u četiri polja po dvije stilizovane zvijezde, konstruirane od kružnica, a u petom stilizovano cvatuće drvo, u dônjem, u pet kvadratnih polja, četiri oklopljenika, koji oborenim kopljem jure na lijevo, a u petom polju ih dočekuje vitez okrenut prama njima.

U dnu stećka uriješena je čitava strana sa šest polja sa velikim zvijezdama, konstruiranim od kružnica.

Pojedine dekorativne jedinice ove kompozicije na stećku odijeljene su bogatim, bilo širim, bilo užim ornamentalnim prugama, kojima su motivi vrlo srodni sa ornamentalnim motivima, poznatim nam iz bazilike u Zenici, te idu od prilike u XII. vijek. Uz ove romanizujuće motive nalazimo ali i geometričke, koji predstavljaju refleks domaće narodne umjetnosti a osobito stilizovane cvjetove, kojim se ispunjuju pomanje praznine u poljima. Ovaj se motiv sačuvao do današnjega dana u Bosni na drvenim rezbarijama, osobito na pločicama, kojim bi se iskitili dolafi, gdje su zamijenili orijentalne motive, kojima se narodni umjetnik nije znao posvema prilagoditi.

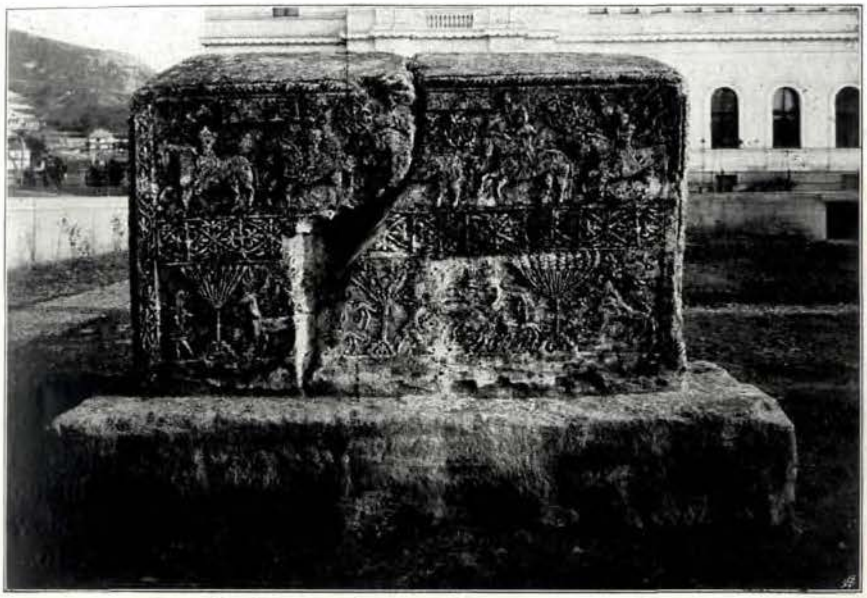

Slika 54. Desna strana stećka iz Dônje Zgošće.

Od heraldičkih motiva nalazi se samo krin u polju lovačke scene. Njega sretamo na grbovima bosanskih vladara vrlo često i on nas možda upućuje na vezu sa kojim pretećom bosanske vladalačke dinastije.

Pred ovim krasnim dokumentom jednog osebnog odsjeka starobosanske umjetnosti stoji lijepi, gore četverasti, dolje osmouglati obelisk iz iste Crkvine u D. Zgošći. I on je bogato ornamentiran, ali na njem prostonarodni geometrijski motivi, kružnice, cvjetovi, spirale, uzičaste pruge i t. d. posve zamijeniše bogatu ornamentiku naših bazilika. Kao figuralne prikaze ističu se na jednoj strani dvije ribe, kojima su samo konture uparane. Gornji rub opasuje naokolo uska pruga sa natpisom, koji je a   ve oštećen tako, da se može samo po gdjekoje slovo razabrati.

Skoro tri vijeka mlađa je grupa od tri stećka, dobavljena sa Vlađevina (kotar Rogatica), koji su bili biljezi na grobovima Vlatka Vlađevića, jednog od najodličnijih dostojanstvenika bosanskih pod kraj XIV. vijeka, njegovog vojvode Miotoša i sina mu Stjepka.

Skulptura, osim primitivnih spirala na stećku Stjepkovom, tu nema, ali ih nadomješćuju natpisi od kojih je Vlatkov osim sadržaja zanimiv i stoga, što slova teku naopakim redom od desna na lijevo.

Natpisi se čitaju:

1. *† V'ime oca i sina i sve(ta)go d(u)ha. Ase leži Vlatko Vla(đe)vić, koi ne molaše niednoga čoveka tak' mogna a obide mnogo zemle a doma pogibe. A za nim' ne osta ni sin' ni brat'. A nan' usiče kami negov' voevoda Miotoš s Lužica božiom' pomoćju i kneza Pavla milostoju, koi ukopa Vlatka pomenu b(o)ga.*

2. *† V' ime oca i s(i)na i sveto(ga) duha. Se leži voevoda Miotoš svoim' (s)inom' Stjepkom svomu g(ospo)d(i)nu Vlatku Vlađeviću kon' nogu, koi mu posluži živn a mr'tva pobiliži bozi(o)m' pomoćju i kneza Pavla milostiju. I sekopan je na pleme(ni)tom'. I pravi voevoda Miotoš'. I mnogo ot moe ruke na zemli bi a ja ni ot (me)ne nikor' ne bi mr't'v' ne (da)h ga ubit (?).*

Nije ovdje mjesto razlagati pobliže znamenovanje ličnosti, koje se u napisima spominju, tek neka bude dosta, upozoriti, da je Vlatko u građanskim trzavicama, koje su završile 1404. svrgnućem kralja Ostoje i izborom Tvrtka II., važnu ulogu kao zastupnik interesa vojvode Pavla Radinovića. Kao arheološki kuriozum spominjem još, da je glasoviti putopisac Benedikt Kuripešić, koji je 1530. s poslanstvom kralja Ferdinanda putovao u Carigrad, spomenike na Vlađevini vidio i pročitao te izdao njemački prijevod, koji se ali vrlo bitno udaljuje od originalnog teksta.

Pred spomenicima iz Zogošće smještena je kamena stolica iz Hodova u dolini Bregave niže Blagaja, čiji smo natpis spomenuli u zbirci pod br. 16. Drži se, da je to bila stolica hercega Stjepana, na kojoj bi sjedio, kada bi narodu krojio pravdu, a to je vjerojatno, jer je nađena nedomak Blagaja grada, gdje je herceg često stolovao i redovito sprovodio vrijeme uskršnjega posta.

Grupu sredovječnih spomenika popunjuju dva obeliska iz dobe turciziranja Bosne. Jedno je nišan Mahmuta Brankovića iz Brankovića (kotar Rogatica), potomka despotske kuće. Natpis na njemu citirali smo uz ostale pod br. 30. Lav više natpisa je grb despotske kuće Brankovića, koji nam je poznat i na pečatima i na novcima despota Đorđe. Ostale strane nišana prikazuju polumjesec opasan sa tri kruglje i gore kružnu plohu, otraga dugačko okomito koplje a na četvrtoj strani topuz.

Prama njemu stoji nišan, koji je u obliku i ornamentici skoro posve jednako izrađen a natpis glasi:

Asi e bilig' počtenoga viteza voevode Radivoja Oprašića. Doklje bih' počteno i glasito prebih' i legoh' u tuđoj zemli a bilig mi stoi na baštini.

Nišan nalazio se u Oprašićima, sat hoda sjeverno od Brankovića. Lav na njemu i ostala sličnost u obliku i ornamentici sa nišanom Mahmuta Brankovića upućuju na to da je oba kamena isklesao isti majstor i da je i vojvoda Radivoj bio valjda roda Brankovića, dok se služi istim grbom.

Кратак вођа кроз минералошко-геолошко-палеонтолошке збирке б.-х. земаљскога музеја.

Пише

Др. **Фридрик Кацер (Katzer)**.

Хисторијски пријеглед.

Садашње познавање минералогије и геологије Босне и Херцеговине, што нам га предочују и доказују збирке земаљског музеја, успјех је истраживања посљедњих десетгодишта. Ова, понајприје дакако само дјеломична истраживања започеше године 1836., кад је оно одлични геолог Ами Буе (Boué) (родио се 1794., а умро 1881.) пошао на свој далеки пут у тадашњу европску Турску, који га је довео и у Босну и Херцеговину, чији је геолошки састав он као први у опћенитим потезима углавио. Своја је опширна опажања касније удесио према напретку геолошке знаности, нарочито алпској геологији и саставио год. 1880. на темељу овог новог схваћања геолошку слику Босне, која се веома јако приближује истинским одношајима.

Ови су радови Ами Буеа били главни темељ геолошког прегледног снимања, које су на понуку Фрање пл. Хауера одмах иза окупације, год. 1879. извели геолози ц. кр. државног геолошког завода у Бечу: Е. пл. Мојсисовић (Mojsisovics), Е. Тице (Tietze) и А. Битнер (Bittner) уз судјеловање Ц. М. Паула и Ђ. Пилара. Резултати овог снимања, сабрани у »Grundriß der Geologie Bosniens und der Hercegovina« са припадајућом картом у мјерилу 1 : 576.000, које су дјеломице и М. Најмајр (Neumayr) те Ц. пл. Џон (John) обрађивали, остадоше надаље најглавнијим изворима поуке о геолошким одношајима земље.

До конца 19. стољећа напредовало је затим геолошко познавање Босне и Херцеговине само у појединим стварима, нарочито у савезу са рударским истраживањима, која су око половице 80. година живахно започела и у којима су били учесницима у главноме Б. Валтер (Walter), Хенрик барун Фулон (Foullon), Ф. Пех (Poech), А. Рикер (Rücker) и В. Радимски (W. Radimský). Овај посљедњи, у оно вријеме рударски сатник за Босну и Херцеговину учествовао је, иза како је заслугом данашњег интенданта, одјелног предстојника Косте Хермана (Hörmann) и неколико пријатеља његових године 1885. било основано музејско друштво, одмах у радовима његовим и развио, уз дјелотворну припомоћ садашњег рударског равнатеља Е. Ворличека, успјешно дјеловање у сабирању тако, да се с правом може назвати утемељитељем минералошко-геолошких збирака [1]).

Истина већ је одмах иза окупације тадашњи земаљски поглавар, војвода Виртемберг (Württemberg) наредио, да заповједништва војничких постаја припошаљу камења из свих котарева земље, и положио тиме темељ геолошкој збирци од бар неке информативне вриједности; но ипак се имало захвалити настојању Радимског и његовог насљедника садањег дв. савјетника у м. Гримера, да је минералошко-геолошка збирка, која је свега у свему имала 458 предмета, кад је наскоро године 1888. земаљска управа преузела музеј од друштва, што га је основало, већ за идућих 5 година било увећана на 4011 предмета.

У годинама, што су прошле, до пресељења у нову палачу умножиле су се иза тога минералошко-геолошке скупине само релативно незнатно, јер им препуњене недостатне просторије у старој музејској згради нијесу допуштале, да се опсежније усавршe. Истом сада, кад имаде довољно просторија на располагању, може се посветити цијела пажња суставном уређивању збирка, у којем је погледу од велике предности, нарочито та околност, што према нагодби бос.-херц. земаљски геолошки завод, који од конца 90. година постоји у Сарајеву, предаје највриједнији дио својих примјерака музеју. Будући да је главна задаћа поменутог земаљског завода ново геолошко снимање цијеле Босне и Херцеговине и уз то посебно истраживање корисних лежишта руда, те будући да се код ових опсежних радова сабиру минералошки и геолошко-палеонтолошки примјерци постепено у свим дијеловима земље, како ће се то у сличној складнијој савршености једва опет када моћи учинити, расту непрестано минералошко-геолошке збирке земаљског музеја добивањем знатног дијела ових примјерака, што им осигурава за цијелу будућност њихову важност као основа за сравнивање даљних истраживања. Постојећа заједничка управа земаљског геолошког завода и минералошко-геолошког одјела музеја омогућује поврх тога у међусобну корист обају знанствених завода, да се специализира сабирно дјеловање, које се може да прилагоди сврси суставног попуњења скупина. Тиме ће се свакако олакшати, да се постигне узвишени циљ, да се збирке уреде по могућности најузорније у савршености и поуци.

Раздиоба збирака.

Минералошке, геолошке и палеонтолошке збирке смјештене су сада у четири просторије.

Прва просторија, отворени тријем напроти главном улазу у придворју, између обају крила природословне зграде, од којих лијево припада геологији а десно животињству, сачињава у неку руку свезу између палеонтологије и животињства. Она је у главноме посвећена субфосилној и фосилној квартерној фауни Босне и Херцеговине, са особитим обзиром на наласке у шпиљама.

Друга дворана (лијево од придворја) припада геологији. Она обухваћа опћу стратиграфију и палеонтологију као и специјалну стратиграфију и палеонтологију Босне и Херцеговине.

---

[1]) Слике Буеа, пл. Хауера, Радимског и некојих других истраживача заслужних по геолошко-палеонтолошко испитивање земље прибите су у геолошкој дворани.

Трећа дворана, која се на ову надовезује (дворана са галеријама) посвећена је минералогији и садржи опћу минералошку скупину и збирку минерала Босне и Херцеговине, између којих је у средини постављена збирка метеорита.

Даље слиједећа четврта дворана (дворана са ступовима) обузима опћу петрографију као и камење Босне и Херцеговине те овоземске рудаче.

Како се види, разређено је све тако, да се у трима главним дворанама босанско-херцеговачке збирке непосредно једна на другу надовезује, чиме је омогућен јединствен цјелокупни пријеглед геологије, минералогије и познавање лежишта земље.

Простором ограниченије опће збирке достатне су за сада за пријеглед стратиграфске, минералошке и петрографске систематике те као темељ за успоређивање домаћих збирака, стално се али примјерено допуњују. У главноме се иде за тим, да се умноже ствари, које потјечу са Балканског Полуотока изван Босне.

Кратак пријеглед геолошког развоја земље.

Ради лакшег оријентирања у стратиграфско-геолошким збиркама уврстићемо овдје кратак пријеглед геолошког развоја тврде земаљске коре.

Камење, од којег се састоји тврда кора земаљска, у главноме је двојако: 1. примарно камење, које је произашло скрутнућем из првобитно ужареног текућег стања; и 2. секундарно камење, које је постало механичким снашањем, н. пр. водом или вјетром, или кемичким таложењем. Примарно скрутнуто камење је громадасто, а секундарно таложно камење понајвише услојено. У ово су посљедње често уклопљене окаменине (фосили), наиме каменом масом искалупљени, или како се кратко вели: »окамењени« преостаци биљака и животиња, које су једноћ оживљавале земљу.

Цијело наше геолошко рачунање времена, које није апсолутно већ само релативно, почива искључиво на таложном камењу. Што су млађе таложине, то су сличнији у њима садржани остаци животиња и биљака садашњој фауни и флори, дочим су у старијим таложинама уклопљени одавна већ изумрли од данашњих многоструко различни облици биљака и животиња, које су али биле у свакој геолошкој добној периоди на цијелој земли и ако неједнаке, а то ипак толико сродне, да се сада може према томе одредити подударање дотичних слојева по старости.

На тај су начин биле таложине земаљске коре рашчљањене по вертикалном просторном раширењу својем у низ слојних редова, обиљежених јединственом фауном или флором, у такозване формације (или системе), од којих се опет свака дијели у одјеле (или спратове), који се са своје стране састоје из степена (етажа), ови из појасева, а ти коначно из појединих слојева. Више се формација напротив са сродном фауном и флором, које се једна на другу надовезују, спаја у веће јединице, скупине.

И по релативном трајању времена, што је било потребно за њихов постанак, даду се таложине земаљске коре рашчланити.

Вријеме, у којем је постала једна скупина формацијâ, називају геолошком ером или добом; појединој формацији одговара по времену геолошка периода, спрату епоха а код степена се говори једноставно о његовој старости.

На темељу ових основних појмова састављен је слиједећи табеларни пријеглед геолошког рашчлањења земаљске коре и реда формација у Босни и Херцеговини, који почиње са најмлађом и иде до најстарије.

Табеларни пријеглед

слиједа и развоја формација од најмлађе до најстарије.

Рашчлањење			Опћи карактер животињства и билинства на земљи	Заступање и обиљежје појединих формација у Босни и Херцетовини
Скупина	Формација	Одио (спрат)		
Кенозојска скупина или доба	Квартер	Алувиј (холоцен садашњост)	Садашње животињство и билинство. Неке је животиње човјек готово истријебио, а многе друге припитомио.	Ораница, ријечне наплавине, наслаге пијеска, седра и друге садашње творевине. Јелен, дама, лос, козорог и др. бивају потискивани из земље. Млађа камена доба, бронцана и жељезна доба. Сојенице.
		Дилувиј (плистоцен)	Доба мамута, вунастог носорога, шпиљског медвједа, горостасног јелена и т. д. Прво сигурно појављивање човјека у Европи. Ледено доба.	Само копнене творевине: старији шљунак, дијелом конгломерати, иловача и лес (Löß). Стара седра. Наслаге ледене добе (ератичко кршје). Мамут и шпиљски медвјед јако раширени. Културни остаци старије камене добе нијесу доказани, те изгледа, да се човјек у старијем дилувију немајући по свој прилици одговарајућих животних увјета, није задржавао у Босни.
	Терцијар	Плиоцен	Животињство се знатно приближује данашњем. Посљедњи мастодонти, први слонови, *Dinotherium* изумире. — Да ли је било на свијету човјека није још доказано. Поднебље је било топло умјерено.	Само копнене и бракичне творевине. Пјешчењаци, пијесак, лапор и сивица. Моћна лежишта лигнита (Тузла). Фосилна флора старијег биљега него ли у средњој и сјеверној Европи, што говори, да је овдје било топлије поднебље.
		Миоцен	Родови сисаваца се веома умножавају. Прво појављивање антропоморфних мајмуна. Субтропско поднебље.	У миоцену превлађују морске творевине, одговарајући II. медитеранском степену бечке котлине, поглавито сарматским и литавским слојевима и такозваном шлиру (Schlier). Правог морског I. медитеранског степена чини се да нема.
		Олигоцен	Копнена и слатководна фауна је дијелом тропска. Јако су раширени: *Paläotherium, Antracotherium, Anoplotherium*. Пошљедњи нумулити.	У доњи миоцен пада дјеломице развитак многобројних овоземских наслага мрког угљена, од којих се велик број почео стварати већ у олигоцену, јер су Босна и Херцеговина биле у олигоцену и доњем миоцену (олигомиоцену) посвема или скоро посвема копно. Фосилна фауна и флора не разликује се знатно од оне у средњој Европи.
		Еоцен и палеоцен	Више животиње, међу којим сисавци већ играју важну улогу, показују многе скупне типове те имаду исто тако као и ниже животиње тропски и субтропски биљег. Највећа раширеност нумулита и алвеолина.	Само морске творевине и то: горњи и средњи еоцен понајвише вапненци (нумулитни и литотамнијски вапненци, дијелом и корални и алвеолински вапненци) и лапор са обилном фауном, а доњи еоцен понајвише творевине такозвани флиш (Flysch) и пјешчењаци. Фауна и флора обилују локалним типовима, иначе се подударају са оном у средњој и јужној Европи.

Рашчлањење			Опћи карактер животињства и билинства на земљи	Заступање и обиљежје појединих формација у Босни и Херцеговини
Скупина	Формација	Одио (спрат)		
Месозојска скупина или доба	Креда	Горња креда (сенон, турон, ценоман)	Амонити и белемнити изумиру. Плазавци се почињу у великом броју развијати, нарочито огромни летећи плазавци. Показују се најстарије змије а птице и сисавци се већ појављују у многим врстама.	Петрографски карактер поглавито је двојак: вапновит и псамитичко-шкриљав. Фауна је аналогне нарави као иначе у јужној Европи. У Херцеговини се показују у најгорњем одјелу погдјегдје бракични вапненци са ***Stomatopsis*** (Косина слојеви); осим тога понајвише плитководне творевине: рудистни и хипуритни вапненци и лапор (госавски слојеви). У Босни припада горњој креди понајмање један дио значајних слојева, раширених у сјеверној половини њезиној, који се састоје из туфитских пјешчењака и кременитих радиоларита.
		Доња креда (галт, неоком)	Амонити почињу закржљавати, што се види по многим размотаним облицима. У великом броју се развише рибе коштуњаче а репаши се почеше појављивати.	Изгледа, да је доња креда само вапновите нарави. Сиви и шарени, плочасти шкриљави вапненци, дијелом са уложеним кременастим куглама превлађују. Само морски развитак. Реквијенијски и орјитолински вапненци су у Босни, а плочасти вапненци са отисцима риба у Херцеговини понајвише раширени. По П. Опенхајму (Oppenheim) би требало и вапненце на елипсактинијама овамо уврстити.
	Јура	Горњи јура или малм	Главни развој диносаурија; појављују се гуштери и жабе, као и прве птице *(**Archaeopteryx**)*. Амонита имаде особито много, белемнити западају.	Чини се, да је горњи јура само морске нарави и искључиво вапновит. У колико вапненци са елипсактинијама, раширени поглавито у западној Босни и у Херцеговини, већ не припадају креди, како је горе споменуто, одговарају они горњем дијелу малма (титона). Аптихни вапненци Мајевице и црвени корални те криноидни вапненци подручја Криваје су сигурно малм.
		Средњи јура или догер	Главни развој белемнита. Први лептири.	До сада још није сигурно доказан, те у случају, да га икако имаде, само је веома мало раширен.
		Доњи јура или лиас	Амонити су јако, а белемнити слабије раширени. Прве сипе се појављују. Главни развој ихтиосаурија и плезиосаурија.	Развитак само морски, поглавито вапновит, али и лапораст и пјесковит. На граници према догеру се налазе лапорасти фукоидни вапненци, крај Кралупа код Вареша са амонитима, које вапненце криво сматрају подином тамошњег лежишта жељезне рудаче. Старији су вапненци са ***Lithiotis*** у јужној Херцеговини и вапненци са амонитима код Гацка.
	Тријас	Горњи тријас	Врсте амонита се знатно умножавају. Доба цвјетања халобија. Први белемнити, први кукци, корњаче и летећи плазавци. Први се сисавци појављују.	Горњи тријас показује морски и бракични развитак: вапненци и доломити са меголотодонтима, лапор. Посљедњи садржи код Ластве угљена, и одговара по прилици раиблским слојевима. Сва су три алпска степена: рет (Rhaet), норички и карнијски степен, аналогно као у Алпама заступана.

Рашчлањење			Опћи карактер животињства и биљства на земљи	Заступање и обиљежје појединих формација у Босни и Херцеговини
Скупина	Формација	Одио (спрат)		
Месозојска скупина или доба	Тријас	Средњи тријас	Тетракорали почињу изумирати а хексакорали цвјетати. Школькаши почињу превлађивати раменаре. Главно раширење амонита са посебним сутуром са седлом на цијелом рубу и фино пиласто назупчаним лобама цератити. Први ихтиосаурији.	Само морски развитак. Горњи ладински и дôњи анисијски степен су аналогно као у Алпама вапновити, а особито је значајан дôњи одио са ***Ceratites trinodosus*** горњег анисијског степена, односно алпског љуштурног вапненца, као црвени вапненци са главоношцима, а напосе птихитима (Хан булошка фација), који су код Вареша претворени у жељезну рудачу.
		Дôњи тријас (шарени пјешчаник)	Нижа је фауна оскудна и имаде дијелом палеозојско обиљежје ***(Bellerophon)***. Гмазови почињу цвјетати.	Морске плитководне творевине, шкриљави вапненци, шкриљавци и пјешчењаци, идентичне су са алпским верфенским слојевима, са којима се фауна потпуно и подудара. Раширен је по цијелој земљи и увијек је свагдје темељ триаса. Права подина варешких рудних лежишта.
Палеозојска скупина или доба	Перм	Горњи и дôњи перм	Табулати назадују а триболита нестаје. Амонити, цаклољускаре ***(Ganoidei)*** и стегоцефали се почињу у великом броју развијати. У флори превлађују конифере и гингкоацеје.	Дијелом копнене творевине (понајвише пјешчењаци, конгломерати), дијелом морског поријекла (белерофански вапненац). Пјешченасту фацију је тешко разлучити од верфенских слојева па и дôња граница према карбонским пјешчењацима ријетко је оштра. Флора и фауна су оскудне.
	Карбон	Горњи карбон	Фораминифере ***(fusuline)*** се први пут у великом броју појављују; од копнених животиња први кукци и пауци, као и први четвероноzи хрптеничњаци ***(stegocefali***, гмазови). У флори се почињу показивати голосјемењаче.	Како копнене творевине (пјешчењаци), тако и морске наслаге (брусиловци, вапненци, кремено камење). Флора и фауна су оскудне. Није продуктиван т. ј. нема доста дебелих слојева угљена.
		Дôњи карбон	Трилобити се приближују своjем концу. Број наутилоида се умањује. Посљедње рибе оклопњаче. Флора састоји само од тајноцвјетака, нарочито од папратњача ***(Pteridophyta)***.	Привидно само морски развитак: брусиловци и вапненци са ***Phillipsia, Goniatites, Productus*** и т. д. Не садржи угљена.
	Девон		Доба цвјетања риба оклопњача, прве рибе са плућима.	Није сигурно доказан.
	Силур		Главни развитак тетракорала и табулата, трилобита и наутила.	Изгледа, да га у Босни и Херцеговини нема.
	Камбриј		Почетак расцвјета трилобита.	Исто тако га нема.
Архајска скупина или доба	Еозојско или протерозојско и азојско горје		Почетак живота на земљи. Мора и прве таложине се стварају на скрутнутој кори земаљској (гранит).	Шкриљаво кристалинско камење (гнајси, тињчеви шкриљавци, филити) Босне, које је у петрографском погледу једнако правом архајском камењу, изгледа, да је постало метаморфозом из палеозојских, евентуално еозојских таложина. Ми их за то означујемо привидно архајским.

Поједине просторије збирака.

1. Дворана код вестибула.

Ова просторија (напроти улазу) садржи осим у лијевом средњем изложном ормару (I.) постављених одљевака дôње чељусти од *Dinotherium Bavaricum* Meyer као и горње чељусти и више краљежака од *Mastodon Pyrenaicus* Lartet, чији су оригинали нађени у Штајерској [прво код Виса (Wies), а посљедњи код Обертифенбаха (Obertiefenbach) код Феринга (Fehring)], остатке кичмењака, који потјечу искључиво из квартера: дилувија и алувија Босне и Херцеговине, даље (у зидном ормару II.) творевине сиге и наласке костију из неколико од изванредно многобројних шпиља у овим земљама.

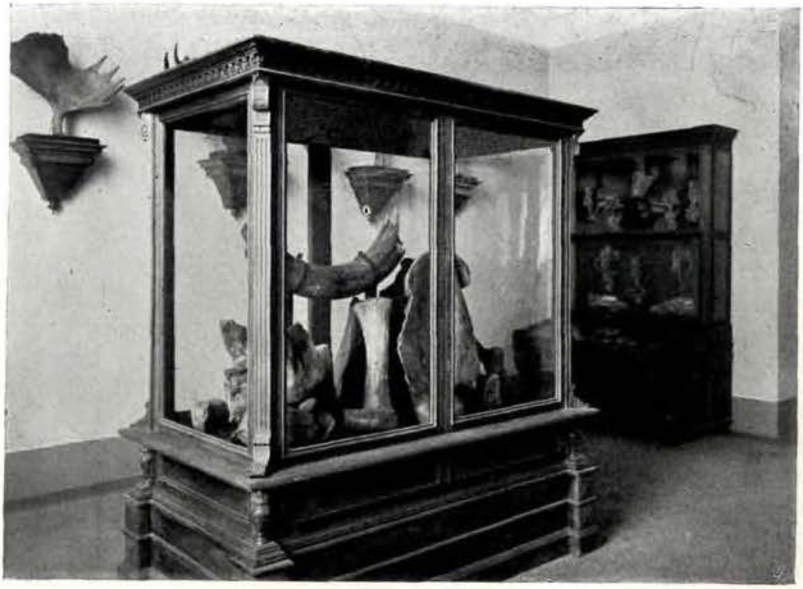

Слика 1.
Поглед у палеонтолошку дворану 1. код вестибула. У средњем ормару: остаци костура мамута; у зидном ормару: остаци шпиљског медвједа; на зидним подставцима роговље лоса.

У десном средњем ормару (II.) изложени су само остаци костура од мамута *(Elephas primigenius* Blbch.). Овај слон, који је био снабдјевен густим, дугодлакавим крзном, изгледа да се је раширио у средњу и западну Европу из ледених степа Сибирије, гдје је у чопорима живио и гдје су већ опетовано нашли смрзнуте у леденом тлу, са месом, кожом и длаком потпуно сачуване љешине његове. Чини се, да се је на Балканском полуотоку, који је био у дилувију јако покривен леденим пласинама, раширио до Грчке.

У Босни свакако припада мамут чешћим појавама дилувијалне фауне. Готово сви остаци, за које се до сада сазнало, потјечу из дилувија Саве и великих притока њезиних: Уне, Врбаса, Босне и Дрине. Досада су али нађени само поједини дијелови костура: кости, кутњаци те комади од кљова и то како при искапању тла близу обале, тако и у самом ријечном кориту, одакле их не ријетко при риболову ваде мрежама.

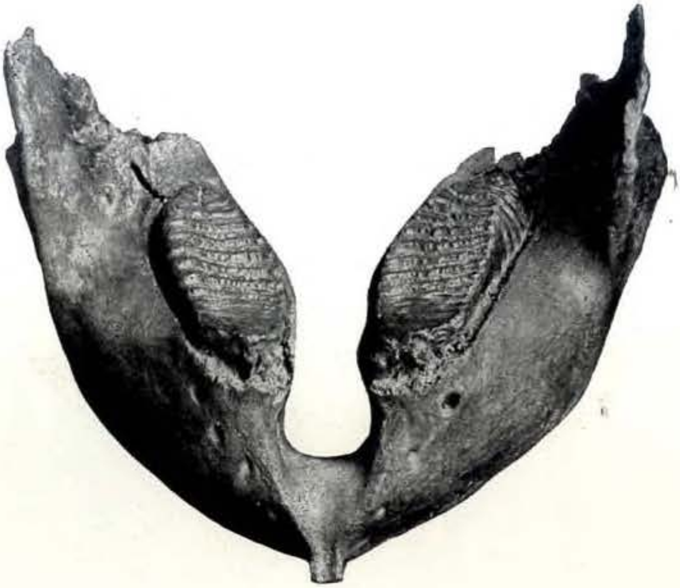

Слика 2.
Дôња чељуст мамута из дилувија Саве.

Од изложених остатака нарочито је истакнути добро сачувану дôњу чељуст млађег индивидуа (слика 2.), даље моћну лопатицу, краљежак и поједине кутњаке (неколико их имаде и у средњем ормару I.), који потјечу из Бос. Градишке, затим кости од удова, наводно из Зворника, као и комаде кљова из Бос. Дубице и Бос. Шамца. Први, у средини ормара постављени остатак кљове дуг је готово 1 метар, али је ипак само по прилици четвртина цијелог зуба. Према горе и напоље јако завинуте кљове мамутове досизале су наиме код нај-

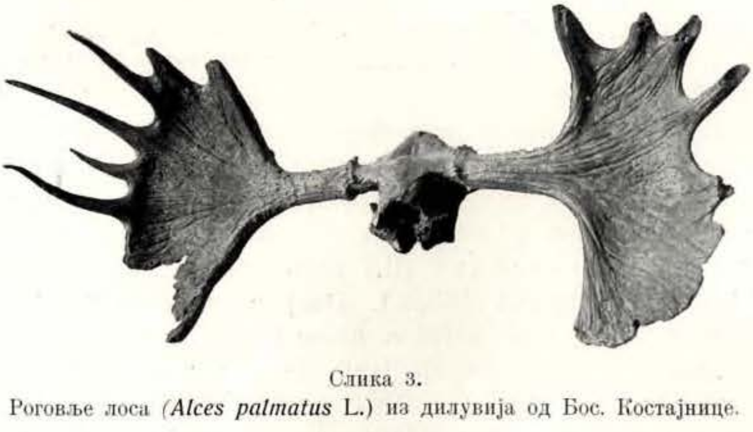

Слика 3.
Роговље лоса (*Alces palmatus* L.) из дилувија од Бос. Костајнице.

рећих животиња дуљину од 4 до 5 *м* а тежиле су често више од једне метричке центе. Много је хиљада пари било у Сибирији извађено и донесено у трговину слонове кости. Комади али, које налазе у Босни, редовито су кредасти и тако крхки, да се жалибоже већ при наласку обично раскрше. И кутњаци су каткада у овако мањкавом стању сачувани. (Један је комад изложен.)

Од зидних ормара садржи онај, што се налази десно од улаза (III.), искључиво остатке костура од медвједа *(Ursus)* и то горе само лубање, а доље остале дијелове костура. Посљедњи потјечу готово скроз из шпиље Мегаре код Ивана у Херцеговини и то, како то показује разнолико сачување и обојење, из двију различитих тавана тамошњег лежишта костију. И већина лубања је оданле, неколико их али такођер имаде из других налазишта.

Медвјед, који још данас у земљи раштркано живи, припада најобичнијим појавама дилувијалне фауне Босне и Херцеговине, нарочито шпиљске фауне.

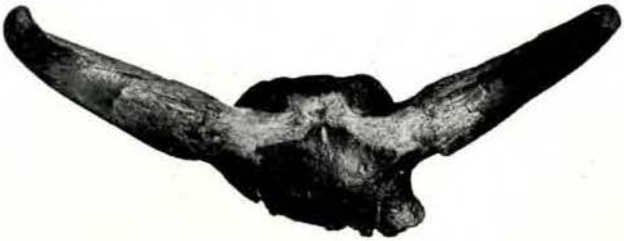

Слика 4.
Лубања бизона *(Bison priscus* H. v. Mey.) из наплавина Саве код Бос. Градишке.

Не ради се али при томе никако увијек, дапаче можда ни претежно о правом шпиљском медвједу *(Ursus spelaeus* Blumb.), који је иначе био у млађем дилувију изванредно раширен те био значајан сувременик мустеријског човјека, већ, како се чини, чешће о облику, који је близу сродан сада живећем смеђем медвједу *(Ursus arctos* L.). Тачнијих студија о томе још нема.

Од изложених лубања су обје, које се налазе доље, спомена вриједне, јер још показују дијелове сигастог покрова, испод којега су лежале закопане у сигиној шпиљи.

У зидном ормару (IV.), који се налази напроти, изложено је роговље заступникâ рода јелена *(Cervidae):* племенитог јелена и лоса, којих додуше већ имаде у дилувијалним наслагама Босне и Херцеговине, који су али у овим земљама били раширени у главноме у ранијој хисторијској доби све до садашњости, дочим је друго роговље, међу овим некоји красни примјерци, постављено на подставцима на обима покрајним зидовима.

Племенити јелен *(Cervus elaphus* L.), којега дан данас више нема у Босни и Херцеговини, живио је овдје још прије мало преко 100 године привидно у знатној множини. Субфосилних дијелова костура, нарочито појединих одбачених рашља налазе пригодом у свим дијеловима земље. Роговље на лубањи је али ријетко. Такав један красан примјерак стоји на подставку у средини лијевог зида; одломак једног другог изложен је у зидном ормару IV. Старији остаци од јелена, исто тако понајвише комади роговља, припадају различитим одликама, које подсјећају на плиоценске врсте. (Н. пр. десна рашља на првом подставку лијевог зида припомиње на *Cerv. tetracerus* B. Dawk.)

У млађим дилувијалним културним слојевима (неолитској доби) прилично су раширени обрађени, расцјепљени и паљени комади јелењих рогова. Неколико такових налазака из Кључа, Приједора и др. изложено је у зидном ормару VI. Без сумње је неолитски човјек и у Босни, исто тако као и другдје веома радо ловио јелена.

Лос (*Alces palmatus* L.) је био судећи према томе, како се често налази његово роговље, јако раширен у каснијој дилувијалној доби у Босни. (Слика 3.).

На зиду десно од улаза на средњем подставку види се лијепо роговље на лубањи из дилувија Уне код Бос. Костајнице као и поједине лопатице од роговља исто тако оданле и из напловине Саве код Бос. Градишке. И ***Alces palmatus*** као и племенити јелен су становници шумски за разлику од старијег дилувијалног ***Alces latifrons*** Johns и горостасног јелена (***Cervus euryceros*** Aldr.), који се сматрају правим становницима степа или пусте те који још нијесу сигурно доказани у Босни.

У зидном ормару V. (на лијево од IV.) изложени су остаци од говеда, које је такођер у великом броју учествовало у дилувијалној фауни Босне и Херцеговине и то са двјема својим и другдје у дилувију удомаћеним врстама: ***Bos primigenius*** Boj. (тур) и ***Bison priscus*** H. v. Mey. (бизон), од којих прву код нас много рјеђе налазе него ли другу. У Угарској је тур живио, како је то доказано, до 14. стољећа као дивљач уз припитомљено домаће говедо, које од њега води поријекло, што је по свој прилици био случај и у сјеверној Босни. Много више рашириеног бизона (којему су дан данас ближе сродни американски биволи литвански тур), изгледа, да су много ловили у бронцаној и жељезној доби.

Изложена су два дијела чела од лубања бизона, који носе ваљкасте, према горе и напоље наперене јаке рогове. Мањи примјерак (горе) потјече од младе, а већи (доље, види слику 4.) од старе животиње. Оба су ова остатка извадили рибари код Бос. Градишке из Саве.

Други су остаци смјештени унаоколо, нарочито поједини рогови од бизона из Бос. Градишке, Калесије код Зворника, Каока код Прњавора те кости од ногу; надаље лопатица и тибија од ***Bos primigenius,*** обје из Саве код Бос. Градишке.

Зидни ормар VI. (лијево од улаза) садржи, како је горе већ споменуто, у лијевој половици горњег дијела комаде рогова и костију, које је прехисторијски човјек обрадио и који су му служили као оруђе; у десној половини творевине сиге (мосури и чуњеви, или сталактити и сталагмити) из красних шпиља. Избор субфосилних и данашњих костију, које се често налазе у овим шпиљама те за које невјештаци обично погрјешно држе, да су дилувијалне, састављен је у витрини дôњег дијела ормара.

2. Геолошка дворана.

Ова је дворана, која обухвата стратиграфско-палеонтолошке збирке, тако уређена, да су, почињући од улаза, први изложни ормари посвећени опћој збирци, а они, који слиједе даље босанско-херцеговачкој збирци. (Види слику 5.)

Опћа збирка обухвата претежно прве три средње витрине (1., 2., и 3.) и први високи зидни ормар (8., којеме ће касније придоћи још један даљњи). Главна је сврха њезина, да изнесе проводиче из свих формација и тиме уједно предочи развој њихов у разним земљама свијета, нарочито и колико су они типови за успоређивање. У том се погледу имаде још много којешта усавршити при чему ће се особито настојати око тога, да се по могућности што више предмета прибави са Балканског Полуотока изван Босне, што је за наше земље ради сравнивања од велике важности.

Слика 5.
Поглед у геолошку дворану (2). Сприједа опћа збирка; отрага стратиграфско-палеонтолошке збирке из Босне и Херцеговине.

Изложба почиње у првој средњој витрини (I.) код улаза са палеозојским формацијама: камбријем, силуром, девоном, карбоном и пермом, које су у одјелима изложних ормара, начињеним насађеним оквирима, пораздијељене тако, да се идући с лијева на десно увијек долази из старије формације у млађу.

Ово начело разређења вриједи за цијелу дворану.

Камбриј и силур су заступани поглавито са окаменинама из Ческе, исто тако дјеломице девон (у вапновитом развитку), у осталом али особито са типовима из рајнског развитка. Овдје су уврштени и некоји комади из девона код Цариграда. Морски карбон и перм представља за сада само мало проводича. Обилније су заступане карбонске и пермске копнене наслаге, т. ј. у обртном погледу тако важно камено-угљено горје, при чему свакако предмети из Ческе понешто једнострано превлађују. Спомена су вриједни остаци с плазаваца из Nýřana као и отисци риба (*Palaeoniscus)* и окремењена стабла *(Araucarites, Psaronius).* И у високом зидном ормару (8.) изложени остаци карбонских биљака потјечу из Ческе (Мирошов).

Мезозојске формације: тријас, јура и креда, које почињу у истом реду а настављају у другом и трећем изложном ормару, заступане су само са најважнијим проводичима. У тријасу би требало упозорити на за сада свакако

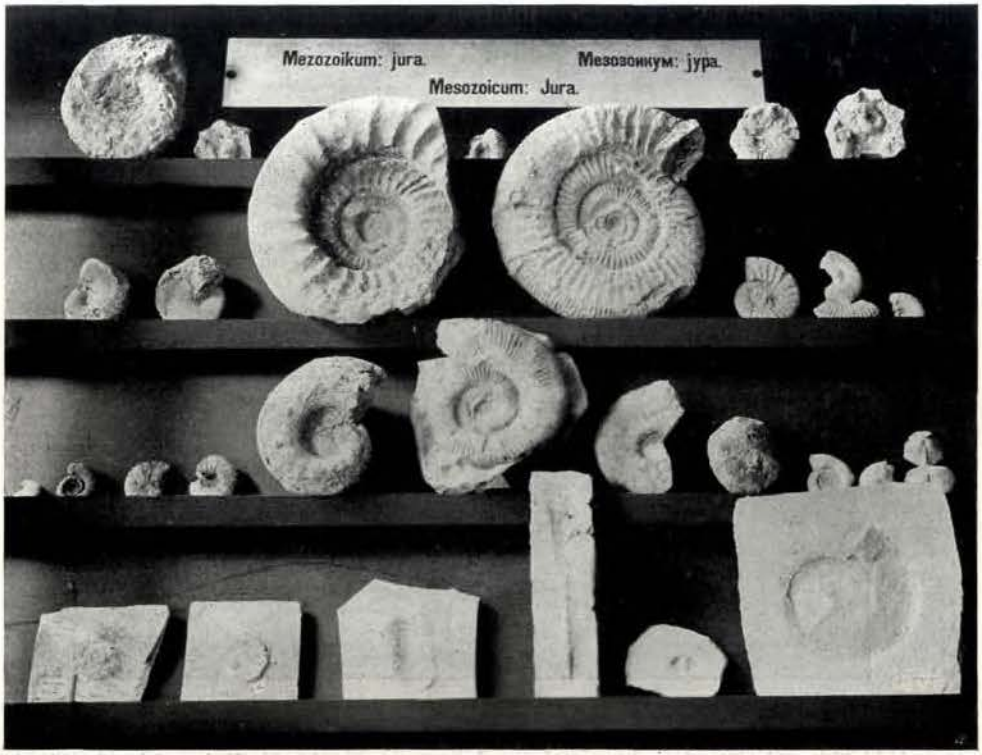

Слика 6.
Један дио опће палеонтолошке збирке из јурске формације.

још оријетке комаде из цариградске триаске покрајине као и на остатке биљака из Лунц-ских слојева Дôње Аустрије; у јури (види слику 6.) на амоните и веома лијепу збирку соленхофенских плоча (најмлађи јура или махм, такозвани литографски шкриљавац) са отисцима риба, ракова, биљака; у креди на узорите хипурите из алпске госавске формације.

Од терцијара, који заузима остатак трећег средњег изложног ормара, представљени су еоцен и олигоцен са малим само избором проводича. Сјеверо-њемачком олигоцену припадају у јантару уклопљени кукци. Много је боље заступан млађи терцијар: миоцен и плиоцен, поглавито са типовима бечке и панонске котлине, такођер али и са многим занимљивим комадима са Балканског Полуотока изван Босне и са грчких отока, као *Clypeaster Melitensis* Mich. из Србије, другим једним *Clypeaster* (одломак) из Јанине, једном *Ostraea* sp. из Манастира Сондрова из Бугарске, али нарочито са већим бројем фосила, који припадају доњем плиоцену из Грчке. Међу овим су спомена вриједни остаци од риба на великим плочама из Куми на Еубеји (види слику 7.), надаље исто тако одавле *Clypeaster pliocenicus* Seg., *Pecten latissimus* Br., *Ostraea praegrandis* Phil. (види слику 8.) и *Ostraea lamellosa* Br. (са *Spondylus*, који на њој сједи) као и иста врста са Рода и из Церига.

Завршетак опћените стратиграфске-палеонтолошке збирке је осим плиоценских конгерија из Инцерсдорфа и неких врста из Тарента као и многих остатака

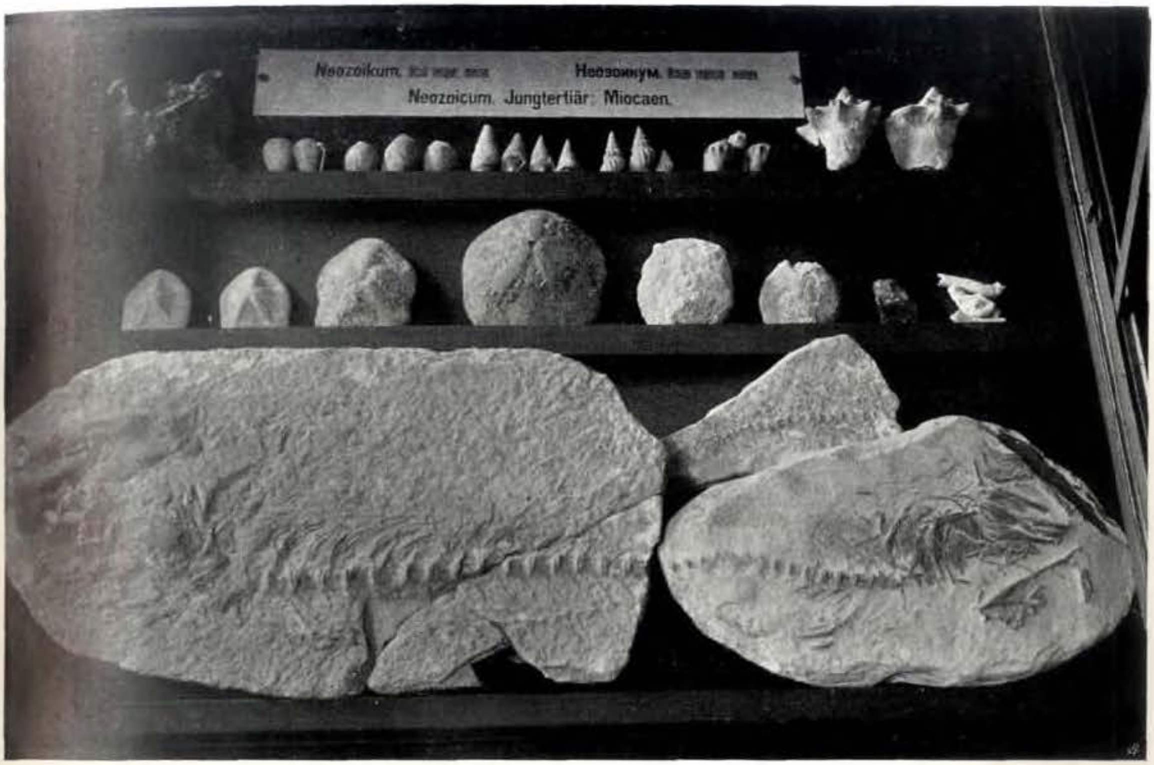

Слика 7.
Један дио опће палеонтолошке збирке из млађега терцијара. У средини морски јеж *Clypeaster Melitensis* Mich. из Србије, доље остаци од риба из Куми на отоку Еубеји. (Доњи плиоцен.)

костију од *Hipparion gracile* Kaup sp. из Пикерма (Атика, Грчка) низ типова од такозваних еолита, наиме привидно обрађених комада кременог камења, за које су држали, да их је вјеројатно терцијарни предходник човјека умјетно израдио. Пријепорно је то питање, чије ријешење све више и више смјера к томе, да то није никакав умјетан производ, већ да се ту ради само о творбама, које су постале случајним наравним одцјепљенима.

Слиједећа четири изложна ормара (IV. до VII.) као и три зидна ормара (IX. до XI.) садрже босанско-херцеговачку стратиграфско-палеонтолошку збирку. И она обухвата само избор обилне грађе, која поглавито потјече из збирака земаљског геолошког завода. При излагању ишло се је нарочито с тога становишта, да све формације земље по опсегу и мјесном развитку по могућности дођу у обзир у размјеру према њиховој важности.

Размјештај почиње са малом збирком привидно архајског камења Мотајице и Просаре планине као и кристалинских шкриљаваца средње Босне. Осим гранита, пегматита и неког другог еруптивног камења изложени су узорци гнајса, тињчева шкриљавца и филита, који су петрографски једнаки архајском камењу, али по својој прилици млађег поријекла и метаморфни.

Од палеозојске периоде су у Босни само најмлађе формације: карбон и перм фосилним налазцима доказане. Изложени су животињски остаци из кулма код Праче, нарочито плоче брусиловца са обилним отисцима од гониатита (*Prolecanites Henslowi* Sow., *Entogonites Grimmeri* Kittl), надаље неке врсте из плавкастоцрног белерофонског вапненца од Хана Ораховице код Праче; даље жељезовити вапненци и анкерити са дршцима криноида из Љубије (Адамуша) код Приједора из слојева, што но прате тамошња лежишта жељезне рудаче; онда *Calamites Suckowii* Bgt. из пјешчењака код Љубије као и остаци биљака из Власенице (*Odontopteris obtusiloba, Sphenopteris* sp., *Carpolithus* sp. и др.). Пошљедњи комади, који потјечу од сабирања земаљског геолошког завода, нијесу само оригинали, већ и једини своје врсте до сада.

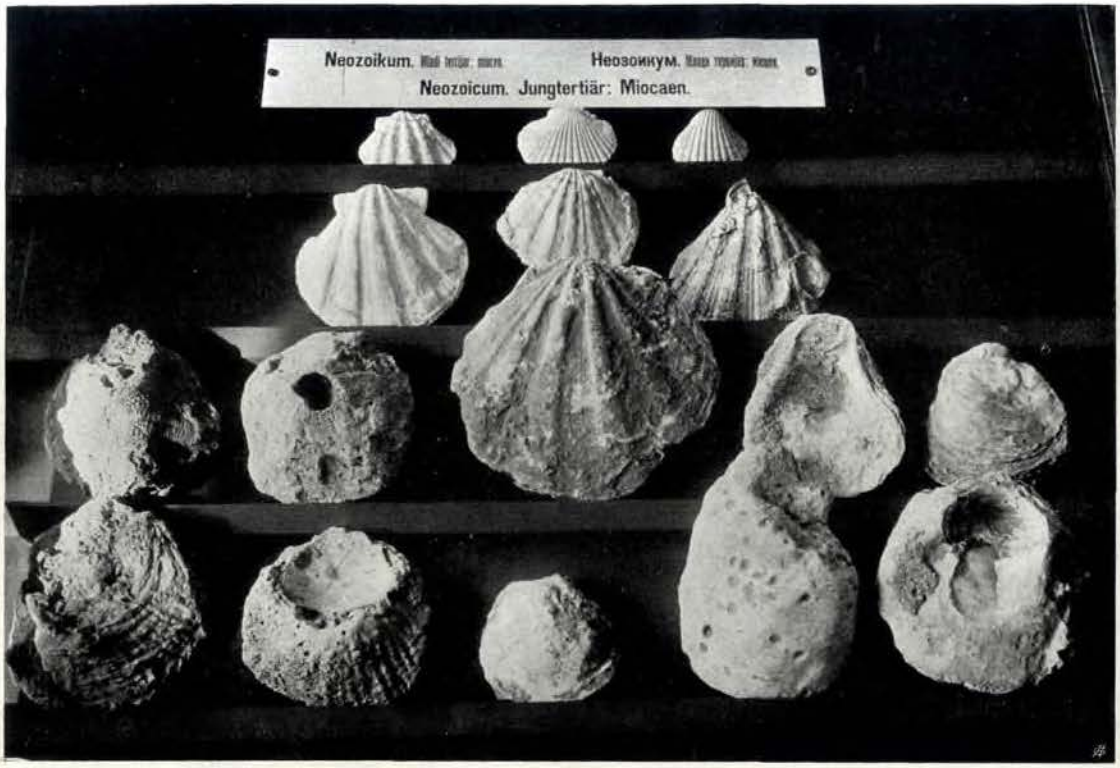

Слика 8.
Остаци шкољаша и јежева поглавито из дôњег плиоцена Балканског Полуотока изван Босне.

Још у истом реду IV. изложног ормара почиње босански тријас са неким типовима из верфенских слојева како у пјешченастом тако и у вапновитом развитку њиховом. Из пошљедњих су спомена вриједни оолити са миофоријама, холопелама, псеудомонотис и цератитима. На ове се надовезује неколико дјеломице у сидерит претворених плоча од вапненог брусиловца из појаса жељезне рудаче из Смреке код Вареша са лијепим отисцима од *Voltzia heterophylla* Bgt.

Слиједећи одјели ормара садрже у знатном броју поглавито амоните из степена љуштурног вапненца, који је изашао на глас као ханбулошка фација. Понајвише су црвени или руси густи вапненци, који су у гнијездима напуњени окаменинама, нарочито главоношцима (Кефалопода) а међу овим опет

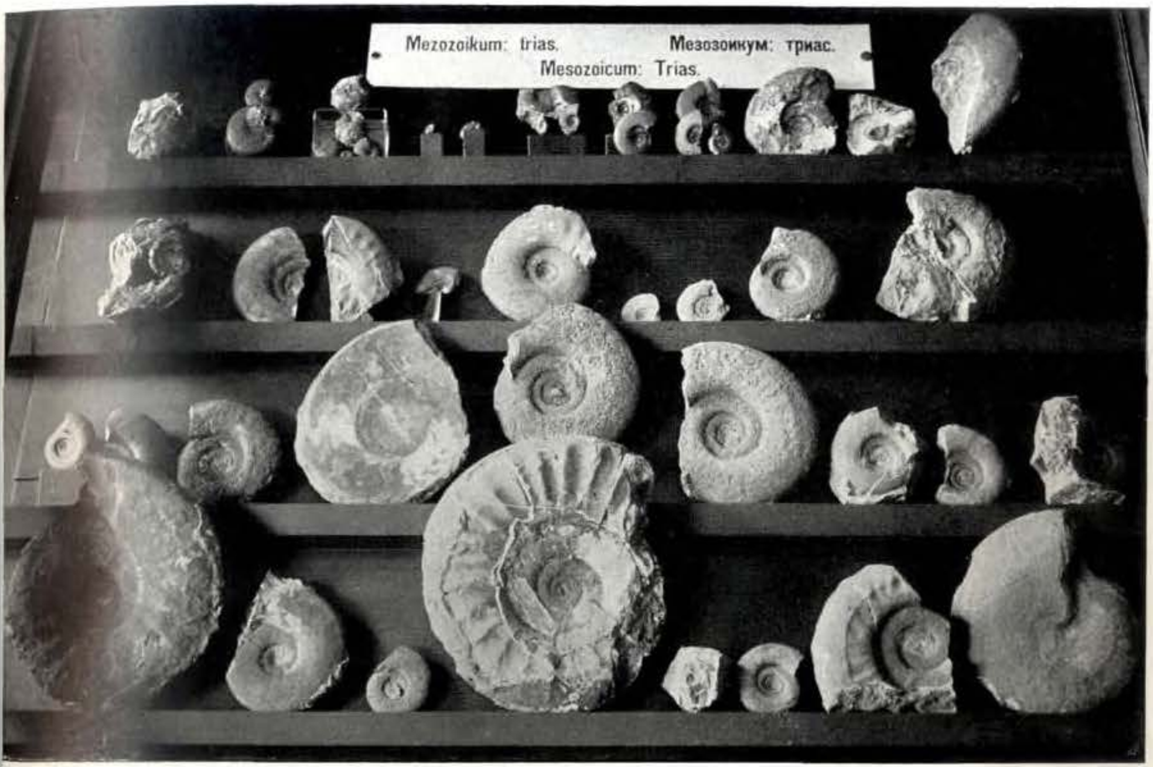

Слика 9.
Амонити из црвеног љуштурног вапненца средњег триаса од Хан Булога.

особито птихитима. Фауна, коју је Фрањо пл. Хауер изврсно обрадио, донекле је тип за успоређивање других налазишта сличне врсте, која се не само у Европи већ и у другим дијеловима свијета стално множе, тако да се збиља ради о веома значајној фацији горњег љуштурног вапненца опћенитог раширења. У Босни је гласовитом налазишту код Хана Булога (на завоју цесте код Хана Видовице) и неколико даљњих у околици Сарајева придошло још више тијеком времена у другим дијеловима земље, међу овим најиздашније на Волујак планини код Гацка. Важни и особито знанствено занимљиви су овом степену љуштурног вапненца (степен са *Ceratites trinodosus)* припадајући главоношци (Кефалопода) из Варешког лежишта жељезне рудаче, који су поглавито здружени са тамошњим гомољчастим вапненцима (Kramenzel) и дијелом претворени у црвену жељезну рудачу. Изложени су комади из Боровице, Смреке и Дрошковца код Вареша.

Више одјела изложних ормара IV. и V. садрже само главоношце ханбулошке фауне. Оригиналâ од Фр. пл. Хауера нема додуше жалибоже у

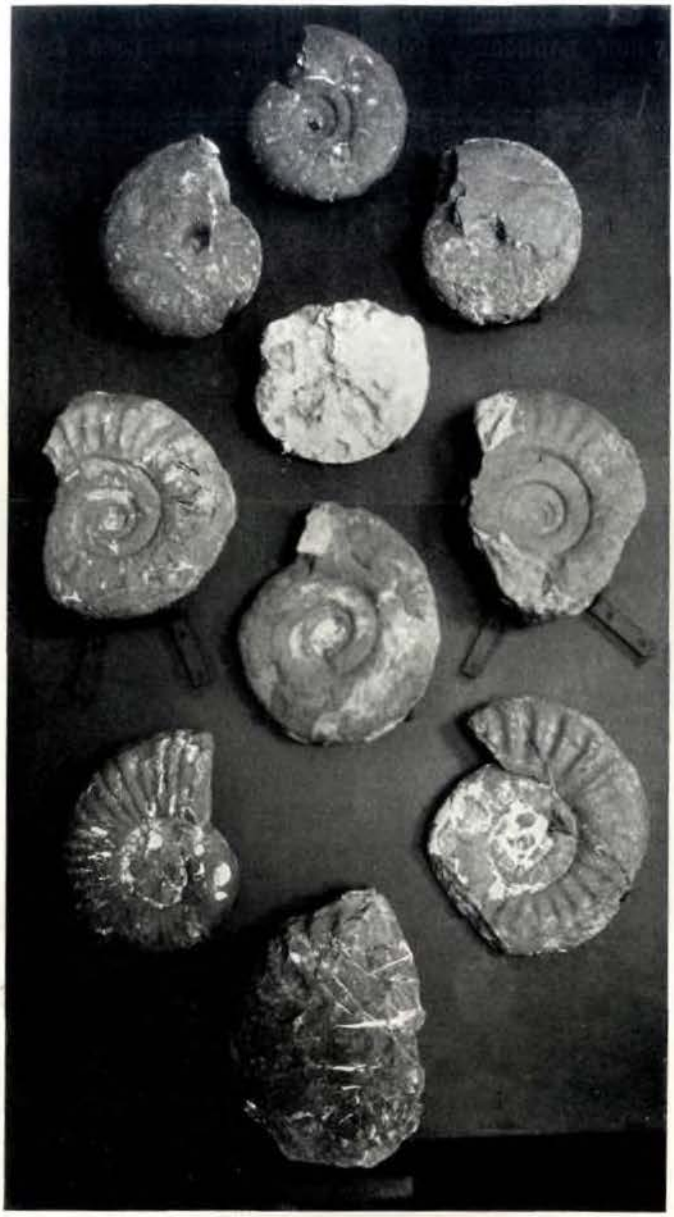

Слика 10.
Велики примјерци амонита из црвеног вапненца средњег триаса од Хан Булога изложени у лијевој половини зиднога ормара VIII.

нашем музеју, многи су али од изложених комада из Хана Булога и из Халилука једнаки његовим оригиналима, или су бољи, као н. пр. красни примјерци од *Pleuronautilus Pichleri* Hau. sp., *Arcestes carinatus* Hau., *Acrochordiceras enode* Hau., *Gymnites incultus* Beyr., *Gymnites Palmai* Mojs., *Monophyllites sphae-*

rophyllus Hau., *Ptychites Eusomus* Beyr., *Ptych. megalodiscus* Beyr., *Sturia Sansovinii* Mojs. из Халилука (посљедњи у зидном ормару) и неки други. (Види слике 9. и 10.

Напротив имаде свих оригинала к радњи, коју је П. Турина саставио у земаљском геолошком заводу, о главоношцима из новог налазишта код Палежа тако именито *Ptychites Stoliczkai* Mojs., *Ptych.* cf. *Govinda* Dien., *Ptych. pseudopauli* Tur., *Ptych. bosnensis* Tur., *Ptych. Everesti* Opp. var., *Ptych. multilobatus* Tur., *Pleuronautilus longinodosus* Tur. и облик назван *Arthaberites Katzeri*, који је али међутим др. Р. Краус сјединио са *Arthaberites Alexandrae* Dien. Из истог налазишта потјече и бодљика из пераје, урешена редовима узлова, од неког хрскавца (*Ichthyodorolithes bosnensis* Katzer), први и досада једини налазак ове врсте у земљи.

Од осталих налазишта овог значајног степена љуштурног вапненца представљена је долина жељезнице код Крупца и Стабљани на Волујак-планини на црногорској граници са бројним врстама.

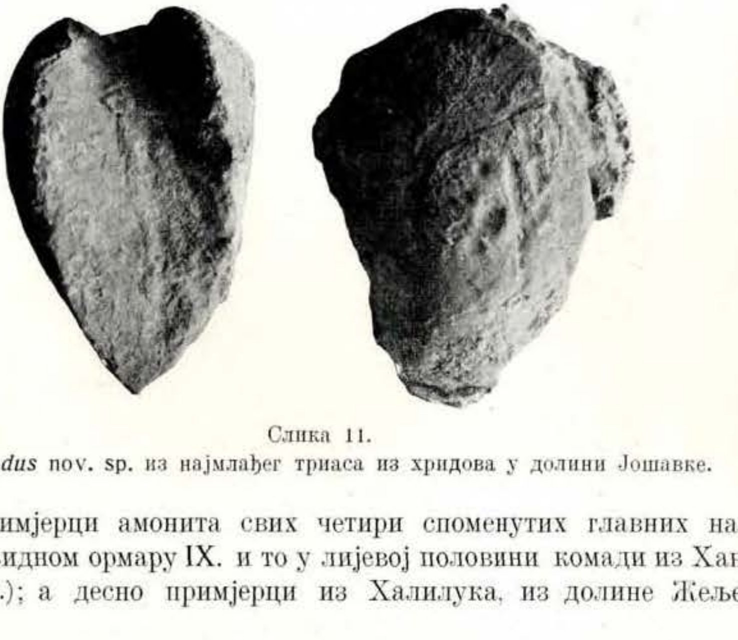

Слика 11.
Megalodus nov. sp. из најмлађег триаса из хридова у долини Јошавке.

Велики примјерци амонита свих четири споменутих главних налазишта сједињени су у зидном ормару IX. и то у лијевој половини комади из Хан Булога (види слику 10.); а десно примјерци из Халилука, из долине Жељезнице и Гацка.

Напрама томе, како је обилно заступана ханбулошка фација љуштурног вапненца, остали је тријас Босне и Херцеговине претечно предочен само са мало опширним избором фосила из разних степена. Истакнути је овдје оригинале к радовима А. Битнера о тријасу код Чевљановића, затим проводиче из црних (Raibl-ских) доломита са Лисине планине југо-западно од Варцар-Вакуфа, као и оригинале великих мегалодонта из изолираних хридова најмлађих тријаских вапненаца подручја Јошавке сјеверно од Котор-Вароша. (Види слику 11.)

Јурска формација, чије је раширење како у Босни тако и у Херцеговини опћенитије, него ли се прије узимало, заступана је са неколико лијаских и малмских налазишта. Од првих је истакнути остатке од *Cochlearites* и *Lithiotis* из Арсланагић-моста код Требиња, амоните од Гацка и Бекове оригинале од *Tmetoceras Katzeri* те једног *Gramoceras* из Кралупа код

Варења. Поиљедње наведене врсте упућују на границу између лијаса и догера. Оне потјечу из фукоидних вапнених лапора, који се на великом варешком пријемаку састају са дôњим тријасом. Спомена су вриједне надаље најмлађем јури припадајуће плоче аптихног вапненца из Мајевице сјеверно од Тузле.

Кредина формација почиње још у средњем изложном ормару V. и обухвата такођер један дио изложног ормара VI. Она је заступана засад са претечно још мало опширним збиркама из дôње креде, развијене како у Босни тако и у Херцеговини, и то са вапненцима садржавајућим елип-

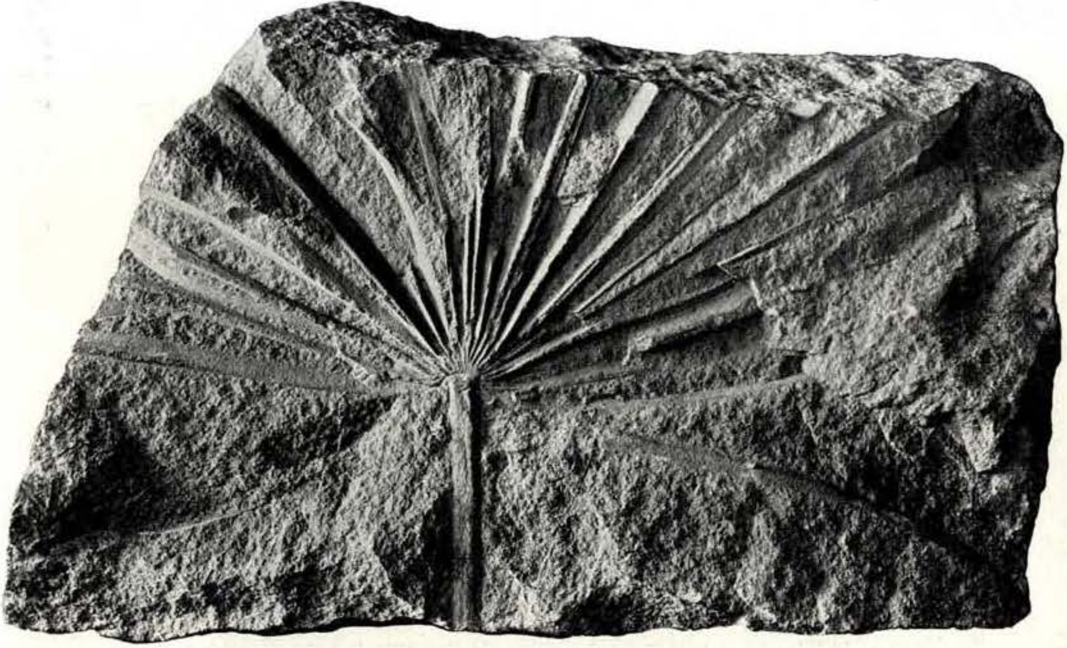

Слика 12.
Лепезасти лист палме из углоносних наслага од Жупањца.

сактиније из Кладња, значајним орбитолинским вапненцима (са *Orbitolina* cf. *lenticularis* Lam.) из тјеснаца Врбаса као и отисцима риба из Талежа код Дужа, које додуше треба истом ближе одредити, привидно се али подударају са рибјим плочама са отока Хвара. Овдје се надовезује горња креда Босне и Херцеговине, из које ће се обилнија збирка наскоро саставити. Међу сада изложеним комадима имаде осим значајних проводича наиме хипурита и рудиста, такођер некојих по П. Опенхајму (Oppenheimu) одређених врста из ценомана код Кладња (*Apricardia* cf. *Pironai* G. Boehm, *Nerinea cochleaeformis* Conr., *Nerinea (Ptygmatis) Katzeri* Opp.) те из Вардишта код Вишеграда (нарочито глауконије као и надаље неколико фосила, који се подударају са оним из такозване госавске формације или су им близу сродни (као *Natica bulbiformis* Sow., *Caprina* cf. *adversa* d' Orb., *Actaeonelle, Nerinee* и др.), из чега слиједи, да се босанско-херцеговачка горња креда каткада веома јако подудара са алпском горњом кредом.

Веома је занимљива фаунула из тако званих Косина-слојева, односно либурнског степена, како га је Штахе (Stache) назвао, која потјече из Херцеговине близу далматинске границе код Метковића те се налази у истом изложном ормару, а садржи поглавито врсте Стоматопсис (*Stomatopsoidea leptobasis* St., *Stom. acanthica* St., *Megastomopsis aberrans* St.). Споменути је степен наиме низ слојева бракичних или слатководних вапненаца, који леже непосредно на рудистним вапненцима или се с њима измјењују. Ови слојеви воде на неком мјесту у другим земљама угљен, у Херцеговини се али до сада нијесу показали продуктивним.

Neozoikum.
Неозоикум.
Neozoicum. Jungtertiär: Miocaen.

Слика 13.
Збирка морских јежева из средњомиоценског литавског вапненца сјеверне Босне.

Даље слиједећи **еоцен** је једна од фосилима најбогатијих формација Босне и Херцеговине, које богатство у садашњој привременој изложби још није могло доћи до изражаја на такав начин, како је то наумљено за преобразбу, које је придржана најближој будућности. Земаљски музеј посједује наиме, хвала препуштењу земаљског геолошког завода, не само све оригинале до сада објелодањених, веома драгоцјених расправа П. **Опенхајма**, које се баве еоценском фауном ових земаља, већ и даљну грађу у великој множини, која ће омогућити, да се са временом састави веома савршена изложба. Претечно су дакако могли бити изложени само неки, привидно скроз средњем еоцену припадајући типови главних налазишта Херцеговине (Мостар, Дабрица, Требистово и др.) као и Мајевице и околице Грачанице у сјеверо-источној Босни.

Исто, што о еоцену, вриједи и о олигомиоцену, наиме копненим наслагама, које су постале на копну из распрострањених језера у времену између узмака мора еоценског и трансгресије мора миоценског те које скривају готово цјелокупно веома знатно богатство Босне и Херцеговине на угљену. Плазове угљена прате обично слојеви, који садрже веома много биљних и животињских остатака. Велик дио биљних остатака, које је нарочито земаљски геолошки завод при картирању сакупио, обрадио је Х. Енглхарт (Engelhardt) знанствено у више, у списима земаљског музеја објелодањених расправа те имаде музеј све дотичне оригинале из Зенице, Какања, Брезе, Јањића, Високог, Бање Луке, Каменграда, Прозора, Мостара, Фоче, Жупањца и т. д., које би сами испунили много опсежнију изложбу, него ли је при садашњем размјештају понајприје била могућа. Изложено је само мало заступника појединих налазишта. Вриједно је истакнути, лијепу хвоју паоме *Cabal major* Ung., (успореди слику 12.) из Жупањца у зидном ормару XI.

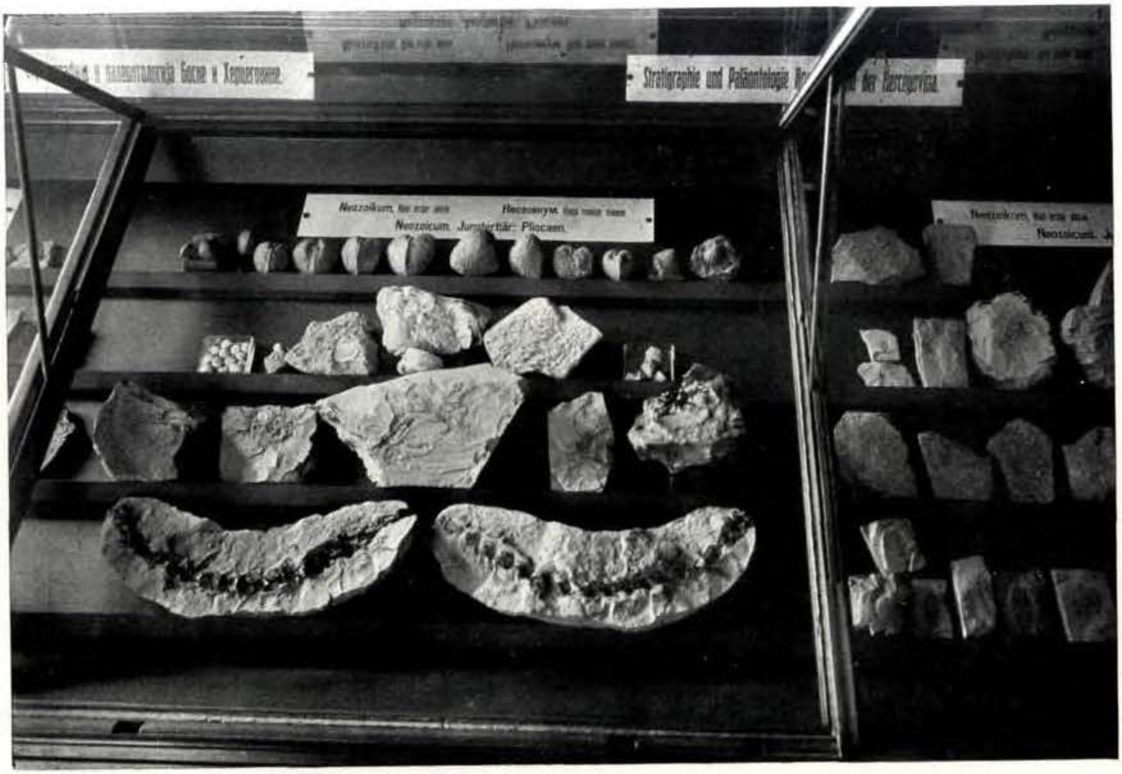
и палеонтологија Босне и Херцеговине
Stratigraphie und Paläontologie
der Hercegovina
Neozoicum. Jungtertiär: Pliocaen.

Слика 14.
Један дио збирке из босанског плиоцена. Горе (понајвише нове, још неодређене) конгерије и лимнокардије од Маховљана; доље конкреције из угљеног мајдана у Креки са хрптеницом ганоидне рибе.

И од животињских остатака ове геолошке периоде имаде земаљски музеј знатне збирке, које су се али истом понајмањим дијелом могле знанствено обрадити, ради чега ће требати изложбу у своје вријеме битно попунити и преобразити.

Између изложених предмета су спомена вриједни оригинали к расправама Брусине о млађој терцијарној фауни код Шипова, Горјановића-Крамбергера о валенциенезијама код Мостара (којих имаде и крај Жупањца), и Катцера о наслаги мрког угљена код Бања Луке, затим плоче, које красно предочују, у каквом се обиљу појављују нарочито врсте конгерија и меланопсис у неким слојевима, што но прате плазове угљена.

Сви су ови предмети изложени дијелом у средњем изложном ормару VI, а дијелом у зидном ормару XI. У првом су смјештени и оригинали к расправи Ад. Хофмана о фауни хрптењачњака из наслага угљена код Бање Луке и код Коњица у Херцеговини и то из прве чељуст од *Antilope* cf. *clavata* Lart. као и поједини зуби из горње чељусти од *Dorcatherium (Hyaemoschus) Rogeri* Hoffm, који су на слици чељусног оцрта постављени у наравном положају; из пошљедње овећи број зуби од *Dinotherium Bavaricum* H. v. Meyer и од *Mastodon angustidens* Cuv.

Овај је рад Хофманов жалибоже остао недовршен, јер је писац умро прије, него ли је приспио да обради доста бројне остатке од *Rhinocerosa* из истог налазишта.

Зидни ормар X. садржи само остатке риба из оног одјела велике зеничко-сарајевске котлине мрког угљена, који је најближи главном граду земаљском. У пјесковито-тегаљастој фацији, која заузима ову завалу котлине, су остаци риба прилично обична појава те их доста често налазе при откапању тегаља у цигланама сарајевске околице. Жалибоже нијесу обично добро одржани па и тешко их је сачувати, јер се тегаљ лако љушти, кад се осуши. Осим неких других отисака изложени су оригинали *(Labrax longiceps* Siebr., *Labr. bosniensis* Siebr., *Labr. Steindachneri* Siebr., *Serranus gracilispinis* Siebr.) К расправи Ф. Сибенрока (Siebenrock), која је изашла у списима музеја а приличан број даљних остатака риба није још одређен ни изложен. Све су ове рибе за право морски становници, који су за мријештења продрли из мора у сарајевско-зеничко копнено језеро, овдје погинули и били закопани у муљу.

Морски миоцен Босне исто тако веома обилује фосилима, тако да се је морало много претечно метнути на страну, чиме се намјерава касније потпунити збирка. Лијепа и готово потпуна је збирка цехинида (морски јежеви) из литавског вапна сјеверне Босне (успореди слику 13.), као и пектенида (покроваче) из истог геолошког степена. Спомена су вриједне и млађе миоценске велике оштриге *Ostraea gingensis* Schloth sp., од којих се скупина великих примјерака налази у зидном ормару XI.

У средњем ормару VII. заступана је и најмлађа терцијарна формација, плиоцен, са избором животињских и биљних остатака. Ова је формација у сјеверној Босни знатно раширена нарочито у подручју Тузле и на рубу Прозаре и Козаре планине. Она је од велике рударске важности ради моћних лежишта лигнита, који у Креки близу Тузле откапају, те од великог замашаја за цјеловито схваћање геолошке хисторије земље, јер је тектонски још јако поремећена, ова поремећења дакле морају бити млађа од најмлађег овоземског терцијара. Од изложених предмета из плиоцена нека буде упућено на (нове) конгерије и лимнокардије из жељезовитих пјешченика из Маховљана код Бања Луке, на остатке риба уклопљене у конкрецијама из сивица испод главног плаза угљена на Креки (који су дијелом смјештени и у зидном ормару XI.) те на остатке биља (види слику 14.), скроз оригинале Енгелхарта, који имаду старији биљег, него ли што га обично налазимо код плиоценске фауне у другим земљама.

У пошљедњем одјелу VII. средњег изложног ормара коначно су изложени као završетак овоземских стратиграфско-палеонтолошких збирака неки предмети из квартера, који погледом на дилувиј (кутњак мамута, очњак медвједа) само мало потпуњују изложбу у дворани вестибула. Од рецентних предмета су творевине вапненог мачка са отисцима листова од букве и љешника, испунак од седре (арагонита) из цијеви топличке воде из Илиџе, и кора од седре, која се ухватила тијеком једне године на жбици витла домаћег млина на Љубуначкој ријеци јужно од Прозора занимљиве појаве.

Упутићемо још коначно на геолошке карте објешене у оквирима између прозора и на постраним зидовима, које је издао бос.-херц. земаљски геолошки завод. Пријегледна карта 1:200.000 је израђена кромовим тиском. Специални листови 1:75.000 су начињени једноставно као карте са обрисима формација тако, да су само границе појединих излуџаба натискане на теренским картама. Помоћу разјашњења са словима моћи ће свако, да си карту обоји по вољи, како му устреба. Бојама израђени лист »Грачаница—Тешањ« на зиду код улаза показује, успоређујући га са необојеном картом, која покрај њега виси, како се то имаде чинити.

3. Минералошка дворана.

(Дворана са галеријама.)

Већ је горе било истакнуто, да је изложба збирака у дворанама 2., 3. и 4., које једна с другом граниче, тако је уређена, да се све босанско-херцеговачке збирке једна уз другу надовезују те да на тај начин дају цјелокупан пријеглед стратиграфско-палеонтолошких, минералошких, петрографских и лежишних одношаја земље.

Остављајући босанску стратиграфско-палеонтолошку збирку у дворани 2., долази се према томе од улаза у дворану са галеријама (3.) изравно к збирци руда Босне и Херцеговине. Ова збирка заузима сада три средња изложна ормара (I., II , III.) и два зидна ормара са насадима (IV., V.) Она је разређена према кемичком суставу, овим редом разреда:

1. Почела;
2. Сумпорни спојеви, т. ј. сулфиди и аналогни спојеви са селеном, телуром, арсеном и антимоном) и сулфосоли;
3. Оксиди и хидроксиди;
4. Халоиди;
5. Кисикове соли (алуминати, борати, карбонати, сулфати, кромати, волфрамати, фосфати, арсенати и др.);
6. Силикати;
7. Органски спојеви и биолити.

Изложба почиње са почелима у првом изложном ормару код прозора те се идући од ормара к ормару увијек с лијева на десно долази од разреда к разреду постепено до органолита у пошљедњем одјелу трећег средњег изложног ормара. Како су предмети смјештени на подложеним кладицама, на које се уједно лијепе назначнице (етикете), предочују слика 15. и 16.

Збирка имаде понајприје да буде збирком налазишта, чија је сврха прије свега, да буду заступана по могућности сва налазишта сваке руде. Одатле долази, да је већи број изложених руда громадаст или упрскан; али је такођер много улеђених налазишта заступано са лијепим и поучним узорцима. У том ћемо погледу упутити на улеђени бакар (у изложном ормару I.) из Сињакова; на куканце жељезне или сумпорне паковине (пирита) из Баковића код Фојнице; на тутијин блиставац из Сребренице; на лијепе леце црвеног и жутог арсеновог блиставца из Хрмзе потока крај Крешева; красне куканце плохама богатих ледаца сињавца из Машкаре; танкоплочасти хематит из Врањковаца (у II. средњем изложном ормару); затим на прозирац из Бусоваче и од Добруња (горостасни ледац у зидном ормару V.); на манганове рудаче (піролузит и полианит) из Чевљановића и на куканце піролузита из Бистрице код Горњег Вакуфа; на сланкамен из Тузле (леци, који су постали у резервоару слане воде); на флуорит из Хрмзе потока, чије је здружење са црвеним и жутим арсеновим блиставцем у генетичком погледу особито занимљиво; на прекрасне вапненце из Машкаре, Чевљановића и Дубоштице (бијели ромбоедри Р2 ових пошљедњих, који сједе на кромилу, готово је једнаки коцкама), даље на лијепе куканце оциљевца из Машкаре и Баковића као и на псеудоморфозе из Бусоваче; доломит из Сребренице; миемит из Жепча; леце азурита из Костајнице код Крешева, из Машкаре, Орловца, Љубије; на бијеле оловњаке (cerusite) из пошљедње споменутог налазишта; на барите особите врсте из Машкаре, Језера, а нарочито из шуме Пролома код Маглаја; надаље на врло лијепе леце хесонита

Слика 15.
Један дио босанско-херцеговачке минералошке збирке.

(гранат) из околице Бос. Костајнице, веома знамениту ријеткост за Босну, и на хартит из Креке код Тузле.

Од осталих руда Босне и Херцеговине спомена су вриједне збирке многобројних налазишта руменице (у I. средњем изложном ормару); различитих

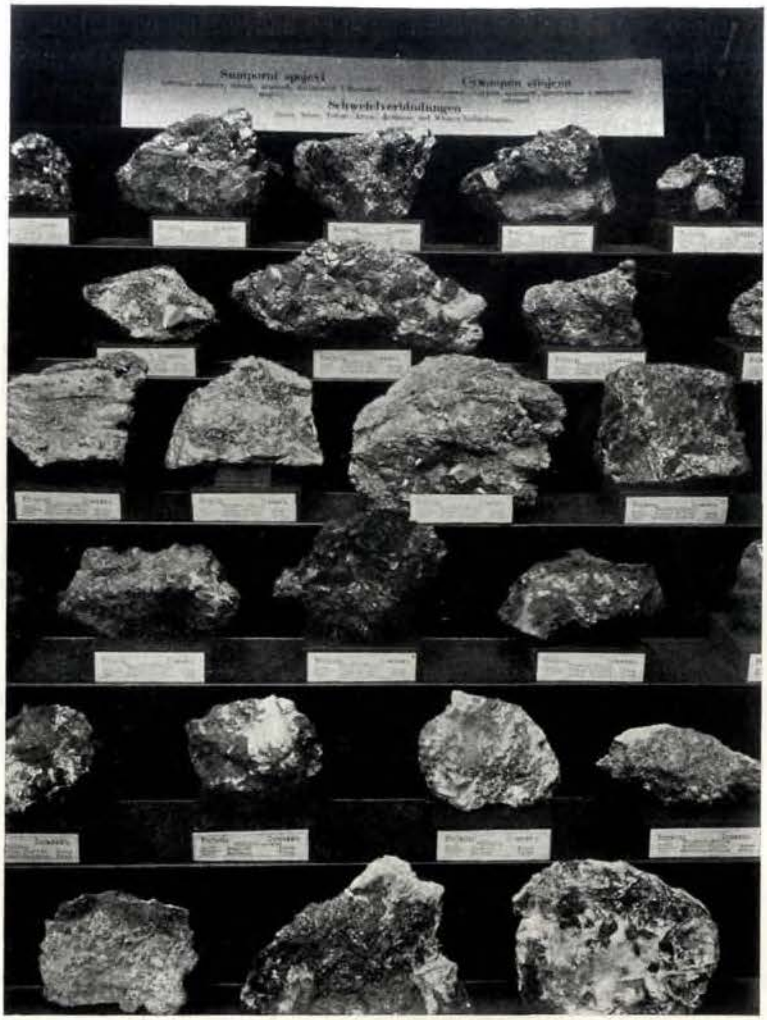

Слика 16.
Дио скупине сињаваца из Босне.

жељезних рудача и малахита (у II. средњем ормару), као и скупина налазишта стиве и производа домаће стивине резбарије (у III. средњем ормару).

У зидним ормарима IV. и V. су изложени велики узорци босанских руда.

Три средња изложна ормара VII., VIII. и IX. у противној половини дворане садрже опћу збирку руда, која је разређена према истом кемичком суставу, као босанска збирка. Она почиње у изложном ормару VII. са почелима (дијамант, графит, сумпор, ковине), на које се, увијек редом с лијева на десно, надовезују сулфиди и сулфосоли те даљни горе поменути редови руда. Завршетак збирке су силикати и органски спојеви и биолити у ормару IX. (код прозора).

Изложени су најважнији заступници свих и редова и разреда рудства доста потпуно те понајвише типички комади. На тај начин можемо добити из ових збирака добар пријеглед систематике руда и тиме уједно драгоцјен темељ за успоређивање домаћих рудних налазишта. Појединости не ћемо овдје истицати.

Опћу систематску минеролошку збирку потпуњују оба зидна ормара VI. и X. Први садржи скупину драгуља (драгог камења) и полудрагуља, која нам даје пријеглед најважнијих оних руда, које су људи већ од памтивијека ради њихове ријеткости, њихових лијепих боја, њиховог сјаја, њихове тврдоће и осталих драгоцјених својстава тражили и вољели, те који су важним предметом трговине са уресима. Стаклени модели нам предочују типичке облике ледаца и правилне осјене боја некојег овог камења. У горњем дијелу ормара су осим модела највећих досада нађених грумена злата и платине изложени узорци полудрагуља, а међу овим низ ахата, који такођер показују начин обрађивања ове одлике кремена, како се је оно усавршило у средишту ахатне индустрије у Оберштајну (Oberstein) и Идару (у олденбуршкој кнежевини Биркенфелду). Сирова грађа потјече понајвише из Бразилије, а особитим поступком ју овдје многоструко пољепшавају у бојама и извјесним одсјевима сјаја. Из више исјечака састављени комад (у средњем реду лијево) свједочи о томе, са како чудноватом точношћу умију кугле и плоче ахата распилити те, кад устреба, опет спојити, као и један те исти ахат згодним поступком, нарочито кухањем у растопинама, трајно посве различито обојити. (Слика 17.).

Слика 17.
Поглед у минералошку дворану (3). У средњем ормару збирка метеорита. У лијевом зидном ормару збирка драгуља и полодрагуља.

Други зидни ормар X. садржи у горњем дијелу много особито лијепих великих узорака рудача (оловног сјајника, жељезне паковине и др.) те руда из жица (нарочито барите и флуорите) из прастарих оловних и сребрених рудника код Фрајберга (Freiberg) у Саксонској, који су недавно били напуштени

Дар ц. кр. рударског надсавјетника Р. Балдауфа): у дôњем дијелу исто тако веће грумене рудача и руда из других налазишта, између којих се истичу лијепи тетраедрити из Капника, Орадне, а нарочито из Ботеса, као и њежни жељезни цвјетови (арагонит) са Ерцберга (Erzberg) у Горњој Штајерској.

У средини дворане стојећи ормар са насадом обухвата нашу сада додуше још скромну, но веома драгоцјену збирку метеорита ради тога, што садржи главни камен јединог у Босни хисторијски доказаног метеоритног пада, који се је догодио 1. аугуста 1897. код Завида у зворничком котару. Овај врло драгоцјени предмет изложен је у насаду ормара на страни, која је обраћена босанској збирци руда. (Успореди слику 18.). У садашњем своjем облику не представља он цијели камен, како је оно у пратњи са многобројним мањим комадима код Завида пао, већ по прилици само двије трећине његове, јер га сељаци при искапању из земље, куда се је при паду удубио, раскидоше и више комада овог знаменитог тијела, које се око подне за јасног сунчаног свјетла ненадно уз чудновату хуку свалило с неба, из празновјерја, знатижељности и неразума разнесоше, прије него ли што је на срећу било могуће главну масу осигурати земаљском музеју. И од ове је још касније било одбијено комада и предано заводима или сабирачима (нарочито ради размјене).

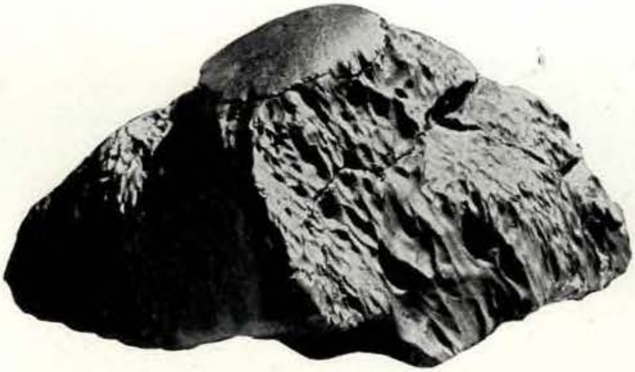

Слика 18.
Камени метеорит (хондрит) од Завида у котару зворничком.

У садашњем своjем облику тежи ова главна маса метеорита округло 59 *кг.* Она је тако звани камени метеорит, састојећи се у главноме из оливина, бронцита и плагиокласа са нешто моноклинског пироксена, стакленасте твари, магнетне паковине, кромита и никаљног жељеза. У овој маси излучене су мале куглице (хондре), ради чега се оваки метеорити зову хондрити. Наш завидски хондрит описали су опширно А. Брезина и Ф. Берверт (Berwerth) у списима земаљског музеја.

Унутра је он јасно сивозеленкасте боје са тамнијим хондрима, а на површини је покривен са тамно-смеђом кором, која је постала талењем, јер се је био загријао, кад је пројурио кроз зрачну љуску земље; он имаде значајну »капу« наиме глатку капасту плоху, која означује његову предњу или прсну страну.

Мањи су комади при метеоритном паду завидском били расути по великој површини, а много их је наводно пало у Дрину. Што су од преосталих комада људи нашли, разнесоше понајвећим дијелом или чувају у приватном посједу као куриоситет. Само нешто је стигло на надлежна мјеста, па и наша збирка садржи још један такав комад (уврштен међу камене метеорите у лијевом доњем дијелу ормара), који је пао у предјелу Равним њивама а тежи 220 г.

Не гледећи на завидски камен, заступано је у осталом у нашој збирци метеорита, која је раздијељена на двије скупине, наиме на жељезне метеорите и камене метеорите, 60 мјеста, гдје су пали, са заједно 9430·4 г од чега долази на

31 жељезни метеорит	6763·4 г
29 камених метеорита	2667 „

У горњем дијелу ормара са метеоритима изложени су такођер још модели неколико жељезних метеорита, који нам приказују нарочито значајну пластику површине ових знаменитих гостију из свемира.

4. Петрографске збирке и збирке корисних руда.

(Дворана са ступовима.)

Изложби ових збирка су посвећене четири витрине: два висока пирамидна ормара у обима постраним одјелима и два изложна ормара у средњем простору дворане омеђеним ступовима. Прве витрине садрже петрографску збирку и то она, на коју наилазимо одмах код улаза из збирке босанских руда, овоземско камење, а она, што стоји на другом концу дворане, опћу збирку петрографску, дочим су у обима средњим ормарима изложене искључиво рудаче из Босне и Херцеговине. (Види слику 19.)

Erze Bosniens und der Hercegovina
Rudače Bosne i Hercegovine

Слика 19.
Поглед у дворану 4. са петрографским збиркама и са збирком корисних рудача Босне и Херцеговине.

Босанска као и опћа петрографска збирка уређене су по истом систему, који у главној раздиоби одговара Розенбушевом (Rosenbusch) суставу, али је у појединостима био преиначен. Ради лакшег оријентирања у поретку камења прибијене су табле са пријегледом система на обрубљеним ћошковима пирамидних ормара.

Главне скупине јесу: I. Еруптивно камење, II. Кристалински шкриљевци и III. Таложно камење. Прво се опет дијели на плутонско камење (гранит, сијенит, диорит, габро, перидолит, серпентин) и вулканско камење (порфири, липарит, трахит, фонолит, дацит, андезит, дијабаз, мелафир, базалт и др.). Кристалински шкриљавци обухватају гнајсе, гранулите, тињчеве шкриљавце, амфиболно и пироксенско камење, филите; таложно камење почиње са глиненим шкриљавцем (брусиловцем), шкриљавом глином и глинама, на које се надовезује карбонатско камење (вапненац, доломит и др.), преципитати (садра, сланкамен и др.) и кременасто камење, иза којих слиједе конгломерати и пјешчењаци (псефити, псамити и туфити) као и коначно биолити (графитоид, угљени, асфалт, камено уље). Цијели систем обухвата 49 родова камења.

Босанско-херцеговачка петрографска збирка почиње у оном одјелу пирамидног ормара I., који је обраћен к улазу, са гранитом из Мотајице планине, од Кобаша на Сави и из Прозаре планине и наставља у слиједећим трима одјелима редом с лијева на десно. Завршетак су угљени Босне и Херцеговине у одјелу, који је окренут према ступовима, тако да имадемо заједно са рудачама изложеним у средњим ормарима цјелокупан пријеглед у рударском погледу најважнијих корисних рудних налазишта у земљи. За географско оријентирање при томе имаде да послужи у дворани објешена велика зидна карта Босне и Херцеговине у мјерилу 1:75.000. Ова ће се карта тако удесити, да се евентуално даде лако преиначити услијед тога, што би се неко лежиште потпуно исцрпило или се истом открило.

У другом пирамидном ормару смјештена опћа петрографска збирка садржи у првим двима одјелима еруптивно камење, а у даљним двима одјелима кристалинске шкриљавце и таложно камење, при чему се је настојало, да сваки разред система буде заступан са важнијим типовима.

Збирка налазишта рудача у Босни и Херцеговини, која је смјештена у објема средњим витринама дворане и на зидним подставцима, не разјашњује само поучљиво разноликост и нарав лежишта рудача ових земаља, већ је и у рударско-хисторијском погледу занимљива, јер садржи такођер узорака из оних налазишта, која су већ исцрпљена и напуштена, ради чега се сада могу ова лежишта упознати само још из примјерака сачуваних у колекцијама.

Збирка је у главноме уређена према минералошком систему и почиње са једноставним сулфидима у изложном ормару III. на уској, карти окренутој страни. Заступана су сва важнија лежишта рудача у земљи, а нарочито сва она, која се откапају или претражују. Истакнућемо овдје понајприје златоносну жељезну паковину од Баковића код Фојнице, од које су изложени многобројни, обично у великим пентагондодекаедрима улеђени или зрнати узорци, скроз дарови госп. инж. J. Фучка (Fucskó) директора баковићког рудника, који припада торњоугарском рударском и талионичком дионичком друштву. На ове се надовезују пирити из многобројних осталих налазишта ове у Босни и Херцеговини веома раширене сумпорне рудаче, која се поред тога осим код Баковића нигдје другдје не вади и ако је могуће, да би се једно или друго можда могло искоришћивати као на пр. налазиште у Киселом и у Оловинском потоку, у Обадима и другим мјестима код Сребренице: у потоку Ступнице код Блатнице, у Оберској рупи код Крешева, на Крушковој равни код Вареша, на Лисини планини код Љубова, код Присјеке Мухамедбегове код Кључа, у долини Црине код Прозора и т. д.

Иза ових слиједе (у првом одјелу уздужне стране изложног ормара, који се десно надовезује) бакрене паковине, међу овим нарочито лијепи узорци из бакреног рудника у Сињаку код Варцар-Вакуфа, у којем се сада не ради, јер је главно лежиште исцрпљено, затим од Бргуља код Вареша, од Каменице у подручју Криваје и др., као и магнетна паковина (Pyrrhotin) од Шчитова код Фојнице и од Каменице. Даље многобројни узорци *тутијиног* блиставца (Sphalerit) и сребровитог оловног сјајника (Galenit) из прастарог рударског подручја код Сребренице у источној Босни, гдје су већ Римљани вадили рудачу, а које сада опет рударска задруга »Босна« интензивно истражује; затим оловни сјајници из више других налазишта, међу којим они из подручја Љубије код Приједора (нарочито Адамуша и Жеронар; велик комад се налази на средњем зидном подставку) и од Пргошева код Олова могу још да буду од важности у рударском погледу. Овима се прикључује низ узорака руменице нарочито са Зец планине код Фојнице, од Крешева и од Дражевића. Пошљедње је налазиште само површно претражено, а прва налазишта, која су била темељ своједобног живахног промета живе, изгледа да су потпуно исцрпљена. Више теоретично него ли практично су занимљиви у лежишном погледу грумени метацинабарита од Чемернице код Фојнице. Иза ових долази обилна збирка сињаваца, који припадају најраширенијим рудачама Босне и Херцеговине. Красни грумени жице (један од њих на зидном подставку, а други на изложном ормару) од Машкаре код Горњег Вакуфа разјашњују нарав ове важне бакрене и живине рудаче, чија су многобројна, дијелом већ исцрпљена а дијелом још довољно непретражена налазишта, међу овим нарочито оно код Мрачаја, у планинама код Крешева и Фојнице (Трошњак), код Жаовине, Орловца у Босни, код Кота и Будишне равни у Херцеговине и др. заступана са значајним узорцима.

Други средњи изложни ормар (IV.) садржи несулфидне рудаче Босне и Херцеговине, и то понајприје манганове рудаче, поглавито псиломелан од Чевљановића и Ивањске те пиролузит од Врањковаца и Чевљановића; даље жељезне рудаче, које су уз угљен и сȏ главно рударско благо земље. Предио крај Вареша и подручје с обје стране Сане ниже Санског Моста скривају највеће пластове ових рудача разне врсте, и то: Вареш: црвену жељезну рудачу, гњеду жељезну рудачу, турјитске рудаче, пехит *(Poechit)* и густи оцињевац *(Pelosiderit)*; подручје Сане поглавито зрнати оцињевац и гњеду жељезну рудачу. Велики грумени ових рудача смјештени су на зидним подставцима и на насаду изложног ормара а у изложним ормарима самим су са мањим значајним приручним комадима заступана не само главна налазишта, већ скоро сва икако спомена вриједна налазишта жељезне рудаче у земљи. Споменућемо нарочито сидеритичка лежишта код Бос. Новог, гдје у долини Јапре имаде и великих гомила троске врло богате жељезом (до 55%), црвене жељезне рудаче од Дусине код Крешева, од Коренића и из Николиног потока код Бугојна, од Блатнице код Тешња, од Средњег близу Чевљановића, од Букве у прозорском котару и од Јабуке код Фоче; лимовитичке рудаче од Бусоваче, од Орашца и Лисца код Травника, од Сињакова код Варцар-Вакуфа и од Зубаца у Херцеговини; магнетове рудаче од Бороваца и Вијаке, од Јабланице (Товарница), од Ушћа Раме и од Клечке стијене код Прозора као и од Кључа.

Даље слиједе узорци рудача из различитих налазишта кромита у земљи, нарочито из рудокопа у Дубоштици, који постоји већ неколико десетина година, те са разних тачака подручја Криваје и од Женча. Завршетак збирке је неколико узорака боксита (алуминијеве рудаче), који су далеко раширени у вапненачким и доломитским предјелима Босне и Херцеговине, н. пр. у околици Сребренице, Мостара, Домановића, Жупањца и т д.

Наумљено је у идућим годинама саставити посебне збирке, које ће нам предочавати нарочито генетичке одношаје појединих важних лежишта рудача у Босни и Херцеговини[1].

---

[1] Све у овом вођи уврштене слике начињене су по фотографијама, које је снимио господин тајник дирекције Ф. Топић, на чему му се на овом мјесту изражује најтоплија хвала.

Вођа кроз ботаничку збирку земаљског музеја.

Написао

Карло Мали (Maly),

музејски пристав.

Ботанички врт.

Ботанички врт заснован је тек прољетос а састоји се од ових насада: 1. система, 2. арборета, 3. биљевно-географијских, 4. биолошких насада те 5. од скупина корисних биљака и сеоског врта. Простор, на коме ће се све то смјестити врло је мален и није особито подесан сврси па ће бити с тога само могуће његовати најважније биљке а дрвљад само ондје, гдје неће засјењивати прочеља зграда.

У »нутарњој« башчи, то јест на простору опасаном од зграда, смјестити ће се систем а од биљевно-географских насада само флора средњоевропска и алпинска Босне и Херцеговине. У систем увршћују се најважније, особито домаће растлине по реду препорученом од Е. Јаухена (Jauchen) (Die europäischen Gattungen der Farn- und Blütenpflanzen nach dem Wettsteinischen System. Leipzig und Wien 1913.) Изнимка бити ће само папради, водене биљке и дрвљад, који ће се смјестити у посебним групама.

Од биљевно-географских насада истичу се особито ове: *Succulenta* и то *crassulaceae* и *euphorbiaceae (E. mysinites.)*.

Група доломита са прилично карактеристичном флором, како ју примјерице налазимо у околици Коњица у Херцеговини. Ту се истиче ендемично *Alyssum Moellendorffianum*, онда *euphorbia Barrelieri, pencedanum Neumayeri, thymus aureopunctatus, dianthus prenjus, satureja alpina* var. и т. д. У двије веће кршевите групе предочена је субалпинска флора вапненца. Друга једна група саграђена је од серпентина, који је у средњој Босни прилично раширен те има такођер врло занимиву флору, особито *Zwackhia Sendtneri, Viola Beckiana, Notholaena marantae, Scleranthus perennis, Sedum pallidum, Scabiosa silaifolia, Linaria rubioides, Alyssum argenteum, Stachys niteus* var. *serpentinus* и др.

У групи на шкриљатом кршу виде се карактеристичне врсте *Asplenum septentrionale, Blechnum spicant, Lycopodium selago, Nardus stricta, Avena versicolor, Arnica montana, Ajuga pyramidalis, Alchimilla fissa, Primula glutinosa, Polygala supina, P. major, Centaurea bosniaca, Phyteuma panniflorum, Ranunculus crenatus, Empetrum nigrum, Calluna vulgaris, Alnus viridis* и т. д.

Испод тераса пред природословним павиљоном начињено је неколико кршевитих група, на којима је смјештена високоалпинска флора Босне и Херцеговине. На истој страни лијево крај степеница виђа се мала група са *pteridophytrima.* У врту прама њима мала је мочвара, гдје ће се култивирати мочварне и водене биљке.

Сучелице с етнографским павиљоном стоји »патаренско« гробље а десно и лијево до њега гредице са значајним билинама сеоских вртова, то јест све саме биљке, које у причи и обичајима сеоског народа играју улогу. Уз њих расту у једној гредици најважније корисне биљке.

Испод тераса смјештена је ниска дрвљад (шикаре) а билине, које се истичу особито у биолошко-морфолошком виду, смјестиће се у четири угла тераса.

Врт напрама Калајевој обали намијењен је медитераној и крашкој флори. Зељасте биљке гојиће се на плочама (Scheiben), ниска дрвљад и шикара, према својој формацији *(machie, pseudomachie,* шибљак, мјешовита шума) у мањим скупинама. У углу на југоисточној страни природословног павиљона смјештена је стаклена кућа са малим приручним вртом. У једном одјелу (у »хладној« кући) његују се осјетљиве средоземне биљке, у другом (у »топлој« кући) расплођује се расадом.

Арборетум има да обухвата наша најважнија дрвећа. Смјештен је на источној и западној страни земаљског музеја. Од занимивих дрвећа налазе се ту *Acer Heldreichii* subspec. *Visianii, A. hyrcanum, A. obtusatum, Fraxinus oxycarpa, Quercus conferta, Picea omorika, Pinus Heldrechii (leucodermis)* и т. д.

Ботаничка збирка за гледање.

Она се налази у 1. кату на западној страни природословног павиљона на крајњој галерији. За сада се састоји од два ормара, у којима су смјештени модели најобичнијих врста гљива и то особито јестивих и отровних или бар сумњивих гљива. У једном углу смјештен је у облику лепезе низ оквирова са најобичнијим биолошким типовима *(saprophiti, parasiti, insectivora, hydatophyti, herophyiti),* са направама за избацивање сјемењака, за расплођивање вегетационим путем, раздиобом прашника и пестића, постањем нових биљевних облика услијед укрштавања, мутацијом и селекцијом, географским распоредом и дифилијом годишње добе, приказано све у сликама. Неколико ормара садржаје већином на таблама од картона избор тајноцвјетака по систему А. Енглера (Engler) (Syllabus der Pflanzenfamilien, die natürlichen Pflanzenfamilien). Најмањи организми, који се не могу видјети слободним оком, као и њихово морфолошко рашчлањивање преставњено је сликовито обичним начином. Намјерава се, да се та збирка за гледање допуни у многом погледу. Други ормари требаће да обухвате збирке плодова, сјемења, пробе дрвета, вегетабилне природне продукте, наопаке творевине и т. д. На зидовима ће се у оквиру смјештати најважнија шумска дрвећа и корисне биљке, онда слике вегетације и карте биљњег земљописа.

Хербариј.

У 1. спрату природописног одјељења (у средини према сјеверу) има 16 *м* дуга и готово 8 *м* широка сала, у којој је смјештен главни хербариј. Биљке се чувају у 26 ормара. Од тога је 16 нових са увојним капком, који не пушта прашину. Сваки од тих ормара има 40 преграда, које су високе 21 *цм*, а широке 35·5 *цм*. Биљке леже обично на табацима 45 × 30 *цм* учвршћене папирним везама, у мапама. У свему има око 30.000 таквих табака са цвјетним биљкама.

Хербариј има 5 дијелова: Herbarium europeum и Herbarium bosnense. Родови су поређани по систему А. Енглера, и то према дјелу Dalla Torre et Harms, Genera Siphonogamarum ad systema Englerianum conscripta (Lipsiae 1900. до 1907.). Пошто хербар много страда од инсеката, трујемо га годишње у 2 властита сандука за тровање са *Carboneum tetrachloratum*-ом.

Основу за ове збирке начинио је хербар војничког рачунског савјетника Флоријана Хофмана, који је купљен наскоро послије његове смрти (21. априла 1889.). У њему су м. др. и оне биљке, које је он скупио у Босни (1879.—1880.). Ср. Österreichische botanische Zeitschrift XXXII. (1882.). Стр. 74. и д.).

Кад је Фрањо Фиала 1892. године био намјештен на Земаљском Музеју, скупио је богат материјал не само својим сабирањем по земљи, него и живахним измјењивањем. Али његова љубав за ботанику прелазила је касније све више у љубав за прехисторију. Ипак оставио је послије своје смрти (28. јануара 1898.) хербар, који је испуњавао 5 високих ормара. Послије њега управљао је збирком О. Рајзер, који је знатно обогатио наласцима из Бугарске, Грчке и из Босне и Херцеговине.

За сада хербар није приступачан публици, а употреба хербарија дозвољена је само стручњацима.

Вођа кроз збирку бескичмењака (Invertebrata).

Пише

Виктор Апфелбек (Apfelbeck),
кустос земаљског музеја.

Сала бр. 52. (Збирка за гледање.)

А. Фауна Балканског Полуострва.

Insecta. — Кукци.

Карактер фауне. Фауна инсеката Балканског Полуострва састоји се из ових фаунских елемената:

а) средњоевропских-сибирских;

Слика 1. Дворана I. ентомолошке збирке.

б) медитеранских и неких тропских (у котлини Средоземнога Мора обичних врста);

в) оријенталских (понтијских) (досељеници из Западне Азије);

г) алпинских (врсте разног поријекла, које су се прилагодиле алпинском крају и које су данас тамо домаће);

д) ендемичких (балканске врсте, које припадају само Балканском Полуострву или неким његовим дијеловима).

Осим тих фаунских елемената, који дају обиљежје карактеру фауне Балканског Полуострва, долазе у обзир још и разни остаци као они бореоалпинских врста, остаци из Леденог Доба, који су се у каснија топлија времена повукли до бореалних крајева Европе, одржани дијелом спорадички на висинама средњо- и јужноевропских великих планина; и најзад остаци у опће, т. ј. врсте, које су — припадајући старијој фауни — у изумирању, али које се појединачно још могу наћи у дисконтинуираној раширености у Европи и Азији, највише као велике ријеткости, које су познате само у мало примјера.

Главни саставни дио сачињавају на Балканском Полуострву средњоевропске (сибирске) и оријенталске врсте.

Прве — на сјеверу Балканског Полуострва око 40% свега броја врста — опадају бројно јако према југоистоку, док се оријенталске — у Грчкој преко 50% састава врста — према сјеверу знатно умањују.

Медитеранске и тропске[1]) врсте раширене су, у главном, по Приморју, а опадају према истоку, гдје превлађују понтијски елементи. Дубље у унутрашњост земље продиру неке медитеранске врсте само уз веће ријеке, у Херцеговини н. пр. до Дрежнице, у Србији по некад до Ниша (дуж Вардара преко Скопља). Продирању медитеранских врста у Босну ударена је граница планинама Далмације и Херцеговине. Само у западној Босни (Ливањско Поље и др.), гдје је продирање било лакше могуће због дубљих увала у планинама, налазе се медитеранске врсте, а сасвим ријетко у планинама јужне Босне, гдје су се промијениле у алпијске врсте, односно расе.

Ендемички кукци (балканске врсте) припадају већином алпијској регији. Многи су од њих ограничени само на неке планине, па чак и на извјесне дијелове планина. Нарочито су богате у ендемичким врстама, према музејским испитивањима, планине Албаније, Маћедоније и Сјеверне Грчке. Релативно велик број ендемита својствен је западном дијелу Балканског Полуострва. То су карсне форме, које овдје имају свој центрум ширења и дијелом излазе до у истрански и крањски крш, а неке од њих допиру до Јужног Тирола (н. пр. *Carabus catenatus*).

Адријатис. Приличан број западних балканских ендемита налази се и у Средњој и Јужној Италији, нарочито у подручју Монте Таргана. Раширеност тих врста упућује на то, да су оне биле одомаћене у Италији и на западној обали Балканског Полуострва већ у оно вријеме, кад је још постојала директна сухоземска веза (Адријатис) између обадвију обала Адрије. Тако се н. пр. имају сматрати као остаци тог моста Тремити отоци с талијанске стране и далматински отоци Каца, Пелагоза и др.

Егеис. Исто је тако налажење извјесних типичних западно-азијских врста на отоцима Егејског мора и на истоку грчког копна доказ за некадањи територијални спој Мале Азије са Грчком у вријеме постанка данашње фауне, која се изводи из терцијера.

---

[1]) Ове се друге сматрају готово без изузетка као елементи старе, предглацијалне фауне.

Фауна пећина. Велик контигент балканских ендемита сачињавају пећински чланконошци, који живе у широким пећинским подручјима јадранског карста и у пећинама у унутрашњости, нарочито баје. Прави пећински чланконошци (троглобиоти) су сви без очију, са веома развијеним органима њуха и пипања и са дугим за бјежање потребним екстремитетима и сви су боје са врло мало пигмента (бијеле или смеђожуте). [Ормар XIII.]

Карактер б.-х. фауне пећина. (Инсекти). Фауна пећина Босне и Херцеговине и сусједних далматинских и црногорских крајева, што се тиче инсеката, карактерисана је тим, да је необично богата у јако диференцираним домаћим родовима кукаца, од којих су многи заступани са врло много врста н. пр. Антрохерпон са 18 врста до сада). Ови родови немају међу рецентним, слободним припадницима те породице никаквих рођака; стоје дакле филогенетички потпуно изоловани у данашњој фауни и престављају према том најстарије рецентне форме међу колеоптерима. Да су се они одржали до данас можда је разлог у штационарним приликама, које доноси собом пећински живот: уједначена температура, влага, храна и т. д. Праве пећинске животиње — које немају слободних сродника — припадају по свој прилици једној старијој глацијалној периоди, а избјегле су изумирању тако, што су се — научене на нижу температуру — повукле у пећине и прилагођавајући се све више пећинскам животу у току небројених генерација достигле најзад свој данашњи скрајњи опортунистички тип.

За ту претпоставку говори то, што се у високоалпијском појасу налазе многи веома диференцирани пећински кукци. Неке од њих нашли су не само у пећинама, него и слободне, т. ј. на пољу под дубоко затрпаним камењем, нарочито у близини сњежних поља *(Pholeunopsis* Apfelb. м. др.). — Прве пећинске кукце у Босни и Херцеговини нашао је 1887. год. В. Апфелбек и описао их у Гласнику Земаљског Музеја. Тим наласцима, који су били једно опће изненађење, слиједили су стално нови тако, да је данас познат 21 род са 70 врста пећинских кукаца из Босне и Херцеговине, број, који ће се још брзо повећати с обзиром на велика још непроучена пећинска подручја и с обзиром на приљежност, којом спремају лов за нове пећинске кукце нарочито они многи »непозвани«.

Осим баја живи у пећинама још само мало других инсеката као н. пр. неки скакавци, али су ти врло сродни оним врстама што живе у слободи и још су се (изузевши род *Dolichopoda)* мало прилагодили пећинском животу; то су, дакле, највише млађи досељеници.

У врстама су у пећинама богатије заступљени тисанури (бескрилци), највише сићушне, бијеле, врло живахне животињице *(Poduridae,* скокуни), које најчешће живе у пећинама у великој множини и служе као храна другим пећинским артроподима (чланконошцима). Од тисанура има их више, које су ендемичне у пећинама Босне и Херцеговине, н. пр. *Verhoeffiella cavatica* Abs., врсте *Campodea* и др. (гл.: ормар XIII. Пећинска фауна).

Ормар I.

Lepidoptera. **Лептири.**

Карактер балканских облика:

Прозор 1.[1]): *Papilio Alexanor* Esp. (Далмација); *Thais Cerisyi* God. Бугарска, Албанија; *Charaxes Jasius* L. Херцеговина, Далмација. — Пр. 2.: *Colias Myrmidone* v. *balcanica* Rbl. (Горе јужне Босне, Херцеговине, Бугарске [Била планина]; *Gonepteryx Cleopatra* L. (Далмација). — Пр. 3.: *Erebia Lappona* Esp. (остатак из леденог доба), Високе планине јужне Босне и Херцеговине]; *Erebia melas* (Босна, Херц., Бугар.); *Pararge Roxelana* Cr. (Херц., Црна Гора). — Пр. 4.: *Lampides balcanica* Frv. (Херц.). — Пр. 6.: *Pachypasa otus* Drury (Далм.); *Perisomena caecigena* Кир. Босна. Централни Балкан. — Пр. 8.: *Characlea Treitschkei* Friv. (Бугар.); *Apopestes spectrum* Esp. (Далм.); *Pseudophia tirhaca* Cr. (Далм.; палеотропски козмополит. Раширеност в. ормар. VI, пр. 81). — Пр. 9: *Anaitis simpliciata.* — Пр. 10.: *Phragmatobia placida* Friv. (Босна, Херцег., Бугар.); *Zygaena exulans Apfelbecki* Rbl. (Источ. Албанија, Шар-Даг).

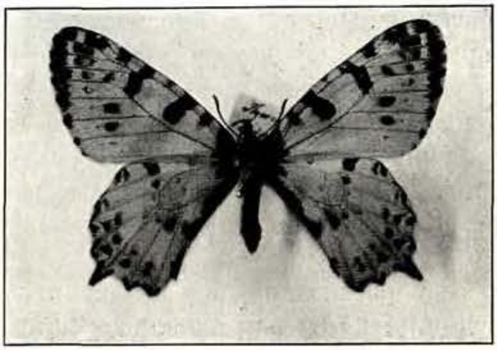

Слика 2. *Thais Cerisyi.*

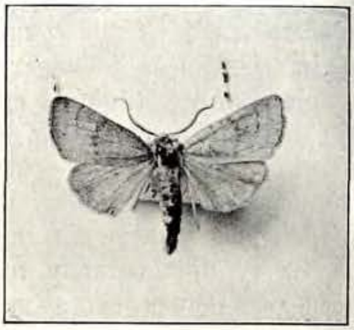

Слика 3. *Hiptelia Apfelbecki* Reb. са Иван планине.

Врсте ендемичне за Босну и Херцеговину:

Док други редови кукаца, н. пр. корњаша, показују велик број домаћих врста, дотле је досад од лептирова познато само 18 ендемита (4 врсте и 14 подврста). Највиши њихов дио су велике ријеткости, а неки су од њих досад уника. (Н. пр. *Hiptelia Apfelbecki* Rbl.[2]) са Игмана).

Осим два домаћа лептира (*Erebia Gorge* v. *hercegovinensis* [Пр. 3. гори] и *Coenonympha Tiphon* v. *occupata* [Пр. 4. гори]), који се налазе у алпијском појасу јужнобосанских и херцеговачких високих планина, ендемити су већином мали неугледни лептири из групе грбâ и лептирицâ.

Ормар II.

Пр. 15:

Phryganeidae, водени мољци, у Босни, Херцеговини има више домаћих врста.

---

[1]) Сваки прозор састоји се из два дијела, горњег и доњег; на крају сваког дијела налази се код лептира једно или више биолошких приказивања.

[2]) Налази се у систематској збирци ормар бр. XV (сала бр. 60).

Mecoptera, скорпионски мољци.

Boreus Westwoodi Јуж. Бос. (Род *Boreus* је реликт. Потпуни инсекат развија се почетком зиме.

Neuroptera planipennia. Прави мрежокрилци.

а) Myrmeleontidae, мравоједи.

11 родова са 17 врста, међу њима огромни, у медитеранском подручју обични *Palpares libelluloides* L. (Херц. и Далм.).

Пр. 16.: *Ascalaphus lacteus* Br. (Далм.); *Nemoptera coa* L. (Пелопонез) и *Nemoptera sinuata* Oliv. (Солун).

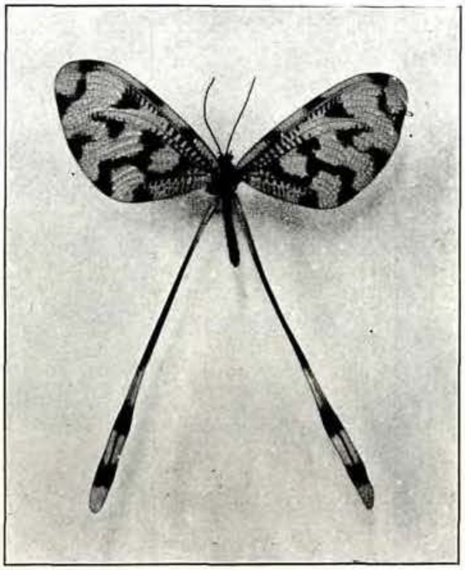

Слика 4. *Nemoptera sinuata* Oliv. из Солуна.

б) Hemerobiidae, цвјетњаци.

в) Sialidae.

Odonata, Вретенца.

Пр. 17.: ***Ephemeridae,*** водени цвјетови.

Palingenia longicauda Oliv., највећа муха која живи један дан. (Сава дôњи Дунав, Тиса).

Пр. 18.: ***Psocidae*** древене уши. ***Perlidae*** обалске мухе.

Orthoptera, павнокрилци.

а) Forficularia, кожокрилци. Највећа врста: *Labidura riparia* Pall. У Босни има више домаћих врста.

б) Blattodea, жохари.

М. др. највећа јужноевропска *Periplaneta americana* L., донесена лађама из Америке, и египатска *Heterogamia aegyptiaca* L., обје из Грчке. Мужјаци (♂) лете по ноћи, а женке, које немају крила живе у пијеску.

в) Mantodea, богомољке.

Mantis religiosa L. из Босне и Херцеговине у разним бојама. У бојама красна *Iris oratoria* (Грчка), медитеранска *Ameles decolor* Charp. (Мостар) и по свом облику главе занимљива понтијска *Empusa fasciata* Brullé (Херц.).

г) Phasmodea, паличњаци.

Bacillus Rossii F. (Херц. и т. д.) и *Redtenbacheri* Padew. (Croat. Litor.) Географску раширеност *Bacillus-a Rossii* види: Пр. 80 доље. У тропима огромне форме (гл. пр. 66.).

д) Acridiodea, чегрташи.

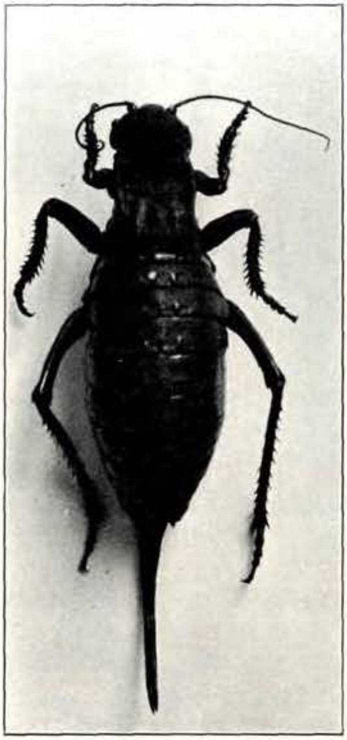

Слика 5. ***Dinarchus dasypus.***

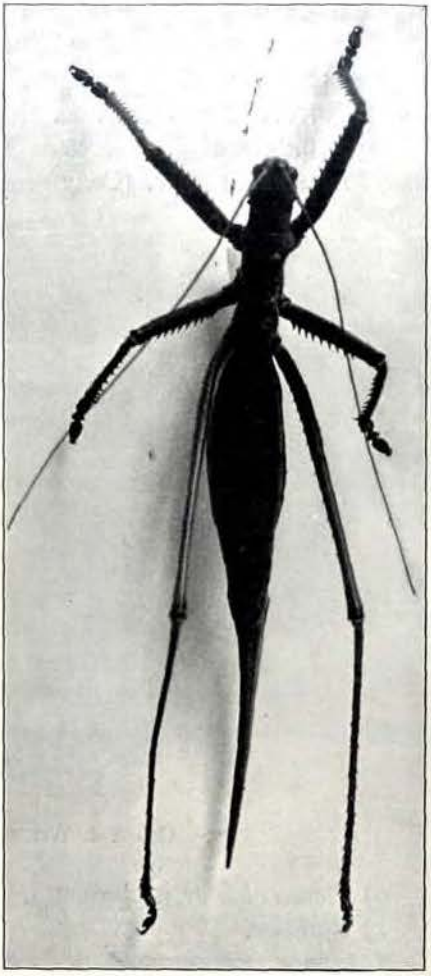

Слика 6. ***Saga serrata*** са сењског краша

Trixalis nasuta L. одликује се главом и склопом пипала (Херц.). Осим тога у јужној Европи, свој Азији, Африци и Аустралији.

Пр. 19.: ***Cuculligera hystrix*** Germ.: Специфична карсна животиња; има крила рудиментарна, у различним варијететима боје (Херц.; хрватско Приморје). — ***Nocarodes Straubei*** F. понтијска врста (Боспор, Мала Азија). ***Acridium aegyptium*** L. окомедитеранска, Херц. (често криво означаван као »египатски скакавац, који путује«. Прави африкански лутајући скакавац, који се јавља у великим ројевима и долази пустошећи све, јесте ***Schistocerca (Acridium) peregrina*** Oliv. (Види проз. 67 гори).

ђ) Locustodea, коњици.

Dinarchus dasypus Ill. и ***Callimenus Pančići*** Br. Ови чудновати скакавци без крила, који потсјећају на велике цврчке, налазе се само на источном Балканском Полуострву (Срб., Бугар., Маћед.). Трећа, врло ријетка врста ***Calli-***

menus oniscus Charp. на југу истог (Грчка: један примјерак, који се налази у систематској збирци нашао је Апфелбек код Кефисије). Исто је тако специфична балканска животиња *Barbitistes Oczkayi* Charp., који има кратке рудименте крила. (На западу до Босне).

Пр. 20.: *Psorodonotus Fieberi* Friv. (♂ са видљивим рудиментима крила, ♀ без крила, балканска животиња која припада средњим степенима Балканског Полуострва (и у средњој и јужној Босни). — *Saga serrata* F. (хрватско Приморје), највећи европски скакавац, око Средоземног Мора. Ријеткост! (Карту раширености види пр. 80 доли). — *Dolichopoda palpata* Sulz. Пећински скакавац, у пећинама Херцеговине (Требиње) и Далмације (на југу до Грчке). Род *Dolichopoda* је заступљен са 2 друге врсте и у пећинама источних Пиринеја и Корзике.

е) Gryllodea, штурци.

Gryllotalpa vulgaris L. Кртични штурак. Штеточиња у врту и пољу.

Пр. 21.: ***Hymenoptera,*** опнокрилци. (Женке (♀) пчела и правих осица имају отровну жаоку, мужјаци не могу убости.)

а) Apidae, цвјетари, пчеле.

б) Vespidae, осе.

Пр. 22.: *Scolia flavifrons,* F. највећа европска врста осе. (Херц., југоист. Босна [Увац], Далм. и т. д.) Медитеранска врста. (Карту раширености види пр. 81. доли).

в) Formicidae мрави.

Myrmecocystus viaticus F., мрав врло дугих нога, који прави гнијезда на тврдим путевима у земљи; медитерански; Херц. (Мостар), Далм., Алб., Грчка. (Код тог мрава живи као мукташ ријетки кукац *Oxysoma Reitteri* Wasm. види: *Symbiosen*, орм. I., пр. 13.).

г) Cynipidae, осе шишкарице. Убодом произвађају шишку на лишћу, гранама и т. д., у њој се онда развијају младе чауре до инсекта. Разне биолошке представе.

д) Proctotrupidae, осе јајарице. Врло малене осе, које се развијају у лептирским јајима (Телеас-врсте).

ђ) Sphegidae, осе копачице.

Пр. 23.: *е) Ichneumonidae.* Најезнице: наметнице у другим инсектима, нарочито у лептирским гусјеницама, у којима се развијају почевши од јајета. Родови *Rhyssa* и *Ephialtes* обухватају највише врста.

ж) Siricidae, осе дрварице.

Најпознатија и највећа врста *Sirex gigas* живи као чаура у дрвету оморике. Чаура треба да се развије до потпуног инсекта према приликама 3—4 године. Често се догађало, да се дрво са тим младим замецима употребљавало при градњи и да су те осе 2—3 године, пошто је градња довршена, излазиле из дасака.

з) Tenthredinidae, осе листарице.

Највеће врсте: *Cimbex.*

Пр. 24.: Гнијезда (отворена) и метаморфозе *Vespa crabro* L. (стршљен); *V. media.* Deg. и *V. germanica* F. — *Polistes gallicus* L. (зоља пољска).

Слика живота и метаморфоза *Ephialtes mesocentrus:* оса рупица, која боде чауру бравца кукца, која живи у дрвету; чаура осе рупице, која ждере чауре бравчеве.

Под тим: оса рупица бодући чауру лептира: гусјеница (отворена) са чауром осе рупице, који се у њој налази.

Пр. 25.: Разне шишкарице са жучима, које оне произвађају. Жуч (разрезана) са чаурама и кукуљима, који се ту налазе.

Пр. 26.: ***Diptera,*** двокрилци.

Culicidae, комарци. (Пецају само женке (рилицом за сисање) и сисају крв).

Culex pipiens, обични комарац и друге врсте.

Anopheles maculipennis Meig., *Malaria*-комарац живи у слатководним барама и шири маларију. Боје га се у барама доње Неретве, нарочито код Метковића.

Phlebotomus Papatasii Scop., попадачи; својим убодом стварају понекад и појаве грознице, али не и маларију. У Херцеговини (Мостар) врло досадан; ту познат под именом попадача. И у Далм. и Истри.

Chionea araneoides Dalm., муха без крила слична пауку налази се зимских мјесеци овдје — ондје у шумама на снијегу или под опалим лишћем.

Bombyliidae, крзнаре: највећа врста *Bombylius punctatus* F., медитеранска (Херц., Далм.).

Tabanidae, обади. Женке пецају и сисају крв на коњима и говедима; мужјаци живе на цвијећу.

Oestridae, штркаљи. Њихове чауре живе под кожом, у стомаку или у нози и грленој шупљини коња, говеда, јелена и срна.

Tachinae, гусјеничаре.

Остављају јаја или (вивипарне врсте)[1]) нихове чауре у лептирским гусјеницама, због чега се развије из гусјеница послије њихова закукуљивања мјесто лептира муха гусјеничара, пошто је гусјеница служила као храна њезиној чаури.

Echinomyia ferox, дивља гусјеничара, једна од највећих врста. Осим тога има много других тахина.

Hippoboscidae, вашаре.

Ова и сљедеће мухе мукташице веома су занимљиве у њиховом начину живота, њиховој организацији и њиховом осебујном развоју. Оне доносе потпуно развијене, т. ј. у мајчином тијелу узрасле чауре, које се наскоро, пошто се роде, закукуље (пупипар.). Живе све као мукташице (сисају крв) на коњима, говедима, овцама, јеленима, срнама, зечевима и другим сисавцима и тицама; Стреблиди и Никтериблиди на слипимишима, голубовима и папагајима (тропске врсте) и Браулиде *(Braula coeca* Nitz. такозвана пчелиња уш) на пчелама (у кошницама).

Пр. 26.: (доли). *Hippobosca equina* L. коњска вашара (са крилима).

Melophagus ovinus L. овчија вашара (без крила).

Ормар III.

Coleoptera. Корњаши.

Фауна кукаца Балканског Полуострва карактерише се нарочито родовима *Procerus* (пр. 29), *Myas, Xenion, Omphreus, Molops, Pterostichus* (пр. 30), *Laena* (пр. 38), *Neodorcadion* (пр. 39) и т. д. Релативно многе ендемичке врсте припадају родовима *Otiorrhynchus* (пр. 43), *Phyllobius* (43) и *Dorcadion* (пр. 39).

---

[1]) За разлику од овипарних врста, т. ј. оних, које легу јаја.

Највећи контингенат ендемитима Балканског Полуострва дају териколни кукци без крила, који живе у хумусу или често дубоко у земљи, највише мале, уз то врсте без очију из породичних редова *Staphylinoidea, Rhynchophora* и т. д.

За Босну и Херцеговину су нарочито карактеристичне: многе расе (Subspecies) рода *Carabus* (н. пр. *caelatus sarajevensis* Apf., *croaticus bosnicus* Apf., *cancellatus Apfelbecki* Born.), више врста рода *Nebria bosnica* Gglb., *Apfelbecki* Gglb., *Speiseri* Gglb.) (пр. 29), многе рода *Molops* (са ендемичним подродом *Stenochoromus), Pterostichus Meisteri* Rttr., *Tapinopterus setipennis* Apf. (без очију) *Omphreus Apfelbecki* Rttr. и *Beckianus* Gglb. (пр. 30), многе врсте рода *Otiorrhynchus* (пр. 43), и т. д. и т. д. и сасвим нарочито многи ендемички родови и врсте пећинских кукаца (највише из породице *Silphidae),* пр. 32.

За Албанију (Малисија (Малисорски крајеви), Мердита (Миридитски крајеви) и Задрим (крај међу Мердитом и обалом) треба нарочито споменути:

Carabus cancellatus alessiensis Apf., *granulatus miridita* Apf., плаве врсте *Pterostichus (Latifianus* Apf. и *malissorum* Apf.), *Tapinopterus Dochii* Apf., *Nebria merditana* Apf. и *Sturanyi* Apf., *Molops merditanus* Apf., *albanicus* Apf. и друге, *Omphreus albanicus* Apf., многе врсте *Staphylinoidea* и *Rhynchophora* и т. д.

За подручје Шар-Дага:

Calosoma reticulatum relictum Apf. (глацијални реликат) пр. 82, *Carabus croaticus ljubetensis* Apf., *Omphreus gracilis* Apf., *Nebria Ganglbaueri* Apf., *Pterostichus lumensis* Apf. et subsp. *ljubetensis* Apf., *ottomanus* Apf., *Paradeltomerus*[1]) *paradoxus* Apf., *Synuchidius*[1]) *Ganglbaueri* Apf., *Dorcadion ljubetense* Pic, *Otiorhynchus cirrhocnemis* Apf. и више других врста овог рода и т. д. и т. д. *Staphylinoidea* подручја Шара показују релативно мало ендемита. Врсте овог породичног низа наслањају се још јако на југоисточно босанску и јужно српску фауну, док се већ у крају око Скопља јако испољавају медитерански и понтијски елементи фауне.

Од бугарских ендемита требало би нарочито истаћи:

Xenion (ендемични род) *ignitum* Kr., *Phaon rhilensis* Rottb., *Nebria Eugeniae* Apf. и *rhilensis* Kr., *Pterostichus Merkli* Friv., *Tapinopterus balcanicus* Gglb., *Velleiopsis marginiventris* Fairm., *Chlorophanus Merkli* Holdh., *Zabrus rhodopensis* Apf., многе врсте *Molops, Dorcadion Sturmi* Friv. и т. д.

У Бугарској се истичу више понтијски (оријенталски) елементи фауне, него у другим балканским земљама, јер многе од понтијских форма не допиру далеко преко централне Бугарске, н. пр. *Procerus scabrosus* Oliv., *Carabus torosus* Friv., *Haptotapinus crassiusculus* Chaud., извјесне врсте рода *Laena* и т. д.

Грчка је нарочито богата ендемитима. Нарочито обиљежје дају хеленској фауни међу другим:

Procerus Duponcheli Dej., *Carabus Adonis, Pterostichus corax, Omphreus Krüperi* и *aetolicus* Apf., многе врсте рода *Tapinopterus, Zabrus* и *Dorcadion, Mallosia graeca* (пр. 40) и у субтропском роду *Julodis* (пр. 36), која не допире на сјеверу даље него до Епира.

Србија партиципира јако у босанској фауни с једне и бугарској с друге стране и показује релативно мало ендемита. Нарочито су вриједне пажње оне на сјевероистоку Србије домаће и дијелом до у Јужну Угарску допируће по бојама красне расе *Carabus Ullrichi* и *Scheidleri* (пр. 29.).

---

[1]) Нови ендемички род.

Црна Гора има већ, услијед њезине мале територијалне раширености, слабо ендемита. Њезина се фауна мало разликује од оне сусједних крајева изузевши пећинску фауну, која би можда могла имати релативно много ендемита. (Пећине Црне Горе још су највећим дијелом неиспитане осим оних на сјеверној граници). Већина врста описаних из Црне Горе била је послије констатована и у Херцеговини.

Ормар IV.

Пр. 43.—45.: ***Coleoptera,*** корњаши.

Пр. 46.: ***Rhynchota (Hemiptera),*** полукрилци.

а) Heteroptera, неједнакокрилци.

Значајне медитеранске врсте, које допиру до Херцеговине, ове су: *Odontoscelis dorsalis* F., *Trigonosoma rusticum* F., *Ancyrosoma albolineatum* F., *Apodyphus amygdali* Grm., *Camponoidea Saundersi* Put. (опонашалац мрава) [геогр. рашипеност обију задњих врста види: ормар VI. пр. 81 гори], *Scantius aegyptius* L. (VI. пр. 81 доли), *Centrocoris spiniger* F., *Phyllomorpha laciniata* Vill. (опонаша бодљикаве дијелове биља), *Anisops producta,* Fieb. (пр. 47.).

Понтијске врсте међу др.: *Mustha spinosula* Lef. (често на чемпресима у гробљу у Ејубу код Цариграда, и у Грчкој), *Lygaeus pandurus* Scop. (Херц., Албан.) и т. д.

Космополити: *Belostoma niloticum* Stal., велика водена стјеница, и *Nezara viridula* L. (задње нема у Аустралији); географ. рашипеност ових обадвију види ормар VI. пр. 82.

Пр. 47. *б) Homoptera,* једнакокрилци.

1. *Cicadini,* цврчци.

Велики јужноевропски цврчци пјевачи (пр. 47.) допиру до Херцеговине, а један од њих (*Tibicina haematodes* Scop.) није риједак и у јужној и средишњој Босни.

На крају метаморфоза *Tettigia orni* L. цвјетни — јасењи цврчак пјевач.

2. *Aphidini,* ушенци.

Phylloxera vastatrix, трсна филоксера.

Pemphigus corniculatus на *Pistacea*-ма; *Schizoneura lanigera* (крвна уш) на *Ulmus*-у.

3. *Coccidini,* црвци:

Coccus (Leucanium) ilicis, кермезни црвац.

4. *Aptera,* уши.

Pediculus capitis, уш (ваш) обична.

Pediculus vestimenti, пртена уш.

Phthirius inguinalis (pubis), пустена уш.

Haematopinus (животињске уши), spec. дивље свиње.

Б. Ексотичне животиње.

Lepidoptera. Лептири. Пр. 49—62.

Значајне: разне врсте *Ornithoptera,* највећи познати дневни лептирови на земљи. Женка (♀) је увијек много већа него ♂, али тамнија (пр. 49). — Огромне Сфингиде из Бразилије (пр. 58.); међу многим красним Сатурнидама (свилопрељама) један пар *Coscinocera Hercules* из Нове Гвинеје, највећи познати лептир. (Пр. 59. доли). — Красне, ријетке врсте рода Сатурнида — *Gyanisa* и *Brahmea* (пр. 60.).

Међу Ноктуидама (совама) огромна *Thysania Agrippina* (Strix) из Јужне Америке и занимљива *Patula macrops* ♂ ♀ (мужјак се истиче упадљивим мирисавим длакама на горњој страни стражњих крила). Међу Уранидама — од којих неки лептири (врсте *Papilio)* у кроју крила опонашају Ноктуиде — су по бојама најкраснији лептирови *(Urania croesus* и *ripheus).* (Пр. 62.)

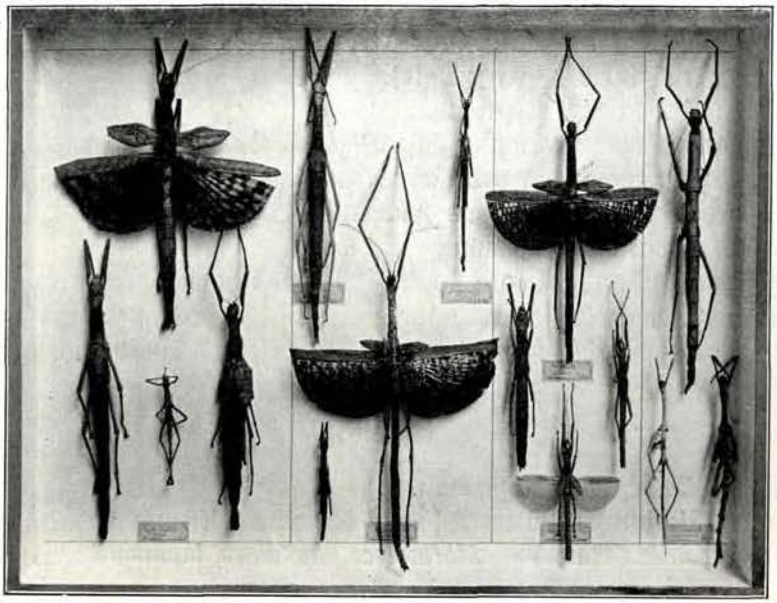

Слика 7. Кутија са скакавцима.

Rhynchota, полукрилци.

Пр. 63.: *а) Heteroptera,* неједнакокрилци.

Красних боја су врсте *Calliphara,* које потсјећају на неке тропске Бупрестиде (дивне кукце). — Врсте са задњим шинама продуженим у облику листа *(Anisoscelis).* — Огромна врста *Belostoma* из Сан Паола, највећа позната врста неједнакокрилаца.

б) Homoptera једнакокрилци.

Велике цикаде са сундајских отока (врсте *Tosena* и *Tacua).* — *Fulgoridae* (свјетлаци), често са великим проширењима и продужењима главе (у Европи су заступљени само малим, неугледним врстама): *Laternaria.*

Пр. 64.: Лептировима слични једнакокрилци из Камеруна *(Pohazia fasciata).*

Odonata, вретенца.

Красне металне врсте *Euphaea* из Амбоине.

Neuroptera, мрежокрилци.

Највеће врсте мравоједа *(Palpares).*

Orthoptera, равнокрилци.

Велика шаба *(Blabera marmorata)* из Хиригвиа.

Пр. 65.: *Mantodea*, богомољке, *Phasmodea,* паличњаци.

Јаје богомољке.

Веома занимљиви су по цртању крила: *Pseudocreobothra ocellata* из њемачке источне Африке и опонашатељи листа *Stagmatoptera* (Бразилија); *Deroplatys* (Борнео). *Acanthops, Phyllocrania* и т. д. — *Phyllium* (»путујући лист«) 2 врсте.

Пр. 66.: *Phryganistria-, Cyphocrania-, Palophus-* и *Phibalosoma*-врсте, највећи познати скакавци.

Опонашатељи грања: *Dixippus, Clitumnus* и т. д. и бодљама пресијане врсте *Promachus, Obrimus* и *Dares* са сундајских острва, међу њима *Dares „Noli me tangere“* (»Не дирај у ме!«).

Пр. 67.: *Acridoidea,* чегрташи.

Африканске врсте красних боја *Phymateus;* огромна *Tropidacris cristata* из Суринама. Африкански путујући скакавац *Acridium (Schistocerca) peregrinum.* — Шарене врсте *Romalea* из Јужне Америке.

Пр. 68.: *Locustodea,* коњици.

Hyperomala virescens (Нова Гвинеја) и други опонашатељи листа *(Phylloptera, Phyllophora, Onomarchus* и т. д.). — Конокефалиде красних боја *(Acridella variabilis).* — *Saga ephippigera* (Сирија). — *Methone Andersonii* и т. д.

Ормар VI.

Пр. 71.: ***Coleoptera.*** Корњаши.

Огромне Цицинделиде из Африке без крила (врсте *Mantichora,* међу њима највећи *mygaloïdes* (Thms.) — *Mormolyce phylloides,* јавански кукац тркач сличан листу.

Пр. 72.: *Lucanidae* (јелењштаци), 20 родова са 42 врсте, међу њима: *Chiasognathus, Lamprima, Homoderus.* — *Scarabaeidae:* велике форме *Pachylomera, Heliocopris* и металне врсте *Phanaeus.*

Пр. 73.: Врсте *Euchirus.* — Династиде (велики кукци) са *Dynastes Hercules, Chalcosoma Atlas* и т. д.

Пр. 74.: *Cetonidae* (ружични кукци), 70 родова са 120 врста, међу њима 2 врсте *Goliathus* са чауром.

Пр. 75.: *Buprestidae* (дивни кукци), међу њима 9 врста *Sternocera,* 10 *Iulodis,* — *Chrysochroa* дивних боја и сродни родови (Највећа врста: *Euchroma gigantea).*

Пр. 76.: 12 врста аустралског рода *Stigmodera.*

Elateridae Велика форма: (Огромна форма: *Tetralobus Liwingstonii); Cantharidae* (занимљиве врсте *Lycus;* ♂ ♀ врло различни); *Cleridae* (огромна форма: *Natalis Titanus*); *Meloïdae; Tenebrionidae (Prioproctus Oertzeni!); Trictenotomidae* 4 врсте *(Autocrates, Trictenotoma).*

Пр. 77.: *Cerambycidae,* многе Приониде велике и красних боја, међу њима занимљиви *Hypocephalus armatus;* 9 *Batocera,* 7 врста *Sternotomis* и т. д.

Пр. 78.: *Chrysomelidae* Љиšњаци.

Leptinotarsa (Doryphora) decemlineata, кртолаш кукац или златица колорадовска пренешена је из Америке у Европу, гдје се чешће појављивала као опасан штеточиња кромпира.

Cassidini (кукци штитари), у тропима веома богато заступљени са красним и занимљивим родовима. Једна од највећих врста: *Calaspidea colossa* из Перуа. — *Languriidae. Erotylidae.*

Пр. 79.: *Endomychidae. Coccinellidae. Curculionidae.*

Врсте *Cyphus* и *Eupholus* красних боја; 3 врсте *Entimus* (бриљантни кукац); огромни афрички *Brachycerus;* разни палмеурилаши *(Rhynchophorus* и сродни родови). — *Brenthidae,* 21 род у 24 врсте (грађа главе код ♂ и ♀ врло различна), највећа врста: *Eutrachelus Temnincki* са Јаве. — *Anthribidae,* врсте *Megacerus* (♂ са дугим чипалима сличним Церамбицидама).

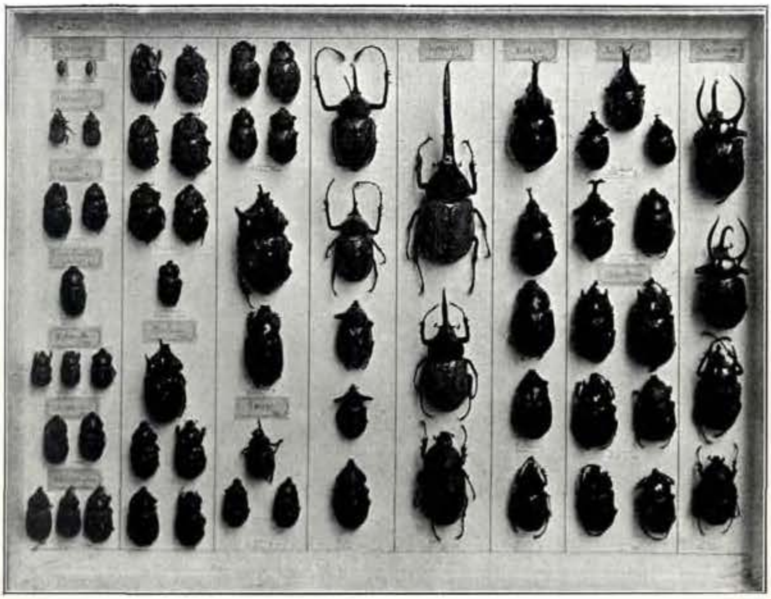

Слика 8. Кутија са корњашима.

Животињски земљопис.

Пр. 80 гори: Карта и преглед зоогеографских регија и зона земље, састављени од В. Апфелбека.

доли: Подручја раширености разних на Балканскоме Полуострву домаћих инсеката, са 4 карте.

(Charaxes, Bacillus, Cicada, Saga.)

Пр. 81.: 13 карата о раширености разних инсеката.

Пр. 82.: 14 карата о раширености разних инсеката, одатле 3 *Adriatis,* 3 *Aegaeis* и 2 глацијалних остатака.

Разна постављања.

Симбиосе.

Пр. 13.: *А)* Симбионте мрава (Кукци који живе код мрава *[Myrmecophilen]* и други инсекти).

Б) Симбионте пчела и оса.

В) Непријатељи пчела.

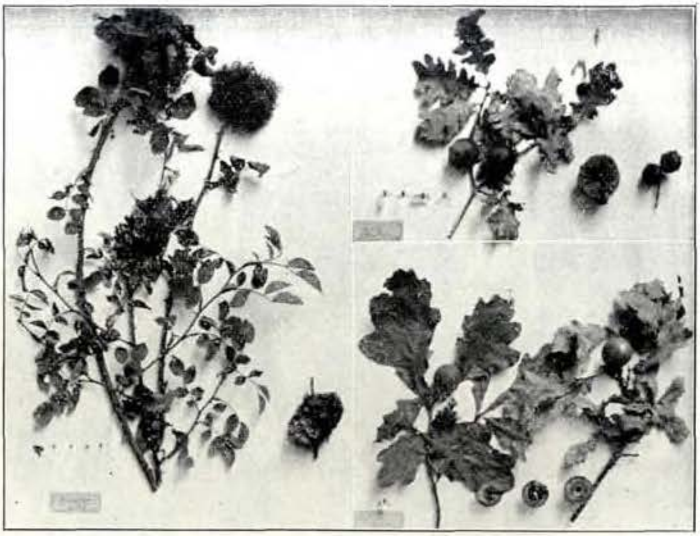

Слика 9. Биологије цинипида.

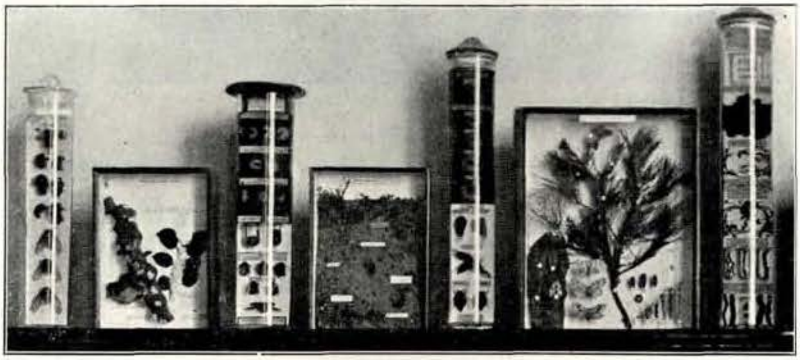

Слика 10. Биологије разних инсекта.

Г) Хименоптере, које живе код и од хименоптера, *Osmia* и *Chrysis.* — *Bombus* и *Psithyrus.*

Пр. 27.: Разне бескичмене симбионте морских животиња. (Смјештене овдје провизорно). Мекушци, Морузгве, Раци, Црви.

Рак самац у становима морских спужева *(Murex, Cerithium* и т. д.) са *Suberites domuncula* (морска наранџа) и морузгве.

1. *Diogenes varians* (самац) у *Cerithium*-у (спуж) са 2 *Adamsia Rondeletti* (морузгва), чест у јужнијем дијелу Адрије.

2. *Eupagurus Prideauxii* (самац) са *Adamsia palliata* (морузгва) на сјеверне Адрије.

3. *Clibanarius misanthropus* (самац) у *Cerithium* са *Adamsia* (Корчула).

4. *Pagurus calidus* у *Dolium galea* (буре-спуж) са 2 велике увијене морузгве *(Adamsia* spec.).

5. Острига — колонија срасла са воком, у њој рак самац, а страга на спужу цјеваш *(Serpula)*, на острижи једна отворена морузгва.

6. *Pinnotheres veterum*, у паровима (♂ и ♀) у перишки *(Pinna)* раковница која живи као мукташ, поред ње млада перишка (Steckmuschel) (достигне, кад израсте, готово 1 *м*).

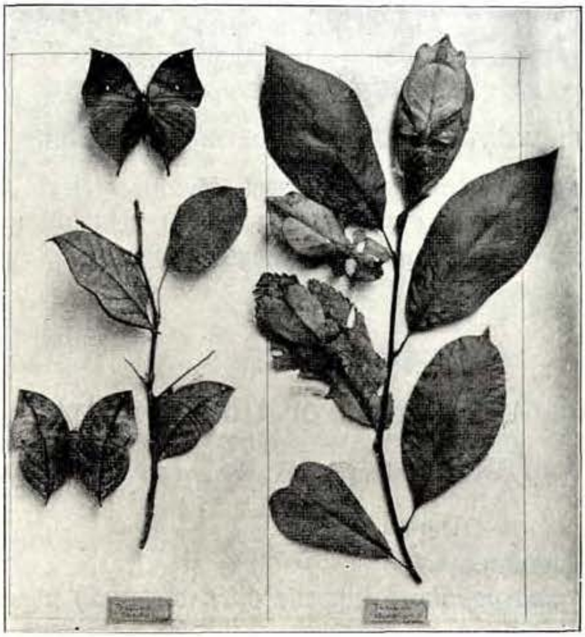

Слика 11. Два примјерка мимикрије.

7. Цјеваши и Маховњаци (Бриозое) — насеља на разним морским спужевима и шкољкама.

8. Одломак хриди миниране од спужве вртјелице *(Vioa typica*, Bohrschwamm), са младом шкољком вртјелицом *(Pholas)* и цјевашом.

Метаморфоза.

Пр. 14., 28., 42.: Лептирови (Босн. Херц.) Пр. 84. (Ексотичне животиње).
Пр. 56., 70.: Корњаши.

Осим тога су у многе прозоре систематске збирке за гледање уврштене поједине биолошке скупине.

Мимикрија.

Пр. 41. *а)* Безазлени инсекти, који опонашају инсекте других редова заштићене бодљикама, отровом и т. д. (н. пр. лептири, који опонашају осе и бумбаре).

Пр. 55. *б)* Опонашатељи веза и плетења, *в)* опонашатељи трња и лишћа. Пр. 69.: *(Kallima, Phyllium,* »путујући лист«).

Металесценција, Иризирање.

Пр. 83.: Збирка свих металних боја, које долазе код разних инсеката.
Пр. 83. доли: лептирови који иризирају.

Ормар VII.

Јадрански ***менушци. (Gastropoda,*** **спужеви.)**

Систематска збирка. Суви препарати.

Ормар VIII.

Јадрански ***менушци. (Lamellibranchiata,*** **шкољке.)**

Неотесано обалско камење са колонијама *Mytilus*-а, *Arca Noë, Lithodomus lithodactylus* у разним степенима старости с њиховим врћеним путевима.

Под њима: Систематска збирка јадранских шкољака (суви препарати).

Галерија.

Фауна Балканског Полуострва.

Ормар IX. (Препарати у алкохолу и формолу.)

Tunicata, плаштењаци. (Адрија.)

a) ***Ascidiacea,*** мјешчићнице.

У средини: 3 *Cynthia papillosa* (црвена брадавичарка) израсла на морској трави *Rhizom.* (Корчула.)

б) ***Thaliacea,*** двоотворке.

Salpa maxima (велика салпа) и салпин ланац *(Salpa democratica).*

Mollusca, мекушци.

a) ***Cephalopoda,*** главоношци.

Eledone moschata (музгавац). Може се због једноредних здјелица за сисање лако разликовати од сличног *Octopus vulgaris* (обична хоботница). Обје се врсте једу, али се прва ради мошусова задаха мање воли. *Octopus* може нарасти врло велик (гледај доли 1 велики примјерак из Котора са 1 сепарираним метар дугим краком) и може за оне, који се купају, бити опасан. Он се нарочито задржава код гребенâ.

Sepia officinalis (обична сипа) и *Loligo vulgaris* (обични лигањ тал. *calamari),* задњи познат као морнарска деликатеса. Рјеђе врсте: *Illex Coindetii, Rossia macrosoma, Sepiola Rondeletii, Todaropsis Veranii,* сви из Адрије.

б) ***Gastropoda,*** спужеви.

Фауна спужа Балканског Полуострва врло је богата ендемичним формама. Ово нарочито важи за запад тога подручја, гдје је велика маса вапненца динарске алпијске косе била врло погодна за развијање формама богате фауне спужева. У роду *Clausilia* н. пр. има читавих серија врста ендемичних за карсно подручје.

Спужеви су згодни за ограничавање зоолошких подручја у већој мјери, него све друге групе бескичмених животиња, јер се, због њихова тромог живота и сљедствено уже ограничених услова за екзистенцију, теже шире. Њихова вапнена љуска омогућила је, да су се добро одржале у разним геолошким наслагама и многе фосилне форме, те услијед тога дају могућност, да се стварају закључци о некадашњој раздиоби међу копном и морем.

Тако је н. пр. за поставку постојања »Адријатиса« (копненог споја међу Далмацијом и Италијом у средњем дијелу Јадранског Мора у раном терцијеру) обострана фауна мекушаца веома јако доказно средство.

Многе врсте, чак родови, прави су становници карста, тако н. пр. *Campylaea* (Подрод *Dinarica* и *Liburnica)*, више врста родова *Helix, Zonites* и т. д., али нарочито многе врсте рода *Clausilia.* Од њих су опет неке, које се налазе само у Босни или Херцеговини или другим дијеловима карсног подручја те су понекад локално веома ограничене.

Од балканских форма требало би нарочито споменути: *Xerocampylaea Zelebori* (Србија, Босна, код Сарајева честа); од медитеранских врста *Iberus vermiculatus, Helix aspersa, Fruticola cinctella.*

Доље: У формолу огромни мријест *Murex*-а *brandaris.*

г) ***Lamellibranchiata,*** школькаш.

У Босни ендемичне: *Unio bosniensis* (ријека Босна).

Molluscoidea, памекушци.

Bryozoa. Средњи комад: морска трава — *Rhizom (Posidonia caulini)* са вапненим покровом од једне изумрле бриозојске колоније.

Ормар X.

Myriapoda, стоноге.

а) ***Diplopoda,*** гујини чешљеви.

Фауна диплопода Босне и Херцеговине је необично богата у ендемичним врстама и има више ендемичних родова *(Microbrachysoma* Verh., *Microchordeuma* Verh., *Apfelbeckia* Lend.[1]), *Heterolatzelia* Verh. и род *Typhloglomeris* Verh. *coeca* Verh.) познат искључиво из херцеговачких пећина. Већина ендемичних врста иде на родове: *Brachydesmus, Julus, Brachyiulus* и *Lysiopetalum.* Осим тога је познато још у 5 других родова неколико ендемичних врста.

б) ***Chilopoda,*** стриге.

За карсно подручје (Херц., Далм., Цр. Гору, Албан.) треба истаћи медитеранске велике врсте сколопендера *(Scolopendra dalmatica),* дуге *Himantarium Gabrielis* и за Херцеговину као ендемита, који живи искључиво у пећинама, ријетког *Lithobius leostygis* Verh.

Arachnoidea, паучњаци.

а) ***Arthrogastra,*** штипавци, шкорпијони.

---

[1] Стонога рода ***Apfelbeckia*** веома је карактеристична за фауну херцеговачких диплода. Она обухвата досад свега 5 врста, од којих 4 врсте отпадају на Херцеговину, а једна на сјеверну Албанију.

Велике серије разних облика *Euscorpius*-a *(europaeus)* (европски штипавац, акреп) из свих дијелова Балканског Полуострва и грчког скорпијона *(Buthus occitanus)* из Грчке и Албаније.

За карсно подручје карактеристичне су: врсте рода *Obisium (Blothrus)*, које живе искључиво у пећинама, без очију, у Херцеговини: *O. anophthalmum*, у Крањској, Хрватској и Босни: *O. spelaeum*.

б) ***Araneina,*** прави пауци.

Као карсне форме упадају нарочито у очи: *Argiope lobata* и *Brunichi* и Тарантеле, које живе у рупама у земљи *(Lycosa Apuliae)*, у Херцеговини често, боје је се због њеног наводно врло отровног уједа. — Ендемичне за Босну и Херцеговину: неколико врста без очију, које живе искључиво у пећинама; у Херц. нарочито црвеносмеђи пећински паук *Stalita hercegovinensis*, у јуж. Босни *Taranucnus patellatus* Abs. (Гл. пећинску фауну ормар XIII.).

в) ***Phalangina,*** неправи пауци.

У Босни и Херцеговини нарочито значајне: *Ischiropsalis* spec., *Nelima troglodytes*, која живи у пећинама и једна огромна врста *Trogulus*.

г) ***Acarina,*** грињe.

Фауна акарина Балканског Полуострва још је врло мало испитана. За карсно подручје карактеристичан је велики, дугоноги крпељ *Eschatocephalus (Haemalastor) gracilipes*, који живи само у пећинама. (Гледај ормар XIII.)

Crustacea, раци.

а) ***Decapoda,*** десетероношци.

α) Brachyura, краткорепци.

Pachygrapsus marmoratus, гребенски паук (врло чест на стијенама на морској обали Јадрана). *Carcinus maenas* (обична раковница) честа у плиткој води морске обале. — *Cancer pagurus* (широки брамбурач), риједак у Адрији, чест у сјеверним морима (нарочито велик примјерак са истарске обале код Ровиња).

Telphusa fluviatilis (рак) из планинских ријека (Далм. и Бугарска [Резилер]).

Pinotheres veterum ♂ ♀ живи парно као мукташ у великој *Pinna.* (Ормар бр. IX.)

Portunus depurator (рак-пливач), с перајима за пливање на задњим ногама. (Адрија, егејско море.)

Осим тога више мањих рака средње Адрије.

Ормар XI.

β) Macrura, дугорепци.

Nephrops norwegicus (норвешки рак, Skampi) риједак у Адрији, налази се у Кварнеру, на мјестима, гдје има хладних извора на обали. *Munida rugosa* одликује се дугим, танким маказастим ногама (предње ноге) (Адрија, риједак).

Scyllarus-врсте (медвеђи рак).

За Адрију карактеристична: *Calliaxis adriatica,* досад нађена само код Трста и Задра.

Pagurus (самац) и сродни родови, најчешћи: *Eupagurus Prideauxii* и *Paguristes maculatus* у већим спужевљим кућицама *(Murex* и т. д.) и *Clibanarius misanthropus* у разним малим спужевима.

Carididea (рачице), укусни *Crangon vulgaris* (пјешчана рачица), највећа јадранска рачица: *Penaeus caramote,* изврстан рак за јело.

Осим тога више врста рода *Palaemon,* од којих је у Адрији најчешћа *P. squilla* (једе се).

За карсно подручје ендемичан је род каридида *Troglocaris,* кога су досад налазили само у пећинским водама Крањске ***(T. Schmidti)*** и Херцеговине *(T. hercegovinensis* n. sp.). Род се истиче рудиментарним обликом очију.

б) ***Cirripedia,*** витичаре.

Lepas anatifera (обични лупар) живи у великим друштвима (прирасли уз дрво. Оток Лагоста).

Balanus tintinnabulum (морски звончић) на шкољкама, камењу и т. д. Мукташи (паразитне форме): *Cecrops Latreillei* (рак мукташ из шкрга самоглава *(Orthagoriscus mola).* — ***Alepas minuta*** из шкрга јастога ***(Palinurus).***

в) ***Stomatopoda,*** устоношци.

Squilla mantis (обични вабић). Једе се.

г) ***Phyllopoda,*** листоношци.

Branchipus stagnalis (обични шкргоношац). — *Triops (Apus) cancriformis* (обични листоношац) занимљив ради нередовног развитка јаја, која често годинама изостају. Живе у барама, а изумиру кад се оне осуше; јаја се могу одржавати годинама у исушеном отврдлом блату и развијају се тек у врло повољним приликама, послије чега се раци појављују често у мясама.

д) ***Amphipoda,*** ракушци.

Gammarus pulex (обични ракушац), главна храна неких риба, нарочито извјесних Салмонида и то у зиму.

За пећинске воде карста нарочито су карактеристичне бијело обојене врсте рода *Niphargus* и *Typhlogammarus.* Ендемични су за Херцеговину слијепи родови *Stygodytes* (nov. gen.) с једном врстом *(balcanicus Abs.),* чији се најближи сродници налазе у Бајкалском Језеру (Ист. Сибирија) и *Antroplotes Abs.* i. l. (nov. gen.).

Амфиподима припада и занимљиви морски рак *Phronima,* који паразитно живи у *Pyrosoma* (изложени примјерак, који је у *Pyrosoma* потјече из Адрије (Сењ).

ђ) Isopoda, бабуре.

α) Cymothoidae (рибје бабуре) живе наметљиво на морским рибама.

β) Oniscidae (копнене бабуре).

У Бос.-Херцеговини има више ендемичних врста.

Нарочито су карактеристичне за карсно подручје слијепе пећинске бабуре рода *Titanethes* и *Monolistra,* од којих су неке ендемичне за херцеговачке пећине и сусједне крајеве Далмације и Црне Горе). (Гледај ормар XIII.)

Asellidae (водене бабуре).

Пећинске водене бабуре ***(Asellus cavaticus)*** у пећинским водама карста; и у Херцеговини. (Завала.)

Vermes. црви.

a) ***Annelida,*** колутићавци.

α) Chaetopoda, чекињаши.

Eunice gigantea, велики колутичавац из Адрије. Разни цјеваши на камењу, кораљима, шкољкама и морској трави (на том мали чекињаш у вапненој спужу сличној кућици, *Spirorbis nautiloides).*

Spirographis Spalanzanii, велики цјеваш, који живи у кожи сличној цијеви коју сам начини, на плитким мјестима мора (Корчула). Повлачи се, кад га узнемире, у своју цијев.

Nereis pelagica, морска нереида.

Aphrodite aculeata (морска сјеница), велика морска гусјеница са свјетлуцавим чекињама и мала морска гусјеница. Чекињашима припадају и земљане гујавице *(Lumbricus).*

β) Hirudinei, пијавице.

Ендемична је за Херцеговину бијела пећинска пијавица без очију *Dina Absoloni* (пећине код Завале).

б) Nemathelminthes, облићи.

Ascaris lumbricoides (обична глиста). *Gordius aquaticus* водени — кончани — или жичани црв, живи полно зрео на дну мањих вода (извора, поточних барица и т. д.) појединачно или у више »гордијских« узлова. Стадије младости проводе у инсектима, најрадије у тркачима — и воденим кукцима. Прве стадије налазимо у чаурама комараца и једнодневних муха, који живе у води.

в) Platyhelminthes, плошњаци.

Разне цестоде (тракавице, метиљи), које живе у људима и животињама, м. др. *Taenia cucumerina* тракавица, која је честа у утроби шумских шљука.

Ормар XII.

Echinodermata, бодљикаши.

а) Holothurioidea, трпови.

Holothuria tubulosa (обични трп). — *Cucumaria tergestina* (тршћански краставац), *Stichopus regalis. Synapta digitata* (сидрава црвуша) и др., све из јадранског мора.

б) Echinodea, морски јежеви.

Echinus melo с Кварнера. — *Sphaerechinus granularis* и *Strongylocentrotus lividus,* ова оба нарочито честа на далматинској и херцеговачкој обали. Овом задњем је сличан на далматинској обали ријетки морски јеж *Arbacia pustulosa.*

в) Asteroidea, морске звијезде.

Раздиоба и регенерација кракова *Asterias*-а *glacialis.* Највећа врста: *Astropecten aurantiacus* (наранчаста морска звијезда), Адрија.

г) Crinoidea, стапчари.

Antedon rosacea (средоземски длакавац), Адрија; (поједини примјерак у ходећем ставу).

д) Ophiuroidea, змијаче.

Ophiura laevis (глатка змијача) с Корчуле.

Coelenterata, мјешинци.

а) Anthozoa, корљи или полипи.

α) Octactinia, осмеротрачни корали. *Corallium rubrum* (црвени корал) са отклопљеним полипима. — *Alcyonium palmatum* са отклопљеним полипима. *Pennatula phosphorea* (перце фосфорно). — *Gorgonia verrucosa* (брадавичава рожњача).

β) Hexactinia, шестотрачник корала.

Caryophyllia cyathus (каранфиљка калежна); ***Madrepora aspera*** (храпави дукњаш.).

Actinidae, морузгве.

Actinia equina (коњска морузгва), ***Anemonia sulcata*** (морска анемона). *Adamsia palliata* живи на спужевљим кућицама, у којима станује рак самац *Eupagurus **Prideauxii.*** ***Adamsia Rondeletii*** је симбионт раку самцу ***Diogenes*** *varians*. Оба из Адрије.

Разни морски раци, самци и спужеви, на којима су морузгве.

б) ***Hydromedusae (Hydroidea),*** обрубњаци.

Врло мали полипи у облику сићушних древета, корјења или пера на петељци или на лишћу од ***Sargassum bacciferum;*** припадају највише родовима *Aglaophenia* (у облику пера), ***Sertularia*** (у облику древета), ***Plumularia*** (у облику маховине) и т. д.

в) ***Scyphomedusae,*** режњаци.

*Aurelia **aurita*** (ухасти клобук). — ***Rhizostoma pulmo*** (морска плућа). — *Cyanea **capillata*** (жарна модруљица). — ***Pelagia noctiluca*** (морска мјесечина).

г) ***Siphonophora,*** цјевњаци.

*Physophora **hydrostatica*** (мјехураш). — ***Beroë ovata*** (јајасти ребраш).

Porifera (Spongiae), спужве.

*Euspongia **officinalis*** (обична спужва). — ***Geodia gigas*** (велики примјерак с Корчуле). ***Suberites domuncula*** (превлачи нарочито спужевље кућице, у којима живе раци самци). — ***Euplectella aspergillum*** (кремена спужва); кремени скелети њезини.

Ормар XIII.

Пећинска фауна.

а) Балканско Полуострво.

Пећинска фауна Балканског Полуострва је поглавито у западном дијелу подручја, гдје су широки пећински комплекси и подземни водени резервоари и воде читавог динарског алпијског масива били врло повољни за развијање једне велике фауне, необично богате у ендемичним облицима.

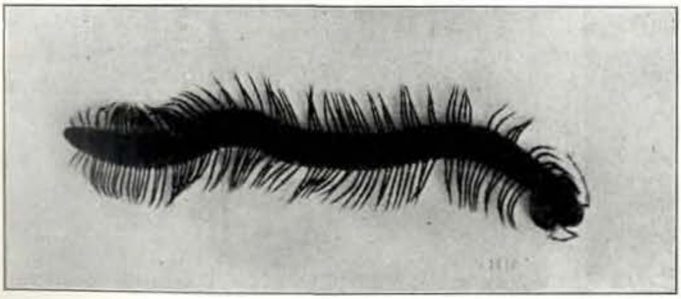

Слика 12. ***Apfelbeckia Lendenfeldi.***

Ово вриједи највише за право карсно подручје међу Крањском и јужном Далмацијом, чије се пећине стеру далеко према истоку, до јужне Босне. Даље према истоку опада пећинска фауна брзо како придолазе кристалинске горе; исто је тако пећинска фауна према југу све сиромашнија.

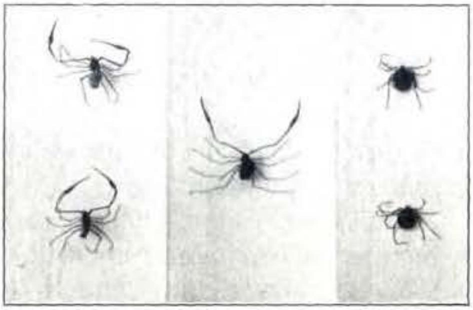

Слика 13. *Obisium* и *Haemalastor.*

Најбогатија је у веома диференцираним формама фауна Босне и Херцеговине и западних сусједних подручја, која — као што је раније под »Инсек-

Слика 14. *Troglocaris hercegovinensis* из Вјетренице.

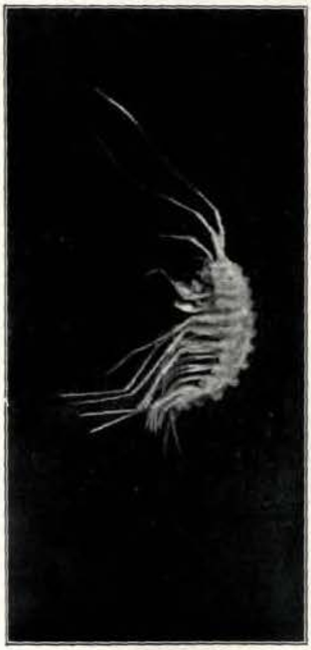

Слика 15. ***Stygodytes*** (nov. gen.) ***balcanicus*** nov. spec. из Вјетренице.

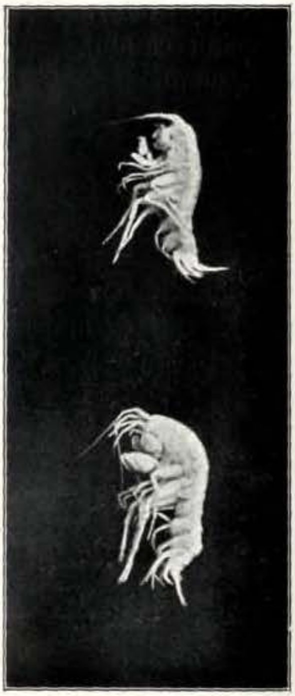

Слика 16. ***Antroplotes Abs.*** nov. gen., nov. spec. из Херцеговине.

тима« већ наведено — показује код самих колеоптера (корњаша) досад 21 род са 70 врста.

Али и друге групе артропода (чланконожаца) заступљене су упадљивим ендемичним родовима и врстама у пећинама Босне и Херцеговине.

Слика 17. *Dina Absoloni* nov. spec. из Вјетрнице.

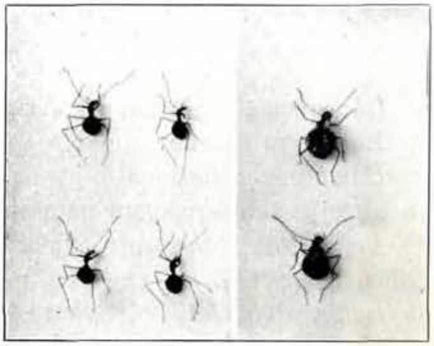

Слика 18. *Antroherpon* и *Apholeuonus*.

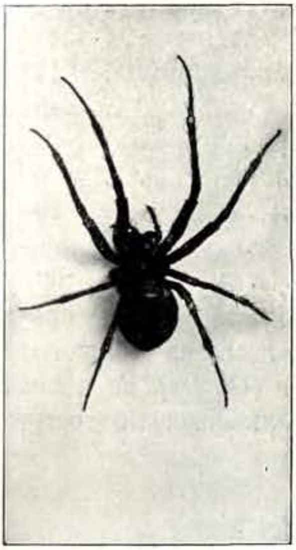

Слика 19. *Stalita* nov. spec. са Ластова.

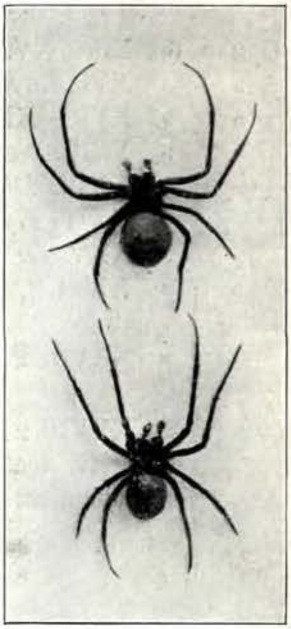

Слика 20. *Stalita hercegovinensis* nov. spec. из Глухе Смокве.

Најзнатнији су: Од миријапода (стонога): *Typhloglomeris coeca*, *Brachydesmus zavaljensis* и *hercegovinensis*, *Apfelbeckia Lendenfeldi*, *Lithobius leostygius*:

од паучњака: *Obisium anophthalmum, Stalita hercegovinensis; Taranucnus patellatus:* од рака: *Troglocaris hercegovinensis,* велики *Stygodytes balcanicus, Antroplotes* spec., више врста пећинских бабура, као *Titanethes hercegovinensis* и *biseriatus, Monolistra hercegovinensis* и т. д.

И из разреда мекушаца дознало се за неколико ендемичних спужева, који живе у пећинама, а од њих је најзанимљивија сићушна *Phloeoteras euthrix* Stur. из пећина код Требиња. Из разреда црва нарочито упада у очи налазак једне бијеле, слијепе пијавице, која живи у херцеговачким пећинама: *Dina Absoloni.*

б) Туђа пећинска фауна.

(Моравска, Угарска, Крањска, Француска и т. д. Сјев. Америка.)

Нарочито важне:

Cambarus pellucidus бијели рак из Мамут пећине у Кентоку (Сј. Америка), без очију, веома сродан нашем рјечном раку.

Leptodirus Hohenwarti, први 1832. год. познати пећински кукац (Постоњска шпиља, Крањска).

Ischiropsalis Mülleri, Scheren-Opelionide (Крањске пећине).

Hellesia brevicornis из пећина код Кана (J. Француска).

Сала бр. 60.

Систематске ентомолошке збирке.

(Фауна инсеката Балканског Полуострва.)

Ормар	бр.	XIV., XV. и XVI. *Lepidoptera.* Лептири	102	ладице
»	»	XVI. *Rhynchota.* Полукрилци	30	»
»	»	XVII.—XXII. *Coleoptera.* Корњаши	342	»
»	»	XXIII. *Neuropteroidea.* Мрежокрилци	15	»
»	»	XXIII. *Diptera.* Двокрилци	45	»
»	»	XXIV. *Hymenoptera.* Опнокрилци	60	»
»	»	XXV. *Orthoptera* Равнокрилци	20	»
»	»	XXVI. *Odonata.* Вретенца	20	»
		(40 кутија резерве.)		
»	»	XXVII. Резерве	60	»
		Балканских инсеката	634	ладице.
»	»	XXVIII. и XXIX. Европска Колеоптера (Збирка за сравњивање).		
»	»	XXX (соба бр. 58) *Mollusca (Gastropoda* и *Lamellibranchiata)* (Копнени и слатководни Балканског Полуострва) 42 ладице.		

Зоологичке збирке краљежњака.

Описао

Отмар Рајзер (Reiser).

Почетак зоологичког рада и развитак збирке б.-х. зем. музеја.

Познавање животињства Босне и Херцеговине до г. 1878. било је тако рекућ једнако ништици. Једино је познати путопис баварског ботаничара Сентнер-а од г. 1848. садржавао податке и опажања за једно три туцета краљежњака. Послије г. 1878. ширили су понајприје многобројни чланци многих ловаца у разним ловачким часописима донекле познавање више фауне ове земље. Једва нешто више него оваковe ловачке приповјетке пружају нам путописи Ходек-ови о његовим скоро свакогодишњим ловачким експедицијама дуж Саве, али нам ипак дају барем добар пријеглед о тадањим ловачким приликама Посавине.

Даље спомена вриједне прилоге пружаху нам касније Ц. Бајер и Х. пл. Кадић о животињству Херцеговине те гроф Ј. Цлац, Е. пл. Домбровски и Ј. Сеуник о животињству Босне.

Први почеци збирке краљежњака б.-х. зем. музеја падају у вријеме боравка Кадић-ева у земљи, у осамдесете године. Нажалост је препарација објеката била тако мањкава, да се је од њих до сада уздржало само још пет комада.

Истом г. 1887. почиње систематично проучавање животињства земље уз истодобно сабирање и консервирање његових заступника и то по чиновницима и органима, који још и данас на музеју дјелују.

Оборужани пушком и ножем за препарирање пролазили су свим дијеловима земље, сабирајући што марљивије и точније, почам од десне обале Саве све до поносних стијена Маглића и Волујка и свагдје су им се пружале руке помоћнице, које су овај рад потпомагале и употпуњивале. Часници, шумари, инжењери и др. а заиста не на задњем мјесту и сами синови земље омогућили су тијеком времена саставити скоро потпуну фауну у земаљском музеју те скупити материјал за зоологичко истраживање земље.

Почам од г. 1890. прешло се је паче и преко граница земље, да се сабирање протегне на цијели балкански полуоток, с једне стране у интересу опћеног природописног истраживања а с друге за ријешавање важних животињско- и биљно-географских питања. Девет великих од особља музеја изведених експедиција све до рта Матапана имало је тај резултат, да се је сакупио тако богати материјал у Сарајеву, да се је не само постигло точно познавање животињства по прилици половице територија балканског полуотока, него да није с друге стране данас нитко у стању обрадити исцрпиво монографички којугод скупину европских животиња, а да се код тога не обазире на материјал земаљског музеја. Друга половица балканског полуотока додуше још чека на природописно, особито зоологичко истраживање.

Будући да пако музеј има служити и дидактичним сврхама, настојало се је тијеком времена аквизицијом типичних заступника туђих фауна (екзотичних животиња) пружити младежи прилике (и то посве одијељено од збирке животињства наших ширина), да се упозна са красотом боја и разноликошћу тропских облика.

Наравно да к тому придолази још велика збирка птичјих јаја и гнијезда, која се од године до године још повећава. Све те колекције дијеле се сврси сходно у једну збирку, која је приступна публици и у другу, знанствену, која служи само научним сврхама.

Прва је систематски поредана, али и по биологичким принципима у скупинама постављена. Знанствена збирка кожа (Bälge) поредана је лих систематски и обухваћа по могућности што богатије серије у свим стадијима старости и развоја те има сврху, да тијеком времена прикаже географско распрострањење свих краљежњака на балканском полуотоку. У сврху лакшег проучавања провиђени су сви објекти разно бојадисаним етикетама (цедуљицама) прама политичким границама земаља, из којих потичу. Све су коже тако конзервиране, да се свака у случају потребе, умекшана једноставно водом, може начинити прикладном за претворбу и моделирани препарат. Ово потоње вриједи у првом реду за збирку сисаваца и птица.

У збирци риба налази се сухих препарата али и објеката конзервираних у боцама са алкохолом, што је у многом погледу згодније, а херпетологичка колекција састоји се уопће само из екземплара, конзервираних у алкохолу.

Збирке се налазе у приземљу у дворанама I.—III. те у првом кату у предворју и у дворанама IV. и V.

Дворана I.

Сисавци и птице водарице.

Ормар бр. 45.: Садржаје лисице (Fuchs) и чагља (Schakal). Код прве нам одмах падају у очи два непотпуна албина (из Купреша и Фоче), који под нипошто нијесу чести. Чагаљ се од године до године појављује чешће у топлијој Херцеговини, камо долази из сусједне Далмације (са полуотока Пељешца), те нанаша знатну штету стадима оваца.

Ормар бр. 46.: Њега испуњавају вук (Wolf) и јазавац (Dachs). Код првог је спомена вриједна изванредна разноликост у боји, како се то јасно види код екземплара, који потичу из разних крајева земље (Дрвар, Сарајево и Невесиње). Вукови су уза све прогањање и тамањење у Босни још увијек врло многобројни и заиста неприлика за земљу. Навале њихове на људе зими су се код нас испоставиле као бајка и ловачка латинштина.

Осим једног пара јазаваца, нормално бојадисаних, особито су занимива два млада јазавца из околице Горње Вогошће, који врло јасно показују тако звани албинизам.

Ормар бр. 47.: Куница и куна (жутка) (Stein- und Edelmarder) обичне као и више или мање блијеђе боје на творић (Iltis), који се на неприлику свих перадара појављује често и у градовима. Куне су код нас ради крзна веома тражене, како се то разабире већ и из кроника средњег вијека. Често се крзна још и данас уз све веће цијене разашиљу и у иноземство.

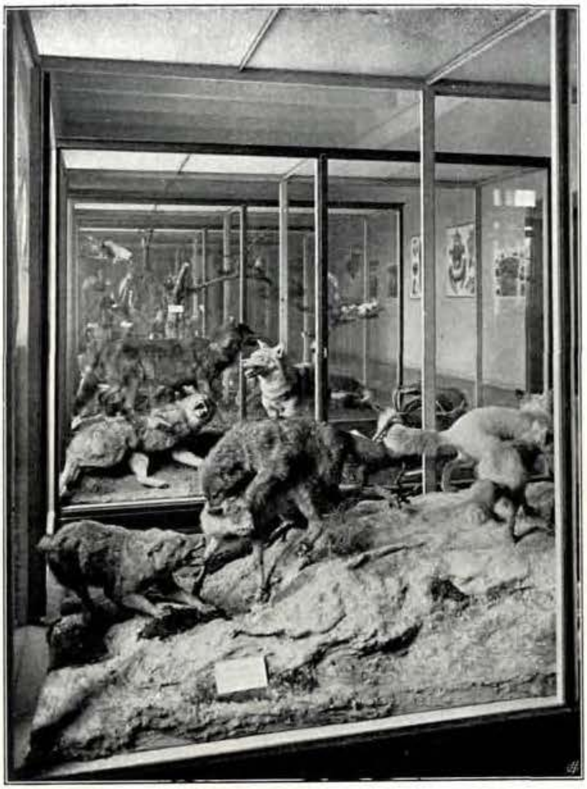

Слика 1. Чагљи и вукови.

Код вјеверице (Eichhörnchen) споменути је, да позната црвена одлика код нас мањка. У Босни има само црно-смеђих вјеверица; код њеких од њих се показује око бијело бојадисане трбушне стране црвенкасти руб. Зато се али чешће појављује дјеломични (н. пр. на репу), паче и потпуни албинизам, тако у околици Високога и Бусоваче, како то доказују екземплари у музеју.

Међу зецевима (Feldhase) лако је уз мало вјежбе разлучити босанске од херцеговачких. Потоњи су увијек мањи и показују у длаки неку свјетлосиву боју, која великим босанским шумским зецевима мањка; они творе на тај начин добру климатску одлику (расу).

Видра (Fischotter), која се налази у збирци, уловљена је за вријеме градње обале (Quai) усред главнога града у Миљацки.

NB. Дивљи крмци (Wildschweine) на предњој страни дворане нијесу се до сада још могли смјестити у ормар. Дотични екземплари дарови су гг. Х. Достала, Л. пл. Поволни-а и еф. Хеħимовиħа.

Ормар бр. 48.: Овдје падају посјетиоцу прије свега у очи гњурци (Steißfüße). Највеħи од њих је плијенор (Haubensteißfuß), који гнијезди у великом броју у »Блатима« на доњој Неретви те се и у осталој земљи опажа ту и тамо за вријеме селидбе; најмањи је пилиновац (Zwergsteißfuß), који се налази у веħини вода цијелу годину, а најређи арктички жути ронац (Ohrensteißfuß), који је устријељен до сада два пута зими и један пута љети на ушħу Суторине.

Слика 2. Гнијезда калосера.

У средини ормара налазе се источни и западни несит (gemeiner und krausköpfiger Pelikan). Први је уловљен само један пута на Лиму а друга врст више пута у Херцеговини, сигурно пригодом излета са Скадарског језера.

И велики оранац (großer Kormoran) долази у нашу земљу само ријетко за вријеме прољетног пролаза па и у јесен, особито у коловозу (аугусту) Калосер (Zwergkormoran) пако гнијезди у Хутовом блату. Одавде потичу и карактеристична гнијезда, млади и јаја. Када се буде Хутово блато једном исушило, бити ħе и ова птица за наше крајеве само ријетка пролазница.

Ормар бр. 49.: Испуњавају га врсти чапаља (Reiher) и то модраш (Graureiher) (на гнијезду са малим младима), мрка чапља (Purpurreiher), бијела велика и мала чапља (großer und kleiner Silberreiher), жути гак (Rallenreiher), квакавац (Nachtreiher), мали гак (Zwergreiher), букавац (Rohrdommel) и афрички гак (Kuhreiher), који је за Босну уникум.

Осим тога се ту још налазе галица (brauner Ibis) и црна рода (schwarzer Storch).

Све врсти чапаља налазе код нас толико хране, да не може бити ни говора о каковој знатнијој штети, а ипак их са свих страна ради толико траженог перја у таковој мјери прогањају, да су, по готово бијеле чапље већ и код нас скоро посве истријебљене.

Зато се и на овом мјесту опет умољава, да се овај мали број још преосталих парова заштићује и чува те да се не стријељају без чувства на гнијезду код јаја и младих.

Ормар бр. 50.: Ту се налазе: бијела рода (weißer Storch), особито од мухамеданаца брижно заштићена птица, која често гнијезди у низинама уз Саву (сјеверни дио Посавине), док је иначе ријетка пролазница, којој селидбени пут лежи више на истоку; кашикар (Löffelreiher), који ради своје лукавости не воли културне земље па зато и у Босни постаје све рјеђи, док је некоћ на сјеверу Ливанског поља имао велику колонију, и напокон лабудови. Црвенокљуни лабуд (Höckerschwan) је риједак на Сави, у Сарајевском пољу и на дôњој Неретви, док жутокљуни лабуд (Singschwan) долази сваке године, каткада паче и у великом броју са сјевера, већина свакако у Мостарско блато, које је на све стране отворено.

Дворана II.

Рибе, плазавци (рептили), водоземци (амфибије), птице пливачице, абнормално бојадисане птице и наставак сисаваца.

Ормар бр. 51.: (у средини дворане): Овај пада посјетиоцу, чим ступи у дворану, као највећа од овдје постављених витрина у очи. Он садржаје осим лабудова (Schwäne) све птице пливачица, које су до сада за наше крајеве установљене.

Управо ова скупина ће свакако ловце више занимати.

Бр. 1.—4. означује дивље гуске, које се сваке године зими појављују код нас у већем или мањем броју. Највећа међу њима је велика гуска (Graugans), која уз друге земље већ и у сусједној Угарској гнијезди, која се али уза све то код нас појављује само ријетко и у малом броју. Много чешће и у великим јатима долази неких зима лисаста гуска (Bläßgans) са високог сјевера а најчешћа од свију је без сумње глоговњача гуска (Saatgans), која такођер долази са сјевера Европе, док је најрећа, само у једном егземплару конзервирана мала гуска (Zwerggans) (бр. 3.), арктичка птица једва величине велике патке (Stockente), сигурно већ чешће неупознана свршила гдје у кухињи.

Пријелаз к паткама чини турпан патка (Brandente oder Brandgans) (бр. 5.), која је као искључиви становник мора до сада само три пута уловљена на територију Босне и Херцеговине.

Од патака пливачица (Schwimmenten) установљено је до сада осам врсти а најчешћа и најпознатија од њих је велика патка (Stockente) (бр. 6.), која свагдје код нас гнијезди. У не мањем броју, паче ју често у становито доба множином надмашујућ, појављује се у јесен и зими кржа (Krickente) (бр. 10.) а у прољеће, почам од конца вељаче (фебруара) крокотавац (Knäckente) (бр. 11.).

Остале патке пливачице: поповка (Mittelente), позвизд (Pfeifente), врб (Spießente) и кашикара патка (Löffelente), премда само поједимце код нас гнијезде (позвизд у опће не), лове се за вријеме пролаза у прољеће и у јесен, који се збива у огромним множинама, на стотине те служе и сиромашнијем свијету као добро дошла храна.

Пиргасту патку (marmorierte Ente) (бр. 12.) добио је музеј као велику ријеткост до сада само један једини пута.

Међу паткама роницицама (Tauchenten) заузимљу обзиром на често појављење прво мјесто црна норва (Reiherente) и жута норва (Moorente) јер често у огромним јатима презимљују на топлијим »Блатима«, која не замрзну. Некоћ је прва ту и тамо и појединце гнијездила, док се потоња и данас још у мочварама, које нијесу исушене, често расплођује.

Риђак (Tafelente) (бр. 15.), који се одликује за патку ронилицу необично течним месом, зачуђује ловца такођер својим честим појављењем пригодом селидбе, док његов рођак морски риђак (Bergente) само појединце и то не сваке године долази на наша јужна зимовишта. И он наиме само нерадо оставља море.

Чудна је ствар са гогољем (Kolbenente) (бр. 14.), који долази концем зиме и почетком прољећа на »Блата« у Херцеговини, често у не малом броју, али иза кратког времена опет без трага ишчезне. На сјевер се ова најљепша од свих дивљих патака сигурно не сели, већ ће се ријешење загонетке његовог љетног боравка прије имати тражити у Албанији.

Врло карактеристичан становник, особито брзих текућица за вријеме зиме је рибарица норва (Schellente) (бр. 23.), од којих су особито стари мужјаци урес сваког краја у зими; ловцу пако чине мало весеља, јер су невјеројатно жилаве па се већином у струји изгубе а и месо им је једва за јело.

Ријеткости су затим без сумње морска норва (Ruderente) (бр. 19.), која се каткада на отвореној води блата на дољој Неретви нађе, те само по један пута тијеком тридесет година као сјеверни гости уловљене: сјеверна норва (Eisente) (бр. 20.), калошица патка (Samtente) (бр. 21.) и гавка патка (Eiderente) (бр. 22.).

Напокон треба још споменути и три врсти ронаца (Säger), од којих је утва (großer Säger) (бр. 26.) најчешћа, будући да не долази само зими у мањим атима а и појединце на ријекама већ и, што је нападно, баш не ријетко гнијезди у Босни у шупљем дрвећу.

Зими се појављује скоро сваке године морски норац (kleiner Säger) (бр. 24.) а као ријеткост ту и тамо шарени норац (mittlerer Säger), који се иначе обично радије задржава уз морске обале.

Ормар бр. 52.: У њем су изложене најразноличније абнормалности у боји код прилично великог броја птичјих врсти. Већином су то потпуни или непотпуни албини, наиме птице, код којих мањка буд цијелом перју буд само појединим дијеловима обични пигмент (боја) тако, да су усљед тога више или мање бијеле. Друге опет показују на перју јасно видљиви пријелаз на жуту боју (ксантохромизам); сви ови чудни егземплари имају више или мање рашчупане заставице перја усљед абнормалности његове и изванредно танку кожу, која је чињеница утврђена искуством код конзервирања. Шареница потпуних албина скоро је увијек без пигмента те се усљед тога, што се кроз њу виде крвне жилице, приказује црвеном; шаренице пако комада са изблијеђелим перјем врло је разнолично бојадисана, често и посве нормално. Зато је код њих што могуће прије, одма послије смрти начињена скица шареница у бојама, по којој су онда одабране дотичне стаклене очи.

Напосе треба истакнути, да су све те ријеткости тијеком година сакупљене искључиво само унутар граница Босне и Херцеговине. Та колекција састоји из слиједећих врсти са 50 егземплара:

2 вране (Nebelkrähen).
1 чавка (Dohle).
3 свраке (Elstern).
2 шојке (Eichelheher).
1 брљак (Staar).
1 чешљугарка (Stieglitz).
2 зебе (Buchfinken).
2 црна коса (Amseln).
1 мали сврачак (schwarzst. Würger).
1 обични сврачак (rotrück. Würger).
1 смеђогрли батић (Braunkehlchen).
2 бјелогрле ластавице (Stadtschwalben).
1 бијела чиопа (Alpensegler).
1 пупавац (Wiedehopf).
1 велика јејна (Uhu).
10 врабаца (Haussperlinge).
2 пољска врапца (Feldsperlinge).
1 стрнадица мочварица (Rohrammer).
1 круна (Haubenlerche).
1 шева круница (Heidelerche).
1 бијела плиска (weiße Bachstelze).
1 велика сјеница (Kohlmeise).
2 мишара (Mäusebussarde).
1 дивљи голуб (Felsentaube).
1 голуб дупљаш (Hohltaube).
1 мала штиока (Zwergsumpfhuhn).
3 лиске (Wasserhühner).
1 чурлин кијокавац (Rotschenkel).
2 велике патке (Stockenten).

Осим тога су ту изложени 1 врабац (Haussperling) са абнормално продуљеним дôњим кљуном усљед озлеђеног горњег кљуна, 1 црносмеђа шумска сова (Waldkauz) (меланизам) и 1 бастард од врба и велике патке (Spieß- und Stockente).

NB. Што се тиче збирке гуштерица (Eidechsen), смјештене у најдôњем претинцу овог ормара, то вриједи за њу оно, што је речено за ормар бр. 56.

Ормар бр. 53.: У њем су смјештени мали сисавци (Kleinsäugetiere). Горе су нећопири (Fledermäuse), који се налазе у многобројним врстима по Босни и Херцеговини, затим јеж (Igel) у јаким великим егземпларима, ровке (Spitzmäuse), крт (Maulwurf), хермелин (Hermelin), који настава за чудо само пријеђел дуж Саве по прилици почам од ушћа Босне низ Саву, и честа ласица (Wiesel). Јако раширени у нашој земљи јесу пухови (Bilche): обични пух (Siebenschläfer), шумски пух (Baumschläfer), вртни пух (Gartenschläfer) и њежни пух орашар (Haselmaus). Спомена је вриједно, да се још и данас у већим градовима Босне налази кућни штакор (Hausratte) уз свог највећег непријатеља штакора селца (Wanderratte). Од највећег интереса су многобројне врсти шумских и пољских мишева (Wald- und Feldmäuse), који се баш сада истом точно установљују и описују.

Скоро у свим водама живи водени волухар (Wasserratte) а под пашњацима већине горја земац (Blindmaus), који је скоро исте величине као и онај.

Ормар бр. 54.: Садржаје двије врсти китова (Fischsäuger) и перајара (Flossenfüßer), наиме дупина (Delphin) и туљана (Mönchsrobbe), који живу у Јадранском мору те се каткада појављују на херцеговачкој обали код Неума и на ушћу Суторине. Већи од оних двају туљана, врло стара женка, био је продро паче у Неретву све до Габеле, затим се вратио и био је напокон уловљен у лагунама испод Опузена.

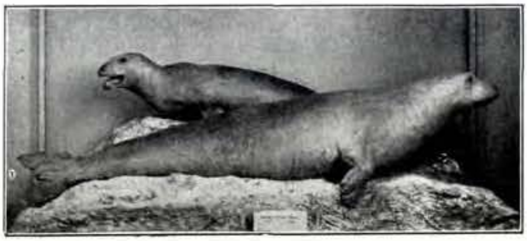

Слика 3. Туљани.

И на овом мјесту препоручају се ове безазлене животиње специјалној заштити, да не ишчезну још прије посвема, него што се у опће сазна у свим круговима, да су прастари становници нашег мора а не можда арктичких вода.

У средини дворане према на сјевер окренутом прозору види се скоро посве неозлеђени костур кита (Entenwal), који се као велика ријеткост г. 1893. насукао на отоку Тинос (међу Цикладама) у Егејском мору.

Ормар бр. 44.: (Касније опредијељен за скупину дивљих крмака у дворани I.) Слатководне и морске рибе (Süß- und Salzwasserfische) дијелом у алкохолу, дијелом као сухи препарати. Потоњи потичу скоро без изнимке из залјева код Неума-Клека.

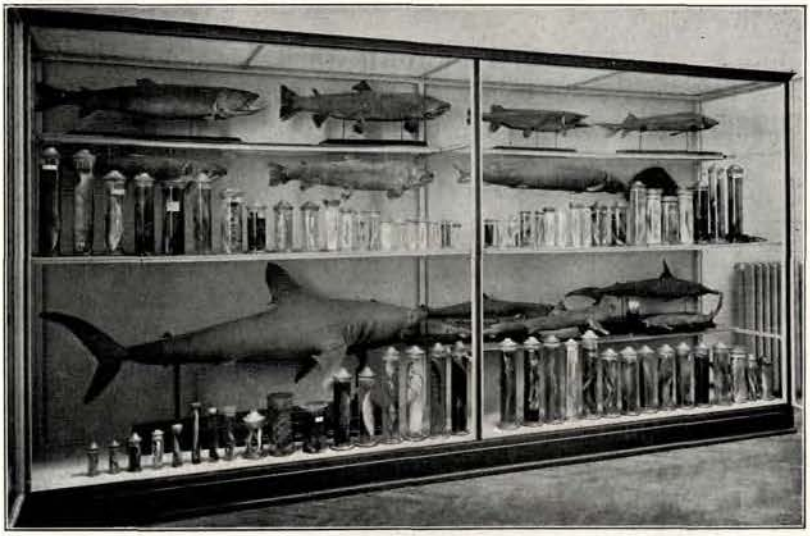

Слика 4. Ормар са рибама. Доље морске, горе слатководне.

Међу на сухо препарираним рибама падају одма у очи три огромна екземплара главатице (Adriaforelle), која долази у Неретви и њеним притоцима. Ова је али такођер у младом стадију заступана као препарат у алкохолу као и такођер у Неретви честа мекушница (Narentaforelle) са лијепо црвеним месом и напокон пастрма (Bach- oder Steinforelle), која је најчешћа врст у цијелој земљи.

Разликовати од оне прве треба младицу (Huchen), коју у сјеверној Босни такођер зову главатица и која такођер припада ријекама Босне. Ова као и оне велике, горе споменуте главатице увијек се налазе на јественицима гостиона под именом »Lachsforelle«.

У горским потоцима долази липлин (Äsche) и дубље доле свагдје бјелице (Weißfische).

Честа у Сави а и у Босни по прилици до Зенице је штука (Hecht), док кечига (Stierl) припада само Посавини. Најзанимивија пако од мрена (Barbe) Босне је свакако она, која носи име знаменитог угарског зоолога Петењија.

У истим водама живу надаље гргеч (Flußbarsch), буљеш (Schrätzer), смуђ (Schill oder Zauder), вретенац велики и мали (Zingel und Streber), као и врло цијењени сом (Waller), који дорасте каткада до огромних димензија, уз опће познатог шарана (Flußkarpfen).

У Херцеговини и у водама око Ливна особито су занимиве оне рибе, које су за народ од велике важности као храна: у првој у особитој мјери јегуља (Aal) а на обим локалитетима гаовица (Höhlenfische) (у Ливну: оштруља, пихура и подбјела).

Међу морским рибама споменути је најприје морске псе (Haie): велику псину атлантску (Heringshai), која али није погибељна, јарам (Hammerhai), костељ (Dornhai) и мачку (Katzenhai). Ријеткост је лијепо уздржани екземплар мачинца (Bandfisch) са обале Суторине.

Ормари бр. 57. и 58.: Садржавају напокон бојадисане сухе препарате осталих најчешћих риба Јадрана из заљева од Неума-Клека.

Ормар бр. 55.: Водоземци (Amphibien), змије отровнице (Giftschlangen) и корњаче (Schildkröten). Међу првима без сумње је најнападнији слијепи голушац или човјечја рибица (Grottenolm), који је до сада установљен на четири точке у Херцеговини и на једној јединој у Босни (кот. Сански Мост). Од других врсти водоземаца спомена су вриједни: горски пуљегавац (breitköpfiger Alpenmolch) са Вранице планине, црни даждењак (schwarzer Alpensalamder) са Прења и грчка жабица (großer Springfrosch), која се у неким приједјелима земље налази.

Корњача имамо четири врсти; од њих су спомена вриједне: црна блатарка (kaspische Wasserschildkröte), која живи у потоку Суторини, и оне двије морске скорњаче (unechte Karettschildkröten) на зиду из околице ушћа Неретве.

Змије отровнице изискују особиту пажњу. Усљед енергичног тамањења кроз десет година и дијељења награда за предане главе умањио им се број доста знатно; зато треба али ипак бити пред њима на опрезу. Свакако би морала школа и зорна обука настојати, да се цјелокупно становништво Босне и Херцеговине научи разликовати отровне од неотровних змија и да не убије сваког безазленог бабориће или шљепића (Blindschleiche) или да га не улови смијешни страх, чим угледа посве непогибељну водарицу (Ringelnatter) или другу неотровну змију.

Ако кога стигне несрећа, да га уједе змија, морало би свако дијете знати, да ту не помажу којекакове врачарије, већ да треба уједно удо на неколико сати подвезати, рану испалити и издашно пити ракију.

Уз само један једини пута нађеног шаргана (Aspisviper) долазе за наше крајеве у обзир само три врсти отровница. Најразширенија а уз то и најпогибељнија је љутица или отровна пјескуља (Sandviper), код које се опажају све могуће разноликости у боји и од које се у музеју чувају 122 комада. Друге двије врсти ограничене су скоро искључиво само на више горје па су зато и мање погибељне. То су: истом прије неколико година ново описани планински шарган (Karst- oder Spitzkopf-Otter) и шарган или црнокруг (Kreuzotter) са својим црним одликама (расама).

Ормар бр. 56.: Неотровне змије (nicht giftige Schlangen) и гуштерице (Eidechsen).

Једно десет врсти неотровних змија са више локалних одлика (раса) настава Босну и Херцеговину и све су ове у великом броју у збирци заступане.

Споменути је лијепе одлике у боји (Farbenspielarten) водарице (Ringelnatter) и развој четворопругасте смуцаљке (große Streifennatter) од часа, када излази из јајета; на том се препарату лијепо виде разлике у боји посве младе, старије и старе, одрасле змије.

Затим су још спомена вриједне: лијепо бојадисана мишарица (Leopardennatter), која припада јужној Херцеговини и напокон један уникум: двоглава кућарица (Zornnatter) из околице Которскога.

И наше гуштерице обухваћају округло десет врсти са више одлика уз бабориће или шљепића (Blindschleiche) и неправом избјегаваног блавора (Scheltopusik). О потоњем се приповиједа мноштво бајки, тако н. пр. да се претежно храни отровницама итд. То пако под нипошто није случај, већ се он храни већином само пужевима а наћи га је само у топлим крајевима Херцеговине. Људе он никада не угризе, али ипак га се ужасно боје.

Од гуштерица треба напосе истакнути красне, велике екземпларе великог зелембача (Riesensmaragdeidechse) из Билеће и Требиња, омашне серије горске гуштерице и зидарице (Zaun- und Mauereidechse) те прије свега лијепи број ријетке и много тражене херцеговачке гуштерице (Mosoreidechse).

За употпуњење и уређење ове збирке иде особита заслуга капетана г. Г. Фајта, једног од најбољих херпетолога монархије.

Дворана III.

Овдје је смјештена већ горе спомента орнитологичка знанствена збирка: резултат тридесетгодишњих непрекидних путовања у сврху сабирања по Босни и Херцеговини те девет експедиција у најразличитије крајеве Балканског полуотока.

У ормарима бр. 1.—14. и 33. смјештене су коже птица, које потичу из Босне и Херцеговине а у ормарима бр. 15.—24. и 32. оне из других земаља Балкана.

I. кат.

Предворје крај стубишта.

Ормар бр. 39.: Костобер (Bart- oder Lämmergeier), највеличанственија птица Босне и Херцеговине, чија је огромна способност лета увијек изазивала удивљење човјека, заступан је овдје са пет комада у најважнијим стадијима боје перја, од ненападног чађаво-смеђег стадија младости до рђастог најљепшег и бијелог старости, добивеног у слободи а не можда у кавезу.

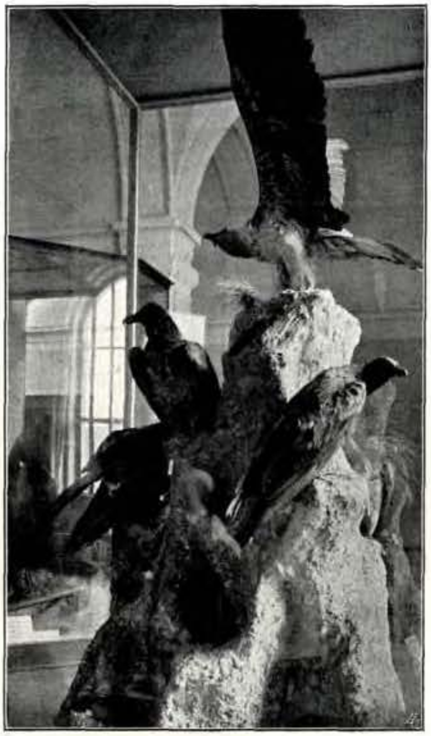

Слика 5. Костобер.

На жалост је број ове поносне птице усљед излагања стрихнина проти вуковима већ знатно умањен, што је тим жалосније, јер није под нипошто штетна, будући да се храни стрвином и костима. Зато се оно неколико парова, који још у нашој земљи гнијезде, препоручају што издашнијој опћенитој заштити.

Ормар бр. 40.: Стари медвјед (Bär) са два само неколико дана стара млада; горе на дрвету двије дивље мачке (Wildkatzen). Потоње нијесу под нипошто код нас честе а још рјеђе се добију такови екземплари, који би били згодни за конзервирање, јер ловац обично мисли само на упорабу крзна.

Ормар бр. 41.: Медвјед (Bär) са медвједицом (Bärin); ова је усправљена. Први је убијен пригодом једне хајке недалеко Крупца код Војковића (кот. Сарајево). Ловцу је тада лијева цијев његове Lefaucheux-пушке ради прекомјерног набоја пукла, након што је медвјед већ био пао, рањен смртно из десне цијеви.

И медјед у Босни, тај капитални, лијепи заступник прошлих времена, на жалост нагло ишчезава. Док се је пријашњих година исплаћивало за устријељене медвједе 100 до 150 таглија на годину, исплаћује се сада само још 20 до 30 а ако им се не одреди трајна заштита у строго чуваним резерватима или заштитним пријеђјелима, то ће се наскоро и медјед бројити међу изумрле заступнике некадање импозантне фауне.

Слика 6. Мрки медвјед.

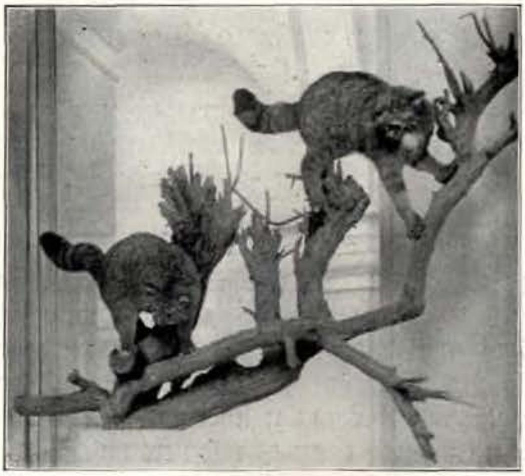

Слика 7. Дивље мачке.

Нека се ни ту не проматра све са чисто практичког становишта користи или штете, него будимо поносни на то, што можемо рећи, да још у нашим тамним прашумама ту и тамо снажни медјед обилази.

Погибељ од медвједа човјеку осим тога под нипошто не пријети и само рањени, већином млађи екземплари даду неопрезном и наглом ловцу осјетити огромну своју мишичну снагу, пребив му ударцима својих снажних шапа коју кост или огули му главу. Нераздражен пако босански медвјед под никојим увјетима не наваљује на човјека.

Ормар бр. 42.: Дивокозе (Gemsen) љети и зими са једним малим младим.

Овдјешња дивокоза је опћенито обљубљена и тражена дивљач наших високих планина а ако се и не одликује оном црном бојом и дуљином длаке (Bart) зими као она алпинска, то су јој ипак рогови лијепи и јаки, а што се меса тиче, уопће има погледом на тежину и течност предност пред другима.

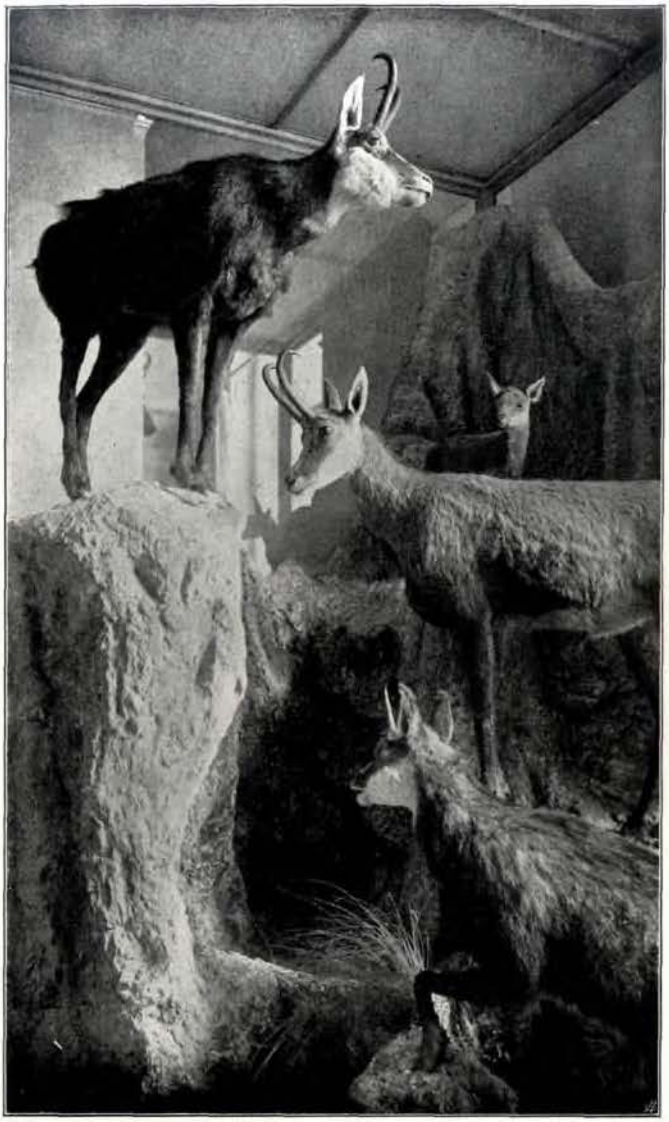

Слика 8. Дивокозе.

Ормар бр. 43.: Срне (Rehwild) у нормалној и абнормалној боји; осим тога срњак са абнормалним роговљем (Perückenbock) и двије младе; црносмеђа срна потиче из шума код Прибоја, бијели као снијег млади срњак са Гласинца (кот. Рогатица).

Ова врст дивљачи, некоћ раширена у необичној множини по цијелој земљи, срњаци са капиталним, удивљења вриједним роговљем, данас је бројно тако јако назадовала, да је опћенита заштита свакако врло нужна. Узроци падања броја ове дивљачи јесу у првом реду сјеча шума, која свеудиљ напредује, па и друге неповољне прилике (вукови, оштре зиме, непрестани ловови са устрајним коповима [бракирцима] итд.) Ипак али има наде, да ће уз ловачку његу број ове красне дивљачи опет порасти.

Дворана IV.

Птице.

Систематско-биологичка збирка.

Ормар бр. 32.: Вране (Rabenartige Vögel).
Чворци (Staare).
Вуге (Pirole).
Зебе (Finkenartige Vögel).
Шеве (Lerchenartige Vögel).
Пастирице (Bachstelzenartige Vögel).
Пузавци (Baum- und Felsenläufer).
Брглијези (Kleiber).
Сјенице (Meisenartige Vögel).
Сврачци (Würger).
Кугаре (Seidenschwänze).
Мухарице (Fliegenfänger).
Звишци (Laubvögel).

Понајприје нам падају у очи снажни гавран (Kolkrabe) и у лијету толи елегантна планинска чавка (Alpendohle). Обје птице су у Босни још прилично многобројно заступане али не долазе више као прије 25 година зими паче и у главни град.

Осим тога ту налазимо као ријетког госта красно бојадисаног шкврља крijешвара (Rosenstar) и вугу (Pirol) са управо ексотичним перјем, која потиче из Сарајевских вртова.

Од зеба су спомена вриједне: сјеверна јуричица (nordischer Leinfink), која се ријетко само све до Босне досели, у нашим горским шумама станујући крстокљун (Fichtenkreuzschnabel), који је смјештен висећ и сједећ на лијепој фасциолацији (врпчастој творевини оморике), и једна од наших најотпорнијих станарица, планинска зеба (Schneefink), која настава највише горје.

Богато заступане су стрнадице (Ammern), а спомена вриједне међу њима лијепо бојадисана стрнадица црноглава (Kappenammer), која припада топлијим дијеловима Херцеговине, и јужни облик стрнадице чикавице (Zipammer), коју је стари Скополи звао »barbata«.

Други дио овог ормара (наставак доле) садржаје изванредно многобројно друштво.

Док се је оструга ш лапонски (Lerchenspornammer) само један једини пута показао, нађен је оструга ш снијежни (Schneespornammer) више пута.

Као заступница југа може надаље вриједити шева чеврљужица (kurzzehige Lerche), док највише врхунце настава балканска шева (Balkan-Ohrenlerche) сигурно једна од најзанимивијих птица Балкана.

Споменути је надаље овдје далматинску овчарицу (Feldeggs Schafstelze), која гнијезди у Херцеговини и западној Босни, и црноглаву овчарицу (schwarzköpfige Schafstelze), која само појединце на пролазу долази у наше крајеве.

Затим слиједе од спомена вриједних врсти: брглијез (Felsenkleiber), који лијепи своје огромно гнијездо из иловаче на стијене у најтоплијим крајевима Херцеговине, брзељ (Alpenmauerläufer) са својим као кармин црвеним уресом крила, који са својих високих брдина зими посјећује ту и тамо паче и зидове Сарајевских кућа, и живахна цвињак сјеница (Trauermeise), чија се гнијезда у шупљем дрвећу тако изванредно тешко нађу.

Лијево горе долазе сада трептељке (Pieper) на ред. Највећа врст, трептељка појарица не мањка у ниједном вишем горју са алпинским пашњацима, док се ријетка трептељка русогрла (rotkehliger Pieper) гдјекојих година налази на мочварним рубовима »Поља«, често у друштву с овчарицама (Schafstelzen).

Од сврачака (Würger) споменути ћемо само најређе заступаног црвеноглавца сврачка (rotköpfige Würger).

Ријетки гост са сјевера је за Босну кугара (Seidenschwanz), која се је тијеком тридесет година појавила само два пута и то зими г. 1903./4. и 1913./14. у јатима.

Тим многобројније пролазе кроз наше крајеве у прољеће и у јесен мухарице (Fliegenfänger) а међу њима и њежна бјелокрилица мухарица (Halsbandfliegenfänger).

Ормар бр. 33.: Пјенице (Sänger).

Дроздови (Drosseln).
Пјевке (Braunellen).
Палчић (Zaunschlüpfer).
Пиштаре (Segler).
Легњи (Nachtschwalben).
Пчеларице (Bienenfresser).
Пупавци (Hopfe).
Смрдовране (Racken).
Водомари (Eisvögel).

Почевши горе лијево споменути је маслинара и праскавца вољића (großer und kleiner Ölbaumspötter); први је селица, која се само кратко вријеме љети задржава у енклави Неум-Клек, други пако врло раширена птица по Херцеговини са медитераном климом, гдје и гнијезди. Међу пјеницама (Grasmücken) прије свега нас такођер занимају двије праве јужне и типичне врсти: источна пјеница сталглић (Sängergrasmücke) и још многобројнија бјелобрка пјеница (weißbärtiger Sänger).

У доњем претинцу видимо понајприје четири врсти трстењака (Schwirrsänger): трстењака славића (Nachtigallrohrsänger), трстењака чврчића (Heuschreckensänger), сибирског трстењака (gestrichelter Heuschreckensänger), ваљда највећу ријеткост цијеле птичје збирке, и други ексемплар за цијелу Европу (два друга комада на Хелголанду и у Енглеској касније су нађена!) и напокон даље на гнијезду један пар босанског облика тростењака поточара (Flußrohrsänger). Највише раширена у земљи је ваљда без сумње на првом мјесту споменута врст.

Некоје друге спомена вриједне птичице, које скровито живу, јесу: тростењак шевар (Binsenrohrsänger) и тростењак шеварић (Mariskenrohrsänger).

Слика 9. Тростењаци.

Слика 10. Велики тростењак на гнијезду.

Први долази само на пролазу у прољеће и у јесен на прикладна мочварна мјеста, потоњи пако проборави искључиво цијелу зиму у густој вегетацији од *Cladium mariscus*, кроз коју се као миш провлачи и на којој је и овдје у збирци смјештен.

Зими и љети пако живи балканска кроварица (Balkan-Cettis-Sänger) у густом грму на рубовима херцеговачких вода. Својим јасним пјевањем, које се далеко чује, приказује се већ као знатно боља пјевица од прије споменутих птица; тиме као и својим једнобојним јајима твори пријелаз к малом славују (Nachtigall) и великом славују (Sprosser), који је до сада само један пута уловљен пригодом јесенске селидбе. Ове су птице смјештене у другом претинцу горе. Премда је број славуја, тог краља пјевица, и код нас у задњим деценијама знатно пао, ипак се још можемо у већини прикладних крајева дивити његовом красном пјевању.

Спомена вриједна би била онда још модровољка бјелокрница (Blaukehlchen), од које музеј на жалост посједује само мало комада, будући да ова птичица скровито живи те се већином на пролазу прегледа.

Сада слиједи јако карактеристична птица босанско-херцеговачког високог горја, јужни планински попић (südliche Alpenbraunelle), чије умиљато пјевање оживљује самоћу планина, и бијела ћиопа (Alpensegler), који нас сјећа на јако велику ластавицу те нам већ својим дугим, зашиљеним крилима одаје изврсног летиоца.

Напокон налазимо ту још три птице, које нам се са својим красним перјем и богатим бојама приказују прије као становници Африке него ли припадници наших земаља; то су: смрдиврана (Blauracke), пчеларица или помракуша (Bienenfresser) и водомар мавенн сумбул (Eisvogel).

Код ове прилике буди истакнуто, да је штета, што ју ове красне птице наводно проузрокују, врло незнатна и да нити сва а још мање красота њиховог перја не оправдава прогањање, којему су свагдје извргнуте. Свагдје би их требало заштићавати и чувати.

У доњем претинцу видимо дроздове (Drosseln), од којих спомињемо само планинског коса (Alpenringamsel), који се налази свагдје у већим висинама, поглавито на клековини.

Ради јаког и угодног пјевања опћенито су познати: стијењак (Steinrötel) и модрокос (Blaumerle). Први је више становник горја а потоњи у Херцеговини и Далмацији под именом »passero solitario« као птица за кавез врло тражен и цијењен.

Црно-бијеле прдавице-каменари (Steinschmätzer), које такођер гнијезде у топлијој Херцеговини, зато су од интереса, јер су се до пред неколико година сматрали припадницима двију врсти, док се није напокон испоставило, да је то неисправно.

Ормар бр. 34.: Ластавице (Schwalben).
Дјетли (Spechte).
Кукавице (Kuckucke).
Голубови (Tauben).
Коке (Hühner).

Ластавице (Schwalben) сједе уско поредане једна уз другу и ту у ормару на брзојавној жици, како се то често и у природи може мотрити. Оне су љубимице цијелог народа те зато на срећу издашно заштићене.

Стручњака ће без сумње највише занимати бридна ластавица (Felsenschwalbe), која у Херцеговини на топлим мјестима по клањцима паче и зимује, дакле је станарица, а још више грчка ластавица (Rötelschwalbe), која је само један пута уловљена у Суторини; овај егземплар је уједно први и једини цијеле аустро-угарске монаркије.

Особито многобројни и далеко раширени јесу дјетли (Spechte), почам од црне жуне (Schwarzspecht) све до вијоглава (Wendehals). Као најзанимивије врсти споменути је балканског дјетла (Lilford-Specht) и планинску тукавицу (Dreizehen-Specht). Први је облик бјелохрптеног дјетла (weißrückiger Buntspecht), којега заступа на цијелом Балканском полуотоку, а потоњи је типични становник самотних црногоричних шума у горју све до границе дрвља.

Не мање богати бројем индивидуа јесу у нашим земљама голубови (Tauben), од којих је дивљи голуб (Felsentaube) наче станарица. Исто тако и у Мостару удомљена кумра (wilde Lachtaube), која је за вријеме турског господства не само ту уведена већ и драконским мјерама заштићена од сваког прогањања. У најновије доба аклиматизирана је и у Чапљини (творница духана) с најбољим успјехом.

Каменарка јаребица (Steinhuhn) још увијек је доста честа у Херцеговини и даје домаћем народу као и досељеницима много тражену печенку, док је с друге стране број препелица (Wachtel), које се код нас преко љета задржавају, јако пао.

Слика 11. Тетријебови.

Ни љештарке (Haselhühner) нијесу ни из далека више тако многобројне као прије а крилашу (Birkwild) у сјеверној Босни нема више ни трага, премда је био код Бања Луке и Босанске Градишке још прије тридесет година врло чест.

Сада их долази само још лијепи број између Гламоча и Јајца у Хрбљини заједно са великим тетријебом (Auerhuhn), који настава све црногоричне шуме у већим висинама; као посљедица тог заједничког живота има ту и копиљастих тетријеба (Rackelhühner).

Ормар бр. 35.: Ждралови (Kraniche).
Трчалице (Laufvögel).
Ћукавице (Triele).
Дропље (Trappen).
Млакари (Rallen).
Прутке (Regenpfeifer).
Шљукавице (Schnepfenvögel).

Јата ждралова (Kraniche), која јасно се гласајући пролазе нашим крајевима, даду се сваке године лако мотрити, али Босна може бити поносна на то, да посједује још и два до три пара ове величанствене птице, који гнијезде у равници на сјеверу од Ливна и које би требало безувјетно и потпуно заштитити.

Не мање снажна птица је велики потрк (Großtrappe), који се али само врло ријетко појављује у Босни за вријеме селидбе. Тијеком тридесет година убијена су само четири комада и то увијек за оштре зиме.

Много чешће се нађе мали потрк (Zwergtrappe), особито у низинама Неретве.

У другом претинцу ормара видимо становнике наших многих мочвара, од којих су најважнији: лиска (Wasser- oder Bläßhuhn) и маца или вивак (Kiebitz). Месо ове прве цијени народ више од меса дивље патке и кроз цијелу ју зиму непрекидно чамцима лови. Вивци пролазе у великом броју али само неколико парова заостане овдје у сврху гнијежђења.

Најмањи заступник ове цијеле скупине је без сумње штијока кусица (Zwergsumpfhuhn), која је досада нађена пригодом селидбе према сјеверу у прољеће и према југу у јесен само на обали Суторине а никад у унутрашњости земље.

И лијепа бијело-црна морска ђонда (Austernfischer) само нерадо оставља море и посјећује онда на посве кратко вријеме херцеговачка »Блата«.

Најчуднији је облик црвенoноге властелице (Storchschnepfe), чије су високе ноге тако сјајно прилагођене за живот у мочварним млакама.

Од њезиних сродника су за нашу фауну слиједеће двије врсти највеће ријеткости, јер су тијеком трију деценија само један пута нађене: плоснокљуна лисконога (plattschnäbeliger Wassertreter), и тропости жалар (Sanderling).

Ормар бр. 36.: Наставак шљукарица (Schnepfenvögel).
Чигре (Seeschwalben).
Галебови (Möwen).
Гњурци (Seetaucher).

У доњем претинцу ормара видимо понајприје врстима богату фамилију чурлина (Wasserläufer), код које је нападно, да ни један од разно бојадисаних грличара (Kampfschnepfen) није урешен својим познатим овратником, што је доказом, да ова врст овдје не гнијезди већ само пролази. Од његових сродника био би спомена вриједан дугоноги чурлин (Teichwasserläufer), који је усупрот многом тражењу до сада само три пута у земљи нађен. И муљача (Uferschnepfe) нас не посјећује сваке године, долази ту и тамо у приличном броју.

У горњем претинцу слиједе затим позвиждачи (Brachschnepfen), од којих опет велики чурлин (große Brachschnepfe) много чешће долази него оба мала; чурлин улијавац (dünnschnäbelige Brachschnepfe) паче је до сада само два пута у Херцеговини уловљен.

Најважнији заступник шљукарица (Schnepfen) је шљука бена (Waldschnepfe) весеље свих ловаца. Босна и Херцеговина спада међу оне земље, које већ од много година добрим примјером предњаче те шљуке у прољеће чувају. Овај поступак био је тим нужнији, јер се је помним опажањима испоставило, да све шљуке, које долазе у Босну, овдје и остану, да гнијезде. И у јесен има у Босни само босанских шљука, док су херцеговачке само пролазнице или паче егземплари, који презимљују. Такове младе шљуке, покрите још пахуљицама, као она постављена у збирци, извале се сваке године у непосредној близини главнога града и у свим горским шумама.

У задњем претинцу ормара долазимо до чигри (Seeschwalben) и галебова (Möwen). Само обична и мала чигра (Fluß- und Zwergseeschwalbe) гнијезде појединце на накупинама шљунка у већим ријекама[1]), све друге врсти пако нађу се само на пролазу. Дебелокљуна и бијелобрада чигра (Lach- und weißbärtige Seeschwalbe) уловљене су до сада само један пута.

Исто тако уловљени су од девет у земљи нађених врсти галебова (Möwen) велики галеб (Mantelmöwe) само један пута а од грчког галеба и галебице (schwarzköpfige und Zwergmöwe) само млади егземплари и комади у зимском руху.

Јако нападне су обје врсти поморника (Raubmöwen) у свом тамном перју, који наше крајеве од времена до времена у рујну (септембру) и листопаду (октобру) посјећују. Напокон буди још споменуто, да нити ове врсти а нити који други галебови у нашим земљама не гнијезде.

Ормар бр. 38.: Стрвинари (Geier).
Орлови (Adler).
Луње (Milane).
Шкањци (Bussarde).
Соколови (Falken).

Одма на почетку стојимо пред најјачим птицама и најснажнијим летиоцима европске фауне. Највећа је сип старјешина (Kuttengeier), најчешћа бјелоглави сип (weißköpfiger Aasgeier) а најњежнија цркавица (egyptischer Schmutzgeier). Није само наклапање већ и збиља доказана чињеница, да све птице досижу старост од више стотина година. Премда отхране сваке године само једно младо, морало би зато ипак њихов број на корист цијеле земље бити много већи, да им на жалост опстанак није непрестанце угрожен стрихнином отрованом стрвином, коју вукови једноставно остављају, и неописивим управо бијесом у стријељањем становитих ловаца. Будући да се ова три стрвинара хране искључиво само стрвином и радије од глади погину, него да навале на живу животињу, то је њихова корист без сваке сумње доказана а осим тога ваљда нема човјека, који не би осјећао природно весеље, када види, гдје један или више тих стрвинара без гласа и удара крила попут стријеле јури кроз зрак. Коначни резултат тога разматрања би дакле био: Нека се сватко стиди, да без нужде учини што на жао којему стрвинару!

---

[1]) Црна чигра (schwarze Seeschwalbe) гнијездила је некад у мочварама сјеверно од Ливна; након исушења њихова пако посве је изостала.

Најпоноснији заступник оних осам врсти орлова (Adler), који у нашим земљама живу, је без сумње крсташ (Steinadler). Његово име не живи само као омиљени симбол на грбовима већ и у духу народа у безброју мјесних назива. Већ ради тога би било пожељно, да се и он као и други орлови, што више заштићују без обзира на то, да ли су више или мање корисни. На жалост ће али проћи још много времена, док ће се увријежити ова спознаја, а ако не ће све, што се зове »наображеним«, у друштву са школом помагати, то ће сигурно и сви орлови у Босни и Херцеговини прије ишчезнути, него што се дође до увјерења, да се тамањењем свега, што има панџе, почињају гријеси, који се не даду више поправити.

Слика 12. Сипови.

Још буди ту споменута и једна дубоко укоријењена бајка. Ни снажни крсташ ни који други европски орао не посједује храбрости, да навали на одраслог човјека, који му из гнијезда отимље јаја или младе. Насупрот је пако доказано, да крсташ наваљује и однаша без надзора остављену малу дјецу, премда је број такових доказаних случајева такођер врло ограничен а у Босни се н. пр. такова шта још никада није догодило.

У нашим крајевима размјерно најређи орлови јесу: орао црндаћ (Kaiseradler) (тијеком тридесет година четири пута уловљен) и орао рибић[1] (Fischadler) (у тридесет година три пута устријељен).

И шкањац гаћаш (Rauhfußbussard) је врло ријетки и неправилно се појављујући зимски гост, тако да га народ нигдје не разликује од обичног мишара (Bussard). Нападно је вишекратно појављење бјелорепог шкањца (Adlerbussard), особито у близини Гацког, тако да се долази до помисли, не налази ли се негдје у не баш далекој удаљености његово гнијездиште.

Међу малим соколима (Falken), који су сви без изнимке врло корисни спомена је вриједан вјетруша копчић (Rotfußfalke), прво ради шареног и различито бојадисаног перја а друго ради осебујности, да концем травња (априла) и почетком свибња (маја) пролази ловећ кукце у великом мноштву кроз наше земље с југа у угарске низине, док у јесен за повратак заједно са својим младима раби посве други пут, који не тиче Босну и Херцеговину.

Слика 13. Орао змијар на гнијезду
и орао патуљаш (доље).

Слика 14. Соколови.

Велики, племенити соколови налазе се за чудо само у малом броју. Сивих соколова (Wanderfalke) има мало а источни соко (Würgfalke) у опће је само два пута установљен. Нешто чешћи је на Херцеговину ограничени красни крагуљац соко (Feldeggs Falke), који станује по пећинама.

На жалост се мора сматрати лов са извјежбаним соколима, који су у пријашње доба муслимани страствено извршивали, сада посве већ запуштеним; уза све то је али занимање у народу за ове племените птице врло живахно, што већ одатле произлази, да оне у југославенским јуначким пјесмама играју велику улогу, а наши сусједи у Црној Гори зову се »сиви соколи«, сматрајућ тај назив за себе часним.

---

[1] Ради помањкања простора смјештен у ормару бр. 37. као и патуљасти орао (Zwergadler).

Ормар бр. 37.: Орао рибић (Fischadler).
Патуљасти орао (Zwergadler).
Јастреби (Habichte).
Еје (Weihen).
Сове (Eulen).

Овдје су међу осталима смјештене двије грабилице, које не заслужују наше заштите, јер су још доста честе и заиста само шкодљиве: кобац (Sperber) и јастреб (Habicht).

Слика 15. Сове јастребаче.

Особиту пажњу заслужује балкански јастреб (Zwerg- oder Sommerhabicht), који је до сада заступан са пет младих егсемплара у збирци и који ће ваљда бити прије или касније нађен у Херцеговини на гнијезду. Он се врло разликује од својих сродника својим умиљатим понашањем и својом осебујношћу као изричита селица.

Пријелаз совама творе, како је познато, еје (Weihen). Код нас гнијезде само еја пијуљача (Sumpfweihe) и (барем до прије кратког времена) еја ливадарка (Wiesenweihe). На пролазу се пако појављују све четири европске врсти у приличном броју.

Сове (Eulen) заступане су са десет врсти и једном сuврстицом (Unterart).

Иначе тако обична кукувија (Schleiereule) је додуше и у нашој збирци заступана лијепом серијом, али се ријетко када устријели а припада више сјеверним крајевима Босне.

Совина јастребача (Habichtskauz) пако, која спада међу дање сове (Tageulen), управо је често и типични појав босанских шума. Егсемплари са црно-смеђим, тамним перјем су рјеђи а чини се, да су и они припадници сјевернијих приједјела земље. Јаја ове сове до сада нијесу у Босни нађена.

Планински ћук (Rauhfußkauz) и мали ћук (Zwergkauz) имају слични начин живота и наставају високе горске шуме са пуно црногорице. Без сумње се ове сове јако често превиде, јер врло скровито живу.

Међу ушарама (Ohreulen) јесу највећа и најмања највриједније спомена; потоња, њежни јејић лулавац (Zwergohreule) долази истом концем травња (априла) к нама а одма га се опажа за топлих вечери по његовом монотоном гласу, док се је велика јејина (Uhu) њекоћ свагдје налазила у управо невјеројатној множини као станарица. И данас још није под нипошто истријебљена, акопрем се је ради безброја љубитеља разашиљала у стотинама паче тисућама комада, жива или мртва, на све стране свијета. Премда велика јејина и совина јастребача проузрокују неку штету на дивљачи и перади, ипак то не би смио бити разлог за потпуно уништење ових лијепих птица а за све друге сове се може мирно тврдити, да су изванредно корисне.

Дворана V.

Палеарктичне и ексотичне животиње.

Збирке ове дворане се ради помањкања ормара истом сада уређују и зато нијесу за сада приступне опћинству.

Оне садржавају ријетке, тропске сисавце, лијепу колекцију рајчица (Paradiesvögel), колибрића (Kolibri) и других красно бојадисаних ексотских птица као и врсти палеарктичне фауне, којих у Балканским земљама нема.

Врло вриједна збирка јаја земаљског музеја смјештена је у ормарима бр. 59., 60., 62. и 63. у приземљу а настоји се, да се она све више повећава и по могућности до потпуности дотјера.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, juli—septembar. **1914.** Сарајево, јули—септембар.

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA
U
BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК
ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Ljetopis fra Nikole Lašvanina.

Priopćuje

dr. fra **Julijan Jelenić.**

U čarnoj gori Karauli izvire rijeka Lašva, koja se oko 4 sata putničkoga hoda spušća do Travnika; s nerazumljivim šapatom prolazi Travnik; ulazi u romantično travanjsko polje; cijepa ga na dvije strane i na koncu kod današnje željezničke postaje Lašve utiče u Bosnu. Negdje uz rijeku Lašvu ležalo je nekoč i mjesto zvano Lašva[1]), u kome je uz ostale kuće i kućerke stršila i franjevačka crkva sa samostanom, koga još koncem XIV. stoljeća fra Bartol Pizanski uz sutješki, visočki i olovski navađa kao sastavni dio bosanske kustodije[2]). Kao što točno ne znamo, gdje je ležala Lašva, tako ne znamo ni kada je propala ili svoje ime u kakovo drugo okrenula. Ali to nas puno i ne interesira. Nas puno više interesira to, što je ovo mjesto njegovim stanovnicima bilo tako milo, da su se oni i ostaviv ga ili se iseliv i sami sebe zvali i drugim pripušćali, da ih zovu »Lašvaninima«. Od Lašvanina spominju se u XVIII. stoljeću četiri vrlo glasovita Franjevca: fra Petar, fra Jeronim[3]), fra Nikola i brat mu fra Mato Lašvanin. Sva četiri su bili dobri redovnici, marljivi radenici u vinogradu Gospodnjem, dika i ponos Bosni Srebrenoj, ali svojim perom fra Nikola je ostale natkrilio.

O porođenju i prvim danima fra Nikole Lašvanina za sada još ništa ne znamo. Buduć je spadao na franjevački samostan u Fojnici, držimo, da je tu i u red stupio, redovničku halju obukao i godinu kušnje proveo. Neprestani talijanizmi u njegovim rukopisima odaju, da je nauke svršio u Italiji, kao što su to i drugi franjevački klerici Bosne Srebrene sve do iza njegove dobe činili. Svršiv nauke obavljao je u prostranoj svojoj redodržavi razne službe — pače bio je i kustodom. Godine 1745., kada nekoliko buntovnih muslimana optuži fojničke Franjevce, da su na putu niže samostana fra Miji Kumiću usadili novi križ; da im se od toga križa plaše konji i t. d., zametne se čitava afera, a naš fra Nikola zauze se za samostanska prava i dokaza, da je to fratarsko zemljište i da su tu i grob i križ od davnina. Iste godine prekosavski Franjevci pokušaju, da se od Bosne, koja im je bila samo na teret, otcijepe. Da to postignu, odluče se ne držati alternative u izboru starješinstva, koja je 1711. u Sinju zaključena i polag koje je Bosna proglašena ravnopravna Dalmaciji i Prekosavlju. U isto su vrijeme sutješki Franjevci služili u Slavoniji 3 župe i njihovim se dohotcima potpomagali. Međutim prekosavski Franjevci odluče sutješke Franjevce i tih prihoda lišiti. Sutješkim Franjevcima u tome pogledu još veća pogibelj zaprijeti, kada se na molbu biskupâ bečki dvor pokaza sklonim, da franjevačke župe u Slavoniji i Ugarskoj zaposjedne svjetovni kler. Da se bosanski Franjevci liše tih pogibelji, izašalju ispred sebe u Beč fra Filipa Laštrića, isluženoga redodržavnika i kustoda fra Nikolu Lašvanina, koji od Marije Terezije isposluju povlasticu, da sutješki samostan, kada svjetovni svećenici zauzmu te župe, svake godine kao potporu primi 300 for.[1]).

---

[1]) Gdje je uprav mjesto Lašva ležalo, nije nam poznato. Schematismus Almae Missionariae Provinciae Bosnae Argentinae pro anno 1864. na str. 15. veli: »Penes Travnik«. Fra Marijan Dujić, rodom iz Doca, kazivao nam je, da je to mjesto prema predaji bilo kod današnje željezničke postaje u Docu. Franjevački samostan u Fojnici čuva od 1733.—1734. listine bosanicom ispisane iz matice kršćenih u lašvanskoj župi, a fra Marijan Dujić pečat lašvanske župe.

[2]) Osim bosanske kustodije, kojoj je pripadao »l. Lascioue«, franjevačka je bosanska vikarija brojila još 6 kustodija: duvanjsku, grebensku, usorsku, mačvansku, bugarsku i kovinjsku, a svaka je od ovih brojila po više samostana. Eubel, Provinciale Ordinis Fratrum Minorum vetustissimum (Ad Claras Aquas, 1892.), str. 75.—76.

[3]) O smrti ovoga nekrologij budimskih Franjevaca piše: »1750. 1. sept. Mantuae P. Hieronymus a Lassva« — obiit.

Nakon mnogih zaslužnih djelovanja, zaputi se fra Nikola Lašvanin godine 1750. u Jajce, da tu pohodi svoj rod. U Jajcu ga salete teške boli, od kojih 2. rujna iste godine, opremljen sa svetim sakramentima blago u Gospodinu preminu, te bude pokopan u starodrevnoj crkvi sv. Ive Krstitelja u Podmilačju. Fojnički nekrologij pod danom 2. rujna 1750. ukratko, ali zanosno riše njegove kreposti, rad i smrt: »In Residentia Jajcensi R. P. Nicolaus a Lasva ex Custos, adhuc indivisae Provinciae a Capistrana, vir gravis, Religiosae disciplinae factor, insigni praeditus scientia, nec minori erat in regendis aliis prudentia: Ita moderato usus imperio, et sudbiti Fratres gravi, simulque svavi ejus vultu viso, non solum impellebantur, sed etiam alliciebantur, ad exequenda mandata. Monasticae vitae esto fuerit amans, cupiens tamen videre suos, Jajcam profectus est, ibique laethali morbo coreptus, Sacramentis Ecclesiae praemunitus, ad culmen veri honoris properavit. Corpus autem ejus, in Ecclesia S. Joannis Baptistae cripta donatum requiescit«.

Cvijet je svih Lašvaninovih djela njegov ljetopis, što se nalazi u franjevačkome samostanu u Lijevnu.[2]) Čitav ljetopis broji što pisanih što nepisanih 180 stranica. Svaka stranica iznosi u visini 20 *cm* a u širini 14$^1/_3$ *cm*. Ljetopis je pisan vrlo sitnim slovima, a uz to je često rabljen, te je jednoč i u vodu upao. Radi svega toga, suprot našega nastojanja, neka su nam mjesta, koja smo točno označili, ostala ni s povećalom nepročitana. Radi lakšega prijegleda, mi smo čitav ljetopis fra Nikole Lašvanina prema materijalu podijeli na 2 dijela — na I. i II. dio.

Prvi dio sadržaje događaje „од почетка свиета до порођениа Исукрстова.“ Ovaj dio broji 15 nepotpunih stranica, a nema nikakve podrazdiobe. Prije ovoga dijela nalaze se pobilježena konačišta: Gornji Vakuf, Rama, Duvno, Lijevno, Strmica, Sinj, Spljet, Šibenik, Stari Zadar, Zadar i t. d., što ih je po svoj prilici sam ljetopisac imao, putujući 1725. u Italiju i vraćajući se iz Italije u Fojnicu. Ovaj suhoparni putopis, koji je stavljen u 1725. godinu te neki unutarnji motivi bit će i povodom, da je kašnja ruka, stavljajući ljetopisu novi naslov, stavila mu početak u godinu 1726.: »Haec scripta sunt a Reverendo P. Nicolao a Lašva Proviae Aggto in Coñtu S. Spiritus Fojnicae incipiendo an. 1726.« Iza ovoga putopisa slijedi opaska: „како иду новце у Vngarii 1746. цекин 4. forinta, и 3. грошића. Talir два форинта. форинта 3. маријаша, и 3. грошића. 35. маријаша, али 200. грошића чини десет форинти у маријашу 17. крајцара. у крајцари по двје полу. у грошићу три крајцаре. у грошићу пет полудар. седам маријаша чини два форинта. у петаку 2 грошића. и 1 крајцар.

---

[1]) Laštrić, Epitome Vetustatum, ed. II., str. 19.—20.

[2]) Ljetopis smo s dozvolom gvardijana fra Franje Ćurića, dobili od svoga bivšega učenika fra Eugenija Matića, kojim i ovom prigodom od srca hvala!

Drugi dio sačinjaje: „Успомена неколико од порођења рос. и. Исукрста“, pa do ljetopiščeve smrti — do 1750. godine.

Mi smo ovaj drugi dio podijelili na A, B, C, D, E, F i H. Dio A broji 73 stranice i 7 redaka. On počima s rođenjem Isusa Hrista, a svršuje se s godinom 1690. I prvi dio i podrazdio A drugoga dijela ljetopisac je, kako sam veli: „изабрано из разлики рукописа.“ Dio B broji 30 stranica. Počinje s godinom 1682., a svršaje s godinom 1750. Ovaj je dio „до нике“ ljetopisac našao u Margitića ljetopisu: „ово што сам ја нашао у рукопису о. п. фр. Стипана Маргитића из Јајца.“[1]). Na koncu ovoga dijela vidi se, da je bio još jedan pun list, ali ga je neka ruka odrezala i odnijela. Iza ovoga dijela slijedi 14 stranica. Dio C broji 10 stranica. U njemu je pod latinskim naslovom »Bosna Captiva« po Tuberoniju opisana propast bosanskoga kraljevstva. Iza toga slijedi u bosančici opis franjevačke skupštine u Veseloj Straži kod Bugojna držane 1406.; te kako je 1541. Usref-beg mnoge bosanske plemiće smakao i povelje im uništio. Dio D broji 5 nepotpunih stranica, a sadržaje katalog bosanskih redodržavnika tamo od 1523., te znatnije događaje za pojedinih redodržavnika. Redodržavnici su drugom rukom nastavljeni do 1771. godine. Iza ovoga dijela slijedi jedna stranica prazna. Dio E sadržaje nešto više od 10 stranica. I ovaj je dio „из разлики стари рукописа.“ Tko pročita fojničku hroniku, što ju je dr. Ćiro Truhelka objelodanio[2]), vidjet će, koji su to ljetopiscu bili »razliki stari rukopisi«. Dio F broji nepotpune 3 stranice. U njemu su zaključci izmišljene konjičke skupštine, što ju je bosanski kralj Stjepan Tomaš držao, te njegov poziv od 3. lipnja 1459. na rat protiv Osmanlija.[3]) Dio G broji 5 stranica. U njemu se opisuju neki bosanski biskupi, te na koncu smrt Petra Lašvanina. Iza ovoga su dijela i opet 3 pune stranice izrezane, a 8 ih je praznih. Dio H broji oko 2½ stranice. U njemu za pravo povjesti i nema, ali je za kulturnu povjest ipak interesantan. Tu ljetopisac sabire: »Aliquot Turcica Proverbia«, iznosi u latinskome jeziku jednu hrvatsku pjesmu: »Carmen Budensis Reginae«, te „начини калемит воће“ i cvijeće.

Još nešto glede pravopisa i poređaja činjenica! Pravopis je u Lašvaninovu ljetopisu sličan pravopisu suvremenih pisaca. Riječi su osobito čestica »se« često spojene. Mi smo na želju vladina savjetnika i urednika »Glasnika zemaljskog muzeja« veleuč. gosp. dra. Ćire Truhelke spojene riječi onako rastavili, kako se to danas čini. Osim toga neke činjenice u izvorniku nijesu hronološki poredane, a negdje odsjeci ne počinju novom godinom. Mi smo radi lakšega prijegleda te činjenice stavili u svoj red i s opaskom im označili prvotno mjesto; a druge smo se poteškoće kutarisali, uvedav nove odsjeke, koje smo za razliku zvijezdicom označili.

---

[1]) Ovaj je dio dr. Ćiro Truhelka objelodanio (Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. 1889. sv. III. i IV., te god. 1890. sv. II.), ali budući nije imao originala nego prepis, s toga manjkavo.

[2]) Glasnik zemalj. muzeja u Bosni i Hercegovini, god. 1909. sv. III.

[3]) Sve se ovo nalazi i u fojničkoj hronici.

Nadamo se, da će u Lašvaninovu ljetopisu za se naći lijepa zrnja, ne samo povjesničari, nego i filolozi.

I.

|Кроника алити Успомена од виковах свега свиета од коие парви дио здаржи ствари коие се зродише од почела свиета до порођеꙉа Исукарстова. Други од Исук: порођеꙉа & до &.

1. од нища створи Бог небо, и земꙉлу, море. и сва коиа у ꙉни иесу; потом тога Адама и Еву.

15. године Адам, и Ева родише Каина, и Абела, Абел бише овчии пастир наипарви, а Каин тежак парви варош начини на Сунченому изходу, и позва га именом Свога Сина, Енок.

70. Иубал наипарви измисли чадоре. Тубал пиаꙉне гусле, тамбуре, и остале игре. Тубалкаин ковачину. Ноема вунопрену.

130. Шет по Смарти Абелови, кога Каин уби, од Адама роди се.

235. Шет роди Енока кога Синови звали бише Синови Божии. Енок ие наипарви име Божие на помоћ зазвао.

325. Енош роди Каинана.

395. Каинан роди Махалеела.

460. Махалеел роди Иареда.

622. Иаред роди Еноха.

687. Енох роди Матузалема.

784. Матузалем роди Ламека.

915. Енок принесен би у небо на колих огꙉених.

930. Адам умрих.

940. Ева умрих.

1042. Шет Син Адамов умрих.

1056. Ламек роди Ноа праведнога, и богобоиеꙉега, тада су били гиганти на земꙉли.

1556. Ноие роди Шема, за ꙉниме Кама, и Иафета.

1656. Умрих Матушалем Старац од девет Стотина, и шесет, и девет годинах; потом тога би потоп водени, и потопи све живине, изван они, коие се наидоше с' Ноием у корабꙉли, и ту су били цило литто, и неделиест данах.

1657. Ноие изиде из корабꙉле, и принесе Богу посветилище, и он парви посади виноград.

1688. Шем Син Ноеа роди Арфашада од кога су Арапи, и Калдеи. потом тога би зачи Ашур од ꙉнега су именовани Асири. Еламе рођен од Шема од ꙉнега су звани Еламите. Кам Син Ноеа роди Куша од овога су Египтони. Иафет роди Гомеру, од ꙉнега приидоше Латини, а роди Магога од ꙉнега су Шити, и Авари. роди Мошу од кога су Кападочи, Московите, и остали Словински народи. од Иафета роди се Иаван, од кога почеше Грци.

1693. Арфашад роди Шала, од кога су Индиани. Шала роди Хебера од тога су Жидови, и ови е после потопа наивише живио 464. године. Куш роди Немрота; ови наипарви Себи владаꙉне зачиса при Бабилоние, и ови хоти до неба кулу саздати.

1757. Хебер роди Фалека, и некада под оним би учиꙉено Сметеꙉе од иезиках, а парво су тога Сви ꙉлуди иедним иезиком говорили.

1769. Шем Син Ноеа Сагради Шалем варош, Сад Се зове Иерузолим.

1788. Немрот парви краꙉл Бабилоние.

1804. Ниниве варош би саздан од Ашура.

1819. Реу роди Шаруга; Амаченски женах поче владаꙉне. Вореш поче парви Египтом владати.

1830. Тунишко парви у Индиꙉкои земꙉли владаꙉне постан.

1875. Еђиалео би паган краљ у Мореи.

1878. Нахор роди Тараха. Шидаћлско владање поче од Нутада Сина Фалекова.

1900. Ини паган мударац, дакле Славодорђу поче над дваредеци поче идоле, дакле крвае тогове молити.

1948. Тара роди Абрама.

1958. роди се Шара жена Абрамова.

1994. тресмер Сдргани требаир велики град у зем: Ниневион.

2006. Умрих Ное патриарха.

2030. меликишедек краља. и мисник шалема. од вавога Абрама прид тадгосва над зуати четири краља, и ослободи Содому.

2034. роди Абрам од Слуђавенице Агар Изамела, и тише именовани Агарени, потом тога Шарацени.

2046. Содома. Гомора, и остали градови одоше у пропаст згради огнога гориха. лот, Син Аранов ослобођен би з двими кћерами. а жена му се окрену на путу у грушицу Соли.

2047. обризоване дние тог Абраму на знамење вичнега завита од Симена. Исте године три путника дочека Абрам на Стана. поче се згадати велики кнез, што не на Санту назаеђи град. Адамшади тдкокер у широи надуши Се. паде ние Се земља оре, од дширида у Еђипту би изашаст.

2048. роди се Исак Син Абрамов од Шаре.

2063. Исаак Абрам поведе на посаетилище.

2077. крет би паган краља од Кандие, и зато се прозва крета.

2085. тара отац Абрамов Умрих у месопотамии. Исте године Умрих Шара жена Абрамова.

2088. Исак узе за жену Ребеку.

2096. Арфаксад Син Шемов Умри. Исак паган поче владати гдаке.

2108. роди Ребека Исаковица Јакова, и Езава, Исак бише од 60. год:

2133. Абрам Умрих.

2158. Умри Шем Син Ноев.

2171. Исмаел Син Абрамов Умри.

2185. Јаков види анђеле гди узходе, и сходе с неба по Скали.

2187. Умри Хебер.

2192. Јаков кои се зато израел узе жену лиу, и родела од кои имађе дванадесет Синовах, и једну кћер, и од ових изиђе дванадесет колинах од пука израелскога. Иуда од кога су *judei* т. и. жудии.

2194. роди се леви од кога посташе левити, и левите.

2205. Јаков из месопотамие у земљу Кананеску приђе, Исте године Рахела роди Беннамина, и Умри Рахела близу бетлема, и покопа ю Јаков у бетлему.

2216. Нозипа тарата продадоше израелићани. Родиш град, и отоке, ови именом прозвани би. велиш, тог од Кадмиана: *Apollo,* тог, пиСников, и ицрок по воанка, а по кокла. Адиеђемон град од шпарта Сина Форонеева би зидан. шаеу у никни ладаа Клаастао, од Клеса изиђе шаеана, дакле шадон.

2224. Иуда Син Јакова патриарке роди фареза, и зарама од тамаре. = прометео паган кипе човиче од земље учини, и искреса ватру из небеса.

2227. Нозип истолмачи Сан краљу фараону од крава мршави, и притили.

2228. Умри Исак од Сто, и осамдесет годищах.

2238. Јаков гладом у Синовима оде у мисир Са Своим обители.

2255. Јаков Умри од Сто, и четрдесет, и Седам годищах. тедтона у томи ладаа; и називани бише. пастро, пашлени тог, лептира, морски. и шатуриоан Синови, у ово приме тиру жиан.

239. (sic!) Умри Нозип у Еђипту Стар од Стох, и десет годищах.

2350. би у тешаꙉли поводаꙉн, да и друге народе потопи.

2360. служба велика жудинскога народа у египту, и прогонство. хишпал варош у шпаꙉни сагради се. шириа од шируша узе име.

2370. роди се у египту арон од колина левина.

2375. роди се моисие у египту. ароꙉило, проклит изнаиде возит на колих.

2401. иосуе се роди. иов иакова патриарке зет би у ово вриме, и поднесе многе невоꙉле с коим бог искуша ꙉнегово устрапꙉление.

2415. роди се калеб. у то вриме циꙉно влада у лумбардии.

2451. моисие ослободи пук израелски из египта, и приведе прико мора црꙉленога, у коме се утопи фараун са свом своиом воиском. иануш наипарви поче владати у земꙉли латинскои, и зато се парви мисец од год: зове *Januarius*.

2453. моисие на гори шиноискои прими од бога закон. и друге годиние калеб, и иосуе бише послани да уходе земꙉлу кананеиску. датана, и авирона прождре земꙉла. краꙉлество троианско од дардануша поче. озида се кенуда варош. финитон краꙉл од атене наиде парви сребро. аулида ковах на гласу би у ово вриме.

2492. арон умри стар од сто, и двадесет, и три годишта. магарица биламу пророку говори у ричиу ꙉлудском.

2493. моисие умри у пустиꙉни. посли ꙉнега поглавар од жудина поста иосуе. шардиниа отока од шардуша узе име. тебе, алити тива сагради се. елеазар син аронов посли оца поста поглавица мисники.

2494. иосуе уведе у земꙉлу од обеꙉана народ жудински. умри иосуе, и посли смарти ꙉнегове влада пуком отониел. кадмо, и финише ꙉнегов брат грчко писмо измислише. шицилиа краꙉлество од шикула именована.

2540. умри линцео кои изнаиде студенце.

2551. аиот други судац жудински, финес син елеазаров поглавицом поповским наста. могунциа варош у земꙉли нимачкои огради се. мало посли поста першео краꙉл од кога се зове першиа. такоер би краꙉл трош од фриꙉие унук дарданов, од кога се зове дардaниа, и троиа.

2600. шагор¹) треꙉи судац жудински. парва шибила шамиа, и мелампо врач били су у ово вриме.

2631. аугуца варош у нимци поче се градити; еритреа шибила, и мидо краꙉл од фриꙉие. делфика шибила, орфен, и музео пиваоци. дедало дарвени маистор, и атрео кои не парви позна, и на конду, и оситно се сунченому, и мисечному помаꙉнаꙉну, у ово вриме знаше.

2711. абимелек шести судац жудински. тола седми судац.

2714.* приам послидꙉни краꙉл троиански; шибиле либика, фриꙉиа, кумана, и першика. медуш парви меде влада, и зато се зову меди.

2737. иаир од колина манашешова осми судац жидовски. никострата жена; али карменте, мудра и научна изнаиде латинска слова кои, и сад пишемо. аракно аиаонка поче наипрво ткати.

2758. воиеваꙉне амазонски женах против тебаном.

2759, иевте нике жене блуднице син од колина гадова девети судац жидовски. пантешилеа амазониа на гласу витешком.

2769. абесам од колина иудина десети судац судински. исте године алешандер приама краꙉла троианскога син одведе липу иелину грчкиꙉу, менелаа краꙉла шпартанскога жену.

2772. грци узеше троиу, и даржаше десет годишта, пак ие ужегоше.

2273. елом од колина забулонова иеданаести судац судински (sic!). енеа син анхизеа сагради колониу варош у нимцих

2782. абдон од колина ефраима дванадесети судац жудински. у ово вриме поче се зидати напуꙉла, и аквилеиа, алити аглер.

---

¹) Pravilnije: Sangar.

2790. шамшон тринаиести судац жуд: од кога ние на свиту на вечера хоаина било. приповист рати жене поветак нарика у франци.

2810. хели мисник, и судац израелски. британиа од брута названа.

2818. франк од колина приамова французом име даде.

2850. шамуел мисник, и судац израелски, и пророк.

2860. шаул од колина бениаминова поста прави краꙉл израелски, ахимелек поглавиц поповски. хесиод, и омер гарки пиадоци. акиа, и падуа, у италии, Turin у франци граде се.

2862. алете прави краꙉл од коринта.

2890. давид син исаи од колина иудина по смарти шаула краꙉл, и пророк влада израелом четрести годищах. абиатар поглавник поповски. натан, асаф, и гад пророци бише у ово вриме. абшалон лиих, амон, адониа синови давидови. граде се ефез у азии, и картаго у африки од дидоне краꙉице. малта оток кладем поста прибивалище.

2925. хира надипосланки краꙉл од тира.

2930.[1]) соломун син давидов од жене бетсабее, кои не бива урида други краꙉл жуд: од свита наимудрии влада четрести годищах. шаба краꙉица покраи нила рике влада.

2933. соломун сагради царкву од иерузолима. садок поглавиц поповски, син ахитофа великога мисника.

2970. робоам трећи од колина иудина краꙉл жуд: влада 17. годищах.

2977. иеробоам прави краꙉл жидовски у шамарии поста, зато се лики одпадоше жуд: од робоама сина соломунова, тер сеаи оградише за краꙉа иеробоама у шамарии, и тада бише два краꙉа жидовска, иедна се зваше жудински, а други израелски.

2987. абиа син робоамов четарти краꙉл жудински поста.

2990. аса син абиин би пети краꙉл жидовски.

2992. баеше од колина исахарова трећи краꙉл израелски у шамарии.

3000. ела син баешев четарти краꙉл израелски поста. замври умори ела краꙉа, и поста пети краꙉл израелски.

3023. амри шести краꙉл од шамарие, и ови начини варош Samariu.

3027. ахаб син амрова седми краꙉ израелски, зли, и опаки у свои дни. илиа, одеа, и микеа бише у ово вриме пророци.

3031. иосафат, асин краꙉа син шести краꙉл жудински у иерузолиму, добар, и виран. илиа тесбит пророк би, у ово вриме, и би однесен на небо, у коли од огња. окозиа осми краꙉл израелски у Samarij.

3056. иорам седми краꙉл жидовски син иосафатова краꙉа, помори братию свою. Edomitae одпадоше од жудинах.

3039. иорам осми краꙉл израелски, ахабова краꙉа син у шамарии поста.

3064. окозиа осми краꙉл жидовски, и син иорамова.

3065. аталиа мати окозиина у иерузолиму[2]) влада седам годищах. иеу девети краꙉл израелски би у ово вриме. иоиада поглавиц поповски, и елизео пророк. иезабела опака краꙉица. азел слуга посли убива свога господина поста краꙉл у сирии; и ови е велом прогоино жудие.

3072. иоаш десети краꙉл жуд: у иерузолиму поста, кои не умори захарию сина иодиега мисника за добро учињене благовадио, кои га не ослободио од смарти. иоас израелски краꙉл десети. син иеугова 11. а иоаш дванаиести бише кр:

3112. амашиа деваиести краꙉл жудински. поменка краꙉевство од тира, у пирамидамо кои не бидоше шиисудиа за отроке умио. иеробоам тринаести краꙉл израелски.

3140. сарданапол послиедњи краꙉл аширински свои у огњу од страха прид неприатеглом. и тако досли смутовециао аширско.

---

[1]) Prvi put napisano: 2950., kašnje povrh 5 stavljeno 3.

[2]) U izvorniku je zabunom ljetopisca napisano još jednoč „у иерузолиму“.

3141. Азариа дванаести краљ жудински поста. Иона Син Аматов, од колина Забулонова пророк приповида Нинивићаном. Захариа, Озеа. Амош, Иоел, и Абдиа у ово вриме бише пророци.

3160. Захариа тринаести краљ израелски. Шелем 14. краљ израелски поста; Исаиа пророк, Син Амоша пророка роди се у Иерузолиму. Манахен краљ изр: петнаиести. Фаце Син Ромелии поста кр: изр̃ски.

3193. Иоатан тринаиести жуд: краљ поста. Михеа. и Наум пророци.

3209. Ахаз несрићан жидовски краљ.

3210. Почеше зидати рим град Ромуло, и Ремо братиа од Илие матере рођени, коју будући поповицу, и чистоћу оскварниа би уморена, и дицу кои у воду бацише, нициа немаћне наиде се једна блудница (коју су звали вучицом) и ова извади из воде, и одхрани, и зато се млоги варају, и говоре да и је вучица звириа одхранила.

3212. Обед у Израелу пророкуие.

3225. Езекиа петнаиести краљ жидовски. *Romulo* парви кр: римски.

3230. Доспи се краљество израелско у Озии краљу.

3231. Шалманашар пороби Шамариу, и све владање израелско, и одведе млого робие у Медиу. Мећу кои бише Тобиа, и Габелло.

3238. Подсиде Иерузолим Шенакериб кр: ашириански, и по божион моћи би ослобоћен град, и анћео поби воиску Шенакерибову. У Шицилии Ширакуза зида се, аширианско краљевао (sic!) би принесено у Бабилону. *Solon*, питако, килон, биаш, клеобуло, и периандро бише мудри људи гарчкога краљества.

32..[1]) Манашеш краљ жидовски. Бизанц кои се сада зове Цариград гради се на Паужаниаша гарка.

3264*). Нума помпилио други краљ римски.

3292. Тулло хостилио трећи краљ римски.

3309. Амон седамнаиести краљ жидовски. У ово вриме би Шофониа пророк.

3311. Иосиа кр: жидов: 18. поста. *Fallar* агриђенски усилник, кому мештар би Перил; ови скова вола од бронца, и у њему усилу на огњу људе мучише, и из вола кадои заиаукали чинило би се да риче прави вол, и чини истога мештра свога у тога вола хитити, да наипарви искуша своиу маисторију.

3324. Иеремиа пророк, и мисник, Син поповски, кои од своие младости поче пророковати, и невоље израелскому, и жудинскому народу повидати. = Анкуш Марцио 4. краљ римски. Олда пророчица. Селум поповач жидовски поглавита жена, и Хелцие великога мисника мати. Хелкиа поглаваини поповски жидовски. Барук Иеремие пророка писац, у ово вриме бише.

3334. Набукодоносор у Бабилонии поче краљевати жидовско краљество подложи под своиу власт.

3342. Иоаким двадесети краљ жидовски поста.

3343. Иоаким краљ Уриу пророка умори.

3349. Таркини би пети краљ римски.

3353. Иекониа краљ жидовски двадесет, и парви. Шедециа послидњи краљ жидовски, влада 11. годищ. Абакук поче пророковати.

3364. Једанаиесте год: краљества Шедециина сврху жудиа доиде Набукодоносор кр: у Иерузолим узе га поплани, и пороби, и одведе краља Шедециу са сим народом жуд: у Бабилону у сужанство. Тада бише Езекиел мисник, и пророк.

3370. Данил пророк Набукодоносору сан томачи.

3387. Набукодоносор опет доиде у краљество.

3400. Балташар краљем од Бабилоние поста.

3431. Таркини охоли послидњи краљ римски поста.

3433. Сврши краљество бабилонско по смрти Балташара, кога Дариа кр: медски убити, Агео, и Захариа пророци у ово вриме бише. Аматте шибила Дионна деветере књиге уписа. Хелешпонтина шибила у ово вриме биа је.

---

[1]) Cifre pod točkama sasvim su izblijedjele.

3434. Ћиро Самодржац од Першие поче краљевати, и влада 30. годищах, и парвога годища будие пусти из Бабилоние у земљу ꙉинову, и допусти начинити цркву Соломунову, а Зоробабел би постављен војвода од пука. Иоаким поглавица поповски. Иудит жена удовица Жидовинка, Олоферну главу одсиче, и ослободи свои пук.

3440. Bellones велики војвода Сеꙉи кои мора насели.

3442. Дарио кр: од Першие од седам војводах би обран, раздили краљество Першианско у 20. државах. Зоробабел капетан Жидовски, и Иезус Иоседеков Син, би поповски поглавник. Цркву Соломонову у Иерузолиму опет се гради. Нехешиа пророк, Lucretia римске чистоће цвит, и Шибила Кумаиска дивоика у ово вриме бише. Краљество Дание од Дана поче. Анашимандро мудри, и Езоп кои не гонетие писао бише, у ово вриме.

3451. Изагнаше Римљани краље, а обраше Судце.

3455. Рат, и бои међу Славинци, и Македонци.

3507. Ездра пророк заповиди божие учи. Хипократ од Сану врача ѿц, и Шократ у ово вриме бише, Шити, али ти Шикамбри пришоше у Нимачку земљу. Иуда Син Елеазаров поста поглавица поповски.

3509. Би обрано у Риму десет људих да пуком влада.

3510. Арташершe, али Ашуер краљ од Бабилоние поста.

3525. Ещер Жидовинку Ашуер краљ узе за жену.

3535. Платон велики мудрац роди се, и Шократ, Епикур, и Диоꙉен.

3540. Миади гроб велики гради се.

3548. Теби тило гари Сеꙉи зидом огради.

3563. У Атени почеше писати з двадесет и четири слова.

3570. Франчеꙉи узеше Рим, кои пак Камило згони.

3572. Мудрани Далматини населише оток Вис.

3581. Роди се Арищотел; и Демощен у ово вриме бише.

3591. Умри Аминта краљ Македонски, кои се бише подложио Славинцем. Сиде на краљество Стари ꙉнегов Син Алекшандро.

3606. Дио приатеља Платонов од Диониша би умори. Андромаꙉ ѿц Тимеꙉ приповисника Таурма, кои се сада зове Бокорда Свргди. Бои међу Филипом Македонским, и Бардилом Славинским краљем у ком погину Славинацах седамдесет иљадах.

3608. Филипа краља Македонскога воиска Славинска доби, и роди се Филипу краљу Син, кои би велики Алекшандро.

3620. Арищотел великога Алекшандра мещар, много книгах мудри уписа. Филип краљ доби Славинце.

3621.[1] Филип краљ бои бие с Атеом Шитие здоби двадесет иљада дице, и женах, и много бежеане, и остале живине, а кад се врати с' плином дочекаше га Славинци разбише, и узеше плин, и под њим убише коња, и њега ранише.

3626. Пушћа Филип Олимпиу жену матер Алекшандрову, а узе Клеопатру, и зато се расрдива Алекшандро оде с' матером у Сенедерску земљу.

3628. Паусаниа дитиꙉ уби Филипа у начеꙉему веселју; а Олимпиа Клеопатру з дитешцем коꙉа роди с Филипом у бронцену суду на огњу чини уморити, и тако Алекшандер поче краљевати.

3629. Алекшандро против Трибалием, и Гетом воиуие, Клита Сина Бардилова, и Глаукиа краље Славинске придоби. Бои у Цилиции међу Шипионом, Анибалом.

3631. Алекшандер освои Тир. После на годину узе Египат, и поче краи Нила рике зидати Алекшандрию иза тога на годину Алекшандро доби Дарию наипослиењега краља од Першие.

3634. Самодрщво Гарчко оваде поста.

3635. Бабилонию и Першепол узе Алекшандро.

---

[1] Radi blijedoće godina dosta nečitljiva.

3637. Таксил краљи од Индиа дадоше Алекшандру.
3638. Гарчи граде Модрушу.
3639. Пор краља од Алекшандра би убиен на мејдану.
3640. Алекшандро сад краљества удржави посли тога на годину умри отрован од 32 годищ а вика његова, и осам мисецих; тило његово из Вавилоние би принесено у Алекшандрију у златни коиа, а његово краљество воиводе раздилише.
3644. Арридеа брата Алекшандрова Олимпиа жена умори. Кашандер роби Мацедонию, Олимпиу, рожу, Алекшандра сина убити, и умори.
3653. Поче Шелеуко владати у Ширии.
3655*). Деметрио Мацедонскои опћини Словом: Уини, и Уини се звоаниании, доби Птоломеа код цира, ови Деметрие био не краља наирики, али ти Словински.
3660. Секљани оградише Шелу, и Сицилану у Италии.
3677. Пирро, али ти Урос Скендерски би изагна из Мацедоние од Лишимаха, кои потом тога Мацедонию влада седам годищах. Елеазар поповски поглавица поста.
3680. Птоломео Филаделф поста краља од Египта.
3632. Урос Скендерски с' Римљани бои бие. Царноа краља Мацедонски' поста.
3685. Брем, и Болг воиводе Словинске робе гарчку земљу.
3686. Антигон син Деметриова Мацедонски краља поста. Брем воивода Словински оде на отоки Делфички да поробити цркву Аполонову воиске ш њим бише шесет, и пет хиљадах, али и тако зло вриме растира, и поби, да Брем не могући гледати жалости од своие дружине сам себи смрти зададе.
3700. Седамдесет толмачитељах светога писма посла Елеазар велики мисник Птоломеу краљу од Мисира, кои принесоше С. писмо из езика Жидовскога, у език калдеиски. У Риму поста сребрни пинез.
3726. Агрон син Плеуратова краља Словински иаки, и могући.
3728. Агрон краља Словински против Етолом срићно воиуе.
3732. Иесус син Шираков књиге *Ecclesiastoue*, али ти црковнога пише. = Умри Агрон краља, и жена његова. Теута краљева; ова многе воиске, и бое чинива, допушташи своим подложником, да се сами помаже гди може; зато Словинци разбиау на мору, и робљаху ближне народе, наиваће Скендерце гарке, и влахе.
3733. Теута краљица поклисаре римске, каиа, и луциа чини сикрда изсић, а њиове бродове, и бродаре чини сажећ орћне. Теутина воиска узе Фенице разбиаши Скендерце.
3734. Теута воиску посла на Скендерце, узе Дардево велики варош, и корфу велику отоку. Мекуто доидоше Римљани против Теути, и одаде се Деметрио, кои бише на воиском Теутином, и издаде град, и воиску Теутину Римљаном, а други Римљани по копну доидоше, и узеше многе градове, и вароше Теутине, а она побиже у Ризан, а зати учини мир с' Римљани.
3741. Словинци даше помоћ Антигону против Клеомену краљу, да шпарту варош узме, одтуда идући робе по Мацедонии, и недаржећи се мећу собом у реду разбиени бише од Антигона, али, и Антигон бидући се ш њима од велике вике одтишће му се кра, и мало помало скара, и душу испусти.
3742. Филип посли Антигона Мацедонски краља поста. Истриане морске разбоиннике утиротише Римљани.
3743. Деметрио избаниен з Далматинци разбоиа на мору по гарчи отока; ови е нико за жену притеута пиве краља Словинскога мајтер.
3744. У Далмацији у Словинском приморју узеше Римљани Димала нико мисто, и вар на отоку.
3745. Серђиладида краља Словински роби котаре Мацедонске, зашто му не плати Филип краља трошка за помоћ кою му не био послао против Етолом, и Дарданом. Филип Мацедонски, и Серђиладида краљи одступише од Римљанах, отдуки Римљани разбиени код Тразимене.

3746.*)[1] филип краћл македонСки вели дио Словинскога краћлеСтва узе, ктиући, и шардилаида краћла пода Се подложити, али шардилаида С' помоћиу римћланах филипа одтира.

3747. онда велики жидовСки поглавар наСта.

3749. филип кр: воиуие против Словинцем, и узе виС.

3773. плеурат краћл СловинСки роби гарке тиа до коринта.

3777. поСла хелиодора у иерузолим антиок да пороби варош, и царкву Соломунову.

3781. краћлуие на Словинци ћенцић краћл.

3783. иСтриани робе аквилеиу.

3784. римћлани С' епулом кр: иСтриаСким бои бију, и придобише га. друге, други пут римћлани иСтриане пода Се подложише.

3787. баСтарни прикодунаци воиуиу на дардани одиле вратив Се С. пленом прико марзла дунаиа, и пуче под ћнима лед, и мало и живи оСта.

3790. перШео краћл поСлидни македонСки поСта.

3794. ћенцић краћ СловинСки примамћлен од перШеа краћла македонСкога, учини Се неприатећл римћланом, кои Силу воиСку на ћнега дигоше, и млоге градове, и вароше узеше; напоСли, Скадар, у кому Се ћенцић бише запро. тада краћлеСтво СловинСко, македонСко римћлани под Своиу обласТ подложише.

3795. емилио римСке воиСке заповидник заповиди по Свему краћлеСтву ћенцићеву, да у иедан дан Свакога миСта граћани, Све злато Своие на плацу, илити тарговище изнеСу, кад би учићено напуСтити воиниће да узме що ко може, и тако у три уре Седамдесет СловинСки варошах римћлани круто поробише.

3797. римћлани македониу задобише. елеазар пиСац, и ћнегове Седам братие, и мати ћнова за ћлуба божиу муку поднеСоше. мататиа з' Синови тардо Се бораху у вири.

3798. иуда макабеиСки воивода народа иуд: поСта, и ови заради праве вире наука, и царкве Соломонове поби воиводе антиокове, аполина, и шерона, а антиок оде у перзиу. иуда макабео С малим друщвом, али С' молитвом врућом придоби горћиу, и лиши у, и ћнову Силу воиСку. теренцио варСки пиСац био не у ово вриме.

3801. антиок еупатер доби, и пороби иерузолим, зуби менелаиа поглавицу поповСкога. алцим невирни поп никанору капитану деметриа бадзнаца од иуде макабеа бише глава одСичена.

3803. бои мећу иудом макабеом, и бакидом; иуда оСтавћлен (sic!) од Своие дружине погине. карнеаде академик, крищолао перипатетик, и диогене щоик поклиСари од атене у рим бише поСлани.

3804. ионата поСта воивода од жудиах, и доби бакида код номада; онда царкви иерузолимСкои велику Слободу учини.

3813.[2] алекшандер Син антиоков деметриа умори, и владаћне ащирианСко подложи Себи; и ионату великога попа поСтави.

3814. шипио нашика далмациу задоби.

3819, флоренциа липи варош у италии поче Се зидати. римћлани терет, и конкордиу мало дикле Саградише у иСтрии.

3822. ионата од трифона капитана антиокова би уфаћен, и уморен; шимун брат ионатин поглавица поповСки, и воивода жуда: поСта.

3823. шипио картагу велику варош Сатра, и поруши.

3830. иван хирка шимунов воивода, и велики миСник поСта; у ово вриме раздили Се народ жуда: на три дила, парви Се зову фаризеи, други шадуцеи, трећи ешидеи. тиберио гарк закон аграренСки даде, и од шатера би уморен.

---

[1] U izvorniku zabunom ljetopisca napisano »1746.«.

[2] U izvorniku mjesto 3813, stoji »1813.«.

3833. шипио нумантиу велики варош огради.

3840. ардиеи, и̋ паларии Словинци, друге Словинце приморске, кои се римљаном придаше неприятељски робие.

3856. Сесет међу Купом, и Савом римљани придостише.

3858. воиевање југуртинско у ово вриме поста. цецилио метелло римски судац доиде с' воиском у Далмацију призими мирно у Солину врати се у Рим с великом частју од' далматина.

3859. мари' емилио судац римски придости тавриске, кои се сада зову туровци, али туровопољци.

3862. аристобуло парви краљ жидовски поста; у ово вриме каио судац римски доиде с воиском на Словинље, и чинећи сакие варсте немилости, Словинци га разбише, и сатарше.[1]

3863. цимбри доидоше у Словинље, пости се ш киием тилизу горице у истри натирно карого римљани, кои задоавдише на Словаци, али изгуби.

3865. роди се иулио парви римски цесар.

3889. роди се виргилио маро код мантуе од оца лончара писаоц на гласу.

3890. у ово вриме би у риму цицерон. роди се августо октавиано. узе помпео иерузолим; а жидови поповско поглаванство.

3896. марко крашо оплени цркву иерузолимску. потом мало времена од партова би уморен.

3900. воиевање међу градовом од рима, и тердица у далмации, тердицане цесар римски поби и потуши.

3901. цесар узе шпању, а помпео поиде у гарку земљу. далматини либурном против града узеше. либурном римска воиска доиде на помоћ, кою далматинци разбише.

3902. помпео би уморен. иулио цесар у риму поче владати, они кои реда рике разби лице, и подложи би под свою област.

3914. каио иулио цесар парви римски поста. ови у двору помпеову прими двадесет, и три ране, и умри. оттада се именуиу све поглаванице римске цесари, и августи, и гарки, како по нашку цари московски, и турски. кашно римљани жидинско краљевство освои, и под област римску подложи; поробни випу цркву иерузолимску, и пусту остави. у ово вриме бише, лукрецио, катуло, шалустио, диодер, митридат, и дрицодем мудраци.

3920. посли смрти иулиа цесара далматини, и Словинци одвргоше се од цариа римскога. коие октавио римски властели с воиском хотињуки покорити, да га далматини иданки разбише, посли тога с већом силом римљани се бише, и далматини бише од педесет годищах, најпосли би придобише.

3921. октавиано августо, али честити римски цесар поста, и одтуд се цесари зову августи, али честити.

3925. ирод парви краљ странски на жидовим.

3926*). подложи цесар све словинске приморске вароже под свою римску област. иде с воиском на македонике, кои се озда задару нароже, али наромоци, узе метлику главно место, али с великом кравју, да и он под ками оста рањен вирош смарти, и') удари, а кадье свеколике стрве. дигоше се против римљаном посадци, доиде цесар августо, и подсиде стоино место посадно сиресцу, кою посли двадесет дана силном руком узе. поиде, у либурнию, али хрватско приморие уз прошин с великом далматинском кравју тутинд краљ далматинскога воиску разбна.

3927. СеСар (sic!) августо с воиском иде на далматине, кои се придаше цесару двашни му седам стотинах мадињих, коие разбиту римљанину парво тога литу отели, и подложише се под харач кога иулиу цесару литу отекали; на оде на бероване, али древетиане Словинце, и њих подложи под харач, и свою област.

3928*). ирод с помоћу шорид подсиде, и поче тврти иерузолим, и учини се краља жидовски.

3930. тибер, нерв парви муж жене октавиане цесара умри, и августо на свом остави оправитеља. датион октавиану цесарову сестру за свою жену узе, и против цесару августу воиску диже.

---

[1] U izvorniku zabunom ljetopisca stavljeno je iza ovoga još jedanput „и“.

3931*). цесар аугуст антона. и клеопатру краꙉицу придоби. и згуби; тер сам у римской области оста заповидании. антон сам себе убоде. а клеопатра се закла од жалости.

3933.*) октавано (*Semper Augustus*) то иест вазда честити, и тому поштеꙉе хотише дати кое се бога пристои.

3935. цесар октавано лито понови, и учини дванаест мисецих надодавши два, то иест иул и аугуст, над парви десет; такоꙉер правде, и законе понови, и шпаꙉоле подложи под своиу област.

3942. вирꙉилио на гласу писалац умри у брундужиу. и пуꙉан. шкордиши, алити сарбꙉани робе мацедонию.

3943. нимци м. лоллиу, кои ие био аугустова воивода, главу одсикоше. шибила тибуртина у ово вриме ие била у италии. драх римꙉанин мацедонски главар диже воиску против сарбꙉаном, и доби и, и прогна прико дунава. кои се населише у дакои; влашка се сада зове. лугдуни град поче се зидати. = света ана удаде се за иоакима.

3944. друж воивода римске воиске на нимци би. муцио руфо римꙉанин воивода мацедонски бои бие шкордиши, алити сарбꙉани, затим з'дринопоꙉци, иедне, и друге придоби, аи мучно, и с великом караиу од своих; под кога пак воиском пуче лед на води, и многи потопише. потом тога на годину нимци од дружа, и тиберия бише придобивени, и подложени под римску област.

3946. породи се блажена дивица мариа мати исукарстова.

3947. роди се клаудиано на цесарство. словинци у панонии (то иест меꙉу морем, и дунавом) подигнуше се против римꙉаном, кое тиберио цесар помоꙉу шкордишана словинаца укроти.

3948. даци прикодунавци робе словинце; а далматинци дигну се против римꙉаном; доиде тиберио, и свиа умири.

3960. анꙉео габриел нависти захарии мислиу зачетие ивана карститеꙉа сина ꙉегова.

3961. габриел анꙉео нависти б. д. марии зачетие гос: нашега исукарста. у то исто вриме ови свит би пописан: и посла би цирин у краꙉевство жудии: да се наипрао подпише.

II.

A.

Успомена

Свита виковах од порођења гос: н. исукарста. кои се породи у бетлему од б. д. м. у вриме цесара октавиана четрдесет, и петога годишта.

3. годишта од порођења исукарстова арꙉелао посли свога оца ирода влада жудином.

6. год. римꙉани воиуиу против моравцем, кои се заху маркомани, и заповидаше им краꙉ маробод бук. док римꙉани воиеваше против моравцем, остали словински народи одвергоше се од римꙉанах, и против римꙉаном оружи (SIC!) дигоше, отеше мацедонию, и многе римꙉане згубише, било ие од словинацух оружани осам стотина иладах пиних, и ош двиста иладах кониких, и девет иладах пишцух, од те воиске. бих8 дви воиводе, батона и пинет словински заповидници. одвергже се од римꙉанах, и реметак од тракие, алити дринопоꙉаске земꙉе краꙉ, кои такоꙉер многе римꙉане згуби, и тада бих8 у страху велику римꙉани. да у веꙉему лису нигда били; али срицом ꙉиловом доиде тиберио цесар и словинце умири, и зимова у сиску.

8. доиде римска воиска у далмацию, и саме мадерие придоби.

9.*) бата, и пинета краꙉе словинске римꙉани добише.

10. моравци, и словаци тоти римꙉане страшно разбише.

16.*) умрих октавиан цесар. клаудиано, тиберио, неро трећи римски цесар поста спрва добар затим се даде на пиянство, и зло свако. ꙉерманик краꙉевство од армение задоби.

18. ꙉерманикова воиска у нимачкому мору потопи.

19.*) римꙉани моравце под своиу област подложише.

28. Понци Пилат посла Жидовом за владара.

29. Исукрста Иван крсти у Иордану, и зато се зове Иван крститељ.

30. Иван крл у пустињи поче приповидати крштење и покору на отпущу грихов. Агрипина кћи Германикова, и зато се зове Агрипа, зашто се породи на прид ногиа, Доминцију за жену ти дана, и роди Нерона.

31. Исукрст обра своих дванаест апостолах. Тиберио иуку, и отровно Германикова пригах; Агрипина по смрти свога мужа Доминција с Нероном сином у оток морски ти отправљена.

33. Исукрст учињаше чудеса, иза тога муку подњесе у Иерусолиму у вриме Понција Пилата, пропет умро, покопан, и трећи дан од мертвих ускрсну, и оде на небеса. Свети Стипан ти камењован. Друз Германиков син ти гладом уморен.

38.*) Клавдио Тиберио цесар умри стар од 18. годищах, отрова га Калигула.

39. Кајо Калигула римски цесар поста. ови са свими своими сестрами учини не непочинство. многе науче, и мудре људе учини огњем запалити, и погрдити, пак руке копати, и пустеве мачинати на меку људе зари оскубати; ниеке учини напоље писати. говором, или ... говорах оного армена учини гладе одличи тер своу оде пострадати, да се клеку на мисто своих говорах људи ... У мало армена велико стадо Тибериево разсух, ниекие ... ... оттен, затвором, и саблином ... рич не ... Уста против њему народ римски, и уморише га с тридесет немили ранах, тад имадише 29 годищах, а влада три године, и десет мисецих. = насљедници светога евангеља у Антиокии почеше се звати крстиани.

40. Ирод Антипа, кои згуби Ивана крста с' Еродиадом женом своиом ти послан у Лугдун.

41.*) Апион Александрин у Риму туши Жидове, нер су Исукрста неприятељно згубили а римлени отари.

43. Клавдио Друзо пети римски цесар поста. ови цесар ни с ким не ..., Агрипина жена његова; стричева кћи, Неронова мати у гљива га отрова, да кои сину цесарство остане умри од 74 годищ стар.

44. Ирод краљ Јакова апостола брата Иванова згуби мачем. Петар апостол доиде у Рим, кои је за нико време био у Антиокии и рич божију приповидао. поче у церкви римской виру крстиянску. Умри б. д. Марија мати Исукрстова. Ирода краља Агрипу црви жива растачише.

46.*) глад велик по свем свиту, и дура веће литах.

48. Скуп апостолски у Иерузолиму, гди ти и Павао апостол и Барнаба.

50.*) Клавдио цесар жену Месалину умори, а Неронову матер Агрипину заручи.

52.*) Клавдио Нерона прие (sic!) за сина, и даде му научитога Шенеку за мештра. Felix жидовски поглавар од цесара ставлен.

54.*) Нерон шести римски цесар поста од кога воина немилостивнега змаја ние година; с прва за петогодищах тих, и добар. потом тога помаи се, уби свога мештра Шенеку, матер, тетку, жену, шуре, многе пријатеље, и господу римску, и друга многа зла учини. = Тито С. Павла ученик приповида рич божију по Далмацији и по Либурнии.

57. 58. С. Павао навищуие рич божију по славинској земљи. Тита посла у Крету оток за бискупа. = Доиде и С. Лука у Далмацију приповидати свето евангеље.

63. Јаков мањи апостол с' приповидающе доли убиен, и камењован.

66. Нерон цесар учини ужећи Рим, за своје насладење, и кривицу вргоше на крстиане, и тада почеше крстиани прво прогонство трпити, и трпише четири године. Свети Витал у Равени, а свете Доротеа, и Еуфемиа, у Аквилени, [illegible] пролише своју крв за љубав господина нашега Исукрста.

68. Нерон цесар Тиридадша ерменскиим краљем постави. а Вешпазиана војводу над војском протива Жудиом. Петар апостол ти пропет, и уморен. а Павлу С. глава одсичена, дваиест и прави дан по смрти ћиноа, диже се вас народ римски протива Нерону да га згуби, а кад то види Нерон сам себи учини смрт. Шервио Галба цесаром римским поста, кому глава ти одсичена, жнан 73. годищ.

69. Лин посли светога Петра влада царквом римском, за 10 годищах. Андромаи врачник изнаиде туриаку. Оттон цесаром римским поста, влада три мисеца и сам себе убоде, у Кремони варошу. Вителио девети цесар римски влада за седам мисецих, и би згублен на пиаци, данти тарговищу римскому.

72. Вешпазиан десети цесар римски, од Вешпазианови воиниках придобивени бише Вителиови, онде у бону син ѡца згубом, и влада Вешпазиан девет годинах. Иерузолим град, и царкву Соломунову Тито син Вешпазианов на ти начин поруши, да не оста камен сарху камена. =

81.*) Тито посли ѡца Вешпазиана иеданаиести римски цесар поста, влада год: 2. и умри отрован.

82. Зажеже се планина Вешувио у Напуљи, коиа горих, и данас, и у тои оркленои иади Плинио напуланин наравске приповисти писаоц погину хотиеуће. = Клет посли Лина поста папа.

83. Домициан Титов брат 12. цесар римски, 15 годинах влада, и у свому двору би уморен од своих непријателах, ш њим се бно краљ прикодунаски никола кривоварнии од кога посташе николаите. Менандер шадарита шимуна вловника худи мечар би у ово вриме.

94. Клемент папа четварти влада четири године.

96.*) Друго прогонство карстианско, Тимотеа у Ефесу попови идолнии каменову. Свети Ђервазио, и Протазио у Милану муку поднесоше. Иван Еванђелища писа рих обдиу у Ефесу протива Менандру, Керинту, и Евиону.

98. Нерва тринадиести цесар римски иедно годище влада.

99.*) Траиан шпањол 14. римски цесар.

103. Иван апощо, и Еванђелища умри у Ефесу.

105.*) Траиан цесар каменит мост учини прико Дунаиа, за иедно чудо од свита. Мудри Плутарко би у ово вриме. Децебал сам себе згуби од жалости.

110. Треће прогонство карско. Шимун бискуп од Иерузолима би распет на крижу. С. Игнацио бискуп би варжен мећу лаве у Риму. Кирин апощолски ученик бискуп словински у Сиску поста, и у Купи води за име Исусово утопљен умри.

111. Еварищ гарк папа у Риму, од Траиана цесара мучен, и уморен.

119. Алекшандер римљанин поста папа. ови поче свету воду у царкви даржати, и воду у вино мишати на миси.

120.*) Адриан шпањол римски цесар поста, влада 12. годинах.

126.*) Аквила науч: шпањол, кои у гарчки иезик истомачи из жидовскога свете пророке.

129.*) Телешфор гарк римски папа ови коризму нареди да се пости, и на божић три мисе да се говоре.

139.*) Антон Пио римски цесар влада 23. годища.

140. Хигин папа влада рим: царквом четири године; ови поче кризму и кумове на карщењу, да се имаду. Галено врач би у ово вриме.

144. Пио од Аквилеа рим: папа, ови заповиди да се Ускарс чини у недиљу. Иущин мудри карстианин поднесе муку.

159. Аницет папа рим:

161.*) Марко Аурелио цесаром римским поста, з братом своим Луциом владаше 19. годищах од тада двоица римско цесарство поче владати. четварто прогонство карско. С. Фелицитах своим 7. синовах би мучена зарад Исукарста, у Риму.

170. Шотер 12. римски папа поста. Моравци се изнова дигоше протива римљаном, вандали напарво доидоше у словинске стране.

176.*) Елеутер римски папа поста. Луциу (sic!) краљ британски своим народом карсти се. Моравци, и остали Словинци сложише се протива римљаном, кое римљани чудном срићом примогоше.

181.*) Комодо 18. римски цесар, посли свога оца влада 19. годинах, и од своие воћле би задављен.

191. Виктор папа римски. међу римском, и азианском царквом несложност поче заради Ускарса.

194.*) елио римски цесар влада три мисеца, и убоде га иулиан у риму. дидио иулиан силом руком римско цесарство задоби, влада два мисеца, и би уморен од шевера. шевер 21. цесар римски 17. год. влада, и умри од улогах.

197.*) бизанц кои се сада зове цариград би потарвен.

203. зеферин римꙉланин папом поста, влада 17 годинах.

204.*) пето прогонство карско; ориꙉен наук: царкве александринске млоге иꙉиге (sic!) уписа корисне вири католичанской.

213.*) антон шеверов син 22. римски цесар влада 7. год. уморен од своии воиникова.

220.*) попилио макрин римски цесар поста влада з' диадуменом сином своим, и обидвима би глава одсичена.

221. калишт римꙉланин папом поста; ови диже жене бискупом, и мисником; антон хелиогабала 24. римски цесар поста од своии слуга у свому двору заклана.

225.*) александер шевер од шири (sic!) поста римски цесар, влада 13 год: уморен код рена рике од своии воиниках. =

226.*) урбана римꙉланин 8. год: царкву влада, ови допущах редовником имете, и имаꙉне даржати на службу царковну.

236. понциан римꙉланин папом поста.

238.*) макшимин дринопоꙉлац поче владат римским цесарством, сином своим. шесто прогонство карстианско.

240. антер грк папа римски. макшимин цесар дође с воиском у истрию, иамину варош наиде пут, зашто варошꙉани бигу потирали к води и лаꙉи; дио воиске макшиминове поиде за ꙉлинима, и заꙉлубиваши се за ꙉлиовим сестрам, и кꙉерам, оставише цесара, и онде се окуꙉише, и ово мисто зазваше неки имина, диачки хемона, а други зарад учиꙉене ꙉлубави ꙉлубꙉлана, то не стара ꙉлубꙉлана, наипрво селеꙉне садаꙉне карꙉнске земꙉле. *Maximin* аквилену подсиде, коиу не догуꙉи добити, а гинуꙉи му воиска од глада, воиници убише ꙉнега, и ꙉнегова сина.

244. владаше по далеки даржава словински садтец краꙉл словински; ови словинци звали су се авари, и атари.

247. филип арабин 28 римски цесар, влада своим сином пет годищах, и би уморен у верони. ови прави карстианин би меꙉу цесари римским научен, и каршчен од С. фабиана тада папе римскога.

252. децио у сриму од племенитога колина роꙉен словинскога, римски цесар поста влада дви године. и воева противу готом, кои бихꙋ дунава прешли, гди у првом боиу побиди тридесет иꙉладах. а у другому уватише му готи сина, а он утону од жалости. под ꙉиме би седмо прогонство карско. фабиана папа на муку умри. а корнелио наста, и ови папа муку поднесе. баби(л)а[1] антиокенски, и три ꙉнегова сина, александро бискуп од иерузолима, агата, и аполониа поднесоше муку зарад исукарста.

254. требониана фрацез цесар римски поста, мир з готи учини, и под харач подложи се що би велика погарда римꙉаном; влада своим сином волужианом иедну год: и од своии слуга бише отдвад уморена. новациано херетик, и тлꙋдник би у ово вриме. тритириани мукам уморише светога макшима.

255.*) стипана влада 2. год. римску царкву.

256. по смарти требониана, и ꙉнегова сина волужиана убраше воиници емилиана владаоца од мишие, на цесарство. меꙉуто убуꙉи другу воиску меꙉу паланина отрара (sic!) лицинио валериана, зато да не буде веꙉа смутꙉа емилиана ꙉнегови воиници смакноше, а валериан оста цесар, и сав воиска, али толико несриꙉан, да у месопотамии од персианах би уфиꙉен, и шпор краꙉла за веку погарду ш ꙉнега би узинао на коꙉна, би ослиꙉен, и стар од 70. год: одерт жив на мих.

257. шищ други папа од овога имена у риму поста. грегур неоцесариꙉанин, и дионисио од александрие бише у ово вриме.

258. осмо прогонство карско. циприан од картагине С. писац наꙋꙉитеꙉа и бискуп. фруктуоз бис: од тарагоне, шищ папа римски, и С. ловро мучени бише зарад исукарстове.

---

[1] Zagrađeno slovo u izvorniku manjka.

260. Дианеш римљанин 26. римски цесар поста. Паво пустињак био ие у ово вриме. Шабел Африканин, Паво Самосатенски, Манеш од кога поче маникеи еретици. У ово вриме биаше тридесет воиводах, кои напастоваху цесарство римско, зато сваки од њи хотиаше цесаровати. Лицинио Галиен, Валерианов син по сужданству отчину поста римски цесар влада 11. годинах, би убиен од Цекрова Далматина.

269. Фелиц римљанин папа влада 4. године, ови поче царкве, и олтаре светити.

271.*) Флавио Клаудио Далматин римски поста цесар, ови Готе и Шите придоби, и придобиа Нимце напосли умри од куге; влада 2. год:

273. Еутикиан 28. папа римски. Аврелиан од Срима римски цесар, витез од руке, уморен по надухи свога писаоца влада 6. годищах, и по. У ово вриме разбиени бише Готи у Мишиви, кои погину триста, и двадесет хиљадах, њиови бродовах утопљено у Дунаво дви иљаде, остали побигоше у хумске горе, гди од глада помрише. Погину у тому боиу много витезовах Далматинах. Наивеће коњиках.

274. Сабор царковни у Антиокии, кои научи присвети наук Сина божиега, и Павла Шамотена прозва херетиком.

278.*) Куга велика по свиту, и свему Словињу.

279.*) Клаудио Тацит цесар римски силни влада 6 мисецих, и од своии слуга би уморен. М. Антон брат Клаудиова силом се на цесарство постави, кои не влада више од 80 данах чинећи велике силе, и умри невидимим начином.

280. М. Аврелио цесар поста (ини говоре, да ие био Далматин) доби на Франчези четири стотине иљадах Нимацах, у Словињу Шармате, а у Дринопољу Готе, немогућ га подлит воиници, би убиен влада 6. год: и мисецих четири.

281. Каио Далматин папа; ови постави редове поповске, и да редовнии не има стати при суду свитовњега.

286. М. Аврелио Каро цесар влада 2. год: и на воиску противу Перзианом уби га гром, дати тирсак.

288. Диоклециан Далматин римски цесар влада С'Машимином 12. година. Под десето наивеће прогонство кар̃ско би. Машимиан од свога зета удавлен, а Диоклециан сам себи чемером смрт зададе.

291. Марцелин римљанин папа наста.

300. Марцел папа, ови е редовнике ослободио од свитовњи поглаварах. Вандали Молдаву, и Вашиу земљу обуиаше.

302.*) Ове год: многи бише мучени за виру кар̃ску у Словински држава, а наивеће у Сриму.

307. Еузебио грк влада царкву римску дви године. Галерио Машимин, и Констанцио Кларо иедну годину Рим владаше.

309.*) Мелкиад папа ови заповида да се не има у недиљу ни у четвартак постити под прокле̃о.

310. Константин велики, ови придоби Машенциа влада 31. годище, ови римскои царкви дарова велика имања, и кмете, и доходке велике, отрован од слуга умри у Цариграду, прави карстианин.

314. Шилвестар римљанин папа влада 21. годину.

316. Роди се С. Мартин бискуп у Сомотору у Сриму.

317. Константин цесар бои бие на Словињу С Лициниом, кога и доби.

319. Константин воиуие противу Шитом, и учинивши велик мост прико Дунава, и придоби краља Радимонда.

320.*) Арио, и Донат одметници свете царкве сада бише.

325. Свети Антун Донат, и Иувенко, кои ие пописао С. Еванђеле у верше, бише у ово вриме. Марко римљанин 35. папа. Иулио папа 16. год: влада.

326. Наиде свети криж, у Иерузолиму Иелина цесарица.

328. конщантин цесар понови бизанц. и зазва га цариград, ди е царевао. алити цесарово столно мисто. парви сабор ꙋ ницеи против ариꙋ, и новацианꙋ, кои се од царкве одадроше.[1]) шкоциа, и иберниа два краꙉества примише вирꙋ католичанскꙋ. такоꙉер и армениа. вандали Срим обꙋяше С допꙋщием цесара конщантина; = роди се С. иероним Славинац од еꙋзебиа ꙋ щригони.

341. конщантин дрꙋги од тога имена син конщанта великога цесар римски ꙋ цариградꙋ, поста. влада 24. годин(е). С. атаназиѣ, и хилар пише тада.

350. краꙉлꙋие ꙋ хрватих шꙋрнаг.

353.*) ливерии римꙉанин папа. шапор дрꙋги краꙉ перзиански поста.

365. иꙋлиан апощата 41. римски цесар поста, влада ꙋ цариградꙋ два год: и хꙋдо погинꙋ; ован е С парва био калꙋꙉер, оставн ред свои, и затаиа исꙋкарста, ꙋчини се невирник, и велики прогона вире католичанске.

367. иован римски цесар поста ꙋ цариградꙋ, родом од Срима. *Felix* тога имена дрꙋги влада иедно годище.

368.*) валентиниан цесар римски влада 11. годищах.

371. дамаз шпаꙉол папа, влада 18 год:

372.*) ꙋ ово вриме бише наꙋчитеꙉи С. царкве атаназио велики,, цирило, амброзио, епифанио, грꙋгꙋр наз: макарио пꙋстиꙉак; мариа египциака *Hilarion* ꙋ *Cipru, Pafnutio* ꙋ тива.

372. хꙋнни из шитие ꙋ Славоние, ꙋ панониꙋ иꙉада иꙉадах, и осамдесет иꙉадах чеꙉади. доиде, и ꙋ панонии сташе на два дила ꙋ иедноме Славинци, а ꙋ дрꙋгоме линци, а Сад се зове ꙋгарска земꙉа, и Славонска.

379. валент посли своиа брата цесар римски ꙋ цариградꙋ поста; ован фриꙋлце, и тиролце прида Славинце, близꙋ адрианопоꙉа ꙋ бои од готах раꙉен, и ꙋ иедной приростой кꙋꙉи би сажган.

383. грациан син валериянова 45. римски цесар ꙋ цариградꙋ, ꙋ лꙋгдꙋнꙋ би ован ꙋморен; и син ꙉегова валентиниан сам себе обиси.

385. сирицио римꙉанин папа. дрꙋги сабор каргски би ꙋ цариградꙋ.[2])

388.*) теодозио велики шпаꙉол цесаром римским поста, С вим се поби макшим близꙋ Сиска, ди изгꙋби; опет се теодозио поби С марцелином братом, макшиминовим, и би придобиен. хелвецио, и пелаꙉио херетици бише ꙋ ово вриме.

390. Свети аꙋгꙋстин поста карстианин по Светомꙋ амброзꙋ, ред од пꙋстиꙉакa ꙋ ово вриме поста.

394. велик бои ꙋ истрии цесара теодозиа против еꙋгениꙋ, и добит ие. два сина теодозиа цесара раздилише ме(ꙉ)ꙋ[3]) Собом римско цесарство. арка мадиꙉ од 18. год: ꙋзе источне стране; а хонор од 12. год. западꙉне. готи, и хꙋни роте кралества. истриани ꙋз водꙋ рикꙋ ꙋзидаше дꙋг зид, за бранити се од неприятеꙉах.

396.*) фритеꙉила моравска краꙉица обрати се на вирꙋ карстианскꙋ, и ꙉе посланиꙉи, и подлоꙁаници.

398. аркадио син теодозиев цесаром римским поста; аларик краꙉ готски роби Славоние, и далмациꙋ по наговорꙋ щилика.

400. радигост С воиском из шицие доиде ꙋ далмациꙋ.

401.*) готи ꙋзеше рим, ꙉнова краꙉ би аларик. а атила парви ꙋнски краꙉ поста.

404. доидоше ꙋнни ꙋ далмациꙋ, против кои изидоше, мариа далматински, и тетрик истриански воиводе, ꙋчинише страховит бои, мариа погиꙋ, а тетрика стрилом ранише ꙋ чело, и тꙋ стрилꙋ ꙋ гадан донесе ти до рима.

406. Свети мартин би бискꙋп од тꙋрона.

411.*) иноценцио папа римски 72. влада 15 годинах. ивана кризостом, то ест златоꙋсти цариградски бискꙋп: машица, и рꙋфино ꙋ аквилеи, ꙋ ово вриме биаꙋ. бꙋдим град на дꙋнавꙋ бꙋда брат атилин поче зидати.

---

[1]) Prvi opći crkveni sabor bio je 325.

[2]) Bolje godine 381.

[3]) Zagrađeno slovo u izvorniku manjka.

417. готи узеше краꙉлество од шпаꙉне, и измеꙉу себе краꙉла поставише.

420. фердинандо парви краꙉл од франце. зозиме грк папа; ови поче свиꙉу на билу суботу посвеꙉиват. у болоꙉни се учини скула.

421. збор алити сабор би у картаꙉини. млеци у ово вриме посташе.

424.*) бонифацио папа син иукунда попа. а други папа евлалио у конштантинскои цркви поста.

426.*) целещин папа поста. шократ науч: би тада.

429. свети иероним умри у бетлему стар од 91 годище, науч: с. цркве млоге кꙉиге у латински иезик уписа, и глагоꙉлицу писмо найде, и управи.

431.*) теодозио мали цесар поста, и влада 72. године, умри у цариграду.

432.*) шищо треꙉи од овога имена папом поста. ꙉенсерик с' вандали удари на латине. треꙉи збор у ефезу протива нещорию.

437.*) умри с. аугустин наул с. цркве.

439. леон овога имена парви папа. мамерто бечки¹) бискуп у франци изнаꙉе летание мале, и процешион.

440.*) марциан поста римски цесар. 4. збор калцедонски духовни у кому не било 630. бискупах прот: маркиону, и еутихиу. вандали задобивши картаꙉину учинише се господари од африке.

441. света оршула дивица, и остале ꙉне друге бише згубꙉлене зарад исуса.

446. атила краꙉл нимачко краꙉлество роби, и таре, и би разбиен од еция римꙉанина у поꙉлу од каталоние.

452. лео гарк 13. цариградски, 51. римски цесар поста, атила таре тровир, и шибеник, биоград, сеꙉ, пулу, и остале градове по приморию, и пареицу²). атила исти друге године поруши аквилеиу, и млоге друге градове.

454. атила стар од 124. год: ожени се изнова. и узе дивоику, и прву ноꙉ кад ш ꙉом леже своиом се крвю старац задуши.

456.*) горица град, у истриби озида се.

457.*) ардарик ꙉепидски краꙉл з другим словинци дойде войску на атилине синове, кои придоше и згубише хуна више од триест иꙉладах, гди елак навеꙉи атилин син погину, а други к' црному мору тешко утече, и ту се сатру сила атиле, и ꙉегових хунах.

460. денгизик атилин син дойде с войском у доние словинꙉе, и подсиде град бошꙉане, али разбиен, и одтиран би; у ово вриме владаше у лиобурнии краꙉл хунимунд, кои погину у бою.

463. хиларио папом римским поста.

470.*) симплицио папа римски поста.

473.*) теодемир краꙉлуие из слау узе град ниш, призрен, и млоге остале.

474.*) теодемир краꙉл подсиде саленик, кои узамши мито остави, исте године умри. теодорик син ꙉегов узе круну очину. зенон цесар поста; влада 70. год: од овога вримена до карла великога не бише правога поглавице римскога. у во вриме млоге добре, и крипосне кꙉиге погинуше.

475. одоакр узамши рим учини се краꙉл од италие. одоакр би краꙉл словински, кои су се звали верли, херули, и вандали. ови силом дойде у далмацию, онога краꙉла сатарх, краꙉлество ꙉегово узе, свое разшири оде на латине.

484.*) *Felix* треꙉи овога имена римꙉанин папа римски. ови поче, и заповиди да бискупи цркве посвеꙉую.

489. теодорик, по заповиди зенона цесара, далмацию, рецию, и италию ослободи, и онди готско краꙉлество постави.

491.*) анащазио други тога имена папа.

493.*) теодорик убивши одоакра, и учини се краꙉл латински. боецио мудри писац било ие у ово вриме.

---

¹) Pisac ovdje Bečom nazivlje francuski grad Vienne, lat. Vienna. Valjda s toga što se i Beč u Austriji lat. nazivlje ne samo Vindobona nego i Vienna.

²) Parenzo = Poreč u Istri.

501. Доидоше Булгари од рике Булге [illegible] на ову страну Дунава у Словинске државе. поби се с [illegible] војвода Словински с ким не било петнадесет иљадах јунаках, и пет стотинах, и дванест колах, али несрићно, кер више од 8. иљадах његових јунаках погину.

502. Булгари изагнаше готе, и Срим узеше; краљ Теудорик посла [illegible] с војском, кои Трашарика краљића прогнаши узме Срим град. Шабиниана војводу Словинскога кога Моровић згуби; такоћер војводу Мунда кои од Атиле бише остао над Словињем поставан. когар, у Истрии град Јуштини цесар гради.

512.*) Хормизда папа влада 9. годищах. клодовео краљ францезки карсти се од С. Ремигија бискупа.

515. Јуштин Стари Дринопољац 16. цариградски, а 54. римски цесар добри, и вирни карстиан.

522. Иван папа римски.

524.*) Фелиц од тога имена 4. ови заповиди болесником давати најпослидње помазање. Дионизи опат римљанин парви поче бројити годища од Исукрстова порођења.

526. Тадион потиаши верле, и [illegible] Словинце, прође Дунав, и дио Словинске земље, Панониє, око Будима, и Бачке од готах узе. краљује у ово вриме, у Далмацији, и Харватской земљи Селимир, кога инни, и Велимиром зову, Свевлада краља син.

528.*) Јуштиниана велики, Јуштина цесара сестрић римски цесар поста, роди се у Презриену Рашке земље. Словинац, влада 39. год: и умри [illegible], од правде цесарске он учини книге. Бонифацио папом поста.

530.*) Иван други тога имена папа.

533.*) Агапит папа римски.

534.*) пети опћенски сабор у Цариграду.

535.*) Силверио римски папа. Мундо Словин: и Далмат: краљ поби се з готи, и би придобиавен; Констанциана на мисто Мундово посла од Јуштиниана цесара ослободи Солин прогнаши готе, и остале непријатеље из Словиња, узе Далмацију, Либурнију, и Истрију.

537.*) Вигилии папом поста.

539.*) Свети Леонард би у ово вриме.

540.*) Јуштиниана цесар поврати, и опет узе Африку, Италиу, и Далмацију.

541. Оштривои гот Словинац узе Харватско, и Далматинско краљево; и ови сагради Острагану и граду.

543.*) Пелагио папа поста.

548.*) Словинци поидоше тја до Драчева, и поробише Дринопољску земљу.

550.*) Словинци опет се вратише у Грчку земљу, и побише цесареву војску. краљује у Далмацији, и Словињу Свевлад Оштривоев син.

552. Словинци озгор речени улизоше у Мацедонију, и Илирију онде осташи прозваше ову земљу Словинском.

554.*) Словинци готе придобише, Шицилиу поробише. одале и истира Кермана војводу цесарова.

555.*) Иван 3. папа.

564. Јуштин млађи, Словинац 18. цариградски 56. римски цесар. исте године доидоше на ову страну Дунава Авари, алити Обари, и они Словинци, Баиана поглавица зато се бани, од кога војводе Словинске зову се бани. краљ од Срима, и свега онога краја Харватскога бише тада [illegible] кога Обари добише, и истрибише. овому Обару оба цариградски цесари давали су на годину по осамдесет иљадах златих дукатах харача, али сто иљадах.

567. Куга; и помор велик по свему свиту.

568.*) Албуина краља [illegible] из Срима у Латинску земљу сагради краљевицу у приморју Харватскому, алити Виновдолу, кои се сада зове Стара краљевица.

577.*) Бенедикт римљанин папа. Обари Словинци узеше, и разориш(е)[1] Сигидун.

578. Обари Слов: узеше Срим град.

---

[1] Zagrađeno slovo manjka u izvorniku.

582.*) Маврицио зет Тиберија цесара ступи на цесарство, влада 20. год: уморен би од Фокаша

583.*) Пелаꙉио 2. папа.

584. Абари Слов: Земун код Дунава, и многе друге градове разметнуше. Абари робе Дринопоꙉлску земꙉлу тиа до Цариграда.

587. Краꙉл Аутарски посла Евина воиводу Тридентскога с воиском на Истриу, кои поробивши мир учини, и краꙉлу многе наспре донесе.

591.*) Абари Далмациу напастуиу. Гаргур папом поста. ови писа цариградском патриархи, да се не пише опꙉенским бискупом; церемоние у царкви наибоꙉле поче.

592.*) велику щету по свему владаꙉну римскому учинише Словинци, и Абари.

593.*) Аꙉилло лонгобардски краꙉл С помоꙉиу од Словинацах узе Падуу град, у Италии.

596. роди се Мухамед у Арапскои земꙉли, у граду Медини од оца Абдулаха, а матере Еиме.¹)

599.*) Абари Слов: четерест варошах поробише, у Далмации, и доиде на помоꙉ Гандон воивода, нищо плина, и робиа оте.

600. Бану Абарскому Слов: у недели дан од куге умри седам Синовах. Лонгобарди Абаром, и Словинцем здружени поробише, и пожероше Истриу. цесар Маврици посли много боиа несриꙉна Илирику земꙉлу даде Словинцем; и од тада се поче латински звати Славониа.

602.*) Фокаш поста цесаром, з баном Абарским мир учини; влада Фокаш 8. год: бивши му руке, и ноге одсичене, би бацен у море. Аꙉилу краꙉл С помоꙉиу Словинаца узе Кремону у Италии.

604. Словинци мало неопустише Истриу побивши воиску цесара гарчкога. Шабиниан поста папом. ови поче звонит на официа, и мисе звони, и да се звони заповиди; лампаде такоꙉер у царквах да стоие. кꙉниге ꙉнегове од опаки бише метнуте у огаꙉн, наипосли би уморен.

607. Бонифацио треꙉи тога имена папа римски.

609.*) Бонифаци 4. папа &.

611.*) Хераклио, кои Фоку цесара згуби, цесаром поста.

614. Кациан маꙉки Абарски у Словиꙉну краꙉл иде С воиском у Фриул, уби ондешꙉнега воиводу по имену Ꙉизулфа и воиску ꙉнегову поби: подсиде Видам град, кога из градских зидовах угледа Ромилада удовица Ꙉизулфова жена за ꙉлубиа се у ꙉнега посла му поклисаре да узме ꙉну за жену, и града за столно мисто: обеꙉа кациан С' Ромилдом парву ноꙉ спава. даде ие пак дванаестима солдатом да жеꙉу своиу ш ꙉнима насити, потом чини у на колац набити.

615. Деусдедит, алити Богдан папом. Исидор Шпаꙉнол научитеꙉл гла, С. Мартиниана Сириании бискуп коменски у ово вриме биу.

618. Абари Дринопоꙉлску земꙉлу робе, од кои Хераклио цесар мира проси. Бугари виру карстианску примише у Цариграду од Ницефора патриарке.

620. Абари позваши цесара у Хераклиу варош да ш ꙉним мир учине, и засидоше му у гори на путу, и удрише на ꙉнега. и тако га разбише да му мало дружине оста, а он круну сакри метнувши е под рукава на руку натакнуши меꙉуто Абари много карстианске карви пролише око Цариграда.

621. цесар од бана Абарскога испроси мир. Мухамед парви поглавар над Агарени.

623. Хераклио цесар дигнувши воиску на Персиане, владаꙉне своие, и сина иединога Абарскому бану припоручи. Бонифацио шести папа. ови одлучи да кад човик крив у царкву утече да га силом нитко не море извести. Мухамед по напуꙉеꙉлу Ивана Антиокена, и Шерꙉиа талиана калуꙉера поче писати Алкоран, и за ꙉним поидоше Каладеи, и остави народи и поза ни Шарацене.

628. Доиде ники тарговац именом Саму у Словиꙉне, кои Словинцем протива Абаром би велики помоꙉник, да се Абарах избаве учинише Сама краꙉлем, ови краꙉл имадиаше 12. женах, и ове све бише Словинке, од кои имаде дванаест Синовах, и петнаест кꙉери, учини се могуꙉ, и веома разшири своие краꙉлество.

---

¹) Pravilnije: Emina.

629. Светога крижа год, и узвишећне заповиди хераклио обслуживати &.

630. хонорио римски папа поста.

631. Умри мухамед турски светац.

632.*) шеверин римски папа. нади далматин од тога имена папа четварти.

636.*) дамашак и вас еђипат узеше мухамедани.

637. далматини подсидоше шипонт у италии убише два воиводу, и воиску ћнегову побише.

638.*) дагоберт краћл францески дотаре, и Словинце, тлиђћне ћнегова краћлества под Саву оставсти подложи. Словинци сву далмацију узеше, и прико мора доше италиу. иерузолим од дан године подсиден од тураках, наипосли га узеше, и сатарше.

639. велику кара пролнадну турци по свои ширини; Словинци по свои далмацији доше, побегоше они силни и били град Солин, диоклецијана силнога цесара доморођно мисто, порушише, и земћлом с'недадуише. такоћер стари дубровник, и друге велике градове, и миста. папа нади миладући своиу домовину посла у стране мартина, опата, далматинске, с многим пинези, кои откупи многе сужћне, тер их посла своим отцем. ови мартин повра многи светих телеса, и моћи по далмацији, и истрии, тер их однесе у рим к' папи, кое папа почтено постави у цркви С. ивана латерана.

640.*) доидоше из прико одоини горах хервати наипрво у далмацију, и ове стране хрватске[1]), и словинске стране, с' многим плене истиравши добре, ваши се настанише, прид вами тадаше пет братие, клука, ловел, косенц, мухло, хрват, и дание сестре, тука, и вуга, и од ћих далмација, коиа не од мора до дунава досега хрватско име приа, и зове се до данашћега дана. удаде у турске руке перзиа; турци се одвоише од власти римских цесарах.

641. константин хераклиов син цесаром поста, отрова га маћеха ћнегова. турци потарше антиокиу. теодор оисудна теодора син папа поста.

642. хераклион хераклиа цесара син цесар цариградски римски влада с матером дан године, цесару нос, а матери језик одризаше. почеше се тари, и татари, татари изгубише, од кои девет иладах ћудих своих дела, и дицом одоше под дагоберта краћа францешкога с кога допушћеће сташе нико вриме у баварии, и него нођ поклани бише сви химотенијем нафином. узеше турци цидар.

643.*) констанш син константина цесар херетик од своих слуга би умори.

644.*) мартин папа поста. сабор у риму учини противу патриархи цариградскому. наида тарски Словински краћл воиуие противу вуку воиводи фурланскому, три дни бои би, а четварти вука придоби, и поби ћнегову воиску.

647.*) еуђенио римћанин папа. ови допусти да бискупи имаду танице за попове, и за редовнике.

650. вителиан сећанин папом поста. ники хоће да су у ово вриме била три брата, чех, лех, и рус хрватска господа, зараде ћудоморства с многими пријатећи, слугами, и подложници прико драве, и дунава отишли, и чех[2]) чешко, лех, лешко, латин покајуко, а рус, руско краћлество започети[3]).

655, турци род отток узеше, из кога много злата и сребра изнесоше, и колос, латин кип сунчени крути лип, що не десет лакат висок од чистога мида направћен девовом продаше, кога учинила на камаде девет стотинах девах имало не ща носити.

667. францези се, и Словинци побише, у коротанској или корошкој земћи кои изгубише, и ћнова воиводу датариш пипинов син поима.

670. константин 4. цесар влада 17. год: из двора свога одуен на главу. турци шицилиу узеше, и шицилиу поробише, и вратише се у алеђандриу.

---

[1]) U ove riječi početno je slovo „в“, a povrh njega stavljeno je istom rukom „х“.

[2]) Ova je riječ povrh retka i bez zareza.

[3]) Bolje: започели.

675.*) турци подсидоше цариграда, и немогући му ништа вратише се натраг, и потому ни веће дно на мору. Агари роте тирова.

676. римљани то јест цариграђане, зачто се и они римљани зову, и цариград нови рим, а цариградско владање романа разбише турке, и згубише тридесет иљадах. међу иманом краљем Словинским, и цесаром учини се мир таки да скоро веће дно Санта поунау.

677.*) Батаја краљ бугаром и Словинцем заповида.

679. друго међу римљани, и турци би учињен мир, на ти начин, да сваке године турци римљаном даду три иљаде фунтова злата педесет племенити сужањах, и толико добри коњах.

681.*) Сабор црковни би у цариграду.

683. Бенедикт други тога имена папа; овому цесар допусти, да корагодир одселе на папаство оберу, да не добро обран брез области цесарове. Тебелни краљ Словински, и бугарски поста.

684. Иван антиохиен пети овога имена папа; ови се изабран од бискупах поче посвећивати, и после њега остали узеше ови обичаи.

686.*) Беда мнисник мудар, и наука оно не у ово вриме. Шерђио папом поста; а иники су били обрали друга два, Теодора, и Пашкала. турци нападнише у Африку, и Либију, и много задобише.

687. Јустин, а ти Јустинијан млади по смрти свога оца поста цесар, и с турци учини мир с овим уговором, да се Африка, и Либија има цесару повратити, и турци за десет цили годинах сваки дан иљаду златни дуката, и једнога коња с поглавитим дитетом на мисто харача давати. војуне такобер протива бугаром, и Словинцем, и доиде тија до Солонику, а над се врати би разбиен, поруби војску, и сам тешко утече.

688. разбиаши погодбу од мира Јустинијан који бише с турци, дан круто с великим своим кадром, и Сарацином. Павао Хердиано Паран млетачки војвода, анти поглавиц у млецим поста. Франциези (а одадри под име краља францескога) велико зло учине по хрватској земљи, да дицу од сисе матерние отимаху, и Синцу, тер псом бацаху; то хрвати немогући глядати побише се, и побише све гладаре францезке, и зато велика војска францезка доиде на хрвате, коу њакои седам годинах придобише, и побише војску фрацу: и колика ћилова војводу, и тако се хрвати ослободише, и од папе запросише крст, кои посла бискупе од кои бише крштени, у то вриме владаше хрвате краљ Порин.

691. Јустинијан цесар скупна тридесет иљадах словинацах, с Агари мир разори мимо пак агарски војводи подбити словинскога војводу, и окрену на свою страну њега, и двадесет иљадах словинацах. и то би узрок да се цесар разљутив на остале Словинце, и чини и згубити з земље, и з дицом. Јустинијан прозва папу поглавадором од сину попова, и редовниках.

692. побиаши турци римљане поче се на глас зати Јудаци; а глас, и дика римљанска помањкавати.

693.*) Мудамет, и остали Словинци ш њима надаваше у турцију, и много ротие доведоше, и пани донесоше. роти из аријанскога закона, придоше у католичанску виру.

696. Леонциј изагнаши Јустинијана с' цесарства с' обризаним носом, учини се цесар. Тиберио трећи тога имена (уморнаши Леонција) цесаром у цариграду римским поста.

698.*) Абимелек турски краља надали у Африку у којой добитка задобро не учина. краљевство вриња у којой е бно гради триона у нико вриме крстјанску виру приве.

700. Крак, Краковану граду у пољачкой земљи гради. римљани роте шириу, гди побише данста иљадах турцах.

706.*) Словинци роте Фурлане, и Лонгобарде. доидоше и друго у фурланску земљу, и узише бојвод војводе, и сам господу фурланску, и вратише се с великим плином.

708. владаше над Словинци Борути краља.

713.*) Филип Бардедан поста цесар; он заповиди папи римскому да кипове не штује, и не моли, зато од папе би назван херетик. кипови, и прилике од свети разуми се.

715. Анастазио поста цесаром од слуге свога би вржен у манастир. у ово вриме турци шпањолску земљу узеше.

717.*) леон треꙉи овога имена цесар римски поста. кипове у риму, и у цариграду све сажеже. ови од куге умри у цариграду.

718. у три иꙉладе бродовах довезоше се из азие турци, тер с мора, и с копна цариград подсидоше; исте године дваиест, и пет хиꙉладах тураках у бугарскои земꙉли погину.

719.*) сулеиман турски краꙉл под цариградом умри, а мурат на ꙉнегово мисто сиде.

720. многи турци под цариградом од куге, глада, и зиме изгинуше, а остали се дома враꙉаиуꙉи, узбуни се море, и с неба огаꙉн падаиуꙉи, некие прождре море, а друге спаржи огаꙉн на ти начин да од три иꙉладе бродовах не оста него пет, и то обсидеꙉне турци цариград чине дви године.

730. карло мартел у шпаꙉни поби тураках триста, и осамдесет иꙉладах, а ꙉнегови погину иꙉлада, и пет стотинах. папа варже проклетство на леона цесара, и забрани му све доходке од латинске земꙉле.

744. многи хуни доидоше у срим, прид ꙉнима седам воиводах, и наипрво доидоше под хердеꙉл, и зато се, и сад зове нимачки седам бурговах, од они седам притнадалищах.

746.*) хуни, алити угри приидоше дунав на ову страну у панониу, алити срим принадриваши светопуꙉла краꙉла з билим коꙉнем за земꙉлу, прид коим пак из краꙉлества побиже, и тои светопуꙉлк краꙉл у вешпину, затим побиже у велиграду, и одаржа круну своу меꙉу дунавом, и вагом рикам, и отада она словинска земꙉла угарско име прима.

747. доминик монегар словинац шести млетачки воивода.

750. влада у далмации, и словиꙉну сдимир краꙉл.

756.*) владаше хрватом, и далматином будимир краꙉл. ови раздил краꙉлество у бановине.

757. парви папа павао од овога имена, ови поче цариве светити, и имена име давати.

763.*) доиде опет нека словински народ из прико црнога мора, и настани се покраи воде артаие, алити атарие.

765.*) бугари изавргоше умара свога гадара, кога им римꙉлани отуду поставили, и на мисто ꙉнегова ставише тотиа бугарина банова брата.

768.*) стипан 3. папа римски, учини сабор протива конщантину. карло вел: францежки краꙉл поста.

772. адриан папом поста, посла карлу великому помоꙉ протива дешидериу краꙉлу лонгобардскому, кога карло разби, и уфати жива, и овде доспи краꙉлество лонгобардско.

775.*) шакшонци карстианску виру примише.

779. роланда варлога витеза берте карла вел: сестре сина, и ш ꙉим четрест хиꙉладах карстианах турци згубише.

780.*) леон 4. цесар с воиском иде на турке лиотанске.

782.*) конщантин 6. овога имена син леона цесар поста. ови влада своиом матером уиедно, ꙉнему извадиа очи ставише га у тамницу, а мати му влада три године (иренеа) да на ницо спаде владаꙉне царско, помоꙉ почеше просити од вел: карла, латини, и остава краꙉлества. у ово вриме би принесено цесарство из латина у нимце, и два цесара посташе нека нимачки, а други грчки, алити нека истока, а други од запада, да се отада писау цесари римски.

789.*) сабор 8. ниценски.

790. карло велики учини воиску протива абаром словинцем, коие придоби с великом карву; и разметну краꙉлевско мисто вехуноу, алити рохуноу, одиле однесоше благо неизмерно.

799.*) терстиани у либурнии убише хенрика воиводу цесарскога над фриулом, и истриом постаꙉлена.

800. карло велики парви цесар римски у ꙉермании влада 14. годинах. умри у аквишгради[1]. то исто лито доиде цесар у либурниу, и освети енрикову смарт. покарстише се готи. у ово вриме у парижу скула поста.

---

[1] Lat. Aquisgranum, nekoč Aquae Grani, danas Aachen.

802. ницефор прогнавши ирену цесар поста цариградски. пипин карлов син латински краћл поста. арон турски поглавица с триста ићладах коћниках ницефора цариградскога цесара обсиде, и круто подхарачи неправећлнием начином.

804. тудор бан абарски немогући поднити словинацах, з допушћем карла вел: насели се мећу сабарном1), и мећу корантаном.

806.*) вилар, и беат воиводе млетачки, такоћер паво задарски, и донат бискуп задарски поклисари далматински доидоше з даровма прид карла цесара, варгоше се под ћнегово крило, не могући и гарчки цесари бранити, кои су мало поднили од бугара.

807. шардиниу, и коршику турци поробише.

808.*) швециа, и даниа крстише се.

811.*) ницефор гарчки цесар од бугарах, кои биху опсили цариград у боиу би убиен.

813.*) михаило цесар од бугарах разбиен код дринопоћла, и дошав, у цариград даде круну, и владаћне леону а(р)менину2) а он се учини калућер.

814. лауш други, син карлов цесар немачки влада 25 годинах. лауш учини скуп на кои доиде и словински поглавник, и ш ћним сва господа.

817. не могући се погодити римћлани, и словинци за котаре у далмацији леон цесар цариградски посла поклисаре лаушу цесару. пашкал римћланин папом поста. овому цесар карло дарова рим с многиме другиме имаћнем. ћлутовид таре далмацију, али своим кадром.

818. лауш цесар далмацију с леоном цесаром раздили. у ово врме ћлутовид од срима, и пожеге поглавник одварже се од цесара лауша.

819.*) борна краћл, далматински, и харватски поби се с ћлутовидом код купе воде, погину у тому боиу драгомаж пунац ћлутовидов, кои се к' борну краћлу бише придружио. гудушане борна под своиу област подложи.

820. доиде од три стране цесарова воиска на ћлутовида, да му ништа не могоше него поробивши котар вратише се. подпунома присили краћлице, и корошe, и одступише од ћлутовида, и ступише под цесара, и тада паран пут нимци у краћнску, и корушку словинске државе доидоше, настанише се, и почеше заповидати.

821.*) умри борна краћл, а на мисто ћнегова сиде ћнегов синовац ладислава. доиде друга воиска цесарова протива ћлутовиду, и не имаући згоде од боиа, пороби и оде натраг.

822. доиде из италие протива ћлутовиду воиска од лауша трећом, ћлутовид оставиа сисак град побиже к' сарбћлом, гди од неднога воиводе би примћлен, и невирнога ћлвид3) умори, и од ћнегова града, и имаћна учини се господар.

823.*) доиде ћлутовид у далмацију к' лидемишу сестрићу борне краћла. од кога примћлен, али до мало уморен.

824.*) учинише нимци, и добри мир.

826. турци посли два боиа караваа узеше оток кандиу.

827.*) еућенио 2. тога имена папа. бугари по драви с воиском дошавши словинце круто поробише, и потарше, и своие ћлуде им оставише поглаваре. далматини одступише од цесара римскоцариградскога, и никому не хтише бити подложни, то учинише, и харвати, и сарбли, триблани, диоклециани, и хипоћани, нер те годиние михаило цесар цариг: на крити, алити кандии с турци бои биући изгуби на ти начин да од ћнегови не оста жива човик, кои би казао що ие, и како и било у боиу. у ово врме парвоу млетачка воиска изиде по мору протива турком.

828. турци ажиатици палещину, а африкански ширну робе. балдерик воивода фурлански, и истарски би дигнут, защо ние словинцем помого протива бугаром. тада воиводство раздилише на 4. кнећие.

---

1) Lat. Sabaria, danas Kamenec (Steinamanger, Szombathely) u Ugarskoj.

2) Zagrađeno slovo manjka u izvorniku.

3) Ovo je ime povrh умори tako stavljeno, da se može umetnuti u izreku ili prije ili poslije.

829. бугари опет доидоше по драви у словиꙉне, и поробише николико села. у харвати, и у далмации краꙉлуие мислав, кога ники томиславом, а ники мном зову.

831.*) гостумил краꙉл словин: и рабан научитеꙉл бише у ово вриме.

835. турци амореу у азии узеше; теофила цесара цариградскога двакрат разбише, и много плино из ꙉнегова табора однесоше. исти многе кваре чинише, и градове задобише, кои се веꙉи дио од страха придадоху.

837. по смарти мирослава у далм: и харвати влада тарпимир; двор му бише у клашани.

839.*) сеꙉнани робе фриул.

841. лотарио лауша цесара син 3. нимачки цесар од овога би именован град лотаринꙉиа, и ови остава цесарство учини се фратром. око овога вримена били су харватски владаоци улуслав, и диодор.

842. шерꙉио 2. други¹) папа ови е наминдрао себи име придно, кои обичаи оста, и данас.

844.*) шаба краꙉл мавритански воивода турски шицилиу, и многе вароше у италии пороби. турци по далмацији много квара чине, и дубровник круто напастуиу.

845. михаило теофилов син 3. цар у цариг: аидулф краꙉл од англие поче папи од своие даржаве, и маꙉка харач давати. турци наскочише италиу поробишем,²) и рим, и кад се вратише у море многи утонуше.

846.*) илириу, и далмациу круто турци напастуиу, и пришаши море анкону поробише, и убегоше.

847.*) аустразиа краꙉлество од лотариа цесара лотаринꙉие име узе.

864.*) демогои краꙉлуие над харватима.

866. никола парви од тога имена папа поста, михаило бугарски поглавник отступи од грчке царкве, и поклони се римскои царква,³) и папи велике даде дарове.

867.*) бугари силом од урдиа цесарова опет се патриархи цариградскому поклонише. турци опет у италии многа зла, и штете учинише. далматини разбише папине поклисаре, кои иду из цариградскога сабора, и сав им писма узеше.

871. францези, гарци, папа римски, далматини, и остали словинци здружише се, и узеше од турака бар, харватске пак, и словинске поглаванике, у дубровачки бродови послаше за сужне у лонгобардиу, меꙉуто неретвани куꙉе ꙉинове поробише. а врати се од онуд назад меꙉану воивода млетачки одарти неретванском срамоту учинену харватом, и словинцем ꙉегове бꙋꙉꙉини. по смарти демогоиа краꙉа, прогнавши ꙉегове синове себеслав краꙉл у примориу и харвати поста.

878. карло, кало, данти палишни син лауша цесар поста на нимцих, и у мантуи га отроваше. турци из шицилие кои су 47. година даржали са сане бише истирани.

879.*) лауш тлато син карла палимова нимачким цесаром поста. воивода бранимир уморивши себеслава, краꙉлество харватско поседова.

880.*) метод бискуп, и апостол моравски. викин парви бискуп у земли словин: у нитри поста.

881. карло трети од тога имена нимачки цесар поста. ови се зваше грашо, то иест дебели. турке изтира из италие, затим у велику убогосту умри.

882. карло дебели цесар потварди коꙋер на пет год: мир с' маꙉиари и з другим атини одлучи воиску дигнути против словинцем, данти харватом кои су по мору разбиали.

884.*) браслав краꙉлуие меꙉу савом, и меꙉу дравом.

887.*) петар кандиано доиде с воиском на харвате у примориу, николико бродовах потопи, и рази харватски, а кад се поврати разбише му воиску, и ꙉега убише, и седам ꙉегови бродова уфатише; тило ꙉегово украдꙋ истриани однесоше, и зато велики страх у господству млетачкому би.

---

¹) Držimo, da je ljetopisac u zabuni metnuo dvaput prezime.

²) „м" na kraju bit će pometnjom stavljeno.

³) Pravilnije: царкви.

889. Арнулф цесар нимачки зове Угре на помоћ протива Световладу краљу, али, и Угри имадиу потрибу од помоћи, зашто ни Словинци, и моравци пригоћаху. Доидоше Угри наипарви пут у Словиње, одиле Абаре истираше.

890. Словин: краљем биаше, у ово вриме Бранислав, то иест међу Савом, и Дравом, ако (sic!) мора и уз море владаше Муцимир.

891.*) Ничетић цесара цариградскога воивода Турке јуначки придоби. Угри Дачи, то иест од Тисе воде уз Дунав доли идући испросише, одкуд Абаре истираше, и од тад се њиово Угарну име. Словинци разбише Баваре, и Франчеже, и узеше краљество Моравне.

892.*) Формоз папа. Арнулф цесар роби Моравну. Леон цариг: цесар намоли Угре Абаре, да они по Дунаву на иедну страну удре на Бугаре, а он з Грци з друге стране, и ту многи Бугари изгинуше, и њиово краљество им поробљено и попаљено. Велики бои у Баварии с' Угри.

894*). Стипан 6. тога имена папа.

896. Умри Фридерик агларски поглавица, кои не Фриул обрано, и Италиу од Угрова, и поче Свитковати чисто зачетие б. Д. марие, ови био не Хрват. Угри се побише з Бугари, и преда (sic!) Бугари добише, ништа немање погинух двадесет иљадах коњиках.

900.*) Угри моравску земљу узеше, супрот њима се подиже с великом воиском Лауш краљ Арнулфов син и жестоко се побише.

901. Угри робе корушку земљу гди погину осамнаиест иљадах, навалише на влахе, гди неизречена зла починише.

903.*) Лауш Арнулфов син 4. од тога имена ним: цесар поста. Угри по нимачком, франчешком, и латинском земљи робе с толиким немилосардием да су човичаско јили месо, и пили карв, на мисто друге јизбине, и питиа.

906.*) Угри Гарке подхарачише.

909. Угри се побише з Беренгаром кр: у Италии и круто га добише.

910.*) Турци од Африке на Пуљу, и Калабриу навалише. Мидило бан хрватски уфати Петра млетачкога воиводе сина, кои идаше из Цариграда, и посла га Шимуну краљу бугарскому.

914.*) Томислав кр. хрватски у ово вриме би.

915. Угри Сложиаши се з' Беренгаром много штете у латини, и нимци учинише. од нимачьх пак, и Баварах бише побиени.

917.*) Угри нимачку земљу робећи тиа, доидоше до Фулде града.

920.*) Влада у Хрвати Мидило бан.

923. Млечани воину протива Истрианцем, и узеше већи дио Истрие, и на Далмацину, идоше али и Далматини јуначки одтираше.

928.*) Хенети кои се Словинци именуну изгинуше на нимцих.

931.*) Чехи се покарстише.

934. Шаћир турски воивода са свом воиском погину код Фрашета.

935.*) Турци поробише Ђенуу на гласу града у латини.

936. Шимун бугарски краљ воиуие протива Хрватом, али погину, и воиску изгуби, зашто Хрвати широм робе Хравску (sic!) земљу.

938. Отон Први овога имена цесар ним: римски, и влада 30. годиштах. Примислав, и Болеслав поглавари хрватски, у витешком игри код цес: ним:

941. Стипан 8. папа, нимац. Хугон кр. латински Улови Фрашинета, и турске бродове сажга.

947.*) Радимир краљ од Галичие у шпањи велику воиску турску поби.

949.*) Прибина бан Уби Мирослава краља хрватскога.

951.*) Турци Пуљу, Калабриу, и Луканиу великим помором, и пожаром напастоваше, кое разби Алберик маркеж.

952.*) Турци узеше, и пожегоше Беневент.

953.*) Роман млади цариград: цесар.

955. Угри кои жугуше, од Отона цесара разбиени круто, и побиени.

965.¹) Ницефор други цесар цариградски.

965.*) Пољачко краљевство на виру католичанску се обрати.

968.*) Доспи се краљевство у Италии, будући изагнан Алдеберт гот. алити Словинац.

969.*) Роди се С. Стипан краљ. Словин: Неретвани привезоше се у Италиу, и Турке из планине Гаргане истираше, и побише.

970.*) Турци опет узеше Коншенцу из које биу истирани. Дерислав краљ далматински, и харватски влада у ово вриме.

976. Млетчани дојдоше на бои с Кобарчани, у Истрии придаше се Копарчани, обећаше давати Млечаном сто видарах вина.

977.*) Василь цариградски цес: отеше Турком Кандиу, и војводе њиове пофатише.

982.*) Отон други у Калабрии несрићно бои бие.

984. Отон 3. овога имена цесар нимачки влада 19. год: и у Риму отрован би.

989. Све краљевство угарско обрати се на виру крстианску.

990. Тарпимир краљуие у Харвати. и у Далмации.

991.*) Шуриг кр: далматински изагнан из краљевства од свога брата Муримира, тер дошаши у Трогир с' Млечани учини приатељство, и Млет: војводе кћер заручи свому сину.

992. Електури, кои цесара обирају поставише, и јест ји седам, три духовничка ерцега, а три ерцега алити војводе, и краљ чешки.

994. Дерислав војвода Крешимира краља син харватски, и дал: краљ поста.

995.*) Иван тога имена 17. папа римски, гарк.

997. Умри Ћеза угарски војвода. Млечани будући обичани, не хтиу обичаини харач давати харваћаном око мора, и зато харватски бан по заповиди краљевои роти, и фата људе, и бродове њиове; зато Млечани голему војску по мору скупише, и прида им се Истриа. и ближњи отоци, Креш, Керк, Раб, и Паг, од тад се почеше кнезови млетчани, далматинских војводах именом дичити

999.*) Мисиране поробише Јерузолим.

1000. Диоклеа у Далмации, али горњои харватскои земљи Столно најпарво мисто габрило бугари попали Столне цркве Сењске заони се зна.

1001. Свети Стипан син Ћезе војводе угарски краљ обран од свега угарскога народа, и то парви. Болеслав парви краљ пољачки од Отона 3. учињен.

1003. Хенрик свети цесар нимачки, овога сестру имаде за жену С. Стипан, од које се роди Свети Емерик. и ови Енрик би најпарви обран за цесара од озгор речених Електурах.

1005.*) Шерђио 4. папа римски. Тарашилавани, алити Ердељци виру католичанску примише.

1007.*) Бенедикт осми папа римски. з дан стране Турци удрише на Латине узеше Капуу, и Бар обсидоше.

1009.*) Отон млетачки војвода будући од 18. годиштах узе угарскога краља кћер за жену.

1012. Узеше Турци Јерузолим од калифа Першианца. поче ред Камалдулењи.

1013. Енрик цесар узе Капуу од Тураках, и одтира ји из латинске земље.

1015. Крешимир вастелин, и харватскои краљ би у ово вриме.

1017. Калифа мисирски Судац с Турци пороби цркву божиу, у Јерузолиму. Отон млетачки војвода дође с војском на помоћ Задру, и осталим градовим далматинским против Крешимиру краљу харватскому, кои ова миста, и отоке робљаше, тад се ови отоци придаше војводи млетач: по свои бискупих. Гвидон аретински изнађе музику, алити сложногласие, и ње шест знамењих. Бугарску земљу цесар цариг: подложи, ближњи Бугаром Харвати придаше се цару; и два брата њиови поглавници

---

¹) Zadnja je cifra u ove godine ispravljena, s toga dosta nečitljiva i nesigurna.

које цар веле липо поминова, и дарова. Само Срби поражени немоше свога не ити цару поклонити; цесар му посла Диоћена у поклисарство, кои Србе з стрица саме дозваши на виру. и ш њиме говорећи узоде га. и умри. и узе Срби лито з наговором, лито страхом. а хусованцу Србова у царис: посла, кои узе за жену Беђа валастелин.

1025. копраж Сии херинов цесар инжани, од Угара кођ дугуше потиен. Хелипрања нарав милаоски вонвода.

1029.*) рођение хрватски отца.

1030. хиђрећи по мору у нејмому трођу четири писмена горће Далмације, то исет которски, латинарски, дулцински, и сарчин у сплит к' дубровником зтору, и нарга и витар на школа, и з трохом разтиение потолуше. од тога посла дриностскуп у латинару кому се оне 4. царие поклонише.

1033. млори тугри разтиени под коругом од дубровниџанх, и лице хора.

1035. умрије 4. царь: цесар. нега Далматински, и Хрватски краља, ти настоваше с војском од С. Стипана Угарскога краља највеће по Смидерској¹) земљи, која се сада зове Сремска.

1038. принима с вога Санта Свети Стипана краља на велику господу, ти покопа с великим плачем у Стонному тогрђу у цркви које не он чинио сазидати, вдаж угари 37. годишца. остроговску, и колучу црква учини зидати. рођио не сина от. Емерика, кои не нарав ошца принимао. петар лица дугри кр: Угарски, тратић шићајуда вонвоже од тугрљиње од сестре С. Стипана рођен.

1041.*) тужући петар угаре вадао около, и непокотно сарроше га с' краљевства. исте годиње дотра угари крули се за кр: и ваи тужући неправеда, и немилостива, зато ти уморен кроз тисе воже

1042.*) Стипана, кога, и вослава зову имперуће горе узе, и учини се краља дринопоћаске котаре роти. по смрти ћевгован умило тупасски, и сремски зловиџаник учини мир с' цесаром.

1043. умило пети ктовратић 4. мисеца вада у гараком цесарству. коншатитин мономах цесар царис: вада 12. годишца.

1044. опет петар лица озгор рећени по смрти доте кр: од Енрика цес: ти учићен угарски, и у Стонному тогрђу окрућен ти. и до три годиње тога петра кр: угри уморише, и ти покопа у цркви петушском, кому он чини сазидати. млори угари одвргоше се од вире католичке. даље 4. уг: кр: постав; роди дава сина Соломуна, и давида. Соломуна од 5. год: окрули за краља. Сабор дубровни противу терењагари кои не говорно противу сакраменту од отара, кои се учито приж сабором покаја &.

1048. по смрти клите цесар царис: з' дотиром сином ћеговим учини мир, и ш ћеговим доползећем царку у нерузолиму попрван.

1051. виктор дугри вога имена папа. учи се сабор дубровни у фиоренцији.

1057.*) Енрик 4. тога имена посли свога ошца има: цесар постав, вада 50. годинах против вокли папином, и од свога сина у лоди грађу ти варжен у узу, и од велике туге, и жалости умри.

1058.*) изаак царис: цесар постав.

1059. даље уг: кр: у војсци од теле уморен. у ово време краљевато не у Далмацији, и у Хрватих крешимир син кр: Стипана. тошћаоци се приваше тели кр: угарскому, с вами, да изможу себе отирачу твога свога, кога да кр: уг: потадржи, и тако отрваше нагла котромановића за тога од тосне.

1062. тела 5. кр: угарски.

1064.*) доиже у тугрир С. нада тисуп од тугрира.

1065. умри тела кр: угарски. Стипана тога имена 9. папа, вай царку милаоску с римском синџиим, зашто се тише од ћне одавргла има дансто год: теодора днаонка цариграђском вада дан годиње. коншатитин од дишаца прида смрт ти отрва за цесара царис: зараж свое достроте. никола

---

¹) Smiderska = Smederevska.

Други од овога имена папа обран од кардиналах: ови учини Сабор у коме би одрећено да Се папа од Сами кардиналах има обирати. Соломун пети кр: унг: по Смрти Беле помоћиу Енрика цесара, кои му е био дао кћер за жену¹). Стипан краћла крешимира Син воивода далматински. Алекшандер други папом поста. вандан, и Словинци кривим Се богом моле.

1072. краћлуие у харватскои Дарждан крешимир мали; тада ћнегов звонимир. поче ред валлишумотроже од С. папа гадломерта.

1074.*) гаргур Седми папа Свети ови е протива Стао цесару ини: бранећи царковну Слободу, и забраниа да Се не благуие меСо у Суботу. харвати, и Сарбли С воиСком нападаше на бугаре хотиући и пода Се подложити николико миСтах онде узеше, и много зла починише.

1075. михаило 7. цесар, поСли ћнега константина цара: цесар поСта Син михаилов. нортмани у котаре далматинСке нападаше, у харвати много неслада. Слаић тада звонимира из краћлеСтва изадрже, у узу Стадан, и учини Се краћлем, а петра узе за бана.

1076.*) звонимир Се утече папи гаргуру, и обећа му Сваке год: двиСта цариградСки златих дукатах, зато папа посла два кардинала, кои окрунише звонимира, кои Се прозва петром, посла папи много дарове.

1077. Соломун краћл унг: од Свои Стричевићах С' краћлеСтва изагнан у иСтирби Се учини фратром, и онде умри. ћенза 7. кр: унг: праворођени Син беле правога изагнавши Соломуна кр: унг: поСта, имаде два Сина, коломана и дамуша, у време овога велик глад би на угрих. папа гаргур Седми учини краћлем СловинСким михаила воиводу СарбСкога. турци оСволише већи дио од азие.

1080.*) Свети ладиСлав 8. краћл унг: много воеваћие против татаром, и другим противником учини. Алекс комнена Син у царигу цесаром поСта. ред каноников кои Се зову регулареш, поче. виктор трећи овога имена влада царковом у риму. С. бруно из колоние поче ред картужианСки.

1091. ладиСлав краћл унг: напада у харватску земћлу, и поСтави онде краћла Свога братића именом алма.

1094.*) урбан други папом поСта.

1095. умри С. ладиСлав кр: покопан у варадину у царкви коиу он учини. коломан 9. кр: унг: Син ћензе кр: човик кииа мала, шантава, и тепава ови е био поСвећен прво биСкуп варадинСки, оСтавиа, и биСкупиу, и поповСтво учини Се кр: дан неСрећа, гуд, и неправедна учини оСлипити Свога брата рођенога алма, и Сина ћнегова белу, по том тога алма брата, и уморити у царкви демеСненСкои. ово лито много карСтиане турци побише код цинаца авроша.

1096. и Сви краћлевинах карСтиани, попи, и редовници почеше Се купити на воиСку да оСлободе ерузолим, и Свету земћлу од турках. ова воиСка близу ниче града далкорта разби турке, и узе херадиеу, и тарш градове. Свети аншелм био ие у ово време.

1099. карСтиани из латиние иСтираше турке, кои Су не дарждан обСидену педадеСет миСецих, и пори(лу)²) турках Сто хићладах. поСта ове год: ред, кои Се зове циштерциенших. ерузолим и Свету земћлу карСтиани оСлободише, кою Су турци дарждан четири Стотине, и шеСт годищ, готфрид лотаринСки воивода, кои Се напирао на зид уСпео би оорда за краћла ерузолимСкога. иСте годище подиже Се из тамнице Сто иладах кокниках, и четири Стотине иладах пишаках на карСтиане, кои не било, него пет иладах коћниках, а пишаках Сто иладах, и карСтиани ерузолим одржаше Срићно.

1100. готфрид кр: еруз: узе дишелом. и много у ћему злата задоби, тер иСте год: умри. на ћнегово миСто Сиде ћнегов брат балдуин. паша 2. пап. у харвати, и у далм: краћлуие бодин.

1103.*) болемуна кр: унг: доиде С воиСком у далмацию коиа неимаћући Свога краћла а гоСпода мећу Собом неСложна предаде му Се: напипрао Сплит, за ћиим трогир, и задар.

---

¹) U ove je riječi „же“ krpljenjem pokriveno drugim papirom.

²) Zagrađena slova manjkaju u izvorniku.

1104. Акарон град у Палецини карстиани узеше. велики дио турскога народа карстиани сатрхше. млечани узеше задар.

1106.*) Балдуин Берит, и Шидон градове узе.

1107.*) Енрик 5. цесар нимачки.

1110.*) Петар Харватски, и Далматински краꙉл.

1113. Турци из Персие у Иерузолимско краꙉлество навалише, и потархше краꙉлеве воинике. Коломан кр: угарски, како худо влада, тако худо, и умри. Стипан премда бише млад, син ꙉнегова сиде на столу свога оца.

1115.*) Краꙉлуне у Далмации Иураи, кои прогонеꙉи своие синове, би свргꙉен с' краꙉлества, и грубиша синовцу ꙉнегова на краꙉлество би уздигнути, и окуꙉлен у задру; наког (sic!) седам годищах уби га стриц Иураи, кои опет узе круну. орд(ел): воивода млетачки с помоꙉу цара цариградскога иде у Далмацију варош задарски узе, а града не може узети.

1116.*) Исти Орделеф воивода млетачки с' Енрика 5. римскога цесара, и Алекшиа цесара гр: силом воиском иде на Далмацију разбиваши, и бана, и угре узе задар, и узе тадраи град шибеник, и разметну, такоꙉер узе, и Сплит, и трогир.

1117. Угри навалише на Далмацију изаиде протива ꙉнима Орделаф млетачки воивода, али му Угри разбише воиску, и ꙉнега убише.

1118.*) по смрти Балдуина кр: од иеруз: други тога имена ступи на краꙉлество, кои краꙉла персианскога доби, и згуби. краꙉла Дамашкога протира, али од краꙉла Петромскога би уфаꙉен, и прико Ефрата рике у сужанство би послан. Иани Даꙉео цесар цариг: Ꙉеласио други папа римски. ред поста антезовах царкови. такоꙉер премонстратенски.

1122. Доминик млетачки воивода многе кадре поими турком, узе тир, и попен с помоꙉу далматинском.

1123.*) Докле бише Далматини у Светои земꙉли на воисци с' млетачким воиводом, турци трогир поробише.

1124. Стипан Коломанов син доиде у Далмацију.

1125.*) Хонорио други папа. четири стотине хиꙉадах турах, а карстианах пет хиꙉадах побише се, и карси с помоꙉу божнои добише, и седам хиꙉадах турах побише, а пет хиꙉадах у воду потопу.

1126.*) Лотарио нимачки цесар поста; римске правде. Скуле, и науке направи.

1127.*) ове год: Дамаскат карстиани турке побише, у Ширии.

1130.*) Умри Балдуин кр: од иеруз: и посли ꙉнега би обран за краꙉла Фулко. Иноценцу 2. римски папа.

1131. Стипан угарски кр: видеꙉи да не има од свога порода, оставиа круну учини се фратром. Умри и би покопан у Егри, пак у Варад би принешен. Бела други тога имена кр: Угр: слип именован син Алме херцега, кому не стриц ꙉнегов Коломан чинио очи извадити, поста, свето, и праведно влада, ови задоби раму у горꙉнои хрватскои земꙉли, коиа се сада босна имениуе, и зато син ꙉнегови ладиславци зову се краꙉли од раме, то ест босне.

1139. Конрад воивода од швевне нимачки цесар. Ашкалон град карс̃ии узеше.

1141. Бела кр: Угр: имадо не четири сина, Ꙉеизу, Ладислава, Стипа, и Алма. посли смрти Драгимне1) кр: хрватскога, почеше владати два сина ꙉнегова, то ест кнез Радослава, и наки брата ꙉнегова. Умри Бела кр: у Стоиному биограду. Ꙉеиза други овога имена 12. кр: Угр: син Беле другога парво роꙉени, поста, поби нимце, шакшоне, баваре, и бечане кои су били дошли угарску земꙉлу гостити око пожуна. овим домитиком, и благом дарова, и богате учини цркве многе. велики рад у свои Угарии.

1142. Фулко 4. кр: иеруз: тарчеꙉи на коꙉну за зецом упаде, и умри на тому мисту, на мисто ꙉнегово сиде ꙉнегов син Балдуин.

---

1) Pravilnije: Dragihne.

1143. Емануел Андео цариг: цесар. турци узеше Едесу, и скоро сву Месопотамиу, с млогим помором и карви карске пролитием. з' женам у царкви Светога Ивана на отару чинећи дила непоштена невирници.

1144.*) Целестин папа 3. од тога имена. Балдуин 3. кр. Иеруз: Згаре[1]) и Ашкалона изагна турке, и нова нерика кородина дацеиске воиске запоавидника разом, и отиде.

1145.*) Емануел цесар цариг: млого зла учини карскои воисци, коиа иђаше против турком. задарска царква одили се од Солинске, сада Сплитске. и манарЕд ћае тискуа, манадран паде прион.

1146. Рођери шицилиански кр: турке африканске доби, и уфати краља њиова, и учини да му даду харач за тринесат година. исте год: конрад 2. алемани цесар диже воиску на турке.

1147.*) из Фландрие, Франие, лотарингие, и алемание земље сабрано се данста блобоад воиевати против турком. цесар конрад срићно се превезе прико Босфора мора, и узе град Иконио, несташи па хране тврдих гради дали тада по с' крвом Снишао, и од тога круха надаимаху се воини и мрху. и тако ти уСиловани натраг се вратити, и за ћали турци, кои поби николико избадаху воиске цесарове.

1149. Раимунд кр: од Антиохие са своме свиоме воиском од турака побиен, и сатрен, и сва његова земља поробљена.

1151.*) Балдуин краља Иеруз: мисиране, и бабилоне поби. Деса против Радославу краљевићу у Харвати и Сарбскои земљи назад се таи. и тиме калуђером даде от он меледу.

1153.*) Анастаз 4. у Риму папа поста. Фредерик Барбароша цесар алемани, влада 30. год: у тому, у армении.

1155.*) Адриан 4. папа ваи окруни цесара Барбарошу.

1158.*) Владислав воивода чешки краљво, и круну од Барбароше имаде.

1160. Алекшандер трећи папа.

1161.*) Ћеиза кр: угр: умри. ти покопан у Столному Биограду, имаде четири сина, Стипана, Белу, Арпада, Ћеизу. Стипан трећи овога имена 13. кр: угр: син Ћеизин; против млечаном у Далмации, и против Емануелу грчкому цесару велике воиске учини. Деса невирник з другом воиском краљевића Радослава доби, и круну узе.

1164. Умри Балдуин кр: Иеруз: брат његова Америк узе круну.

1170.*) Америк у Египту турке придоби.

1171.*) Америк подсиде Дамиашу. оттон кио; дапти шко млетчани узеше, и трогир у Далмации оплинише. Немања (од кога немањићи) деСин син з братом шетску земљу, с великом воиском иђоше рашку приђобита у тоиу владимира брата радослава све краљество узеше.

1172. турци африкански шаћлу росе. Ладислав други тога имена 14. кр: угр: син Беле Слипога (кои не знано Стипана краља) силом мићу узе краљество. влада 6 мисеци, умри, и ти укопан у Столному Биограду. Стипан брат Ладислава 4. кр: угр: син Беле Слипога силом ружно по смарти брата свога исте године узе краљество. бидући коцер у знаоту Стипана краља трећи. потом тога од истога Стипана краља ти уморен у земљу грћку Срима, покопан Столному Биограду, влада само пет мисеци. кним краља далматински поста.

1173. Бела 3. Стипана 3. брат 16. кр: угарски.

1175.*) Америк краља Иерузолимски умри. Балдуин његов син ти помазан за краља на мисто његова.

1177.*) ваи исти дапкрат шададина египскога кр: поти млого злата донесе у Иерузолим.

1180.*) Умри Емануел цесар цариградски; Сплићани утекоше се под Белу кра угарскога, кои потадрали законе, и правице њиове. Дам: и хрватски воиводи писаше се. да не, рећи славои с' отамсти цесара цариг: = ћи краља турскога, коиа недиому поданиму тише удада, нда не воћу Сатаваи от кр: шицилианскога муж ти учинна. ове год: приђаше се задрани под угарско краља Беле не ктиућ проустити, да ти дрчитскуп ћиоа моро бити (подложна)[2]) градскому натрицарки у млецих.

---

[1] Gaze

[2] Zagrađena riječ manjka u izvorniku.

1181. алекѕиу цес: цариг: згуби, андроник.

1184.*) балдуин кр: иеруз: умри од губе. и неимаиући од сарца порода сиде на ꙉнегово мисто балдуин ꙉнегов сестриꙉ, али умри. и он изненада; узе круну гвидон лишиꙉнанин, меꙉу коим, и триполитанским кнезом учиꙉнена би кавга. од коие карстианом велико зло наста. у ово вриме иощер су били брач и хавар под области краꙉла унгарскога.

1185.*) андроник убивши алексу цесаром цариг: поста. и од свога народа би уморен.

1186.*) урбан 6. папа поста. иѕацио 2. цесар цариг: = потише се карсни с воиском шаладина краꙉла, гди 20. иꙉладах, и пет стотинах погину, и гвидо кр: би уфаꙉен, а триполитански кнез наглом умри смартиу.

1187. покле би осамдесет, и осам годинах карстински иерузолим ове године исте други дан мисеца октобра турскому краꙉлу шаладину би придан; патриарка убиен, а остали карс̃ни истирани исте године, све краꙉлество ѕудианско турци узеше од карстианах, и тешко осташе тиро. трипол, и антиокиа що обрани маркез монферати, млечани голему воиску на мору у далмации чине, и узеше порт задарски.

(Nastavak slijedi.)

[illegible] 1916, 238-[illegible]

Cefalopodi ljušturnoga vapnenca kraj Gacka u Hercegovini.

Napisao

Dr. **Rikard Kraus.**

(Sa 3 table i 2 slike u tekstu.)

Osnovnim radnjama Fr. pl. Hauera dokazano je, da je Bosna faunistički najbogatije nalazište gornjega ljušturnog vapnenca. Taj izvod, koji je nužno slijedio iz saopćenja spomenutoga stručnjaka sve do danas još vrijedi, pače niti nakon znatnih istraživanja zadnjih godina nije se u nijednom području zona: *Ceratites trinodosus* našla u onakovoj raznoličnosti oblika, u kojoj je već od bar dvadesetpet godina poznata iz okolice Sarajevske. Razumljivo je, da su Bosna i Hercegovina, gdje znanost još mnogi važan posao i nadalje čeka, bile već dosad često traženim ciljem geoloških i paleontoloških istraživanja; ali tek prošlomu desetgodištu zahvaljujemo znatno proširenje i prerađivanje onih rezultata, koje su ponajprije pioniri geologije obih rečenih zemalja E. pl. Mojsisovics, E. Tietze i A. Bittner u svojemu djelu »Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina« (Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, XXX. knj., 1880. II. sv., str. 159. do 492.) mogli ustvrditi.

S osobitim priznanjem valja se ovdje prije svega sjećati bosansko-hercegovačkog geološkog zemaljskog zavoda, koji je djelujući na danoj osnovi već sada u mnogim pojedinostima nastojao s revnošću proširiti naše znanje o tektonskoj i stratigrafskoj građi navedenih krajeva. Sve pored znatnoga napretka, koji je odatle slijedio, samo se neznatno uvećala naša upoznaja o vrstima faune bosanskoga ljušturnoga vapnenca prama opažanjima Hauerovim. Ovdje nam je tek upozoriti na navađanje novih nalazišta u spisu dra. Fridrika Katzera: »Zur Verbreitung der Trias in Bosnien« (Sitzungsberichte der königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, mathem.-naturw. Klasse 1901, XXI., str. 9. i 12.); zatim na radnju Ernsta Kittla: »Geologie der Umgebung von Sarajevo« (Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, 1903., I., III. sv., Beč 1904., str. 515. do 748.), u kojoj su također ubilježena neka novo otkrita mjesta trinodozne faune. Međutim ovi se nalasci nesumnjivo imadu pridijeliti u područje hanbuloško, napose je popis okamina, sastavljen po potonjemu stručnjaku samo s malo oblika prestigao mnoštvo vrsti opisanih po Fr. pl. Haueru. Amo ima se još pridijeliti publikaciju I. Turine: »Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca kod Sarajeva« (Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII., 1. i 2., 1911., str. 225. do 252.), koji obraduje jedno bogato nalazište cefalopoda, i to Palež, također kraj Sarajeva.

Saopćenja ovoga sastavka namijenjena su cefalopodnoj fauni u talozima ljušturnog vapnenca, koji su dosad samo mimogred spomenuti u dalje navedenom spisu Salopekovom o srednjemu trijasu u Dalmaciji, te koji se svojom obilnošću mogu takmiti s davno poznatim lokalitetom kraj Han Buloga. Znatni materijal, koji mi je predležao, potječe iz Volujak planine kraj Gacka i vlasništvo je geološkoga zavoda c. kr. sveučilišta u Beču. Sabrao ga je livadar g. Vinko Hawelka u Gacku. I bosansko-hercegovački zemaljski muzej posjeduje dosta obilnu zbirku od ovoga znatnoga nalazišta i to doznačenjem sa strane geološkoga zemaljskog zavoda u Sarajevu. S rečenoga su mjesta u ostalom dospjele pojedine kolekcije i u vanjske zavode. Materijal bosansko-hercegovačkoga zemaljskog muzeja pretražio se po ljubeznoj obavijesti predstojnika tamošnjega geološkog zemaljskog zavoda gosp. vladinoga savjetnika dra Fridrika Katzera samo u toliko, da li

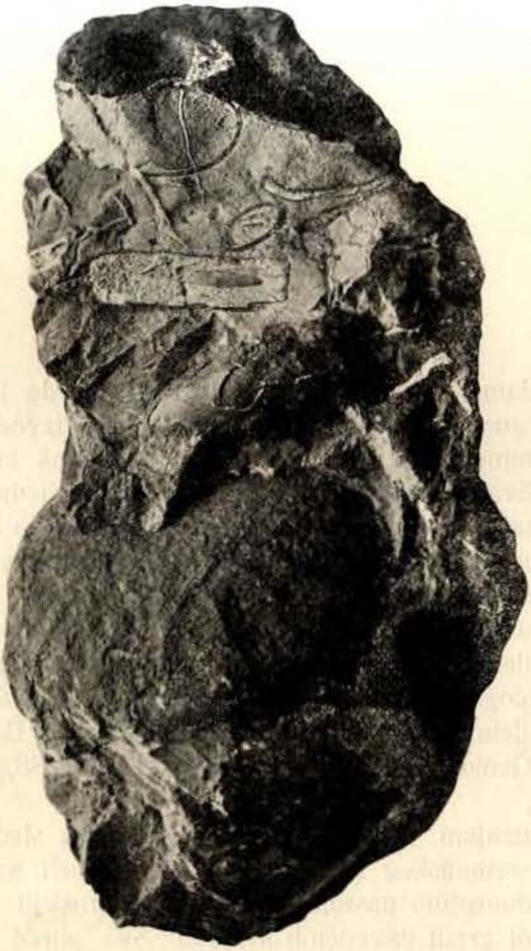

Slika 1. Komad tamnocrvenog ptihitnog vapnenca Han Buloške facije ljušturnog vapnenca sa Volujak planine kod Gacka. — Gotovo polovina naravne veličine.

sadržava moguće i drugih vrsti nego li bečki materijal. Budući da to, kako se čini, nije slučaj, ostavilo se točnije određivanje za kasnije doba. Okamine, koje su u ovoj radnji opisane, uklopljene su u tamno-crveni, gusti vapnenac, koji se izuzevši nešto tamnije bojadisanje podudara jednako s hanbuloškim ptihitnim vapnencima kao i sa slojevima na Schreyeralmu. Okamine su ponajvećma krasno, a često i s ljušturom uščuvane, često su se i najfinije pojedinosti skulpturiranja dale motriti. Samo pojedini primjeri, koji su mi predležali, jače su rastrošenjem oštećeni. Na priloženim *slikama 1.* i *2.* prikazane su u gotovo polovici naravne veličine gromade ptihitnog vapnenca sa Stabljan stana na Volujaku, da se vidi, u kakovom se mnoštvu ostatci cefalopoda nalaze u kamenu i kako je baš zbog toga teško pojedine komade isprepariratı, a da ih se ne ošteti. Gromade potječu iz zalihe neobradivih materijala u zemaljskom muzeju u Sarajevu. Fotografske je snimke izveo gosp. tajnik ravnateljstva Fr. Topič.

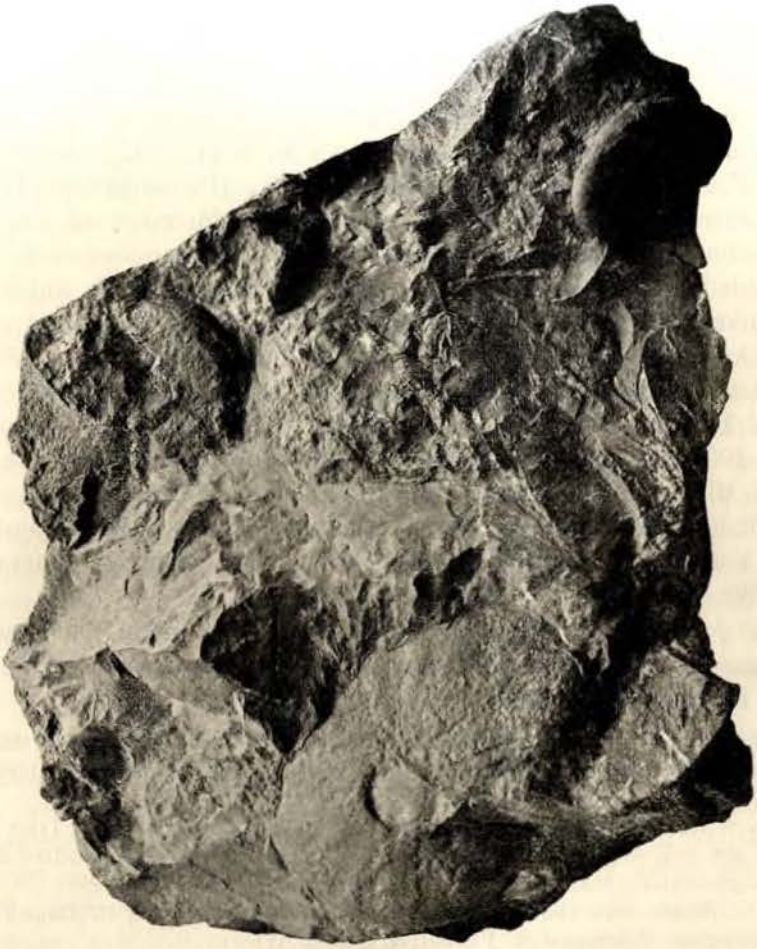

Slika 2. Drugi komad istog ptihitnog vapnenca kao na slici 1. — Isto tako približno polovina naravne veličine.

U ovoj se radnji jedino osvrtalo na nalaske cefalopoda, koji takoder predočuju glavnu faunu ljušturnog vapnenca u Gacku, jer uz to samo u veoma neznatnoj množini pridolaze puževi i brahiopodi. Kod određivanja rečenih okamina bilo mi je prije svega na uputu klasično djelo E. pl. Mojsisovicsa: »Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz« (Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, X. knj.. Beč 1882). Uz to se glede sistematskog podređenja uzelo obzir na sve generičke i subgeneričke nove oznake, koje su kasnije A. Hyatt, E. pl. Mojsisovics, C. Diener i G. pl. Arthaber predlagali. Napose je ovdje podlogom svrštenja uzeta osnova sistematike trijadičkih amonita po duljini nastanjene klijetke u makrodoma i makrodoma i to po najnovijem nazoru G. pl. Arthabera¹). Kraj toga se još gdjegdje posebice osvrtalo ne izvode u rečenom djelu. U terminologiji sam većinom slijedio nazive, podane po M. Salopeku, u opisu faune Gregurić-brijega (isp. popis literature). Glede roda Ceratites prihvatio sam ono ograničenje i onu razdiobu u pododjele, koju je C. Diener u svojemu djelu: »The Fauna of the Himalayan Muschelkalk« (Palaeontologia Indica, Series XV, Himalayan Fossils, Vol. V, Memoir Nr. 2, Memoirs of the Geological Survey of India, Calcutta 1907) praktički proveo. Odustao sam ovdje od opširnog navađanja trijadičke literature, jer dostaje, da se upozorava na književne izvore, navedene napose za svaki rod u tekstu. Potpunu bibliografiju i od onih elemenata faune, koji će se u potonjem razložiti, naći je u monografiji: Alpheus Hyatt and James Perrin Smith: »The Triassic Cephalopod Genera of America« (Professional Paper Nr. 40. Series C, Systematic Geology and Palaeontology, 74, Washington 1905, pag. 211—214). Od kasnijih publikacija imadu se osim spomenutog već djela C. Dienera još navesti: A. v. Krafft and C. Diener, »Lower triassic Cephalopoda from Spiti, Malla Johar and Byans« (Palaeontologia Indica, Series XV, Vol. VI, Memoir Nr. 1, Memoirs of the Geological Survey of India, Calcutta 1909).

Slijedeći kratki popis prikazuje samo najčešće po meni rabljenu literaturu, koja je stoga u tekstu samo u kraticama navedena. Osim već prije nabrojenih monografija imam još spomenuti:

1888. Fr. v. Hauer, Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. (Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften, mathem.-naturw. Kl., Wien, LIV. knj., p. 1 - 50);

1892. Fr. v. Hauer, Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. Neue Funde aus dem Muschelkalk von Han Bulog bei Sarajevo (Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften, mathem.-naturw. Kl., LIX. knj., Wien, p. 251—292);

1893. E. v. Mojsisovics, Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke, II. Band (Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, VI. knj., 2. polov., Wien);

1895. C. Diener, The Cephalopoda of the Muschelkalk, Himalayan Fossils, Volume II., Part 2, Palaeontologia Indica, Ser. XV., Memoirs of the Geological Survey of India, Calcutta;

1895. W. Salomon, Geologische und paläontologische Studien über die Marmolata (Palaeontographica, knj. XLIII.);

1896. G. v. Arthaber, Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke, (Beiträge zur Palaeontologie und Geologie Österreich-Ungarns und des Orients, knj. X, I., p. 1—112, II., p. 192—242, Wien);

1896. Fr. v. Hauer, Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. Nautileen und Ammoniten mit ceratitischen Loben aus dem Muschelkalk von Haliluci bei Sarajevo. (Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften, math.-naturw. Klasse, LXIII. knj., Wien, p. 237—276;

---

¹) Isp. G. v. Arthaber: Die Trias in Albanien (Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns und des Orients, knj. XXIV., 1911., str. 174.—180.).

1900. C. Diener, Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt (Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns und des Orients, knj. XIII, p. 3—42, Wien);

1902. D. v. Mojsisovics, Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke, I. Band, Supplement (Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, VI. knj., 1. pol, Wien);

1904. A. Martelli, Cefalopodi triasici di Boljevici presso Vir nel Montenegro (Palaeontographia Italica, Volume X., Pisa, p. 75—140);

1911. M. Salopek, Über die Cephalopoden der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro (Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, knj. XVI, Wien);

1912. M. Salopek, O srednjem trijasu Gregurić-brijega u Samoborskoj gori i o njegovoj fauni (Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga XX., Zagreb).

Na upravo sada (u junu 1914) izašlu radnju F. Toule: »Geologisch-paläontologische Beobachtungen aus der Gegend von Drvar, Peći und Duler in Westbosnien« (Jahrbuch d. k. k. geol. Reichsanst. Wien, 63. knj. od 1913, str. 621), koja se u glavnome bavi sa cefalopodama stepena trinodozności od Peći i okolice njihove, nije se više moglo obazrijeti. Izgleda, da je žalibože bila Touli posve nepoznata bosanska literatura, koja se odnosi na ovaj predmet.

Predajući javnosti opis faune, koja mi je koncem godine 1909. izručena na obradivanje, valja mi prije svega posvetiti nekoliko riječi uspomeni moga međutim u naponu svoga znanstvenog rada preminuloga poštovanog učitelja, profesora dra Viktora Uhliga. Kod obrađivanja materijala, kojega mi je dobrostivo na istraživanje prepustio, svojom je dobrohotnom poukom i sveudiljnom neumornom pripomoći poglavito pridonio, da se taj opis u ovome obliku mogao dovršiti. Osobitu hvalu dugujem također predstojniku paleontološkog zavoda bečkog sveučilišta g. profesoru dru Karlu Dieneru te g. profesoru G. pl. Arthaberu, koji su me također na priznati način mnogobrojnim savjetima, te navodima glede literature kod sastavljanja ovoga priopćenja pripomagali. Osim toga mi je i ugodna dužnost zahvaliti gosp. podravnatelju Mihajlu Vaceku i gosp. c. i kr. rudarskom savjetniku dru Juliju Dregeru, čijom mi je ljubežljivošću i pripravnošću uspjelo, da sam originalne primjerke iz slojeva na Schreyeralmu, te iz ljušturnoga vapnenca u Han Bulogu, koji se čuvaju u zbirci c. kr. geološkoga državnog zavoda u Beču, mogao s okaminama iz Gacka isporediti. Moja najtoplija hvala namijenjena je također predstojniku bosansko-hercegovačkoga geološkog zemaljskog zavoda gosp. vladinom savjetniku dru Fridriku Katzeru, koji je ovaj sastavak prije doštampavanja dobrostivo pregledao, te me kraj prijaznih uputa na gdjekoje nedostatke ujedno s blagohotnošću obavijestio o cefalopodnim ostacima, koji se s istoga nalazišta dese u Sarajevu, napokon s najvećom spremnošću poduzeo sve što je bilo od potrebe, da je radnja sada u ovom okviru došla na javnost. Pripreme za štampu izveo sam u zavodu geološko-paleontološkoga zemaljskog narodnog muzeja u Zagrebu, gdje su mi predstojnik gosp. dvorski savjetnik prof. dr. Karlo Gorjanović-Kramberger kao i članovi zavoda, prepuštajući mi porabu nužnih pomagala u velike podupirali; napose bila ovdje izručena moja najsrdačnija hvala mojemu cijenjenom kolegi gosp. profesoru Josipu Poljaku, koji je priznatom strukovnošću dogotovio fotografije okamina za table, na završetku pridodane.

Glede nastupanja ljušturnoga vapnenca u okolici Gacka zahvaljujem gosp. livadaru Vinku Hawelki ove obavijesti. Svi u ovoj radnji opisani amoniti nađeni su na Stabljan-stanu na sjevero-istočnoj strani Volujaka (visina nad razinom morskom 1700 *m*; špecijalna karta z. 32; kol. XIX.). Crveni vapnenci, u kojima su gotovo bez izuzetka samo cefalopodi uklopljeni, prikazuju ondje petrografski na daleko raširenu tvorbu, te su na Volujaku na više mjesta bogati okaminama. Ovi slojevi upadaju kod Stabljana prama sjevero-istoku; kut upada iznaša 25—30°. Mjestimice tako kraj Sedla na Volujaku dosiže crveni vapneni facies debljinu od 100 *m* i više. Nad i pod ovom zonom kami dokazani su sivi vapnenci s brahiopodima i pojedinim amonitima. I od ovih vapnenaca nalazi se u vlasništvu geološkoga zemaljskog zavoda, odnosno zemaljskoga muzeja u Sarajevu veoma znatni materijal, koji čeka na obrađenje.

A. Ordo: TETRABRANCHIATA R. Owen.

I. Subordo: **Nautiloidea.**

1. *Orthoceratidae.*

Genus: *Orthoceras* Breynius.

U materijalu, koji mi iz Volujak planine kod Gacka predleži, zastupani su orthoceratidi većom kolekcijom primjeraka, no u koliko su ovi podesni za određivanje čini se, da ne sadrže nijednu vrstu, koja nam nije već poznata iz Hauerovog popisa cefalopoda u odgovarajućim naslagama u Han Bulogu.

Orthoceras campanile E. v. Mojsisovics.

1859. ***Orthoceras dubius*** Stoppani ex parte, Pètrifications d'Esino, pag. 112, Pl. 24, Fig. 1.
1865. — sp. Fr. v. Hauer. Cephalopoden der unteren Trias, Sitz.-Ber. d. kais. Akad. d. Wissenschaften zu Wien. pag. 619.
1867. — cf. *dubium* Beyrich. Über einige Cephalopoden aus dem Muschelkalk der Alpen etc. Abhandlungen der k. Akademie d. Wissensch. Berlin 1866, pag. 138, Taf. III, Fig. 3.
1869. — *campanile* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch d. k. k. geol. Reichsanstalt. S. 590.
1882. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 291, Taf. XCIII, Fig. 1—4, 11.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 11.
1895. — cf. *campanile* Diener. The Cephalopoda of the Muschelkalk. L. c. pag. 87, Pl. XXVIII, Fig. 8.
1895. — *campanile* Salomon. Geologische und paläontologische Studien über die Marmolata. L. c. pag. 175, 197.
1896. — — G. v. Arthaber Die Cephalopoden-Fauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 24.
1896. — cf. *campanile* Toula. Eine Muschelkalk-Fauna am Golfe von Ismid in Kleinasien. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns etc., Bd. X, pag. 161, Taf. XVIII, Fig. 13, 14.
1896. — *campanile* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II, etc. L. c. pag. 240.
1899. — — Tommasi. La fauna dei calcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontographia Italica. Vol. V, pag. 16, tav. II, fig. 1.
1900. — — Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 36 [34].

1904. *Orthoceras campanile* Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 135.
1907. — cf. *campanile* Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 22.

Od ove, kako se čini, ne samo u Gacku, nego prema Hauerovim izvještajima i u Han Bulogu rijetke vrsti smatram u kolekciji, koja mi predleži, samo jedan komad s 41 *mm* visine i s 4 ušćuvanih klijetki tipičnijim. Kut prirasta odgovara od prilike $5^1/_2{}^0$, razmak pretinaca iznaša 8 *mm*, promjer dotičnog dijela cijevi, koji se ispod navedenih pretinaca nalazi, izmjeren je s 17 *mm*. Središnji položaj sifona dokazan je, nakon što je spomenuti primjerak razbijen. Da li i druge komade valja amo pribrajati, kod kojih se duljina klijetke gotovo približuje promjeru pretinca, koji se ispod nje nalazi, nije u Hauerovom opisu bosanskih cefalopoda riješeno, a i ja sam bio primoran u materijalu iz Gacka generički položaj gdjekojih komada ostaviti neodlučenim.

Orthoceras subellipticum d'Orbigny ?

1843. *Orthoceras ellipticum* A. v. Klipstein. Beiträge zur Kenntnis der östlichen Alpen. pag. 144, Taf. IX, Fig. 5.
1849. — *subellipticum* d'Orbigny. Prodrôme de Palèontologie stratigraphique, I, p. 179.
1869. — — Laube. Fauna der Schichten von St. Cassian. Denkschr. d. kais. Akad. d Wissensch. XXX. Bd., pag. 59, Taf. 36, Fig. 7.
1882. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 292, Taf. XCIII, Fig. 9.

Dva nepretinjena primjerka od znatnih dimenzija s eliptičnim prerezom mogla bi se smatrati nastanjenim klijetkama spomenute vrsti. Jedan od tih komada ima u gornjoj polovici jasni obluk; ljuštura, ušćuvana na jednom mjestu, pokazuje tragove sitnih popriječnih prutaka.

Orthoceras dubium Fr. pl. Hauer ?

1847. *Orthoceras dubium* Fr. v. Hauer, partim. Neue Cephalopoden von Aussee. Haidinger's Naturw. Abhand. I, pag. 260, Taf. VII, Fig. 3, 4, 6, 7, 8 (exkl. Fig. 5).
1873. — — E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt. L. c. I. Band, pag. 1, Taf. I, Fig. 4, 5.
1882. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 293.
1888. — *dubium?* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 10.
1896. — cf. *dubium* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II, L. c. pag. 239.

Pod ovu vrstu mogao bi svesti priličan broj primjeraka, koji se prilično podudaraju s opisom, kojega je podao Mojsisovics u »Gebirge von Hallstatt«, Kut divergencije određen je kod dviju boljih primjeraka s $5^1/_2{}^0$; kod jednoga od ovih iznaša udaljenost pretinaca 17 *mm*, a širine klijetke ispod ovih $14^1/_2$ *mm*. Traci, kojih imadu pretinci na vanjskoj strani ljušture, dobro se opažaju na bolje ušćuvanim ljušturnim primjercima; oni se sastoje iz triju udubljenih crta. Na ljušturi jednog primjerka mogli su se i jasni popriječni pruci uočiti, koji upadaju s pretincima pod kosim kutom. Obluci, koji se dese na gornjem kraju nastanjenih klijetki, dokazani su sa sjegurnošću na jednom primjerku od $87^1/_2$ *mm* visine, koji pripada jedino rečenoj klijetki. Ta bi doduše veličina omogućila njegovo dodijeljenje k vrsti *Orthoceras triadicum* v. Hauer, ali držati nam, je da pomanjkanje utisaka plaštnoga ruba na inače dobro uščuvanoj kamenoj jezgri tvori dovoljni kriterij, da se spomenuti primjerak amo ubraja.

Po mnijenju profesora Salomona (»Geologische und paläontologische Studien über die Marmolata« L. c. pag. 175) imali bi se primjerci, koje je Hauer pod gornji naziv svrstao, smatrati samo varijacijama *Orthoceras campanile* Mojsisovics. Spomenuti stručnjak navađa, da bi se potonjoj vrsti glede razmaka pretinaca morala priznati veća promjenljivost, dakako da bi prema tomu ne samo odnosne s nalazišta u Han Bulogu opisane, nego i amo podređene primjerke iz Gackoga valjalo pridijeliti pod *Orthoceras campanile* Mojs.

Orthoceras multilabiatum Fr. pl. Hauer.

1888. *Orthoceras multilabiatum* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 11, Taf. II, Fig. 3, 4, 5.
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag. 239.
1899. — — Tommasi. La fauna dei calcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontogr. Ital. Vol. V, pag. 15, tav. I, fig. 12, 13.
1902. — — Airaghi. Nuovi cefalopodi del calcare di Esino. Palaeontographia Italica. Vol. VIII, pag. 26, tav. IV, fig. 1.
1904. — — Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 136, tav. XIII [IX], fig. 6 *a*, *b*.
1907. — cf. *multilabiatum* Diener. The fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 22, Pl. II, fig. 2.
1912. — cf. *multilabiatum* M. Salopek. O srednjem trijasu Gregurić-brijega etc. L. c. pag. 28.

Ova iz naslaga kraj Han Buloga poznata vrst našla se i među okaminama iz Volujak planine kod Gacka u više primjeraka. Značajnih obluka na kamenim jezgrama nastanjenih klijetki i ostalih klijetki ima i ovdje i to u svim prelazima od jasno izraženih pruga do neznatnih tragova u obliku plosnatih brazda. Zbog toga je tu vrstu samo tada sjegurno opredijeliti, kada su veći dijelovi odnosnog komada lišeni ljušture, kod ljušturnih primjeraka jedva da se može dokazati ikakova razlika od *Orthoceras triadicum* v. Hauer ili *Orthoceras dubium*. Promjer nastanjene klijetke najvećega komada, koji mi predleži iznaša 36 *mm*, njezina visina gotovo 90 *mm*. Visina klijetke jednoga komada srednje veličine jednaka je $24^1/_2$ *mm*, promjer pretinca pod njom 19 *mm*, međutim je u toj mjeri uključena jednostruka debljina ljušture. Kut divergencije ovoga komada slaže se s brojem, naznačenim po Haueru, on iznaša 5°. Spomenuti je, da se i kod jednoga iz Gacka pridošlog primjerka našla skulptura, sastavljena iz crta, koje se koso sa smjerom pretinaca sijeku.

Orthoceras cf. *triadico* E. pl. Mojsisovics.

1847. *Orthoceras dubium* pro parte Fr. v. Hauer. Neue Cephalopoden von Aussee. Haidinger's Naturw. Abhandl. I, pag. 260, Taf. VII, Fig. 5.
1873. — *triadicum* E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt. I. Teil. L. c. pag. 4, Taf. I, Fig. 1—3.
1896. — cf. *triadicum* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag. 4.

Brojne ulomke od primjeraka, koji se sastoje jedino od klijetki, te koji pokazuju veoma neznatan kut prirasta, s oprezom sam toj vrsti pridijelio. Izolirano od njih našao sam također nekoliko nastanjenih klijetki, koje na bolje ušćuvanim mjestima pod lupom — prije svega na gornjem obluku — jasno pokazuju utiske plaštnoga ruba. Hauer opažao je kod svojih iz Han Buloga pridošlih komada i na jezgrama pretinjenih dijelova tzv. *stries creuses,* što mi međutim na mojima amo svrstanim okaminama iz Volujak planine kod Gacka nije bilo moguće ustanoviti.

Orthoceras cf. ***lateseptato*** Fr. pl. Hauer.

1846. *Orthoceras lateseptatum* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des Salzkammergutes aus der Sammlung Sr. Durchlaucht des Fürsten von Metternich. pap. 41, Taf. XI, Fig. 9, 10.

1849. — *cinctus salinus* Quenstedt pro parte. Cephalopoden pag. 479, Taf. 31, Fig. 11.

1873. — *lateseptatum* E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt. I. Teil. L. c. pag. 6, Taf. I, Fig. 9.

1876. — cf. *lateseptatum* Stürzenbaum. Adatok a Bakony Ceratites Reitzi-szint faunájának ismeretéhez. Földtani közlöny, pag. 255, Taf. IV, Fig. 2.

1882. — nov. f. indet. E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 293, Taf. XCIII, Fig. 5, 6.

1888. — *lateseptatum?* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 12.

1896. — cf. *lateseptatum?* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II, L. c. pag. 240.

1911. — *lateseptatum* Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptihitnog vapnenca kod Sarajeva. L. c. pag. 3.

Jedan $7^{1}/_{2}$ *cm* veliki primjerak i više manjih komada, od kojih je kod jednoga skulptura vrsno ušćuvana, posjeduju ravnocrtno poprijećno prutanje, koje je značajkom gornje vrsti. Kod većeg individua ustanovio se razmak dviju pretinaca od prilike 21 *mm,* promjer klijetke pod ovima iznaša 22 *mm.* Prerez je kod sviju ovih komada okrugao, kut prirasta odgovara kod najbolje ušćuvanog komada 6°.

Veoma srodan, a možda i identičan oblik iz skupine *„Orthocerata striata“* opisao je Salomon kao *Orthoceras Mojsisovicsi* (»Geologische und paläontologische Studien über die Marmolata«, L. c. pag. 175, Taf. VI, Fig. 1—2).

2. **Nautilidae.**

Priličan se broj vrsti našao u fauni iz Volujak planine kod Gacka, kojeg valja amo podrediti, ali u njemu nalazi se samo *Syringonautilus carolinus* i *subcarolinus* u više primjeraka. Ostale su vrsti ponajvećma samo s pojedinim komadima zastupane.

Porodica: CLYDONAUTILIDAE E. pl. Mojsisovics.

Genus: *Paranautilus* E. pl. Mojsisovics.

1902. *Paranautilus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Knjiga Supplement. L. c. pag. 204, 205.

Paranautilus cf. ***brembano*** E. pl. Mojsisovics.

1880. *Nautilus Breunneri* E. v. Mojsisovics. Über heteropische Verhältnisse im Triasgebiete der lombardischen Alpen. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt. Pag. 700.

1881. *Nautilus Breunneri* Varisco. Note illustrative della Carta geologica della Provincia di Bergamos p. 90.

1882. *Nautilus brembanus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 283, Taf. XC, Fig. 4.

Jedan komad, koji se nalazi u veoma trošnom stanju, navađa svojom napadnom involucijom svojim trapezu sličnim prerezom na završetku cijevi na gornju vrstu. Zbog oštećenja nije moguće primjerak pobliže s *Paranautilus brembanus* isporediti, ali se još dade uočiti, da je početak zadnjega zavoja na nalasku iz Gacka, kako se čini, mnogo uži i zaokruženiji, nego li se može razabrati iz opisa Mojsisovicsevoga originalnog primjerka.

Dimenzije:

Promjer	. . . .	87 *mm*
Visina	posljednjeg zavoja .	47 *mm*
Debljina		56 *mm*
Širina pupka	. . . .	8 *mm.*

Paranautilus indifferens Fr. pl. Hauer.

1892. *Nautilus indifferens* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c pag. 253, Taf. I, Fig. 2 *a, b.*

1911. *Paranautilus* — Turina. Novo nalazište Han Buloškog ptychitnog vapnenca etc. L. c. pag. 3.

Samo jedan primjerak, dokazuje u materijalu, koji mi predleži, nazočnost ove s glatkom ljušturom providene i veoma involutne vrsti u fauni ljušturnog vapnenca u Gacku. Promjer komada iznaša 52 *mm*, visina zadnjega zavoja ustanovljena je s 29 *mm;* a čini se, da je jednako velika i širina. Od opisa Hauerovog razlikuje se komad u toliko, što jasno vidljivi pretinci pokazuju na vanjskoj strani znatno zavijanje prama sprijeda.

Porodica: SYRINGONAUTILIDAE E. pl. Mojsisovics.

Genus: *Syringonautilus* E. pl. Mojsisovics.

1902. *Syringonautilus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I knjiga. Supplement L. c. pag. 220.

Syringonautilus carolinus E. pl. Mojsisovics.

1882. *Nautilus carolinus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 287, Taf. LXXXIII, Fig. 1.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 13.

1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 240.

1900. — — C. Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 35 [33].

Uz potonji, veoma srodni *Syringonautilus subcarolinus* E. pl. Mojsisovics to je jedina vrst od nautilida, koja mi u većem broju predleži. Već Hauer spominje u svojim radnjama o bosanskom ljušturnom vapnencu, da se između ovih obiju vrsta opažaju svi mogući prelazi, od kojih on jedan posredujući oblik napose kao *Nautilus subcarolinus* var. *crassus* izlučuje. Među okaminama, koje sam obradio, mogu bez poteškoće poistovjetovati više primjeraka kao tipičnijih forma s gornjom vrsti, opisanom sa Schreye-Alpe. Najveća među njima posjeduje promjer od

52 *mm*, visinu zadnjega zavoja 21 *mm*, a širina ovoga zavoja mjeri 25 *mm*. Širina pupka odredena je sa 17 *mm*. Uzdužno prutanje, spomenuto po Mojsisovicsu, dokazano je sa sjegurnošću u više slučajeva, dočim se popriječno prutanje samo na jednom primjerku jasno razabralo. Na jednom se primjerku po tragovima ljušture ustanovila nazočnost dviju zavoja. Kao prelazni oblik smatram jedan ulomak, medutim nije moguće dokazati, da li se i na ovom nalazi ulegnuće (Knickung) ljušture, kao što je to Hauer opažao.

Syringonautilus subcarolinus E. pl. Mojsisovics.

1882. *Nautilus subcarolinus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz L. c. pag. 287, Taf. LXXXIII, Fig. 2.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 12.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 253.
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 241.
1899. — — Tommasi. La fauna dei calcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontologr. Ital. Vol. V, pag. 18.
1904. — — Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 131.
1911. *Syringonautilus subcarolinus* Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca kod Sarajeva. L. c. pag. 4.
1912. — — M. Salopek. O srednjem trijasu Gregurić-brijega etc. L. c. pag. 28.

Veća skupina podrediva ovoj lako opredijeljivoj vrsti pridružuje se razmjerom svojih dimenzija, prutanjem ljušture i suturnom crtom posve originalnom primjerku sa Schreye-Alpe, opisanom po Mojsisovicsu.

Dimenzije većega dobro uzdržanog komada:

Promjer	72 *mm*
Visina } zadnjega zavoja . .	$32^{1}/_{2}$ *mm*
Širina }	30 *mm*
Širina pupka	23 *mm*
Perforacija	3 *mm*.

Porodica: GRYPONAUTILIDAE E. pl. Mojsisovics.

Genus: *Grypoceras* Hyatt.

1883. *Grypoceras* Hyatt. Proc. Boston Soc. of Nat. Hist. Vol. XXII, pag. 269.
1900. — Karl A. von Zittel: Text-Book of Palaeontology. Translated and edited by Charles R. Eastman, pag. 521.
1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band. Supplement. L. c. pag. 227.

Grypoceras cancellatum Fr. pl. Hauer.

1896. *Nautilus cancellatus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 241, Taf. V, Fig. 5—7.

Od jedinoga primjerka, kojeg mogu amo svrstati, gotovo su dva potpuna zavoja ušćuvana. Rešetu nalično prutanje na unutarnjim zavojima jasno se pod lupom vidi, te prelazi na zadnjemu zavoju zbog sve slabijega pojavljivanja uzdužne skulpture u radijalno prutanje, koje dostatno sjeća na prirastom nastale prutke (Zuwachsstreifen). Pupkova stijena je strma, umbilikalna brid oštro se ističe. Suturna crta tvori na vanjskoj strani snažan luk prama sprijeda. Svojim općenitim značajkama veoma je ovoj vrsti srodan *Grypoceras Palladii*, te je oba oblika prama prilikama teško odijeliti. Promjer komada iz Gacka iznaša 55 *mm*, visina zadnjeg zavoja 28 *mm*, širina pupka 10½ *mm*.

Porodica: TEMNOCHEILIDAE E. pl. Mojsisovics.

Genus: *Mojsvároceras* Hyatt.

1883. *Mojsvároceras* Hyatt. Genera of Fossil Cephalopods: Proc. Boston Soc. Nat. Hist. Vol. 22, pag. 269.
1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. knjiga. Supplement. L. c. pag. 233.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America (Professional Papers Nr. 40), pag. 208.
1907. — C. Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 26.

Mojsvároceras auriculatum Fr. pl. Hauer.

1892. ***Pleuronautilus auriculatus*** Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 257, Taf. II, Fig. 1*a, b.*
1896. ***Pleuronautilus auriculatus*** Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 246.

Ovoj vrsti, koju je zbog njezine karakteristične od rebara sastavljene skulpture lako opredijeliti, pripada i jedan primjerak iz Gacka. Uščuvani dio nastanjene klijetke zaprema nešto manje od trećine posljednjeg zavoja; nakon njegovog odstranjenja došao je položaj sifona na vidjelo. Taj leži u donjoj polovici ždrijela (Mündung). Skulptura pojavlja se na početku zadnjega zavoja u obliku neznatnih čvorova, u drugoj četvrti zavoja ima već radijalnih rebara, koja na objim krajevima pojačaju. Sva su spomenuta obilježja skulpture tek na postrane plohe ograničena. Mojsisovics ubraja u »Cephalopoden der Hallstätter Kalke« (Supplement zum I. Band, 1902. pag. 234) ovu vrstu k onom smjeru varijacija roda *Mojsvároceras,* kod kojega se opaža oslabljivanje skulpture na nastanjenoj klijetki. Ovaj se pojav dade na komadu, koji mi predleži, jasno motriti. Dobro razvijeni pretinci tvore u protivštini s opisom Hauerovim na postranim plohama plitki lobus, te u obliku sedla prelaze vanjski dio.

Dimenzije:

Promjer	. . . .	61 *mm*
Visina	zadnjega zavoja .	27 *mm*
Debljina	zadnjega zavoja .	29 *mm* (zbog oštećivanja tek netačno)
Širina pupka	. . . . . .	17½ *mm.*

Mojsvároceras binodosum Fr. pl. Hauer.

1888. *Temnocheilus binodosus* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von HanBulog bei Sarajevo. L. c. pag. 18, Taf. III, Fig. 5*a, b, c, d, e.*
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 249, Taf. I, Fig. 3—4.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 25.

1904. *Temnocheilus binodosus* Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 134, Tav. XIII [IX], fig. 5.

1901. *Mojsvároceras binodosum* var. M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 34.

Sve značajke ove iz Han Buloga poznate vrsti mogao sam motriti na jednom lijepom i dosta velikom komadu iz Gacka. Na tom primjerku su bar dva potpuna zavoja ušćuvana, od toga pripadaju bar $^2/_5$ posljednjega zavoja nastanjenoj klijetki. Skulpturu čine dva niza čvorova, koji dijele postrane plohe od strmo istaknutog pupkovog brida i ujedno od vanjske strane. I kod ove se vrsti opaža jasno obliteriranje skulpture na dijelu, koji pripada nastanjenoj klijetki; pojava, koju je već Mojsisovics upoznao. Valovit tijek radijalnog prutanja dobro se opaža i s prostim okom, te tvori na vanjskoj strani neznatni uvoj, dok od uzdužnoga prutanja nije bilo ništa razabrati.

Pretinci slijede nagusto i sastoje od plitkoga loba na postranim plohama, koji se na vanjskoj strani lagano prama sprijeda diže. Sifona se nije moglo vidjeti.

Dimenzije:

Promjer	. . . .	91 *mm*
Visina	posljednjega zavoja .	$46^1/_2$ *mm*
Debljina		61 *mm*
Širina pupka	. . . .	19 *mm.*

Mojsvároceras polygonium Fr. pl. Hauer.

1892. *Nautilus polygonius* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 256, Taf. I, Fig. 4*a, b.*

1896. *Nautilus (Pleuronautilus?) polygonius* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 243, Taf. IV, Fig. 1—4.

1904. *Pleuronautilus polygonius* Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici. L. c. pag. 134, Tav. XIII [IX], fig. 3.

1911. *Germanonautilus polygonius* Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca kod Sarajeva. L. c. pag. 4.

Ova vrsta, kojoj je osebina, da zavoji tvore mnoge bridove, predleži mi u dva primjerka, od kojih veći i bolje ušćuvani posjeduje promjer od 105 *mm.* Tragove koje skulpture, kakova je inače za rod *Mojsvároceras* značajna, nije se na nijednom od obiju komada mogla motriti, međutim primjećuje Mojsisovics (»Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke«, I. Band, Supplement 1902, L. c. pag. 234), da ova vrst pripada onoj skupini forma, kod koje su čvorovi gotovo u posvemašnjem nestajanju, te ih se samo još kod gdjekojih primjeraka može na pupkovom rubu naći. Na većemu primjerku iz Gacka pripada već više od četvrti posljednjega zavoja nastanjenoj klijetki, u ostalom vidi se na zadnjemu zavoju jasno 11 pretinaca i to u razmjeru polovice zavoja. Ti pretinci tvore na postranim plohama plitki lobus i prelaze u primjerenom luku preko vanjske strane. Zbog oštećivanja jedne ljušturne polovice mogla se samo visina nastanjene klijetke odrediti, ona mjeri 48 *mm.* Širina pupka iznaša $27^1/_2$ *mm.*

Genus: *Germanonautilus* E. pl. Mojsisovics.

1902. *Germanonautilus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. knjiga. Supplement. L. c. pag. 235.

Germanonautilus privatus E. pl. Mojsisovics.

1882. *Nautilus privatus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 284, Taf. XC, Fig. 3.

Za dva veća i jedan manji komad smatram, da zbog nagloga rastenja svojih zavoja, te zbog razmjera svojih dimenzija pripadaju onoj vrsti. Manji komad pokazuje na jednoj postranoj plohi, tik kraj pupkovoga ruba, koji se ovdje strmo spušta u dubinu, međutim valjda samo zbog tektonskog tlačenja, jer se na protivnoj plohi ne opaža odgovarajuće obilježje. Zbog trošnoga stanja većeg komada nijesu se mogla točna mjerenja dimenzija izvesti.

Germanonautilus Tintoretti E. pl. Mojsisovics.

1869. *Nautilus Tintoretti* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrb. der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 587, Taf. XIX, Fig. 1, 2.

1882. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 283, Taf. XCI, Fig. 1, 2.

Zbog nagloga prelaza u visinu i širinu, te zbog njezine glatke ljušture smatra se ova vrst tipom skupine *germanonautilus*-a. I u fauni od Stabljana u Volujak planini vide se jasno rečena obilježja na dvjema primjercima; osim toga ima se valjda amo još jedan ulomak pribrajati. Najveću debljinu postižu primjerci na pupkovom rubu, gdje ljuštura gotovo strmo u nutarnjost pada. Na većem komadu pripada gotovo trećina zadnjega zavoja nastanjenoj klijetki, pretinci pod njom posjeduju na strani plitke lobe.

Dimenzije ovoga primjerka mjere:

Promjer . . . . 90 *mm*
Visina ⎫ zadnjega zavoja . . . . . 49 *mm*
Debljina ⎭ zbog oštećenja neodrediva.
Širina pupka . . . . 15 *mm.*

Genus: *Pleuronautilus* E. pl. Mojsisovics.

1882. *Pleuronautilus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 273.

1896. — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 26.

1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. knjiga. Supplement. L. c. pag. 237.

Pleuronautilus cf. ***trinodoso*** E. pl. Mojsisovics.

1882. *Pleuronautilus trinodosus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 274, Taf. LXXXV, Fig. 1.

1892. — cf. *trinodosus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 256.

U materijalu iz Volujak planine kod Gacka nalazi se krasno uščuvan primjerak, koji se samo u malo obilježja razlikuje od spomenute vrsti, koju, kako je poznato, Mojsisovics u svom djelu: »Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke« (I. Band, Supplement 1902, l. c. pag. 273, opaska 1.) prikazuje tipom *pleuronautilus*-a. Komad posjeduje promjer od 61 *mm,* te glede postrane skulpture pokazuje već na predposljednjem zavoju jasna popriječna rebra. U prvoj četvrti posljednjega zavoja počinju već marginalni čvorovi, a doskora zatim slijedi nabubrenje prve također od čvorova sastavljene lateralne spirale. Tek u zadnjoj četvrti nalazi se i druga postrana čvorasta spirala, međutim nisu oba lateralna niza čvorova rastavljena dubokim razmacima, kako to navada Mojsisovics u svom opisu, naprotiv prelaze rebra kod komada, koji mi predleži, doduše nešto umanjena, ali ipak u vidljivoj veličini preko cjelokupne vanjske plošnine, ona se dakle vuku u neznatnijoj debljini cijepana do marginalnoga čvora, dočim u protivnom smjeru snažno istaknuta sižu sve do pupkovoga ruba. Na kraju zadnjega zavoja, čini se, da se pojavlja još trag četvrte lateralne čvoraste spirale i to u nutarnjoj polovici postranih ploha.

Opća obilježja inače veoma dobro odgovaraju razlaganjima primjerka sa Schreye-Alpe. Pretinci tvore na pupkovom rubu za užu skupinu *pleuronautilida* značajno, ali veoma plosnato umbilikalno sedlo, koje se zatim uvija u postrani lobus, da konačno u neznatnom svodu prelazi preko vanjske strane.

Visina	zadnjega zavoja .	24 *mm*
Debljina		$27^{1}/_{2}$ *mm*
Širina pupka		19 *mm*.

Pleuronautilus intermedius Fr. pl. Hauer.

1888. *Pleuronautilus Pichleri* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 15, Taf. III, Fig. 1*a, b, c.*
1896. — *intermedius* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pa ›. 247, Taf. V, Fig. 8—10.

Komadi, koje sam ovoj vrsti podijelio veoma se podudaraju s oblicima, koje je Hauer u svojoj prvoj radnji o bosanskom ljušturnom vapnencu podredio pod *Pleuronautilus Pichleri.* Međutim se Mojsisovics istražujući originalni primjerak ove vrsti, te odnosne komade iz Han Buloga izjavio u svojoj monografiji: »Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke« (I. Band, Supplement, L. c. pag. 247—249) protiv ovog svrstanja, istaknuvši, da se bosanski komadi »neznatnijom veličinom i mnogo neznatnijom perforacijom pupka razlikuju od pravih, dosada jedino s Kerschbuchhofa kraj Innsbrucka poznatih *Pleuronautilusa Pichleri."* Imali bi se dakle po mnijenju spomenutog stručnjaka oni amo uvršteni oblici sjediniti s *Pleuronautilus intermedius,* poznatom iz Haliluka, u jednu vrstu. Povađajući se za Mojsisovicsevim prijedlogom, imao bi još primjetiti, da bi se kod navedenog određenja valjalo i osvrtati na pomanjkanje normalne crte kod bosanskih primjeraka. Ujedno držim vjerojatnim, da bi prama tvrdnjama, iznešenim u rečenom djelu i one u marmolata-vapnencu nađene komade, koje je Salomon (isp.: »Geologische und paläontologische Studien über die Marmolata«, L. c. pag. 176—178, Taf. VI, Fig. 3) nakon poredbe s bosanskim primjercima označio kao *Pleuronautilus Pichleri,* valjalo iz ove vrsti izlučiti te također s *Pleuronautilus intermedius* spojiti.

Kućica najvećeg od Gacka pridošlog zastupnika ove vrsti gotovo je do kraja pretinjena, ona ima promjer od 77 *mm,* te je većinom ljušturom pokrivena. Gotovo su $2^{1}/_{2}$ zavoja uščuvana; ovi su brojnim, snažnim rebrima providjeni, koji se nesvinuti vuku preko laterarnih ploha, te na vanjskom zavoju tek na naoštrenom bridu marginalnog ruba svršavaju. Perforacija, čini se, da je minimalna. Pretinci teku gotovo upravno preko vanjskoga dijela. Veoma se dobro vide i prirastni prutci, koji na vanjskoj strani tvore dubok uvoj natraške. Na većim se primjercima ne razabire nikakav trag medijane crte, dok su na manjim komadima doista najdublja mjesta uvoja, kojega tvore prirastni prutci, spojena vidljivom brazdom. Kod prvoga primjerka mjeri visina posljednjega zavoja 25 *mm*, debljina njegova 37 *mm*, širina pupka 29 *mm*.

Pleuronautilus striatus Fr. pl. Hauer.

1892. *Pleuronautilus striatus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 255.
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 247.
1904. — — Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 133, Tav. XIII [IX], fig. 4.

Ova vrst, koja pripada oblicima, srodnim *Pleuronautilus*-u *intermedius*-u Fr. pl. Hauer lako je neznatnom debljinom svojih zavoja odrediva. Više se komada dosta dobro pridružuje ovoj vrsti. Jedan nažalost samo kao ulomak uščuvan primjerak veoma lijepo prikazuje rešetasto prutanje ljušture; ovo je sastavljeno iz prirastnih prutaka, koji na stražnjoj strani tvore uvoj i iz radijalnih prutaka. S prvima se podudaraju glede tijeka brojna rebra, koja se svršavaju na marginalnom rubu s lakim zavojem unatraške. Jedan ulomak, koji se sastoji samo iz pol zavoja, ima otkrivene pretince. Ovi tvore veoma svinut postrani lobus, dižu se zatim na marginalnom rubu prama sprijeda i pokazuju na vanjskoj strani opet jasan eksterni lobus. Potonja pojava čini, kako je poznato, glavnu razliku tipičnih zastupnika roda *Pleuronautilus* od podroda *Holconautilus,* izlučenog po Mojsisovicsu.

Kod najbolje uščuvanog komada odgovara visini zadnjega zavoja od 22 *mm*, debljina od 24 *mm*.

Pleuronautilus triserialis Fr. pl. Hauer.

1896. *Temnocheilus triserialis* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II, L. c. pag. 350, Taf. V, Fig. 3, 4.

Ovdje bi se imao samo jedan ulomak od prilike s četvrt zavoja spomenuti. Ljuštura, uščuvana na jednoj strani, pokazuje značajne tri čvoraste spirale, koje su međusobno spojene slabijim, rebrima naličnim, uzvisinama. Umbilikalnim čvorovima, te osobito snažnim postranim čvorovima odgovara dvostruki broj marginalnih čvorova. Mjesto, gdje se reda marginalna čvorasta spirala podudara se s oštrim bridom, koji dijeli strane od primjereno svodaste vanjske plohe. Zbog rastrošenja nije bilo moguće motriti rešetasto prutanje. O dodijeljenju ove vrsti rodu *Pleuronautilus* isp. Mojsisovics »Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke« I. Band, Supplement 1902, L. c. pag. 238. Visina posljednjega zavoja mjeri 22 *mm*, njegova širina uključivši čvorove 24$^1/_2$ *mm*.

Subgenus: **Trachynautilus** E. pl. Mojsisovics.

(Skupina: *Pleuronautilus subgemmatus* E. pl. Mojsisovics).

1902. *Trachynautilus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band. Supplement pag. 293.

Trachynautilus clathratus Fr. pl. Hauer.

1896. *Pleuronautilus clathratus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag. 248, Taf. II, Fig. 5—9.

Od ove vrsti, koju je, kako je poznato, Mojsisovics zbog položaja sifona, koji se nalazi nad sredinom visine zavoja odijelio od u glavnom sličnoga *Trachynautilus subgemmatus* E. pl. Mojsisovics, predleži mi ulomak, od kojega je samo trećina zadnjega zavoja sačuvana. Nije mi moguće, da rečeno obilježje na njemu dokažem, ali primjerak dokazuje kraj inače jasnog rešetastog prutanja četiri uzdužna rebra, koja su jednako značajna za *Trachynautilus clathratus*. I uvoj, kojega tvore radijalni prutci na vanjskoj strani, dobro se razabire. Zavoj ima visinu od 9 *mm* i debljinu od 10 *mm*.

II. Subordo: **Ammonoidea.**

a) Mikrodoma.

1. ***Beloceratea.***

Genus: *Sageceras* E. pl. Mojsisovics.

1872. *Sageceras* E. v. Mojsisovics. Über die Entdeckung von Ammoniten in der karbonischen Formation Indiens. Verhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, pag. 316.
1873. — E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt. I. Teil. Abhandl. der k. k. Geolog. Reichsanstalt. Band VI, pag. 69.
1879. — (pars) W. Waagen. Salt-Range Fossils, vol. I, pag. 37. Palaeontologia Indica, ser. XIII. Memoirs of the Geological Survey of India. Productus-limestone Fossils.
1882. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 187.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America. U. St. Geol. Surv. Professional-Paper Nr. 40, Series C, pag. 97.

Sageceras Haidingeri Fr. pl. Hauer.

1847. *Goniatites Haidingeri* Fr. v. Hauer. Neue Cephalopoden aus dem roten Marmor von Aussee. Haidinger's Naturw. Abhandl., I. Band, pag. 264, Taf. VIII, Fig. 9—11.
1873. *Sageceras* — E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt. I. Teil. Abhandl. der k. k. Geolog. Reichsanstalt, Band VI, pag. 70, Taf. XXIV, Fig. 1—6.
1882. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 189, Taf. LIII, Fig. 10.
1888. — — Fr. von Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 32.
1902. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band. Supplement, pag. 313.

Komadi iz Volujak planine kod Gacka, koji pripadaju vrsti Sageceras, čini se, da su jednako kao primjerci, poznati od Han Buloga, svojim obličjem na daleko većma podudaraju s vrstom Hauerovom nego li *Sageceras Walteri* izlučenim po Mojsisovicsu. Kao najzamašniji dokaz glede toga ima da vrijedi nagli rast zavoja u visinu, neznatna zaobljenost uskoga vanjskog dijela, te jasno zašiljeno sedlo, čiji je broj međutim jedva tačno odrediti. Na više dobro sačuvanih komada vide se također slabe srpolike, doduše veoma plosnate bore i ovima nalični prutci prirasta. Zbog samo u ulomku uščuvanoga stanja većeg primjerka nije bilo omogućeno odnosno izmjerenje dimenzija.

Genus: *Norites* E. pl. Mojsisovics.

1878. *Norites* E. v. Mojsisovics. Dolomitriffe von Südtirol und Venetien, pag. 48.
1879. — E. v. Mojsisovics. Vorläufige kurze Übersicht der Ammoniten-Gattungen der mediterranen und juvavischen Trias. Verhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, pag. 135.
1882. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 201.
1896. — G. v. Arthaber Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 88.

Norites gondola E. v. Mojsisovics.

1869. *Ammonites gondola* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntniss der Cephalopoden-Faunen des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 584, Taf. XV, Fig. 3.
1882. *Norites* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 202, Taf. I II, Fig. 5–8.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 88.
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 267.
1900. — — C. Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 21 [19].
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 97. Tav. VIII [IV], fig. 1 *a*, *b*.

Samo jedan primjerak, čiji promjer $20\,{}^1/_2$ *mm* mjeri, uvjerava nas o pojavljivanju ove vrsti u ljušturnom vapnencu kraj Gacka. Dobro su na njemu razvijeni rubni srhovi, koji luče neznatno svedenu vanjsku plohu od plosnato zaokruženoga vanjskog dijela. I naoštreni umbilikalni brid dobro se opaža. Širina pupka izmjerena je s 3 *mm*. Pod lupom vide se na ljuštini sitni snopići (Runzelungen). Na lobnoj crti i to na mjestima, koja kod prepariranja nisu odviše odbrušena, jasno se razabiru zupčići loba, prije svega se značajni visoki šiljak na dnu prvoga lateralnog loba izvrsno može motriti. Raspoznaje se također na komadu napadna širina, ali relativna kratkoća eksternoga sedla Opće obilježje suturne crte je lanceolatiformno s prekobrojnim elementima. Zadnji zavoj ima 10 *mm* visine, odnosna širina mjeri 6 *mm*.

Genus: *Pinacoceras* E. pl. Mojsisovics.

1873. *Pinacoceras* E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt I. Teil. Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt. Band VI, pag. 41.
1882. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 195.
1894. — Pompeckj. Ammonoiden »mit anormaler Wohnkammer«. Jahreshefte des Vereines für vaterländische Naturkunde in Württemberg, 1894, pag. 236.
1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band. Supplement. L. c. pag. 293.

Pinacoceras Damesi E. pl. Mojsisovics.

1882. *Pinacoceras Damesi* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 195, Taf. I II, Fig. 9.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 32.
1896. — cf. *Damesi*. G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 86.

1900. *Pinacoceras Damesi.* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 19 [17].
1904 — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 96, Tat. X [VI], Fig. 1 *a*, *b*.
1912. — — M. Salopek. O srednjem trijasu Gregurić-brijega etc. L. c. pag. 22.

Kraj više ulomaka mogao sam ovoj vrsti predijeliti jedan vrsno uščuvan komad. Zanimivim smatram na potonjem komadu tijek snopka. Njih se moglo samo na vanjskoj strani postranih dijelova motriti, gdje smjeraju kosom zavoju prama sprijeda. Na ulomku dadu se i veoma plosnate, prama sprijeda neznatno konkavne bore motriti. Samo u slabim tragovima došle su od lobne crte grane sedala na vidjelo.

Genus: *Arthaberites* C. Diener.

1900. *Arthaberites* C. Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 17 [15].
1911. — G. v. Arthaber. Die Trias von Albanien. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns und des Orients. Band XXIV. Pag. 217.

Veoma važnom pojavom bosanskoga ljušturnog vapnenca smatrati nam je nalazak ovoga do nedavna samo u dva primjerka poznatog roda. Arthaberites dolazi u Dinaridima dokazao je najprije Turina, svrstavši amo iz faune od Paleža dva njegova zastupnika, kojim je po svoj prilici obzirom na nedostatnu sliku originalnog primjerka sa Schiechtinghöhe podao novi naziv »Arthaberites Katzeri«. Brojne amonite iz materijala, kojega sam obradio mogu i ja amo uvrstiti nakon poredbe bolje uščuvanih primjeraka po autoru toga roda profesoru Dieneru utvrdila se istovjetnost hercegovačkih komada s originalom sa Schiechlinghöhe. Do istoga se uspjeha došlo s jedinim zasad pristupačnim komadom, koji se čuva u paleontološkom zavodu bečkog sveučilišta, te kojega mi je profesor pl. Arthaber na najliberalniji način dao na porabu. Bila mu na ovom mjestu izražena najodanija hvala!

Profesor Diener je u prvobitnom opisu ove vrsti istaknuo njegov osobito na *Pseudosageceras* sjećajući oblik, međutim je trijenidski značaj vanjskih loba dovoljnim razlogom za samostalnost roda *Arthaberites*. Novija razlaganja po Frechu (isp. *Lethaea Mesozoica* I. 2. Lfg., tumač tabli XXVII) tiču se nazora, da među rodovima *Arthaberites* i *Pseudosageceras* postoji srodstvo, prije svega se na vezu ovih obiju vrsta osvrtalo nakon istraživanja, koje je Noetling izveo na *Pseudosageceras multilobatum* (isp.: Palaeontographica, Band LI, pag. 180). Ovim se nazorima pridružio i profesor Diener (isp.: A. v. Krafft and C. Diener, Himalayan Fossils: Volume VI, Memoir No. I, Lower Triassic Cephalopoda from Spiti, Malla Johar, and Byans. Palaeontologia Indica. Series XV, pag. 144. Memoirs of the Geological Survey of India, Calcutta 1909).

Mojsisovics je u suplementnom svesku svoga djela: »Cephalopoden der Hallstätter Kalke« (I. L. c. pag. 257) rod *Arthaberites* zajedno sa *Sageceras* uvrstio u porodicu sageceratida, a ove opet smatrao potskupinom *Pinacoceratitoidea (Leiostraca brachydoma).*

I američki stručnjaci Alpheus Hyatt i James Perrin Smith namijenili su ovoj vrsti kratku napomenu, te joj pridijelili mjesto u porodici *pronoritida* (isp.: »The Triasic Cephalopod Genera of America«; Professional Paper No. 40, pag. 109), navađajući ujedno, da je *Arthaberites* jedina vrsta, kojom još iza doljnjega trijasa postoji spomenuta porodica. Izvana posjeduje *Arthaberites* neku sličnost s rodom

Cordillerites, izlučenom po spomenutim istraživateljima, no i ovdje tvori jednostavniji ustroj, te u troje razdijeljeni razvoj vanjskih loba dostatnu razliku, na koju su se i razlaganja u spomenutoj američkoj monografiji obazirala. Lobi *Arthaberitesa* su jednolično u troje razdijeljeni i od jednostavnijeg ustrojstva nego li oni *Cordilleritesa.* Arthaber, od koga potječe opširna diskusija spomenute vrsti pridijelio je u svojemu spomenutom dijelu o trijasu Albanije rod *Arthaberites* u porodicu *karnitida.*

Arthaberites Alexandrae C. Diener.

1900. *Arthaberites Alexandrae* C. Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 18 [16], Taf. II, Fig. 4 *a, b, c.*

1911. — *Katzeri* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han-Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 24, Taf. V, Fig. 1 *a, b, c, 2 a, b.*

1911. — *Alexandrae* G. v. Arthaber. Die Trias von Albanien. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns und des Orients. Band XXIV, pag. 217.

Ova vrsta, koja po svojoj vanjštini u velike sjeća na prije spomenute rodove, predleži mi u priličnom broju i zastupana u različitoj veličini. Na svima se ovim komadima vide visoki, uski zavoji, te od njih zatvoreni uski pupak. Postrane plohe najviše su međusobno razmaknute na unutarnjoj trećini, te padaju s jedne strane postepeno zaobljene k strmoj pupkovoj stijeni, a s druge strane jednolično sploštene k oštroj marginalnoj bridi. Konveksna ploha ima samo neznatnu svedenost. Sve pored brojnoga materijala nije se moglo nikakovu drugu skulpturu osim prutke prirasta motriti. Ovim se obilježjima, kojim se *Arthaberites* najvećma nadovezuje na rodove *Sageceras* i *Norites,* pridružuje još kao specijalna osebina značajna lobna crta. Ova se u glavnom ne razlikuje od primjerka, opisanog po Dieneru. Značajkom vrsti bilo bi nam dakle smatrati adventivni lobus, providen s prstolikim, prilično visokim vrškom i prvi lateralni lobus, koji duboko zalazi u predašnju lobnu crtu, ali mu je inače ustrojstvo slično prije rečenom lobu; na njegovoj se vanjskoj strani nalazi široka izbočina prvoga lateralnog sedla. U protivštini s diagnozom, danom po Dieneru, bilo bi navesti, da suturna crta kod hercegovačkih primjeraka sastoji iz mnogo većega broja elemenata; tako se na jednomu većem komadu dadu lučiti eksterni lobus, adventivni lobus, dva lateralna loba i šest lako razaberivih auksilijarnih loba, dočim se u razlaganju Dienerovom spominju samo šest pomoćnih loba. I dva manja primjerka doveli su do rezultata, koji se slaže s ovim većim komadom. Ovo bi se obilježje posve podudaralo s opisom Turininim glede nalaska na Paležu. Ali budući da se po osobnom saopćenju profesora Arthabera, te ujedno prama njegovom razmatranju u rečenoj monografiji na drugom komadu, koji je jednako s originalnim primjerkom porijetlom sa Schiechlinghöhe, takoder opažaju pet auksilijarnih loba; a u drugu ruku opet valja držati, da na originalnom primjerku, sudeći po slici, koja prileži radnji profesora Dienera, zbog oštećenja nijesu u okolici pupka došli pomoćni lobi posve na vidjelo, to smijemo ustvrditi, da su primjerci jednako s Paleža, kao što i iz Volujak planine kod Gacka sa sigurnošću istovjetni s vršću, poznatom sa Schiechlinghöhe. Prema tomu ne postoji nikakav razlog za kakovo specifično dijelenje. Sedla imaju isti lauceolatiformni oblik na bosanskim i hercegovačkim primjercima, kao i na komadu sa Schiechlinghöhe te nešto podsjećaju na obličje kod *Monophyllitesa,* što nam je međutim uzeti samo konvergentnom pojavom s tim rodom.

Dimenzije	I	II
Promjer	47 *mm*	91 *mm*
Visina zadnjega zavoja . .	26 *mm*	50 *mm*
Debljina zadnjega zavoja . .	12 *mm*	22 *mm*
Širina pupka	3 *mm*	6 *mm*.

2. *Tornoceratea.*

Genus: *Ptychites* E. pl. Mojsisovics.

1875. *Ptychites* E. v. Mojsisovics in Neymayr's Systematik der Ammonitiden. Zeitschrift der Deutschen geolog. Gesellschaft, pag. 882, XXVII Band.

1882. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 244 (isp. ondje i stariju literaturu!).

1886. — E. v. Mojsisovics. Arktische Triasfaunen. Mémoires del' Académie impériale des sciences de St.-Pèterbourg, VIIe série. Tome XXXIII, No. 6, pag. 88.

1895. — Carl Diener. Himalayan Fossils, Volume II, Part 2. The Cephalopoda of the Muschelkalk. Palaeontologia Indica, ser. XV, pag. 62. Memoires of the Geological Survey of India.

1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The Triassic Cephalopod Genera of America. U. St. Geol. Surv., Professional Paper No. 40, Series C, pag. 86

1907. — Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 119.

α) Skupina PTYCHITES RUGIFERI.

Ptychites eusomus Beyrich.

1865. *Ammonites eusomus* Beyrich. Monatsberichte der kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, pag. 667.

1867. — *Gerardi* Beyrich, ex parte. Über einige Cephalopoden aus dem Muschelkalk der Alpen. Abhandlungen der kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1866, Nr. 2, pag 125, Taf. I, Fig. 6.

1869. *Arcestes* — E. v. Mojsisovics, ex parte. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, pag. 573.

1882. *Ptychites eusomus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 246, Taf. LXVII, Fig. 3, 5, Taf. LXIX.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 38.

1900. — — Carl. Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 27 [25].

Prama razlaganju, podanom po Mojsisovicsu, razlikuje se ova vrsta od srodnih oblika, koji dolaze u mediteranom trijasu tim, što je kod nje prirast u debljinu razmjerno prama prirastu u širinu mnogo trajniji i što se kod nje nalaze samo dva pomoćna loba nad pupkovim rubom. Sva druga obilježja osobito skulpturne osebine javljaju se i kod ostalih zastupnika iz skupine »rugifera« i to na tako raznolični način, da se kod specifičnog odijelenja ni malo ne može na nj osvrtati. Na tipični način i u posvemašnjoj sukladnosti s risarijom, priloženom u Mojsisovicsevoj monografiji o mediteranom trijasu mogao sam kod dva predložena primjerka ispreparirati lobnu crtu. Dimenzije podjednako ovih komada mjere:

Promjer		64 *mm*	
Visina	zadnjega zavoja	27 *mm*	zbog oštećenja samo približno odredivo!
Debljina		42 *mm*	
Širina pupka		16 *mm*	

Iz potonjega se broja vidi, da lijevkasto udubljeni pupak ima relativno znatan opseg. Spomenuti nam je još neke staračke primjerke, kojih je po Mojsisovicsevom razlaganju po djelomičnom evolviranju zavoja lako prepoznati. Lateralne su bore na ovim komadima plosnate i bivaju na vanjskoj plohi slabije. Dimenzije jednoga od ovih odraslih primjeraka odredene su, kako slijedi:

Promjer		200 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	99 *mm*
Debljina		77 *mm*
Širina pupka		28 *mm*

Ptychites Stachei E. pl. Mojsisovics.

1882. *Ptychites Stachei* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 247, Taf. LXII, Fig. 3.
1888. — — ? Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 39.
1904. — — A. Martelli. Cephalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 116, Taf. IX [V] Fig. 4.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca L. c. pag. 13.

Dočim mladenački primjeri od *Ptychites eusomus* imadu gotovo glatku ljušturu, odlikuje se ova vrsta brojnim borama, koje se na vanjskoj plohi samo neznatno splošte. Nastanjena klijetka mjeri ovdje bar $^3/_4$ zadnjega zavoja, jer na jednom primjerku, koji valjda već posjeduje tragove usnog ruba, moglo se samo još na početku rečenog zavoja otkriti lobnu crtu.

Ovu vrst, koju je Mojsisovics samo u jednom primjerku poznavao iz Bakonjske šume ne mogu razlikovati od mladenačkih primjeraka *„Ptychites Oppeli"*. Za originalni se primjerak navada, da se na njemu nalaze samo dva pomoćna loba; kod primjeraka od Gacka, koje sam samo svrstao, nalazi se naprotiv sa sigurnošću tek treći auksilijarni lobus na pupkovom rubu, premda se čini, da se u ostalim osebinama suturna crta veoma dobro podudara s nalaskom iz Bakonya. Prije svega se to tiče plitkoga sifonalnog loba i kratkog eksternog sedla. Amo smatram, da se ima jedan interesantni primjerak svrstati, kod kojega se na jednoj postranoj plohi nalaze dva valjda patogenskim putem nastala ljušturna obluka. Broj lobnih elemenata odgovara ovdje posve Mojsisovicsevom navodu.

Dimenzije:

Promjer		46 ½ *mm*
Visina	zadnjega zavoja	23 *mm*
Debljina		24 ½ *mm*
Širina pupka		7 *mm*

Ptychites Oppeli E. pl. Mojsisovics.

1882. *Ptychites Oppeli* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 248, Taf. LXXI, Fig. 1, 3; Taf. LXXII, Fig. 1, 2.

1888. *Ptychites Oppeli* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 39.
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 285.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c pag. 94.
1900. — — Carl Diener. Die Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 27 [25].
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 113, Taf. IX [V], Fig. 1, *2 a, b,* 3.
1911. — — M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 28.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 13.

Već je Hauer po materijalu iz Han Buloga iskusio, da je točno razlikovanje ove vrsti od najsrodnijih po Mojsisovicsu opisanih *Ptychites Seebachi* i *Ptychites Breunigi* posve nemoguće. Ako se osvrćemo na promjenljivost, koja se kod ptihita uopće opaža, onda možemo na taj nazor bez okolišanja pristati već s razloga, što Mojsisevicsevi kratki navodi jedva dostatno motiviraju ovako dalekosežno specijaliziranje. Oblik ljušture i skulptura, značajna za *Ptychites Oppeli* opaža se na tipičan način kod brojnih primjeraka od Gacka, naprotiv je suturna crta tek rijetko dokazana s onim kompliciranim ustrojstvom, kao što je spomenuto za jedan od originalnih primjeraka sa Schreyer-Alpe (l. c. tabla LXXII, fig. 1 i 2). Medutim je Mojsisovics sam u svom djelu prikazao drugi nalazak (tabla LXXI, fig. 1) s kud i kamo manjim rasporenjem lobne crte, po čemu bi se ovaj oblik posve podudarao s hercegovačkim komadima, koji nijesu odbrušenjem oštećeni. Deblji primjerci, koji mi predleže, svakako još ponajprije odgovaraju spomenutoj vrsti sa Schreyeralpe, jednako glede skulpture, koja je sastavljena iz brojnih i širokih bora, kao što i glede širokog pupka. Lobna crta sastoji se kod ovih iz užih loba i dosta širokih sedala; od potonjih pokazuje drugo lateralno sedlo mnogo markantniji u dvoje razdijeljeni ustroj, nego li se to vidi iz Mojsisovicseve risarije. U dodatku navedene su dimenzije dviju komada, od kojih je jedan kao jezgra s užim zavojima uščuvan, te se ističe kompliciranijom suturnom crtom, dočim drugi — primjerak s ljušturom — zastupa deblji varijetet.

	I		II
Promjer	128 *mm*		115 *mm*
Visina zadnjega . .	$67\frac{1}{2}$ *mm*	uključivši jednostruku debljinu ljušture	59 *mm*
Debljina zavoja . .	46 *mm*		48 *mm*
Širina pupka	15 *mm*		$14\frac{1}{2}$ *mm*

Ptychites dontianus Fr. pl. Hauer.

1850. *Ammonites dontianus* Fr. v. Hauer. Über die vom Bergrat Fuchs in den Venetianer Alpen gesammelten Fossilien. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften zur Wien, math.-naturw. Cl. pag. 116, Taf. XIX, Fig. 6.
1882. *Ptychites* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L c. pag. 249, Taf. LXX, Fig. 1.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 94.
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 117, Taf. XII [VIII], Fig. 2.

1911. *Ptychites* ex aff. *dontianus* Salopek. Über die Cephalopodenfauna der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 29.

1911. — *dontianus* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 13.

Za ovu su vrst značajni uski, visoki zavoji, koji zatvaraju široki lijevkasti pupak, te suturna crta, koja od auksilijarnih elemenata broji samo dva pomoćna loba. Umbilikalni rub ima tupi bridasti razvoj. Prekrasno konzervirani primjerak, čiji zavoji još nikakovih tragova evolvencije ne pokazuju, smatram, da se ima s tom vrsti poistovjetovati. Skulptura ovoga komada sastoji se iz brojnih bora, koje se tek nasred postranih ploha jasnije ističu. Na bokovima ovog individua raspoznaje se također fimbrijatna skulptura, potsjećajući na arktične tipove. Na još vidljiviji način opaža se spomenuta skulptura na jednom ulomku, koja nam je međutim, budući da predleži samo ostatak zadnjeg zavoja, samo s oprezom ovoj vrsti pridijeliti. Lobna se crta posve podudara s' risarijom, koju je Mojsisovics prikazao, te glede toga ne mogu ništa novoga primijetiti.

Dimenzije:

Promjer		134 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	70 *mm*
Debljina		54 *mm*
Širina pupka		19 *mm*

Poredba s originalnim primjerkom, koji se nalazi u zbirci c. kr. geološkoga državnog zavoda, s komadima, koje sam ja amo svrstao, uvjerila me još većma o ispravnosti moga određenja. I ako je snažno prutanje, koje se javlja na postranim plohama nalaska od Valdi Zolda zamijenjeno na primjerku od Gacka mnogo finijim fimbrijatnim ustrojstvom, bilo bi spomenuti, da ova skulpturna osebina ipak i na potonjem komadu ima mjestimice mnogo jači razvoj. Kao zajednička obilježja obiju primjeraka vrijedi po tomu ponajprije, što im zavoji dosižu najveću dubljinu na pupkovom rubu, plosnate bore, koji se ističu na postranim plohama, zatim polueliptični obris ljušture i napokon lobna crta sastojeći iz dviju pomoćnih sedala.

Ptychites dontianus prilična je rijetkost u fauni ljušturnog vapnenca, jer osim staroga nalaska, u mletačkim alpama, koji pripada u zonu sa *Rhynchonella decurtata* su dosele iz naslaga sa *Ceratites trinodosus* jedino poznati: jedan ulomak iz rajflinškog vapnenca, dva primjerka iz Boljevića u Crnoj Gori, jedan valjda amo pripadajući ptihit iz Stanišića u Dalmaciji, te jedan od Turine opisani komad iz Paleža.

Ptychites rectangulatus sp. nova.

(Vidi *tablu I., sliku 1.*)

Osobito je zanimiv jedan primjerak, koji doduše u glavnom ima tip rugifera, ali znatnom širinom svoje eksterne ploštine čini napadnu razliku od sviju vrsti ove skupine. Zbog toga posjeduje prerez njegovih zavoja više značaj pravokutnika. Najveći se razmak zavoja nalazi doduše nasred bokova, ali ovi se međutim tako neznatno spuštaju s jedne strane prama zaobljenom marginalnom rubu, a s druge strane prama strmo udubljenoj pupkovoj stijeni, da su postrane plohe međusobno gotovo paralelne. Skulptura se sastoji iz brojnih upravnih nabora, koji se tek u nekoj udaljenosti od pupka jasnije očituju, na vanjskoj polovici bokova bivaju debljl, te u jednakoj nepromijenjenoj veličini prelaze vanjski dio. Najmanje $^{2}/_{3}$ zadnjega zavoja pripada kod opisanoga komada nastanjenoj klijetci, a kraj toga se još nipošto ne opaža usni rub. Pupak odgovara od prilike razmjeru kod *Ptychites Oppeli.* Suturna crta sastoji se osim glavnih elemenata iz četiri pomoćna loba, koji postepeno bivaju manji. Sifonalni lobus veoma je visok, središnji zubac prilično je širok. Naprotiv ima vanjsko sedlo samo neznatnu veličinu. Rasporenje sedala nije odveć znatno u koliko se zbog ne posve povoljnog prepariranja smijemo pouzdati u ispravnost dobivene suture. Cijepanje u dvoje opaža se osim na drugom auksilijarnom sedlu sa sigurnošću i na pomoćnim sedlima.

Dimenzije:

Promjer	99 *mm*
Visina } zadnjega zavoja . .	50 *mm*
Debljina } zadnjega zavoja . .	4 *mm* bez ljušture
Širina pupka	13 *mm.*

Ptychites Seebachi E. pl. Mojsisovics.

1882. *Ptychites Seebachi* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 249, Taf. LXVII, Fig. 7, Taf. LXX, Fig. 2.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 95.
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 116, Taf. XIII [IX], Fig. 1.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 14

U razlaganju vrste *Ptychites Oppeli* spomenuto je već, da *Ptychites Seebachi* smatra Hauer u svojim djelima jedino užim, slabije skulpturiranim varijetetima prije navedene vrsti.

Pod *Ptychites Seebachi* svrstao sam s oprezom nekoliko primjeraka znatnijega opsega, koji pokazuju relativno plosnati oblik, a u pojedinostima njihove crte ne može se raspoznati ona kompliciranost, kakova se očituje kod *Ptychites Oppeli.* Pobočna skulptura, koja i kod mladenačkih komada rečene vrsti nije nipošto snažna, kod ovih individua sasvim zahiri. Jedan od tih primjeraka dosiže promjer od 205 *mm,* zadnji zavoj ovoga komada ima visinu od 105 *mm* i širinu od 70 *mm.* Odnosna širina pupka mjeri 21 *mm.* Samo na jednom jedinom nalasku mogao sam motriti sedla, kojima je ovdje trup uzak, ali njegovo cijepanje u dvoje jasno se razabire. Osim toga je pupak ovoga primjerka u razmjeru s promjerom prilično velik — širina mu je 17 *mm* — zbog toga je ispravnost pridruženja spomenutoga komada k *Ptychites Seebachi* dosta dvojbeno, ali kad se obazremo na promjenljivost, koja se nalazi u rodu *Ptychites* ipak je još uvijek vjerojatno.

Ptychites intermedius Fr. pl. Hauer.

1892. *Ptychites intermedius* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 289, Taf. XIV, Fig. 1 *a, b,* Taf. XV, Fig. 3.
1896. — cfr. *intermedius* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 95.

Predleži mi više komada, koji se glede oblika, glede razmjera zavoja, te glede značajnih srpoliko svinutih nabora tako točno podudaraju s opisom, podanim za gornju vrstu, da ne mogu u tom pogledu ništa novoga primjetiti. I broj suturnih elemenata posve odgovara Hauerovom razlaganju, u manjoj mjeri pojedinosti lobne risarije, koja pokazuje mnogo znatnije rasporenje, nego li je to za originalni primjerak prikazano. Napose posjeduje pobočno sedlo zupçe, koji duboko u trup sedala zasižu, te se opet sami razgranjuju. Svakako je ta raznolikost jedino posljedica boljega čuvanja, nego li je to bio slučaj na primjercima obrađenim po Haueru. Skulpturu posve naličnu s *Ptychites intermedius* našao sam također na jednom primjerku s promjerom od 185 *mm*, ali kod ovoga se već motri stadij sploštenja. Prutci prirasta, koji se ističu u formi finih crta imaju jednaki tijek s brojnim borama, koje se opet osobito u marginalnoj okolici najsnažnijim očituju. Sve pored mnogo pločastijeg oblika smatram najvjerojatnijim, da mi u rečenom individuu predleži starački primjerak vrste *Ptychites intermedius*, a ovomu je određivanju prije svega osebina skulpture u prilog.

Dimenzije tipičnoga komada:

Promjer		80 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	44 *mm*
Debljina		27 *mm*
Širina pupka		6 *mm*.

Ptychites sp. nova indet.

(Vidi *tablu I., sliku 2.* i *tablu II., sliku 1.)*

Nestalan sam jednako glede određenja kaošto i u koju skupinu da uvrstim niz primjeraka, koji se visokim rubom pupka već tako približuju stadiju »megalodiska«, da njihovo podređenje u amošnju skupinu nije posve sigurno. Na jednom komadu među njima otkrita je i relativno jednostavna lobna crta. Na bokovima se nalaze dva lateralna sedla, od kojih je prvi najviši, nadalje se do pupkovog ruba nalaze samo još dva pomoćna sedla, a ova su značajna svojim cijepanjem, koje duboko u trup zasiže. Kompliciranu razgranjenost, koja se očituje kod većine zastupnika iz skupine *„Ptychites megalodisci“*, nije ovdje naći, naprotiv navađaju suturni elementi na srodstvo k tipu rugifera i približuju se prije svega odnosnim prilikama kod *Ptychites domatus*, od kojega se tek cijepanjem drugog lateralnog sedla razlikuju, koje kod potonjeg više ne nastupa. Međutim se spomenuti primjerci i obilježjima ljušture nesumnjivo od spomenute vrsti luče, osobito svojim na daleko užim pupkom.

Zavoji ovih komada, koji na tupo zaobljenom umbilikalnom bridu postizavaju najveću debljinu urešeni su fimbrijatnom skulpturom i priličnim brojem plosnatih, gotovo upravnih pobočnih nabora, koji se samo nasred postranih ploha jače ističu, a zatim jednako prama unutrašnjosti, kao i na vanjskom dijelu posve nestaju.

Izjednačenje rečenih primjeraka s *Ptychites intermedius* čini mi se također neispravnim, jer se tomu protivi raznolikost suturnih elemenata, te skulpturne pojedinosti, koje ovdje nijesu srpoliko zavinute, pogotovo pa pupkov rub, koji je na ljušturama novoga tipa u vis sveden, zbog čega dobiva prerez zavoja gotovo trouglasti oblik.

Pridijeljujući ovu novu formu skupini *„Ptychites rugiferi“* primijetio bih još, da se po Mojsisovicsevom razlaganju ima ovu skupinu smatrati predhodnicom skupine *„Ptychites megalodisci“*.

Dimenzije:

Promjer		88 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	49 *mm*
Debljina	zadnjega zavoja	42 *mm*
Širina pupka		7 *mm*.

β) Skupina: PTYCHITES MEGALODISCI.

Ptychites domatus Fr. pl. Hauer.

1850. *Ammonites domatus* Fr. v. Hauer. Über die vom Bergrath W. Fuchs in den Venetianer Alpen gesammelten Fossilien. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften, mathem.-naturw. Cl. Band II, Wien 1851, pag. 115, Taf. XVIII, Fig. 12.
1869. *Arcestes* — E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt. pag. 574.
1882. *Ptychites* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterränen Triasprovinz. L. c. pag. 250, Taf. LXII, Fig. 4 und 5.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c, pag. 97.

U materijalu, koji mi predleži, poistovjetovao sam s ovom vrsti jedan dobro uščuvani primjerak, čiji promjer dosiže relativno znatnu veličinu od 48 *mm*. U suglasju s tim opsegom pokazuje vanjska strana komada već priličnu svedenost, te time prerez zavoja dobiva parabolični obris. Ova je činjenica u toliko važna, jer se posve podudara s izvidima, koje je mogao Arthaber ustvrditi za zastupnike ove vrsti, porijetlom iz rajflinških vapnenaca. Ostala obilježja ljušture, prije svega glatki zavoji, koji na umbilikalnom rubu postižu najveći razmak, te 13 *mm* široki, lijevkasti pupak, pojave su, koje se valjda ne razlikuju od prilika na originalnom primjerku. Budući da mi, kako rekoh, samo jedan sa ljušturom pokriven primjerak predleži, ne mogoh se uvjeriti, da li i ovdje nastupa spiralno prutanje, kakovo je motreno na nalasku iz Reiflinga.

Suturna je crta veoma dobro na primjerku došla na vidjelo, te je osim iz plitkoga sifonalnog loba, kojega cijepa prilično široki osrednji zubac, sastavljena iz samih uskih elemenata. Visoka sedla bivaju jednostavnim, ali duboko zasijecajućim zubcima reducirana do uskog drška; na dnu loba nalaze se dva konvergentna šiljka, koja su samo kratkim osrednjim izreskom rastavljena. Do pupkovog ruba ima osim glavnih elemenata još po jedan pomoćni lob i pomoćno sedlo. Potonje posjeduje u protivštini s Mojsisevicsovim navodom dosta znatno razdvojenje, koje se međutim sve pored svoje znatne dubine ne može smatrati auksilijarnim lobom. Time se rečeni komad približuje suturnim oznakama vrlo srodne vrsti *Ptychites Pauli* E. pl. Mojsisovics, no ovdje se, ne gledajući na veći broj pomoćnih loba, cijepanje raspoznaje već u drugom lateralnom sedlu.

Visina zadnjega zavoja iznaša kod ovoga primjera $20\frac{1}{2}$ *mm*, njegova širina od prilike *27 mm*.

Ptychites patens Fr. pl. Hauer.

1892. *Ptychites patens* F. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 286, Taf. 286, Taf. XIII, Fig. *2 a—c*.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 15.

Dočim mi nije bilo moguće nijedan primjerak sa sigurnošću pridijeliti srodnom *Ptychites Pauli* E. pl. Mojsisovics, mogao sam pod ovu vrstu bez poteškoće podrediti jednu veću kolekciju. Na krasno očuvanom komadu mogao sam jasno konstatirati šest zavoja, koji se oštro lučeni postepeno dižu iz nutrašnjosti pupka, jer evolvencija ljušture ostavlja trajno jednako veliku prugu prijašnjega zavoja otvorenom. Time ima ta bosanska vrst veliku sličnost s *Ptychites Malletianus,* opisanim iz Indije, ali zbog raznolikosti u lobnoj crti valja prije predmnjevati srodstvo sa *Ptychites Pauli,* od kojega se po suturnim elementima *Ptychites patens* razlikuje tek većim brojem svojih auksilijarnih loba. Neznatni razvoj vanjskoga sedla, s kojim srednji zubac dostiže gotovo istu visinu jesu oznake ove vrsti, dokazane već po Haueru. Primjetio bih još, da se duboko razdvojenje dade ne samo na drugom pobočnom sedlu motriti, već sa sigurnošću i na pomoćnim sedlima. Od potonjih dospjeva drugo pomoćno sedlo svojim unutarnjim krilom do pupkovog ruba.

Zavoji postižu svoj najveći razmak na pupkovom rubu, njihova se skulptura sastoji iz zdepastih nabora, koji na vanjskoj polovici bokova odebljaju, te se ovdje ističu jasnim zavojem unatraške i napokon na neutralnoj strani posve nestaju. Jedan primjerak ima na svojemu od ljušture otkritom dijelu jasni obluk. Od ove vrsti luči Hauer manji oblik kao *Ptychites pussilus.* I meni predleže brojni komadi neznatnijega opsega, ali i ovi se podudaraju i glede lobne crte kao i glede širokoga stupolikog pupka daleko prije s opisom i risarijom, podanom po rečenom autoru za *Ptychites patens,* stoga držim, da ih valja samo mladenačkim primjercima ove vrsti smatrati.

Dimenzije:

Promjer		83 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	32 *mm*
Debljina	. .	$35^{1}/_{2}$ *mm*
Širina pupka		27 *mm.*

Ptychites seroplicatus Fr. pl. Hauer.

1892. ***Ptychites seroplicatus*** Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 285, Taf. XII, Fig. *2 a, b;* Taf. XIII, Fig. 1 *a—c.*

Ova je vrsta zastupana u materijalu iz Volujak planine kod Gacka jednim do kraja pretinjenim komadom s 90 *mm* promjera i s više ulomaka. Od opisa vrsti po Haueru razlikuju se ovi primjerci svojim mnogo višim zavojima i užim vanjskim dijelom; time zavoji ne dobivaju eliptičan nego više trokutu naličan prerez. Plosnatih tragova nabora opaža se na zadnjemu zavoju potpunog primjerka, koji je, kako je spomenuto, do kraja pretinjen. Involucija je gotovo savršena, jer se zavoji približno do pupkovog brida pokrivaju, gdje im je i debljina najveća. Ipak ostaje i ovdje razmjerno veliki lijevkasti pupak otvoren; širina njegova mjeri kod spomenutog komada 21 *mm.* Sutura, koja je u djelima Hauerovim samo u krupnim crtama predočena, je na predloženim mi primjercima u svemu veoma fino rasporena, tako dopiru primjerice šiljci veoma duboko u trup sedala. Razabire se razdvojenje, koje duboko zasiže u pobočno sedlo, te u pomoćna sedla, drugo od potonjih presijeca pupkov brid. Uski osrednji zubac diže se visoko iz plitkoga sifonalnog loba.

Visini zadnjega zavoja od 41 *mm* odgovara širina njegova od 46 *mm.*

Ptychites Suttneri E. pl. Mojsisovics var.

(Vidi *tablu II., sliku 2.*)

1882. *Ptychites Suttneri* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 251, Taf. LXXIV, Fig. 1—4; Taf. LXXV, Fig. 2, 3.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des Bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 41.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 96.
1896. — — G. v. Arthaber. Vorläufige Mitteilung über neue Aufsammlungen in Judicarien etc. Verhandlungen der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 271.
1900. — — C. Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 29.

Prije svega imao bih navesti, da nijedan komad iz materijala, kojeg sam obradio ne mogu smatrati tipičnim zastupnikom vrsti *Ptychites Suttneri.* Ipak moram i o ovoj vrsti ovdje raspravljati, a tomu je razlogom, što sam kod mnogih predloženih mi primjeraka opažao gotovo trouglasti oblik zavoja, koji se jasno očituje zbog toga, što ljuštura dobiva svoju najveću debljinu na pupkovom rubu, te zbog dosta oštre konvergencije bokova na vanjskoj plohi. Ova obilježja, te suturna crta, sastavljena iz kompliciranih elemenata, bile bi značajne pojave skupine *„Ptychites megalodisci“*. Motreći sliku originalnoga primjerka u »Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz«, tabla LXXIV,. sl. 1. moram priznati, da se ne mogu tako lako odlučiti na poistovjetovanje rečenih primjeraka s vršću *Ptychites Suttneri,* premda bi ova vrst još ponajprije došla u obzir. Tomu se protivi relativna debljina, kao i veća širina pupka kod hercegovačkih primjeraka. Posve je nemoguće njihovo nadovezanje na »rugifere«. Protiv poredbe s *Ptychites eusomus* bilo bi primijetiti, da se rečena forma iz Gacka ističe užim oblikom ljušture te time, što su trupovi sedala obilno razgranjeni, a grane same su još rasporene. I pomisao na srodstvo s *Ptychites Oppeli* bila bi posve neispravna, jer na originalnom primjerku potonje vrsti su zavoji deblji i bogatije skulpturirani, te se lagano zaobljeni pupak veoma dobro očituje. Ovim napomenama još bih dodao, da amo svršteni komadi imaju zavoje, koji posjeduju plosnata nejasna rebra, mjestimice prelaze ljušturu fine poprijечne crte. Umbilikalna brid dosta je oštra, pupkova je stijena strma.

Glede razvoja suture spomenuti je, da je vanjsko sedlo usko i visoko, gotovo kao što to Mojsisovics navada za *Ptychites eusomus,* naprotiv bivaju oba pobočna sedla svojim bogatim razgranjenjem prilično široka; drugo od ovih sedala pokazuje motrivo razdvojenje. Na dnu loba nalaze se veći konvergirajući šiljci, koji su još sami nazubljeni. Kod manjih amo pridijeljenih nalazaka, jasno su i dva auksilijarna elementa otkrivena, dočim kod većih komada seže cijepanje drugoga pomoćnog sedla tako duboko, da naliči samostalnom auksilijarnom lobu.

Dimenzije:

Promjer		115 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	58 *mm*
Debljina		48 *mm* približno!
Širina pupka		$15^1/_2$ *mm.*

Ako se ima na umu, da u slijedećem opisani *Ptychites evolvens* u ljušturnom vapnencu kraj Gacka takoder dolazi s većom širinom zavoja, te da njegova vanjska strana nema onu oštru konvergenciju, kao što je to slučaj na originalnim primjercima, nadalje da i Arthaber u gore spomenutom saopćenju o sabranim okaminama u Judikariji govori o debljoj varijeteti vrste *Ptychites Suttneri* s širim pupkom, napokon da i Hauer za svoje pod ovu vrst podredene komade navađa ista obilježja, to ja ne smatram nemogućim, da i ove komade, opisane iz Gacka valja tek smatrati varijetetima *Ptychites Suttneri*, kojima je širi opseg ustrajniji. Slični individui dolaze u ostalom dosta često i kod Han Buloga.

Ptychites sp. indet. cf. *reductus* E. pl. Mojsisovics.

(Vidi *tablu II., sliku 3.*)

1882. *Ptychites reductus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 252, Taf. LXVIII.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 41.
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 28 [26].
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 120.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 15.

Glede više širokopupčastih primjeraka, kojima sam s oprezom pridijelio i neke komade većega opsega, čini mi se određenje još mnogo neizvjesnije nego li glede onih s *Ptychites Suttneri* poređenih forma. I za ove nalaske mislim, da se njihovo pridijeljenje skupini *„Ptychites megalodisci"* ima smatrati sigurnim i to zbog njihove obilno rasporene suturne crte i zbog zavoja, koji postizavaju na pupkovom rubu najveću debljinu. Zavoji ovih komada su plosnati, pločasti, zbog čega sam ih isprva pokušao poistovjetovati s *Ptychites reductus*, s kojim ih sjedinjuje široki pupak, te strme umbilikalne stijene, ali razgledajući osobno originalni primjerak sa Schreyer-Alpe, moram naglasiti, da ih u velike dijeli ona uskoća, koja je za potonju vrst karakteristična, ne gledajući ni na raznoliko ustrojstvo lobne crte i vanjske plohe, koja je kod hercegovačkih tipova više zaobljena. Kroz postrane plohe prolaze plosnati nabori, kod boljega čuvanja nađu se i fini pruci prirasta.

U lobnu crtu duboko seže raščlanjenost sedala, lobi imaju na dnu konvergentne šiljke, koji su i sami još nazubljeni. Široki eksterni lobus cijepa visoki piramidasti osrednji zubac, eksterno sedlo, što zatim slijedi, znatno je dublje od prvoga pobočnog sedla, ono dosiže od prilike visinu drugoga pobočnog sedla. Potonje je razdvojeno, isto tako i pomoćna sedla, od kojih se treće nalazi na pupkovom rubu. Isti broj suturnih elemenata posjeduje, kako je poznato i *Ptychites reductus*, te su ujedno i znatno reducirana pomoćna sedla obilježjem zajedničkim s tom vrsti, ali s njom u protivštini valja debla glavnih sedala kod komada, koji mi predleže označiti većma suženim.

Dimenzije jedne jezgre:

Promjer	. . . .	111 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	57 *mm*
Debljina	zadnjega zavoja . .	38 *mm*
Širina pupka	. . . .	$13^1/_2$ *mm.*

U gdjekojim slučajevima bilo mi je gotovo nemoguće ovamo svrštene komade točno odijeliti od oblika, podređenih s oprezom pod *Ptychites Suttneri.* Da sam se ipak smatrao prinuždenim neke primjerke u ovoj stavci napose obraditi, razlogom su njihov razmjerno uži oblik, po čemu zavoji dobivaju plosnatoeliptični prerez, zatim što su kod njih sa sigurnošću dokazana tri jasno razlučiva pomoćna loba.

Ptychites megalodiscus Beyrich.

1867. *Ammonites megalodiscus* Beyrich. Cephalopoden aus dem Muschelkalke der Alpen. Abhandlungen der kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1866, pag. 135, Taf. II.
1869. *Amaltheus* — E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geol. Reichsanstalt, pag. 580.
1882. *Ptychites* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c pag. 253, Taf. LXXVII, Fig. 1; Taf. LXXVIII, Fig. 1, 2.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 96.
1896. — cfr. *megalodiscus* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke L. c. pag. 96.
1896. — *megalodiscus* G. v. Arthaber. Vorläufige Mittheilungen über neue Aufsammlungen in Judicarien etc. Verhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt. pag. 271.
1896. — — spec. var. Fr. Toula. Eine Muschelkalkfauna am Golfe von Ismid in Kleinasien. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns etc. pag. 174, Taf. XXI (IV), Fig. 1.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca L. c. pag. 16.

Ova lako odrediva vrst našla se u ljušturnom vapnencu kraj Gacka u više primjeraka, među kojima su više komada znatnih dimenzija napose vrijedni spomena. Zavoji, čiji je vanjski rub značajan svojim jasnim zaoštrenjem, posjeduju kod dviju mlađih individua na bokovima skulpturu, koja se prilično ističe, te je sastavljena iz sigmoidnih, no slabo zavinutih, plosnatih nabora. Na jednom drugom samo u ulomku sačuvanom komadu nije takovih nabora naći, tim jasnije su ovdje brojni brutci prirasta razvijeni, koji se kod prije spomenutoga sa snažnom skulpturom providenog komada samo mjestimice opažaju. Nabori ne prelaze vanjsku plohu, te ih se može i u okolici pupka razabrati. Pupkova se stijena najprije polagano, a zatim strmo spušta, te zatvara uski pupak. Glede lobne crte, koja je samo djelomice došla na vidjelo, nemam k razlaganju prijašnjih autora ništa nadovezati.

Amo svrstani, a jednako i k *Ptychites evolvens* pridijeljeni komadi iz Volujak planine kod Gacka imaju relativno šire zavoje, a njihova vanjska ploha sve pored znatne konvergencije bokova ipak nije onako zaoštrena, kao što je to na originalnim primjercima ovih vrsti, nađenih na Schreyer-Alpe.

***Ptychites evolvens* E. pl. Mojsisovics.**

1882. *Ptychites evolvens* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 254, Taf. LXXV, Fig. 1, 4; Taf. LXXVI, Fig. 1.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 42.
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. *29* [27].
1911. — — I Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca L. c. pag. 15.

Ovoj se vrsti imadu s velikom vjerojatnošću dva iz Gacka pridošla komada pridijeliti. Jedan od ovih komada dobro je uščuvan ljušturni primjerak, njegovi zavoji posjeduju doduše jasni trouglasti prerez, ali vanjski dio u protivštini s originalnim primjerkom ove vrsti nema oštar brid, već je posve očito sveden. Pupak je na unutarnjim zavojima sužen, ali na dijelu, koji pripada nastanjenoj klijetki, ističe se ljuštura znatnom evolvencijom. Pupkovu stijenu valja svakako smatrati strmom, premda se zavoji isprva prama unutrašnjosti pomalo zaobljeno spuštaju. Skulptura se sastoji na jednom primjerku iz malobrojnih, neznatno savitih nabora, koji se na unutarnjoj polovici bokova najizrazitije pojavljuju, dočim na drugim komadima dolaze nabori pogotovo na prednjim dijelovima, koji više nijesu pretinjeni, tek nejasno na vidjelo.

Lobna crta ne pokazuje nikakovu motrivu razliku od Mojsisovicsevog razlaganja, ali valja napomenuti, da se na obim primjercima iz Gacka mogu razabrati 6—7 pomoćnih loba do pupkovog ruba.

Poređenjem s originalnim primjerkom ove vrsti, ima se daljnjom njegovom osebinom navesti, da mu je vanjski dio srhovito naoštren, te da je njegov pupak sve pored znatne veličine još uvijek uži, nego li je to slučaj kod hercegovačkih komada.

Dimenzije:

Promjer . . . . 113$^{1}/_{2}$ *mm*
Visina } zadnjega zavoja . . 58 *mm*
Debljina } zadnjega zavoja . . 40 *mm*
Širina pupka . . . . 13$^{1}/_{2}$ *mm*.

γ) Skupina: PTYCHITES SUBFLEXUOSI.

Ptychites Stoliczkai E. pl. Mojsisovics.

1882. *Ptychites Stoliczkai* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 256, Taf. LXI, Fig. 6 und 7.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 290.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 17.

Veoma znatan je broj onih primjeraka, koje ja bez poteškoće mogu s ovom vrsti poistovjetovati. Sudeći po odnosnom Hauerovom opisu podudaraju se predležeći mi komadi posve sa zastupnicima ove vrsti, nađenim u Han Bulogu. Napose se na primjercima iz Gacka očituje dosta znatna evolvencija ne samo zadnjega već i prethodnih zavoja. Glede lobne crte nije se mogla motriti nikakova razlika od razlaganja starijih autora.

Dimenzije jednoga ljušturnog primjerka:

Promjer . . . . 134$^{1}/_{2}$ *mm*
Visina } zadnjega zavoja . . 64 *mm*
Debljina } zadnjega zavoja . . 42 *mm*
Širina pupka . . . . 20$^{1}/_{2}$ *mm*.

Ptychites multilobatus I. Turina.

1911. *Ptychites multilobatus* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 22, Taf. IV, Fig. 1 *a*, *b*, *c*.

Ovoj iz hanbuloške faune iz Paleža poznatoj vrsti pribrajam više primjeraka porijetlom iz Volujak planine kod Gacka s plosnatim, pločastim obličjem, te s visokim uskim zavojima, na čijim se postranim plohama u jednoličnom razmjeru i primjerenom broju nalaze gotovo ravni nabori. Ova je skulptura ponajvećma slabo razvijena, ali se ipak na dvjema primjercima posve jasno opaža.

Zavoji dosižu najveću širinu gotovo u unutarnjoj polovici bokova i samo postepeno se oni spuštaju s jedne strane prama uskoj vanjskoj plohi, a s druge strane prama uskom pupku. Pupkova je stijena veoma strma.

Turina smatra ovu vrst srodnom s *Ptychites gymnitiformis* Hauer, u ne manjoj se mjeri može ovu vrst također porediti s *Ptychites Uhligi* Mojsisovics, s kojim čini se, da se njezina vanjština posve podudara; razliku od ove vrsti uvjetuju samo suturni elementi, kojih ima na *Ptychites multilobatus* u većem broju. Premda se glede snažnoga eksternog sedla i dubokog eksternog loba spomenuti nalazak vjerojatno posve slaže s *Ptychites Uhligi,* to se u protivštini s tom vrsti na njemu sa sigurnošću otkrilo sedam auksilijarnih loba, a da nije uspjelo lobnu crtu do pupkovog ruba izbrusiti, dočim se za Mojsisovicsevu vrst u »Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz« str. 257. navađa samo pet pomoćnih loba. Time se *Ptychites multilobatus* približuje prije spomenutom *Ptychites Stoliczkai,* no spomenuto obličje ljuštine bi jedino navađalo, kako je rečeno, na srodnost s *Ptychites Uhligi.* Auksilijarna sedla pokazuju urezak, koji sjeća na razdvojenje.

Dimenzije:

Promjer . . . . 116 *mm*
Visina } zadnjega zavoja . . 61 *mm*
Debljina } zadnjega zavoja . . 34 *mm*
Širina pupka . . . . $9^{1}/_{2}$ *mm.*

Napomenuti je, da se *Ptychites Uhligi* i u tabeli okamina, sastavljenoj po E. Kittlu, iz hanbuloškog vapnenca i to iz Haliluka navađa (isp. »Geologie der Umgebung von Sarajevo« Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, LIII. knjiga, 1903, Beč 1914, str. 725.), te bi valjalo ispitati, da li se ne bi imao nalazak, poznat potonjem stručnjaku prije pridijeliti vrsti *Ptychites multilobatus.*

δ) Skupina: PTYCHITES OPULENTI.

Ptychites opulentus E. pl. Mojsisovics.

1869. *Arcestes* cf. *Everesti* (Oppel) E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, pag. 575.
1882. *Ptychites opulentus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 259, Taf. LXXIII, Fig. 1, 2, 3, 4.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntniss der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I, L. c. pag. 288.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 100, Taf. VIII, Fig. 9 *a, b, c.*
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 119.
1911. — cf. *opulentus* M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro L. c. pag. 34.
1911. — *opulentus* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca kod Sarajeva. L. c. pag. 17.

Iz materijala, koji mi predleži mogao sam posve dobro s originalnim primjerkom ove vrsti porediti jedan ljušturni komad i jedan ulomak. Ne postoji nikakova razlika niti glede razmjera dimenzija, niti u pogledu ljušturne skulpture, koja na obim nalascima biva na zaobljenom vanjskom dijelu slabija, a da ne nestaje posvema. Pupkov rub, gdje ujedno zavoji postižu svoj najveći razmak, na obim je primjercima zaobljen, pupkova stijena pokazuje koso spuštanje.

Glede lobne crte ne bi u općenitosti ništa imao primjetiti Mojsisovicsevom opisu, ali moram smatrati navod ovoga stručnjaka, da je osrednji zubac kod *Ptychites opulentus* rudimentaran, posve neispravnim. Jednako na originalnim primjercima sa Schreyer-Alpe, među njima i na onom, koji je naslikan u »Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz« tabla LXXIII., slika 1., kao i na komadu od Gacka mogao sam sa sigurnošću dokazati osrednji zubac, koji se u pogledu veličine jedva dade od odnosnoga suturnog elementa kod drugih ptihita razlikovati. I Salopek došao je glede primjeraka, nađenih kod Stanišića, do istog zaključka. Parno dijelenje trećega lateralnog sedla, te jedinoga pomoćnog sedla, koje se još nad pupkovim rubom nalazi, posve je jasno razvijeno. Jednostavni zubac na dnu prvoga lateralnog loba, te konvergencija parnih zubaca na dnu ostalih loba dala se i na hercegovačkim primjercima lijepo predočiti.

Dimenzije:

Promjer	. . . .	85 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	41 *mm*
Debljina		40 *mm*
Širina pupka	. . . .	$12^{1}/_{2}$ *mm*.

Ptychites globus Fr. pl. Hauer.

1892. *Ptychites (Arcestes?) globus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 287, Taf. XV, Fig. 2 *a—c*.

1896. *Ptychites globus* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 99, Taf. VIII, Fig. 8 *a, b, c*.

Ova vrst, koja po opširnoj diagnozi Arthaberovoj pripada skupini „*Ptychites opulenti*" dokazana je i u materijalu iz Volujak planine kod Gacka jednom do kraja pretinjenom jezgrom, čiji promjer iznaša $41^{1}/_{2}$ *mm*. U skladu s priopćenjima rečenog autora moglo se i na ovom komadu dokazati, da se izvan projekcijone spirale nalaze 3 lateralna loba, što je, kako je poznato, najsigurnije obilježje tipa opulenta. S nalaskom iz Han Buloga i s onim iz Reiflinga podudara se i primjerak od Gacka glede debeloga trbušastog oblika kućice, te glatkih, na vanjskoj strani u polukrugu svedenih zavoja, koji s neznatno zaobljenim bridom padaju u nutrašnjost ljušture. Pupak, okružen od strmih stijena, dosiže širinu od 10 *mm*. Premda je komad većinom lišen ljušture, nisam ipak mogao na njemu opažati medijano prutanje, koje je motreno na rajflinškom zastupniku ove vrsti, premda se s ovim može porediti crta, koja mjestimice nastupa na sifonalnom djelu.

Lobna se crta dosta jasno dala otkriti i jedva se razlikuje od suturnih elemenata, opisanih po Arthaberu. I ovdje se nalaze kraj visokoga sifonalnog loba i veoma reduciranoga eksternog sedla do pupkovog ruba samo četiri loba i četiri sedla.

Dimenzije jezgre:

Promjer	. . . .	$41^{1}/_{2}$ *mm*
Visina	zadnjega zavoja	18 *mm*
Debljina		29 *mm*
Širina pupka	. . . .	10 *mm*

Ptychites Everesti A. Oppel.

1863. *Ammonites Everesti* Albert Oppel. Über ostindische Fossilreste etc. Paläontologische Mitteilungen IV, pag. 284; Tab. 81, Fig. 1 *a*, *b*; Fig. 2 *a*–*c*.

1865. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden der unteren Trias der Alpen. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien, math.-naturw. Kl. I. II. Band, pag. 639.

1867. — *Gerardi* Beyrich ex parte. Über einige Cephalopoden aus dem Muschelkalk der Alpen etc. Abhandlungen der kgl. Akademie der Wissenschaften. Berlin 1866, pag. 126.

1882. *Ptychites Everesti* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 260.

1895. — — Carl Diener. Himalayan Fossils. Volume II, Part. 2. The Cephalopoda of the Muschelkalk. Palaeontologia Indica, Ser. XV, pag. 76; Pl. XIX, Fig. 1; Pl. XX, Fig. 1, 6. Memoirs of the Geological Survey of India.

1900. — sp. indet. aff. *P. Everesti* Carl Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 32 [30].

1907. — *Everesti* Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 121.

1911. — cf. *Everesti* M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 32.

1911. — *Everesti* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca etc. L. c. pag. 18.

Dva ljušturna primjerka porijetlom od Gacka pridružuju se znatnom debljinom zavoja, koja na daleko nadmašuje njihovu visinu, te načinom skulpture tako vrsti *Ptychites Everesti,* da sam, ne gledajući na teritorijalne predmnjeve, prinuždeni pomišljati na njihovo poistovjetovanje s rečenom indijskom formom. Baš kao i kod *Ptychites Everesti* sijeku se na navedenim primjercima bokovi u dosta oštroj konvergenciji na vanjskom dijelu, pa zbog toga dobivaju zavoji gotovo trouglasti prerez. Snažni nabori, počimajući već na rubu pupka, prelaze postrane plohe u ravnom smjeru, te obliteriraju posve na konveksnom dijelu, među njima nalaze se široke koritaste brazde, koje su dosta jasno markirane. U opsegu polovice zavoja ima od prilike 6—7 ovakvih nabora, čime se komad iz Gacka većma približuje individuu, opisanom po Dieneru iz Rimkin Paiara, nego li manje skulpturiranom originalnom primjerku Oppelovom. Zavoji se obavijaju do pupkovog ruba, koji je dosta istaknut, ali nipošto bridast; ovdje oni dosižu i najveću debljinu. Pupkova je stijena gotovo strma i ostavlja otvoren široki pupak. Na bolje očuvanom primjerku, koji je poglavito vrijedan razmatranja, pripada već cijeli zadnji zavoj nastanjenoj klijetki te ovdje uopće nije uspjelo lobnu crtu konstatirati. Kraj toga se ipak na njemu više ne vidi usni rub. Zanimivo je nadalje, da se na postranim plohama ovoga komada mjestimice veoma dobro nađe fimbriatnu skulpturu, koja bi time dopuštala pomisao na srodstvo s globoznim arktičkim ptihitima.

Ptychites Everesti poglavito je rasprostranjen u indijskom ljušturnom vapnencu, ali primjetiti valja, da je Diener i u materijalu sa Schiechlinghöhe našao nažalost slabije uščuvani komad, koji je veoma vjerojatno ovoj vrsti srodan, ako i ne baš s njom identičan. Po odnosnim se vijestima ova vrst većma podudara s nalaskom u ptihitnim slojevima Shalshalcliffa, nego li s primjerkom u Schlagintweitovoj zbirci. To nam je opet smatrati daljnjom spoznajom za srodnost faune ljušturnog vapnenca na Schiechlinghöhe i u Hercegovini, jer i komad iz Gacka, kako iz gornjih saopćenja slijedi, nadovezuje se s najvećom vjerojatnošću varijetetu, koje potječe iz prije spomenutog nalazišta. Važno je napokon, da i Salopek za primjerak iz Stanišića, kojega je poredio s *Ptychites Everesti* drži, da se najvećma pridružuje varijetetu sa Shalshal-cliffa, svakako je i to daljnji prilog za prosuđivanje srodstva faune ljušturnoga vapnenca u Dinaridima.

Dimenzije:

Promjer	118 *mm*
Visina zadnjega zavoja . .	62 *mm*
Debljina zadnjega zavoja . .	80 *mm*
Širina pupka	14 *mm*

ε) Skupina: PTYCHITES FLEXUOSI.

Ptychites flexuosus E. pl. Mojsisovics.

1865. *Ammonites Studeri* Fr. v. Hauer (ex parte). Die Cephalopoden der unteren Trias der Alpen. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften. Wien, mathem.-naturw. Kl. LII. Band, pag. 629.
1867. — — Beyrich (ex parte). Über einige Cephalopoden aus dem Muschelkalke der Alpen etc. Abhandlungen der kgl. Akademie der Wissenschaften. Berlin 1866, pag. 123; Taf. I, Fig. 5.
1869. *Arcestes* — E. v. Mojsisovics (ex parte). Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 570.
1882. *Ptychites flexuosus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 261; Taf. LXIII, Fig. 2–8; Taf. LXIV, Fig. 1, 2, 3; Taf. LXVI, Fig. 2, 3.
1888. — *Studeri* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 43.
1900. — *flexuosus* Carl Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 33 [31].
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 125. Taf. X [VI], Fig. 2–7.
1911. — *Studeri (flexuosus)* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca etc. L. c. pag. 20.

Komadi sjedinjeni pod ovim imenom ne nadmašuju samo svojom množinom na daleko sve ostale iz Gacka pridošle vrsti, nego se nalaze u takovoj raznoličnosti obličja, da mi se baš zbog toga čini posve nemogućim, provesti točno razlučenje vrsti *Ptychites flexuosus* i *Ptychites acutus,* postavljenih po Mojsisovicsu. U protivštini s Hauerom, po kojemu je zajednički naziv tih amonita *„Ptychites Studeri"* ostavljam ime *„Ptychites flexuosus"* kao jedinu oznaku za dotične ptihite, s uskom kućicom, koji su značajni za zonu *„Ceratites trinodosus"*, te su kraj toga narešeni srpolikim rebrima. Navađa me na to činjenica, da se *Ptychites Studeri,* opisan iznajprije po Haueru, ima smatrati vršću, koja pripada u dublji niveau; osim toga imade se raznoliki ustroj pupka, o čemu je Diener u »Triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe« opširnije raspravljao, također imati na umu. *Ptychites flexuosus* posjeduje naime lijevkasti pupak, dočim je ovaj kod *Ptychites Studeri* stubastog oblika. Od potankog motiviranja, da se *Ptychites acutus* ima samo uzeti užom varijacijom vrste *Ptychites flexuosus,* mogu odustati, te dostaje, da ovdje upozorujem na navode, koji se nalaze u gore citiranom djelu Hauerovom (str. 44.). Mojsisovics je sam glede *Ptychites flexuosus* razlikovao uže i šire individue, a što se tiče napomene, da se na *Ptychites acutus* nalaze osim triju lateralnih loba još pet pomoćnih loba, moram primjetiti, da sam ovo obilježje mogao samo na jednom jedinom komadu dokazati, na kojem čine se, da međutim već i znatan promjer od 143 *mm* uvjetuje umnožavanje suturnih elemenata. Inače nisam ni kod komada, kojima je vanjski dio najjače naoštren, mogao razabrati više od triju pobočnih i četiri pomoćnih loba.

Način skulpture, kod primjeraka, koje sam podredio pod *Ptychites flexuosus* varira od tek započetog zavijanja do snažnog, srpolikog obličja nabora. Čini se, da od toga zavisi i razmjer skulpturiranja, jer sam na jednom komadu sa 71 *mm* promjera mogao zbrojiti 19 samo neznatno svinutih slabijih nabora na zadnjemu zavoju, dočim je jedan drugi primjerak sa 79 *mm* promjera urešen samo s 12 rebara, ali ova su snažno srpolika. To su međutim tek utvrđivanja činjenica, poznatih već po Mojsisovicsu.

Ptychites indistinctus E. pl. Mojsisovics.

1882. *Ptychites indistinctus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 263, Taf. LXVII, Fig. 1 u. 2.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 45.
1900. — cf. *indistinctus* Carl Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 34 [32].
1904. — confr. *indistinctus* A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 130, Taf. XII [VIII], Fig. 3.
1911. — cf. *indistinctus* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 22.

Jedan primjerak od pločasto plosnatog oblika, koji se po svojoj vanjštini dosta dobro podudara s varijetetom, odvojenim po Mojsisovicsu kao *Ptychites acutus,* želio bih zbog njegovog različitog razvoja skulpture napose spomenuti. Na ovom komadu nastupaju naime na postranim plohama zavoja slabi fini nabori, koji brojem, kako se čini, na daleko nadmašuju dotični razvoj kod *Ptychites flexuosus*. Najsnažnije se ova skulptura ističe na vanjskoj polovici bokova. Istu pojavu doduše ne razabirem iz razlaganja *Ptychites indistinctus* u Mojsisovicsevom djelu, ali iz risarije u »Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz« tabla LXVII, sl. *2 a,* koja tomu pripada. Sa rečenom se vrsti također podudara relativna kratkoća vanjskog sedla i vanjskog loba. Da se kod *Ptychites indistinctus* ne očituje posvemašnje obliteriranje skulpture, kako bi se iz Mojsisovicsevog tumačenja moglo izvesti, mogao sam se uvjeriti razgledajući originalni primjerak, naslikan u navedenom djelu tabla LXVII, sl. 1. Premda je taj samo jezgra mogu se ipak neravnosti njegovih postranih ploha bar opipavanjem dokazati. Razdvojenje zadnjih dviju pobočnih, te dviju pomoćnih sedla, koje je Mojsisovics naveo karakterističnim za *Ptychites indistinctus,* nalazi se i na lobnoj crti predloženog mi komada, koja doduše nije do ruba pupka izbrušena, međutim toj ja pripomeni ne podajem osobitu važnost, jer se slične oznake opažaju i na komadima, koje sam sa sigurnošću svrstao pod *Ptychites flexuosus*. Bilo bi još primijetiti, da zaoštrenje vanjskog dijela na kraju zadnjeg zavoja biva postepeno slabije. Promjer komada iznaša 60 *mm.*

Ptychites striatoplicatus Fr. pl. Hauer.

1888. *Ptychites striatoplicatus* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 45, Taf. VIII, Fig. *2 a, b, c.*

1892. *Ptychites striatoplicatus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 290.
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi Triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 129, Taf. X [VI] Fig. 8.

Ova je vrsta zastupana u materijalu iz Volujak planine kod Gacka s više prekrasno uščuvanih primjeraka. *Ptychites striatoplicatus* nadovezuje se najvećma na *Ptychites flexuosus,* njegovu glavnu osebinu čini evolvencija ljušture, koja se javlja na početku zadnjega zavoja, te oštro istaknuti prutci prirasta, koji se očituju prije svega na postranim plohama u zavojima, istosmjernim s često snažnim naborima.

Glede suturne crte spominje Hauer, da je na komadima, po njemu opisanim, dokazano pet auksilijarnih loba. Po proporciji evolvencije prinuždern sam smatrati, da se na spomenutoj vrsti nalaze tri pobočna loba, a to se ima zapravo držati razlogom, da *Ptychites striatoplicatus* doista pripada u skupinu *Ptychites flexuosi.* Zbog toga imali bi i za originalni primjerak uzeti samo četiri auksilijarna loba. Prama tomu nastupila bi na individuima od Gacka u toliko neznatna razlika, jer sam pače i na najvećim, amo pridijeljenim komadima mogao samo tri odnosna pomoćna elementa konstatirati; auksilijarna sedla imadu uz to trag parnog dijeljenja. Kod više ovamo svrštenih komada pripada već polovica zadnjega zavoja nastanjenoj klijetki.

Dimenzija največega predloženog primjerka:

Promjer		150 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	74 *mm*
Debljina		47 *mm*
Širina pupka		18 *mm.*

Genus: *Sturia* E. pl. Mojsisovics.

1882. *Sturia* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 240.
1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke I. Band. Supplement. L. c. pag. 306.

Sturia Sansovinii E. pl. Mojsisovics.

1869. *Amaltheus Sansovinii* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, pag. 580, Taf. XVIII, Fig. 1 und 2.
1882. *Sturia* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 241, Taf. XLIX, Fig. 5, 6, 7; Taf. L, Fig. 1.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 46.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 283, Taf. X, Fig. 7 *a* — *b*.
1895. — — C. Diener. Himalayan Fossils. Volume II, Part 2. The Cephalopoda of the Muschelkalk. Palaeontologia Indica, ser. XV, pag. 61, Pl. XV. Memoirs of the Geological Survey of. India.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 236.
1899. — — Tommasi. La fauna de ccalcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontographia Italica, Vol. V, pag. 29.
1900. — — C. Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 22 [20].

1900. *Sturia Sansovinii* A. Tornquist. Neue Beiträge zur Geologie und Paläontologie der Umgebung von Recoaro und Schio (im Vicentin). Zeitschrift der Deutschen geologischen Gesellschaft, 52. Band, pag. 132.
1901. — — F. Katzer. Zur Verbreitung der Trias in Bosnien. L. c. pag. 13.
1902. — ind. cf. *Sansovinii* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke I. Band. Supplement. L. c. pag. 307.
1902. — *Sansovinii* Airaghi. Nuovi cefalopodi del calcare di Esino. Palaeontographia Italica, Vol. VIII, pag. *39*, tav. V [III], fig. 7.
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 102, tav. V [II], fig. 5.
1907. — — C. Diener. The Fauna of the Himalayn Muschelkalk. L. c. pag. 108.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 12.

O silnom teritorijalnom rasprostranjenju, koje ima *Sturia Sansovinii,* potanko je raspravljao Diener u gore navedenoj radnji o cefalopodnoj fauni na Schiechlinghöhe, kao i Arthaber u svojoj monografiji o rajflinškim vapnencima. Potonjemu stručnjaku imamo zahvaliti opširno razlaganje razlika, koje se opažaju među indijskim varijetetima ove vrsti i evropskim nalazima.

Iz Volujak planine kod Gacka pridošla je ova vrst u tolikoj množini, da ju se može pribrajati najčešćim tipovima tamošnjega ljušturnog vapnenca. Zamjerne su takoder veličine, koje su tamošnji primjerci postigli. Na jednom ulomku nastanjene klijetke, koji još nipošto ne seže do pupkovoga ruba, posjeduje sačuvani još dio zavoja već visinu od 115 *mm,* na drugom nešto manjem primjerku, snabdjevenom s pupkom ima zavoj visinu od 125 *mm* i debljinu od 56 *mm.* Promjer potonjega komada iznaša 215 *mm.* To su mjerila, koja se vide i na komadima iz Han Buloga; u sjevernim Alpama približuje se ovima jedino komad, opisan po Arthaberu iz rajflinških vapnenaca. Osobito su zanimive promjene, kojima je podvrgnuta skulptura ove vrsti u raznim stanjima starosti. O razvoju mladenačkih stadija izjavio se opširnije Hauer, te već u prvotnom razmatranju faune Han Buloga spomenuo, da se kod staračkih primjeraka opaža postepeno proširenje spiralnih prutaka u umbilikalnoj okolici. Ova je pojava došla na jasan način i na zastupnicima ove vrsti od Gacka na vidjelo, pače i na dijelovima ljušture, koji pripadaju nastanjenoj klijetki tako, te ondje skulptura ne ponestaje, kao što je to Hauer zamišljao. Daljne opisivanje primjeraka iz Volujak planine kod Gacka bilo bi samo ponavljanje svrstanih raspravljanja drugih autora. Tek bih još napomenuo, da komadi, kojimi predleže, pripadaju varijeteti, koju Mojsisovics svedenom označuje.

Genus: *Proteites (= Proteusites* pl. Hauer).

1888. Skupina: *Ceratites decrescens* Fr. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 24, Taf. V, Fig. 3 *a, b, c.*
1888. *Proteusites* Fr. v. Hauer, ibidem. pag. 27.
1892. Skupina: *Ceratites crasseplitatus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 264–267.
1892. *Proteusites* Fr. v. Hauer. Ibidem pag. 267—270.
1896. — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 268.
1902. *Proteites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band. Supplement, L. c. pag. *325.*

1905. *Proteites* Carl Diener. Entwurf einer Systematik der Ceratitiden des Muschelkalkes. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, math.-naturw. Klasse, CXIV. Band, VIII. Heft, Abt. I, pag. 797—798.
1911. — M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 17.

Već je Hauer prigodom razmatranja vrsti *Proteites connectens* upozoravao na srodnost, koju pokazuje napose taj amonit s nizom oblika, kojega je on prethodno nazvao skupinom: *Ceratites crasseplicatus*. Morfološke sličnosti, koje postoje ne samo među rečenom vrsti, nego uopće među kasnije odlučenom skupinom: *Ceratites crassplicatus* i vrsti *Proteites* doista su tako napadne, da se po tome pravom smije izvađati bližnja rodbinska veza među obim ovim sistematskim odjelima. Ovo je opažanje valjda ponajprije E. Philippia navelo, da je u svojoj važnoj monografiji »Die Ceratiten des oberen deutschen Muschelkalkes« (Paläont. Abhandl. von Dames und Koken, VIII, Heft 4) skupinu: *Ceratites decrescens* s vrsti *Proteites* konačno sjedinio. Od kasnijih je stručnjaka poglavito Diener u djelu: »Himalayan Fossils, The Cephalopoda of the Muschelkalk« (Palaeontologia Indica, Memoirs of the Geological Survey of India, Ser. XV, vol. II, Part. II, 1895, pag. 32) dokazao, da *Ceratites minuens* (false *evolvens)* i *Ceratites labiatus,* koji se pribrajaju skupini: *Ceratites crasseplicatus,* te *Ceratites striatus* svojom involucijom, skulpturom i ustrojstvom lobne crte doduše veoma približuju pododjelu *Japonites,* ali se od ovoga posjedom ljušturnih obluka jasno razlikuju. Po potonjem obilježju bi ih se ponajprije moglo podrediti u blizinu roda *Proteites.*

Nadovezujući na spomenute radnje i u skladu sa svrstavanjem, izvedenim po Salopeku[1]), upotrebljavam u ovoj raspravi naziv *„Proteites"* u proširenom smislu, po kojemu su skupina: *Ceratites crasseplicatus,* zatim oni po Haueru već prvobitno rodu *Proteusites* pridijeljeni tipovi i napokon iznajprije izolirano ostavljene vrsti: *Ceratites decrescens* i *Ceratites striatus* sjedinjeni u jedinstven rod. Bilo bi kod toga primjetiti, da čini se već iz mladenačkih stadija sviju ovih skupina slijedi njihov sistematski spoj. Valja samo glede toga isporediti prilike, razložene po Haueru za mladenačke primjerke vrsti *Ceratites (= Proteites) labiatus.* Skupina *Ceratites decrescens,* kao i vrsti, nazvane već iznajprije imenom *Proteusites* razvijaju se iz globoznih mladenačkih individua; u obim je odjelima ljuštura, u koliko se dalo konstatirati snabdjevena oblucima. U suturnoj crti ima doduše nekih razlika, ali se ove ne tiču broja lobnih elemenata, već samo pojedinosti suturne risarije. Dočim naime kod pojedinih forma jedino još prevladava ceratitni način razvoja pretinaca, mogao je već Hauer kod više vrsti ustanoviti brahifilnu nazubljenost sedala. Tako pokazuje jedan predležeći primjerak, kojega sam poredio s *Proteites (= Ceratites) minuens* u lobnoj crti ustrojstvo, po kojemu bi se zbog posve prikraćenih auksilijarnih elemenata i bogato nazubljenih sedala posve podudarao s rodom *Japonites* E. pl. Mojsisovics. Kod drugih se komada imao opet tijek lobne crte označiti normalnim; gdje naime veličina suturnih elemenata jednolično pada. Međutim motre se raznolikosti u suturnoj crti kod vrsti, već prvobitno po Haueru podređenih pod rod *Proteusites.* Navađa se primjerice kod tumačenja vrsti *Proteites Kellneri* i zatim prigodom opisivanja *Proteites connectens* izričito, da nazubljenost na kracima sedala sve blizu vrha seže, te je za gdjekoje slučajeve moguća pomisao, da li se nisu prvobitne, finije pojedinosti zbog manje povoljnog prepariranja izgubile. Tako sam na jednom primjerku, koji se doduše zbog debelih, snažnih nabora, jasno od *Proteites connectens* razlikuje, ali se svako najvećma na ovu vrstu nadovezuje, mogao ustanoviti jasnu nazubljenost glavica sedala, dočim se bez sumnje kod ostalih vrsti i kraj najboljeg očuvanja ne može takovu pojavu motriti. Prema tomu opaža se doduše u tijeku lobne crte unutar proširenog roda *Proteites* doduše neznatnih razlika, ali svima amo pridijeljenim vrstama zajedničkim su robustni mladenički stadij, kao i vazda nazočni obluci, napokon imadu svi ovi oblici jednoličnu zaobljenu vanjsku plosninu. Da se obluci doista upotrebljavaju u sistematske dokazuje nam po tomu izvedena razdioba roda *Arcestes.* I ako bi se zbog zasebnog ustrojstva lobne crte moglo primjerice kod prije spomenutog *Proteites (= Ceratites) minuens* pomišljati na srodstvo s rodom *Japonites,* ipak nam je i ovdje zbog jasno istaknutih obluka ljušture lako lučiti od potonjeg roda. U rodu *Proteites* možemo jedino govoriti o divergenciji u rastenju kućice, radi koje vrsti skupine *Proteites (= Ceratites) decrescens* postižu plosnati, pločasti oblik, dok kod onih već prvobitno nazivom *Proteites* (ili *Proteusites)* označenih vrsti i nadalje ustraje globozno obličje. U staračkom stanju pokazuju svi zastupnici proširenog roda *Proteites* manje više znatnije evolviranje ljušture.

---

[1]) Salopek. Über die Cephalopodenfauna der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 13.

Malo riječi neka bude još namijenjeno obilježjima skulpture. Najskrajniji nam ovdje slučaj prikazuje s jedne strane *Proteites robustus* s debelim pobočnim rebrima i s tupim umbilikalnim čvorovima, dok se tomu naprotiv vrsti *Proteites (= Ceratites) striatus,* osobito pak *Proteites (= Ceratites) decrescens* mogu smatrati formama, kod kojih je pobočna skulptura već posve nejasna. Da se među svim mogućim prelazima primjerice kod *Proteites connectens* motre odnošaji, koji ovu vrstu približuju oblicima, iznajprije k rodu *Proteites* pribrojenim, a u drugu ruku opet potsjećaju na skupinu *Proteites (= Ceratites) decrescens,* spomenuo je već Hauer u dotičnoj radnji.

Neću opširnije spominjati, da li se ne bi i iz teritorijalnoga raširenja ovih obiju vrsti moglo zaključiti na njihovu generičku vezu, tek je interesantno naglasiti, da se skupina *Proteites Kellneri,* kao i skupina *Proteites (= Ceratites) decrescens* izvan bosanskog trijadičkog područja, dosad s više vrsta tek još u nalazištu kraj Stanišića u južnoj Dalmacija otkrite, a ovo nam prikazuje, kako je već Salopek spomenuo isti kameni facies s bosanskim ljušturnim vapnencem, pa stoga imadu κατ' ἐξοχὴν vrijediti tipom lokalne faune. Kao pojedini primjerak ovog roda može se prethodno još smatrati jedan primjerak vrsti *Proteites labiatus,* nađen po Frechu[1]) u Argolisu.

Napokon bilo bi još primjetiti, da je W. Waagen u svojem djelu »Fossils from the Ceratite Formation« (Parte I. Pisces-Ammonoidea. Palaeontologia Indica. Ser. XIII. Salt Range Fossils. Vol. II. Calcutta 1895) neke vrsti skupine *Proteites (= Ceratites) decrescens* svojenim spiralnim prutanjem na ljušturi karakteriziranom rodu *Flemingites* pridružio. I Hauer je ne stvorivši stalnu odluku ovo mnijenje u svojoj radnji o cefalopodima iz Haliluka naveo. Međutim je neispravnost ovoga svrstanja Diener u svojoj monografiji »Himalayan Fossils. The Cephalopoda of the Lower Trias« (Palaeontologia Indica. Memoirs of the Geological Survey of India, Ser. XV, Vol. II, Part I, Calcutta 1897, pag. 90) opširno razložio.

---

[1]) Frech: Die Hallstätter Kalke bei Epidauros (Argolis) und ihre Cephalopoden. Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie. Stuttgart 1907. Festband, pag. 8.

Proteites crasseplicatus Fr. pl. Hauer.

1892. *Ceratites crasseplicatus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 264, Taf. IV, Fig. 2*a–c*.
1911. — — J. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 27.

Na znatnom broju po meni proučenih komada jasno se vide značajnosti ove vrsti. Među njima se nalazi primjerak, koji je uzduž svoga promjera ulomljen, mogle su se dakle na njemu veoma dobro opažati postepene promjene rastenja. Zavoji, nastajući iznajprije iz trbušastoga, gotovo krugljastog mladenačkog individua, bivaju vazda pomalo prama vanjštini plosnatiji time, što rastu doduše znatno u vis, dočim njihova širina biva samo nerazmjerno u neznatnom opsegu veća. Tako je primjerice visina četiriju zavoja, koji uzastopce jedan za drugim iznutra prama vani slijede približno ova: $3^{1}/_{2}$ *mm*, 5 *mm*, 10 *mm*, $16^{1}/_{2}$ *mm*. Široki nabori, koji bivaju na vanjskim zavojima veoma plosnati, čine na jezgri koritaste od labija uzrokovane udubine, kao što je to Hauer već istaknuo. Glede lobne crte, koja se na primjercima iz Volujak planine kod Gacka dobro podudara s razlaganjima Hauerovim, bilo bi još pripomenuti, da nazubljenost seže sve do glavica sedala, i ako je ondje vanredno slabo razvijena, te se samo pod lupom dade ustanoviti. Tijek lobne crte je normalan.

Dimenzije:

Promjer		91 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	31 *mm*
Debljina	zadnjega zavoja . .	25 *mm*
Širina pupka		$29^{1}/_{2}$ *mm*

Proteites altus Fr. pl. Hauer.

1892. *Ceratites altus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalodopen aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 265, Taf. V, Fig. 2*a–c*.
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 267.

Od prije razložene vrsti razlikuju se primjerci, koji amo pripadaju svojim mnogo užim zavojima, te sedlima, na daleko većma brahifilno rasporenim; suturna se crta svršava na pupkovom rubu sa širokim i niskim, ali ipak jasno razvijenim pomoćnim sedlom. Time je dana glavna razlika od vrsti *Proteites minuens,* u slijedećem navedene, kod koje su auksilijarni elementi već posve zahirili.

U skladu s tim shvaćanjem pridijelio sam vrsti *Proteites altus* tri primjerka; najveći od ovih posjeduje promjer od 68 *mm*. Postepeno spirali slično uvijanje zavoja uzrokuje, da se na koncu zadnjega zavoja najposlije pokazuje jasna dekrescencija. Pobočna skulptura u obliku plosnatih nabora i među njima nazočnih brazda već je dobro razvijena na jednom malom komadu s $39^{1}/_{2}$ *mm* promjera. Kod spomenutoga, najvećeg primjerka, ima zadnji zavoj visinu od 27 *mm*, debljina, koja tomu odgovara, mjeri 19 *mm*, pupkovu sam širinu odredio s 20 *mm*.

Proteites cf. ***minuens*** Fr. pl. Hauer.

(Vidi *tablu II., sliku 4.)*

1892. *Ceratites evolvens* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 265, Taf. V, Fig. 3 *a—c*.
1896. — *minuens* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 251, napomena 1; i pag. 266.
1911. — — var. M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 14.

Ovu je vrst, kako je poznato, Hauer ponajprije nazvao kao *Ceratites evolvens*, međutim bila je ovim imenom već od istoga autora označena jedna druga forma iz skupine *Ceratites nodosi*. Nakon, što se pomutnja opazila, izabrao je za pogriješno nazvane primjerke naziv *Ceratites minuens*.

Već kod općenitoga opisivanja roda *Proteites* opširnije se razlaganje namjenilo japonitima sličnom razvoju, koji se javlja u lobnoj crti vrsti *Proteites minuens*. Ako se ova okolnost smatra najznačajnijom razlikom od vrsti *Proteites altus*, kašto se to može izvesti iz Hauerovog tumačenja i iz slike originalnog primjerka, tad bi iz materijala, koji mi predleži jedan samo u obliku ulomka sačuvan primjerak s priličnom vjerojatnošću ovoj vrsti pridijelio. Suturna je crta na ovom primjerku izvrsno očuvana. Rasporenje loba je veoma obilno i seže visoko, te zatim prelazi u mnogostruko nazubljenje sedala, koje je možda kod ove vrsti postiglo vrhunac među svim zastupnicima roda *Proteites*. Među komadom od Gacka i originalnim primjerkom u toliko je vidljiva razlika, što vanjski lobus nimalo ne postizava dubljinu prvoga lateralnog loba, već se u znatnoj visini nad njime svršava. Da ova vrst doista pripada rodu, kojemu je ovdje pridijeljena, dokazuje nam nastupanje labija, koji se sa sigurnošću nalaze već na predposljednjem zavoju, jer ih je dvoje naći na jednoj četvrti rečenoga zavoja, nepokrivenoj ljušturom. Dekrescencija je kućice doduše posve jasna, ali čini se, da ne nadmašuje prilike kod vrsti *Proteites altus*, pri čemu se ima uzeti u obzir, da se radi tek o ulomku. Na bokovima opažaju se plosnati nabori, koji su odijeljeni širokim, plitkim brazdama. Zbog samo fragmentarnog uščuvanja primjerka mogle su se jedino dimenzije zadnjega zavoja izmjeriti; ondje je razmjer visine prama širini jednak $30 : 26^{1}/_{2}$.

Proteites labiatus Fr. pl. Hauer.

1892. *Ceratites labiatus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 266, Taf. V, Fig. 1 *a—c*.
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 267.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca etc. L. c. pag. 26.

Razmjer razvoja ove vrsti već je Hauer opširnije opisao, a ja bi tomu još primjetio, da mi je kod više malih globoznih primjeraka iz Volujak planine kod Gacka bilo nemoguće odrediti, da li predočuju mladenačke komade vrsti *Proteites labiatus* ili ikoje druge iz skupine: *Proteites Kellneri*. Obluke je osobito dobro kod one vrsti moći pronaći, pa sam na jednomu malom individuu mogao dokazati 2—3 u opsegu polovice zavoja. Pobočna se skulptura sastoji iz posve nejasnih nabora. Glede lobne crte bilo bi napomenuti, da je nazubljenost glavice sedala pogledom na prije razložene vrsti na daleko slabiji način razvijeno. Prvo pobočno sedlo nadvisuje samo malo ostale suturne elemente, koji su u svem dosta uski. Osim triju glavnih sedala razvijeno je do pupkovog ruba još jedno široko obilno rasporeno pomoćno sedlo. Prvi lateralni lobus značajan je svojom dubinom, kojom natkriljuje sve ostale lobe.

Dimenzije:

Promjer		$68^{1}/_{2}$ *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	25 *mm*
Debljina	. .	$27^{1}/_{2}$ *mm*
Širina pupka		23 *mm*

Proteites Kellneri Fr. pl. Hauer?

1888. *Proteusites Kellneri* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 27, Taf. VII, Fig. 1—4.

1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 267.

1911. *Proteites* — M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 15.

1912. *Proteusites* — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 25.

Jedan samo oskudno očuvani komad pokazuje zaobljene, veoma debele zavoje i krugljasti oblik, značajan za gornju vrstu. Od skulpturnih obilježja i lobne crte nije se zbog rastrošenja ništa moglo opažati.

Proteites multiplicatus Fr. pl. Hauer.

1892. *Proteusites multiplicatus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 267, Taf. VI, Fig. 5 *a, b*.

Karakterističnim obilježjem ove vrsti smatrati je brojne nabore, koji počimlju iz tupih umbilikalnih čvorova, koji bez prekidanja prelaze bokove i vanjski dio. Ova pojava jasno očituje na jednom primjerku iz Gacka, uz to se na njemu opaža, da skulptura ljušture tek u drugoj polovici zadnjega zavoja dolazi do potpunog razvoja: obilježje, spomenuto već od Hauera. Kućica svakako na kraju zavoja evolvira. Od prilike $^{2}/_{3}$ zadnjega zavoja pripada nastanjenoj klijetki. Vrsno sačuvana lobna crta sastoji se iz širokih, u gornjem dijelu za stalno posve ne nazubljenih sedala, i ako brojni zupci loba dosta visoko do krakova sedala sežu. Prvi pobočni lobus samo je neznatno dublji nego li vanjski lobus. Počevši od vanjskoga sedla, koje se diže do najznatnije visine, vidi se postepeno umanjenje sedala sve do prvoga pomoćnog sedla, koje se stere na pupkovom rubu.

Dimenzije:

Promjer		48 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	19 *mm*
Debljina	. .	24 *mm*
Širina pupka		10 *mm.*

Proteites robustus Fr. pl. Hauer.

1892. *Proteusites robustus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 268. Taf. VI, Fig. 1 *a—c*.

1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca etc. L. c. pag. 25.

U skladu s opisom, podanim za tu vrst, ističe se jedan primjerak iz ljušturnoga vapnenca od Gacka svojim širokim, debelim zavojima, te zdepastim naborima, medu kojima se njima odgovarajući vide uže brazde. Valjda zbog rastrošenja nijesu umbilikalni čvorovi, prikazani na originalnom primjerku, na komadu, koji mi predleži, tako moćni. Pupak je lijevkast. Suturni su elementi samo oskudno sačuvani te čini se, da je ovdje došlo do neznatne nazubljenosti sedala, pače i pomoćnog sedla. Rasporenje loba veoma je nepravilno.

Približne dimenzije komada mjere:

Promjer		61 *mm*
Visina	zadnjega zavoja izmjerena na vršku čvorovu	23 *mm*
Debljina		31 *mm*
Širina pupka		19 *mm*.

Proteites angustus Fr. pl. Hauer.

1892. *Proteusites angustus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 269, Taf. VI, Fig. 3 *a*—*c*.

1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca L. c. pag. 26.

Od prijašnjega *Proteites robustus* razlikuje se rečena vrst prije svega svojim uskim, visokim zavojima, mnogo užim pupkom i pojedinostima skulpture. Ova se obilježja nalaze samo na dva, u ostalom veoma rastrošena komada, porijetlom iz Volujak planine kod Gacka. Samo s oprezom pridružujem amo i jedan mladenački individuum s $38\frac{1}{2}$ *mm* promjera, na kojemu se motre relativno visoki zavoji, međutim može se iz brojnih, doduše samo neznatno razvijenih bora ljušture izvesti također srodnost s *Proteites multiplicatus*.

Najveći po meni amo pridijeljeni komad ima promjer od 59 *mm*, zadnji zavoj ima visinu od 28 *mm* i debljinu od 31 *mm*. Širina pupka mjeri 12 *mm*. Lobna se crta sastoji, kaošto to i Hauer spominje, iz vitkih elemenata. Nazubljenost sedala, uključivši i auksilijarno sedlo ustanovilo se s priličnom sigurnošću. Vanjski lobus dosiže gotovo istu dubinu kao i prvi pobočni lobus.

Proteites multiradiatus sp. nov.

(Vidi *tablu II., sliku 5. a, b, c.)*

Jedan komad porijetlom od Gacka u toliko se razvojem svoje skulpture razlikuje od sviju dosele poznatih vrsti, da sam ga prinužden smatrati zastupnikom jednoga još nepoznatog tipa. Odasvud jednolično zaobljeni zavoji odgovarali bi u općem ustrojstvu od prilike vrsti *Proteites connectens,* ali različno od ove nalaze se na bokovima debeli, trbušasti nabori, koji se prama vani sve više umnožavaju, ali u jednakoj proporciji prirasta. U opsegu zadnjega zavoja moglo se 12—13 takovih nabora motriti. Naizmjence s njima nastupaju široke, koritaste brazde, zbog čega je obris vanjske strane valovitog oblika. Ukupna skulptura bokova prelazi samo neznatno slabiju sifonalnu plošninu, te ima izrazito radijalni smjer. Time se razlikuje spomenuti primjer dosta znatno od vrsti *Proteites pusillus* pl. Hauer s istim profilom kućice, od koje ga međutim već odjeljuju mnogo snažniji razvoj nabora, te tek postepeno umnožavanje spomenutih skulpturnih pojedinosti na kraju zadnjega zavoja. Nabori započinju na čvorastom nabubrenju na rubu pupka, koje se već na predposljednjem zavoju pomalja. Pupak je veoma uzak, ali na zadnjem se zavoju javlja znatna evolvencija. Nazubljenost sedala nastupa ovdje na najočitiji način, ona je mnogo jasnije razvijena nego li kod ikoje vrsti roda *Proteites* u nekadašnjemu smislu Hauerovom, te posve približuje ovu vrstu prvobitnom nizu oblika: *Ceratites decrescens*. Zupci su loba dosta plitki. Vanjski lobus, te prvi postrani lobus gotovo su jednako duboki. Do ruba pupka sežu jednolično umanjena oba pobočna sedla i jedno pomoćno sedlo.

Dimenzije:

Promjer		58 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	21 *mm*
Debljina	. .	$25\frac{1}{2}$ *mm*
Širina pupka		14 *mm*.

Opisani komad veoma se približuje oblikom svojih nabora, koji u jednakom razvoju prelaze vanjski dio vrsti *Proteites dalmatinus,* opisanoj po Salopeku (L. c. pag. 16) iz Stanišića u južnoj Dalmaciji, ali se od ove znatno razlikuje radijalnim dakle ne unatraške smjerajućim tijekom pobočne skulpture.

Proteites connectens Fr. pl. Hauer.

1896. ***Proteusites connectens*** Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien V. L. c. pag. 268, Taf. XII, Fig. 9–11.

Ovu vrstu, koju je Hauer samo u jednom primjerku iz Haliluka poznavao, znatnim je brojem zastupana u materijalu iz Volujak planine kod Gacka. Dolično sačuvani komadi pokazuju na posve očit način karakteristične zavoje, koji se razvijaju iz globoznoga mladenačkog oblika, a zatim rastu sve većma u vis. Zbog toga biva prvobitno strmi pupkov rub na zadnjemu zavoju sve većma plosnat. Pobočna skulptura, razložena već Hauerovim opisom, sastavljena je iz plosnatih nabora, koji se ističu svojim smjerom unatraške; oni su najsnažniji na unutarnjoj polovici postranih ploha i teku nešto nejasno preko vanjske strane. Kraj toga bilo bi spomenuti, da široke brazde, koje se nalaze među borama uzrokuju na jezgri utiske obluka. Na najbolje sačuvanom primjerku opaža se na koncu zadnjega zavoja jasno umnožavanje ljušturne skulpture tim, što je ova ovdje mnogo gušće razvijena, nego li prije. Nastanjena klijetka mora, da je dosegla znatnu veličinu, jer na jednom primjerku, koji još nipošto ne seže do usnoga ruba, već na tri četvrti zadnjega zavoja nema pretinaca. Glede lobne crte imao bih opisu originalnog komada primijetiti, da mi i na jednom, dobro prepariranom primjerku nije uspjelo ikakovu nazubljenost gornjega dijela sedala dokazati, premda se i ovdje rasporenje loba visoko na kracima sedala uzdiže. Srodstvo ove vrsti sa skupinom *Proteites decrescens* već je Hauer opširno razložio. Na jednom su se ljušturnom primjerku izmjerile ove dimenzije: promjer iznaša 48 *mm,* visini zadnjega zavoja od 16 *mm* odgovara širina od *22 mm,* pupkova je širina ustanovljena s $15\frac{1}{2}$ *mm.*

(Nastaviće se.)

Ситнији прилози.

Од

Дра **Владимира Ћоровића.**

I. Један поменик из XVII. вијека.

Г. Љубомир Пећо, раније парох у Доњем Вакуфу, дао ми је на преглед и послугу један старији штампани служебник, у ком се налази велик број биљежака о умрлим члановима великих и угледних црногорских и херцеговачких породица. Биљешке те, растурене по разним странама служебника, који је за неког члана духовника из те породице служио као нека врста читуље, потјечу из разног доба, а обухватају опсежно вријеме од 1601.—1685. године.

Прије него почнемо трагати за свима лицима, која се овдје спомињу, ми ћемо овдје најприје саопштити све биљешке по хронолошком реду:

I. (1601.). Првом руком: **Ва лето зр҃ѳ мц҃а сего пѡгибє Вꙋкић Ѡбрад пред҆ градѡмъ Дꙋбровъникѡмъ. Вечна ємꙋ паметъ ѡ гѡ.**

Другом руком: **Месеца сего прѣстави се рабь божи Їѡвань синь кнеза Стевана. Вечна емꙋ паметь.**

II. (1608.). Трећом руком: **Ва лето з и рѕ҃і ва си дань престави сє рабь божи Пєтарь синь кнєза Марька. Вєчна ємꙋ памєть. Ва си дань престави сє Стєфань синь кнєза Марька. Вєчна ємꙋ паметь. †**

Четвртом руком: **Ва си дань прєстави сє раба . . . Мара кћи кнєза Томаша. Вєчна єи пам.**

Другом руком: **Ва си данъ прѣстави сє рабъ кожи . .** (истрто) **Вꙋкъ. Вє҃чна ємꙋ паметь.**

Трећом руком: † **Ва си дань прєстави сє Вꙋкь синь кнєза Мар** (исјечено) **Вечна ємꙋ паметь. Ва си дань престави сє кнєзь Марько. Вєчна ємꙋ паметь.**

Другом руком: **Ва си дань прѣстави сє рабъ кожи Лꙋка синь спахиє Вꙋка ѿ Хочє.**

Петом руком: **Прѣстави сє рабъ божи Паво Кнежевиⷱ. Вечєна немꙋ радость.**

Другом руком: **Ва си дань прѣстави сє рабь божи [illegible]во синь спахи Вꙋка ѿ Хочє.**

III. (1625.). Шестом руком: **Лето з҃ и р҃л҃г҃ лето, м҃ца сєго ва си дань престави сє спахиꙗ Божо. Вєчна ємꙋ паметь. Ва си даⷩ престави сє Ката кћи кнєза Томаша. Вєчна є паметь. М҃ца сего а҃і дань престави сє мꙋнахиꙗ Мар҆ѳа. Вєчна єи паметь.**

Седмом руком: **Вь си д҃нь преⷭ҇тави҃ раба б҃жїа Мар . .** (истрто) **Вєчна є паметь.**

Трећом руком: **Ва си дань престави сє мꙋнахь Атанаⷭⷭіє синь кнєза Марька. Вєчна ємꙋ паметь. Ва си з҃і дань прѣстави сє протопоп҃а ꙗков. Вечна ємꙋ паметь.**

IV. (1626.) Шестом руком: **Ва лєто з҃р҃л҃д҃ м҃ца априлиꙗ є҃і дань престави сє рабъ божи кнєзь Томашь. Вєчна ємꙋ паметь.**

Седмом руком: **Въ си д҃нъ прѣстави҃ монахь Симєѡⷩъ. Вєчна ємꙋ паметь. — Ва си дань престави сє мꙋнахиꙗ Ѥвросима. Вечнⷶ єи памать (!). — М҃єца Маи л҃ д҃нь преⷭ҇тави҃ монахиа Мар҆та. Вєчна ѿ паметъ.**

Осмом руком: **Ва си данъ престави сє синъ кнєза Драгола Стєпань. Вєчна мꙋ паметь.**

Седмом руком: **Въ си днъ преⷭ҇тави сє монахїа Ѥлисавта. Вечна є памє(ть).**

V. (1638.). Шестом руком: **Ва лє(то) з҃ тисꙋщиноє и р҃м҃ѕ҃ м҃ца сего ва и҃ дань престави сє . . .** (истрто) **божи Ѿвань Томашєвиⷱ(ћ). Вечна . . .** (откинуто).

VI. (1640.). Шестом руком: **Ва лєтѡ ҂з҃р҃м҃и҃ месеца ферфариа г҃і дань престави сє мѡнахь Ћєнадиє, синь Вꙋкадєминовь. Веч҃на мꙋ паметь. — Месеца сєго ва си дань престави сє мꙋнахиꙗ Анастасиꙗ. Веч҃на єи паметь.**

VII. (1650.). **Ва лето з҃р҃н҃и҃, въ си днъ преⷭ҇тави҃ раба б҃жїи Ѥлєна** (послије прецртано) **кнєза Ѳомаша. Вечна ѿ паметъ.**

Ва си дань прѣстави сє рабь божи Стєвань синь Миха . . (истрто).

Ва си дань прєстави сє Вꙋкь Дамиановићь. Вєчна ємꙋ паметь. — Ва си данъ престави сє мꙋнахъ Никанꙋръ, синъ кнезⷶ Маръка. Вечна ємꙋ паметъ.

VIII. (1685.). **Ва лєтѡ ҂зрчг ва к҃ѕ данъ престави сє спахиа Миркѡ. Вєчъна ємꙋ памєт.**

Од имена, која се спомињу у овим поменима, имају два-три, која се срећају и у осталим споменицима савременог доба. Кнез Марко, који је имао толико дјеце и наджививио синове Петра, Стевана и Вука, спомиње се као народни главар на морачком збору 13. децембра 1608. год. Његово име Conte Marco da Monte Negro спомиње се и међу завјереницима потписницима биоградским 11. новембра 1620. Он сигурно није умро 1608., јер се онај датум односи на смрт његова сина Петра, док се о њему не вели ништа поближе. Међу биоградским потписницима спомињу се два кнеза Томаша: Conte Tomaso da Verceuo и Conte Thomaso ot Podgorizze. На морачком збору био је само неки спахија Томаш[1]. На морачком збору био је Вук војвода од Хоче (Фоче)[2], у нас се наводи само као спахија. На биоградском збору спомиње се Conte Dragoie Odrezera (od Jezera?); то је можда наш кнез Драгол.

Биљешке ове писане су, судећи по многим именима монаха и нарочито монахиња, од духовних лица, која су својој браћи и сестрама хтјела да очувају помен. По свој прилици биљежено је ово све у неком манастиру, и то у једном од оних многобројних манастира из области, чија се лица овдје спомињу.

Списку српских калуђерица у XVII. вијеку, који је дао М. В. Веселиновић[3], даје овај поменик нових принова.

II. О подвостручавању сугласника и самогласника у старим српским записима и натписима.

Подвостручавање сугласника и самогласника у писању Срби су, у главном, примили од Грка као и многе од других замашнијих и незнатнијих ствари. Од њих су се научили писати њиховим дотјераним алфабетом, од њих су примили прве елементе писмености и књижевности, по њиховом су примјеру и узору писали књиге, писма, повеље, записе и натписе. Све што је у култури писмености, потекло је отуда посредно или непосредно.

Као један од елемената утјецаја долази и подвостручавање гласова у нашој графици, један обичај, који се у нас био одомаћио и који се врло дуго држао, и ако у највише случајева није имао фонетичке потребе, а често ни графичке. Касније од XVII. стољећа утјецају грчком придружио се још и посредни утјецај руски, који је нарочито у XVIII. стољећу и првим деценијама XIX. био веома велик. Као нашу задаћу у овој расправи ми смо узели да нађемо, шта је све у овој графици настало од та два утјецаја; шта се и како се даље из разних разлога морало у нас писати двоструким сугласницима и самогласницима и најзад, шта је све изишло из лоша примјера, који се увео код нас и шта из саме писарске невјештине. Сви наводи и сав материјал је из збирке записа и натписа г. Љубомира Стојановића. Несигурни и некритични записи и натписи нијесу узимани у обзир.

---

[1] Јов. Н. Томић: Пећки патријарх Јован и покрет Хришћана на Балканском Полуострву 1592.—1614., стр. 115.; Гласник земаљског музеја XXI (1909.), стр. 349.—350.

[2] Хωча (1472.), Хотча (1483.). Ср. Dr. Č. Truhelka: Tursko-slovjenski spomenici. Sarajevo 1911., стр. 36., 73.; Ђ. Даничић: Рјечник из књижевних старина српских. Београд 1865., III., стр. 420.—421.; C. Jireček: Die Handelsstraßen und Bergwerke von Serbien und Bosnien. Prag 1879., стр. 76.

[3] Глас. С. К. Академије LXXX (1909.), стр. 209.—210.

I.

1. Као опште познате и лако уочљиве угледе из грчкога начина писања имамо у једној од најчешћих ријечи у старој књижевности, у ријечи: **аггєль,** ὁ ἄγγελος, која се тако понекад пише и у XIX. стољ. (1827. Зап. 4054; 1836. Зап. 4105), па: **архаггєль,** са придјевом. Даље ријеч: **єѵаггєлиѥ,** τὸ εὐαγγέλιον (први пут тако око год. 1388. Зап. 162, задњи пут 1826. Зап. 4049), онда: **тєтроєѵаггєлїє** (око 1347. Зап. 89, 90 први пут; задњи пут 1816. Зап. 3959). Из тога корјена и име: **Аггєлина** (1461.—1490. Зап. 363, око 1696. Зап. 2033, недатиран запис 5945), **Аггєлїа** (1613. Зап. 1005; 1649. Зап. 1440; 1656. Зап. 1532; нед. зап. 6065), **Аггєлка** (1672. Зап. 5698). Или у именима: Ἰωάννης **Іоаннь,** одатле **Ї҆ѡанновичь** (први пут 1725. Зап. 2440), **Іѡаннїкїа** (1594. Зап. 864, 1806. Зап. 3834., 1809. Зап. 3872, 1810. Зап. 3881); Ἄννα **Анна,** Φίλιππος **Фїлиппь** и **Фїлїпповичь** (1740. Зап. 2798), ἄββα **аѵѵї** (1752. Зап. 3022); Λόγγινος **Логгинь;** Σάββα **Савва** (од 31 случаја тако писана 20 их је из XVIII. стољећа), од тог: **саввински** (1759. Зап. 3140, 1760. Зап. 3164) и **Савватїє** (1727. Зап. 2500, 1774. Зап. 3418, два недатирана Зап. 4516, 4517), Καλλίνικος **Каллиникь,** Κύριλλος **Кѵрилль** (први случај тек 1704. Зап. 2130; задњи 1802. Зап. 3793); Βαρλάαμ **Варлаамь** (први случај 1495. Зап. 383) Ἀβραάμ **Авраамь** (1493.—1494. Зап. 382, 1519. Зап. 438 и 444, 1536.—38. Зап. 494, 485) и **Авраамовића** (1786. Зап. 6041 и 1740. Зап. 2796); γραμματικός и πρωτοσύγγελος дали су у нас: **грамматикомь** (1479. Зап. 344), **протосиггєль** (1682. Зап. 1792, три остала примјера из XVIII. стољ. Зап. 2581, 3171, 3391); од γράμμα имамо Руси и ми: **граммотꙋ** (XVIII. в. Зап. 5339). Према грчком је даље: **Симмаха** (1416.—1418. Зап. 224), **Ї҆ꙋлїтты** (1783. Зап. 3528, 3529). Према грчком: Ἕλληνες и свима изводима из тога у нас је: **єллинскаго** (1371. Зап. 4944 и нед. зап. 5943) и **єлладьскы** (1416.—1418. Зап. 224, 1426. Зап. 239. 1451. Зап. 293). Према грчком Ἀββάκουμ имамо ми: **Аввакꙋмь** (први пут 1372.—1389. Зап. 170) и **Аввакꙋмовића** (1785. Зап. 3555), према Ἰλλύρια у нас: **Іллирикь** (сви примјери из XVIII. стољ., осам их на број) и **иллирскаго** (1738. Зап. 2732). Колико грчки толико би могао бити и посредно руски утјецај у писању ријечи **Россїа:** Ῥώσσια и **Россїѧ** (први примјер у нас 1657. Зап. 1545) и **россїнскыи** (1420. Зап. 4951 први пут) **роусскыѥ** (1585. Зап. 775) и **русски** (XIX. в. Зап. 5460); **Россима** (XIX. Зап. 5396, 5420, 5437). Мање је уочљив, али је одмах осјетан грчки утјецај у писању ријечи **Гаврїиль, Данїиль** према грчком Δανιήλ и Γαβριήλ, гдје је η изговарано као **и,** по том: **Данїиловичь** (1785. Зап. 3558). Тако је од Ἰήσους постало **Іисоус** (најчешће у XVII. и XVIII. стољећу). И према тому онда: **Іисана** (1724. Зап. 2433); **Їилирикꙋ** (1731. Зап. 2583) и можда **їизвода** (1642. Зап. 1353); **иїмоущїи** (1630. Зап. 1210). Тако је и **оувїи** према грчком (тако за примјер у Зап. 202, 1128, 1436, 2020, 2555 и т. д.), па **Аарон** (1764. Зап. 5845, 5846; 1794. Зап. 3668), **Каллист** (1577. Зап. 735). **Зогграф** (1785. Зап. 3556) не може бити по грчком: Ζωγράφος. Али према грчком је: **Матѳєи** (1593. Зап. 852, 1594. Зап. 861;

1739. Зап. 2799) или **Маѳтеи** (1641. 1644. Зап. 1349. 1350) према: Ματθεῦς: одатле: **Мат̑таѳїа** (1585. Зап. 775). Према грчком: συλλογιστικός је: **силогическихь** (1806. Зап. 3838), али не: **панаг̑гирикь** (1555. Зап. 584): πανηγυρικός. Према τὸ σάββατον имамо: **сѹббѡтѹ** (Зап. 5399, 5436, 5484, 5491 све из XIX. стољ.) и **Сѹбботић** (1785. Зап. 3555). Према οἱ Ἀσσύριοι у нас: **Ассѹрени** (1402.—1427. Зап. 4953). Према грчком је, даље, **Исаакь** (1519.—1520, Зап. 444, 1536.—1538. Зап. 494) и одатле: **Исааковићь** (1792. Зап. 3639), Ἰσαάκ. Према: Ἰαννουάριος у нас: **іаннѹарїа** (1740. Зап. 2798, 1780. Зап. 3502; из XIX. стољ. 5397, 5406, 5410, 5455, 5475, 6050). Према грчком је: **ї҆ннокентїи** (XVIII. Зап. 4674).

2. Није непосредан грчки утјецај у писању двоструког **н** у партиципима пасивног перфекта, али се да, узевши да су наши писари радили по једном узору, поставити приближно вјероватна тврдња, да је у истим облицима неких грчких партиципа писано двоструко μ повело наше писаре за имитовањем. Јер унутрашње потребе у нас за то није било. Исто, што и наши писари, радили су и руски и њихов се начин писања одржао до данас, без стварне потребе. Према: γεγραμμένος, λελειμμένος, ἠσχυμμένος, ἀληλιμμένος, βεβαμμένος, βεβλαμμένος, τεθαμμένος, τεθλιμμένος, κεκλεμμένος, κεκομμένος и т. д. могли су наши да напишу: **неизглаголанноую** (1277. Зап. 24), **прѣскврьнномоу** (ibid.), **новорожденнѣмь** (1319. Зап. 52), **ꙗвлен̑номѹ, недоконьчан̑наꙗ** (ibid.), **дарованнаго** (1329. Зап. 55), **ѡкаꙗнноую** (1366.—1371. Зап. 138), **рожденномь** (ibid.), **возлюбленнаго** (1341. Зап. 71), **богоизбраннаго** (1355. Зап. 103), **сьздан̑нои** (1382. Зап. 5000), **писан̑нымь, ѹставлѥн̑но** (1382. Зап. 5008), **нетлѣн̑наго** (1263. Зап. 20) и т. д. Оно, што се по некад нађе полуглас међу њима: **неизреченьныѥ** (Вук. Јеванђ.), **сьбраньна** (1319. Зап. 52), **неизреченьнимь** (ibid.) **вишерѣченьнаго** (1615. Зап. 1030), **оуѥз̑влѣньнаго** (1527., Зап. 458), **реченьныѥ** (око 1613. Зап. 1015), **оуготованьнаа** (око 1428. Зап. 250), **исписаньна** (1456. Зап. 315.) или апостроф: **нескврьн̑нѹю** (око 1388. Зап 162), **прѣдан̑ноую** (ibid.) **възлюблѥн̑нїи** (1492. Зап. 368), **прьвокѣн̑чан̑наго** (1453. Зап. 302) **избран̑наго** (1337. Зап. 65), **протежен̑наѧ, гоуден̑ное** (1402.—1427, Зап. 4953) и т. д., то не значи никако, да је ту била нека нарочита експирација гласа, неки глас **н** фонетички друкчији од обичнога или неки нарочити звук или пазвук између њих два, то је просто била једна писарска ствар, обичај неки, који се види и на овим примјерима: **Іоан̑нъ, страньнь** (Вуканово Јеванђелије), **ценьною** (1519. Зап. 742), **законьникь** (1602. Зап. 916) или: **панаг̑гирикь, Мат̑таѳїа, аг̑гель** и т. д. Једно с тога што нема за то писање фонетске потребе, друго, што словенски писари првог времена нијесу имали других узора осим грчких, од којих су узимали и све друге графичке појединости, и треће због истовјетности облика и значења једне групе грчких пасивних перфектних партиципа, ја сам у овом случају закључио на грчки утјецај, и ако он не изгледа непосредан: **н** према μ. У XVII. и XVIII. стољећу повећан је обичај писања двоструког **н** још нарочито и руским утјецајем. Природно је, да је при том бивало недосљедности; одатле примјери: **неисказаннь** (1673. Зап. 1683), **събраннаго** и **свезанн**

(1598. Зап. 894), **възлюб̑лиеннаа** и **неисправлиено** (1597. Зап. 883), **реченнаго** и **реченїе** (1598. Зап. 887), **погрѣшенно** и **прегрѣшено** (1734. Зап. 2623) и слично. Из таквих придјева имениц: **иждивеннїемъ** (1818. Зап. 3979.).

3. Руски утјецај имамо несумњиво у писању ријечи: **Вїенна, Вїеннѣ** (први пут 1728. Зап. 2528., даље Зап. 2721, 2750, 2937, 3168, 3285, 3599, 3370, све из XVIII. стољећа), јер и то само име вароши било је страно нашем народу (знамо га само по мађарском: Беч). Чисто руски утјецај је и писање личних имена на **їи, їй**. Једини случај прије XVII. ст., то је: **азь Григории** (1305. Зап. 38)1), потпуно осамљен. Остали су сви доцнији: **Аѳанасїи** (први пут 1617. Зап. 1044, 1050), **Мелетии** (1632. Зап. 1240 први пут), **Ананнїи** (први пут 1641. Зап. 1348). **Пайсїи** (први пут 1644. Зап. 1379), **Моусїи** (1704. Зап. 2131), **Геѡргїи** (1724. Зап. 2430), **Арсенїи** (1726. Зап. 2492), **Григорїи** (1729. Зап. 2536), **Ѳеѡдосїи** (1733. Зап. 2617). У нас су сва та имена гласила на **ије**. Даљи су примјери: **Софронїи** (1734. Зап. 2631), **Їоаникїи** (1735. Зап. 2648), **Василїи** (1735. Зап. 2670), **Алеѯїи** (1737. Зап. 2706), **Прокопїи** (1738. Зап. 2743), **Викентїи** (1737.—1748. Зап. 2401), **Синесїи** (1751. Зап. 3007), **Пахомїи** (1761. Зап. 3186), **Димитрїи** (1747. Зап. 2918), **Авксентїи** (1753. Зап. 3052), **Дїонусїи** (1762. Зап. 3190), **Петронїи** (1760. Зап. 3171), **Лаурентїи** (1782. Зап. 3521), **Парѳенїи** (1740. Зап. 2808), **Акакїи** (1809. Зап. 5982), **Макарїи** (без датума. Зап. 4274). Задњи такав потпис је **Димитрїй** (1826. Зап. 4047.). Имена мјесеци: **иꙋнїи** (1600. Зап. 901, први пут), **юнїи** (1737. Зап. 2702), чак: **юнїы** (1774. Зап 3416), **їꙋлїи** (1766. Зап. 3284). Према том, даље: **ефимерїи** (1754. Зап. 3067., 1760. Зап. 3168), **еухологїи** (1830. Зап. 2573), **стихѡлогїи** (1727. Зап. 2495), **ѡмофорїи** (1738. Зап. 2759), чак и **тетроевангелїи** (1724. Зап. 2434), што је и по руском, а и иначе нетачно. Према оним именима писало се име: **Каулицїи** (1789. Зап. 3616).

Тачно према руском имамо писање: **введенињ** (1729. Зап. 2531, 1741. Зап. 5792), **в̑веденїа** (1739. Зап. 2793, 1763. Зап. 3213); уз то: **сѧтовведенскїѧ** (1780. Зап. 3500), **сѧтов̑веденскои** (1757. Зап. 3115). Према руском је даље: **соѡрꙋжиша сѧ** (1759. Зап. 3138 први пут) **сооръжити** (1766. Зап. 3285), задњи пут **сооръжише се** (1824. Зап. 4036); уз то: **воорꙋжает** (XVIII. Зап. 5283). У једној истој години, у једном истом мјесту имамо: **соорꙋжї** и **сѡрꙋжи сѧ** (1788. Зап. 3593, 3594). Према руском је и: **благоѡхотнаго** (1759. Зап. 3137). Према руском је: **келлїѧ** (1779. Зап. 3491).

II.

4. По потреби, по оправданој традицији и по осјећању неког нарочитог звука писало се с двоструким словима у овим случајевима, које ћемо сада наводити. У ном. синг. сложене деклинације придјева: **добръ — добръ-и;**

---

1) Уз тај облик има и: **Григориѥ.** А не долази сам него с одређеним придјевом: **Григории вторыи!**

добрыи одн. **добрый**, као одређен: ἀγαθός и ὁ ἀγαθός. Примјера има безброј: **грѣшныи, блаженыи, великыи, небесныи, благочьстивыи, светыи** и т. д. Са **й** се писало осим једног изузетка: **грѣшный**, уз: **обцїи, хромыи** (1331. Зап. 59) тек у XVII. стољећу: први су примјери: **глаголемый, светый, мнишскїй** (1674. Зап. 1699). Сложени придјеви са замјеницом **и, єго** врло су стари: то су појаве из старо балтијске — словенске језичне периоде. Позната је ствар, да се узима да је при том и нагласак мијењан. У нас је и данас од старијег времена важна дужина номинативних наставака: до̏брӣ, до̏бра̄, до̏бро̄; ви̏шњӣ, ви̏шња̄, ви̏шње̄. Дужина та има свог разлога у стапању од двоје **ии (ыи — ии)**, које се код нас извршило прије нашег документованог хисториског језика. Писање са **ыи, їи, ии**, према томе, само је једна старија традиција, традиција која има свог нарочитог разлога и долази још можда и услијед тога, што су писари хтјели да на тај начин изразе дужину, која им је била упадљива. Писање са **їй, ий** је касније у нас руски утјецај. Двоструко **и** у нас се није више изговарало, ми имамо у записима најстаријих облика, који су писани просто са **ы** или **и**: **грешны, недостоины** (Миросл. Еванђ.), **чьстьны** (Вук. Еванђ.) **божи** (око 1220) **свети** (око 1250), **прѣчисти** (1255. Ср. још: Даничић, Историја облика, 1874, 151). Али има и у истим записима овако писаних одређених придјева: **блаженні** и **раш̑кы, вьзлюблены, неклѹчімы** (око 1284.), **светы· прѣѡсвещеныи** (1286. Зап. 28), **вьторы** и **вьторыи** (1305. Зап. 38), **чьстнии** и **сьи** (1318), **божьствьныи** и **непопарны, богоблаженнии** и **смѣрени** (1319) и т. д.

5. *а)* Због тога, што нису знали или нијесу пазили изразити глас **ј** у аја — **аꙗ** писали су многи писари у женском роду одређеног придјева два **а**, која се изговарају, наравно, као два слога: **благаа мати, некончаѥмаа радость** али **прѣсветаꙗ** (1263. Зап. 20, 21), **вечнаа память** (1345. Зап. 82), **книга глаголемаа** (1353. Зап. 102), **божьствнаа** (1361 Зап. 121), **синаискаа** (1374. Зап. 144), **србьскаа** (1346. Зап. 4939) и т. д. Занимљиво је при том мијешање одређених и неодређених придјева према писању, и ако оно у ствари не постоји: **светаа и божьствьна книга** (1484. Зап. 353), **недостоинаа раба** али **прѣчиста богомати** (1399. Зап. 197), **света и божьствнаа** (1579. Зап. 750), **светаа и божьствна** (1581. Зап. 768), **благочьстива и превисокаа** (Зап. 5123), **црьковь христїанскаа и црковь латинска** (1644. Зап. 1391.) и т. д. Занимљива су ова три случаја: **сиѧ светаа дѹшеползнаѧ** (1786, Зап. 5895), **вѣчнаа памѧть** (1507. Зап. 398) и **светаа и божественаѧ** (1779. Зап. 3497). Исти је случај као са номинативом једнине женског рода одређених придјева и са номин. — акузат. вокативом средњега рода: **светаа светых** (1520. Зап. 446), **нѣкаа погрѣшенїа** (1667. Зап. 1632), **прочаа** (τὰ λοιπά, 1536—1538. Зап. 494), **прѣкраснаа бдѣнїа** (ibid.), **слова азбѹчнаа** (1768. Зап. 3313), **малаа приношенїа** (Зап. 198), **благаа** (τὰ ἀγαθά, 1408. Зап. 213), **послѣднаа времена** (1669. Зап. 4994) и т. д. Овамо иде даље и генитив једнине мушких именица: **мѣсеца маа** (око 1330. Зап. 57), **крам Николаа** (1432. Зап. 5564), **чѹдотворца Николаа** (1697. Зап. 2041; у XVIII. стољ.

Зап. 2053, 3191, 3256, 3567, 5818; 1811. Зап. 3886., 1887. Зап. 3967): једном чак и овако: **киръ Николєла** (1753. Зап. 3044.). Из истог разлога писане су тако и ове ријечи: **ѡкааньства** (1371. Зап. 4944). **окаанны, Баазитꙋ** (1398. Зап. 193, 208), **покаанїємь** (око 1428. Зап. 250), **въздаанїа** (1667. Зап. 1632), **покаанїи** (1654. Зап. 1502). Занимљиви су ови облици у Зап. 1503.: **нечаꙗнїа, покаанїа.**

б) Исти разлог, као у горњем случају, био је узроком, те се у генит. једнине и акузативу множине женскога рода пише **єє** мјесто **єѥ.** Изражавање **є** за **ѥ** могло је бити тим обичније, што се тако готово редовно радило при писању на почетку ријечи у већини наших и старијих споменика. Тако се, као што се види из примјера, писало у нашим записима и за ном. — акуз. средњега рода придјева и партиципа. Имамо: **вѣрꙋющее** (око 1284. Зап. 26), **нашее** (1295. Зап. 5543.), **соущее** (1473. Зап. 5572), **тїсꙋщнее** (1351. Зап. 5985), **коєє** (1389. Зап. 4946), **сєє** (1382. Зап. 5508), **гредꙋщее** (1456. Зап. 313), **богоподобнѣнишее** (1469. Зап. 335), **вьзносещее се** (1469. Зап. 335), **в сее** око (1621. Зап. 5650), **господнее** (1728. Зап. 2491.) и т. д. И ту има занимљива мијешања. На примјер у запису 335: **множаишее, нашее, прочее,** али: **вышнѥє, моѥє.** Осим горњих примјера, који су веома чести, има их још много у именицама. Нарочито их има у генитиву и инструменталу неких мушких именица са основом на **о: Андрее** (1642. Зап. 202, 1743. Зап. 2853), **Моvсеемъ** (1766. Зап. 3279), **протоереемъ** (1796. Зап. 5901), **архїереемъ** (1751. Зап. 3007), **Маѳтеемъ** (Зап. 4411), **Досїѳеемь** (1736. Зап. 2683., 1737. Зап. 2701), **Паvсеемъ** (Зап. 5340). И према томе даље: **Маѳеева** (Зап. 5339), **Андреевич** (1707. Зап. 2167, 1735. Зап. 2672, 1736. Зап. 2675, 2687., 1739. Зап. 2780), **Ценеевићъ** (1743. Зап. 5797). Занимљив је неправилни облик **Паvсее** у овом примјеру: **строителемъ честимъ Паvсее монахомъ** (1731. Зап. 2574). Мјесто **ѥ** писано је **е** у овим примјерима: **надеем се** (1734. Зап. 2630), **Єврее** (1622. Зап. 1119) **Ꙋспеете** (1686. Зап. 1859), **минеевь** (Зап. 4366), **имее** (Зап. 5936), чисто екавски облик **нее** (1642. Зап. 1353, 1770. Зап. 5873., 1720. Зап. 2379.), **првее** (прије, olim) (1745. Зап. 2905, 1747. Зап. 2943), **злодеецъ** (1813. Зап. 3917.). Нешто сложенији је примјер: **надѣее се,** гдје је **ѣ** узето као обично **е,** а **єє** за **је.** Примјер је из Зап. 250.

в) Сасвим према изговору писано је гласом **ѥ: твоѥѥ** (1399. Зап. 197., око 1428. Зап. 250), **нѥѥ** (1386. Зап. 156) и **ꙗ: вьноутрьнꙗꙗ** (1277. Зап. 24) али **свѣтозарнаꙗ** (ibid), **нынꙗшнꙗꙗ** (око 1388. Зап. 162.).

6. Двоструко писање двају **и** у локативу сингулара именица меке деклинације **о** и **а** основа; у инструменталу плурала именица средњега рода **о** основа и дативу сингулара женскога рода меких **а** основа увјетовано је формирањем и правим изговором тих облика (ии = ији). Као: **со сѵнодалними поꙋченїи** (1789. Зап. 3614.) **своѡи фамилїи** (1768. Зап. 3310), при **Времїи** (1766. Зап. 3281), **в имперїи** (1766. Зап. 3292), **во царствїи** (1768. Зап. 3330), **Петрꙋ и Степанїи** (1774. Зап. 3416), **ѡ пленєнїи** (1695. Зап. 1999), **ѡ писанїи** (1594. Зап. 5995), **сꙋдїи** (1668. Зап. 1634). Али поред тих млађих облика, који би се дали тумачити руским утјецајем,

има и много старијих: **вь сихастарии, вь братии** (1243. Зап. 4931., 1264. Зап. 4933), при **Арсеиии** (1264. Зап. 4933), **вь писанїи** (1371. Зап. 4944), **о православїи** (1469. Зап. 335), **келии** (1316. Зап. 49), **митрополїи Градчаници** (1530 Зап. 5596), **Марїи** (1594. Зап. 864) и т. д. Према женским именицама повеле су се и мушке са **а** основом, дативи: **кѵр Іеремїи** (1590. Зап. 813), **кѵр Їсаїи** (1592. Зап. 822), **Ананїи** (1615. Зап. 1022), **Захарїи** (1597. Зап. 881), **Арїи** (1622. Зап. 1119), **Илїи ѡцꙋ** (1635) и сл. И именице женскога рода, које су примиле генитивни наставак тврдих **а** основа, имају по два самогласника: **липлꙗнскїе митрополїи** (1535. Зап. 480; 1587. Зап. 796), **вьсеа Рꙋсїни** (1556. Зап. 586; 1651. Зап. 1465; ова два имају по три **и**; једно се узима за **j**; 1693. Зап. 1984; 1592, Зап. 826); **нашеѧ богородицы Марїи** (1793. Зап. 3656; 1794. Зап. 3664), **ихъ еѯеленцїи господина** (1792. Зап. 3638), **всеѧ фамилїи** (1773. Зап. 3387) **римскїѧ императрици . . . Марїи Ѳерезїи** (1754. Зап. 3059). И мушке именице пошле су тим трагом, често без разлога и под непосредним утјецајем руским: **светих пророковъ Їеремїи и Захарїи** (1756. Зап. 3102) **мѣсеца феврꙋарїи** (1717. Зап. 2336; 1823. Зап. 6049), **митрополита Арсении** (1723. Зап. 2427), **Арсенїи архїепископа** (1725. Зап. 2463). **господина хажи Исаїи** (1740. Зап. 2798), **мѣсеца ноемрїи** (1677. Зап. 1742), **мѣсеца априлїи** (1778. Зап. 5884) и т. д.

Наравно је, да су многи невјештији писари, али и бољи, према тим примјерима, писали са два самогласника и оне облике, гдје то није ни мало потребно. Тако имамо, примјера ради: **пожалована бысть владикыи** (1690. Зап 1785), **Гаврилꙋ и Станїи** (1794. Зап. 3682), **оу Рачїи** (1800. Зап. 3770), **въ Топлїи** (чак погрешан облик! 1718, Зап. 2357), **вь Пекїи** (1562. Зап. 631); **въ чр̑мнем мѡрыи** (1608. Зап. 968), **Кирѵла и Ѵлитїи** (1766. Зап. 3284), **своеѧ госпожи Єлисавеѳїи** (1769. Зап. 3332), **въ монастирїи** (1623. Зап. 1141), **светаго Савыи** (1319. Зап. 52, али ibidem **Савы, Сави** и **Савии, Савїи** 1508. Зап. 399), **светѣи обитѣли Милѣшевїи** (1638. Зап. 1312), **срьб̑сцѣи лав̑рїи** (ibid.), **на вечернїи и на оутрьнїи** (1641. Зап. 1349), **вь пꙋстинїи** (1508. Зап. 399), **вѣликыѥ цркьвыи** (1644. Зап. 1389), **прьвои Їоустїанїи** (1466. Зап 328), **вь соуѥтии** (1346. Зап. 84) и т. д.

7. У много случајева, нарочито у локативу сингулара, налази се и треће **и**, које служи за **j**: **ѵ генералиїи** (1755. Зап. 3092), **сиїа, светанїа, введенниїа** (1777. Зап. 5883), **Андрiїа, тиїем, галиїа, Киїевꙋ** (1778. Зап. 5886), **Арсенииа** 739. Зап. 2789). За XVIII. вијек могло би се са разлогом мислити, да је то руски утјецај, али ми таких појава имамо и много раније. Ево примјера, који нијесу малобројни: **антиѡхиискомоу** (1319. Зап. 52), **поꙋченнїа** (1392. Зап. 4948), **сиїе звоно** (1432. Зап. 256), **патрїархиїе** (1446? Зап. 283); **архїидїакона** (1508. Зап. 399), **архиїереꙗ** (1509. Зап. 402). **Игнациїе** (1592. Зап. 825), **светыїе** (1595. Зап. 865). У врло много случајева то се **и** писало сувишно, јер дотични писари нијесу знали фиксирање гласова правим знацима. Тако се налази: **їюнна**

(1537. Зап. 487), **їюꙋлїа** (1486. Зап. 355), гдје је знак **ю** могао да замијени оба друга или да као сувишан изостане; даље **архидїныконъ** (1715. Зап. 2285), **Викентиїѧ** (1745. Зап 2913), **манїа** (1793. Зап. 3662); **тетраїницы** (1791. Зап 3628); **ћоурчїинскагѡ** (1775. Зап. 3439) и т. д.

8. Оправдано се пишу у многим случајевима, бар по традицији, два **и** у овим облицима сложене придјевске деклинације: *а)* у инструменталу сингулара тврдих и меких основа: **попꙋщенїемь божїимь** (1871. Зап. 4944). **добрыим и великыим господїном** (1389. Зап. 4946). **земльниимь царьствомь** (1382. Зап. 5000), **послѣдныим Владиславѡм** (1479. Зап 5575); **сицевыимь ѡбразѡмь** (1466. Зап. 328), **навожденїем вражиїм** (1618. Зап. 1052) и т. д. *б)* у номинативу и вокативу плурала: **прочии** (1263. Зап. 21), **възлюблѥнии господнѥ** (1305. Зап. 38), **моужїе добрїи, храбрїи, оукрашеннї, изабранныї** (1389. Зап. 4946), **ѡтьци светыи** (1434. Зап. 264), **Єсмӣ младїи боуи** (али: **неискоусни,** 1486. Зап. 355), **прїидите благословенїи** (1560. Зап. 618), и т. д. Како је та оправданост само етимолошка није чудо, што писари често пишу недосљедно, према изговору, који је имао само на задњем слогу нарочиту стапањем увјетовану дужину: **ѡ блаженїи и чьсни прѣзвѵтери** (1527. Зап. 458), **свѧтиї и честнї и трꙋдолюбезниї отци** (1657. Зап. 1545) и сл. Према тим облицима писани су и многи облици именица без икакве потребе исто тако: **Измаилїи** (1454. Зап. 306). **Ассурении** (1402.—27. Зап. 4953), **Житомыслићїи** (1601. Зап. 5633.), **велики поносїи** (1666. Зап. 5691), **Оугрїи** (1683. Зап. 1824); **соколовїи** (1688. Зап. 1890), **Хрїстьанїи** (1673. Зап. 1691), **Пониквїи, Врꙋтцїи** (1537. Зап. 488), **доидѡше харамыи** (1765. Зап. 5851), **тетрадїи** (1790. Зап. 5897), **плѣнише Тꙋрцыи** (1793, Зап. 3650), **шабачкїй варошчанїй** (1808. Зач. 3854) и др. *в)* у генитиву плурала меких **а** основа и **и** основа, најзад у сложеној придјевској деклинацији тврдих и меких основа: **светыихь** (1262. Зап. 19), **чьстьныихь** (1319.. Зап. 52), **хоудыихь** (1344. Зап. 78), **рабь божиихь** (1374. Зап. 144), **костїи мрьтвыих** (1389. Зап. 4946), **дрꙋгїих людїи** (1639 Зап. 1325) и т. д. Уз то: **поморскыихь** али и: **поморьскых** (1324. Зап. 54). **многых** и **великыих** (1668. Зап. 1634), **светих богоноснїих** (1712. Зап. 2237), **ѿ безбожнихь и богомрьскыихь** (1695. Зап. 1996) и т. д. Тако су се онда често писале и ријечи, које се прије нијесу деклинирале као именице споменутих основа, али су се касније с њима изједначиле у извјесним падежима. Најобичнији је случај са замјеницом **сь,** чији примјери иду на стотине. *г)* у дативу плурала сложене придјевске деклинације обију основа. Разумије се, да се тој деклинацији приречунавају и партиципи. Примјери: **кь светыимь** (1264. Зап. 4933), **хрїстоименитїимъ людемъ** (1343. Зап. 4938), **благодарнїим, молещїим се** (1386. Зап. 156), **светым(!) архїєпископомь срьпскыим** (1416. Зап. 5026), **божїимь црькавамь** (1457.-8. Зап. 321), **алчющїимь** (око 1428. Зап. 250), **поющїимь** или **стихолѡгѵствоующїимь** (1519.—20. Зап. 443—5), **съвьзрастнїим** (1598. Зап. 5996) и сл. *д)* у локативу и инструменталу плурала меких неутралних **о**-основа и сложене придјев-

ске деклинације обију основа: I. **вьтоуждїихь** (око 1428. Зап. 250), **на скрижалехь камен̑нїихь** (1519. Зап. 438), **вь вишныих** (1536.—7. Зап. 486), **вь царьскыих скровищиих** (1536. Зап. 481), **въ бꙋдꙋщїих** (1707. Зап. 1272), **въ пѣнїиихъ** (1804. Зап. 3808) и т. д. Према том је онда писано: **въ царїих** (1668. Зап. 1637); **въ прѣдѣлыихъ** (1644. Зап. 1389). II. **вьсточныими землюми, срьбьскыими, поморьскыими** (1264. Зап 4933), **съ осъмдесетиим** (1475. Зап. 339), **съ въсеми светїими** (1613. Зап. 1004), **съ рекшїими** (1642. Зап. 1356), **добрїими** (1676. Зап. 1711). Неспретно према томе: **разьличниимїи книгами** (1638. Зап. 1310), **съ равїим** (1563. Зап. 633.), **съ братїамїи** (1615. Зап. 1021).

Ја, наравно, не мислим, да се у то доба могло увијек да разликује то двоје **и**; напротив, како се видјело из понеких примјера, оно се тако писало по раније оправданим принципима, и ако се у ствари није свагда изговарало Осјећало се само по својој дужини и с тога су многи бољи писари остајали при старом обичају. Има случајева, гдје је изговор био не **и** него **ији,** као што је и данас. у наведеним примјерима: **божїимь, вражиїмь, божиихь, божїимь** (dat.) **алчющїимь, пѣнїиихъ;** ту је писање **ии** могло да значи и више него просту традицију. Исто тако је и са наставком **ии, иї, їи (ий, иј)** у генитиву плурала, и ако не искључиво. **флоринтїи** има, ја мислим, прије да означи дужину задњег **и** него изговор **иј,** који је у овом случају директно сумњив. У XVIII. вијеку писање и изговор **ий, ии** појачани су руским утјецајем.

9. Али нарочито изговарање гласа i̯ и његово изражавање помоћу слова **и** ја видим у овим случајевима, који слиједе И данас се овај глас сачувао у многим крајевима Херцеговине и изговара се нарочито: приi̯ми, приi̯ђи, сиi̯ђи (од при-имати, приi̯мати; при-ићи, приi̯ћи). Примјери из записа и натписа ови су: **прїидохь** (1419. Зап. 225; 1579. Зап. 747; 1699. Зап. 5735; 1735. Зап. 5783), **прїиде** (1519. Зап. 439, 444 и т. д.); **прїидѣте** (1520. Зап 444; 1600. Зап. 903 и др.); **прїити** (око 1428. Зап 250; 1632. Зап. 1234) **проиићи** (1854. Зап. 4149). Према том и у случајевима, гдје се то данас не чује: **прїиходих** (1721. Зап. 2400); **прїидохом** (1680. Зап. 1765; 1682. Зап. 1793); **прїиходещих** (1735. Зап. 5782). Даље: **прїими** (1382. Зап. 5011; 1444. Зап. 280; 1475. Зап. 337, 338; 1573. Зап. 702; 1626. Зап. 1175); **прїимете** (1386. Зап. 156). Према том и руском: **воспрїими** (XVIII. в. Зап. 2401). Осим тога: **оубїице** (1389. Зап. 4946).

Слово **ј** јасно се чује и потпуно је оправдано у овим случајевима, гдје се пише са двоје ии, од којих се често пута једно даје другим знаком, сигурно с циљем, да означи разлику изговора: **прїинеше** (1454. Зап. 306); **романїискыи** (1473. Зап. 5572); **архиїереꙗ** (1509. Зап. 402); **оугровлахїискои** (1507. Зап. 398; 1537. Зап. 5599; 1612. Зап. 1001 и др.); **поспешениїемъ** (1501. Зап. 390): **скврьниїе** (1566. Зап. 654); **захльмїискомꙋ** (1690. Зап. 1785); **дїоклитїискаго** (1520. Зап. 445); **италїискїих** (1520. Зап. 443); **рꙋсїискои** (1617. Зап. 1043);

ꙁмїиною (1537. Зап. 485); **кожїнємь** (1572. Зап. 700); **колаcїнскаго** (1652. Зап. 1487); **славонїнским** (1750. Зап. 2987); али: **славоныйскїй** 1754. Зап. 3067); **скєндєрїнскїи** (1752. Зап. 3025); **прусїнскогѡ** (1757. Зап. 3122); **аȣстрїнской** (1738. Зап. 2721); **панагїиницȣ** (XV. в., Зап. 4690); **въ коинхъ** (1778. Зап. 3470); **Папаꙁлиїа** (XVII. в., Зап. 4601); **Раникоо** (XVI.—XVII. в., Зап. 4270); **Їѡво Илїинь** (=Илијин, 1718. Зап. 2348); **Рȣсиница** (XV. в., Зап. 4234); **Метохїнцȣ** (1706. Зап. 2159; 1707. Зап. 2167); **манїа** (1705. Зап. 2152). Велик дио наведених примјера писан је у XVIII. вијеку тако и под руским утјецајем.

10. Двоструко **а** у генитиву деклинације сложених придјева преставља једну фазу развоја и оправдано је: **добраѥго — добраяго — добраго.** Да се **а** није изговарало двоструко види се по том, што немамо ни једног споменика, гдје би се такво писање строго проводило. Што су неки писари чешће уз обично писали и двоструко **а**, то је за то, што је тај слог имао упадљиву дужину. Карактеристично је и врло важно, да је такво писање најчешће у споменицима до XV. стољећа, у XV. и XVI. је рјеђе, а од друге половине XVII. нестаје га сасвим. Примјера има више: **богочьстивааго,** али **всєѡсвєщєнаго, испльнꙗющаго** (1262. Зап. 19); **свєтааго, благовѣрнааго, грьчскааго, благааго** али: **грѣшьнаго** (1263. Зап. 21); **свєтааго** 4 пута а **свєтаго** 2 пута, **благовѣрнаго** а **прѣподобьнааго** (1264. Зап. 4933); **самодрьжавнааго** али **дрьжавнаго** (1286. Зап. 27); **бльгарьскааго, прѣподоб̑нааго** и **прѣподобнаго** (1330. Зап. 56); **чюдьнааго** али **свєтаго, страстнааго** али **хоудаго** (1416—18. Зап. 224); **ꙁлочьстивааго** али **свєтаго** (1524. Зап. 451) и сл.

11. Писање двоструког **о** у овим доље наведеним случајевима потпуно је оправдано, јер се ту изговара двосложно: **лѣвоѡкꙑи** (1416 Зап. 222); **мнѡгообраꙁныхь** (1469 Зап. 335); **благоѡтишно** (1538. Зап. 494); **многоѡкаан̑нѣниши** (1538. Зап. 494): **богоотца** (1693. Зап. 1977), **пєрвоѡбраꙁїє** (1753. Зап. 3036); **поѡтима** (1795. Зап 3702). У друга два случаја хтјело се ваљда изразити са два **о** оно, што се хтјело изражавати и са два **а** и **и,** то јест **аја, ији,** дакле **ојо: на свѡѡи** (1521—67. Зап. 670); **оставламь мооꙁи браци** (1700. Зап. 2083).

12. Не знајући или не хтијући да пишу слово **х,** које се, као што је познато, у неким крајевима врло слабо чује, неки су писари биљежили два вокала и изговарали их као два: **маанїємь** (око 1613. Зап. 1016); **маалє и сєла** (1763. Зап. 3226); **два Влаа** (XIX. Зап. 5473).

13. У другим неким случајевима писари су желили, да код сложених ријечи писањем истакну њихове дијелове, одатле: **прєддвєрїє** (1609. Зап. 983); **рассоуждєнїє** (око 1428. Зап. 250); **бєꙁꙁаконыхь** (1393. Зап. 182). Код ријечи **пож̑жє** (1371. Зап. 4944) несумњиво је апострофом изражен полуглас, који раставља оба сугласника. Ја не сумњам, да је извјесног растављања било код ријечи **сожжєнна** (1753. Зап. 3034), и ако то писар није ничим означио, као што је, на примјер, случај код ријечи **поспѣш̑шєм** (1746. Зап. 2919) или раније **прѣвꙑшьшоую** (око 1388. Зап. 162.).

14. Оправдано подвостручавање самогласника у множини код парт. през. и прет. активног дјеловало је на писаре, те су понекад употребљавали то подвостручавање и за једнину и у функцији адвербијалној, кад то иначе није оправдано: **и тако ѕѣло староє изѡбраженїє видѣвшїи сꙋдихъ** (1753. Зап. 3036); **храмь иже прежде бившїи создать** (1773. Зап. 3384); **водрꙋзившїи и утварми богатыми снабдѣвшїи велелѣпнꙋю церковъ** (1785. Зап. 3559).

15. Мимо све сугласнике у нас се, исто као и у руском, од најстаријих времена најчешће виђа подвостручавање гласа **н** чак и тамо, гдје за то није било никакве фонетске потребе, ни непосредних грчких узора. Од најранијих времена ми налазимо: **свещенныхь** (1286. Зап. 27), **богодьхновен҇ныѥ** (1305. Зап. 38); **закон҇никь, прѣѡсвещен҇наго** (ibid.); **непрѣстаннїмї** (око 1284. Зап. 26); **страннимь** (1382. Зап. 5008); **смеренна** (1330. Зап. 56); **временныхь, писменною** (1469. Зап. 335); **свещенникь** (1507. Зап. 398); **ѡганно** (1527. Зап. 458); **цѣн҇ною** (1604. Зап. 934); **Сꙋлеименнꙋ** (1537. Зап. 489); **блаженнїє** (1613. Зап. 1005) и т. д. Зашто је све то тако писано? Позитиван одговор дати на то немогућа је ствар. Јер ако је, можда, било каква разлога за овај или онај случај ми смо настојали да га нађемо у овом прегледу; међу тим, за писање подвостученог **н** у оваком обиму ја не знам никаква стварног разлога. Димитрије Исајловић, који је у једном чланку „О удвояваню србски сагласника“ (Гласникъ друштва срб. словесности V, 14 – 6) говорио о потреби удвостручавања сугласника, да се боље истакне етимологија ријечи, дао је за ово питање само један примјер са аргументацијом, која је била у најмању руку наивна. „Како бы было“, вели он, „кадъ бы се овай нѣмачкій ставъ: Haltet auch die einheimischen Jünglinge im Zaum; aber gebet besonders Acht auf alle Fremden, кадъ бы се, велимъ овай последный ставъ . . . овако у србскомъ преводу написао: ал’ нарочно пазите на све стране? Не бы л’ овде свакій помыслio, да то значи: gebet besonders Acht nach allen Seiten hin?“ Ово је била једна писарска традиција, настала ваљда посредним путем према грчким узорима, а одржавала се мјестимице ради нагласка (**страннимь, цѣнною, свещенникь** и сл.), а мјестимице по наслијеђеним узорцима (Ср. биљ. 2.). О излишности таквог писања говорио је већ В. Јагић 1864. године (Književnik, I, 3—5).

III.

16. У свом чланку »Prilog za istoriju akcentuacije hrvatske ili srpske« дао је Ђ. Даничић неколико примјера подвостручавања консонаната и вокала у старим српским споменицима задовољавајући се са врло скромним резултатима. »Mislim da se možemo zadovoljiti« вели он »uzevši samo da je u pomenutom pisanju naših starijeh glavna misao da se . . . pokaže slog koji se između drugih ističe, ili se njima samo činilo da se ističe; a kako se ističe: eda li dužinom i kakovom, ili kratkoćom, i kakovom, to da je ostalo nama da prosudimo. Ovo glavno, koliko se čini da je malo, ja mislim da mnogo vrijedi, jer često odlučuje upravo u onom što se traži.« (Rad XX, 155.) Дајући примјере, које сам прикупио у записима и натписима, ја ћу овдје ићи његовим редом:

а) Дуги слогови са данас дугим узлазним нагласком:

Код именица мушких: **оувїицє** (1389. Зап. 4946); **издааніа** (1416—18. Зап. 224); **храамоу** (1444. Зап. 280); **Іѡаановикꙋ** (1651. Зап. 1466); **Саавїи** (муш. име 1508. Зап. 399); **Сєлїимоу** (1516. Зап. 427); **Боудїимѣ** (1528. Зап. 462); **хєрꙋвїимѣхъ** (1565. Зап. 646); **Логїиꙋ** (1569. Зап. 677); **Рꙋвїимꙋ** (1594. Зап. 861). **Иаоѡна** (1663. Зап. 1592); **Дамаскїиноу** (1668. Зап. 1634); **Никоина** (1721. Зап. 2388); **дꙋховнїика** (не **дꙋ̑ховни̑к**, него **дꙋхо̀вни̑к**, 1741. Зап. 2826); **пїисца** (1746. Зап. 2919); **вєзїира** (1752. Зап. 3173), **апрїилїа** (XVIII. *в.* Зап. 4648, 3567, 3690, 3724 и др.); **Гаврїила** (1569. Зап. 677); **саати** (XIX. Зап. 5468, 5486^{д}-7, 5499).

Код именица женских: **Маара** (1398.—1425. Зап. 236; 1425. Зап. 237); **милостїинє** (XVIII. *в.* зап. 4595), **капєлла** (**капє́ла, є**; 1783. Зап. 3528); **Саари** (1795. Зап. 3706).

Код глагола: **прїими, прїидє** и т. д. (као гори); **пїиса** (1486. Зап. 355.; 1547. Зап. 542 и др.); **съпїиса** (1368—79. Зап. 149); **ѿпочїивати** (1745. Зап. 2893).

Код придјева и приједлога: **лїипьаискомь** (1612. Зап. 999).

б) Дуги слогови са данас дугим падајућим нагласком:

Код именица: **Гюр̑рга** (1457—8. Зап. 321); **зїимꙋ** (1668. Зап. 1637); **краалъ** (Зап. 5070); **Іѡвва** (XVIII. в. Зап. 4669); **днии** (око 1454. Зап. 311.).

Код замјеница: **мїи** (1382. Зап. 5008 и даље); **вїи** (1570. Зап. 682, 683 и др.); **аазъ** (ако је **а̑з**; 1631. Зап. 1230); **тыи** (1739. Зап. 2762); **таазы** (XVII. в. Зап. 5237.).

Код бројева: **двaа** (1614. Зап. 1017); **трїи** (1757. Зап. 3120.).

Код гласова: **быисть** (1319. Зап. 52); **бии** (1351. Зап. 100); **знаа** (XVII. до XVIII. Зап. 4578, 4579, 4581); **зрїитє** (1718. Зап. 2348); **да сє даа** (око 1650. Зап. 1445); **зрїимь** (1536.—7. Зап. 485); **пїишѣ** (1649. Зап. 1440.).

Код адвербија: **здїи** (1718. Зап. 2315.).

в) Слогови са данас слабим кратким:

Код именица: **опасство̀мь** (око 1428. Зап. 250); **єр̑ммонах** (1683. Зап. 1821); **аввгꙋста** (1591. Зап. 817); **Констаантинꙋ** (1703. Зап. 2120); **Раванници** (1673. Зап. 1683): **аннтимись** (ако је **а̀нтимис** мјесто **анти̑мис**; 1714. Зап. 2265); **пподовїє** (1737. Зап. 2711); **Пєкки** (1737. Зап. 2720); **пєввицꙋ** (XVII.—XVIII. в. Зап. 4654); **Дрєєхаловића** (1765. Зап. 3271): **кєллїамни** (1779. Зап. 3491); **Власстара** (1762. Зап. 3201); **Милоѡбрать** (Зап. 4802.).

Код осталих ријечи: **єдинороѡдныи** (1483. Зап. 5579); **кадда** (1721. Зап. 2397); **ѡвво** (XVIII. в. Зап. 4665).

г) Слогови са данас јаким кратким:

Код именица: **Раатко** (1393. Зап. 178): **Дїаккоѡ** (1565. Зап. 5612); **Саввꙋ** (XV. Зап 4692); **брратъ** (1619. Зап. 1071); **паанагирь** XVII. в. Зап. 4684); **кїивотє** (1743. Зап. 2878); **мꙋллꙋ** (XVIII. в. Зап. 5254, 5255); **Стєвванъ** (1823. Зап. 6049.).

Код глагола и замјеница: **быихь** (1319. Зап. 52); **бїити** (1379. Зап. 151); **сєгго** (1639. Зап 1321); **даарова** (зап. 4544); **ѡвво** (XVIII. в Зап. 4665; ȍво̑ поред о̀во̑.

К тим свим примјерима још бих додао: **Данїиловић** (1785. Зап. 3558), јер се изговара врло често **Дани́ловић** поред **Да̏ниловић** и можда **рѡдїнтелѥмь** (1608. Зап. 968), јер се тај облик у нашој цркви (ср. богојављенски тропар) изговара **роди́тельем.**

Т. Маретић је навео, да је наставак **а** у ген. синг., који је данас кратак, у раније доба био дуг и дао је за то неколико потврда. (Rad LXX., 93.). Листи његових примјера ми ћемо додати нешто нових: **рабаа** (1428. Зап. 248); **Хопѡваа** (1560. Зап. 618); **епахтаа їюнаа** (1528. Зап. 462); **Іѡванна** (1620. Зап 5648); **їгꙋменнаа** (1656. Зап. 5682); **монастира храмаа** (Зап. 4565); **ѿ села Бриестаа** (1713. Зап. 2247); **мѣсецаа** (1716. Зап. 2305); **жꙋпланинаа** (1721. Зап. 2388.).

Нарочито су честе редупликације задњег **а** у глаголским придјевима мушке деклинације: **господьствоуюштаа Стефана** (1286. Зап. 27); **ѡбѣштав̀шаа** (1531. Зап. 465); **ѿврьмена быв̑шаа, рода чловѣча моучимаа** (1536. Зап. 481); **рода . . . ѿ дїавола моучимаа** (1519.—20. Зап. 443); **рода чловѣчаа дїаволом моучима** (1536.—8. Зап. 494).

17. Има, даље, врло често случајева, да се подвостручавање вокала и консонаната налази и тамо, гдје ми данас имамо квантитет. Примјери за то врло су обилати:

Код именица: **петогласнїикь** (1536.—7. Зап. 485); **Ѳадїич** (1561. Зап. 621); **пострїиг** (1652.—73. Зап. 1340); **Іѡваань** (1652. Зап. 1488. Данас чешће **Іо̏ван, Іо̏вана,** али у цркви обичније **Іо̏ва̑н, Іова́на**); **Терзиичь** (Зап. 4490); **Карaaчь** (1683. Зап. 6002); **мѣсечнїикъ** (1749. Зап. 5818); **сърoднїикъ** (1736. Зап. 2692); **наставниїк** (1819. Зап. 5921); **Стефаанъ** (1807. Зап. 3851); **Архїилѥ** (око 1650. Зап. 1445). Овамо би могли доћи и примјери **Гаврїилъ, Данїилъ,** које ми тумачимо још једним начином. **Малиинско** (1695. Зап. 5719); **Оужїица** (XVIII. Зап. 5371); **рꙋкоом** (1652. Зап. 1485); **нꙋрїиници** (1682 Зап. 5704); **ѿ Бакvкаа** (Зап. 4412); **на врьхь Бꙋрицаа** (1639. Зап. 1325); **зрнаа** (1641. Зап. 1348); **Радонїића** (1776. Зап. 2928); **Неманьића** (1765. Зап 3267), **коматаа книга** (XVIII. Зап. 4583); **ѿ Сопоканїи** (1730. Зап. 2559.); **Алеѯїића** (1800. Зап. 3770); **вь монастїири** (1518. Зап. 435).

Код придјева и замјеница: **срьбьскоѡвь, зетьскоѡвь, своѡвъ** (1263. Зап. 7); **прѣвеликоѡмоу** 1263. Зап. 20), **самоблагоѡмоу** (Зап. 21); **блаженоѡмꙋ** (1371. Зап. 4944); **великѡомоу** (1416.—8. Зап. 224); **благочьстноѡмꙋ** (1457.—8. Зап. 321); **вышнеемоу** (1312.–7. Зап. 50). Једном чак: **светомꙋꙋ** (Зап. 5951.) Квантитет је јасан у облику: **некїими молитвами** (1643. Зап. 5666).

Код глагола: **прѣдложии** (1254. Зап. 4932); **приложии** (око 1284. Зап. 26), **ѡсветиї** (1305. Зап. 38); **сподобии** (1324 Зап. 54); **ѡставїи** (1382. Зап. 5011.) **испльнїи** (1536. Зап. 481); **понꙋдїы** (1623. Зап. 1132); **преставїи** (Зап. 4605), **кꙋпїи** (1601. Зап. 5633); **ловїи** (1668. Зап. 1637.); **ѿкоупїи** (1713. Зап. 2246); **ѡсвѣтїи се** (1703. Зап. 2115); **простїи** (1707. Зап. 2171); **свидїи се** (око 1736. Зап. 2696); **слоужїи** (1724 Зап. 2434); **изволїи** (1775. Зап. 3383); **пожїи вь**

мирѣ семь (1519 Зап. 438); **сматраа** (1371. Зап. 4944); **оупокаа** (1527. Зап. 458); **порасипаа** (1528. Зап. 462); **повѣзаа** (1717. Зап. 2332); **ѡбрадоваа** (XIX. Зап. 5532); **даее** (1793. Зап 3651). По том подвостручавању занимљиви су и ови облици првог лица аориста: **поставынх** (1536.—8. Зап. 494) поред **покорїи и сокроушїи, ѿкоупїнх** (1692. Зап. 1953); **погрѣшїнх** (Зап. 4285); **искꙋпїнх** (Зап. 4400) и трећег лица: **принесее** (1704. Зап. 2138). Даље: **ваꙋпиим** (1682. Зап. 1796); **оулоучїимь** (1536.—7. Зап. 455). Даље у имперфекту: **подобааше** (1355. Зап. 103); **твораашe** (1420. Зап. 226); **прочитоваашe, начинааше, вроучааше, окꙋшаахоу** (1428. Зап. 250); **подобааше, подемаахоу** (1469. Зап. 335); **прорицаахоу** (1573. Зап. 702); **прилежааше** (1650. Зап. 1449); **бѣгаахꙋ** (1651. Зап. 1467).

Код предлога, прилога и усклика: **ꙋвїи** (1550. Зап. 5604); **когдаа** (1700. Зап. 2085); **тꙋкаа** (1737. Зап. 2711) и чак **прїи** (1615. Зап. 1022; 1630. Зап. 1210; 1636. Зап. 1283; 1695. Зап. 1999) и у сложеницама: **прїистав̀ныка, прїикꙋпихѡм** (1644. Зап. 1389).

За ознаку дужине ген. плур. служила су раније и по два полугласа: **родьь, книгьь, соупостатьь** (око 1388. Зап. 162); **сьь** (1492. Зап. 374); **роукьь** (1536—8. Зап. 494.) Послије XVII. стољећа ишчезава та појава потпуно.

18. Навешћемо овдје, даље, и оне случајеве, гдје су слогови означени подвостручавањем консонаната и вокала, а на њима данас нема никаква нагласка.

Код мушких именица: *а)* мјесто акцента на обиљеженом слогу стоји данас у штокаваца акц. ' на слогу иза њега: **Сїимѡна** (1615. Зап. 1025); **Лꙋкиллїана** (1773. Зап. 3384). *б)* мјесто акцента на обиљеженом слогу стоји данас у штокаваца акц. ` на слогу пред тијем: **Данїла** (1718. Зап. 2348); **Ипекком** (1757. Зап. 5826); **Кирилла** (1780. Зап. 3502; 1799. Зап. 3357); **Радииша** (1552. Зап. 569); **славїимаго** (1537. Зап. 488.). *в)* мјесто акцента на обиљеженом слогу штокавци сада имају акц. ` напријед и то на слогу другом од обиљеженога: вок. **господїи** (1715. Зап. 2279): **Константинополиї** (1752. Зап. 3023) или чак трећем: **одабашаа** (1676. Зап. 1720). *г)* мјесто акцента на обиљеженом слогу данас стоји у штокаваца акц. ̏ на слогу пред њим: **ѡбыичаѥмь** (1319. Зап. 52); **Маѯыима** (1670 Зап. 5696), можда и: **светїителствꙋющоу** (1689. Зап. 1916).

Код женских: *а)* мјесто акцента на обиљеженом слогу стоји данас у штокаваца акц. ` на слогу пред тијем: **богомоллы** (1741. Зап. 2829); **капелла** (1783. Зап. 3528). Нагласак може бити **ка̀пела,** али врло често и **капе́ла).** *б)* мјесто акцента на обиљеженом слогу стоји данас у штокаваца акц. ' на слогу пред тијем: **дѣваа** (1720. Зап. 2386). *в)* мјесто акцента на обиљеженом слогу стоји данас у штокаваца акц. ̏ на слогу пред тијем: **силїи господнѥ** (1684. Зап. 1832); **нощїи** (1642—7. Зап. 1422); **мощїи** (1641. Зап. 1347.). *г)* Вриједи, да се забиљеже: инстр. **радостїи** (1705. Зап. 2152), (дод. Даничићу Rad. XX. 212.) и инстр. плур. **молитвамїи** (1668. Зап. 1634.).

Код средњих: *а)* **кандїлло** (1778 Зап. 3476.). *б)* мјесто акцента на обиљеженом слогу сада штокавци имају пред тијем слогом акц. ": **Скопьєє** (1475. Зап. 340); **лєтѡѡ** (1610 Зап 994). Овамо би могли рачунати и ријеч: **кꙋпьнѡ** (1695. Зап. 1999.).

Већ раније (Rad XX. 220.) дао је Даничић примјер, да се данас енклитично **ми** писало и са подвострученим вокалом. У старим записима има за то још доста примјера: **досадї мин** (XV. Зап. 4211); **дадѣ мын** (Зап. 4412); **проститє мїн** (1537. Зап. 492.). Ријеч **ха̀џи** писана је обично **хаџїи** (1668. Зап. 1637; 1682. Зап. 1807; 1694. Зап. 1985; 1800. Зап. 3763), а ра̑ди и рӓди исто тако: **нє маздє радїи.** Исто: **пакїи** (1622. Зап 1079; 1684. Зап. 1832.) Показна замјеница даје готово увијек дупло **и: сїнꙗ, сїню** (1423. Зап. 234; 1573. Зап. 704; 1711. Зап. 5753 ; исто **сїнрѣчь** (1536. Зап. 483, 4401). Необичнија је редупликација вокала код везе да: **богь даа простї** (1653. Зап 1453.). Треће лице помоћног глагола бити гласи једном **єє: да им єє избавитєль** (1732. Зап. 2602). Императив од **распєти** писан је често: **распнїи** (1581. Зап. 754; **разьп҇нїи** 1684. Зап. 1832.). Ном. и акуз. парт. од глагола **глаголати** писан је једном **глаголємммаѧ** (1769. Зап. 3337. ср. спомен. γεγραμμένος, βεβλαμμένος и т. д.), а други пут **глаголєємаѧ** (1698. Зап. 2048.). Два облика инфинитива написана су овако: **въздаати** (1475. Зап. 338) и **поправїтїи** (XVIII. Зап. 4576.).

III. Биљешке из 1788.—1790. године.

У рукопису еванђеоских поука у православној цркви Св. Теодора у Иригу налази се велики број биљежака, које се, у главном, тичу аустријско-турског рата за вријеме Јосифа II. Једна од њих (**б**) описује царев долазак у Ириг и његов дочек тамо. Биљешке **а, в,** региструју узимање Шапца и Биограда. Ср. о том вијести код Љ. Стојановића: Стари српски записи и натписи, II, бр. 3601—3603, 3650. 3. јуна 1770. био је у Сарајеву велик потоп због набујале Моштанице (Стојановић, бр. 3625); исти дан била је, према биљешци **г,** страховита киша и у Иригу. Биљешка **д** о смрти митрополита Мојсија Путника слажесе са оном код Стојановића. бр. 5402. У биљешци **е** погрешно су дана оба датума о избору митрополита Стевана Стратимировића; не ни 3. нити 4., него је то било 9. новембра.

Биљешке иду овим редом:

а) $\overline{788}$ 3 А҆прилїа доби И҆ѡзєф цєсарь градъ Шабаць ѿ Тꙋрака на вєлики чєтвєртакъ; ѿ чєтири сата ноћи у҆ зорꙋ почєѡ га бити топови и до 12 сати разбиѡ га и҆ ушаѡ у҆ нѣга и҆ много Тꙋрака живи у҆ватили и҆ заробили и҆ бꙋла и дєцє наша воиска и҆ прєвєли прєко Савє и҆ дотєрали у градъ Варадинъ, а бꙋлє ниѡ̂вє и дєцꙋ вратили у҆ Тꙋрскꙋ с николико Тꙋрака. То бисть при кнєзꙋ Нићиворꙋ Марковичꙋ.

б) $\overline{788}$ 29 ї҆юнїа на ст҇ихъ ап҇тлъ Пєтра и҆ Павла у҆ чєтвєртакъ послє полъ дна два сата и҆ по доћє у҆ варошъ И҆ригъ И҆озєфъ цє́саръ. У҆ касарнє и̑ди (!) шпита̀лъ видити болесне солдате и̑ ранѣне и̑ тȣ га дочека́ѡ кнезъ г. Нићиворъ Марковичъ и̑ съ ниѡ̑вӥ царскӥ величествомъ беседиѡ и̑ на варошки кони ѿишао и̑з Ирига ȣ Ка́меницȣ и̑ великȣ захвалностъ у̑чиниѡ к(не)зȣ и̑ вароши.

в) $\overline{789}$ месеца ѡ̑ктомра $13^{го}$ доби Беѡградъ нашъ цесаръ Іѡзефъ предводителствомъ свога фелтмаша Лаȣдана и тȣ много ,воиске погинȣло наше, а тȣрске и више. И̑ роблѧ тȣрскога наши заробили, а блага и̑ адићара безъ броѧ добили на исти начинъ. Више речени фелтмашъ добиѡ Смедерево, Дȣбицȣ, Градишкȣ, Ново и проче градове. Такођеръ и принцъ Кобȣркъ великȣ срећȣ и̑маѡ и̑ много градова ѿ Тȣрака добиѡ. То време бистъ кнезъ вароши Іригȣ Нићиворъ Марковићь, кои много напасти претирпиѡ у̑ ѡвомъ ратȣ ѿ воиске.

г) $\overline{790}$ 3. Іюніѧ у̑ понеделѧкъ после подна у 4 сати би велика киша по вароши, коѧ много щете учини виноградо(мь), бащє и̑ кȣћа и̑ ѡбграда ѡ̑днесе, кое ние у̑памтиѡ човекъ, кої да е имаѡ сто година или да є у̑ писмȣ нашаѡ, да е тако кадь било. И много воденица ѡ̑днело, кое сȣ на Децю води били.

д) $\overline{790}$ месеца Іюніа (28) $29^{го}$ дне преставісѧ Моі(сеи) Пȣтникъ архіепискȣпъ і мітрополитъ у̑ Бечȣ на діети бивши ѡ̑ поставлени цесара Леѡполда втораго. Держа престолъ архіепископскіи деветъ лѣтъ.

ђ) Вишереченогъ лѣта 24 фервара престависѧ Іозефъ цесаръ рімскіи и̑ ћенералъ Адекъ.

е) $\overline{790}$ (3) 4 Ноемра поставлѣнъ естъ архіепіскопомъ Стефанъ Стратимировъ у̑ Темишварȣ на саборȣ.

IV. Сабља краљице Катарине.

У архиви библиотеке Земаљског Музеја у Сарајеву налази се неколико биљежака фра Боне Недића, гвардијана манастира Толисе, као одговор на »Pitanja za sabiranje historijsko-topografskoga gradiva«, која су 1897. постављана појединим музејским пријатељима. У тим биљешкама има ова, која заслужује нарочиту пажњу. Она даје један занимљив податак за традицију о предзадњој босанској краљици Катарини. (Ср. о њој занимљиву радњу Л. Талоција: Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens in Mittelalter. München und Leipzig 1914., стр. 110.—120.; И. Руварац, Гласник Зем. Музеја V. (1893.), стр. 467.—477.).

Биљешка почиње описом једне хумке у селу Оштрој Луки, на власништву породице Кристића. И наставља дословце овако: »Њешто се је чудновато догодило у вриеме Омер паше, кад је овај купио оружје од кршћанах. У овом истом селу, а колико се сјећам код исте фамилије Кристића нађен је један мач са овим од прилике турским надписом: Ја султан Мехмед Фати овај мач поклањам мојој посестрими Катарини краљици босанској etc. Кад је први пут купито оружје властник овог мача сакрио га је био у једну сламу. Ну кад су други пут зашли Омерпашини војници са највећом строгошћу и лупањем ковчега, те приетњом у мртву главу куће претраживати, њетко из сусједства проказа да има сакривен мач и властника дотле су низами били, док није донио мача, за ког је знао, да је старина, коју је од својих пређа баштинио. [Изгледа, да су се доводили у везу са босанском краљевском породицом Кристића]. Мој покојни стриц о. Мартин Недић на сваку руку молио је Омер пашу, макар уз скуп одкуп, да би споменути мач дао за похрану музеа, ал овај му одговори, да је то драгоциењеност и за царски музеј у Цариграду. И тако га однесе«.

[illegible] 1916, 380-39

Компоненте балканске фауне из рода Chrysomelidae (Col.).

Написао

Виктор Апфелбек (Apfelbeck),
кустос босанско-херцеговачког земаљског музеја у Сарајеву.

(Свршетак[1]).

Subfam.: ***Halticinae.***

Како сам већ у првом дијелу ове радње рекао, везане су *Chrysomelidae* као *phytophage* врсти — особито *monophage* врсти — уз флору. То ваља нарочито за *Halticinae*. Многе од ових су *monophage*. По Баргаљу[2]) живе у главноме на круциферама, борагинејама, композитама, лабијатама и малвацејама. Врсти рода *Podagrica* ограничују се на једну биљевну фамилију (малвацеје). Мало врсти живи на тајноцвјеткама, како на пр. »пријатељица маховине« *Mniophila* и *Minota* а можда и врст *Cardax*, која је врло ријетка те припада подручју динарских Алпа. Одлике врсти *Orestia* одаљују се — осим неких алпинских врста *Crepidodera* — по начину живота и хабитуелно од осталих *Halticinae*. Пошто врсти *Orestia* воле хладовита и влажна мјеста у горским шумама те се по мом искуству само тамо чешће налазе, гдје има много труле дрвљади, то ја нагађам, да свој развој обављају у дрвету, а тому би било у прилог њихова хабитуелна сличност са многим криптофагама, које живе у дрвљади и што им фали посве могућност да скачу. Остале халтициде, изузев слабо агилне становнике маховине, су брзе звјерке, а особито им је у прилог, да знаду добро скакати. Неке врсти могу на метру далеко скочити, услијед чеса су добиле халтицине и име »земљаних буха« (Erdflöhe). Многе врсти, особито *Phyllotreta,* су шкодљиви пољодјелству[3]), јер се често појављују у великој множини а ларфе им тиме што једу паренхим листова, шкоде биљкама у развоју а млађе дапаче и усмрћују.

Распрострањење:

Већина врсти припада медитераној фауни, многе од њих распрострањене су по читавој Европи осим арктичног дијела и преко предње Азије, али, пошто им је опстанак мање више овисан од флоре, фале у алпинском подручју. У овоме има релативно само мало осебних врста.

---

[1]) Сравни ову радњу у Гласнику зем. муз., XXIV., 1912., стр. 235.—264.

[2]) Сравни Bullet. Soc. entom. Ital., X., 1878.

[3]) Особито на круциферама (кељу, репици, роткви и т. д.). У јужној Русији у губернији Кијеву шкодљива је *Phyllotreta vittula* Redtb. шећерној репи. (Сравни Васиљев и Ирзебински: Bericht über die Tätigkeit der entomol. Station, Kiew. 1910., стр. 11.)

а) Понтичке врсти:

Podagrica Ménétriesi Fald. Македонија [Кавказ].

Derocrepis serbica Kutsch. Србија, Бугарска, Албанија, Мореја, Турска [Кавказ, Крим].

Ochrosis Krüperi Weise. Херцеговина, Цариград [Грчка, Крета].

Mantura cylindrica Mill. Далмација [Јужна Русија].

Chaetocnema Coyei All. Цариград, Грчка [Јужна Русија].

Chaetocnema orientalis Baud. Цариград, Грчка [Угарска].

Aphthona lacertosa Rosenh. Србија, Турска [Аустрија, Угарска, Кавказ].

Dibolia orientalis Weise. Турска [Јужна Угарска, Сирија].

Argopus bicolor Fisch. Србија [Јужна Угарска, Јужна Русија, Кавказ].

Crepidodera crassicornis Fald. Босна, Србија [Кавказ, Крим] наводно у сјеверно-источној Европи?

б) Медитеранске врсти:

Podagrica discendens Boield. Херцеговина, Далмација, Црна Гора, Албанија, Македонија [Јужна Европа].

Arrhenocoela lineata Rossi. Албанија [западно медитерано подручје].

Chaetocnema Scheffleri Kutsch. Турска [Јужна Европа, Кавказ, на сјевер до доње Аустрије].

Chaetocnema major Duv. Солун [западно медитерано подручје].

Chaetocnema chlorophana Duft. Цариград [Јужна Европа на сјевер до Аустрије и Њемачке].

Chaetocnema conducta Motsch. Херцеговина, Црна Гора, Србија, Бугарска, Цариград [Јужна Европа до Аустрије].

Haltica carduorum Guér. Босна, Херцеговина, Црна Гора, Бугарска, Македонија, Грчка [Јужна Европа].

Longitarsus lateripunctatus Rosenh. Босна, Крф [медитерано подручје].

Longitarsus crassicornis Foudr. Далмација [медитерано подручје].

Sphaeroderma rubidum All. Босна, Херцеговина, Црна Гора, Србија, Бугарска, Албанија, Крф [Јужна Европа, на сјевер до јужне Њемачке].

в) Алпинске врсти:

Orestia Paveli Friv. Србија, Источна Албанија. [Јужна Угарска].

Crepidodera melanostoma Redtb. Босна, Херцеговина, Западна Албанија [Алпе].

Chaetocnema arida Foudr. У Босни само у алпинском подручју.

Psylliodes Sturanyi Apflb. Босна.

Haltica pusilla Duft. У Босни само у алпинском подручју.

Minota nivalis Apflb. Босна.

г) Ендемити:

Orestia bosnica Apflb. Босна.

Orestia curtula Apflb. Босна.

Orestia Paveli Friv. Србија, Албанија [Трансилванске Алпе].

Orestia Kraatzi All. Далмација.

Minota Halmae Apflb. Босна.

Minota nivalis Apflb. Босна.

Psylliodes Sturanyi Apflb. Босна.
Haltica lacunosa Ws. Турска.
Phyllotreta balcanica Heickertg. Далмација, Херцеговина, Грчка.
Phyllotreta Ganglbaueri Heickertg. Истра, Херцеговина, Јужна Угарска (Мехадија).
Cardax Stussineri Ws. Истра, Херцеговина, Црна Гора.
Mniophila bosnica Apflb. Босна.

*

Gen.: **Podagrica** Foudr.

1. *fuscicornis* L. На Балканском полуострву распрострањена. Особито у низинама и мочварама; у Босни и у алпинском подручју (Бјелашница планина); Црна Гора (Ријека); Србија (Пожаревац); Бугарска (Филипоље, Калофер-Apflb.); Епир (Јанина-Apflb.). И на морском жалу код Превезе, Missolunghi, Крф-Apflb.
2. *malvae* Illig. Као пређашња врст, али у алпинском подручју није још обретена. Црна Гора (Ријека); Србија (Бела Паланка, Ниш); Бугарска (Софија, Калофер, Варна, Бургас-Apflb.); Албанија (Скадар-Apflb.). Особито често крај морског жала (Котор, Варна, Бургас, Phaleron, San Stefano) на малвацејама.
3. *discedens* Boield. У југозападном дијелу Балканског полуострва у мочварама на малвама, каткада врло много. Херцеговина (Хутово блато); Далмација (Метковић, Котор); Црна Гора (Улцињ, Пристан, Ријека); Албанија (Валона); Македонија (Скопље-Apflb.). Потоње најисточније познато налазиште.
4. ***Menetriesi*** Fald.[1]) (Nouv. Mém. Moscou V 399). Ову досада само из Кавказа (Katharinenfeld) познату врст нашао сам са пређашњом у мочвари код Коплана у околици Скопља на малвама.

Gen.: **Derocrepis** Weise.

1. *rufipes* L. Опазио сам ју само у Босни и Херцеговини у Санском Мосту и околици Сарајева, особито на највишим слојевима Требевића у корјењу трава (Apflb. 1912.); у Динариским Алпама (Троглав-Apflb. 1909.).
2. *sodalis* Kutsch. У Капели планини (Хрватска) сабрао сам још год. 1887.
3. *serbica* Kutsch. Ова понтичка врст распрострањена је на Балканском полуострву од Црног Мора до Јадранског. Србија (t. Kutschera, Wien. Ent. Monatschr., 1860, p. 75); Цариград (ср. Weise у Insekt. Deutschl. св. VI., p. 690); Бугарска (Сливен-Haberhauer), Албанија (планине код Ороши-Apflb.). У Кавказу далеко распрострањена, у новије доба и у Криму (Јајла-планина) нашао госп. E. Moczarski.

Crepidodera strangulata Allard (Annal. Soc. Entomol. de France, Tom. VIII., 1860, p. 61) има се односити на типну форму *Derocrepis serbica* Kutsch. (»capite piceo, prothorace nigro. Le corselet d'un noir brillant«).

---

[1]) Ова врст је нова за Балкански полуоток.

Аберација *a (bicolor* Weise l. c.) налази се свуда са типном формом заједно те превладава међу егземпларима, што их имам из Албаније.

Gen.: **Crepidodera** Chevr.

1. *Peirolerii* Kutsch. Ова у Алпама домаћа врст далеко је распрострањена и на Балканском полуострву. Нашао сам ју у Палима (котар Сарајево), у Бугарској на Витоша планини (код Софије) и у Мацедонији на Голежници планини (између Белеса и Прилепа).
2. *femorata* Gyllh. Бугарска. Са пређашњом на Витоша планини (Apflb. 1892.).
3. *corpulenta* Kutsch. Најобичнија и најраспрострањенија врст у западном дијелу Балканског полуострва.

   У вишим слојевима велегорја честа на ниским билинама и на буковој шикари.

   Она је високо-алпина (Бјелашница планина код Сарајева). Босна: Клековача планина код Петровца, Враница планина, Влашић код Травника; Бич планина код Рудог на Лиму, Прењ планина код Јабланице; Пољана планина (Санџак Новипазар-Apflb., Dr. Noesske), Шар планина код Скопља (Apflb.); Ороши планина у западној Албанији (Apflb.).
4. *norica* Weise. Ову врсту познату из Караванка нашао сам у Хрватској код Локве а један примјерак имам и из сјеверозападне Босне (Хрбљина планина код Ливна). Чини се да не сиже даље на исток.
5. *melanostoma* Redtb. Ова врст, која је домаћа у централним и источним Алпама, налази се у Босни и Херцеговини искључиво у алпинском подручју. Она је распрострањена у босанском велегорју а налази се на ниским билинама у подручју клековине а у највишим положајима под камењем или корјењем трава. Ја ју имам и из велегорја западне Албаније (Мунела планина у Мирдити).
6. *nigritula* Gyllh. *(Hippuriphila nigritula antea).* До сада нађена је у Босни само код Дервенте и у околини Сарајева. Из других дијелова Балканског полуострва није ми још позната.
7. *transversa* Marsh. Код Сарајева (Врело Босне) и код Скопља нашао сам ју на мочварним биљкама.

   var. *melancholica* Dan. Оснива се на једном егземплару са црним тораксом (Травник-Brandis).
8. *impressa* F. Код Спљета и Котора и на Крфу поново сам ју опажао.

   var. *obtusangula* Dan. (Münch. Kol. Ztschr. II, p. 249) сабрао сам код Бургаса (источна Румелија, 1892.), али се по Daniel-у[1]) l. c. налази и у Грчкој.
9. *ferruginea* Scop. Ова врст, распрострањена у читавој Европи и Малој Азији заступана је у музејској збирци из свих предјела Балканског полуострва.

---

[1]) Dr. J. Daniel-у, који је за своју изврсну Ревизију палеарктичких крепитоптера (Münchn. koleopt. Ztschr. II. 237.—297.) имао на очима и материјал б.-х. зем. музеја, нашао је, да *C. melanostoma* у Босни и Херцеговини има и у ♂ увијек рудиментарна крила. Тому је ваљда узрок високо-алпинско обиталиште, како сам то већ и за *Ophonus azureus* констатао, који се у велегорском подручју на Балканском полуострву налази само у форми са рудиментарним крилима, дочим у низинама има увијек нормална крила.

10. *crassicornis* Fald. Ова особито у Кавказу и у Криму домаћа врст описана из Транскавказа, дакле поријеклом сигурно понтичка, налази се појединце до у Шпанију (var. *hispanica* Dan.).

На Балканском полуострову нашао сам ју до сада само ја код Сарајева. Леонхард ју је нашао на Макљену и на Враници планини у Босни, Хилф код Пожаревца у Србији (Coll. Mus. Saraj.)

Gen.: **Arrhenocoela** Foudr.

lineata Rossi[1]). Ова врст, која припада западним средоземним земљама, предамном је у једном егземплару из Албаније (Ороши у Мириդити).

Gen.: **Ochrosis** Foudr.

1. *ventralis* Illg. У Босни распрострањена. Домановић (Херцеговина), Котор.
2. *Krüperi* Ws. Ову врст познату из Грчке и Крете нашао је др. Hensch са пређашњом код Домановића. Ја сам ју сабрао код San Stefana (Цариград) на мочварним биљкама.

Gen.: **Lythraria** Bedel.

salicariae Payk. У Босни често, Херцеговина (Мостарско Блато); Србија (Пожаревац).

Gen.: **Epithrix** Foudr.

1. *pubescens* Koch. У Босн.-Херцег. распрострањена. Црна Гора (Подгорица); San Stefano код Цариграда (Apflb. 1900.).
2. *atropae* Foudr. У Босни често на *Atropa Belladonna*. Херцеговина (Домановић-Dr. Hensch); Бугарска (Софија, Варна-Apflb. 1992.); Македонија (Орханић код Скопља-Apflb. 1906.).

Gen.: **Chalcoides** Foudr.

1. *nitidula* L. Околина Сарајева и Гацка, ријетко. (На *Populus tremula.)*
2. *aurea* Geoffr. *(splendens* Weise) код Сарајева са пређашњом врстом често на мекој дрвљади, особито на *Populus tremula*. У Бугарској на Витоши-планини код Софије ја сам је сабрао.

   ab. *laeta* Weise и *cyanea* Marsh. није у Босни ријетка.
3. *fulvicornis* Fb. *(helxines* Weise). У Босни ријетка (Дервента, Сарајево), чешће у мочварама код Габеле (Хутово блато, Херцеговина). На Витоши-планини код Софије сабирао сам ју сâм.
4. *aurata* Marsh. У цијелом подручју на врстама *Salix*. Србија (Пожаревац), Бугарска (Витоша планина, Варна-Apflb. 1892.); Македонија (Орханић код Скопља-Apflb. 1906.).

   var. *nigricoxis* All. код Орханића са типном врстом.

   var. *pulchella* Steph. код Сарајева (ријетко).
5. *Plutus* Latr. *(chloris* Foudr.) као пређашња врст али много рјеђа. Србија (Пожаревац, Ниш); Црна Гора (Подгорица); Орханић код Скопља, Епир (Јанина-Apflb. 1900.).

---

[1]) За Балкански полуостров нова.

Gen.: **Hippuriphila** Foudr.

Modeeri L. У Босни распрострањена по рубу језера на *Equisetum*-у; Србија (Бела Паланка); Албанија (Бојана).

Gen.: **Orestia** Germ.

1. *Kraatzi* All. Далмација (ex Alliard.) Осим описаног ♂ није познат други егземплар.
2. *Hampei* Mill. У Капели планини у Хрватској. Осим тога у Крањској и Штајерској. Један егземплар, што сам га нашао код Сарајева (Кијево), чини се да прелази ка *O. bosnica* Apflb.
3. *alpina* Germ. Код Бање Луке и Јајца (Језеро) у горским шумама.
4. *bosnica* Apflb.[1]) (Гласн. зем. муз. 1906., 248; Wiss. Mitt. Bosn.-Herceg. X. Bd. 1907, pg. 642). У горским шумама код Жепча, Сарајева и Јабланице. — *O. chionophila* Apflb.[2]) i. l. је алпинска пасмина, која се налази у подручју клековине на Трескавици планини.
5. *curtula* Apflb.[1]) (Гласн. зем. муз. 1906., 248.; Wiss. Mitt. Bosn.-Herceg. X. Bd., 1907, pg. 642). Босна. У шикарастој шуми долова и на брдељцима код Дервенте, Врхова и Сарајева.
6. *Aubei* All. У Босни ријетке у горским шумама код Вареша (Звијезда планина) и на Метаљци (Apflb., Dr. Noesske).
7. *Paveli* Friv. Србија (Сува планина); Ист. Албанија (Коритник у Дума-планини. Ова ендемична балканска врст живи алпински под камењем. Описана је из горја код Herkulesbad-a (Mehadia), гдје ће јој бити најсјевернија граница подручја у коме живи.

Gen.: **Minota** Kutsch. *(Hypnophila* Foudr.).

1. *Halmae* Apflb. Гласн. зем. муз. XVII. 1906., стр. 249.; Wiss. Mitt. Bosn.-Herc. X. св., 1907, p. 643). Босна, горске шуме код Травника и Сарајева. Ја сам ову врст добивао увијек само решетањем маховине и против Weise-a. Ins. Deutschl. VI. св., p. 739) пристајем уз назор Foudrasa, да су *Minota*-врсте становници маховине.
2. *nivalis* Apflb. l. c. У алпинском подручју јужнобосанског велегорја (Бјелашнице, Трескавице и Љубичне планине) на маховинастим мјестима.

Gen.: **Mantura** Steph.

1. *cylindrica* Mill. (Verh. der zool.-bot. Ges. Wien, 1880, *2*) Далмација. Није од онда нађена.
2. *Matthewsi* Curt. Ову досада из сјеверозападне Европе познату врст сабрао сам на Требевићу код Сарајева и на Витош планини код Софије.

---

[1]) По Heickertinger-овом схваћању је то subspecies од *alpina* (Verh. zool -bot. Ges. Wien, 1910, p. (44), али уза њ не пристајем посве. Мала здепаста *O. curtula* једва се даде специфично спојити са великом спруженом *O. bosnica* без изразитих прелаза, с којом живи на истом подручју.

[2]) Minor, angustior, elytris profundius striatopunctatis. In regione alpina montis Treskavica. Bosn. merid.

3. *obtusata* Gyllh. Сарајево, Травник, Прењ планина код Јабланице.
4. *rustica* L. Сабрао сам ју код Сарајева, Софије и Цариграда. Билећа (Hensch.).

Gen.: **Chaetocnema** Steph.

1. *major* Duv. Ову врст. која живи у западном дијелу подручја Средоземног Мора нашао сам на мочварним биљкама на ушћу Вардара.
2. *chlorophana* Duft. Нашао сам ову врст на мочварним билинама у једној мочвари код Цариграда (San Stefano).
3. *Coyei* All. С пређашњом врстом али ријетко; код San Stefana, сабирао сам ју ја. И у Грчкој је нађена.
4. *Scheffleri* Kutsch. Турска (Merkl).
5. *semicoerulea* Koch. На врбама у читавом подручју. ab. *saliceli* Weise особито код Сарајева, у горњој и дôњој долини Неретве, код Софије (Долина Искра, Apflb. 1892.); код Пожаревца и Скопља (Орханић-Apflb. 1906.).
6. *concinna* Marsh. У Босни и Херцеговини и Далмацији (Метковић) често у Србији (Пожаревац), Црној Гори (Подгорица, Дурмитор); и т. д. Од морске обале (Варна-Apflb. 1892.) до велегорја (Дурмитор; Шар планина, Apflb. 1906.).
7. *tibialis* Illig. Распрострањена као пређашња врст, у велегорју али као да се не налази, него у мочварама крај морске обале врло често.

   У Босни ријетка (Увац, Сарајево). Херцеговина (Јабланица, Мостарско блато, Столац, Билећа); Далмација (Метковић, Котор); Црна Гора (Улцињ, Подгорица); Бугарска (Варна-Apflb. 1892.); Албанија (Валона). Нашао сам ју код Атене (Phaleron), на Крфу (слана мочвара код Kalichiopulo (1893.) и на ушћу код Солуна.
8. *breviuscula* Fald[1]). Ову врст, која је до сада позната само на Кавказу, сабрао сам већином у Бугарској код Бургаса (на обали слатих језера код Вајакјоја и Атанаскјоја), а појединце код Варне и Софије.
9. *conducta* Motsch. У Босни није доселе нађена, али је често на мочварним билинама у јужним мочварним предјелима. Херцеговина (Мостарско-блато, Хутово-блато); Црна Гора (Скадарско-блато код Вирпазара-Apflb. Улцињ); Србија (Пожаревац); Бугарска (Монастир Св. Богородица код Калофера-Apflb. 1892.). И код Цариграда (San Stefano) и Солуна сам ју сабрао.
10. *orientalis* Bauduer. Ову понтичку врст нашао сам већином код Цариграда на мочварним биљкама.
11. *depressa* Boield. (*chrysocollis* Foudr.). Ову врст, која живи у јужнофранцуском алпинском подручју и у Пиренејима налазио је по Кучери (Wien ent. Monatschr. VIII. св., 1864., p. 317. Ullrich) код Трста те се у Catalog. Coleopt. Europae ed. 1906., p. 572. наводи и у Далмацији. Ја је нисам на Балканском полуострву налазио.
12. *procerula* Rosenh. У Босни и Херцеговини није нађена. Далмација (Трогир, Котор-Apflb.). Сабирао сам ову врст обилно на мочварним сланим мјестима на обали мора код Цариграда (San Stefano) и на Крфу (Слана мочвара Kalichiopulo). Чини се да је халофилна.

---

[1]) Нова за Балкански полуоток.

13. *compressa* Letzn. Ова се врст, која припада сјеверној Европи по Аларду налази по Грчкој. Мени на Балканском полуострву није позната.
14. *obesa* Boield. *(meridionalis* Foudr.), Босна ријетко (Дервента, Илиџа код Сарајева); Србија (Пожаревац); сабирао сам ју и код Цариграда (San Stefano) и на Крфу.
15. *aridula* Gyllh. Босна-Херцеговина (Сарајево, Прењ-планина); Србија (Бела Паланка); Бугарска (Варна, Калофер-Apflb. 1892.). Сабирао сам је и код Цариграда и на Крфу.
16. *arida* Foudr. Босна у алпинском подручју Бјелашнице и Власуље-планине на рубу снијежних поља а сабрао сам је и на Шардагу у високоалпинском подручју.
17. *aerosa* Letzn. Босна (Дервента).

Gen.: **Psylliodes** Berth.

1. *gibbosa* All. На Вардару код Скопља (Apflb. 1906.).
2. *glabra* Duft. Пазарић код Сарајева (Крупа-долина).
3. *Sturanyi* Apflb. (Гласник зем. музеја 1906., стр. 249.; Wiss. Mitt. Bosn.-Herceg. св. X., 1907., p. 643.). У алпинском подручју босанског велегорја (Враница-, Љубична-, Власуља-планина) обрео сам ју ја. Живи близу снијежних поља под камењем и бусовима.
4. *subaenea* Kutsch. Босна и Херцеговина. У високим, сјеновитим горским шумама на ниским билинама *(Allium)*. Иван-, Бјелашница-планина, Требевић и т. д., Вележ-планина (Рујиште) код Мостара.
5. *attenuata* Koch. У Херцеговини (Јабланица, Домановић) не ријетко; у Босни још није нађена. Србија (Пожаревац).
6. *chrysocephala* L. Босна, ријетко (Дервента); Бугарска (Варна-Apflb. 1892.); Албанија (Валоџа). Грчка (оток Видо код Крфа-Apflb. 1893.), Ламиа-Apflb. 1900.).

   ab. *collaris* у нормалном облику на Крфу (Potamó).
7. *napi* Fbr. Код Сарајева.
8. *cuprea* Koch. Крф (Apflb. 1893.).
9. *pyritosa* Kutsch. У Боснии и Херцеговини распрострањена. Црна Гора (Подгорица).
10. *affinis* Payk. Босна (Дервента, Шамац, Сарајево).
11. *circumdata* Redtb. Херцеговина (Столац, Билећа-Dr. Hensch); Црна Гора (Подгорица); Бугарска (Бургас-Apflb. 1892.). И у Грчкој (Missolunghi).
12. *dulcamarae* Koch. У Босни распрострањена; Србија (Смедерево); Бугарска (Варна-Apflb. 1892.); Албанија (Валона).
13. *hyoscyami* L. Босна (Јајце, Сарајево); Херцеговина (Билећа, Житомислић, Драчево); Далмација (Корчула); Бугарска (Језеро Акриану код Бургаса-Apflb. 1892).

    var. *chalcomera* Illg. Чешћа од типне форме: Сарајево, Мостар, Билећа, Столац, Домановић; Цетиње, Подгорица; Бургас; Валона, Превеза; Цариград (Apflb.); Крф, Missolunghi, Фалерон код Атене.
14. *luteola* Müll. Херцеговина. Сабрао ју Dr. Hensch код Билећа.
15. *picina* Marsh. Код Спљета (Dr. Ed. Karaman).

Gen.: **Semicnema** Weise.

Reitteri Weise. Босна (teste Heickertinger in Fauna germanica IV. p. 212) нађена је као уникум у Доњој Аустрији и описана (Mödling-Reitter) и Dr. Hensch нашао ју је на Нижидерском Језеру у Угарској.

Gen.: **Haltica** Geoffroy.

1. *quercetorum* Foudr. Врло обилна у храстовим гајевима у Херцеговини (Мостар, Домановић, Требиње). Бугарска (Витоша-планина код Софије-Apflb. 1892.). Турска (Цариград-Apflb.).
2. *brevicollis* Foudr. На љесковини (Крф) и често код Цетиња (Apflb.). И код Јанине (Епира), Цариграда (Београдска шума и на Шардагу; сабирао сам ју сам.
3. *saliceti* Weise. Ту и тамо на врбовој шикари у долинама ријека код Сарајева, ријетка.
4. *lythri* Aubé. У Босни и Херцеговини распрострањена; Далмација (Метковић). На мочварним биљкама.
5. *tamaricis* Schrk. Околица Сарајева: Дрежница, Хутово блато; Србија (Пожаревац); Бугарска (Сливен-Haberhauer); на Вардару код Скопља; Цариград (Apflb.).
6. *fruticola* Weise. Босна (Дервента, Сански Мост, Вран-планина, Сарајево); Херцеговина (Бишина код Невесиња, Хутово блато).
7. *carduorum* Guèr. Сарајево, ријетко; чешћа у јужном дијелу, Херцеговина (Дрежница, Мостар, Билећа, Храсно); Цетиње; Софија, Филипоље, Бургас-Apflb. 1892.; Скопље-Apflb.; Валона; Пелопонез (Каламата).
8. *oleracea* L. У читавом подручју од морског жала (Варна, Бургас-Apflb. 1892.) до алпинског подручја (Љубетен [Шардаг]-Apflb. 1906.); ab. *nobilis* Ws. помијешан са типном формом на Шардагу.
9. *pusilla* Duft. Босна, само у Алпинском подручју (Бјелашница и Љубична-планина); често.

Gen.: **Hermaeophaga** Foudr.

1. *mercurialis* F. Код Сарајева и Ушћупа (Орханић) сабрао сам ју ја.

Gen.: **Glyptina** Leconte *(Batophila* Foudr.).

1. *rubi* Payk. У средњој и јужној Босни на *Rubus* врстама распрострањена; Херцеговина (Коњиц, Јабланица); на Цукали код Скадра; Шардаг (Apflb.).
2. *aerata* Marsh. У Белградској шуми код Цариграда (Apflb. 1900.).

Gen.: **Phyllotreta** Foudr.

1. *exclamationis* Thungb. Врло ријетка. По 1 ♂ из Сарајева и Подгорице (Црна Гора).
2. *ochripes* Curt. Дервента, Завидовић, Zеница, Сарајево (Игман и Иван-планина); Хутово блато, Драчево; Метковић; Подгорица; Сливен; Варна (Камчик дере. Apflb. 1892.); Цариград (Apflb. 1900.).
3. *tetrastigma* Com. Сарајево.
4. *flexuosa* Illg. Врело Босне.

5. *sinuata* Steph. Околица Сарајева, Травник.
6. *variipennis* Boield. Херцеговина (Столац, Доmановић); Далмација (Задар, Метковић). Phaleron код Атене (Apflb.).
7. *undulata* Kutsch. У читавом подручју најобичнија врст.
8. *vittula* Redtb.[1]. Као предња, али мање обична.
9. *nemorum* L. У читавом подручју честа.
10. *atra* F. Свуда у подручју на круциферама.
11. *cruciferae* Goeze. Као пређашња.
12. *aerea* All. Дервента, Сарајево; Билећа; Пожаревац; Подгорица, Улцињ; Цариград (Apflb.). — Ријетка.
13. *crassicornis* All. Дервента; Јабланица, Билећа; Драчево код Метковића. Ријека, Подгорица; Софија (Apflb. 1892.). Опћенито ријетка, чешћа у мочварном подручју Хутова блата (Драчево).
14. *diademata* Foudr. Босна (Дервента, Шамац, Травник, Сарајево); Херцеговина (Мостар, Билећа, Хутово блато); Далмација (Метковић); Црна Гора (Ријека, Цетиње, Вирпазар); Србија (Пожаревац); Бугарска (Софија, Варна-Apflb. 1892).
15. *nodicornis* Marsh. Вогошћа код Сарајева; Столац, Драчево код Метковића; Варна-Apflb. 1892. Ријетка на врстама *Reseda*.
16. *procera* Redtb. Код Ушћупа сам је ја налазио.
17. *Ganglbaueri* Heickert. Verh. zool.-bot. Ges. Wien LIX., 1909, pg. (*290*). Херцеговина, у шумском крају »Бишине« код Невесиња сам ју ја обрео. Ова је врст по хабитусу и боји врло близу *Phyllotreta nigripes* али се разликује (l. c.) већом величином, нешто изобљенијим обликом, јачом, храпавијом пунктацијом и глатком непунктираном главом.

   Осим тога се налази у Херкулесбаду (Мехадија) у крилатом и некрилатом облику и некрилата код Трста. Егземплари из Бишине су некрилати.
18. *balcanica* Heickert. Verh. zool.-bot. Ges. Wien LIX., 1909, pg. (*292*). Распрострањена на западу Балканског полуотока. Далмација (Метковић-Reitter); Мостар; Мореа (Kalawryta-Holtz). По Heickertinger-у (l. c.) иде у групу *Ph. atra* али се од ње разликује већим дијелом жутим тицалама (бар по четири свјетло жута базална чланка) и бар дјеломице жутим цијевима и тарзима, од *Ph. diademata* Foudr. различном пунктацијом чела, бојом тицала, чистом црном неметаличном бојом, ужим раменима итд.; од *Ph. crassicornis* All. у ♂ неодебљалим петим чланком тицала.
19. *nigripes* Fbr. Травник, Сарајево; Невесиње; Метковић; Камчик Дере код Варне-Apflb. 1892.; Ушћуп (Apflb. 1906.); Фалерон код Атене (Apflb. 1900.).

Gen.: **Aphthona** Chevrol.

1. *cyparissiae* Koch. Често на врстама еуфорбија. Околица Сарајева; Столац, Билећа; Ниш, Бела-Паланка; Калофер, Филипоље, Бургас-Apflb. 1892.; Орханић и Каплан код Ушћупа-Apflb. 1906.
2. *abdominalis* Duft. Код Сарајева.

---

[1] Штетник на сладорној репи у губернији Кијевској (cf. Васиљев и Иразбински: Bericht über die Tätigkeit der entomolog. Station, Kiew 1910, p. 11).

3. *flaviceps* All. Херцеговина (Храсно); Далмација (Котор); Црна Гора (Пристан-Apflb.).
4. *nigriceps* Redtb. Црна Гора (Пристан-Apflb.) и на обали Вардара код Ушћупа (Apflb. 1906.).
5. *lutescens* Gyllh. Дервента, Шамац, Сарајево; Мостарско блато, Домановић, Хутово блато код Метковића; Метковић; Пожаревац; Калофер (Apflb. 1892.); Подгорица, Улцињ; Цариград (Apflb. 1900.).
6. *venustula* Kutsch. Дервента. Круг планина код Ливна, горе око Сарајева; Јабланица, Баба-планина код Билећа; Орханић код Ушћупа.
7. *pygmaea* Kutsch. Сарајево, Травник; Мостарско блато, Храсно, Столац, Домановић; Котор; Вирпазар, Улцињ; Бела Паланка; Еминије-Балкан између Варне и Бургаса (Apflb. 1892.).
8. *cyanella* Redtb. Сарајево; Бела Паланка, Ниш.
9. *coerulea* Foudr. У Босни распрострањена; Хутово блато (Херцеговина); Подгорица; Пожаревац, Смедерево; Драч-Apflb. 1893.; Цариград (Apflb.).
10. *euphorbiae* Schr. K. У Босни распрострањена; Херцеговина (Домановић-Dr. Hensch); Далмација (Трогир); Црна Гора (Суторман-Apflb.); Србија (Пожаревац); Бугарска (Софија, Варна-Apflb. 1892.).
11. *semicyanea* All. Спљет (Dr. Ed. Karaman). Скадар (Албанија).
12. *ovata* Foudr. У Босни распрострањена. У Херцеговини код Коњица и Јабланице сабран.
13. *herbigrada* Curt. Једном сам ју нашао у долини Миљацке код Сарајева.
14. *lacertosa* Rosenh. Сабирао је M. Hilf у великој множини код Пожаревца у Србији (збирка зем. музеја).

Gen.: **Longitarsus** Latr.

1. *echii* Koch. Сарајево; Драчево код Метковића; Орханић код Ушћупа (Apflb. 1906.). Цетиње; Мали Шеит код Ороша (Мердита-Apflb.).
2. *Linnaei* Duft. Домановић (Dr. Hensch.); Метковић; Једикуле код Цариграда (Apflb. 1900.), обилна на мочварним биљкама.
3. *fuscoaeneus* Redtb. Крф (Apflb. 1893.).
4. *corynthius* Reiche. Мостар, Столац, Драчево код Метковића.
5. *absinthii* Kutsch. Код Сарајева неријетка. У Бијелој гори код Требиња нашао сам их већином високо на планини.
6. *obliteratus* Rosenh. Често код Сарајева. Херцеговина (Мируше код Билећа-Dr. Hensch, Мостарско блато, Храсно); Далмација (Груж), Црна Гора (Ријека, Улцињ).
7. *niger* Koch. У Босни и Херцеговини распрострањен. — Црна Гора (Улцињ, Пристан, Ријека); Бугарска (Калофер-Apflb. 1892.).
8. *rectilineatus* Foudr. Уловљен једноћ код Пазарића (кот. Сарајево).
9. *parvulus* Payk. Травник. Сарајево; Коњиц, Домановић (Dr. Hensch); Пристан, Улцињ.
10. *holsaticus* L. Сарајево; Мостарско блато, Хутово блато, Домановић (Dr. Hensch); Метковић; Подгорица, Ријека; (Калофер-Apflb. 1892.).
11. *apicalis* Beck. Дервента, Сарајево; Невесиње (Hensch).
12. *brunneus* Duft. Дервента, Иван планина код Сарајева.
13. *rubellus* Foudr. Босна (Требевић, Иван планина, Игман, Враница планина).

14. *luridus* Scop. У Босни распрострањен; Херцеговина (Коњица, Јабланица, Мостар, Прењ планина); Црна Гора (Улцињ, Пристан); Бугарска (Витоша планина код Софије-Apflb. 1892.).
15. *lateripunctatus* Rosenh. Код Сарајева а и на Крфу сам је сабрао (1893.).
16. *nasturtii* Fbr. Сарајево; Билећа; Цетиње; Јанина (Епир-Apflb. 1900.).
17. *suturalis* Marsh. Један комад уловљен код Сарајева.
18. *atricillus* L. Дервента, Сарајево; Јабланица, Дрежница, Домановић (Hensch).
19. *suturellus* Duft. У планинама око Сарајева, Травника и Бугојна.
20. *melanocephalus* Deg. У Босни и Херцеговини распрострањен; Црна Гора (Подгорица); Србија (Пожаревац).
21. *nigrofasciatus* Goeze (Bedel) *(marginatus* Geoffr., *lateralis* Illg.). Сарајево, Јајце, Ливно; Орханић код Скопља (Apflb.).
22. *verbasci* Panz. *(tabidus* F.). На врстама *Verbascum* у цијелом подручју.
23. *lycopi* Foudr. Често код Сарајева, Травника; Ускопља (Apflb.).
24. *membranaceus* Foudr. На подножју Игман планине нашао сам га повише.
25. *pratensis* Panz. Црна Гора (Улцињ, Пристан, Вирпазар).
    var. *collaris* Steph. Херцеговина (Столац).
26. *exoletus* L. Ливно, Билећа, Столац, Домановић.
27. *rubiginosus* Foudr. Дервента, Сарајево; Варна (Apflb. 1892.).
28. *pellucidus* Foudr. Сарајево (често); Цетиње, Улцињ; Варна (Apflb. 1892.).

Gen.: **Dibolia** Latr.

1. *femoralis* Redtb. Карловац (Хрватска); Dr. Hensch; Билећа, Домановић (Hensch); Албанија (Берат-Dr. Patsch).
2. *occultans* Koch. Сарајево; Билећа, Домановић (Dr. Hensch); Црна Гора (Ријека — Мустајбег Курбеговић); Крф (Apflb. 1893.).
3. *cryptocephala* Koch. Мени позната само из алпинског подручја. Сабрао сам ју у Босни на Бјелашници а у Херцеговини на Прењ планини.
4. *cynoglossi* Koch. Околица Сарајева, ријетко.
5. *rugulosa* Redtb. Неготин; Софија (Apflb. 1892.).
6. *timida* Illg. Сарајево; Билећа, Домановић (Hensch).

Gen.: **Apteropeda** Chevr.

orbiculata Marsh. У Босни распрострањена; Херцеговина (Јабланица, Коњиц).

Gen. **Mniophila** Steph.

1. *muscorum* Koch. У Босни распрострањена; и у алпинском подручју испод клековине у маховини (Трескавица планина код Сарајева), Далмација (Троглав-Apflb.): Албанија (планине у Мирдити, Мунела, Зебија). Егземплари из кланца Мунела одликују се мањом величином, ријетко бронцаним сјајем (ковним сјајем) и јаким правилним пикњастим прутицама на крилним покровцима.
    ab. *Wroblewskii* Wank. Није ријетка у јужној Босни уз типну форму.
2. ***bosnica*** nov. spec.

Nigra, vix metallescens. Antennis tarsisque rufis, femoribus nigris vel nigropiceis, tibiis nigropiceis basin versus rufis; prothorace alutaceo, tenuiter sparsimque punctato; elytris irregulariter, haud subseriatim, conspicue punctatis, punctis minoribus intermixtis, antice dilatatis, valde convexis. Lg. 1·4—1·6 *mm* Bosnia merid. In silvis montanis.

Разликује се од *M. muscorum* и њене аберације *Wroblewskii* Wank. пунктацијом крилних покроваца, која је раштркана и нигдје у редове не редана; крилним покровцима, који су за раменима јаче испупчани и сведенији; слабом или никаком ковном бојом и обликом *penisa*. Попречно је нешто већа од *M. muscorum*.

Вратни је штит фино и раштркано пунктиран, а крилни покровци на шагринираном дну раштркано али јако пунктирани, без трага пикњастих прутица. Тицалице црвеносмеђе а тако и тарзи. Цјеванице црнкасте, прама бази црвенкасте, гњатови у дозрелих егземплара црни. Шира је и јаче полукругљаста него *M. muscorum*, мање једнолично овална, крилни покровци се проширују за раменима прилично непосредно те највећа ширина није у средини, него у предњој трећини њене дуљине. *Penis* јачи него у *muscorum*, једнако широк на вршку нашироко заобљен (у *muscorum* мањи виткији, према вршку, који је уско заобљен, ужи). Дуљ. 1·4—1·6 *мм*.

Јужна Босна. Требевић, Игман, Звијезда планина, у друштву са *M. muscorum*. Ријетка. За опис служило је 11 комада.

Опаска: *M. Wroblewskii* Wank. (Bullet. Soc. entom. de France, 1880., ств. CXVIII.) не може се примијенити на ову врст. Wankowicz вели (l. c.) о њој: »aeneopicea, antennis pedibusque rufis; prothorace parum distincte punctato; elytris subseriatim punctatis, punctis minoribus paucis indeterminatis.« »Les séries de points des élytres moins regulières [споредно са *M. muscorum*]; la surface du corselet est irrégulièrement ridée à ponctuation effacée . . . . grandeur des petites individus de la *muscorum*.«

M. Wroblewskii Wank. према тому није ништа друго него мања *M. muscorum* са неправилним редовима пикњастих прутица у крилних покроваца изблијеђело и нејасно пунктираним вратним штитом.

Gen.: **Cardax** Weise.

Stussineri Weise. Овај ријетки само у једној врсти познати род *Halticina*, који се истиче својим хабитом, чини се да се ограничује на источну обалу Јадрана. Један егземплар обрео је Стусинер у Истри (Ins. Deutschl. VI. св., р. 1140) и 1893. описао. Колико ја знам сабирао сам их од онда само ја и препаратор Winneguth и то код Јабланице у Херцеговини и код Цетиња по један комад. Просијани су из црнице шикаре крашкога тла.

Gen.: **Argopus** Fisch.

1. *Ahrensi* Germ. Мостарско блато, Домановић (Dr. Hensch), Билећа; Ријека, Цетиње (Apflb.); Албанија (Маранај-планина код Скадра-Apflb.).
2. *bicolor* Fisch. Србија (Пожаревац-Hilf.). Код Руме у Славонији сабирао Dr. Hensch.

Gen.: **Sphaeroderma** Steph.

1. *testaceum* F. *(cardui* Gyllh.). Сарајево, Јајце; Јабланица, Невесиње, Добричево код Билећа (Dr. Hensch).
2. *rubidum* Gräells. Јајце; Мостар, Билећа; Ријека; Бела-Паланка; Варна (Apflb. 1892.); Валона, Превеза; Крф (Apflb. 1893.).

Subfam.: ***Cryptostoma.***

Tribus: *Hispini.*

Gen.: **Hispa** L.

testacea K.[1]). Спљет; оток Ластово (Apflb. 1912.); оток Мљет (Gobanz, cf. Verh. zool.-bot. Ges. Wien LIV. 1904, p. 658).

Gen.: **Hispella** Chapuis.

atra L. У Босни-Херцег. распрострањена; Србија (Пожаревац, Ниш); Комарица код Софије (Apflb. 1892.); Албанија (Валона); Грчка (Missolunghi и т. д.).

Tribus: *Cassidini.*

а) понтичке врсте:

? *Cassida Cori* Fairm. Турска, Грчка, Крета.

Cassida canaliculata Laich. Србија, Бугарска, Турска [на запад до Њемачке].

Cassida seraphina Ménétr. Турска (Цариград), Грчка [Кавказ].

Cassida atrata F. Србија, Бугарска, Грчка [Крим; на запад до Њемачке].

б) медитеранске врсте:

Cassida inquinata Brullé. Бугарска, Албанија, Грчка [Средоземно подручје].

Cassida splendidula Suffr. Босна, Далмација, Албанија [Јужна Европа на сјевер до Алпа].

Cassida pusilla Waltl. Далмација [Средоземно подручје].

Oxylepis deflexicollis Boh. (var. *Sahlbergi* Spaeth) Крф.

в) Ендемити:

Cassida rhilensis Weise. Бугарска (Рило даг).

Gen.: **Hypocassida** Weise.

subferruginea Schrk. Распрострањена на Балканском полуострву. У Босни и Херцеговини често, у алпинском подручју није опажена. Далмација (Спљет, Метковић, Дубровник, Котор); Црна Гора (Цетиње, Ријека, Улцињ); Србија (Пожаревац, Ниш, Бела-Паланка); Бугарска (Софија, Варна, Бургас-Apflb. 1892.); Албанија (Скадар, Јанина, Валона); Крф.

Gen.: **Cassida** L.

1. *fastuosa* Schall. Босна, не ријетко (Дервента, Сарајево); Херцеговина (мочваре око Мостара и Габеле); Котор; Албанија (средње и доње подручје Бојане).
2. *canaliculata* Laich. Србија (Неготин); Бугарска (Сливен-Haberhauer); Турска (teste Weise, Ins. Deutsch. VI. p. 1086).

---

[1]) Медитеранска врст.

3. *viridis* L. *(equestris* F.). У Босни и Херцеговини често, каткад у великој множини на *Salvia glutinosa* уз присојне обронке на рубу потока (средином аугуста, као личинка, гусјеница и *imago*); Србија (Пожаревац, Бела-Паланка); Бугарска (Калофер, Варна, Бургас); Албанија, Мацедонија (Пољана пл.-Dr. Noesske; Шардаг, Бразда планина код Ћуприли-Apflb. 1906.).
4. *hemisphaerica* Hbst. Досада само један комад (из Илиџе код Сарајева-Apflb.).
5. *Cori* Fairm. *(brevis* Weise, Deutsche entom. Ztschr. 1889., p. 154.). Ова врст, позната из Грчке, Турске, Мале Азије и Крете, није ми досада позната из Босне.
6. *azurea* F. *(ornata* Crtz.) нашао сам већином између Локва и Фужина (Хрватска). Чини се, да ју на Балканском полуострву заступа слиједећа врст.
7. *splendidula* Suffr. Распрострањена, али ријетка од морске обале до високо у планину (Шардаг), Босна (Дервента, Чевљановић код Вогошче, Међеђа); Далмација (Котор, Шћедро); Албанија (Ороши [Мирдита]-Apflb.). Шардаг (Apflb. 1906.).
8. *margaritacea* Schall. У Босни честа; Херцеговина (Мостар, Невесиње); Србија (Мајдан Кучајна-Merkl); Бугарска (Сливен-Haberh.; Бургас-Apflb. 1892.); Албанија (Ороши [Мирдита]-Apflb.).
9. *seraphina* Ménétr. Сабрао сам код Кучук Чекмеџе на Мраморском мору. Иначе и у Грчкој и на Кавказу позната.
10. *murraea* L. У Босни и Херцеговини распрострањена; Ријека (Црна Гора) је најјужније познато ми налазиште.
11. *atrata* F. Код Сарајева, особито у наплави прољетних поплава (наплављеној земљи и останцима билина) на обали Жељезнице код Илиџе; Бугарска (Бургас-Apflb. 1892.); San Stefano код Цариграда (Apflb. 1900.).
12. *seladonia* Gyllh. (?). Босна (Дервента).
13. *denticollis* Suffr. Ова у Њемачкој домаћа врст, која се по Weise-у (Ins. Deutsch. VI., p. 1907) налази »у већем дијелу Европе« позната ми је са Балканског полуострва само из Србије (Пожаревац-Hilf) и то у 2 женска егземплара (coll. mus. Sarajevo).
14. *rhilensis* Weise[1] (Wien. ent. Ztg. X. 1891, p. 205). Бугарска (Рило Даг-Merkl).
15. *aurora* Weise *(rosea* Boh.). Ову до сада само из Штајерске и Угарске познату, ријетку врст сабрао сам код Пакраца у Славонији (1882.) а опетовано код Сарајева. Из Херцеговине позната ми је ова врст само из Коњица.
16. *sanquinolenta* Müll. У Босни и Херцеговини распрострањена; Србија (Пожаревац, Ниш, Бела Паланка); Бугарска (Софија, Калофер, Варна, Бургас-Apflb. 1892.); Албанија (Фанди код Ороши [Мирдита]-Winneguth); Орханић код Ушћупа (Apflb. 1906.).
17. *prasina* Illg. *(chloris* Suffr.). Хрватска (Бијела Ласица, Капела план.-Apflb. 1886.); Босна (Дервента, Врхови, Игман пл. код Сарајева); Херцеговина (Хутово блато); Србија (Пожаревац, Бела Паланка); Бугарска (Сливен-

---

[1] Oblongo-ovata, subparallela, convexa, subtus nigra, limbo angusto ventrali, antennarum basi pedibusque flavenscentibus, his plus minusve nigro-variegatis; supra viridi-testacea, nitida, prothorace crebre punctulato, angulis obtusiusculis apice rotundatis, elytris sat fortiter, profunde substriato-punctatis, interstitiis nonnullis sat latis, in basi sinuatis, crebre denticulatis, callo humerali parvo. Mas prothorace latiore. Long. 5·5—6 *mm*.

Haberh.: Софија, Калофер, Варна, Бургас-Apflb. 1892.). Много рјеђа од пређашње врсти.

18. *sanguinosa* Suffr. Код Пакраца у Славонији (Apflb. 1883.). Један егземплар, који је услијед раштрканије и грубије пунктације крилних покроваца различан, нађен је у Босни код Дервенте од M. Hilf-a (col. mus. Sarajevo).

19. *stigmatica* Suffr. Босна (Дервента): Херцеговина (Билећа, Хутово блато); Србија (Бела Паланка).

20. *rubiginosa* Müll. *(vibex* Harold.). Распрострањена на читавом Балканском полуострву, једна од најобичнијих врста. Од морске обале до алпинског подручја (Шардаг).

Знатнија налазишта: Спљет; Подгорица, Ријека: Бургас, Варна (на морској обали-Apflb.), Витоша планина код Софије (високо на цланини-Apflb.): Шардаг, на Љубетену у алпинском подручју често на једној врсти чичка (Apflb. 1906.): исто тако и на македонским високим планинама између Скопља и Прилепа (Голешница и Мокра планина-Apflb.); Мунела пл. (Мердита-Wgth.); Кучук-Чекмеџе на Мармарском мору (Apflb. 1900.).

var. *graeca* Kr. Долина Неретве код Житомислића: Албанија (Скадар, Јанина-Apflb.; Валона-Dr. Patsch; Крф (Apflb. 1893.).

21. *inquinata* Brullé. Албанија (Скадар, Јанина-Apflb.); Бугарска (Варна, Бургас [често на обалама језера Вајакјој]-Apflb. 1892.).

22. *ferruginea* Goeze *(tincta* Weise). Босна (Дервента, Сарајево).

23. *vibex* L. *(liriophora* Kirby). У Босни распрострањена; Херцеговина (Јабланица, Мостар, Домановић); Црна Гора (Ријека, Вирпазар); Србија (Пожаревац); Бугарска (Сливен-Haberh.; Бургас-Apflb. 1892.); Албанија (Ороши, Валона); Грчка (Мисолунги).

24. *nebulosa* L. Босна, ријетко (Дервента, Сарајево, Металка); чешће у Србији (Пожаревац; Милановац, Неготин и т. д. Merkl) и у Бугарској (Сливен-Haberh.; Варна, Бургас-Apflb. 1892.).

25. *flaveola* Thunbg. У средњој и јужној Босни, особито око Сарајева није ријетка; Травник; Металка врх; Србија (Неготин teste Merkl); Албанија (Ороши [Мирдита]-Apflb.).

26. *nobilis* L. У Босни распрострањена; Црна Гора (Подгорица); Србија, Мајдан, Кучајна, Текија-Merkl; Пожаревац-Hilf.; Бугарска Сливен-Haberh.; Бургас-Apflb. 1892.

27. *vittata* Vill. *(oblonga* Ill.). Код Илиџе и Пазарића (котар Сарајево), ријетко; Бугарска (Варна-Apflb. 1992.); Цариград-Apflb. 1900.; врло често у затону Фалерон код Атене (Apflb. 1900).

28. *pusilla* Waltl. На Балканском полуострву позната ми само из Спљета (Dr. Eduard Karaman). У јужној Европи далеко распрострањена.

Gen.: **Oxylepis** Desbroch.

(deflexicollis Boh.). Ова средоземна врст није ми још позната са балканског копна. var. *Sahlbergi* Spaeth није ријетка на отоку Крфу.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, oktobar—decembar. **1914.** Сарајево, октобар—децембар.

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA
U
BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК
ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Flora Bosne, Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka.

II. (6.) dio. Nastavak[1]).

Ovo je objavljeno u WM 1916, 205-235

Piše

Dr. Günther vitez Beck pl. Mannagetta i Lerchenau,
redov. profesor botanike, ravnatelj botaničkog vrta i predstojnik botaničkog zavoda c. kr. njemačkog sveučilišta u Pragu.

16. Clematis.

[L., Spec. pl., 543 (1753) i Gen., ed. VI. 280, br. 696 bez *Atragene* pravije DC., Syst., I, 131 (1818); Benth. Hook., Gen., I, 3; Prantl u Engl., JSB., IX, 249 i u NPflF., III 2, 62. — *Atragene* L., Spec. pl., 542 (1753). — Isporedi O. Kuntze, Mon. d. Gatt. *Clematis* u Verh. bot. Ver. Brandenb., XXVI (1885), 83.] — »Bijela trta, pavetina, granača«.

Sekt. 1.: *Flammula.*

[DC., Syst., I, 133 (1818).]

1. ***Clematis vitalba*** [L., Spec. pl., 544 (1753).] — U živicama, ispod šikare na kamenitim, šikarom obraslim mjestima, također u lugu čak u predalpinsku regiju (1500 *m*).

Bosna: Svuda često i rašireno (B., Fo.), tako u sjevernoj Bosni: kod Novog, na Gomili velikoj (B.); u istočnoj Bosni: između Brčkog i Ratkovića (B.), kod Dônje Tuzle (M.!), između D. Tuzle i Breške (B.), kod Zvornika (J.), Dobruna (M. u litt.); u zapadnoj Bosni: na Krninu (B.), kod Livna, Glamoča (Pr.), na Dinari (Ja.-Wa.); u srednjoj Bosni: kod Banje Luke (H.), Varcar-Vakufa, Plive, Vranduka (*Bl.), Travnika (Fr. Br.), Fojnice! (Mu.), D. Vakufa (Sta.), Kupreša, Bugojna, Šuice (Pr.), Prozora, na Raduši (Sta.) i na Stožer pl. (B.), kod Vareša (Pr.). U južnoj Bosni raširena, tako kod Tarčina (Pr.), oko Sarajeva (H.), u guduri Rakitnice kod Rogatice (F.!), oko Višegrada (B.), u dolu Rijeke kod Čelebića (B.), u dolu Sutjeske (Pr.) i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** Prema sedlu Ivana (Laus), u dolini Idbara (B.), na Glogovom (V.), na Glogošnici (B.), u guduri Neretve (Laus), kod Vojna (B.), oko Mostara (Pi.!), na Humu kod Mostara (B.), južno od Mostara (Mu.), kod Nevesinja (V.), između Dračeva i Metkovića (B.), kod Trebinja (*P.), na Crvanju i Bjelašici-pl. (Mu.), kod Jasena (Lerch u Herb. Boll. po M. u litt.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Prijepolja (P. Zahlbr.); u dolini Lima između Prijepolja i Bistrice (*B.). — Cvate od juna do augusta. — »Bijela trta, pavetina«.

Opažene su forme:

1. *normalis* [Kuntze, Mon. Clem., n. n. mi., 101 (1885); *typica* Beck, Fl. Nied.-Öst., 411 (1890); *? integerrima* Schur u Abh. naturw. Ver. Brünn XV/2 (1877), 7; *? integrata* DC., Syst., I, 139 (1818) »segmentis paucissimis«, valjda brižna forma]. Često. — 2. *subdentata*. — [*? odontophylla* Freyn u ABZ (1896), 58]. Foliola ovalia, lobis vel dentibus paucis (1—3) dentata, saepe tridentata. — **Bosna:** Kod Kovačića blizu Sarajeva (F.!). — **Hercegovina:** Na Humu kod Mostara (*B.). — 3. *syriaca* [Boiss., Fl. Orient., I, 4 (1867); *taurica* Kuntze, Mon. Clem., n. n. mi., 100 (1885); *crenata* (Jord.)? u Ber. bayr. bot. Ges. IV (1896), 5; *grosseserrata* Strobl u Verh. zool.-bot. Ges.

---

[1]) Isporedi Glasnik, XXI. (1909.), str. 135—166.

(1903), 436. — *C. taurica* Bess. u Herb. Zeyher po Ledeb., Fl. Ross., I, 3 i Nym., Consp. fl. Europ., 1 (1878). — *C. crenata* Jord. u Billot, Annot. fl. Fr. All., 12 u Diagn., 21]. — **Bosna:** Kod Fojnice (Schwarz u Herb. Beck), na Trebeviću (M. u litt.). — **Hercegovina:** U kamenitim mjestima na Neretvi kod Grabovice-Drežnice (*M.), kod Trebinja (Matulić po M. u litt.).

2. ***Clematis recta*** [L., Spec. pl., 544 (1753). — *C. erecta* L., Syst., ed. XII (1767), 377 = All., Fl. Pedem., I, 296 (1785)]. — Na kamenitim, šikarastim mjestima, ispod šikare, u svjetlim šumama do u predalpinsku regiju (1200 *m*). Cvate od juna do augusta.

Bosna: Po Fo.-u raširena. Između Novog i Otoke (B.); oko Bihaća u dolini Dobrnice i Debeljače (B.), kod Ripča (Boll.); kod Banje Luke (H.), oko Sijekovca (B.), kod Bosanskog Broda (V.); oko Travnika (*S.), Fojnice (Mu.), na Plaženici (Ha.-Fa.), oko Preodca, Glamoča (Pr.), kod Marice Košare (Ja. Wa.), oko Vareša (Pr.). U južnoj Bosni nije rijetka (B.), tako oko Sarajeva! (Bl.), Tarčina (Bl.), u dolini Željeznice (Pr.), kod Viteza (F.), u rogatičkom kotaru (F.), kod Kalinovika, u dolini Sutjeske (Pr.), kod Foče (F.), u guduri Prače (M. u litt.), oko Mioča na Limu (M.). — **Hercegovina:** Oko Podorošca i Konjica (M. u litt.); kod stanice Drežnice (Lindb.), oko Mostara (B.), kod Nevesinja ispod Veleža kod jezera (Raap-Callier, Exsicc., br. 277!); na planini Čabulji, na potoku Ledenici (Ha.), u guduri Rakitnice (M.), u Bjeloj gori: Skočigrm kod Vučijaka (*P.), oko Gacka (Mu.).

Forma ***parviflora*** »folia paribus 4 composita. Petala parvula, vix 1 *cm* longa.« — **Bosna:** Ispod šikare u dolini Dobrnice blizu Sokolca kod Bihaća. — Cvate u junu (*B.).

3. ***Clematis flammula*** [L., Spec. pl., 544 (1753); DC., Syst., I, 134]. — Uz živice i međašne grede, pod grmljem u području mediterane flore do 500 *m*, nadalje na morskoj obali, na dinama, kamenitim mjestima. — Cvate u junu, julu.

Bosna: Oko Bihaća (*Boll. po M. u litt.). — **Hercegovina:** Ispod Jablanice (Bl.), na Porim pl. (Bl.), oko Vojna (M.); svuda oko Mostara! (Str.), tako na Stôcu (Callier), oko Bjelopolja (V.), Radopolja (Baenitz!), Glavice (Ziedb.); na Mostarskom blatu (B.), oko Bune, Žitomislića (Mu.); između Pileta i Stôca, na Osanici glavici (B.), kod Trebinja (*P.), Vitine (F. po M. u litt.), Pridvorca (P.), Gomiljana (V.), Kruževice, Gluhe smokve (V.); između Dračeva i Metkovića (B.); u Sutorini (Ćurčić po M. u litt.).

Slijedeće varijetete bile su opažene:

α ***vulgaris*** [DC., l. c., 134; Reich., Ic. fl. Germ., IV, 19, t. LXIII β]. — Rašireno.

β ***rotundifolia*** [DC., l. c., 134 = Reich., l. c., 19, t. LXII, f. 4666. — var. *latifolia* Koch, Syn. fl. Germ., ed. II, 2 (1843). — *C. fragrans* Ten., Fl. Neap. prodr., 32 et Fl. Neap., I, t. 48].

Hercegovina: Oko Gnojnice, Blagaja, Mostara, Vrela Bune, na Busak pl., oko Čapljine, Stôca, Ljubinja, Trebinja, Gorice na brdu Panik, oko Bileća, Drijena, Carine (*Fo.). — Možebiti zamijenjena sa α.

γ ***caespitosa*** [Reich., Fl. Germ., 735 i Icon, l. c., 19, t. LXIII γ. — *C. cespitosa* Scop., Fl. Carn., ed. II, I, 389 (1772)].

Hercegovina: Kod Mostara (*B.).

δ ***maritima*** [DC., l. c., 134 = Koch, Syn. fl. Germ., 2 (1837); ed. II, 2; Reich., l. c., t. LXIII δ. — *C. maritima* L., Spec. pl., ed. II, 767 (1762)?; Lam., Dict., II, 42].

Hercegovina: Oko Mostara (Fo.), također na Humu već ne posve tipičko (B.), kod Trebinja (*P.).

4. ***Clematis viticella*** [L., Spec. pl., 543 (1753); DC., Syst., I, 160]. — Uz živice i međašne grede, pod grmljem na kamenitim mjestima, ponajviše u području mediteranske regije do 300 *m*. Cvate od maja do jula.

Bosna: Na Uni između Novog i Otoke (F.); na Tihotini (Boll.); kod Čelebića na Livanjskom polju (Br.!), kod Podgradine (Pr.), kod Livna (Seunik!), na Buškom blatu (Ha.); kod Vira u kotaru Županjac (Br. po M. u litt.). — **Hercegovina:** Svuda u dolini Neretve (B.); kod Jablanice (Bl.), na Porim pl. (Bl.), često oko Mostara!! (Str.), tako na Humu (B.), na Glavici (Lindb.), na Podveležu (B.), na Mostarskom polju (B.), na Vardi (B.) i Mostarskom blatu (B.), na Buni!! (Mu.), između Blagaja i Kokorine (B.), oko Nevesinja (V.), kod Žitomišlića (Mu.), Dračeva (Santarius po M. u litt.), Čapljine (M.), na Hutovom blatu (Santarius), između Dračeva i Metkovića (B.), kod Ljubuškog, Vitine, Humca, Klobuka, Sovića (F.); na glavici Ošanići kod Stôca (B.), kod Dobromana i Tulja u Popovom polju (V.); kod Trebinja (*P.), Trebesinjskog hana (V.) između Drijena i Trebinjčičkog mosta (B.), u Bijeloj gori (Haw.!) i u Sutorini (Pr.).

Opažena je bila f. ***normalis*** [Kuntze u Verh. bot. Ver. Brandenb., XXVI (1885), 136] i to forma ***leiostylis*** [Kuntze, n. n. mj.]. **Bosna:** Kod Livna (Seunik!) i forma ***pilostylis*** [Kuntze, l. c., 136]. — **Hercegovina:** Kod Mostara (*B.). Mijenja se također na dalje u veličini cvijeta (jedva 2—2·5 *cm*) i u obliku i razdiobi liščića. — »Skrobut«.

5. *Clematis* ***integrifolia*** [L., Spec. pl., 544 (1753)]. — Po vlažnim livadama, šumskim u ravnici se nalazećim livadama do predalpinske regije, rijetko. Cvate od juna do septembra.

Bosna: Na Uni kod Bihaća (F.), na grbini Ilica (Ja. Watzl.), oko Bosanskog Broda (*V.). — **Hercegovina:** Na desnoj obali Neretve kod Mostara (*Str.). Valjda pogriešno!

Sekt. 2.: *Atragene.*

[DC., Syst. nat., I, 165 (1818). — *Atragene* L., Spec. pl., 542 (1753) i Gen. ed. VI, 280, br. 695.] — »Granača«.

6. ***Clematis alpina*** [Mill., Gard. dict., ed. VIII, br. 9 (1768); DC., Syst. nat., I, 165. — *Atragene alpina* L., Spec. pl., 542 (1753)]. — Na stijenama, po grmljem zaraslim mjestima na višim predalpama, rijetko i mora se tek ovjeroviti. Cvate od juna do augusta.

Bosna: (*A. K.) gdje? Na stijenama Gredovitog vrha u Grmeć pl. (Boller); mora se tek ustanoviti; nalazi se ali u susjednoj Hrvatskoj **n. pr.** na Kleku! — **Hercegovina:** Uz živice i međašne grede i u šibu kod kolodvora u Mostaru (Fo.). Sigurno zamijenjeno sa *C. flammula* L., kako je već Murbeck (Beitr. zur Fl. Südbosn., 176) naveo.

17. Ranunculus.

[L., Spec. pl., 548 (1753) i Gen. pl., ed. VI, 281, br. 699 p. p.; DC., Syst. nat., I, *231* (1818); Benth. Hook., Gen., I, 5 (1867); Prantl u Engl., JSB., IX, *263* i NPflF., III *2*, 64 (sa *Ceratocephala)* — Važne radnje: DC., l. c.; Schlechtend., Anim. bot. u Ranunc. Candollii (Berlin 1819—1820); Kickx, Les Renonc. du littoral belg. u Bull. soc. bot. Belg., IV (1865), *205, 222*; Jordan, Observ., VI (1847); Freyn, Zur Kenntnis der Gattung *Ranunculus* I u Flora (1880), 179; II u BCB. VI (1881) Beilage; III Hybride u BCB. XLI (1890), 1; dalje u Zeitschr. Ferdin. Innsbruck (1893), 263 i u Kern., Schedae ad fl. exs. austro-hung. I (1881) i V (1888). Dalnji navodi kod sekcija.] — »Žabnjak, Ledinjak«.

Sekt. 1.: *Batrachium.*

[DC., Syst., I, *237* (1818). — *Batrachium* Gray, Brit. pl. II, 720 (1821); Berchth. Presl, Rostlinař, 49 (1823); Dum., Fl. Belg., 127 (1827); F. Schultz Arch. pl. Franc. All., 70. — Sekt. *Marsypadenium* a. *Batrachium* Prantl u NPflF., III 2, 64. — Važna lit. Godron, Essai sur les Renonc. u Mem. soc. sc. Nancy (1839), 8; Rossmann, Beitr. zur Kenntnis der Wasserhahnenfüße (Giessen, 1854); Du Mortier, Monogr. du genre *Batrachium* u Bull. soc. bot. Belg., II (1863), 207; Janka u Öst.-bot. Zeit. (1863), 399; Hiern W. P., Forms and distrib. of the *Batrachium* u Journ. of. bot., IX (1871), 43; Behrens, Über den Einfluß der Bewegung und anderer physik. Verh. des Wassers auf die Formen der Wasserpflanzen u Jahresb. natur. Ges. Elberfeld (1880); Williams, über *R. aquatilis* γ in Journ. of bot., XLVI (1908), 11.]

Plantae aquaticae submersae, radicibus fibrosis, floribus emergentibus. Folia submersa capillariter fissa; natantia saepe adsunt varie formata. Inflorescentia non separata, sympodialis, caulis continuationem formans. Flores foliis oppositi, singuli. Sepala et petala plurimum quina. Petala alba; nectarium bursiculiforme. Nuces circum subcarinatae, in lateribus convexae, transverse nervosae et furatae.

?1. ***Ranunculus hederaceus*** [L., Spec. pl. (1753); DC., Syst., I, 233; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. II, fig. 4573. — *Batrachium hederaceum* S. F. Gray, Nat. arr. brit. pl., II, 721].

Bosna: U Uni kod Golubića (Boll.). Valjda je krivo mnijenje, da se ova sjeverna biljka ovdje nalazi.

2. ***Ranunculus aquatilis*** [L., Spec. pl., 566 α (1753); DC., Syst., I, 234. — *R. diversifolius* Gilib., Fl. Lith., V. 262 (1782). — *R. heterophyllus* Jundz., Fl. Lith., 170. — *R. peltatus* Schrank, Bayr. Fl., II (1789), 103. — *Batrachium aquatile* Dum., Fl. Belg., 127 (1827); Wimm., Fl. Schles., 8 (1841)]. — U vodama stajačicama, vrelima, potocima, po nizinama i u brdima. Cvate u junu i julu.

Bosna: U dolini Spreče prema Turiji (*S.); Bara kod Bratunca (Jur.); kod Preodca, Glamoča; Sturbi kod Livna, Kupreš (Pr.), Jajce (Fo.); oko Travnika (*S.), Vareša (Pr.); kod Tarčina (Pr.), Ilidže (Zoch., Fo.), u Jezeru Zelengore (Pr.), kod Mješajaca (Pr.). — **Hercegovina:** Po *AK. (gdje?).

Po svoj prilici nije kod ponajvećih navoda (sigurno za Ilidžu) poprimljena tipička *R. aquatilis* L. α. već *R. aquatilis* L. α—δ Spec. pl., 556 = *R. aquatilis* autorum, koji sadržava u sebi sve vrsti sekcije *Batrachium* izuzamši *R. hederaceus* L. [Ispor. Beck, Fl. Süd-bosn. u ANH., VI (1891), 339].

3. ***Ranunculus Petiveri*** [Koch, Syn. fl. Germ., ed. II, 13 (1843); Freyn u Hal. Braun, Nachtr. Fl. Nied.-Öst., 149. — *Batrachium Petiveri* F. Schultz, Arch. fl. Fr. All., I (1844), 71; Van den Bosch, Fl. Bat. prodr., 7. — *R. carinatus* Freyn u Kern., Fl. exs. austro-hung., br. 96. — *Batrachium carinatum* Schur, Phytogr. Mitt. u Verh. naturf. Ver. Brünn, XV 2 28 (1877)].

Bosna: U Sutjesci i kod Tjentišta (*Pr.)? Navod, da se nalazi u Želieznici (B.), odnosi se na *R. paucistamineus* β.

4. ***Ranunculus paucistamineus*** [Tausch u Flora XVII (1834), 525; Koch, Syn. fl. Germ., ed. II, 433; Freyn u Kerner, Fl. exs. austro-hung., br. 95, 1705 i u Halácsy Braun, Nachtr. zur Flora von Nied.-Österr., 149; Beck, Fl. Nied.-Öst., 415. Sravni Freyn u Bot. Zentralblatt (1881) Beil. br. 26 = *Batrachium paucistamineum* F. Schultz, Arch. fl. Fr. All. (1884), 71 = Schur u ÖBZ. (1868), 214. — *R. trichophyllus* Chaix (1785) fide Godr. u Gren.-Godr., Fl. France, I, 23. — *R. divaricatus* Schrank, Bayr. Fl., II, 104 (1789)? Valjda oblik *B. aquatilis* bez plivaćeg lišća; po Williams-u u Journ. of bot. XLVI (1908), 11 najstarije ime, po mome mnijenju dvojbeno. — *R. capillaceus* Thuill., Fl. env. Paris, ed. II., 278 (1799), valjda blizu starije, ali ne sigurno, dakle dvojbeno ime; Hoffm., Deutschl. Fl., 278; Pers., Syn. plant., II, 105 = *R. pantothrix* α *capillaceus* DC., Syst., I, 135 = *R. aquatilis* v. *capillaceus* Wallr., Sched., 282 (1822) = Coss. Germ., Fl. env. Par., 10 (1845) i Ill. fl. Par., t. II., f. 4; v. *trichophyllus* Coss. Germ., Fl. env. Par., ed. II, 13. — *R. flaccidus* Pers. u Usteri, Ann. XIV, 38 po Hegi, Ill. Fl. Mitt. Eur., III, 582]. — Folia submersa longius petiolata, superiora (flores fulcrantia) brevius petiolata vel sessilia. Divisio prima segmenti medii profundior quam divisiones segmentorum lateralium. Pedicelli fructiferi saepe bis folia superantes. Flores 8—15 *mm* lati. Torus hemisphaericus vel breviter conico-cylindraceus, copiose pilosus. Nuces c. 1·5 *mm* longae. — U grabama livada, tihim vodama i u potocima sve do viših brdovitih regija. — Cvate od konca maja do jula, augusta.

Razmijenjuje se:

α ***typicus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 415. — *R. aquatilis* ε *pantothrix* Koch u Sturm, Deutschl. Fl. Fasc. 67; β *homophyllus* Neilr., Fl. Wien, 460 (1846) i Fl. Nied.-Öst., 682 ponajviše; v. *paucistamineus* Čel., Prodr. Fl. Böhm., 411]. — Zališće dlakavo. Lišće i stabla dlakovita ili gola.

Bosna: Široko vrelo kod Preodca (Ha.-Fa.), u Sani između Novog i Blagaja i kod Ključa (B.), u Plivi kod Jajca (B.); kod Travnika (*Br.); kod Pazarića, Butmira, Ilidže osobito u Željeznici (M.!, B.), kod Trnova (B.). — **Hercegovina:** Kod Mostara (Pi.!), u Buni kod ušća u Neretvu (Mu.), u Mostarskom blatu (Ja. po Fri.), oko Rakitna (Begović po V.), ovdje također prijelazne forme do β, u Trebinjčići kod Trebinja (*P.), Agićmosta (B.).

Opazila se također f. *terrestris* [Beck, Fl. Nied.-Öst., 415 (1890)].

Da li ovamo spada *R. cespitosus* Thuill., Fl. des env. Paris, 2. edit. (1799) 279 = *R. capillaceus* Thuill., ibid., 278; v. *caespitosus* Pers., Syn. pl., II, 105 (1807) = *Batrachium caespitosum* Schultz, Archiv., I (1844), 71 i *R. minutus* Döll, Rhein. Fl., 550 (1843), ne mogu razbistriti.

β ***subglaber*** [Freyn kod Hervier, Rech. sur fl. de la Loire, 5 (1885) i u Kern., Fl. exs. austro-hung., br. 1705 (1888); v. *trichophyllus* Beck, Fl. Nied.-Öst., 415. — *R. trichophyllus* Chaix u Vill., Hist. pl. Dauph., I, 335 (1785) bez opisa; je najstarije ali tek kasnije razbistreno ime bez opisa = *R. aquatilis* Vill., n. n. mj., III, 753 po citatu Haller, Hist., br. 1162. Ispor. Freyn u Bot. Zentralbl., VI (1881) Beilage br. 26, 1 (opaska). — *R. Drouetii* F. Schultz Arch. fl. Fr. All., 10 (1842) i kod Gren. Godr., Fl. franc., I 24 (1848). — *Batrachium trichophyllum* Van den Bossch, Prodr. fl. Bat., 5]. — Zališće i lišće golo.

Bosna: (*A. K.) gdje? Kod Broda (Fo.); oko Banje Luke (H.), kod Krupe na Uni (Fo.), u Plivi kod Jajca (B.), oko Travnika (Fr. Br.); u Želieznici (B., Plant. Bosn. exs. br. 53 djelomično prijelazne forme do α kao *R. carinatus* Schur izdano) i u Bosni kod Vrela Bosne (G. K.), kod Trnova (B.). — **Hercegovina:** (*A. K.); gdje?

U jednom obliku (*R. trichophyllus β terrestris* Godr. u Gren. Godr. Fl. France, I 24), koji se ne nalazi u zemlji i koji ima šire i skraćene okrajke lišća kao i manje cvijeće. — **Bosna:** U Želieznici u Sarajevskom polju (B.).

Budi mi dozvoljeno, da ovdje opišem novu vrst, koju sam našao u Dalmaciji i koja će se može biti naći u susjednoj Hercegovini.

Ranunculus brattius n. sp. *Batrachium brattium).* Caulis paulo ramosus, ramis elongatis paucis. Folia omnia submersa, extra aquam squarrosa, inferiora non vel brevissime petiolata, superiora sessilia, ad septiens partita, laciniis filiformibus, subrigidis parce pilosis vel subglabris; segmentum medium lateralibus multo minus, deflexum, eiusdem divisio prima multo profundius sita quam divisiones lateralium. Pedicelli breves, subcrassi, fructiferi arcuato-deflexi, 0·7—1·5 *cm* longi, folio semper saepe subduplo breviores; (steriles modo longiores sed semper foliis breviores). Torus semiglobosus, parce pilosus. Petala obovata, alba ad unguem lutea, 4 *mm* longa. Stamina capitulum germinum paulo superantia. Nuces paucae, ovoideo-globosae, ad apicem paulo carinatae, transversim reticulatae, glabrae, c. 2 *mm* longae et 1·5 *mm* latae.

Dalmatia: ins. Brattia (Brač) in stagnis ad cisternas supra Neresi ineunte Junio 1895 c. Beck.

Spada u sekciju *R. paucistamineus* pa pada u oči uslijed navedenih oznaka.

5. ***Ranunculus fluitans*** [Lam., Fl. franc., III, 184 (1778); Reich., Ic. fl. Germ., III, t. II, f. 4577. Ispor. Freyn u BCB. (1881), Beil. br. 26, 20. — *R. aquatilis δ* L., Spec. pl., 556. — *R. fluviatilis* Web. u Wigg., Prim. fl. Hols., 42 (1780). — *R. peucedanifolius* All., Fl. Pedem., II, 53 (1785). — *R. peucedanoides* Desf., Fl. Atl., I, 444 (1798). — *R. pantothrix γ peucedanifolius* DC., Syst., I, 236 (1818). — *Batrachium ?fluviatile* Berchth. Presl, Rostlinař, 49 (1823). — *B. peucedanifolium* Dum., Fl. belg., 127 (1827). — *B. fluitans* Wimm., Fl. Schles., 9 (1841); Fries, Summ. veg. Scand., I, 26 (1846)]. — U sporim vodama i u tekućim vodama. Cvate od juna do septembra.

Bosna: Navodno u Šujici kod Šujice i u Sutjesci između Priboja i Tjentišta (*Pr.).

6. ***Ranunculus circinnatus*** Sibth., Fl. oxon., 175 (1794); Reich., Ic. fl. Germ., III, t. III, fig. 4575. — *R. divaricatus* aut. Germ. ne Schrank, Bayer. Fl., II, 104 (1789); sravni Freyn u BCB. (1881), Beil. br. 26, 17. — *R. foeniculaceus* Gilib., Fl. Lith., V, 261 (1782) fide Rouy Fouc., Fl. Franc., I, 70. — *Batrachium divaricatum* Wimm., Fl. Schles., 10 (1841). — *B. circinnatum* Spach, Hist. veg. Phan., VII (1839), 201; Fries, Mant. III (1842), 52. — *R. rigidus* Pers. u Usteri, N. Annal., VIII, 39; Hoffm., Deutschl. Fl., I, 257 (1800). — *R. stagnatilis* Wallr., Sched., 285 (1822)]. — U sporim vodama. — Cvate od maja do jeseni.

Bosna: (*AK.) gdje? — **Hercegovina:** U čatrnjama kod Begova korita blizu Medova dola ispod Jastrebice (*P.).

Sekt. 2.: *Ficaria.*

[Boiss., Fl. Orient., I, 20 (1867). — *Scotanum* Adans., Fam., II, 459 (1763). — *Ficaria* Adans., Fam., II, 509 (1763); DC., Syst., I, 304; Endl., Gen., 847. — Ispor. Peterm., Fl. Deutschl., 8.]

Plantae terrestres, radicibus p. p. tuberosis, foliis cordato-reniformibus, simplicibus. Flores singuli in apice caulium, folio normali suffulti. Sepala 3—5. Petala 8—12 angusta, eorum nectarium lobo tectum. Nuces subglobosae, non circum carinatae. Embryo cotyledone unico instructus.

7. ***Ranunculus ficaria*** [L., Spec., 550 (1753). — *F. verna* Huds., Fl. Angl,, 214 (1762). — *F. polypetala* Gilib., Fl. Lith., IV, 259 (1782). — *F. ranunculoides* Roth, Tent. fl. Germ., I, 241 (1788); Moench, Meth., 215 (1794); DC., Syst.,

I, 304; Reich., Ic. fl. Germ., III, fig. 4572 v. *divergens* F. Schultz, Arch. de flore, II, 122 (1855). — Ispor. F. Schultz, l. c.; Schur u Verh. naturf. Ver. Brünn XV 2 (1877), 29; Fritsch u Abh. zool.-bot. Ges. (1894), 26]. — U lugovima, gajevima, usred drveća pred šumama, pred grmljem rasprostranjeno ili malo opaženo, može biti i zamijenjeno sa slijedećom vrsti. Cvate u martu i aprilu.

Bosna: Kod Banje Luke (H.), izmedu Zelenike i Sijekovca (*S.); na Malovanu, Troglavu (Pr.); oko Travnika (Fr. Br.), kod Gučje gore (Franjić!), između Hana Mravića i Foče (*S.), kod Topčica (*S.), oko Sarajeva (H.), kod Prokosa (Schwarz!), oko Vareša (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Str.); na obroncima Veleža (B.), kod Stôca, Gradca, Neuma, na Maloj Ljubuši pl. (F.), između Trebinja i Bileća (*P.).

8. ***Ranunculus calthaefolius*** [Bluff, Nees, Schauer, Comp. fl. Germ., ed. II, I 2, 295 (1837) ne Jord., Gren. — *R. ficariaefolius* Beck, Fl. Nied.-Öst., 416 (1890). — *Ficaria calthaefolia* Reich., Fl. Germ., 718 (1832); Freyn, Fl. Südistr. u Abh. zool.-bot. Ges., (1877), 268; Reich., Ic. fl. Germ., III, Fig. 4571; Fritsch u Abh. zool. bot. Ges. (1894), 118. — *Ficaria verna β incumbens* F. Schultz, Arch. de fl., II, 122 (1855); Subsp. *calthaefolia* Velen., Fl. Bulg., 5 (1891). — *F. nudicaulis* Kern. u Öst. bot. Zeitschr., XIII, 188 (1863) i (1867) 219. — *F. pumila* Velen. u Sitzungsber. böhm. Ges. der Wiss. (1887), 438 po Fritschu]. Na travnatim, zemljanim, suhim, kamenitim mjestima, na sunčanim brežuljcima, ispod grmlja do u predalpe cvate u aprilu i maju.

Bosna: Oko Travnika (*Wiesb.), kod Fojnice (Schwarz!) ne tipično. — **Hercegovina:** Kod Borka (Seunik!), kod oružničke postaje Rujište (Ja.), kod Hutova (M.), Nevesinja (Ja.), na Gljivi kod Trebinja (*P.) valjda još dalje rasprostranjen.

9. ***Ranunculus ficariaeformis*** [F. Schultz, Arch, de Flore, 123 (1855). — *R. calthaefolius* Jord., Observ., VI, 2 (1847); Boiss., Fl. Orient., I, 24 ne Bluff. — *R. ficaria* v. *calthaefolius* Guss., Prodr. fl. Sic., II, 45 po F. Schultzu. — *Ficaria grandiflora* Robert, Pl. phan. env. Toulon, 57 i 112 (1838) po Gren. Godr., Fl. franc., I, 39; F. Schultz, Arch. de flor., II, 123 (1855); Freyn u Willk. Lange, Prodr. fl. Hisp., III, 943 = *R. ficaria* v. *grandiflorus* F. Schultz, l. c. — *F. calthaefolia* Gren. Godr., l. c., I, 39 (1848) ne Reich. *F. Roberti* F. Schultz, Arch. de fl. 346 (1866)]. U njivama, vinogradima, na vlažnim i zaplavljenim mjestima u području sredozemne flore. Cvate u aprilu i maju.

Bosna: (*AK.) gdje? — **Hercegovina:** (*AK.) gdje?

Ova biljka bila je valjda zamijenjena sa prijašnjom vrsti.

Sekt. 3.: *Bigenium*.

Plantae terrestres vel paludosae. Caulis 1—pluriflorus. Inflorescentia sympodialis, separata. Flores bracteis vel foliis simplius partitis fulti. Sepala et petala saepissime quina sed saepe minosa vel plura. Nectaria varie formata. Nuces non circum marginatae, sed interdum carinatae, lateribus ± convexis, saepe nervosis.

Subsekt.: *Hecatonia*.

[DC., Prodr., I, 30 § 1 (djelom), pravije Reich., Fl. Germ., 719 (1832) exkl. *R glacialis* kao sekcija Sekt. = *Hypolepium* Prantl u NPflF., III 2, 65 (1891); — Sekt. *Ranunculus* DC., Syst., I, 237 (1818) p. p. — Sekt. *Vesicastrum* Gren. Godr., Fl. France, I, 26 (1848) uključivo *R. thora* = *Ranunculastrum* Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 413 (1874). — Sekt. *Leuco ranunculus* Boiss., Fl. Or., I, 24 (1867) sadržava samo *R. crenatus;* Freyn u Willk. Lange, Prodr. Fl. Hisp., III, 913 (1880) rašireno je. — *Hecatonia* Schur, Enum. Transs., 12 (1866).]

Petala alba. Nectarium bursiforme, saepe lobulo tectum.

10. ***Ranunculus crenatus*** [W. K., Ic. descr. pl. rar. Hung., I, 9, t. 10 (1802); Reich., Ic. fl. Germ., III. 10, t. V, f. 4580. — *R. vaginatus* Sommer u Flora XVI (1833), 182 (vidi orig.)]. — Na travnatim, kamenitim i lomnim mjestima uz snježna polja na škriljevitoj zemlji, u regiji klekovine i u alpama do 2000 *m*. Cvate u julu i augustu.

Bosna: Samo u Vranici pl. na Prokoškom jezeru (*Fr. Br.; B); na Krstacu (Čurčić!, S. V.) ispod Ločika (R!).

Nalazi se ovdje u velikim komadima, kojim stabla imaju 3—4 cvijeta (= *R. vaginatus* Somm.).

11. ***Ranunculus aconitifolius*** [L., Spec. pl., 551 (1753); Reich., Ic. fl. Germ., III, t. VII, f. 4585. Ispor. Fritsch u Verh. zool.-bot. Ges. (1894), 121—129; (1899), *230*; v. *typicus* Beck, Fl. Nied.-Öst., 417. — *Hecatonia aconitifolia* Schur, Enum. Transs., 13 (1866) p. p.]. — Na vrelima, kao što na vlažnim travnatim mjestima i u močvarnim livadama viših predalpinskih i alpinskih regija do 1700 *m*. Cvate od maja do jula.

Bosna: Na Gredovitom Vrhu u Grmeč pl. (Boll.); kod Bugojna, Kupreša, na Šuljagi i na Malovanu (Pr.); na Kamešnici (Pr.), kod Vagnja, na Prologu, na Vještici gori, na Troglavu. Šatoru (Pr.); na Vlašiću (*S), Mačku (Fr. Br.), oko Travnika (Br. po Wiesb.) Svi ovi navodi su dvojbeni. Sigurno je, da se nalazi na Vranici pl. kod Prološke staje na Matorcu do 1700 *m*, nadalje na Prološkom jezeru (B.); na Pogorjelici (Schwarz!). Navedeno je dalje kod Fojnice (Pr.), između Borovice i Vareša (*S.) i oko Vareša (Pr.); također u pogledu južne Bosne dvojbeno u dolini Željeznice (Pr.), kod Vučje luke (R. po M.). na Kleku (F.), u Zelenoj gori kod Previla (Pr.), kod Prijevora na Magliću (R. po M.). — **Hercegovina:** Na Preslici (V.), na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.).

12. ***Ranunculus platanifolius*** [L., Mant. I, 79 (1767). — *R. aconitifolius* L. v. *platanifolius* DC., Syst., I, 241. — Reich., Icon. fl. Germ., III, t. VII, f. 4585 β. Ispor. Fritsch u Verh. zool.-bot. Ges. (1894), 121 ff.; (1899), *231*. — *Hecatonia platanifolius* Schur u Verh. naturf. Ver. Brünn, XV 2, *29* (1877)]. — U predalpinskim šumama, na šumskim okrajcima, između predalpinskih travna, također u predalpinskim livadama, rijetko u močvarnim livadama u predalpinskoj regiji na škriljavcu i na vapnencu do 1600 *m*. — Cvate u junu i julu.

Bosna: Na Klekovači i Osječenici (F., B.); na Šiši kod Ključa (B.) i na Lisini kod Varcar-Vakufa (B.), na brdima: Čardak (Ja.), Vitorog (Sta.), Plaženica (Ha.-Fa.), Kamešnica (Pr.), Troglav, Jankovo brdo, Ilica (Ja-Wa), Šator (Pr.). Oko Travnika (Br.), na Vlašiću (Fr. Br.) do 1600 *m* (B.) i na Mačku (Fr. Br.); u Vranici pl. na Grudi, Matorcu na škriljavcu i na Dubokom potoku kod Fojnice (Schwarz!), oko Vareša (Pr.). Na Ozrenu (F.!), Trebeviću (M.; B.; Zoch kao *R. aconitifolius*), u Zelengori (Pr.), na Treskavici pl.! (Blau kao *R. aconitifolius*), na Hranisavi- i Bjelašnici-, Romaniji-pl. (B.), kod Vučije luke blizu Sarajeva (B.); na Ravnoj pl. kod Pala (M. u litt.), na Magliću pl. (B.), Radovini i u Konjskom polju na Ljubični (Schiller po Fritschu).

Pokazuje slijedeće forme:

1. ***dissectus***. [*R. aconitifolius γ dissectus* Grab., Fl. Oberschles., 157 (1843)]. Folia profundius dissecta, media segmentis e basi cuneata elongatis, angustis plus minus inaequaliter serratis, suprema segmentis lanceolato-linearibus praedita. — **Bosna:** Na Ozrenu pl. (F.!). Sabrao sam ovu biljku također u južnoj Tirolskoj na Monte Altissimo i vidio sam onu, koja se je pronašla na Krnu (C. Mitterdorfer) u Gorici.

Biljka, koja se nalazi u Sudetima i Krkonošama ima naprotiv lišće, koje je na dônjoj strani sijedo-bijelo dlakavo.

2. ***ciliatus***. Pedicelli sepalaque plus minus ciliato-pilosa. Folia copiosius pilosa. — **Bosna:** Na Trebeviću i na Klekovači (*B.). Ova forma pokazuje, da oznaka dlakavosti peteljka, koju oznaku Fritsch (n. n. mj. str. 123) kao najsigurniju tehničku oznaku za upoznanje *R. aconitifolius* drži, i možebit u svim dvojbenim slučajevima kod komada herbara kao mjerodavnu naznačuje, ipak nije svagda pouzdana. K. Maly (u Magy. bot. lapok 1908, str. 211) našao je također komade *R. platanifolius* sa formom lišća *R. aconitifolius*, dočim druge oznake upućuju na onu *R. platanifolius*. Fritsch (u Mitt. naturw. Ver. Steierm., 1910, str. 326) ne vjeruje u prijelazne forme među *R. platanifolius* i *R. aconitifolius*, kako je Brunotte [u Revue gen. de bot. XIII (1901), str. 427] naveo.

Da se ustanovi mogla specifična vrijednost obijuh vrsti *R. aconitifolius* i *R. platanifolius*, za to fali žalibože pokušaj kulture. Pošto se obe vrste nalaze kao na primjer na Vranici planini u Bosni, moguće je da među njima ima hibrida. Ja ih ali nisam mogu naći.

Subsekt.: *Thora*.

[Sect. *Thora* DC., Prodr., I., 30 (1824).]

Terrestres. Rhizoma repens radicibus fusiformibus carnosis seriatim obsitum. Folia 1—pauca, ± reniformia, antice incisa, basalia nulla. Petala lutea, calyce longiora. Nectaria bursiformia. Nuces subglobosae, nervosae.

13. ***Ranunculus thora*** [L., Spec. pl., 550 (1753) α]. — Po svjetlim predalpinskim šumama i ispod kršljaka ali također i po travnjacima, u pašnjacima i po alpinskim travnjacima, u višjim regijama također na kamenitim i kršnim mjestima; osobito na vapnencu u predalpinskoj regiji do u alpinsku regiju (do 1800 *m*). — Cvate od juna do jula.

Bosna: Na obranicima Papratnice kod Žepča (B.). Na Osječenici, Klekovači (F., B.), na Koviljači i između Petrovca i Kulen-Vakufa (F.), na brdima Vitoroga (Pr.), Stolovca (M.), Tisove kose (Lindb.), Plaženice (F.), Malovana (Pr.), Stožera (F.), Dinare (Ja.), Troglava (B.), Ilice (Ja.-Wa.), Jedovnika: Drvar, Ravni potok (Ja.), Šator (Ja.). Vel. Golija (St.), Cincara (F.; B.) i valjda na svim krečovitim brdima Dinarskih Alpa često i rašireno. — Na Vlašiću (*S.; B.). oko Travnika (Br. također u Schultz, Herb. norm. nov. ser., br. 2702!), Gučije gore (Franjić!); na Vratnici pl. na vapnencu Vitruše (B.). — U južnoj Bosni na brdima: Jahorina (F.), Bjelašnica (B.), Trebević (M. u litt.), Treskavica (Beck, Pl. Bosn. Herc. ser. II, br. 165), Vratlo (B.), Volujak (Pr.), Maglić (B.), Bregoc (Pr.). — **Hercegovina:** Na brdima: Ivan (Smětana po V.), Preslica, Lisin (V.), Golo brdo (M.), Prenj (Prodan), Vlah (Zawodny), Porim (V.), Paljike kod Rujišta (Baenitz, Exsicc., br. 135!); na Plasi (V.; B.), Čabulji: Medved (Prodan), Velež- (F.), Crvanj-pl. (Mu.). Na Zlataru kod Konjica (M.). U Bijeloj gori: u dolini Radušbrdo kod Vučijaka (*P.), na Vučjem zubu! (Studnička), Prasi!, Gnjiloj gredi, Radkušoj jami (V.).

Slijedeće forme su opažene:

1. ***typicus*** [Beck, Fl. Südbosn. u ANN., VI, 338. *R. thora* L., l. c.; DC., Syst., I, 264; Reich., Ic. fl. Germ., III Taf. IX, fig. 4593; Schott, Nym., Kotschy, Anal. bot., 41 (1854); v. *carpaticus* Gris. Schenk, It. hung., 312 (1852) = *R. Tatrae* Borb. u ÖBZ, XXXVIII (1888), 144 i u Magy. bot. lap. I (1902), 318]. — 2. ***scutatus*** [Wahl., Fl. Carp., br. 551 (1814). — *R. scutatus* WK., Ic. descr. pl. rar. Hung., II, 205, t. 187 (1804); DC., Syst., I, 265; Schott, Nym. Kotschy, l. c., 40]. — Caulis sub folio plus minus ciliato-pilosus. Mnogo puta prijelazi u 1, ipak u području češće i vrlo puna. Stablo do 50 *cm* visoko, često 4-cvijetno; najdolnji list do 14 *cm* širok, nad istim često još jedan do 6 *cm* široki sličan list. Sravni: Beck, Fl. Südbosn. u ANH, VI, 338; Janchen i Watzl u ÖBZ, LVIII (1908), 167 i 204.

Izrezak najdônjega lista na stablu je veoma različit. Nađe se u manjih komada otkraćen kod većih komada bubrežast ili više ili manje srcolik sa režanima, koji rastojaju. Ipak se nalaze također listovi, kojim se režani dohvaćaju i također do 2 *cm* široko jedan na drugoga polažu, te zatvaraju potpuno izrezak. Srčani režani su prema nastavku lista manje ili više dugo cijeli, rijetko također do nastavka nešta pilasti. Obično je najdônji list sjedeći, ipak se nađe i peteljkast = f. ***petiolatus***. Folium caulinum inferum petiolo 5—10 *mm* longo instructum. **Bosna:** Na Vlašiću, na Vitruši u Vranici pl., na Treskavici (*B.).

Drugi list na stablu je veoma promjenljiv po formi i po veličini, koje se ravnaju po bujnosti biljke i po broju stapka cvijetova. Ovaj list je katkada malen, nerazdijeljen i lancetast, katkada na dalje više ili manje nazubljen ili urezan, ili također u veličini i formi sličan dônjem listu na stablu. Na taj način nastaje veoma neobična forma = ***diphyllus***. Folium caulinum alterum superum inferiori aequale, paulo modo minus.

14. ***Ranunculus pthora*** [Crantz, Stirp. Austr. fasc., II, 98 (1762); ed. II, 19; Reich., Fl. Germ. exc., 722 et Icon. fl. Germ., III, t. IX, fig. 4592 (*Phthora*). — *R. Thora β* L. Spec. pl., 550 (1753); Jacqu., Observ. bot., I, t. 13 i Fl. Austr. V., t. 442. — *R. hybridus* Biria, Hist. Renonc., 38 (1811); DC., Syst. veg., I, 266. — *R. Pseudo-Thora* Host., Fl. Austr., II, 108 (1831)]. — U grohotu krševa i na kamenitim mjestima alpinske regije krečovitih brda. Cvate u junu do augusta.

Bosna: Do sada samo na Šatoru, na podnožju stijena, istočno nad jezerom kod 1600 *m* (*Ha.).

Subsekt.: *Auricoma.*

[Subsekt. *Auricomi* Hay., Fl. Steierm., I, 390.]

Terrestres. Radices fibrosae. Folia infima cordato-reniformia integra vel varie partita. Petala lutea, calyce longiora; nectaria scutellata, marginata. Nuces saepius circum carinatae, pilosae.

15. ***Ranunculus auricomus*** [L., Spec. pl., 551 (1753); Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XII, fig. 4599, t. XIV; DC., Syst., I, 266. — *R. cassubicus* v. *auricomus* Fiori u Paol., Fl. d' Italia, I, 510 (1898). Ispor. Kerner u Fl. exs. austro-hung., br. 1726. U pogledu forma isporedi Wallr., Sched., 290 (1822); Kittel, Botan. Taschenbuch, 2. izd.; Schur, Enum. Transs., 23 (1866); Hegi, Ill. Flora Mitt.-Deutschl., III, 567.; Asch. Graebn., Fl. nordostd. Flachl., 337]. — Po livadama, gajevima, ispod grmlja do alpinske regije. Cvate u maju do juna.

Bosna: Rijetko i samo u srednoj Bosni, oko Travnika (Br.), na Vlašiću (*S.) u alpinskoj regiji sa *Ranunculus montanus* L. (Fr. Br.!), između Hana Mravića i Foče (*S.). — **Hercegovina:** Kod Čemerna (Lerch u Herb. Boll. po M. u litt.).

Biljke Vlašića, koje sam vidio, spadaju u f. *reniformis* [Kittel, Taschenb. deutsch. Fl., 2. Aufl. 773 (1844), 3. Aufl., 857; Beck, Fl. Nied.-Öst., 418; Reich., n. n. mj., najgornja figura] i u f. *alpinus* [Schur, Enum., pl. Transs., 23 (1866); *monanthos* Fritsch u Abh. zool.-bot. Ges. (1894), 130].

Subsekt.: *Glossifolium.*

[Sekt. *Buthyranthes* a. *Flammula* Prantl u NPflF., III 2, 65 p. p.]

Paludosae. Radices tenues. Folia infima saepe integra. Flores parvuli. Nectaria lobulo tecta. Nuces saepe circum carinatae, laeves vel tuberculis obsitae.

16. *Ranunculus flammula* [L., Spec. pl., 548 (1753); DC., Syst. pl., I, 247; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. X, fig. 4595]. — Po vlažnim i poplavljenim, vrelovitim mjestima, u jarcima, barama do u predalpa (850 *m*). Cvate od juna sve do jeseni.

Bosna: Na Ilinčici kod Dônje Tuzle (B.); u Slanoj bari kod Bratunca blizu Srebrenice (J.). Kod Kupreša (F.), Travnika (Br. po M. u litt.), Livna (F.). Glamoča, Preodca (Pr.). U dolini Željeznice (Pr.), u Sarajevskom polju, kod Pala (M. u litt.), kod Podviteza (Pr.); u rogatičkom kotaru kod Rusanovića, Hana Lijošče, oko Vranograča (F.) u Zelenoj gori, kod Previle (Pr.). — **Hercegovina:** U Nevesinjskom polju (*Mu.).

Slijedeće su forme opažene:

typicus [Beck, Fl. Nied.-Öst., 416 (1890); *erectus* Neilr. Fl., Wien, 462 (1846)]. — *angustifolius* [Wallr., Sched. crit., 289 (1822)]. — *pilifer* [Beck, l. c., 416]. — *serratus* [DC., Syst. nat., I, 247]. — *tenuifolius* [Wallr., l. c., 289; *gracilis* G. Mey., Chloris Hann., 23 (1836); *declinatus* Schlecht., Fl. Berol., I, 305 (1823); *radicans* Nolte kod Marssona, Fl. Neuvorpom., 15 (1869) non Willk., Führ., 664 (1863)]. — U pogledu forma *R. flammula* L. isporedi Hegi, Ill. Fl. Mitt. Deutsch., III, 555.

16. ***Ranunculus ophioglossifolius*** [Vill., Hist. pl. Dauph., III, 731. T. XLIX (1789); DC., Syst., I, 248; Reich., Ic. pl. Germ., III, t. XXI, fig. 4613; Vis., Fl. Dalm., III, 82. — *R. ophioglossoides* Willd., Spec. pl., II, 1320. — *R. Telonensis* Robert i *R. uliginosus* Tenore kod DC., l. c. 249]. Po vlažnim mjestima, u jarcima i u barama, osobito u području mediteranske flore. Cvate u maju i junu.

Bosna: U Ždralovačkom blatu (Bucalović po M.). — **Hercegovina:** Kod Vitine (F.); na dônjoj Neretvi (Botteri, 1852). Češće u Dalmaciji.

Uz tipičku formu opažene su: f. *laevis* [A. Chabert u Bull. soc. bot. France, XIX, p. LII. — *R. fontanus* Presl. Delic. Prag., 6 (1822); Frisch u Verh. zool.-bot. Ges. (1894), 131; Strobl, n. n. mjestu (1903), 439 = *R. ophioglossifolius* var. Rouy, Fouc.. Fl. France, I, 84 (1893)]. — Plodovi su goli. — **Bosna:** Po vlažnim mjestima kod Vučje luke blizu Sarajeva, kod c. 1300 *m* (*Beck); ipak su komadi odviše nepotpuni a da bi bilo moguće iste sigurno ustanoviti.

Subsekt.: *Polycarpium.*

[Subsekt. *Scelerati* Hay., Fl. Steierm., I, 390.]

Paludosae, foliis partitis, radicibus fibrosis. Flores parvuli. Petala sepalis breviora. Torus fructifer elongatus. Nuces numerosae, parvulae, circum carinatae. Nectaria nuda.

18. ***Ranunculus sceleratus*** [L., Spec. pl., 551 (1753); DC., Syst. nat., I, 268; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XI, fig. 4598]. — Po vlažnim, pjeskovitim i zemljanim mjestima, na kraju lokva i na obali, također i u jarcima sve do predalpa. Cvate od maja do jeseni. Vrlo otrovno.

Bosna: Kod Banje Luke (*H.), Doboja (H.), oko Dônje Tuzle (M.!). blizu Đukića kod Glogovca (Ha.—Fa.), na Stavnji između Kralupa i Vareša, također kod Pajtova-hana (Pr.). Oko Sarajeva (H.), kod Podviteza i Previlja (Pr.).

Sekt. 4.: *Euranunculus.*

[Sekt. *Ranunculus* DC., Syst., I. 232 p. p. — Sekt. *Euranunculus* Gren., Godr., Fl. Franc., I, 29 p. p.]

Nuces lenticulares, compressae, circum carina alaeformi in stylum (rostrum) transiente praeditae. Flores pedicellati rarius sessiles. Petala lutea vel aurea. Nectarium lobulo tectum.

Subsekt.: *Lingua.*

Palustres. Folia integra. Radices fibrosae.

19. ***Ranunculus lingua*** [L., Spec. pl., 549 (1753); Reich., Ic. fl. Germ., III, t. X, fig. 4595; DC., Syst. veg., I, 246]. — U barama i uz vode u ravnici i u brdima. Cvate u junu i julu.

Bosna: (*A. K. gdje?). Kod Orahova na Savi (R.), u Bokbari kod Dol. Svilaja (F.) — U Bari kod Bjeline (F.). — Na Uni između Brekovice i Bišća (F.); uz jezero Plive (fl., B.); u Ždralovačkom blatu (Bucalović po M.). — **Hercegovina:** Kod Mostara na Buni (*Str.); na Hutovom blatu (M.).

Slijedeće forme nalaze se: ***typicus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 416; *glabratus* Wallr., Sched., 288 (1822)]. — ***hirsutus*** [Wallr., l. c.; *hirtus* Zapał., Fl. Marm. u Verh. physiogr. Com. Krakau, XXIV, 88. — *R. Schmidtii* Schur. u Verh. naturw. Ver. Brünn, XV 2, (1877), 34].

Subsekt.: *Ranunculastrum.*

[Sekt.: *Ranunculastrum* DC., Prodr., I, 27. — *Ranunculotypus* Dum., Fl. Belg., 128.]

Terrestres. Radices tuberosae. Folia partita. Torus carpellorum elongatus.

20. ***Ranunculus psilostachys*** [Griseb., Spic. fl. Rum., I (1843), 304. — *R. nyssanus* Petrov., Addit. fl. Nyss., 21 (1885). — Ispor. Velen., Fl. Bulg., 7—8; Halácsy, 1. Beitr. zur Flora von Epirus u Denkschr. kais. Akad. Wiss., Wien, Math. naturw. Klasse, LXI (1894), 223; Fritsch u Verh. zool.-bot. Ges. (1894), 120 također Janka u ÖBZ (1870), 111]. — Po livadama, pustopoljima, također po njivama, kulturama brdskih regija. Cvate u aprilu i maju.

Bosna: Dosada samo u dolini Drine kod Višegrada (*M. 1908).

21. ***Ranunculus illyricus*** [L., Spec. pl., 552 (1753); Reich., Ic. fl. Germ., III, 10, t. VIII, fig. 4587]. — *R. Freynianus* Velen. u Sitzb. böhm. Ges. Wissensch. 1893, XXXVII 3 (1894) fide Fritsch u Verh. zool.-bot. Ges. (1899) 226. — Po pašnjacima, na pjeskovitim i kamenitim mjestima, na sunčanim obroncima, također u hrastovim šikarima na kreču do u gornje predalpe (1300 *m*). Cvate u maju, junu.

Bosna: Kod Bihaća (Boll.); oko Kupreša (*Fr. Br.), na Kamešnici (Pr.), na Dinari do 1300 *m* (Ja.-Wa.). između Livna i Sinja (Marchesetti); oko Travnika (Br.), na Vlašiću (Zawodny). — **Hercegovina:** Na Prenj pl. (B.), Čabulji (M. u litt.), oko Mostara, tako i na Podveležu (Str.), ovdje do 800 *m* (B.) na Stôcu (Raap-Callier, Pl. Herc. exs., br. 5!; M.); na Leotaru (B.) i na Gljivi kod Trebinja, tako i na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.).

U krševima Hercegovine i Bosne raširena je f. ***stenophyllus***. »Folia tripartita, segmenta laciniis 2—6 valde elongatis, linearibus, vix 2 *mm* latis instructis. Flores 2—3·5 *cm* lati. Nuces ad 4 *mm* longae.« Možebit da spada ovamo v. *dalmaticus* Freyn kod Vandasa, Další přisp. Bosn. Herc. (1892), 10. sine descriptione], koja je nađena u Hercegovini kod Rakitna (V.).

Da se nalazi *Ranunculus pedatus* [W. K., Descr. icon. pl. rar. Hung., II, 112, t. 108 (1805)] na Veležu u Hercegovini (Beck, Veget. Verh. Illyr., 112) pogrješno je te se ovo osniva na pogrješki u pisanju mjesto *R. millefoliatus.*

22. ***Ranunculus millefoliatus*** [Vahl, Symb. bot., II, 63, tab. XXXVII (1791); Sibth. Sm., Fl. Graec., VI, t. 521; Vis., Fl. Dalm., III 1, 84]. — Po brdskim livadama, na sunčanim, suhim, travnatim obroncima, na vapnencu i tercijernom kamenju do u višje predalpinske regije (1700 *m*). — Cvate u aprilu, maju, u višim mjestima također u junu.

Zamijenjuje:

α ***typicus*** [Fiori u Fiori Paol., Fl. anal. d' Italia, I, 510 (1898). — *R. millefoliatus* Vahl, l. c.].

Bosna: Na Dinari do 1700 *m* (B.). Oko Blažuja, kod Hana Buloga (*Bl.), oko Sarajeva (H.; Beck, Exs. Bosn. Herc., ser. II, br. 166), na obroncima Trebevića (H., F.!), između doline Miljacke i Mošćanice (M.! kao v. *garganicus);* u dolini Miljacke kod Kozije ćuprije, kod vrela Ivanke (F.!) i kod Starog grada (Bl.); u rogatičkom kotaru (F.); u guduri Dôca i na Rudinici blizu Vražalice kod Banje stijene (M.). — **Hercegovina:** Oko Konjica, kod Podorošca (M.), Jablanice (Pr.), kod Rujišta (Mihajlović po V.), na Porim pl. (Ružička), oko Mostara (Str.; Raap-Callier, Pl. Herc., br. 6); kod Nevesinja (Ja.), u dolnjoj dolini Neretve (Simonović po Fri.), oko Trebinja i Bileća (*P.).

β *garganicus* [Fiori u Fiori Paol., Fl. anal. d'Italia, I. 510 (1898) = Sag. u ÖBZ., LXI (1911), 16. — *R. garganicus* Ten., Sem. hort. bot. Neap. (1830), 8 i 13; Fl. Nap., IV (1830), 78 i 344. Ispor.: Strobl u ÖBZ (1878), 111; Degen i Dörfler, Beitr., Fl. Alb. Mac. u Denkschr. kais. Ak. Wiss. Wien, math.-naturw. Klasse, LXIV (1897), 703; Fritsch u Verh. ZBG. (1899), 226; Degen u ÖBZ, XLVIII (1899), 261. — *R. Thomasii* Ten., Fl. Nap., t. 146].

Bosna: Na Dinari od 1000—1600 *m* (B.), Na Trebeviću do 920 *m* (*M.). — **Hercegovina:** Oko Mostara [*Raap-Callier., Pl. Herc. exs. (1895), br. 6. Vidio sam u eksikatana samo *R. millefoliatus* α] i na sieveru ovoga grada (Sag.), kod Glavske (M.). — U **Dalmaciji** često.

γ ***Spreitzenhoferi*** [Hal., Consp. fl. Graec., I (1901), 18. — *R. Spreitzenhoferi* Heldr. u Abh. ZBG. XXVII (1877), 719 (nom. solum) i u ÖBZ., XXVIII (1877), 50. — *R. millefoliatus* A. Kern., Fl. exs. austro-hung., br. 102! ne Vahl.]. Kljun ploda upravan (ne krivuljast ili kukast), nije mnogo kraći od ploda.

Hercegovina: Kod Žitomišlića (*M.), Vojna (M. u litt.; na Leotaru kod Trebinja (B.). Sabrao sam ovu biljku također na Kozijaku kod Splita u Dalmaciji.

R. Canuti [Coss. kod Bourg., Pl. Alp. mar. exs., br. 9 i Comp. fl. Atl., II (1883), 26, Burnat, Fl. Alp. mar., I (1892), 37] razlikuje se u tom, da ima manje plodove i kraće kljunove. — *R. garganicus* f. *R. Canuti* Coss. po Rouy Fouc., Fl. France, I (1893), 91 = f. *Canuti* Fiori l. c. (1898) čini se da sadržaje varijetete *Spreitzenhoferi* i *Canuti*. *R. millefoliatus β brevirostris* Boiss., Fl. Orient., I, 35 (1867) poznaje se po »rostrum carpelli brevissimum tantum curvatum«.

23. ***Ranunculus flabellatus*** [Desf., Fl. Atl., I, 438, t. 114 (1800); Sibth. Sm., Fl. Graec., VI, 16, t. 520; Rouy Fouc., Fl. France, I, 88; Freyn u Willk. Lange, Prodr. fl. Hisp., III, 923; Freyn u ÖBZ. XXVI (1876), 128 i u Abh. ZBG. XXVII (1877), 266. — *R. chaerophyllus* aut. an L., Spec. pl., 555 (1753)?; v. *flabellatus* DC., Syst., I, 255]. — Na istim mjestima kao prethodna vrst.

U novopazarskom sandžaku: Kod Prijepolja (P. Zahlbr. po Hayek u Magy. bot. lapok [1906], 277).

24. ***Ranunculus chaerophyllus*** L., Spec. pl., 555 (1753). Ispor. Freyn u ÖBZ. XXVI (1876), 126 i u Flora (1881), 181.

Navedena je za ? iz Bosne kod Sarajeva (Herb. Stoj. Bijelić) od Formaneka [u ÖBZ. (1888) 420]. Može biti spojena sa *R. flabellatus* Desh.

Subsekt.: *Praticola.*

Perennes, terrestres. Rhizoma abscissum, obliquum vel repens; radices fibrosae vel carnosae, fusiformes. Folia partita. Nectarium lobulo tectum. Nucium latera laevia.

25. ***Ranunculus montanus*** [Willd., Spec. pl., II, 321 (1799); Beck, Fl. Nied.-Öst., 422. — *R. geraniifolius* Rouy Fouc., Fl. France, I, 92]. — Po livadama, alpinskim travnjacima, na kamenitim mjestima regije kršljaka i alpinske regije visokih brda, osobito na kreču; također silazeć u predalpinske regije (do 650 *m*). Cvate u maju do jula, na višim mjestima također još u augustu.

α *genuinus* [Willk., Führ. deutsch. Pflanz., 666 (1863) = Freyn u Willk. Lange, Prodr. fl. Hisp., III, 937; *typicus* Beck, n. n. mj., 422. — *R. montanus* Willd., n. n. mj.; Reich., Fl. Germ., 723 i Ic. fl. Germ., III, t. XVI, fig. 4604; Schott, Kotschy, Nym., Anal., 37. — *R. nivalis* Crantz, Stirp. austr., II, 92, t. 4, fig. 3 ne L. — *R. geraniifolius* f. *R. montanus* Rouy Fouc., n. n. mj., 93]. — Stablo 1—5-cvijetno. Najdônji listovi su dlanoliki 3-djelni do 5-djelni, koji potonji imadu oblik noge. Stranični odresci su urezani, narovašeno-nazubljeni sa okruglim okrajcima, koji su odresci prirasli manje ili više uz srednji odrezak, koji je do $^1/_3$ tricjepan. Odresci listova na stablu duguljasti lancetasti, najviše cijeli. Oraščice sa kratkim i kukastim vratom.

Bosna: Rašireno na planini: Osječenici, Klekovači (F. B.), Malovanu (Pr.). Kamešnici (Pr.), Dinari (B.), Šatoru (Pr.), Cincaru (Pr.), Vlašiću (*S., B.): Devečani vrelo, Opaljenik, Vlašić, Krunovo, sve do Malina (prilično 700 *m*); na Mravinjcu (Fr. Br.); u Vranici (B.), tako na Matorcu (R.!, B.), Krstacu (Čurčić!), Bijeloj gromili (Čurčić); na svim brdima južne Bosne, tako na Treskavici pl. (B., F.) i odavle dolje do Trnova kod 850 *m* (M.), na Bjelašnici (B.) i Hranisavi (Bl.), na Trebeviću (H., B.), oko Sarajeva (H.), kod Hana Bioska (B.), u guduri Lapišnice kod 650 *m* (M.); na Romaniji pl. (B.); na Magliću i dolje k Suhoj gori (B.), na Volujku (Adamović, Exs. br. 90, takoder B.), Bregoč (Pr.). — **Hercegovina:** Na Preni pl. (B.): na Prenju, Ortišu i na ostalim vrhovima; na Visočici (B.), Plasi, Čvrsnici, Čabulji (Prodan), na Podveležu kod Mostara (Str.), na zapadnom Veležu (B.).

Opažane su forme:

1. *major* [Koch, Syn. fl. Germ., 16 (1837) = *maximus* Hoppe Exsicc.: *lycoctonifolius* Hegetschw., Fl. Schweiz, 544 (1840); *subalpinus* Duftschm., Fl. Ob.-Öst., III (1883), 359; *baldensis* Huter u ÖBZ. (1903), 492]. Bujna, preko 30–50 *cm* visoka, najviše višecvjetna biljka sa cvijećem, koje je do 3·5 *cm* široko i sa više peteljka odapirajućim i sjedećim listovima stabla. — 2. *minor* [? v. *alpinus* Duftschmidt, l. c., 359; ? v. *tenellus* Gaud., Fl. Helv., III (1828), 540]. Kržljava, samo nekoliko centimetara visoka, jednocvatna forma. Stablo ima samo jedan list na stablu, koje je 3- do 5-djelno, ili je stablo bez lista. — Dlakavost je promijenljiva. Imade biljka, koje su gole [= *glabrescens* Huter u ÖBZ. (1903), 492] i kojima su dlake pritisnute, te ima i takovih, kojima je stablo u dônjem kraju rutavo. Imade okrajaka na dônjem listu stabla, koji su rombični i urezano-nazubljeni (= f. *dentatus*). Veličina cvijeta koleba izmedu 2–3·5 *cm* širine.

β ***tenuifolius*** [DC., Syst., I, 276 (1818) i Prodr., I, 36; Vis., Fl. Dalm., III, 85 (1850); *fissus* Maly, Enum. Austr., 254 (1848); *gracilis* Gremli, Exk. Fl. Schweiz, Freyn u Willk. Lange, Prodr. fl. Hisp., III, 937 (1880); *carinthiacus* Beck, Fl. Nied.-Öst., 442; subsp. *carinthiacus* Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., III, 565. — *R. gracilis* Schleich; Cat. pl. Helv., ed. III, 24 (1815) samo ime; Reich., Fl. Germ., 723 i Ic. fl. Germ., III, 11, t. XVI, fig. 4603 (1838). — *R. tenuifolius* Schleich., Cat. pl. Helv., ed. IV, 28 (1821) samo ime. — *R. carinthiacus* Hoppe u Sturm, Deutschl. Fl., Heft 46 sa tablom (1826); Schott Kotschy, Nym., Anal., 35; sravni Fritsch u Verh. zool.-bot. Ges. (1899), 234. — ?*R. geraniifolius* Pourr., Chloris Narb. u Hist. et Mém. acad. Toul., sér. 1, III (1788), 326. Jedna sasma nerazbistrena biljka. Sravni Fritsch, n. n. mj., 234; f. *R. gracilis* Rouy Fouc., Fl. France, I, 93]. — Stablo 1- do 3-cvatno različito dlakasto ili skoro golo. Dônje lišće je 3-djelno, takoder i 5-djelno u potonjem slučaju imade oblik noge. Srednji odrezak duboko dijeljen ili 3-razrezan; stranački odresci su od srednjega odreska po najviše odijeljeni, duboko urezani nazubljeni. Odresci listova stabla su skoro linearno zašiljeni, cijeli. Cvjetovi 1·5—3 *cm* široki. Biljka je mnogo puta kroz prelazne forme sa α spojena i nalazi se sa α. U području češće nego α.

Bosna: Na svim krečovitim brdima raširena i često; tako na Osječenici (B.), Klekovcu (F., B.); Vranu i Bjeloj glavici (R.), Stožeru (F.), Vitorogu (Sta.—Fa.), Dinari (B.); na Troglavu (B.), Jankovom brdu, Klačari vrhu, Jonskom vrhu, Sanči brdu (Ja.—Wa.), Šatoru (Ja.), Činčaru (F. B.). Na Vlašiću (B.) silazi do Ovčareva c. 800 *m* (Fr. Br.), kod Gučje Gore (Franjić!), na Mačku (Fr. Br.), na Zecu i Inacu pl. (Schwarz!). — U južnoj Bosni na Hranisavi, Bjelašnici, Treskavici, Vratlu pl. (B.); na Trebeviću (Beck, Ex. Bosn. Herc., br. 116 kao) i u guduri Bistrice, na Romaniji i Maglić pl. (B.) silazi do Suhe gore (B.), na Volujku (Murb., B.), Bregoću (Pr.), na Ljubičnoj (B.). — **Hercegovina:** (*A. K. gdje?). Na Lisinu (V.), na Lelji pl. (B.), svuda na Preni pl. do 2100 *m* (B.), na Preni-Bjelašnici (B.), na Plasi (V., B.), Čvrsnici (V.), Čabulji, Drinači (Pr.); kod Rujišta (Raap Callier. Exs. Herc. br. 291); na Veležu (Ja., Pr.!). Na Gnjiloj gredi i u Bijeloj gori (V.).

Opazio sam slijedeće forme: 1. *major* [*R. carinthiacus* Hoppe po Freynu u Verh. ZBG. XXXVIII (1888), 593)]. Planta major. Caulis —40 *cm* altus, 2–3-florus. Folia caulina pluria. — 2. *gracilis* [(Schleich); *Thomasii* Gaud., Fl. Hel., III, 540]. Kržljav oblik najviših položaja. Stablo 1-cvatno, 3—5 *cm* visoko, samo sa jednim, često jako malim, razderanim stablenim listom. Cvijeće često manje, samo 1·5 *cm* široko. Obje forme nalaze se sa stablima, koja rutavo rastu (= f. *villosus*) i kojima su dlake pritisnute (f. *apresse-pilosus*) ili koja su stabla skoro gola (= *glabratus*). — Prijelazne forme k α opazio sam na Vlašiću, u Vranici pl. (Matorac, Luka), na Treskavici pl., na Trebeviću i u d. mj., tako i u austrijskim alpama (Dônja Austrija, Tirolska, Koruška). — f. 3. *velebiticus* [Degen, Exsicc.] ima dônje lišće, koje ima više okrugle i rezane okrajke. Vidio sam tu biljku, koja je nađena u Vratlu pl. Čini se da je to forma, koja raste u hladu.

γ ***Sartorianus*** [*R. Sartorianus* Boiss. Heldr., Diagn. pl. nov., sér. 2, I, 8 (1853). — *R. Villarsii* DC. β *Sartorianus* Boiss., Fl. Orient., I, 41. — *R. oreophilus* M. B. v. *Sartorianus* Hal., Consp. fl. Graec., I, 21 (1901). — *R. concinnatus* Schott δ *Sartorianus* K. Maly u Glasniku XIX (1907), 13 i u WM. XI (1909) 534]. Stablo 1- do 3-cvatno. Dônje lišće dugo i tanko peteljkasto 3 do 4 puta dijeljeno sa uskim, lancetastim do linearnim, često produljenim, šiljkastim okrajcima, koji su rastegnuti, a koji se često međusobno pokrivaju. Srednji odrezak 1. reda 2—3 puta dijeljen, na dnu uzak i u obliku držala. Srednji okrajci 2. reda sa 3—7 okrajaka. Srednji okrajci 1. reda sa 6—17 često rogovito rastegnutim okrajcima. Okrajci listova stabla su linearni, katkada osobito na najdônjem listu stabla razdijeljeni. Drugačije kao *β tenuifolius,* za koju biljku ima prijelaznih forma, kako sam opazio na Dinari, na Troglavu i na Klekovači, ali također u Alpama kao n. pr. na bečkom Sniježniku (B.). na »Lawanter« i »Kuhwegalpe« kod Lienca (Th. Pichler!).

Bosna: U alpinskom području krečovitih visokih brda, po alpinskim tratinama u snježnim poljima rijetko. Cvate od juna do augusta. Na Dinari kod 1600—1700 *m* (*B.), i na Troglavu (B.); na Prologu (R.), na Kamešnici (Ha.), Klekovači kod 1900 *m* (B.). — **Hercegovina:** Po obroncima Velež pl. prema Nevesinjskom polju kod 1600—1800 *m* (*Mu. po Freynu), također na grbini Veleža (B. F.!, Bornmüll.!); na Čvrsnici pl. (Santarius, M.).

F. *angustissima*. *R. Sartorianus* f. *angustissima* Beck u Verh. zool.-bot. Ges. (1896), *234*] ima lišće, koje je najfinije dijeljeno (skoro 4 puta dijeljeno). Skrajnji okrajci su vrlo usko linearni i rastegnuti.

Na *R. Sartorianus* odnosi se također navod *R. Sibthorpii* na Dinari, koji je nastao uslijed pogrješke u pisanju u Ann. naturh. Hofm., X (1895), Notizen 101 i u Beck, Veget. Illyr., 388.

Ranunculus velatus [Halacsy, Fl. Epirus u Denkschr. Kais. Akad. Wiss. Wienn, math.-naturw. Kl., XLI (1894) *225*, t. I, fig. 1—2]. — var. ***R. bosniacus*** [K. Maly u Glasnik XVIII (1906), 445 i u WM. XI (1909), 527 = *R. concinnatus ε velatus* f. *bosniacus* K. Maly u Glasn. XIX (1907) 13 i u WM. XI (1909) 535]. — Caulis 1—3-florus, parce pilosus. Folia basalia inferiora subquinquesecta, segmentis plurimum trisectis et integris, exteriora rotunda, c. 2·5—3·5 *cm* lata, trisecta, laciiniis latis; segmenta lateralia pedato-bipartita. Laciniae trisectae, modo ad apicem dentatae, rarius lobatae. Vaginae fol. inter. glabrescentes. Folia glabra.

Bosna: Na Šator pl. (Bucalović).

Biljka mi je dvojbena i spada po svoj prilici u formu *R. montanus β.*

26. ***Ranunculus Hornschuchii*** [Hoppe u Sturm, Deutschl. Fl., Heft 46 (1826); ispor. Beck. Fl. Nied.-Öst., 422. — *R. Villarsii* Koch, Syn. fl. Germ., 17 (1837); da li DC., Fl. franc., IV, 896?; Schott, Kotschy, Nym., Anal., 38. — *R. breyninus* A. Kern. u Sched. ad fl. exs. austro-hung., br. 99; Freyn u exsicc., Rouy Fouc., Fl. Franc., I, 94 ne Crantz. Ispor. Beck, Fl. Nied.-Öst., 422. — *R. Grenierianus* Jordan kod Schultz, Arch. I, 304. — *R. pseudo-Villarsii* Schur, Enum. pl. Transs., 19 (1866) fide Kerner *R. montanus* v. *breyninus* Burnat, Fl. Alp. marit., I, *28* (1892); v. *R. Villarsii* Kittel, Deutschl. Fl., 3. Aufl., 859. — *R. Villarsii β Hornschuchii* Posp., Fl. öst. Küstenl., II, 90 (1898). — *R. Gouani* Reich., Ic. fl. Germ.. III, t. XVI, fig. 4608 *b* ne Willd.]. — Po kamenitim, travnatim mjestima, po alpinskim tratinama kržljaste i alpinske regije krečovitih velegora. — Cvate od juna do augusta.

Bosna: (A. K. gdje?). Na Dinari na Gnjatu (Ja.-Wa.). Na Vlašiću i od tuda prama Ovčarevu (*Fr. Br.; Brandis u Schultz, Herb. norm., nov. ser. br. 264 kao *R. breyninus),* na putu na Vlašić (B.). Na Treskavici i Maglić pl. (Pr.); na Goloj Jahorini (M.). — **Hercegovina:** (*A. K. gdje?). Na Lisin-pl. blizu Ivana (M.). Na Babi pl. (Hawelka!). Po susjednim hrvatskim brdima i na Monte Maggiore u Istriji češće. Tamo se nalazi ova biljka također u svjetlim predalpinskim šumama i na šumskim čistinama.

Ovdje sam opazio također jednu f. *microcarpus*. Nuces c. *2 mm* longae (in typo *2·5—3 mm* longae). — **Istrija:** U šumskim čistinama Mte. Maggiore (B.).

27. ***Ranunculus concinnatus*** [Schott u Öst. bot. Wochenbl., VII (1857), 182. *rectius* K. Maly u Glasniku, XIX (1907), 12 i u WM., XI (1909), 533 ampl. excl. δ et ε].

α ***croaticus*** [K. Maly, l. c., 12 et 533. — *R. Gouani* Schott, Kotschy, Nym., Anal., 39 (1854) non Willd. = *R. croaticus* Schott u Öst. bot. Wochenbl., VII (1857), 182]. — Caulis 25—71 *cm* altus, plurimum 2—3-florus, infra patentim supra appresse pilosus, rarius glabrescens (stolonifer? f. Schott). Folia pilosa, basalia longe petiolata, petiolis patentim villosis, magna, 3—5-partita;

lobis latis. Lobus medius tripartitus, partibus 2—3-dentatis, dentibus acutis; lobi laterales incisura bilobi, laciniis pluridentatis, infima (petiolo proxima) semiobovata. Folia caulina sessilia, 2—3, digitato-partita vel -secta, laciniis —9, late lanceolatis, serrato-dentatis, superum laciniis lanceolatis, parce dentatis vel integris, omnibus acuminatis. Vaginae, petioli et laminae ± pilosa. Flores 2—4, plurimum 3 *cm* lati. Petala e basi cuneata, obovalia, aurea. Capitula fructifera magna —1·5 *cm* longa et 1 *cm* lata. Nuces oblique ovales, 3·5—4 *mm* longae, rostro curvato, $^1/_3$—$^1/_2$ longitudinem nucis aequante praeditae. Torus staminifer glaber vel pilosus (f. *Jahorinae* K. Maly), nucifer + pilosus.

Differt a *R. Gouani* [Willd., Spec., II, 1322; DC., Syst., I, 277; Gren. Godr., Fl. Franc., I, 32; Rouy Fouc., Fl. Franc., I, 95. — *R. pyrenaeus* Gouan Illustr., t. 17, fig. 1—2 ne L.] petiolis fol. basal. patentim pilosis, folio caulino infimo digitato-subpinnati-partito, laciniis 6—9 late lanceolatis dentatis (non 3—5) praedito, nucibus brevibus rostratis.

Po alpinskim livadama visokih brda, rijetko, 1200—1800 *m*. — **Bosna:** Na Trebeviću kod Sarajeva (F. po M.!), na Goloj Jahorini kod 1600—1800 *m* (F., M.!). — U **Dalmaciji** na Orlovici povrh Plavna kod Knina kod 1200 *m*, otkrio Franjo Maly. Može biti da se takoder nalazi u **Crnoj Gori.** (Kom. I. Baldacci.)

Ovamo spada f. ***intermedius*** K. Maly, n. n. mj., 12 et 534. Minor, 12—22 *cm* altus, foliis profundius partitis, lobis angustioribus. — **Bosna:** Na Jezeru u Raduši pl. kod 1860 *m* (R. po M.); na Goloj Jahorini (M.).

β ***typicus*** [K. Maly, l. c. 13 i 534. — *R. concinnatus* Schott, l. c. — *R. oreophilus α typicus* Hal., Consp. fl. Graec., I (1900), 21. Ispor.: Hal., Beitr. zur Fl. Epirus u Denkschr. kais. Ak. Wiss. Wien, math.-nat. Klasse, LXI (1894), 226]. — Caulis —25 *cm* altus, 1—2-florus, ± pilosus. Folia basalia profunde pedato 3—5-partita, segmentis angustioribus, lobatis vel plurimum 2—3-sectis, laciniis angustioribus; segmentum medium fere ad basim liberum, trisectum vel tripartitum; laciniae internae segmentorum lateralium plurimum tripartitae vel trilobae. Folia caulina inferiora profunde partita, laciniis paucis 3—7 lanceolatis praedita. Flores 2—2·5 (1·7—3) *cm* lati. Corolla flava.

Crna Gora: Na Lovčenu (Fr. Maly, Th. Pichler). Nalazi se na brdima balkanskog poluotoka i Male Azije.

Calvitate (potius indumento minore), partionibus laminae fol. magis angustis, dentibus acutiusculis, caule tenui, foliis caulinis (i. e. digitato 3—7-partitis laciniis lanceolatis), petalis luteis nec aureis a *R. Gouani* fide Schott [u ÖBZ. (1857) 183] differt. — A *R. montano* W. fide Halácsy [Fl. Epirus u Denkschr. kais. Ak. Wiss. Wien LXI, 226] differt: rhizomatis capite copiose fibroso-comoso, foliorum vaginis longe ciliatis, foliis basalibus profundius partitis et laciniis acutioribus praeditis, rostro nucium longiore. — Vidio sam egzemplare sa Lovčena, koji su bili veoma slični *R. montans*, buduć su imali odreske najdônjeg lista na stablu, koji su odresci široko lancetasti i ne nazubljeni. Nu rukavci lišća bili su gusto dlakavi.

28. ***Ranunculus polyanthemus*** [L., Spec. pl., 554 (1753); ampl.].

α ***typicus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 421 (1890). — *R. polyanthemus* L., l. c.; DC., Syst., I, 279; Reich., Fl. Germ., 724 i Ic. fl. Germ., III, t. XVIII, fig. 4607; v. *tenuifolius* Wallr., Sched., 292 (1822); v. *angustisectus* Neilr., Fl. Wien, 464 (1846). — *R. polyanthemoides* Schur, Enum. Transs., 20 (1866)]. — Folia basalia pedatosecta; lobus medius ad basim longe cuneatus saepe stipitiformiter contractus, ad $^2/_3$ tripartitus; lobi laterales a medio separati, in basi breviter cuneati; laciniae ultimae elongatae, oblongo-lineares, acuminatae. Nuces rostro brevi, vix 1 *mm* longo, curvato, rarius hamato praeditae, 3—4 *mm* longae. Est forma foliis tenuisectis, laciniis angustis elongatis, fructibus brevirostribus, rostro vix curvato praeditis. — Po svijetlim šumama ispred šuma, po šumskim okrajcima, ispod grmlja, po šumskim livadama brdovite i humske zemlje do 1000 *m*. — Cvate u junu, julu.

Bosna: Kod Novog (F.), Turskog Dubovika (Fo.), na Grmeč pl. (B.), kod Petrovca (B.). Na Gradu kod Zvornika (J.). Kod Bugojna, Kupreša, Hrbljine, Glamoča, Gubina (Pr.); na Troglavu i na Kamešnici (Pr.). Na Vlašiću do 5000 Fuß (*S.); na Vranici pl. (Schwarz!), oko Vareša (Pr.). U južnoj Bosni u dolini Koševe (F.) i kod Mrkovića blizu Sarajeva (Mu.), u dolini Miljacke blizu Kozije ćuprije (B.), u dolini *Željeznice* (Pr.), na *Klek* pl. (F.); u *Zelenoj* gori, oko Suhe, Prijevora, kod Miješajića (Pr.). — **Hercegovina:** Na Lisinu (*V.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Prijepolja (P. Zahlbr. po Hayeku).

Opažale su se slijedeće forme:

1. ***pubescens*** [Peterm., Fl. Lips., 414 (1838)]. Caulis et petioli appresse pilosi. — *2. **villosus***. Caulis et petioli patentim villosi. — 3. ***elegans***. Folia fissa pluripartita. Segmentum medium saepe ter tripartitum. Laciniae saepius elongatae, angustae, lineares.

β ***latifolius*** [Wallr., Sched., 291 (1822); = Tausch, Fl. Boh. exs., br. 40; Čelak., Prodr. fl. Böhm., 417; *polyanthemoides* Beck, Fl. Nied.-Öst., 421; *latifissus* Simk. u Term. füz. IX (1885), 33]. — Folia basalia pedato-partita. Lobus medius in basi late cuneatus, plurimum $^{1}/_{2}$—$^{1}/_{3}$ 3-partitus; lobi laterales medii basi adnati; laciniae ultimae breves, triangulares vel rotundato-acuti. Est forma foliis latisectis, laciniis brevioribus et latioribus, fructibus ut in f. α. — Na istim mjestima kao forma α.

Bosna: Kako se čini malo opažena. Sabirao sam biljku u livadama Karnovca u Grmeć pl., kod Petrovca, blizu Starigrada kod Sarajeva (*B.).

Vidio sam iz područja samo biljke sa stablima i sa peteljkama lišća, kojima su dlake položene.

γ ***breyninus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 422 et Fl. Südbosn. u Ann. natur. Hofm., VI (1891), 339. — *R. breyninus* Crantz, Stirp. Austr., Fasc. II, 91 i ed. II, 115, t. IV, f. 2. — *R. nemorosus* DC., Syst., I, 280; v. *latisectus* Čelak., l. c., 416. — *R. aureus* Reich., Fl. Germ., 724 p. p. — *R. Breynii* Gmel., Syst., II, 880. — *R. polyanthemus* v. *R. nemorosus* Schüb. Mart., Fl. Württ., 362 (1834); v. *latisectus* Neilr., Fl. Wien, 464 (1846) i Fl. Nied.-Öst., 689. — Isporedi Beck, Fl. Nied.-Öst., 422; Fritsch u Verh. ZBG. (1899), 233. — U pogledu forma sravni: Rouy Cam., Fl. France, I, 96—99. — Folia basalia ut in β formata; lobus medius $^{1}/_{4}$—$^{1}/_{5}$ modo (rarius ad $^{1}/_{2}$) partitus; laciniae ultimae breves, acutae vel rotundato-acutae. Petala pulchre aurea, nitentia. Fructus rostro 1·5 *mm* longo, conspicea curvato saepe in apice circinnato-involuto praediti, 3·5—5 *mm* longi. Est forma foliis latisectis, fructibus majoribus rostro hamato v. circinnato praeditis, nec species nec subspecies, formis intermediis prioribus conjuncta. Transit cultura in priorem. — Po predalpinskim livadama i alpinskim travnjacima predalpinske regije (1000—1800 *m*). — Cvate u junu, julu.

Bosna: Na Šatoru, Vel. Malovanu (Pr.), na Krug pl. (B.), Kamešnici (Pr.), Troglavu (Pr.). U srednjoj Bosni povrh Travnika (Br.), na Vlašiću (Fr. Br.), na Vranici pl. (Mu., B.), kod Prokoškog jezera i na Zec pl. (Schwarz!). U južnoj Bosni raširena. Na Hranicavi, Bjelašnici (B.), Treskavici (Mu., B.), na Trebeviću (M.), kod Vučije luke blizu Sarajeva (B.), na Goloj Jahorini (F.), u Zelen gori (Pr.), Maglić pl. (B.), na primjer: Blato jezero (B.), izmedu Vratnice i Suhe, na Javorku (Pr.). — **Hercegovina:** U dolini Govce na Lelja pl. (*B.), na Veležu (Mu.), istočnom Veležu (B.).

Opažavane su ove forme:

1. ***multiflorus*** [*R. nemorosus α multiflorus* DC., Syst., I, 280; *giganteus* Schur, Enum. Transs., 20. — *R. aureus* Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XVIII, f. 4608. — *R. sylvaticus* Gren. Godr., Fl. Franc., I, 33 ne Thuill]. Silna, do 50 *cm* visoka, mnogocvjetna predalpinska forma. — 2. ***breyninus*** [*R. breyninus* Crantz, l. c. — *R. nemorosus β pauciflorus* DC., l. c., 280; v. *aureus* Freyn u Ver. zool.-bot. Ges. (1888). — *R. aureus* Schleich., Cat. pl. Helv., ed. III, 24 (1815). — *R. spretus* Jord. u Boreau, Fl. centr. France, ed. III, 17]. Niska forma velegore, koja ima malo cvijetova (1—3-). — Izmedu forme 1 i 2 nema nikakve granice u prirodi [Beck u ANH. VI (1891) 539].

Po dlakavosti naći će se f. ***sublanuginosus*** [*R. nemorosus sublanuginosus* Schur, Enum. Transs., 21 v. *pseudolanuginosus* Woerl. u DBM. (1885), 37]. Caules et petioli patentim villosi, folia copiose pilosa subvelutina, juniora sericeo-villosa. — **Bosna:** Na Treskavici (B.). — **Hercegovina:** Na Veležu (B.) i jedna f. ***orthotrichus*** [*R. nemorosus orthotrichus* Tausch, Exs. Riesengeb.!]. Indumentum appressum. Tako češće. — Ovu skoru glatku formu = ***sudeticus*** [*R. nemorosus* v. *sudeticus* Günther, Enum. Siles., 98 (1824)] nisam do sada vidio u području.

29. ***Ranunculus acer*** [L., Spec. pl., 554 (1753) kao *R. acris*; DC., Syst., I, 277; Reich., Fl. Germ., 724 (exkl. α) i Icon. fl. Germ., III, t. XVI, XVII, fig. 4606; Koch, Syn. fl. Germ., 17; ed. II, 18; Beck, Fl. Nied.-Öst., 420, — *R. napelli-*

folius Crantz, Stirp. austr., II, 90, ed. II, 114. — *R. Boraeanus* Jord., Observ., VI, 19]. — Po osobito vlažnim livadama do u alpinske regije. — Cvate u junu do augusta.

Bosna: Između Dobrljina i Novoga (B.), oko Banje Luke (H.), kod Maglaja na Vrbasu (H.). U istočnoj Bosni kod Drinjače na Jadru (J.), na Kravici kod Nove Kasabe (J.). Kod Bugojna (Pr.), Kupreša (F.), Ravna (Br.), Glamoča (Pr.), Livna (F.), Preodca, na Hrbljini, oko Grkovaca (Pr.). U srednoj Bosni: Oko Travnika, Gučje gore (*S.), Busovače (Br.), Vareša (Pr.). U južnoj Bosni nije rijetka (B.). U Sarajevskom polju, u dolini Zujevine, kod Tarčina (B.), oko Sarajeva (H.), Vučije luke, na Trebeviću (B.), u dolini Miljacke, kod Lukavice, Svrakina sela, Pala (M. u litt.), u Zelenoj gori (Pressl). Na Treskavici, prilično 1550 *m* (M. u litt.). — **Hercegovina:** (*A. K.) gdje? U Gackom polju (Riedel!).

Slijedeće su forme opažavane:

1. ***typicus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 102]. Rašireno. — 2. ***multifidus*** [DC., Syst., I, 278; Reich., Icon., l. c., t. XVIbis, fig. 4606]. — 3. ***latisectus*** [Beck, l. c., 420]. **Bosna:** Kod Busovače (Br.). — 4. ***alpinus*** [Heuff., Enum. Banat., 45; *parvulus* Schur, Enum. Transs., 18 (1866); *pumilus* Rouy Fouc., Fl. France, I, 102. — *R. parvulus* Clairv. ne L.; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XVII, fig. 4606 desno]. **Bosna:** Na Vlašiću kod 1300—1624 *m* (*S.). Tobože također u **Hercegovini:** gdje (A. K.).?

Ranunculus acer × *lanuginosus*. Po Bolleru u Verh. ZBG. (1892) 251 između praroditelja na šumskim rubovima kod Lavalja. Meni je biljka nepoznata.

30. ***Ranunculus Steveni*** [Andrz. u Besser, Suppl. III ad Cat. pl. hort. Volh. (1814), 19 et Enum. pl. Volhyn., 22—23; Reich., Fl. Germ., 724 et Ic. fl. Germ., III, t. XVII, fig. 4605. — *R. tuberosus* Čel., Prodr. fl. Böhm., 415 ne Lapeyr. — *R. silvaticus* Thuill., Fl. env. Paris, ed. II, 276 (1799) p. p. — *R. acer* I, 103; *β Steveni* Gren. Godr., Fl. Franc., I, 32; — subsp. Rouy. Fouc., Fl. France; sravni: Freyn u Kern., Sched. ad fl. exs. austro-hung. br. 1720; Blocki u DBM. (1888), 86; Scharlok u Sitzungsber. Ges. Königsb., XXVII (1886). 15, t. II]. — Po livadama do u predalpinske regije. — Cvate u maju, junu.

Bosna: (*A. K. kao *R. silvaticus*) gdje? Oko Bihaća, ogromno u dolini Dobrnice (B.); blizu Bastaša kod Livna (F.!). Oko Travnika (Br.), u dolini Grlonice (Fr. Br.). U južnoj Bosni: U Sarajevskom polju između Ilidže i Vrela Bosne (G. K.), nije rijetka oko Sarajeva (*B.), na Trebeviću (V.), u dolini Miljacke kod Starog grada (B., Exs. br. 26 kao *R. serbicus*), Lukavice, na Ozrenu, na Romaniji, u prediumu Kasidola, kod Ruda na Limu (M. u litt.).

Opažan je varijetet ***typicus*** (Beck, l. c., 421) i to u formama:

1. ***platyphyllus*** [*R. malacophyllus* et *strigulosus* Schur, Enum. pl. Transs., 16, 17 (1866). — *R. strigulosus* v. *platyphyllus* Schur u Verh. nat. Ver. Brünn, XV 2 (1876), 44. — *R. Stevenii* Andrz. var. *platyphyllus* (Schur) Simonk. kod Maly u Ungar. bot. Blätter, VII 212 (1908). — *R. acer* v. *pseudolanuginosus* Bolle u Sitz. bot. Ver. Brandenb., VII (1865), 17]. — **Bosna:** Oko Sarajeva, u dolini Miljacke i Mošćanice, na Trebeviću mnogobrojna (M., B.). — 2. ***normalis*** [*R. Frieseanus* Jord., Observ., VI, 17 = *R. nemorivagus* Jord. u Ann. de la soc. Linn. de Lyon (1860). — *R. acer* v. *latisectus* Holuby u ÖBZ. (1872), 80]. — Često.

31. ***Ranunculus serbicus*** Vis., Cat. sem. hort. Patav. Suppl. (1858); Plant. Serb. pempt. u Mem. Ist. Veneto IX (1860) 168; Estr. p. 6, 7, t. II; Velen., Fl. bulg., I, 10. — *R. Orphanidis* Boiss. Heldr., u Boiss., Fl. or. Suppl., 13 (1888). — *R. acris* v. *calabricus* Ten., Syll., 271 po Janku u ÖBZ. XXV (1875), 250.

Bosna: (A. K. gdje?) Na Trebeviću (*M. po Freynu), ali lišće je manje i lišće na stablu često trorezano. Biljka, koja se nalazi na Trebeviću, spada po M. u litt. k *R. Steveni* Andrz. — **Hercegovina:** (A. K. gdje?)

32. ***Ranunculus lanuginosus*** [L., Spec. pl., 554 (1753); DC., Syst., I, 281; Reich., Fl. Germ., 724 et Ic. fl. Germ., III, t. XIX, fig. 4609; Koch, Syn. fl. Germ., 17; ed. II, 19; Beck, Fl. Nied.-Öst., 420]. — Po vlažnim, hladovitim šumskim mjestima, ispod grmlja, u šumskim gudurama osobito u predalpama do 1600 *m*. — Cvate u maju do jula.

Bosna: Raširena i često. Oko Lipnika, na Behremaginici pl., kod Stratinske (Fo.), oko Banje Luke (H.), kod Vrbanje (Fo.), na Borji pl. (Fo.). U istočnoj Bosni na Majevici (B.), na Ilinčici kod Dônje Tuzle (B.), na Prosjeku kod Zvornika (J.), između Žepča i Golubinja (*S.). U zapadnoj Bosni: Oko Bihaća, između Hana Crljevice i Šijekovca (B.), kod Smoljana, Kopljenice (Fo.), na Šiši kod Ključa (B.), na Krivoj jelici južno od Podgorja (Ha.-Fa.), na brdima Stožera (B.), Šuljagi (Pr., B.), Malovanu (Pr.), Krugu (B.), Kamešnici (Pr.), Jedoviku, Goloj kosi (Ha.), Šatoru (Pr.), u Dinari (B.), tako na Troglavu (B.), Jankovom brdu (Ja.-W.), na Ilici (Ja.-W.), kod Preodca (Pr.). U srednoj Bosni: Kod Sitnice, Liskovice, Karaule blizu Jajca (Fo.), oko Travnika (*S.), Dôca (S.), na Mačku (Fr. Br.), između Putkovića i Tolovića (S.), na Osmači pl. kod Ljubačeva (Fo.), između Mravika i Foče (S.), na Smolinu kod Žepča (B.), na Stogiću kod Vareša (Fo.), oko Bogoša i Pajtova hana (Pr.). U južnoj Bosni često na svim brdima (B.). Na Trebeviću (Jurenz, M.), oko Sarajeva (H.), tako oko Vučije luke, u dolini Miljacke i Mošćanice (M.), u Sarajevskom polju (n. pr. Vrelo Bosne), na Igmanu, Bukoviku, na Jahorini, Bjelašnici (M. u litt.) i u dr. mj., u dolini Željeznice do Trnova (Pr.), na Treskavici pl. (Mu.), kod Kalinovika, na Zelen gori (Pr.); na Maglić pl. kod Suhe gore, u dolini Blato-jezera do 1500 *m*, u Sutjesci (B.), na Volujku (Pr.), na Radovini do 1600 *m* (Schiller po Fri.), na Kmuru kod Foče (Fo.). -- **Hercegovina:** (*A. K. gdje?). Na Ivan pl. (V.), kod Bradine (G. K.), Črepolja, pod Lisinom (Smetana po V.). na Podzimu u Visočici pl. kod 1400 *m* (B.), u Crvanj pl. (Mu.), na Veležu nad Jezerom (Ja.). Kod Posušja (F. po M. u litt.).

Opažene su:

1. ***genuinus*** [Posp., Fl. öst. Küstenl., II, 89 (1898)]. Folia inferiora 5-partita. Lobus medius longior quam latus, a lateralibus separatus. Dentes foliorum acuti vel acuminati. Često. — 2. ***latilobus.*** U prior sed lobus medius foliorum inferiorum tam latus quam longus, lateralia ± tegens. Dentes ut in priore. — 3. ***obtusilobus.*** Folia obtusiloba. Lobus medius ut in priore. Dentes foliorum inferiorum creniformes, obtuse-rotundati. **Bosna:** Po vlažnim livadama kod španjolskog groblja blizu Sarajeva (F.!). Na Bjelašnici (Hranisava), na Bukoviku kod Sarajeva, a u guduri Prače i Dôca kod Banje stijene (M. u litt.). Naći će se također prijelazne forme do 2. — 4. ***dissectus.*** Folia profunde partita. Po Sendtneru na Vlašiću u **Bosni.** Da li ovamo spada v. *geraniifolius* DC., Syst., I, 281, ne mogu odlučiti. Meni se čini, da slika, koju daje Reich. [Ic. fl. Germ., III. t. XIX f. 4609 β], spada u *R. breyninus* Crantz.

33. ***Ranunculus repens*** [L., Spec. pl., 554 (1753); DC., Syst., I, 285; Reich., Fl. Germ., 725 et Ic. fl. Germ., III, t. XX, fig. 4610; Koch, Syn. fl. Germ., 18, ed. II, 19; Beck, Fl. Nied.-Öst., 417]. — Po vlažnim mjestima, po vlažnim livadama do u alpinske regije. — Cvate u aprilu do jula.

Bosna: Raširena, ipak malo opažena. Kod Banje Luke (H.), blizu Ribića kod Bihaća (F.); Drinjače na Jadru (J.); oko Bugojna, Kupresa (Pr.), Podgorja kod 1100 *m* (Ha.-Fa.), Glamoča, Preodca (Pr.). Oko Travnika (Fr., Br.), između Travnika i Gučje gore (*S.), kod Fojnice (*S.), Žepča (R.), Vareša (Pr.). U južnoj Bosni često (B.), tako kod Tarčina (Pr.), Krupca (Landauer pismeno), u dolini Željeznice (Pr.), kod Kalinovika (Pr.), na Zelen gori (Pr.), kod Vlaholja (Pr.), oko Sarajevâ (H.), kod Pala, Mokrog, na Igmanu, na Trebeviću (M. u litt.), kod Podviteza (Pr.), Previlja (Pr.), na Treskavici, oko 1550 *m* i još na vrhu Bjelašnice 2067 *m*; u Razdolini kod Dobruna (M. u litt.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.!, Simonović), kod Trebinja (*P.), Avtovca (Lerch u Herb. Boller).

Opažene su varijetete:

α ***typicus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 417] često.

Ovamo spada također f. ***glabratus*** [DC., Syst., I. 285 kao varijetet; v. *glaber* Opiz u Lotos, (1854) 45. — *R. lucidus* Poir., Dict., VI, 113].

β ***myrrhiphyllus*** [Wallr., Sched., 294 (1822). — *R. pinnatus* Kitt. Tasch. Fl. Deutschl., 3. Aufl., 860].

Bosna: U jarcima kod Sarajeva (*M.).

Po vrtu sadi se ovdje ondje također oblik sa punim cvjetovima f. ***plenus*** [*degeneratus* Schur Enum. pl. Transs., 21 (1866). Narod ga zove »Popadija«. Kultiviran (*M.).

34. ***Ranunculus bulbosus*** [L., Spec. pl., 554 (1753); DC., Syst., I, 295; Reich., Fl. Germ., 725 et Ic. fl. Germ., III, t. XX, fig. 4611; Koch, Syn. fl. Germ., 18; ed. II, 19; Beck, Fl. Nied.-Öst., 419; Rouy Fouc., Fl. France, I, 105]. — Po livadama, osobito brdskim livadama, zemljanim i pjeskovitim mjestima do u alpinske regije. — Cvate u maju do jula.

Preinačuje se:

α ***typicus.*** Radices non incrassato-carnosae.

Uz normalne, više-manje odstojeće dlakave forme još su opažene forme 1. ***valdepubens*** [Hegi, Ill. Fl. Mitt.-Eur., III, 557. — *R. valdepubens* Jordan. Diagn., 82; var. *hirsutus* Sauter u ÖBZ. XLIX 367 (1899)]. Nije rijetka. — 2. ***glaberrimus*** [Huth u Helios XV (1898), 56; v. *Huthii* Asch. Graebn., Fl. nordostd. Flachl., 339 (1899). — **Bosna:** Kod Gučje gore (Franjić!); kod Fojnice (Schwarz!). Čini se, da nastaje forma poplavom. Zubovi lišća su tupo okrugli. Cvat je kasnije katkada dlakast.

Bosna: Na Sani i kod Novoga (B.), oko Banje Luke (H.), Bihaća (F. po M. u litt.), kod Dervente (Prodan), između Sijekovca i Bosanskog Broda (B.). Na Šuljagi (Pr.), Šator pl. (Pr.), Vieštici gori (Pr.), na Prologu (F.), na Dinari do 1400 *m* (B.). Između Žepča i Golubinja (S.). U srednoj Bosni: U okolini Travnika (*S.), na Mačku (Fr. Br.), kod Gučje gore (Franjić!), kod Pirote (Fr. Br.), oko Fojnice (Mu.), na Trokošu, Matorcu, Luki, Inću (Schwarz!), između Kaknja i manastira Sutjeske (S.), kod Vareša (Pr.). U južnoj Bosni: U dolini Željeznice (Pr.), kod Ledića (Land. u litt.), kod Trnova (Pr.), Kalinovika (Pr.), oko Sarajeva (H., B.), na Trebeviću (Prodan), Igmanu, na Romaniji kod Zečića sa punim cviječem (M. u litt.), kod Tjentišta, Mješajaca (Pr.), Vardišta, Višegrada (M. u litt.). — **Hercegovina:** Na Preslici (V.), blizu Boraka kod Konjica (Bucalović po M. u litt.), kod Rujišta (Mihajlović po V.), na Plasi pl. (Prodan), na Štitar pl. kod Rakitna (Begović po V.), oko Mostara (Str.), oko Trebinja, kod Grančareva, u Bjeloj gori kod Dubovca, u dolini Raduš brda, kod Vučijaka (*P.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Prijepolja (P. Zahlbr. po Hayeka).

β ***meridionalis*** [(Levier) Malinvaud u Bull. soc. bot. France, XXX (1883), p. CXCII. — *R. aleae* Willk. u Linnaea XXX (1859), 84; Freyn u Willk. Lange, Prodr. fl. Hisp., III, 931; Willk., Ill. pl. Hisp., I, 101, t. 63 B et 64. — *R. bulbosus* var. *aleae* Burn., Fl. Alp. mar., I, 33 (1892); subsp. Rouy Fouc., Fl. France, I, 106. — *R. Cengialti* Kern. Herb. po Sched. ad fl. exs. austro-hung., br. 1717]. Jedva se može smatrati kao varijeteta, jer se nalaze komadi također u srednoj i sjevernoj Evropi *R. bulbosus* sa debelastim, mesnatim postranim korijenjima, uzajedno rastuć sa biljkama, koje imaju čupavo korijenje. Nalaze se i komadi, koji imadu forme obijuh vrsti. Isporedi također Burnat, l. c. 33, 34; Camus, l. c., 106 bilješka. Nije pravo, da je kod *R. bulbosus* srednji odrezak najdônjeg lišća peteljkast, kako to Willkomm [Ill., l. c., 103] kaže. U Bosni nalaze se obe varijetete spojene na više mjesta, n. pr. oko Travnika i Gučje gore, tako po obroncima Trebevića.

Bosna: Kod Gučje gore (Franjić!); oko Sarajeva kod Koševa (*B.)· u dolini Miljačke kod Kozije ćuprije (F.!) i po obroncima Trebevića (M.), u guduri Prače, kod Višegrada (M. u litt.). — **Hercegovina:** U Bijelom polju (Callier-Raap, Exs. br. 297 po Halácsy). Na Čabulji (Bucalović po M. u litt.).

35. ***Ranunculus velutinus*** [Tenore u Ind. sem. hort. Nep., I, 1 (1825); [Pospich., Fl. öst. Küstenl., II, 89 = *R.* ***eriophyllus*** C. Koch (*R. palustris* Boiss. Flor. orient. I 49; Tommas. sec. Freyn u Flora 1880 p. 236) po opisu Pospichala (p. p.) i po nalazištu Cittanuova. Sravni Freyn u Öst. bot. Zeit. XXVI 158. M. u litt]. Sravni Freyn u Öst. bot. Zeit. (1875), 119 i XXVI (1876), 157—158; dalje Fl. Südistr. u Abh. der ZBG. XXVII (1877), 267]. — Po vlažnim mjestima u močvarnim livadama, valjda samo u području srednozemne flore. — Cvate u maju, junu.

Bosna: Kod Dervente (Prodan). Nevjerojatno! — **Hercegovina:** Kod Trebinja (*P.), Bileće (Weissbach). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Prijepolja (*P. Zahlbr. po Hayeku).

36. ***Ranunculus neapolitanus*** [Ten. Adn. ad sem. cat. hort. Neap. (1825), 11; Append. V ad fl. Neap. prodr., 16 (1826). Boiss., Fl. or., I, 38; Posp., Fl. öst. Küstenl., II, 91. — *R. Tommasinii* Reich., Fl. Germ. Exsicc., br. 2479. — *R.* ***velutinus*** Koch, Syn. fl. Germ., ed. II, 434 ne Ten. — *R.* ***bulbosus*** var. *neapolitanus* Fiori u Fiori Paol., Fl. anal. d' Italia, I, 514. Isporedi: Freyn, Über *R. Tommasinii* u ÖBZ., XXV (1875), 113 i dalje i XXVI (1876), 156; Janka, isto tamo XXV, 249, Freyn Fl. Südistr. u Abh. ZBG. XXVII (1877) 267, isto u Flora XXXVIII (1880) p. 211—217]. — Po suhim, travnatim, mjestima, po sunčanim utrinama ali također po vlažnim livadama u području sredozemne flore, do u brdske regije (800 *m*). — Cvate u aprilu do juna.

Hercegovina: U Bjelopolju (Callier), na Veležu (B.) ovdje do 800 *m*, oko Mostara (Pi.), na Podveležu, 1000 *m* (Baenitz po M. u litt.), blizu Huma kod Dubrovnika (M. u litt.), Trebinja (*P.), Bileća (Haw.!). Čini se, da se ne razlikuje mnogo od *R. velutinus* Ten. Bolje je možebit ovu biljku označiti kao *R. velutinus* var. *neapolitanus* (Ten.).

Subsekt.: *Echinella.*

[Sect. *Echinella* DC., Prodr., I, 41; Sect. *Philonotis* Reich., Fl. Germ., 725; sect. *Brachybiastrum* Gren. Godr., Fl. franc., I, 36.]

Annuae, terrestres. Radices fibrosae. Nucium latera laevia, verrucosa vel tuberculosa, hinc inde cum carinis spinosa.

37. ***Ranunculus arvensis*** [L., Spec. pl., 555 (1753); DC., Syst., I, 297; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XXI, fig. 4614]. — Po zemljanim, pustim ugarnim i obrađivanim mjestima u njivama, vinogradima do u predalpe (800 *m*). — Cvate u aprilu do jula.

Bosna: Rasuta. Na Kravici kod Nove Kasabe (J.). Kod Krupe. Zalina, Zaspe, Dubovika (Fo.); oko Bihaća (Boll., B.), kod Ključa (B.). Oko Travnika, na Vlašiću (*S.) i na Tarabovcu (Fr. Br.). — Na Miljacki kod Sarajeva (Mu.), ispod Grdonja (M. u litt.), Vrelo Bosne (F. po M. u litt.), kod Trnova (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.), Žitomislića (Simonović po Fri.), Domanovića (M.), Stôca, Čapljine, Ljubuškog, u ljubuškom kotaru (F.), kod Trebinja (*P., Baenitz, Exsicc., br. 75!), na Podnožju Leotara i kod Agić mosta (B.), kod Bileća (*P.).

Pokazuje slijedeće varijetete:

α ***spinosissimus.*** Aculei nucium longissimi, omnes subaequilongi.

Hercegovina: Oko Mostara po usjevima Bijelog polja (Raap Callier, Pl. Herc., br. 7 kao *mediterraneus* ne Gris.!). Sabrao sam ovu u oči padajuću varijetetu također u okolini Trsta kod Basovice i oko Pulja.

β ***typicus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 420 (1890); *spinosus* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 691 (1859); *aculeatus* Čelak., Prodr. fl. Böhm., 418 (1874). — *R. echinatus* Crantz, Stirp. austr. fasc. II, 95 (1763); ed. II, 118]. Aculei nucium marginales longiores quam ei in disco inserti. Ova varijeteta nalazi se u Bosni i Hercegovini češće.

γ ***tuberculatus*** [Kit. u Balb. Cat. hort. Taurin. 1813 p. 64 sec. Borbás; Koch, Deutschl. Fl., IV (1833), 188 i Syn. fl. Germ., 18; Sturm, Deutschl. Fl., sv. 82. — *R. tuberculatus* DC., Syst. nat., I, 297 (1818). — *R. segetalis* Kit. Flora (1821), I, 40 = *R. arvensis* v. *segetalis* Kitt. kod Reich., Fl. Germ., 725 i Icon. fl. Germ., III, 12 (1838)]. Nuces tuberculatae; aculei desunt.

Valjda se nalazi u području, nu nije bila istina opažena. — **Bosna:** Na Tarabovcu kod Travnika (Fr. Br.), biljka ovoga stanovišta spada možebiti ovamo.

38. ***Ranunculus verrucosus*** [Berchth. et Presl, Rostlin. i. Ranunc., 61 (1823) sa čehičkim opisom (iz okoline Prahe!); Reich., Fl. Germ., 726 i Icon. fl. Germ., III, t. XXII, fig. 4618].

Bosna: Između Borovice i Vareša na glinastom škriljavcu (*S.), ali navod je već od Sendtnera kao sumnjiv naveden.

39. ***Ranunculus sardous*** [Crantz, Stirp. austr. fasc. II (1763), 84; ed. II, 111; Beck, Fl. Nied.-Öst., 421. — *R. philonotis* Schur u Öst. bot. Zeit. (1868), 90 i mnogi pisci]. — Po pustim, ugarnim i obrađenim mjestima, na oranicama i po vrtovima, također po livadama i po vlažnim mjestima do u predalpe. Cvate od aprila do jula.

Preinačuje se:

α ***typicus*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 421 = Hal., Consp. fl. Graec., I, 24; *laevis* Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 418 (1874). — *R. sardous* Crantz, n. n. mj. — *R. philonotis* v. *laevis* Vis., Fl. Dalm., III, 86 (1850). — *R. pseudobulbosus* Schur u Verh. siebenbürg. Ver. (1853), 29; (1859), 84 i Enum. Transs., 22 (1866) tako u Öst. Bot. Zeit., X (1860) 250, XI 82 (1861), XVIII (1868) 153 i u Verh. naturw. Ver. Brünn XXV 2 (1876), 52].

Bosna: (*A. K. gdje?). Valjda opće raširena i često (B.). Kod Sasine (Fo.), u dolini Jedovice kod Prnjavora (B.). kod Banje Luke (Fo.), Pribinića (Fo.), Žabljaka (Fo.), Dervente (Prodan). Oko Maglaja (Fo.). Dônje Tuzle (M.!). Kod Krupe (Fo.), u dolini Dobrnice kod Bihaća, oko Petrovca (B.), oko Jajca. u jezeru Plive (G. K.), kod Kupresa (F.), oko Livna (F.), Preodca (Pr.). Oko Travnika, Bučića, u dolini Sarajskog potoka i Grlonice, kod Orašja (Fr. Br.); kod Dônjeg Vakufa (Ha.-Fa.); na obroncima Vranice pl. (B.); kod stanice Lašve, kod Zenice (Ha.-Fa.), Visokog (Fo.), Tarčina (Pr.). Kod Vrela Bosne (G. K.), Ilidže (Fo.), oko Sarajeva (*B.), Lukavice (F.!), na Trebeviću do 850 *m* (M.). U Guduri Prače, na Stôcu kod Višegrada i oko Višegrada (M.), u bjelinskom (R. po M. u litt.) i rogatičkom kotaru (F. po M. u litt.). — **Hercegovina:** (*A. K. gdje?). Oko Konjica (Fo.), Mostara (Jetter!, Bornmüller!), na Hutovom (F. po M. u litt.) i Mostarskom blatu (Sag. 1902, B. 1894), kod Bojišta u Nevesinjskom polju (Ja.), između Ljubuškog i Vitine kod Sovića (F.), na Čvrsnici kod Bara (Pi.!), u Dabar polju kod Beljana (*V.), kod Šurmanca i u Sutorini (M.), kod Bileće (Boller po M. u litt.). — **U novopazarskom sandžaku:** Između Plevlja i Jabuke (*B.).

Opažane su slijedeće forme:

1. *subglaber* [Koch, Syn. fl. Germ., 18 (1837). — *R. intermedius* Poir., Dict., VI, 116 (1804). — *R. Philonotis* »specimina thracica disco acheniorum laevi et caule glabriusculo formam mediterraneum designant« tako piše Griseb., Spic. fl. Rum., I, 313 (1843). Iz toga je postao = β *mediterraneus* Gris. bei Heuff., Enum. Ban. u Verh. zool.-bot. Ges. VIII (1858), 46 »sa dônjim stablom i peteljkom lišća kojemu dlake odstoje« = *R. mediterraneus* Gris. po Steff. u Öst. bot. Zeit. XIV (1864), 182 bez opisa. Ispor. Neilr., Aufz. Ung. Slav. (1866), 241 i Diagn. Ung., 4; Sim., Enum. fl.

Transs., 53. — *R. sardous β intermedius* Hal., Consp. fl. Graec., I, 24; *δ mediterraneus* Rouy Fouc., Fl. France, I, 108. — *R. pseudobulbosus* v. *glabrescens* i *limosus* Schur u Verh. naturw. Ver. Brünn XXV 2 (1876), 53. — *R. philonotis* v. *glabrescens* G. Mey., Chlor. Hann., 24 (1836): *glabriusculus* Peterm., Fl. Lips., 415 (1838). — Pospichal [Fl. Küstenl., II, 94] veli, da se *R. mediterraneus* Gris. gdje se pozivlje na Schur-ov Enum. 22, razlikuje od *R. Philonotis* šiljastim krojem okrajaka lišća, bojom biljke i glatkim cvjetištem. Heuffel (n. n. mj.) i Schur (u Öst. bot. Zeit. (1868). 153 i u Bruskim spisima navađaju da je cvjetište dugo dlakovo. Inače imadu druge forme *R. sardous*-a glatka cvijetišta. Biljku koju sam vidio kao *R. mediterraneus* Gris. iz Erdelja bila je prava *R. sardous* sa glatkim (α) i bradavičastim (β) stranama ploda. — 2. *villosus* [*R. Philonotis β mediterraneus* Heuff. l. c.] In omnibus partibus imprimis in caule plus minus villosus. Tako nije rijetko u **Hercegovini.** — 3. *dissectus.* Folia ter tripartita, laciniis angustioribus. Ovdje ondje. — 4. *procumbens* Beck, Fl. Nied.-Öst., 421. — 5. *nanus* Planta pumila vel nana.

β ***tuberculatus*** [Čelak., Prodr. fl. Böhm., 418 (1874); v. *hirsutus* Beck, Fl. Nied.-Öst., 421; v. *philonotis* Beck, Fl. Südbosn, u ANH. VI (1891), 339. — *R. Philonotis* Retz, Observ., VI, 31 (1774) = Ehrh., Beitr., II, 145 (1788); DC., Syst. nat., I, 296. — *R. hirsutus* Curt., Fl. Lond., II, t. 40 (1821); Aiton, Hort. Kew., II, 268; Engl. bot., t. 1504; Reich., Icon fl. Germ., III, t. XXIII, fig. 4617]. Strane plodova su osobito prama kraju grbave. Mladi plodovi su još glatki, pošto postaju grbavi tek kad sazriju. U ostalom slaba varijeteta, koja je ponajviše jako dlakovita.

Bosna: Kod Banje Luke i Maglaja na Vrbasu (H.). Oko Zvornika (J.). Oko i u Travniku (*S.), između Fojnice i Kiseljaka, tako između Foče i Zelenike i između Tusin hana na Lepenici i Sarajeva (*S.). U Sarajevskom polju (M. u litt.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (*P.!). Po ušću Neretve (Botteri, 1852). Valjda se odnose navodi na u Bosni nalazeći se varijetet α.

Kržljav oblik je f. *parvulus* [Rouy Fouc., Fl. France, I, 108. — *R. parvulus* L., Mantissa, I, 79 (1767). — *R. philonotis* v. *parvulus* DC., Syst., I, 297].

40. ***Ranunculus muricatus*** [L., Spec. pl., 555 (1753); DC., Syst. nat., I, 298; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XXII, fig. 4615; Vis., Fl. Dalm., I, 86; Sibth. Sm., Fl. Graec., t. 522; Boiss., Fl. Orient., I, 56. — *R. graecus* Gris., Spic. fl. Rum., I, 314]. Po vlažnim mjestima, u jarcima samo u području sredozemske flore. Cvate u maju i junu.

Bosna: U dolini Spreče prama Turiji Sendtner [u Ausland (1848), 477] valjda pogrješka u pisanju o čemu sumnja i A. K. — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pichler 1899; Raap Callier, Exs. Herc., br. 303), kod Vitine u ljubuškom kotaru (F. po M. u litt.), oko Trebinja (*P.). U susjednoj **Dalmaciji!** nije rijetka, tako kod Splieta, u dolini Omble, kod Hercegnovog.

41. ***Ranunculus chius*** [DC., Syst. nat., I, 299 (1818); Boiss., Fl. Or., I, 54. — *R. incrassatus* Guss., Syn. fl. Sic., II, 50. — *R. Schraderianus* Fisch., Mey., Ind. hort. Petrop., IV (1837), 44; Vis., Fl. Dalm., III, 86]. Po travnatim mjestima, uz živice u području sredozemske flore. Cvate u maju.

Hercegovina: Kod Čapljine (*M.).

42. ***Ranunculus parviflorus*** [L., Spec. pl., ed. II, 780 (1762); DC., Syst. nat., I, 300; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XXII, fig. 4616; Boiss., Fl. Or., I, 54]. U usahlim lokvama. Cvate od marta do juna.

Bosna: (*A. K. sa ?). Kod Višegrada, Uvca (M.). — U susjednoj **Dalmaciji** kod Hercegnovog.

43. ***Ranunculus nodiflorus*** [L., Spec. pl., 549 (1753); DC., Syst. nat., I, 250; v. *occidentalis* Neilr., Diagn. Ung., 3]. Na zaplavljenim mjestima, u vodenim jarcima i u barama. Cvate u maju.

Tobož u **Bosni:** U Slanoj bari kod Bratunca blizu Srebrenice (*J. 1891).

Spada valjda k sljedećoj vrsti. Kako Neilreich veli (n. n. mj.) raste ova biljka u zapadnoj Evropi, što ali nije pravo, jer sam ju vidio i u srednjoj Franceskoj.

44. ***Ranunculus lateriflorus*** [DC., Syst. nat., I, 251 (1818); Boiss., Fl. Orient., I, 53. — *R. Nentvichii* Friv. u Flora (1836) 437. — *R. nodiflorus β orientalis* Neilr., Diagn. Ung., 3 (1867). — *R. nodiflorus* Waldst. Kit., Pl. rar. Hung., II, 192, t. 176; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XXI, fig. 4612]. — Na zaplavljenim mjestima, u močvarama i vodenim jarcima. — Cvate u maju.

Bosna: Kod Dervente (Prodan), Brčkog (*F., 1896, R. po M. u litt.).

18. Thalictrum.

[L., Spec. pl., 545 (1753) et Gen., ed. VI, 280 br. 697; DC., Syst., I, 168; Benth. Hook., Gen., I, 4: Prantl u NPflF., III 2, 66; Beck, Fl. Nied.-Öst., 423. — Važne radnje: Massas, *Thalictr.* de France u Ann. sc. nat., sér. 2, IX, 351; Regel, Übersicht der Arten *Thalictr.* u Bull. soc. nat. Mosc. (1861), 14; Lecoyer, Monogr. *Thalictr.* u Bull. soc. bot. Belg., XXIV (1885), 78.] — »Vredovac«.

Sekt. 1.: *Tripterium*.

[DC., Syst., I, 169; Sekt. *Camptonotum* c. *Petaloidea* Prantl. u NPflF., III 2, 66.]

1. ***Thalictrum aquilegiifolium*** [L., Spec. pl., 547 (1753); Reich., Fl. Germ., 729 et Ic. Fl. Germ., III, t. XXXVI, fig. 4635; Koch, Syn. fl. Germ., 3. ed. II, 3; Beck, Fl. Nied.-Öst., 423. — *Ruprechtia aquilegifolia* Opiz, Herbarbeit., I (1844), br. 38 i u Lotos IV (1854). 70. — *Tripterium aquilegifolium* Schur u Verh. naturw. Ver. Brünn, XV 2 (1877), 9]. — Pod grmljem, u šumskim okrajcima u šumama osobito u bjelogoricama ali također između trava i po livadama predgorja do u kržljaste regije (1750 *m*), na vapnencu i na prakamenju. — Cvate u maju do jula.

Bosna: U istočnoj Bosni: Blizu Kozluka kod Zvornika, na Hršinom Brdu kod Nove Kasabe, u dolini Jadra (I.), na Igrisniku kod Srebrenice 1400—1518 *m* (Wettstein po Fri.). U zapadnoj Bosni: Često na brdima Osječenice, Klekovače, (F., B.), Šiše kod Ključa i Lisine kod Dônjeg Vakufa (B.); na Vitorogu (Ha.-Fa.), kod Koprivnice (F.), Bugojna (Ha.-Fa.), Kupresa (F.), na brdima Malovana (Fr.), Kruga (Pr.), Kamešnice (Pr.), Prologa (B.), Troglava (B.), Jankova brda, Ilice (Ja.-W.), Šatora (Pr.), Krive jelike (Ha.-Fa.), u dolini Semešnice (Sta.) i na d. mj. U srednjoj Bosni: Kod Maglaja na Vrbasu (H.), Karaule kod Jajca, (Fo.), na Vlašiću do 1800 *m* (Br.!), na Vilenici (Fr. Br.), u dônjoj dolini Lašve kod Trebeuše (B.), svuda oko Fojnice (Mu.!) i u Vranici i Zec-pl., na Pogorelici (Schwarz!), na Trstenici kod Sutjeske (*S.), kod Vareša (Pr.), Pogara, Duboštice (Fo.). U južnoj Bosni: Često na obroncima svih brda (B.), na Trebeviću (B.), Igmanu (B), Starom gradu, (M. u litt.), Ozrenu (Bl.), Romaniji (B.), Kleku kod Foče (F.), Bjelašnici (B, F.), Treskavici (B.), Dumošu, Magliću, Volujku (B.), također u mnogim dolinama, tako oko Tarčina (Pr.), kod Vučije luke (Bl.!) i blizu Kovačića (Fo) kod Sarajeva; kod Privile i Podviteza (Pr.), na Ravni i Jahorini pl. (M. u litt.), u dolini Sutjeske (B.) i na d. mj.; onda na Itrovu prema Vikoću, na Radovini kod Meštrovca, kod Meštrovca (Schiller i Fri.), na Muharnici (F. po M. u litt.). **Hercegovina:** Na Preslici (V.), Plasi (Pr.), Čvrsnici (Prodan), Čabulji (Prodan), Štitu i kod Rakitna (Begović po V.), Rujišta (Pi.!), na Veležu (B., F.), kod Domanovića (Hensch po V.), na Bjelašnici pl. kod Gacka (Mu.), na vrhu Leotara (B.), na Babi pl. (Hawelka!), u Bijeloj gori (Havelka!), na Gljivi kod Trebinja, kod Bileća, Dubovca, na Jastrebici (*P), kod Vojna u dolini Neretve (M. u litt.), u dolini Trebišnjice (Lerch u Herb. Boll. po M. u litt.), na Vučijem zubu (= Orijen) (Ćurčić po M. u litt.).

Usprkos toga da se ova biljka često nalazi, nisu bile nikakve osobite forme opažene. Samo na Vitorogu kod 1400 *m* opazio je Ha.-Fa. formu sa tamnocrvenim lišćem, koja forma valjda spada k f. ***atropurpurea*** [DC., Prodr., I, 11. — *Th. atropurpureum* Jacqu., Hort. Vind., III, t. 61]. — Ovaj oblik našao je također M. u litt. na Vučijoj planini (Šarampov) kod Nemile. Nadalje našao je M. u litt. na Čabulji u Hercegovini ovaj varijetet ***indivisum*** [Vis., Flora Dalm., III 77 (1852)].

Sekt. II.: *Thalictrum*.

[DC., Syst., I, 172.]

2. ***Thalictrum flavum*** [L., Spec. pl., 546 (1753); DC., Syst., I, 182; Reich., Fl. Germ., 730 et Ic. fl. Germ., III, t. XLIV, fig. 4639; Beck, Fl. Nied. Öst., 424. — *Th. flavum* v. *latisectum* Neilr., Fl. Wien, 452 (1846)]. — Po vlažnim livadama uz vode. — Cvate u junu, julu.

Bosna: (A. K. gdje?); kod Banje Luke (H.). Po mojim bilješkama također na Jezeru Plive (B.). — **Hercegovina:** (A. K. gdje?).

3. ***Thalictrum lucidum*** [L., Spec. pl., 546 (1753) ispor. Fritsch u Verh. ZBG. (1894), 12]. — Po vlažnim livadama, u barama, ispod šikare, u poljima do u predalpe. — Cvate u junu, julu.

Bosna: Često u sjevernoj Bosni tako kod Vranograča (F.), kod Drakseniča na Rakovici (B.), kod Banje Luke (Fo.), Windhorsta (B.), između stanica Ramića i Ivanjske (B.), u brdima između rijeka Vrbanje, Usore i Bosne (Fo.), kod Tešnja, Žabljaka, Matuzića, Žepča (Fo.), *u šumi* Šibovske Šume kod Prnjavora (B.), kod Kobaša (Prodon), Doboja (Ha.-Ja.). — U istočnoj Bosni: kod Zvornika, na Kravici i kod Nove Kasabe (I.). — U zapadnoj Bosni: često u humovitoj i brdovitoj zemlji između Une i Sane (Fo.), kod Stratinske (Fo.), oko Glamoča, Gubina (Pr.). — U srednjoj Bosni: oko Travnika (Br.), Grabovika (Fr. Br.), Fojnice (Schwartz!), Visokoga (Fo.), na Duboštici kod Vareša (Pr.). Često u južnoj Bosni (Fo., kod Tarčina (Pr.), oko Ilidže (Fo.), u Sarajevskom polju rasprostranjeno kod Lukavca (M. u litt.), kod Hana Semizovca uz Bosnu (B.). u okolini Sarajeva (Fo., B.), na Igmanu (Veliko polje) (M. u litt.), u dolini Željeznice kod Trnova, Kalinovika, u Zelengori (Pr.), kod Pala na Vitez pl. (B.), u dolini Zujevine (B.), u dolini Sutjeske, kod Ustikoline (Pr.), Čajniča (B.). — **Hercegovina:** U jezeru Blidinja kod 1100 *m* (Pi.!), kod Domanovića, Ljubinja, Neumkule, Bileća (Fo.).

Opažane su slijedeće varijetete:

α ***stenophyllum*** [Hayek, Fl. Steierm., I, 383 (1908). — *Th. angustifolium* L., Spec. pl., 546 (1753) p. p.; α *angustissimum* (Crantz) Beck, Fl. Nied.-Öst., 423. — *Th. angustifolium* Jacqu., Enum. stirp. Vienn., 96 (1762) et Hort. Vindob., III, 25, t. 43 (1776); DC. Syst., I, 181; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XLI, fi. 4637. — *Th. angustissimum* Crantz, Stirp. Austr., II, 76 (1769) ed. II, 105. — *Th. Bauhini* Crantz, l. c. — *Th. angustifolium* Jacqu., l. c. (1776) v. *stenophyllum* Wimm. Grab., Fl. Sil., II 1, 157 (1829).; v. *variisectum* Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XLII, fig. 4637; v. *angustisectum* Neilr., 2. Nachtr. Fl. Nied.-Öst. u Abh. ZBG. (1869), 279, 280. — *Th. flavum* v. *angustissimum* Neilr., Fl. Wien, 453 (1846). — *Th. peucedanifolium* Griseb. Schenk, Iter. hung. u Wiegm., Archiv (1852), 312. — *Th. Bauhinianum* v. *seselioides* Wallr., Sched., 264]. — Ovamo spada također *Th. lucidum* L., l. c.; DC., Syst., I, 181; Reich., l. c., t. XXXVIII, f. 4636 *b*, koja imade biti po Kochu, Syn. fl. Germ., 6 istovjetna sa *Th. medium* Jacqu., Hort. Vind., III, t. 96, čemu se Reichenb. p. [l. c. 15] protivi.

β ***laserpitiifolium*** [Hayek, l. c., 383. — *Th. nigricans* Scop., Fl. Carn., ed. II, I, 391; Jacqu., Fl. Austr., V, 30, t. 421; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XLIII, fig. 4638. — *Th. angustifolium α dilatatum, β heterophyllum* Wimm. Grab., l. c.; γ *laserpitiifolium* Koch, Syn. fl. Germ., 6 (1837); v. *latisectum* Neilr., 2. Nachtr., l. c., 279; v. *fallax* Čelak., Prodr. fl. Böhm., 404 (1874); v. *variifolium* Reich., Ic. fl. Germ., III, 16, t. XLII, fig. 4637; v. *nigricans* (Scop.) Beck, l. c., 424. — *Th. laserpitiifolium* Willd., Enum., V, 40; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XXXIX, fig. 4636. — *Th. flavum* v. *variifolium* Neilr., Fl. Wien, 453 (1846).

γ ***glandulosum*** [Hayek, l. c. — *Th. glandulosum* Lecoy. u Bull. soc. bot. Belg., XXIV (1885), 208. — *Th. nigricans* DC., Syst., I, 182 ne Jacqu. — *Th. angustifolium* L. v. *glandulosum* (Lecoy.) Beck, l. c., 424. — *Th. rugosum* Poir., Dict., V, 317 po DC.].

Bosna: Na Vitez pl. (*B.), blizu Halapa kod Sarajeva (B.). Na Igmanu (M. u litt.).

4. ***Thalictrum galioides*** [Nestler u Pers., Syn., II, 101 kao *galeoides;* DC., Syst., I, 180; Reich., Fl. Germ., 729 et Ic. fl. Germ., III, t. XXXVII, fig. 4636; Koch, Syn. fl. Germ., 5; ed. II, 6; Beck, Fl. Nied.-Öst., 324. — *Th. angustifolium* L., Spec. pl., 546 (1753) p. p. et Pollich, Gaudin (fide Koch); sec. Fritsch u Abh. ZBG. (1894), 104 i dalje (plene). Po diagnozi Linné-a »foliolis lanceolato-linearibus« sigurno ne. — *Th. Bauhinianum* v. *cnidioides* et *galioides* Wallr., Sched., 265. — *Th. simplex* v. *angustisectum* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 672]. — Na kamenitim mjestima, po livadama, također u močvarnim livadama u ravni i u brdovitoj zemlji. — Cvate u julu.

Bosna: Kod Stratinske (*Fo.), Ivanjske (Conr.), Maslovara (B.); Ripča, Založja, Gorijevca (Fo.).

5. ***Thalictrum simplex*** [L., Fl. Suec., ed. II, 191 (1755); DC., Syst., I, 183; Reich., Fl. Germ., 728 et Ic. fl. Germ., III, t. XXXII, fig. 4631; Koch, Syn. fl. Germ., 5; ed. II, 6; Beck, Fl. Nied.-Öst., 424]. — Po livadama, uz obale, na poplavljenim mjestima do u više predalpe (1500 *m*). — Cvate u junu, julu.

Bosna: Blizu Zaborka kod 400 *m* (*Schiller po Fri.) u jednoj formi sa vrlo širokim okrajcima lišća. — **Hercegovina:** U Nevesinjskom polju kod 850—950 *m* (Sag.); u svjetlim šumskim livadama Ledenika u Bjeloj gori oko 1300 *m* (*V.).

Opažana je također f. *alpicolum* [Sagorski u Mitt. thür. bot. Ver., Neue Folge, XVI (1902), 50. — *Th. alpicolum* Jord., Diagn., 43 (1864). — *Th. simplex* subsp. Rouy Fouc., Fl. France, I, 28]. — **Hercegovina:** Na Velež pl. kod 1500 *m* (*Sag.).

6. *Thalictrum foetidum* [L., Spec. pl., 545 (1753); DC., Syst., I, 176; Reich., Fl. Germ., 727 et Ic. fl. Germ., III, t. XXVI, fig. 4626; Koch, Syn. fl. Germ., 3; ed. II, 3; Hayek, Fl. Steierm., I, 378]. — Na krševima, kamenitim, šikarastim obroncima do u više predalpe. — Cvate u maju, junu.

Bosna: U sjeverozapadnoj Turskoj (Boué 1840). — **Hercegovina:** Na Preslici (M.), po kamenitim obroncima Kremenca povrh Grabovice (V.), na Vlahu? (Zawodny); kod Plane dole blizu Neuma-kule (*Fo.). U guduri Glogova kod Prenja. (Listići do 3 *cm* dugi i široki = f. ***platyphyllum*** Maly u litt.)

Opažana je također v. ***glabrum*** [Koch, Syn. fl. Germ., ed. II, 4 (1843)) razlikuje se od slijedeće vrsti time, što stabla nemaju nikakve brazde. — **Hercegovina:** Po pjeskovitoj obali Neretve kod Žitomislića kod 40 *m* [Sag. u Mitt thür, bot. Ver., Neue Folge, XVI (1892), str. 49—50]. Ova potpuno glatka biljka ima neobično veliko lišće, 2 *cm* dugo i 1 *cm* široko, ali se sudara sa tipusom.

7. ***Thalictrum minus*** [L., Spec. pl., 546 (1753); Beck, Fl. Nied.-Öst., 425]. — Po stijenama, u grohotu krševa, na kamenitim mjestima također u brdskim livadama i na šikarastim mjestima do u alpinske regije (1730 *m*), osobito na vapnencu. — Cvate u maju do augusta.

Bosna: (AK. gdje?) U sjevernoj Bosni po Fo. rasprostranjena; kod Banje Luke (M.). U istočnoj Bosni do sada samo uz Kravicu kod Nove Kasabe (J.). U zapadnoj Bosni na Čurak glavi južno sedla Drenova (Boll.). U zapadnoj Bosni kod Jajca (G. K.), na Goloj kosi, Klekovači (Ha.), Plaženici (Ha.-Fa.), Kamešnici, Hrbljini (Pr.), Troglavu (Pr.), Gnjatu (Ja.-W.), kod Resanovca, na Ilici (Ha.), Šator pl. (Pr.), povrh Radlovića kod Grahova (Ha.), niže Triunovice vrha na Marinom brdu (Ja.). U srednjoj Bosni po Fo. rasprostranjena; kod Čelina, Visokog, Zbilja, Stogića, Vareša (Fo.), kod Droškovca blizu Vareša (Pr.). U južnoj Bosni u dolini Željeznice, na Zelengori (Pr.), na Trebeviću (Fo.), na Vučevu kod Bastača na Drini (B.), u dolini Drine nad Višegradom (B.). — **Hercegovina:** Na Podveležu (Fo., B.), na Veležu od Nevesinja do zapadnog Veleža do 1500 *m* (B.); na Leotaru (B.) i Gljivi (V.) kod Trebinja, na Orjenu (V.).

Preinačuje se:

α ***minus*** *[Th. minus* L. et autorum].

Opažane su slijedeće forme:

1. ***roridum*** [Koch, Syn. fl. Germ., 4 (1837); Beck, l. c., 435; v. *pruinosum* Reich., Ic. fl. Germ., III, 14, t. XXVII, fig. 4627 α; v. *glaucum* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 670. — *Th. montanum* v. *roridum* Wallr., Sched., 255 (1822). — *Th. vulgare α glaucum* Neilr., Fl. Wien, 451 (1846)]. — 2. ***virens*** [Koch, Syn. Fl. Germ., 4 (1837); Reich., Ic. fl. Germ., l. c., 14, t. XXVII, fig. 4627 β (1838—1839). — *Th. montanum* v. *virens* Wallr., l. c.]. — 3. ***glandulosum*** [Koch, Syn. Fl. Germ., 4 (1837); Reich., Ic., l. c., 14, t. XXVII, fig. 4627 γ. — *Th. montanum γ glandulosum* Wallr., l. c., 255. — *Th. pubescens* Schleich po DC., Fl. franc., ed. III, V, 633; DC., Syst., I, 176. — *Th. foetidum* Aut. ex parte].

Bosna: Na Gnjatu (*Ja.-W.). — **Hercegovina:** U grohotu krševa na Veležu povrh Sopilja oko 1700 *m* (*Mu.); na Plasi pl. (F.!, B.) po šumskim livadama na Muharnici (F.), na Čvrsnici i Čabulji pl. (Prodan kao *Th. velebiticum* Degen u Magy. bot. Lapok, IX (1910) 100 nom. solum; vidio sam biljke Degenove, koje padaju u oči, jer su ove biljke providene sa gušće dlakovitim žlijezdama.

β ***majus*** [Beck, Fl. Nied-Öst., 425. — *Th. majus* Crantz, Stirp. Austr., II, 80; ed. II, 108; Jacqu., Fl. Austr., V, 420, t. 9 (?); Koch u Flora (1841), 428; DC., Syst., I. 179].

Bosna: Na Kurlaju u Kamešnici pl. (Pr.); na Borovoj glavi kod Livna oko 1200 *m* visoko (B.).

8. ***Thalictrum flexuosum*** [Bernh., Cat. hort. Erfurt. (1815); Beck, Fl. Nied.-Öst.. 425. — *Th. minus* var. plur. autorum]. — Po livadama, na kamenitim, šikarastim mjestima, na škriljavcu, pješčanom kamenu, rjeđe na vapnencu, do u predalpe. — Cvate u junu do augusta.

Preinačuje se:

α ***collinum*** [Beck, l. c., 425. — *Thalictrum collinum* Wallr., Sched., 259; Koch, Syn. fl. Germ., 4; *Th. flexuosum* Reich., Fl. Germ., 728 et Ic. fl. Germ., III, t. XXVIII, fig. 4628].

Forma stipellifera = *Th. neglectum* Wallr. u Linnaea, XIV, 590 = *Th. Jacquinianum* Koch u Flora (1841), 429 i Syn. fl. Germ., ed. II. 5. — Forma sine stipellis = *Th. saxatile* DC. fide Gaudin, Fl. Helv,, III, 505 = *Th. minus* v. *saxatile* Gaud., l. c. — *Th. saxatile* Schleich. kod Reich., l. c., t. XXXIV, fig. 4632.

Bosna: (A. K. gdje?) Kod Maglaja na Vrbasu (H.), u dolini Rakovca kod Banje Luke (Conr.), oko Travnika (Fr. Br.), na Glogovoj pl. (F.), kod Jajca (B.), na Igmanu (F.!), Ozrenu, na Romaniji, kod Pala (M. u litt.). — **Hercegovina:** (A. K. gdje?) Na Humu (B.) i na Stôcu kod Mostara (Baenitz, Exs., br. 126!), oko Mostara (Pi.), na Podveležu (B.), u Gackom polju (Riedel!).

Forma *puberulum* [Schur, Enum. pl. Transsylv., 8 (1866)]. — **Hercegovina:** Na Humu kod Mostara (B.).

Forma *saxatile* (Schleich.), koja se ima po Bartlingu [Beiträge (1825) 44] od *Th. minus*-a po tome razlikovati, da nema modrikasto stablo, nego s dônje strane ima sivozelenkasto lišće, što je već DC. [uSyst., I, 178] istaknuo, stavlja se katkada k *Th. minus*, katkada k *Th. flexuosum*. Po Reichenb. [Ic. fl. Germ., III, 13] et Koch u Flora, XXIV, 427 spada *Th. saxatilis* k *Th. flexuosum*. Po opisu kod Schinz i Keller [Fl. Schweiz, 194 (1900)] je sigurno, da *Th. saxatile* = *Th. minus*. Po Hegi [Ill. Flora Mitt.-Europa, III, 592] ima biti ova biljka *(Th. saxatile)* dapače podvrst *Th. minus*-a. Pridružujem se izvađanju Reichenbachova otca i Kochu, da ova biljka spada u formu *Th. flexuosum*. Kuda pako spadaju u Bosni i Hercegovini pronađene biljke, o tom neću da se izjavim. U pogledu *Th. saxatile* navedeno je, da se je pronašlo u slijedećim mjestima: **Bosna:** Kod Jajca, na Igmanu, Trebeviću, Ozrenu, na Treskavici, kod Podviteza (*M.) kod Rusanovića (F. po M.). **Hercegovina:** Na Glogovoj pl. (*F.).

β ***elatum*** [Beck, l. c., 425. — *Th. elatum* Jacqu., Hort. bot. Vindob., III, 49, t. 95 (1776) et Herb.; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XXXV, fig. 4633; Koch, Syn. fl. Germ., 5; ed II, 5.].

Bosna: Kod Banje Luke (Conv.), Windhorsta (B.), Petrovca (B.), na Borovoj glavi kod Livna (*S.), na Vlašiću (B.). — U južnoj Bosni: u Sarajevskom polju (B.), oko Sarajeva kod Lukavice (F.!), na Trebeviću (Prodan), kod Mrkovića (B.), u dolini Željeznice, kod Kobilj-dola (Mu.), blizu Lokava kod Pazarića, na Igmanu (M. u litt.), kod Trnova (B.), Kalinovika (B.), Banje, Vlahovlja, Miješajaca, Belena (Pr.). — **Hercegovina:** Uz živice kod Bojišta do 950 *m* (Sag.), kod Umoljana do 1300 *m* (B.), na Stôcu kod Mostara (Raap-Callier, Exsicc. br. 2; Baenitz Exs. br. 163!, B.), kod Domanovića (Fo.), Žitomislića (Mu.).

9. ***Thalictrum medium*** [Murray, Syst. 513; Jacqu., Hort. Vind., III, t. 96; DC., Syst I, 179; Reich., Ic. fl. Germ., III, t. XXXIII, fig. 4632; Conf. Koch, Syn. fl. Germ., ed. II, 5 sub *Th. elato]*.

Bosna: Na grmovitim obroncima u dolini Rakovca kod Banje Luke (*Conrath).

Dvojim, i to tim više, što je biljci pridodano *(Th. Curidum* L. p. p.).

19. Adonis.

[L., Spec. pl., 547 (1753) et Germ., ed. VI, br. 281, br. 698; DC., Syst., I, 220; Endl., Gen., 846; Benth. Hook., Gen., I, 5; Prantl u NPflF. III 2, 66; Beck, Fl. Nied. Öst., 426. Vergl. Wallroth, Sched., 267 (1822); Huth, Revision in Samml. naturw. Vortr., III (1890), 61.] »Gorocviet«.

Sekt. 1.: *Adonia.*

[DC., Syst., I, 221.]

1. ***Adonis autumnalis*** [L., Spec. pl., ed. II, 771 (1762); DC., Syst., I, 221; Reich., Fl. Germ., 726 et Ic. fl. Germ., III, t. XXIV, fig. 4621; Iconogr. IV, t. 119, fig. 497, 498; Koch, Syn. fl. Germ., 9; ed. II, 11; Beck, Fl. Nied. Öst., 427. — *A. annua β atrorubens* L., Spec. pl., 547 (1753). — *A. aestivalis β autumnalis* Vis., Fl. Dalm., III, 81. — *A. atrorubens* Fritsch, Exk. fl. Öst., 226 (1897)]. — Po usjevima, ugarima u nižoj regiji. Cvate u maju, junu.

Bosna: Kod Bihaća (Boller). — **Hercegovina:** Kod Mostara (M.), Žitomislića (Mu.).

Forma *ignea* Murbeck u Lunds Univ. Årsskr., XXVII (1891), 175. — A typo difert petalis magis patentibus, angustioribus, minoribus, saepius igneo-purpureis, fruitibus brevius rostratis magisque patentibus, praecipue ad basim minus conspicue reticulato-rugosis. — Iz Hercegovine kod Žitomislića (Mu.) sastoji po Lindbergu [Iter austro-hung. in Öfvers. of Finska Vetensk. soc. Förh., XLIII, br. 13 (1906), 33] iz *A. autumnalis* sa plodovima i iz *A. flammeus* Jacqu. sa cvijećem. One po Raap-Callier, Pl. Herc., br. 4 izdane biljke spadaju k *A. flammeus* Jacqu.

2. ***Adonis aestivalis*** [L., Spec. pl., ed. II, 771 (1762); DC., Syst., I, 223; Reich., Fl. Germ., 726 et Ic. fl. Germ., III, t. XXIV, fig. 4619 et Iconogr., IV, t. 117, fig. 490—494; Koch, Syn. fl. Germ., 10; ed. II, 11; Beck, Fl. Nied.-Öst., 426. — *A. annua α phoenicea* L., Spec. pl., 547 (1753). — *A. miniata* Jacqu., Fl. austr., IV, t. 354 (1776). — *A. maculata* Wallr., Sched., 270 (1822). — *A. ambigua* Gaud., Fl. Helv., III, 518. — *A. phoenicea* Fritsch, Exk. Flora Öst., 227 (1897)]. — U poljima i ugarima do u predalpe. — Cvate u maju do jula.

Bosna: Na Vlašiću (*S.), kod Travnika (Br.), Orašja (Fr. Br.), između Kakanja i manastira Sutjeske, između Bukovlja i Sutjeske (*S.). — **Hercegovina:** Blizu Vojna kod Mostara? (Ja. po Fri.), oko Mostara (*Str.).

U pogledu forma sravni Wallroth, l. c., 270; Rouy, Cam., Fl. Franc., I, 52.

3. ***Adonis flammeus*** [Jacqu., Fl. Austr., IV, 29, t. 355 (1776); DC., Syst., I, 223; Reich., Fl. Germ., 726 et Iconogr., IV, t. 118, fig. 495—496; Ic. fl. Germ., III, t. XXIV, fig. 4620; Koch, Syn. fl. Germ., 10; ed. II, 11; Beck, Fl. Nied.-Öst., 426. — *R. aestivalis γ flammea* Vis., Fl. Dalm., III, 81]. — Po usjevima, ugarima, pustim mjestima, u nižim krajevima. — Cvate u junu, julu.

Hercegovina: Oko Mostara (Pi.), u Bjelom polju (Raap-Callier, Pl. Herc., br. 4 kao *A. autumnalis* v. *ignea* det. Halácsy), u Mostarskom polju (Ja. po Fri.), kod Žitomislića (Mu.), u šumi Dubravi (M.), kod Stôca, Ljubuškog, Gabele (F.), Trebinja, Bileće (*P.).

U pogledu forma sravni Beck, l. c., 426; Rouy Cam., Fl. Franc., I, 53.

Sekt. 2.: *Consiligo*.

[DC., Syst., I, 224.]

4. ***Adonis vernalis*** [L., Spec. pl., 547 (1753); DC., Syst., I, 224; Reich., Fl. Germ., 726 et Ic. fl. Germ., III, t. XXIV, fig. 4622; Koch, Syn. fl. Germ., 10; ed. II, 11; Beck, Fl. Nied.-Öst., 426. — *A. Helleborus* Crantz, Stirp. Austr., II, 82; ed. II, 110. — *Adoniastrum vernale* Schur u Verh. naturf. Ver. Brünn, XV, 2 (1877), 27]. — U brdskim livadama, kamenitim, krševitim mjestima na sunčanim obroncima. — Cvate u aprilu, maju.

Bosna: Na obroncima i humcima kod Ostrožca u dolini Une (*Boll.). — **Hercegovina:** Po humcima kod Bileće (Boll., Herb. Sarajevense).

U pogledu forma sravni Wallr., Sched., 277.

(Nastaviće se.)

Nekoliko mlađih pisama hercegovačke gospode pisanih bosanicom iz dubrovačke arhive.

Priopćio

Dr. **Ćiro Truhelka.**

(Sa 5 faksimila.)

Priopćujem eto 32 pisma razne hercegovačke gospode što sam ih našao u dubrovačkoj arhivi. Po dobi mlađa su od onih, što sam ih u svoje doba priopćio u svojim Tursko-slovjenskim spomenicima, jer idu od XVI. do u XVIII. vijek. Neka od njih zanimiva su kao historički dokumenti, a sva kao kulturni dokumenti, jer nam dokazuju, kako su se turska hercegovačka gospoda služila u svojoj prepisci, sve do najnovije dobe, svojom domaćom bosanicom. Jedina iznimka je pismo Paše Bardonića i Hadži Ahmeda Jusufagića priopćeno pod br. 9. pisano latinicom, a ide u prvu četvrt XVII. vijeka, te je bez obzira na zanimive historičke podatke važan paleografski dokumenat za paleografiju latinice u ovim stranama.

Da se prikaže razvitak kurzivne bosanice i u vrijeme, u koje idu ova pisma, priopćujem najvažnija u faksimiliranim reprodukcijama u ²/₃ naravne veličine.

Dosada sam od nevolje bio prinužđen slične dokumente štampati crkvenom ćirilicom, jer nije bilo do sele drugog sloga pri ruci. Ovu nestašicu, koja je bila mnogo puta uzrok posve krivom shvaćanju o kulturnoj pripadnosti većine naših bosanskih dokumenata, uvijek sam neugodno osjećao, dok se nijesam odlučio, služeći se obilnim fotografskim i originalnim materijalom pisama pisanih kurzivnom bosanicom, dati rezati slova, koja će im po svom karakteru bolje odgovarati. Ovim slovima izdajem eto i ova pisma a njima se štampa u isto vrijeme i Kronika Lašvaninova. Naravski, da nije bilo moguće uvažiti sve one mnogobrojne osobne, lokalne i temporalne razlike u pojedinim pismima, nego sam išao u glavnom za tim, da dobavim slova, koja prikazuju opći karakter kurzivne bosanice. Čitatelj svakako će, gledajući ova pisma u ovom ruhu, o njima imati posve drugi sud, nego ako ih ugleda u crkvenoj ćirilici, koju ni jedan od njihovih pisaca možda nije znao ni čitati, a kamo li pisati.

1.

4. februara 1587. u Novom.

Jusuf Čelebija novski dizdar i Ahmetaga dizdar Dônje Kule preporučuju nosioca pisma Dubrovčanom, čauša bosanskog paše Ferhatpaše Musli Čelebiju, koji ide u Dubrovnik, da inspicira tamošnjeg emina, da se na povratku paši, koji ga ljubi, može njima pohvaliti.

племенитиемь и мудриемь и свакие части и часне хвале достоиниемь господи г̃ну кнезу и властеломь дубровачкиемь од нас Јусуф челебие дуздар новскога и од нас ахметаге дуздар од доне куле љубовно поздрављение а по томь да вам ие господствомь на знание, како посланикь од овеи книге иесть ча(у)ш светлога г҃дна Ператпаше босанскога, кои доходи одь негова господства заповиедиу а посломь честитога царства до иемина овогаи такоꙉерь и до иемина дубровачкога. затои ви молимо господство, тако дошавши нека вам ие препоручен имавши коиу потребу у вашему граду. зашто не речени чаушь на име Мусличелебиа при негову господару полиублень. може бити, да вам ꙉе господство на бриеме подслужити и похвалити се негову господару.

не друго.

да вась г҃динь богь умножи у добру здравиу и веселу животу господства вашега · у напредакь вазда боле.

у новомь на · 4̃ · феврара · 1587.

Na čelu na lijevoj margini dva su nečitljiva ovalna muhura.

Bosanski valija »Perat paša«, koji se tu spominje, identičan je sa Ferhadpašom Sokolovićem, koji je bio valija 1587. i 1588.

Sa Musli-Čelebijom, koji se ovim pismom preporučuje, biće identičan Musli-efendija, tefterdar bosanskog paše, od koga je slijedeće nedatirano pismo:

2.

Nedatirano.

Musli-efendija, bosanski tefterdar preporučuje dubrovčanom emine, što ih šalje u Dubrovnik i u Ston na službovanje.

од мене Мусли ефендиꙉе тефтердара босанскога веле драго и любезнио поздравлене г҃ну кнезу и властелом дубровачким. а за тим даꙉемо вам на знанье како шалемо наше люде у Дубровник и у Стон за ꙉемине. молимо вас како наше приꙉателе будите им у помоꙉ у царевои мириꙉи а ми ꙉемо за саким вашим послом на овоꙉ страни што лазум буде. и бог вас поживио у добру животу вазда напридак амен.

Dolje muhur.

3.

19. januara 1604.

Narodni zbor svega Popova i Zažablja u Ravnom zaključuje, da se podloži kralju (caru austrijskom) i ovlašćuje Fra Dominika Andrijaševića, da učini s njime u njihovo ime ugovor, po kome će ostati vijerni carstvu. Potpisnici: Husejn Pašić, knez Brajan Nikolić, knez Stjepan Miloradović, knez Jovan Nikolić, Ivan Pavlović iz Velje Međe, Raič Ivanović, knez Mile Medvedović i Matijaš Kordić.

у име божие на а̃хд у Равному на ΘІ генара на збору и скупщини свега попова и свега зажабиа окупно предь турци, карстиꙉани и христиꙉани едномь воломь и хтиенемь и срцемь на сбору великому, давши порнотно нашу, учинисмо договорь опꙉени, послати светлому кралу почтованога оца фра Доминика Андриꙉшевиꙉа за наше после да учини уговорь с величаньствомь неговиемь, служити му чиемь мокоудемо безь ниедного невиерьства честитога царства него ли како и остали краи ѡдь земле и зато и учинимо тои писмо нека ни турчинь, ни карстиꙉанинь ни христиꙉанинь не може ѡдь овогаи у бахь ударити. и за тои сви ѡзгорь речени подписуемо се руками нашими, да сва оваи земла зна, да е вакои.

ꙉа Хусеинь
пашиꙉь

ꙉа кнезь браꙉань
николиꙉь подписуемь се

ꙉ кнезь Стиепань
милорадовиꙉь
подписуемь

и ꙉа кнезь иѡвань
николиꙉь подписуем се

и ꙉ ивань павловиꙉь
сь веле меꙉие

ꙉ раичь ивановиꙉь подписуемь

ꙉ кнезь миле медь-
ведовиꙉь подпису-
емь ѡзгора.

Otrgnut ugao.

ꙉ матиꙉашь кордиꙉь.

Ovaj važan spis našao sam posve zdrobljen i zgužvan u jednom zakutku arhive. O pokretu o kome se u ovom pismu radi priopćio sam u Sarajevskom Listu 1912. br. 73. člančić, na koji upućujem. Sravni faksimil na tabli I.

4.

24. februara 1606. u Novom.

Nazor Sulejmanbeg Ljubović sjeća Dubrovčane, da im je pisao, da se sastanu u četvrtak na Mrcinama, da se dogovore, što će učiniti o dobru i miru u susjedstvu, ali da nije dobio odgovora. Javlja im, da je postavio Pašu Bardonića za emina na skeli pred Dubrovnikom, koji će pobirati novce od carine.

племенитием и мудрием и сваке части • и часне хвале достоинием • гдну • кнезу • и властелом дубровачкием од нась Сулеиманбега назора • љубовиќа • в • д • п •

писасмо • в • г •, да се станемо • у четвартакь на марцинах •, да бисмо говорили • и учинили що ќе за болие бити • о-добра мира овди на сусиецтву. и како посласмо тамо книгу, веќе не имасмо • одговорь • а ми немогосмо веќе чекат, зашто имамо на плеќу баки кулари и ото данаска се дангосмо • у добри час • и молимо • в • г • туи • имамо дати • гну • ќикуди радина • за овом соли коиа се продада. и за рети болие • в • г • речена со коиа се има за овом продати • да би ми е пустили и не имала • в • г • за злу волу. да би нам учинила туи пиачерь молим их како драге приателе тои да ми пусте и учине ту лиубда • коиа нами много чине о(с)тасмо и ми на заповиед • в • г • коиа • гнь • бог • нади уздаржо у милости своион.

Da Castel Novo adi 24. febraro 1606.

за дати • в • г • на знание како на еминство стависмо пашу бардониќа • и такои га • в • г • препоручисмо да га познаду за емина дубровачкога и имену да се предададу динари како и осталиема • емином да га познаду • у сваку потребу • од • скале и еминства зашто ие тои • воља наша • и које соли • изназе све да се имаду динари н • ему нашу предавати како ие и досле у закону било тако и да буде • и нека им не • г • препоручена •

Lijevo na margini himza i okrugli muhur. U himzi: كتبه سليمان الناظر = *Ketebehu Sulejman en-nazir*; t. j.: Napisao Sulejman nazir. Muhur je nečitljiv.

Strane riječi: *baki kulari* kano da je turcizam = ostali potčinjenici; piačer talj. *piacere* = usluga.

Otraga: племенитием • мудрием и сваке части • и часне хвале достоинием • гну • кнезу • и властелом дубровачкием.

Faksimile na tabli II.

5.

1614. 26. februara u Novom.

Age i junaci novski mole Dubrovčane da se brinu da se vrate na svoje stanove ljudi, što su ih poveli uskoci u carevo roblje i prijete im se osvetom.

кнесиу и ниегову виеќиу честитому поклон • и • в • д • поздравлениие •

а по томь ѿ нас ага и ѿ осталиехь иунака • по наипосљиедниои книси • в • г • видиели смо да сие учинило храбрано диело да сие зна иесу ли они ђиаи коие поведоше ускоци • сви ниа царево робие и сато молимо ви • да наз даисатие и видите до истине дие хих сиу повели и дие се находие да сие могу како искати на овие стране и немоините нико учинити него настоиати и свакако да ихь поваратите на свои • стан • ер како их не поваратихие биќие освете иште дие се и не надатие ер ние праведно ни достоино приа господом да сие чиние стадри нераслошние меќиу нами бившими у миру и сусиеству дозлие ѓианели • тако и напред • болие бисмо усиели • ма не ш тами коие нам сади дань доходие • не надаиуќи сие сато сиу да сие драѓие добрие страѓие по ваз и по наз и недат им своие волит ер ко усдиу на волиу коинну • пушта или сие кои тирчиуќи униние или ко ие на коиниу •

и бог ви веселио и о пиѕе да сие зна на 26 фребариа 1614; ис нових •

Na rubu tri nečitljiva turska muhura.

6.

18. augusta 1620. u Novom.

Age i dizdari novski potvrđuju, da su primili od Dubrovnika pismo, u komu se javlja, da je proveditor mletačke armate ovuda prošao. Javljaju, da je carska armata došla u Valonu i da su čuli, da je došla pod Drač i uljezla u Boku te joj se nadaju i u Novi.

п(ре)свиетлои и п(ре)честитои и господи зловискои кнезу и властелом о(д) п(ре)страшне кралћубности добровачке поклон и поздравлиенье, веле драго од нас ага и диздара новскиех.

а по томе оне книгу примисмо и разумиесмо да не прошо, тухда по мору провидиту, армате млетачке и да оваи е на глас да армата п(ре)честитогу царства у валони ми смо чули да ие дошла под драч, и да ие у кудф улиезла веће не знамо дие ће по кудфу и надамо се како чусмо на садни час да ће доћи, овамо и бог ви помого.

на XVIII агоста MDCXX, у новому.

Na lijevom rubu pisma četiri su turska muhura.

Opaska: Ono кудф u tekstu, jamačno ima biti кулф, t. j. *Colfo* talj. = Boka.

7.

18. augusta 1620. u Novom.

Pašo Bardonić i Hadži Ahmed Jusufagić odgovaraju Dubrovčanom radi armate careve, da je dolazila u Drač, tamo otovarila teži teret, da lašnje plovi i da je pošla put Pulje. Nadaju se, da će Kapudanpaša doći i na Novi i u Dubrovnik. Pismo su slali kaznacu u Vitaljinu a on ga ponio knezu konavoskom.

Pisac pisma je Miho Kuvelić.

у свем · много · пресвиело · и племенито · и бистро · и достоиному · г҃дну · кнезу · и господи · дубровачкои · в · д · п · от нас · паша · бардонића · и хачи · ахмата · иусуфагића ·

а сада · примисмо · вашу · почтовану · книгу · и разумиесмо · што нам · пишете · за ради · армате · цареве · армата е · царева · доходила · у драч · и у драчу е · оставила · лиеке · робе · тешке · да е · лакша · и бржа · ходити · и пошла е · пут · пуле · и надамо се · честитому · капетану · паши · да ће · доћи · кои · час · овамо · на нови · исходити ће · и доле . до дубровника: и ово нам е · глас · дошо · у лећелу · писали вам смо · книгу · и послали смо е · казнацу · у виталиену · по миху · кувели · и понио ие · казнацу · книгу · на четири · уре ноћи · кнезу . конавоскому ·

и бог · с вами ·

иа · михо кувелић · писах · у новому · агуста · на · 18 · 1620 ·

Lijevo na Margini dva muhura:

1. مظهر لطف معبود ... محمود = *Mazheri lutfi ma'bud: Mahmud* t. j.: Mjesto ukazivanja milosti obožavanoga: Mahmud.

2. راجی لطف صمد عبده احمد سنه ١٠٠٣ = *Radži lutfi Samed, abduhu Ahmed. Sene 1003.*: t. j.: Molitelj božije milosti, Njegov rob: Ahmed. God. 1003.

Otraga: много · пресвиетло · и племенито · и достоиному · г҃ну · кнезу · и господи · дубровачкои у дубровник ·

8.

20. augusta 1620. u Novom.

Poglavice novski: Jusuf, Ahmed, Mehmed-Alija, Durmiš i Husejn javljaju Dubrovčanom, da od Kapudanpaše, otkada je pošao put Pulje, nisu dobili glasa. Kako javljaju Novljani, koji su bili u Draču, govorio je kapudanpašin ćehaja, da kapudanpaša na povratku kani doći u Novi i u Dubrovnik.

от нас · агах · и поглавица новскиех · много · племенито (sic!) · и достоиному · г҃дну · кнезу · и господи · дубровачкои · в · д · п ·

а по том • примисмо • од вашега • господства • почтовану • книгу • и разумјесмо • што вам • пишете • за честитога • капетанпашу • што вам • пишете • како • што • чујемо • да вас • данзамо •

од кадија е • честити • капетана • паша • пошао • пут пуле • несмо • ништа • чули • како он • честити • паша • одамо • дошао • ваше ћемо • господство • данзати • како ли он • прие • тамо • дошао • ваше • господство вас • данзате • и ваши су • лоалдни • дошли • из ... • и говорио е кефина • капетана паше • вашием • лоалдном • да ће • доћи • честити • капетана • паша • и под • лоан • и под • дуброваник •

и тер вас • у господству • подржио •

писано • у новому • граду • на • 20 • 1620 •

Na lijevoj margini pet pečata: 1. افق بالواثق الملك الصمد: يوسف بن محمد = *Efik bil-vasik il-melik is-samed: Jusuf bin Mehmed* t. j.: Spasi se pred vječnim gospodarem: Jusuf sin Mehmedov.

2. راجى لطف صمد عبده احمد سنه ١٠٠٣ = „*Radži lutfi Samed, abduhu Ahmed. Sene 1003.*" t. j.: Molitelj božije milosti, njegov rob Ahmed. Godine 1003.

3. مظهر نور جلى عبده محمد على *Mazheri nuri dželi, abduhu Mehmed-Ali;* t. j.: Mjesto ukazivanja svjetlosti Svesvijetloga: Njegov rob Mehmed-Alija.

4. U sredini: طورمش بن على = *Durmiš bin Ali* t. j.: Durmiš, sin Alijin.

Okolo slabo čitljiv natpis.

5. Dolje i gore: يا خفى الالطاف نجنا مما نخاف = *Ja Hafijj el-taf nedždžina mimma nechaf*; t. j.: O Ti, čije su milosti skrovne, spasi nas od onoga, čega se bojimo!

Sa strana: توكلى على حالى = *Tevekkuli ala hâli;* t. j.: Ja se uzdam u svoje stanje.

U sredini slabo čitljivo ime حسين = *Husejn.*

Otraga: многопресветло • и племенито • и достоиному • руку кнезу • и господи • дубровачкои у дубровник •

9.

1613.—1630. (u Novom.)

Pašo Bardonić i Ahmedaga Jusufagić javljaju Dubrovčanom novosti iz Budima, kako je Karakas Mehmedpaša ušao u Vac ali je Bethlen Gábor iz Kašove sa 20.000 Mađara došao na Vac i pritisnuo ga i osvojio te pogubio više od 1000 Turaka i da je dotjerano sila žita, da se melje na mlinovima na Dunavu i Savi za beškot za carevu (tursku) vojsku. Iz Arbanije donijeli su Novljani glas, da je došla zapovjed, da se popisuju bivoli, koji će vući lumbarde. Međutim se ne saznaje, kuda će ići careva vojska. Preporučuju im Mihu Kuvelju koji će ostati u Dubrovniku desetak dana.

od nas • passia • bardonichia • i Xaggi • Axmata • iusufagichia • mnogo • presvietlo • i plemenito • i bistro • i dostoinomu • Gospodinu • Chnessu • i gospodi • dubrouacchoi • uelle • drago • posdraglenie •

A potom • necha • sna • uase • svietllo • gospoztvo • chachosmo • imalli • nieche • Noue od budima • chacho ie • bio • Characas • Mexmet • passa • usso • Vazu u to ie bio v gradu • u chasci • bettlem • gambor • su • duaist • tisuchia • Magara • i digne se • iednu • noch • subito • i pritisne • Vazu • u nochi • i usme Vazu • a pogubi • vechie • od • tisuche • turakha • sto ie • bilo • u gradu • i potom toga • na dunauu • na saui • stogoch i e • Mlina • na suachi • mlin su • dognali • po tolicho • touara • scita • od zareue • bande, da se • megle • scito • sto chie • biti • sa beschot • sa uoische zareue • i potom toga • Nouglani • choi su dosli • is arbanie • donieli su • istini • glas • da ie • dosao • iedan • gospodar • i donio • xuchium • od • Vallona • do schadra • da prepisue • biuolle • i prepiso ie • tisuchu • biuolla • choi chie • pocerati • zareue • llumbarde • sa uoische • ma se • ioste ne procuua • sa isto • ghchi chie • uoischa • biti • na chou • bandu • i molimo • uase • suietlo • gospoztvo • uas • sluga • Mixo • Chuueglia • necha ui e • preporucen • da bi • tamo • postoio • iedne • deset • dana • sa ziech • onoga • uasega • gchietichia • sto ie •

achuso · priete mu · nechi · mladichi · sato uas · molimo · da uam ie · preporucen · a opeta · sto smo · iazi · sapouiechte nam · i bog s uami ·

Na lijevom rubu pisma ista su dva pečata kao i na predašnjem pismu Paše Bardonića i Ahmedage Jusufagića.

Talijanizmi: *subito* = brzo; *achusati* = tužiti; *banda* = strana; *beškot* (biscotto) = dvopek. — Tu. *hućum* = zapovijed.

10.

17. Septembra 1668. u Novom.

Mahmutpaša od Hercegovine šalje Jusufagu Ahmetspahića u Dubrovnik i moli dubrovačku vlastelu u Konavlima, da mu dadu putem dobru stražu, da mu se putem što ne pridesi.

ѡд нас · пресвиетлога · и честитога · гнна · махмута · паше · од херцеговине · свиетлиемь · и племенитиемь · и славне · части · достоиниемь · нашиемь · приатеом · властелом · дубровачкиемь · кои се · у конавлах · налазе · а · д · п ·

а по том · тако · дола · до преда · гдда · за ниеке · наше · одраде · и усуд · дру · дахем · славне · посилао · за то вас · молеќи · да им · дате · добре · стражe · да им · не · на сурду · на сатан · да им · не ом · што · у · путу · интравенало ·

и не друго · стог вас · весело ·

из новога на 17 септембра на 1668.

Na lijevoj margini pašina himza a pod njom okrugli veliki muhur.

U himzi: كتبه محمود حفظه الله = *„Ketebehu Mahmud, hafezahullah"* t. j.: Napisao Mahmud, Bog ga čuvao.

U muhuru u sredini: مسعود باد طالع محمود = *„Mes'ud bad talii Mahmud"* t. j.: Neka bude sudbina Mahmudova sretna.« Okolo tekst nepotpun.

Otraga: свиетлиемь · и племенитиемь · и славне части · достоиниемь · властелом · дубровачкиемь кои се · у конавлах · налазе у конавле ·

Talijanizmi u pismu: *pasati* (passare) = proći; *intravenati* (intravegnire) = dogoditi se, desiti se.

Faksimile na tabli III.

11.

Bez datuma.

Musta-paša hercegovački paša naručuje u Dubrovčana 3000 starija pšenice zatim pirinča i kahve te šalje nekog Lazu, po kome da mu dadu odgovor.

ѡд мене · честитога · мусте · паше · од херцеговине · у дубровник · кнезу · и осталим · властелом · поздравление · а по том · примисмо · вашу · книгу · и разумесмо · све; што нам · пишете · изради · пиринча · и шенице · есте послали · у сатиат · а сада ви · пишеш · да нам · доправите · три хиљаде · стара · шенице · у сатиат · и тако · ш(а)лемо · човека · лазу · да вам · и тефтер ни дете · колико е · пиринча · колико · товара · шенице · давате · да ш(а)лемо · коне · и вреће · и пошто ќе · стати · да нам · пишете ·

не друго · да сте здраво ·

и вадти нам ќе издае и то нам учините послати · Drugom rukom i tintom и стог ан · весело ·

Na margini lijevo veliki okrugli muhur, u kome se čita ime Mustafa (ostali tekst nije potpun) a pod njime himza: حرره مصطفى والى هرسك حفظه الله = *„Harrerehu Mustafa, valii Herseg, hafezahullah;* t. j.: »Napisa Mustafa, valija hercegovački, Bog ga očuvao.

Otraga: да се · преда · гну · кнезу · и осталим властелом у поштоване руке ·

12.

1674. 22. maja iz Novoga.

Mustajpaša valija hercegovački javlja Dubrovčanom, da je dospio na Novi i s njime jedan carev kapidži baša te im predbacuje, da mu nisu ni pismeno dobrodošlicu iskazali kao ostalim pašam, koji su dohodili na Hercegovini. Naumio je zato poći u Konavlje na konak za koji dan. Očekuje odgovor, po komu će se vladati.

ѡ нас • пресвиетломꙋ • гнꙋ • гнꙋ • мꙋстафи • паше • херцеговачкомꙋ • свиетлием • и сваке • части • и часне
хвале • достоинием • приателием • гнꙋ • кнезꙋ • и господи дꙋбровачкои • а • д • п •

а п томе • коие • иести • бриеме • да смо • ми • дошли • овди • на нови • с запоиеди • честитогꙋ • царства •
и с нами иедан • капиџи • баша • царев • и толико • би • вашиа • волиа • тешка • да од нас • манко • с иедном •
лиꙋбезалиаом • книгом • сиечене • не ꙋчинисте • ни веће се • ꙋчинисте • ако • неби • другоиако • како сте • на
обичаиꙋ • ꙋказивали се • вашиои • браћи • свиетлием • пашами • кои сꙋ • дохођили • на херцеговинꙋ • барем • нами •
биесте • назвали • добро • дошастие • ди • бивши • ми • ваш • драг • стари • приател • и свакие • дне • било:
потребито • ꙋ ваше • потребе • и сваке • после • коие • могли смо • досегнꙋти • несмо ви • кратили • лиꙋбван •
приказати • и зато • ваше • добро • творене • не би • од нас • стима • ꙋчинена • како • ви • од нас • не ꙋчинисте •
спомениа • ми се вас • дениасмо • ꙋ толико вам • говоримо • да опета се диелимо • и идем • из новогꙋ • и мисо
ми е • кондисати • ꙋ ваше • конавле • на конак • за дан • за три • дни • за веће • ствари • видиет • кое сꙋ •
дороћене • лиꙋди • били • одирали • другие • непристоине • ꙋчинели • за што • честито • царство • када нас не •
помиловало • и дало нам • овꙋ • власт • добро нам не • препорꙋчило • ствари • на овꙋ • земли • кое ви • пишем •
ер ви сам • ꙋ нахии • за дан • за три • дни • ако не ꙋкаже ми се • оно • набичаино • диело • и не бꙋдем се •
срести • с оном • лиꙋбван • како сте • осталом • браћи • вашиом • ꙋчинили • када сꙋ • пасавали • на ове • градове •
зато • чинио ви сам • на присꙋ • дати • на знане • и на овꙋ • чекамо • одговор • за ваше • владане • ер • ꙋ диние •
опет • оправамо • на честитꙋ • портꙋ • реченогꙋ • капиџи • башꙋ • нека • могꙋ се • по гниенꙋ • с вашом • добротом •
пофалити • коликꙋ • части • чините • од већила • честитогꙋ • царства •

не дрꙋго • бог вас веселио и ꙋ господствꙋ • ꙋздраво.

из новогꙋ на 22. марта 1674.

Na lijevom rubu pisma je veliki okrugli muhur sa turskim natpisom na ornamentiranom polju u kome se razabire ime Mustafa. Niže toga velika himza u kojoj se čita »el hakir Mustafa paša ...«.

Tude riječi: manko (manco) = pomanjkanje; stima = štovanje; deniati (= denegare) = odreći se; kondisati (tu. konmak) = zaustaviti se; pasavati (tal. passare) = proći; na prisu valjda »na prešu« = žurno; većil (tu) = namjesnik; nahija (tu) = kotar, predio.

Faksimil na tabli IV.

13.

1685. 25. septembra. (Novi.)

Anonimni izvještaj jednog dubrovačkog konfidenta (valjda u Novom) o raznim stvarima i o vršenju povjerenih mu poslova: kako mu je pošlo za rukom otovariti neku robu, izgovarajući se, da je u subotu blagdan gospojine; kako bi bolje bilo mjesto raze (rasa = sukno) poslati udovici pokojnog dizdara novaca; kako vara nadglednike, šaljući pisma u Dubrovnik po ženama, koje ih prišivaju pod skut; kako se sada nalaze na Slanom Hadžo Glavović i Sulejmanbeg Fazlulahagić s družinom, kojim ističe »ronda« a da iz Novoga polazi 25 ljudi sa Ćehom Balivojvodićem, da ih izmjene i da daju za carinu za 4 mjeseca 93.000 aspri; kako se tamo (u Novom) pročuo glas, da je s porte došao dragoman Balotin sa zapovijedi, da se panduri na Brgatu odstrane i da age na Slanom uzimlju njihov dohodak od prateži a ako bi turskim trgovcem bilo štete od hajduka, da će Dubrovčani imati odgovarati. Potvrđuje napokon, da je primio 10 dukata u ime plaće za mjesec august a moli, ako što šalju za »prijatelje«, neka šalju na ruke Ivana Gradovića.

многo • пресвиетлом • и племенитом • и мꙋдром • и • сваке • части • и часне • хвале • достоиним • гнꙋ • кнезꙋ
и господи • дꙋбровачкои • поклон • и • а • д • а •

а по томе; сада • ꙋ ови • час • примих • поштованꙋ • книгꙋ • вашегꙋ • п • г • по коиои • све • разꙋмиех • што
ми • пишꙋћи • и запоиедаꙋћи; а навлашћито • изради • оногꙋ • с плоча • мало би мꙋ • било • док мꙋ се до
браде • ма веле • већегꙋ би • пеђевсага • марито • мꙋ ваша • пресвиетла • господства • мꙋдро • размишлиаиꙋ • за
чнека • мене • слꙋге • грихове • зато оставием • облега; коие • наоке • и мени сꙋ • хвале дости • контраде • и
скꙋтре • и окаирана; навлашћито • ꙋ пасанꙋ • сꙋботꙋ • када сте • штовадали • и овди се • има • глас • сꙋтра •

да • у недиелиу • имаху • овди покренати • од • иада • и деспета • супротива • вашему • п • г • да им • веће • жалосние • и контрарно • би • чути • него ли • за три • вечера • на росах • гледати • дие се • шбарава • кои • нем заклињући се под • велике • заклетве • да за друго • ниесте ви • шбаравали • него ли • ер • ие • у исту • суботу био • наш • послиедњи • господин • дан • кои е ние • дан • биаши • феста • у честитому вам граду; те тиме • зови • на • из • миелицу • у • гниа чортади • иадие • и у друзиех ходи • пара • од • нуда • до плаћа; хоче ме • турске снаходећи • и • питати ме • иели • до истине • на • дан • ние • феста вам • у граду • и повиеда им • да • иес • од истине; говорећи ние нам • жао • що се • наш • надалащити • злотвор • весели • него ли на них • пучамо кои се • виерни • приатели • и • харачари • наши • честитому • цару • а пака • да муче • ниегови • мали • смућени • и контрарни • весели; и чинит их • аквиетат; ваше • пресвиетло • господство • добро не учинило • да ние • раза • послало • иадули поконнога • ниа • диздара • ер се • неби • сино • ни • донет • за све да она • има • потребу • од • готова • и за то се • моли • да ко(и) • у готово • динарићех • пошлете • како сте • и од ова • прошастиа • годищта; не имадући • у ова • садашња • времена • виерниех • поносника • него ли • тезочно • носећи • главу • у торби • книге вам • посилаиући • по женскием • гладами • с прошиением • чинећи • им • под скут • вришиати • дие • по суторнаи • немаиниа • ониех • злића • на сваки • час • и пречеркаваиу • свакога • ко • що • носи; за узиати • ко се • свада • на свиому • находи • од гладара; хачо гладованћ • и сулеимади • тег • фазлуагах • агић • з дружином • кои • иема • изази • гоида • од • данашние му • дневи • коне • били су • узели • за четири • миесеца • 25 • лиуди • за деветдесет • и три • хиладе • аспри; а опет • друзи • из • нова • иду; на промиену • надалащито • ћехо • балиаонаодић • кои • пописо се • су сто • и двадесет и пет • новака • докле се • из • реде • по • 25 • лиуди • на • четири • миесеца • и на свака • четири • миесеца • да даиу • дачно • по речено • деветдесет • и три • хиладе; у толико • има се • овди • глас • зашто вам • не • дошо • с порте • даргомаи • балотини • и доано • емер • да батишу • паидуриче • више • баргата • а да аге • с реченога • сваиога стоиу • доли • прид • градом • и да узимаиу • дохотак • ниихова • од пратећи • а да ћете се • ви • под • легати • ако • що • у вашему • интравегниа; од хаидука • трговцем • турскием • и пратећи • ниихоаием • да • ви • имате • одговорити • що им • то неби драго • чути • ли • да ће • тому • бити • контенти • зато • хотио смо • потанко • даизати • в • п • г • за ниихово • владание; ти ми драго • видиет • да ми • велећи • ниихоа • п • г • да • не • чиниме • да сте се • заборавили • од осталиех • приателиа • нег • да ће • бити • и то • колико • прие - зато • да вам • не • срчано • препоручено • без • одмака • молећи се • зашто • без • шгних • неможемо се • у свакои пригоди • пасат; десет • дуката • мога • салариа • за вас • пасани • агос • примих • на кои • их • срчано • зафалиуием; и молећи се • що • будете • за речене • приателие • посласти • све • под • печатом • у руку • чиа • градоанића • и що сам • иаки • остаиући • вам • свакако; на служби • бог ви • веселио • и у • г • уздархо •

и • с • г • и • к • п • и • к •   писана • на 25 • Сетембра • 1685 •

Strane riječi: šbaravati (talj. sbarare) = odložiti; oblegan (talj.) = obvezan, zahvalan; kontrarija (talj.) = protivnost; pedepsanje (tu.) = kazna; despet (dispetto) = neugodnost; festa (talj.) = svetkovina; akvietat (aquietare) = pomiriti; precerkavati (talj. percercare) = pretražiti; ronda (talj.) = reda (njem. Runde); batisati (tu.) = svršiti; podlegati (talj. legare) = obvezati se; intraveniati (talj. intravegnire) = desiti se; kontent (talj. contento) = zadovoljan; pasati se (tal. passare) = proći se, odustati; salarij (talj. salario) = plaća; agos (talj. agosto) = august.

14.

1685. 27. septembra. U Novom.

Izvještaj dubrovačkog konfidenta da je onamo uteklo sa galije jedno ciganče sa soldatom iz Perasta, koji kazuju, da su Kotar, Perast i sva Boka u velikoj smutnji jer beg skenderijski (skadarski) prevozi veliku vojsku preko Cetinja, u Perastu da zazidjuju vrata od kuća a u Kotor, Perast i na otok prenose iz okolice robu, jer da beg ide vojskom na njih i vodi 6, 7 lumbarda. Novljani da se boje ići trgovati u Trebinje jer sumnjaju, da će udariti i onamo. U Novom velika je skupoća mesa, ali se veli, da je došlo na Ljubomir 300 volova i da se gone pod Dubrovnik. Novljani se bune radi toga, jer da se ti volovi doganjaju da se obskrbi vojska carevih neprijatelja te se htjelo poslati 30 arkibužira, da ove volove otmu i dotjeraju u Novi, ali je čorbadžija to zapriječio, govoreći, da će se od te stoke nešto i njima dati. Urgira da pošalju za kadunu Omerage (dizdara novskog) kako je pisao 25. ovog mjeseca.

много · пресвиетлом · и племенитом · и мудром · и сване · части · и часне · фале · достоином · гдну · кнезу · и господи · дубровачкои · поклон · и · п · д · п ·

а по том · утече · овди · из · пераста · недно · циганче · си · неднием · солдатом · з гаине · кои · повиеддиу · котор · пераст · и осталу · боку · у великои · смутћии · од · бега · сћендерпашскога · превозећи · воиску · велику · преко · цетигне у кому · перасту · зазићуну · врата · од · кућиа · а · из · дардае · которске · преносе · пратеди · у котор · и у пераст(т) · и на оток · и тиаши · сћердан · и реченому · котору · имагне · и говеда · защо не · глас · да речени · тер · иде · с том · воиском на гних · и носи · шест · седам · лумбарада · зато · овди · садау · новланом · ер · имаху · велик · суспет · од · контата · када се · отиде у требигне · на тдргагне · защо · тиеше · глас · да ће · удрити · овудиер · овди · има се · велик · сидринсно · од · меса · зато · дође · глас · да не · дошло · на лиубомир · за триста · воглова · и да се · сви · гоне · доли · прид · честити · вам · град · за то · ваши · неприатегли · и злићи учинише · надоугну · говорећи · ми · од · глади · умиремо · а челепи · челепи · прид · дубровници се · гоне · одиле · опет · стагнива се · у воиску · душмана · честитога · цара · и одбора се · тридесет · дринобудиера · да отиду · и да их · свех · призаниму · и овди доћену · лако · разконтра им · гни · хорбачиа · и оне · персоне · говорећ им · када · они · нами · чему · не сметаиу · и не чине · контрарие · не чинимо не ни · ми · гнима · од тога ће · челепа · и нами · дио се · догнати · защо · нами · толики · от недном · челеп · що ће · за то · хотио сам · авизати · в · п · г · за гнихово · ваддагне · коне · срдачно · молећи · да се · спомене · од · сваи · нех · приателиа · защо · веће · на · из · памети · изаћох · защо · они · циеду · с прощерием · ода се · ш гнима · са лачам · а що не · било · потребно · на 15 · овога · авизо сам · и за кадуну · покоинога · омераге · на кому · до сада · надах се · имати · одговор · заиедно · с оравом · за гау · дан · ноще · не видећи · нища · за то · да вам · не · препоручено; а на що сам · нами · заиедно · с приатегла · немаинамо оти вам · на служби · не друго · тер ви · весело · и у · г · уздраво · и · с · п · л · к · п · л · з ·

писана на 27. сетембра 1685.

Strane riječi: suspet (sospetto) = sumnja; kontat (talj. contato) = provincija, okolica; dželeb (tu.) = stoka; stanjivati (sagnare talj.) = ustavljati; razkontrati (talj.) = protiviti se, predusresti; kontrarija (talj.) = protivnost; avizati (talj. avisare) = javiti.

15.

23. aprila 1686.

Ibrahim hodža Oručević ponovno se tuži Dubrovčanom na njihove podložnike Pavla Kolovića i Petra Brailovića s Travče, da su mu u Kremenom dolu odagnali 12 goveda te išće, da mu se vrate i da mu se učini pravda, jer od njega književna čovjeka nema nikome nikakova zla.

много · пресвиетлом · и племенитом · и сване части · и часне · фале · достоином · гну · кнезу · и господи · дубровачкои · ωнас ибрахим · хоџе · оручевића · в · д · п ·

а по том, прошастие · месеце · писах · в · п · г · изради · зулума · кои ми учинише · ваши · подложници · а наше · комшие павао · коловић · и петар · браиловић · с травче · не могући се · без · нашега · ни · недна · дна · пасати · него ли · стоком · садном · пасу · до · врата · од · куће · наше · у кременом · долу · да ми · одагнаше · дванес · говеда · и два · двашћии се · краве · у гних · теле · на кому · книгу · не имах · од · говора · за то · молим · срдачно · в · г · да ми · правду · учините · и моа · говеда · чините · повратити · како се · уздамо · ер · хоћете · и да нећете прилично · видиети · да се нами · тади · зулума · учинио · сабраху · добра коне им · чинимо · и ми · тиаши · недни · лиуди · кнгижевни · никому · ни од неднога · зла · не · будући ·

зато · уздамо се · да нас ћете · похвалити · и без одмака нами · правду · учинити · одиноли · буде · дио нам не · стагнати се · на що се · мислимо · ставити · и зато · чекамо · од · говор · а ми · дио смо · що · идуи · на ове · стране · можете се · у нас · поуздати ·

не дрꙋго • Бог ви • весело • и ꙋ • г • ꙋздрьжо •

из • новога • на 23 • априла 1686 •

Otraga: много пресвиетлом и племенитом • и сваке • части • и части хвале • достоиним • гдꙋ • кнезꙋ • и господи • Дꙋбровачкои ꙋ Дꙋбровник •

Na lijevom rube pisma mali dugoljasti nečitljiv muhur.

16.

1686. 15. jula u Dubrovniku.

Originalno pismo Dubrovnika Novljanima (čorbadži-agi, janjičarskom kapetanu, agama i poglavicama), kojim zahvaljuju na vijesti, da je tamo od vezira došlo pismo za Dubrovčane. Vlastelina ne mogu slati po to pismo, nego mole, da oni pošalju pismo po kome, koji bi polazio u Dubrovnik.

много • свиетлиием • и • племенитиием • и • сваке • части • и • часне • хвале • достоиниием • гди • чиорбагги • аги • и ꙗничарскомꙋ • капетанꙋ • диздаром • и • осталием • агам • и • поглавицам • новскием • од • нас • кнеза • и • гдє • Дꙋбровачке • в • д • п •

вео нам драго • би • ꙋчинити • глас • кои сте нам • дали • сашом • да • честити • везир • посло нам ие • книгꙋ • по • новомꙋ • капетанꙋ • вашемꙋ • ер • познамо • по • темꙋ • да нас • дарже • ꙋ • милости • и • да се • не • заборављана • од • гнеговиех • стариех • слꙋга • и • вьерниех • харачиара • славнога • царства •

находећи се • наш • властелин • кнез • ꙋ • конавлах • молимо вас • да бисте • гниемꙋ • чинили • придати • речену • книгꙋ, а • он ће • опеша • с помгном • ꙋпꙋтити • вамо; ер • за • послати • властеле • на • границꙋ • како • хꙋћите • иие • начина • бивши се • сад свак • находи • забавлиен • о • своимꙋ • послꙋ; а • и без • већие • вашиех • кои • често • доходе • прид • ови • град • можете им • нарꙋчити • после • више • конбиех • се • хꙋћите • разговорити; кои • од • на(с) • бић(е) • добро • воглно • видиени • и • чꙋвени • и • речено им • на • одговор • що • бꙋде • потребно;

ꙋ • толико • молимо вас • да бисте на • поспиешно • чи(ни)ли • имати • речену • книгꙋ • нека • можиемо • ако • бꙋде од • потребе • дати • помгнꙋ • и • поспиешити • одговор • славномꙋ • и • честитомꙋ • везирꙋ;

не • оставиꙋћи на • дрꙋго • Бог вас • весело • ꙋ • милости • честитога • царства •

из • Дꙋбровника • на • 15 • лꙋгиа • 1686 •

17.

16. januara 1688.

Dubrovčani tuže se bosanskom tefterdaru, da prizrinski beg u Trebinju od dubrovačkih trgovaca išće više, nego je po običaju ustanovljeno i mole, da hercegovački paša njemu zapovjedi, da se okani toga zuluma i da bude dubrovačkim trgovcima u pomoći, ako im bude od potrebe.

присвиетломꙋ • и • сваке • чиасти • и • чиасне • хвале • достоиномꙋ • гдꙋ • гдꙋ • ефендии • тефтедарꙋ • од • босне • од • на(с) • кнеза • и • гдє • Дꙋбровачке • в • д • п •

тарговци • кои • доходе • на • овꙋ • скелꙋ • чине • велике • тꙋжбе • на • бега • призринскога • кои • стои • на • требигнꙋ • говорећи • да им • велика • безакогна • чини • ищꙋћи • од • гних • аспри • више него га • пада • що не • обичано • и • за • ти • ꙋзрок • с великом • гниховом • щетом • ꙋстављана им • тарговине,

знаꙋћи • да • оваке • без • пꙋтице • коне • од • врачћанꙋ • тарговце • с ове • скеле • биче • веома • що[1] • вашемꙋ • господствꙋ • кои • ище • начине • како ће их ꙋпꙋтивати • лашгне; прикажꙋиемо вам • како • старе • проходи • молећи га • да • и • за вашꙋ • и • нашꙋ • корис • нарећиете • начин • да бише • присвиетли • гди • паша • од • херцеговине • реченомꙋ • бегꙋ • заповидиевши мꙋ • да • не • само • не чини • оваке • зꙋлꙋме • тарговцим • нам • да • стои • на • старомꙋ • адетꙋ • и да им • свакꙋ • помоћ • ꙋ • оно • що би им • било • од • потребе • за • привести • с миром • гнихове • тарговине •

---

[1] = што.

не · друго · бог вас · веселио · и · у · господству · узмношио ·
из Дубровника · на · 16 · генара · 1688 ·

Otraga: присвиетлому · и · сваке · части · и · часне · фале · достоиному · гду · гду ефендии · тедару · од · босне у Сараиево у Сараиво (!)

18.

1700. 25. septembra.

Redžep-paša hercegovački paša javlja Dubrovčanom, da na Zagorju ima dobrih goveda na prodaju i preporučuje im, da ih za svoj grad kupe.

од мене · господина · и господара · честитога · реџепаше · од херцеговине · кнезу · дубровачкому и осталое · господи · властелом · в · д · п ·

а по тому · ш(а)лем вам · мога тата(ра) и ш ниме истога тарговца, реџепбашу, кои · има · неколико · говеда · добре · робе · ако би ви · било · за потребе · вашему · граду · говеда су на загореу · да пошлете · ваше · тарговце · ако се · погоде · за говеда · да их · потераиу · и узму · за ваш · град · ние · право · да и · пустите · да иду · на друге · стране · вама смо · упрва · право · послали · тарговце · и бо(г) ви · веселио · амин ·

Lijevo na margini nečitljiv muhur a pod njime himza: حرره رجب والی هرسك حاليا حفظه الله = *Harrerehu Redžeb, valii Herseg halija, hafezahullah;* t. j.: Napisao Redžeb, sada hercegovački valija, neka ga Bog čuva.

Otraga: да се · преда · у господске · руке · кнезу · дубровачкому · у Дубровник ·

Drugom rukom: Lettera de Passa di Hercegouina riceuuta sotto li 25. sett° 1700 dal suo chiaco et vn altro Turco.

19.

1705. 29. jula.

Mahmud kapetan (novski?) odgovara na jedno pismo Dubrovčana, da će se neki ljudi kazniti, te da je o tom već javljeno bosanskom veziru. Pobliže o toj stvari da će im pisati njihov dragoman.

присвиетлоѣ узвишеноѣ и приплеменитоѣ господи беговом и господару кнезу од Дубровника и осталоѣ господи беговом од мене мамут капетана.

а по тому прими вашу узвишену и приплемениту книгу и разуми що ми приказа од вашегѣ узвишеногѣ господствѣ стране. ваш драгоман книге що сте ми заповидили све како ваше приузвишено господство оће онако смо приготовили како вам ће писат исти ваш драгоман а ове луде коѣи су одили кастигат писало ѣе везиру босанскому и доће заповид и они ће се подпуно кастигат да би ко ва тисућу гроше то не море бити да се они подпуно не кастигаѣу друго немоѣте мислити а за не пропустити бриме ову книгу за узет вама да пошлете оно како ће вам писат драгоман защо ће тако река касум паше а и ѣа оћу да поћем до дома а пак у босну. нади се амо како ће тасовач ноћће веће и веле пута на габелу море се учинити учет и приказат на босну и доћи му се чака говорили смо з драгоманом писаће вам и разумићете од негѣ све що заповидите како бог бићете служени друго (нища) бог вас веселиѣо и у господству узвишиѣо и ваше неприѣателе под ноге удариѣо.

за послушит ваше узишено господство мамут капетан.

Adresa: присвиетлоѣ узвишеноѣ и приплеменитоѣ господи беговом гу кнезу и осталим беговом од Дубровника у Дубровник.

Osim originalnog pisma našao sam i transkripciju istog pisma, pisanu latinicom u dubrovačkoj kancelariji. Datirana je 29. jula 1705. te sam prema tome uzeo i ovaj datum, premda je pismo pisano valjda dan ili dva prije.

20.

1714. Prije 1. februara.

Hasanaga Resulbegović, dizdar piše Dubrovčanom radi Jovana Grbića iz Parožića, koji je radi zuluma utekao u dubrovačku Župu i dao Petru Kulku dva konja na prehranu. Pošto su konji zašli u baštinu Vrana Gradića u štetu, oteše mu jednog konja. Zahtijeva za to, da se konj, naplativ što je štete počinjeno, vrati.

од мене диздара асанаге ресулбеговића нашиемь коншиеами кнезу дубровачкому и осталиемь беговом в. л. п. а по томе (нека знате) како доће к нами на тужбу иован грбићь из парожића у оно доба, када се биеаху луди подсили, те оно утекао од злие луди у вашу жупу, су двое кона дао и петру кулку, да му и прерани неколико дана, а да му плати. пака упада ти кони у негову баштину, белћи у врана градића, пака му еднога кона уставили и говоре да му га не даду. зато вась молимо, да му зато видите, ако е у штету улегло, ови ћете што е штете учинено, он му и наплатите, зашто и ваши луди ићу по нами и штету чине дан-м тако не чинимо, него се с нима наши луди лиепо друстану и вала на коншилуку да едни з другиемь лиепо живу. зато вась молу, да томе сиромаху лиепо видите, нека нам веће не досаћуие, зашто ние потреба, да се другоме узима за торга а што е штете учинно оно нека му плати. и богь с вама и с нама.

Na margini lijevo himza i muhur. U himzi: كتبه حسن دزدار ..... حفظه الله = *Ketebehu Hasan, dizdari ..... hafezahullah;* t. j.: napisao Hasan, dizdar ..... Bog ga očuvao.

U nejasnom muhuru čita se samo: الهي حسن مراد = *Ilahi Hasan murad,* a rečenica imala je valjda da znači: »Bože, ispuni Hasanovu želju!«

Otraga: да се преда у санетле руке кнезу дубровачкоме и осталиемь беговом у дубровник.

Adi 1 feb° 1714 venuta da Ovda di Banian.

Talijanizmi: adustati (agiustare) = udesiti.

21.

25. aprila 1719.

Osmanbeg trebinjski beg odgovara Dubrovčanom, neka ne slušaju, što govori Šaho da će se uzimati na Zubcima po 15 dinara za tovar vina, što prolazi, jer je on rekao pandurom, koji tamo čuvaju put od hajduka, da uzimlju samo po pet dinara a na Konavlima da se uzimlje, što se od starine uzimalo. Metnuo je u planinu 15 ljudi, da čuvaju, da niko ne pronosi robe na Novi, jer on uvijek radi o njihovu dobru. Moli da mu u nedjelju iza Đurđeva pošlju dva majstora od klačina da grade džamiju.

да се преда у госпоцке руке кнезу бегу и осталием беговом дубровачкием.

Od druge ruke: Adi 25. Aprile 1719.

од мене османбега требинскога бега нашему приятелу и конши кнезу бегу и осталием беговом дубровачкием. в. л. д. п. а по том доће нам од ваше милости ваша поштована книга у кою ми пишете поради вина да не носи нико из конавала. сакоме заповићено да иде, али су луди заборавили вино при хлебу а сак би рда да море. а што пишете поради шаха, да е говорно да ће се узимат на зубцима по петнаес динара, ви то не слушаите, што е шахо лагао. я сам рекао онием пандуром истием кои су на зубцима да узиму по пет динарх о-товара вина зашто чуваду о-зла чоека кои пролазе на конавле. даите мирно а на конавлам више ништа него е о-старине се узимало а ми бисмо ради да млого иде и вино и свашто зашто би за нас боле било. а знате и ви. а што нам пишете да су ваши помогли шаху и кнезу зубчком на конавлам, и вала да су помогли зашто вала едан другием да помоће, ће би се намерили и наши и ваши. а они су хаидуци кои су ту били у кази, срдити зашто смо ми запречили да по нами не иду ни тргую ни да проће ништа на нови. и поради тога сам метнуо у планину петнаес луди да чуваю наваће да ко не пролази криући на нови. ми ра(димо) вазда о вашему добру и о вашему хатору ко бисмо ви чинили лубова учинит. и не друго. бог вас у здравлу и веселу подржао. — и молимо вас како сам с вами говорно поради маистора и аргата поради чамие веће вас молим по хатеру у пр'ву неђелу да ми пошлете два маистора од каначиа и десет аргата а да их лиепо платимо и хранимо колико се више може.

Po strani himza i muhur.

Otraga: да се • преда • у господцке • руке • кнезу • бегу • и осталием • беговом • дубровачкием • у Дубровник •

Drugom rukom: Adi 25. Aprile 1719.

Na rubu: Permissione di portar il vino da Canali distretto d' Osman Pas. con imposta di 5 grosti per somma e non 15 come l' e stato rapresentato.

Strane riječi: hator (tu) = ljubav, usluga; argat = nadničar.

22.

1719. 22. maja.

Osmanbeg trebinjski piše Dubrovčanom radi nekih volova, što su im ukrali Crnogorci te su im opet oteti i traži da onima, koji su ih oteli, dadu po običaju svaku »četvrtu nogu.«

од мене Османбега • бега требинскога кнезу и властелом дубровачкием поздравление • а по том разумиех, ер ми пишете поради волова, ер су њими украли црногорци[1]). а сам рекао • онием, кои су отели, да узму четврту ного[2]); тако е у суду нашему а да се буде отело дале узели би половину ного нека им даду четврту ногу и кош нека их напое и зафале и други пут нека иду у поћеру, еда се неби пропуштало. а ви знате, што се отме у планини, узме се четврто, а да буде дале, узели би половину • него нека им четврту, еда би и други пут скочили • и отели • и богь вас подржао у здравлу и господству.

него и ви запријетите, еда би се чували. видите ли, како су и сада украли. фала богу, када е отето •

Na lijevoj margini himza a nad njom ovalni muhur. U himzi: كتبه عثمان سليم محافظ تربين عفى الله عنه = *„Ketebehu Osmani-Selim, muhafizi Trebin afa-llahu anhu;* t. j: »Napisao Osmani-Selim, trebinjski zapovjednik, da mu Bog oprosti!«

U muhuru: بنده منان عثمان = *„Bendei Mennan Osman“* t. j.: Rob Svemilosnog Osman.

Otraga: да е преда у господске руке кнезу у Дубровник и осталием властелом.

Drugom rukom: Adi 22 maggio 1719.

23.

Bez datuma.

Osman paša trebinjski izrazuje Dubrovniku sažaljenje, jer im je poginuo jedan čovjek u Koritima, ali ubijeni nije dolazio k njemu da po običaju uzme popratno pismo, te on za nj nije ni znao. Po kazivanju cerničkog kneza, vidio je neki Pićurić krvave ljude i misli, da su bili Krivošijani. Savjetuje im, da se pritužbe bosanskom veziru, koji se primiče, koji će im dati bujrultiju na cerničkog kadiju. Javlja da ide u Duvno u susret bosanskom paši.

од мене Османпаше из требиниа нашием приатељом и комшием кнезу бегу и осталием беговом дубровачкием веле драго и лиепо поздравление.

а по том примили смо ваш поштовану книгу и разумели све що пишете ваш чоек що е погинуо у коритима толико нам ее било колико да е из наше куће али ћу казат да сам био све лето болан на љубину а за тега вашега чоека ниесмо чули кад ли е дошо кад ли е пошо. ви знате кои ваш чоек иде или с медим а или брез мени ће вада да доће нашириe к моиои кући и защо кои од мое куће иде за здраво е преходно с моиом книгом а речени ваш подложник каде е прошо нико мои ни чуо ние а исти цернички кнез када згоди се у мои кући то ми каже да е истога пићурића доводно и тефтишио, од иста речени пићурић луде видио крваве и тако веле да су кривошиани били су кош еднога хоека одрили прие на дан а ви зате корита су од мене двадесет сахата. ето се примиче и везиер босански. морете послати еднога хоека кои умие даву учинити до паше босанскога да узме мубашира и буюрултиу на кадиу черних • • кога а а и ми ћемо помоћ што вриедни будемо.

---

[1]) Tako, mj. Crnogorci.

[2]) = četvrtu nogu.

а за оне људе ђиака и шпула ми смо тембих учинили и запретили ако би што било чућете и ви, како ни ће се до хака доћи.

и ја идем на босну до господина паше тако ми е заповидно да га сретем у дувану и ево идем данас у суботу.

Po strani obični osmerouglat muhur a pod njim himza.

Turcizmi: dâva = tužba; mubâšir = ovrhovoditelj; bujrultija (bujuruldija) = vezirski dekret; tembih = opomena; doći do haka = stati nečemu na put.

24.

Osmanpaša trebinjski moli Dubrovčane, da kupe barku pšenice, što ju je poslao u Gružku skelu njegov glavni prijatelj Mehmedaga Arslanbegović i ortak mu Sulejmani rejz, jer mu Mehmed aga prešno treba, da ga šalje nekim poslom.

Adresa: да се преда у господске руке бегу кнезу и осталием беговом дубровачкием.

Pismo: од мене османпаше нашему приателу и комшиам кнезу бегу и осталием беговом дубровачкием веле драго и љубезно поздравлење. а по том нашега главнога приатела мемедаге арсланбеговића и о сина дошла му е една барка шенице на вашу скелу у груж ше неговием ортако(м) сулеимани реизом имам прешу реченога мемедагу моием послом слати у арбаниу молимо вас за љубав да бисте му учинили узет то шенице како у другога узимате зашто голему прешу имам да га он час имам учинит послати. не друго. бог вас у здравлу и у господству подржао.

Sa strane muhur i himza.

25.

Osmanpaša Trebinjski moli Dubrovčane da budu na pomoći nekom Osmanu rejsu Spitalu, koji imaju da zanj »palmavaju« jednu džemiju.

од мене осман паше из требиниа нашему сричну приателу и комшием кнезу бегу и осталием беговом • в • д • п •

а по том осман реиз спитал дошо е тамо да палмава ћемиу молимо вас за љубав ако би му што било од потребе да бисте га сигурали то се моремо у ваше приателство поуздати како морете опет и ви у нас.

не друго бог вас у здравлу и господству подржао.

U pečatu na rubu čita se ime »Osman«, a u himzi pod njim: عثمان میرمیران محافظ ترەبین = *Osman miri-miran, muhafizi Trebin* t. j.: Osman miri-miran, trebinjski zapovjednik.

26.

Osman Trebinjski vraća ljude, što su mu ih Dubrovčani poslali i zahvaljuje im se lijepo na ljubavi, koju su mu učinili. Moli, da ove ljude ne drže dugo u kontumaciji, jer nisu iz broda izlazili na kraj.

од мене • осман • паше • о требиниа • нашему • приателу кнезу бегу в • л • а по том • како ме • преметнуше • ваши људи и слуги се ме лиепо ваши захвалиамо на свакои љубави кую сте нам • учинили • ако бог да у напредак • умлећемо држати приателе • него вас молимо да их • не бисте много држали на контумацији зашто се • ниесу из брода просипали на краи • бог вас у госпосву подржао •

Na čelu pisma nalazi se na lijevoj margini nečitljiv muhur a pod njime pašina himza: كتبه ترەبین سابقا محافظی عثمان حفظه الله = *Ketebehu Trebin sabika muhafizi Osman, hafezahullah;* t. j.: Napisao bivši trebinjski zapovjednik Osman, neka ga Bog čuva.

Otraga: да се • преда у госпоцке руке • кнезу бегу и осталием беговим у дубровник •

27.

1757. 24. aprila = 25. šabana 1171.

Zulfikar kapetan Rizvanbegović, zapovjednik Stôca piše Dubrovčanom radi lažnih vijesti, da je on prijetio glavi i imetku konsula Don Filipa, jer ni on ni njegovo pleme ne razgone careve raje.

од мене зулфикар капетана ризванбеговића заповиедника од Стоца веле драга поздрав моием приателима беговима од великога виеећа дубровачкога и бискупу од ове цареве раее.

а иза тога да знате како иест изишла гласина лажива да сам иа приетио животу и малу дум филипу кунсулу тер се он тужием тамо код вас брали да не стои амо на служоти од ове цареве раие. за то знаете да нити ее моее племе нити сам ћ дад разгонило цареву раиу нег иее вриежимо и за то заповиедите му дум филипу, нека слободно амо доће на ови начин ее истина. већ дум филипа узлагро се, нити му има зла од мене, ни од осталиех турака и остаем и здраво на коншилуку.

سنه ۱۱۷۱ فی ۲۵ شعبان

Na lijevoj margini himza i pečat. U himzi: كتاب المخلص ذوالفقار قپودان قلعه وردسقه ؟ = *Kitabul-muchlisi Zulfikar kapudani kal'ai Radoska(?)*; t. j.: Pismo iskrenoga Zulfikara, kapetana grada Vrdska(?).

U pečatu: لا فتا الا علی لا سیف الا ذوالفقار = *La feta illa Ali, la sejfe illa Zulfikar*; t. j.: Nema junaka osim Alije, nema mača osim Zulfikara.

Otraga: да се прида на госпоске руке бегова од великога виеећа дубровачкога и бискупу од ове цареве раее у дубровник.

28.

Nedatirano.

Zulfikar kapetan stolački poriče, da je kojem Dubrovčaninu učinjena nepravda, jer je on postavio na Hutovu svoga sina, da čuva raju a on mu o kakoj nepravdi nije javio. Veli da i njihovi ljudi, kao i Turci, kada drže carevu zemlju, kada ko umre ne mogu držati zemlju po staroj tapiji, već im valja uzeti novu. Buconjićima, kojim je vlasnik zemlje umro a nisu uzeli tapije poručeno je, da dođu i da uzmu te da daju miriju, jer on drži carevu malićanu i od toga mora da daje ulefu stolačkim i počiteljskim agama. Moli Dubrovčane da upute svoje podanike, da se u stvari posjeda zemlje vladaju kao ostala raja i Turci i neka, ako ko umre, uzimlju novu tapiju.

од мене зулфикар капета(на) столачкога ризванбеговића веле драга поздрав одавниа моием приателима кнезу од дубровника и осталием беговима.

що сте ми послали драгу и приателску книгу доће ми и разумих све що ми пишете ви знате моеи драги приатели да еа жудим да лиепо живоуемо на коншилуку и да су мирни и ваши луди како и наши и еа сам метнуо мога сина на хутово за чувати и нашу и вашу раеу од хрићанех лудих а ниесам чуо ни од кога да е кастиго еа да е що узео од вашиех лудих а ако е що узео пишите ми по имену биловито да га кастигам и да учиним правду и да му заприетим да се влада на коншилу(ку) и на лубави како сам се и еа владао с вашием приателством у молим и ваше приателство да разумиете те работе исто ер има у вашиех лудих кои дриже цареву мирно землу хелади пак им пада по заповиеди царевое узимати тапие на земле како узимау и остали турци и раеа на кои неће узимау већ дриже по стариеи тапиеиа. у судрок заповиеди честитога цара море бити да им е за то поручио хаинеа пак момци хоће их и ваше предалути и казда им ев има у буцониħа мирно хелади а ниесу узимали тапие а пак чуем да им ее поручио да доћу да узму тапие а да даду цареву мириу како даеу турци и остала раеа по царевое заповиеди ер мени од малићане вала давати улефу столачкием и почителскием агам и неферима кад не узмем за тапиее неемам одкле давати улефу вах молим ваше приателство да заповиете вашием подложником кои дриже у нашои малићани цареву землу да се владаеу како е царева заповиед а по томе како се влада и остали раи ер и турции кои неће узети тапие даде му се другому земла а ꙗ ниесам до сада до вашиех лудих ниедне никоме поради вашега хатора већ вас молим разумите их да узимлу тапие по царевое заповиеди оли ће се мритаиех земла дати другоме по тапиеу подаеите им на знае да послие не фале на ме ер е тако у заповиди честитога цара а упитаите и осталиех турака а ꙗ ћу заприетити хаини да животуе на коншилуку лиепо с вашием подложницима и што сам вас молио то ми одпишите на вриеме да умием се владати и остае(те) ми здра(ви) на коншилуку и на лубави за вазда.

Na margini: من المحب المخلص ذو الفقار قپودان استولجه = (= *Min-el-muhibbi-l-muchlisi Zulfikar kapudani Istolca* = Od iskrenog prijatelja Zulfikara kapetana stolačkog).

Dolje izbrisani osmerouglati muhur.

Turcizmi: malićana = carski has, podijeljen doživotno uz stanovitu kupovinu kojem spahiji, koji je imao pravo pobirati tamo sve carske poreze. Ulefa = plaća; nefer = vojnik.

Sravni faksimile na tabli V.

29.

Nedatirano.

Sulejmanefendija Redžepašić odgovara Dubrovčanom na pismo, što je primio po Stijepi Radivojeviću, u komu se Dubrovčani zahvališe, da su se buntovni Konavljani opet pokorili, jer ih je prestrašilo, da se on po carevoj i vezirevoj zapovjedi digao vojskom. Ta vojska nije bila namijenjena buntovnim Konavljanom. Pismo ga je zateklo u Cernici, ali vojske ne može raspuštati, kako oni žele, jer je treba voditi na drugu stranu po carevoj i vezirevoj zapovjedi. Zahvaljuje na daru od 100 dukata i četiri topa kumaša a Stijepo će im naustice govoriti za Mula-Hasana i brata mu.

Adresa:

млого гласноме и поштеноме кнезу дубровачкоме и осталием властелима издати се у поштене руку у Дубровенедикь.

поштенородниемь и млого знанием моим старием приателим и добрием сушедима дубровачкоме кнезу и осталием властелима од мене Сулеимань ефендие Рећепашића тевтедара босанскога в̃ д̃ п̃.

а при томь по вашему чоеку Степи Радивоевићу примисмо вашь поштени листь кое уразумесмо вашу лубавь и приательство према мени и поради тога свесрдо вамь захваламь кои сте ми дали на знание како се глась просу да се дигла воиска и на пред номь честитога цара и свиетлога везира заповиедима ко су разумели ти ваши коновлани кои су били вашои заповиеди непокорни на су разумели ће ꙗ идемь с воиском зар имь дошла намет у главу те су ви улегли у покорство како бисте сами шћели тако сте и унизамили вала драгоме богу врло ми е мило било. што ми пишете да не водимь воиске наше коновлане ꙗ ниесамь ни чель каиль што по вашои воли ние а када е богь дао те е та ваша раꙗ у покорство уелгла а ево ме затека ваша писма и чоекь у Черници и ꙗ с воиском нећу помицати на вашь сенань хали за саде не море ми подниети распушћати воиску да не буде заповиеди од господара везира на другу страну у вашои земли. а што сте ми писали да ћете писати и свиетломе девлету и честитоме везиру и вала тако приказати како сте и мени писали и ко но е било какоко сте сами шћели а што сте ми послали пешћешь цекина стина и четири топа кумаша свесрд(н)о самь примио и што гоћ сте нау(с)тице по вашему Стиепи поручили све самь разумио и нетом сте ви по нему верно свашто поручили и ꙗ самь вама по нему поручио за оно веть луди како ми е честити везирь заповидио и за мула-асана и за брата му а када разумиете и по книзи и по Стиепи одпишите ми за свашто да знамь што ви е по воли.

ако богь да драги и сада и вазда што ви за потребу буде а ваши су посли што ми од руке узиде вазда ће бити. и да сте ми здраво и весело.

Na velikom krupnom komadu papira.

Turcizmi: kail = pristajanje; senun hali = tvoje stanje; devlet = car; pešćeš = dar; top = truba; kumaš = svila (t. zv. atlas).

30.

Nedatirano.

Selim, kapetan klobučki odgovara Dubrovčanom na pismo, što su mu ga slali sa prepisom pašine bujuruldije, da se zatvori put u Risan, da je bio odsutan i to u Gacku kod paše. On je dvije-tri turme vratio a dvije-tri razbio i robu im oteo, ali risanska gospoda tuže se providuru novskome. Put u Novi može samo trebinjski beg zabraniti.

Свиетлом · у умножитом · господи · кнезу · и осталием · беговом · Дубровачкием · од нас · Селим капетана · клобучкога · умножи то Свиетло · в · л · д · п ·

а по том · питамо · за ваше · Свиетло · господство · овиех · минућех · дана · како нам · книга · доће · од вашега · господства · и пише се · на подпису · да се · мени · преда · у руке · и несмо е · разпечатили · докле · упитамо · ваше · господство · али е · мени · али · коме · другоме · и ја се · несам · бино · нагодно · дома · каде е · била · дошла · ваша · господска · книга · веће сам · био · код господара · паше · на Гацку · и послали сте ми · пашинех · бурултиа · сурете · поради · да се · затвори · рисански · пут · а ја сам · господо · прие · тога · два месеца · дана · отишао · од своe · куће · и од царева · града · те чувам · да ко не проће · на цареву заповиед · а за ваш · господски · хатор и за лубавно · приателство · и досле смо дане · три турме · вратили · натраг · да не иде · нико ·

и после · тога · дане · три · разбили · и робу им · узели · и с моюм · дружином · разагнали · оно сира · що се · намери · кои не хћене · слушати · цареву · заповиед ·

и чули смо · да ти варошани · рисански · плачу · господи · и провидуру · новскоме · ће им се · затвори · пут · а чуемо · да хоће · провидур · питати · нашу · господу · поради овога · що ми · чинимо · по царевои · заповиеди ·

а саде · ваше · Свиетло · господство · авизавамо · ко гоћ е досле на вашему · гаирету · чули смо · воще · о стариех · да нико · не штетовао · а що е · пут · новски · то могу · требински · бег · ꙗсак · учинити ·

и бог ви · господство · подржао ·

Na čelu pisma na lijevoj margini himza: حرره سليم قپودان قلبوق حفظه الله = *Harrerehu Selim, kapudani Klobuk, hafezahullah.* To jest: »Napisao Selim, kapetan Klobuka, neka ga Bog očuva!«

Pod time je osmerouglasti, dugoljasti muhur, u kome se može samo pročitati ime piščevo سليم = (Selim). Ostalo je nečitljivo.

Turcizmi: sûret = prepis; gajret = skrb.

31.

Nedatirano.

Ibrahim, kapetan trebinjski javlja Dubrovčanom, da će bosanski vezir doći na Gacko i da će i on poći tamo gdje će se sastati vilajet. Kada dođe tamo, pisaće Ibrahim Dubrovčanom hoće li paša poći na ovu stranu (t. j. prema Trebinju i Dubrovniku).

Adresa: да се преда а господске руке кнезу бегу заповиеднику од града Дубровника.

Unutra: от мене Ибрахима капетана нашему приателу и коиши кнезу бегу и осталием бегови града в д п. а по томе доче ми ваша книга у коиои питаше поради везира босанскога хоће ли на ову страну доходити. доисто су мени книге и бурултие дошле да сигурдаим захиру дам нека ваша милос зна наш ће паша доћи прие на неколика дни и доће на Гацко у ови чтартак а на идем сутра на Гацко паши нашему дали ће се онће вилает састанути код нашега паше да шаљу према нашим босанском еда он га вратили на тругу страну. дали каде се састане с нашим пашом на Гацко писаћу вам од истине книгу хоће ли вам неће ли. нека знате. и бог вас у здравлиу и у веселиу подржао.

Izvana: Lettera di Ibrahim capetano di Trebigne auisando che debbia uenire a Trebinje!) il bassa di Bosna.

32.

Septembra. Trebinje.

Ibrahimbeg piše Dubrovčanom radi nekoga čovjeka, komu je nedužnu, navodno radi duga, oteta mazga i kobila te ga u svojoj kući zadržao, da će ga spremiti, čim mu se vrati oteto.

Свиетлием и од сваие чиасти и фале достоениием коме узвишеном приателу кнезу бегу и осталием властелем беговином сенатурнием дубровачкием веле добро поздрава.

Примих вашу приеателску и стималу книгу и разумиех, што ми пишете. Ер за ваше велико приеателство, кое имам код вас како сам чуо за ону мазгу и кобилу, коеа се извела за дуг, што су имали од осочана имати есам у пут наредиео и посла луде, да се врати рекаиа (sic!) мазга и кобила оном сиромаху, кои ние дужан ништа. Ер сам нега уставиео у мене у моеое куќи како приеателскога чоека и ако бог да како му врати се негова мазга и кобила спремиќу га здраво и весе(ло). Нека знате и не друго.

Да вас бог подржи у здравлу и приеатеству.

Пишем Сетимбра месеца у Требину.

Ваш велики приател Ибрахимбег.

Dolje posve nečitljiv muhur.

Otraga: Свиетлием и од свие чиасти и пофале достоениием кнезу бегу и осталием властелем беговином сенатурнием дубровачкием у Дубровник.

Tabla I.

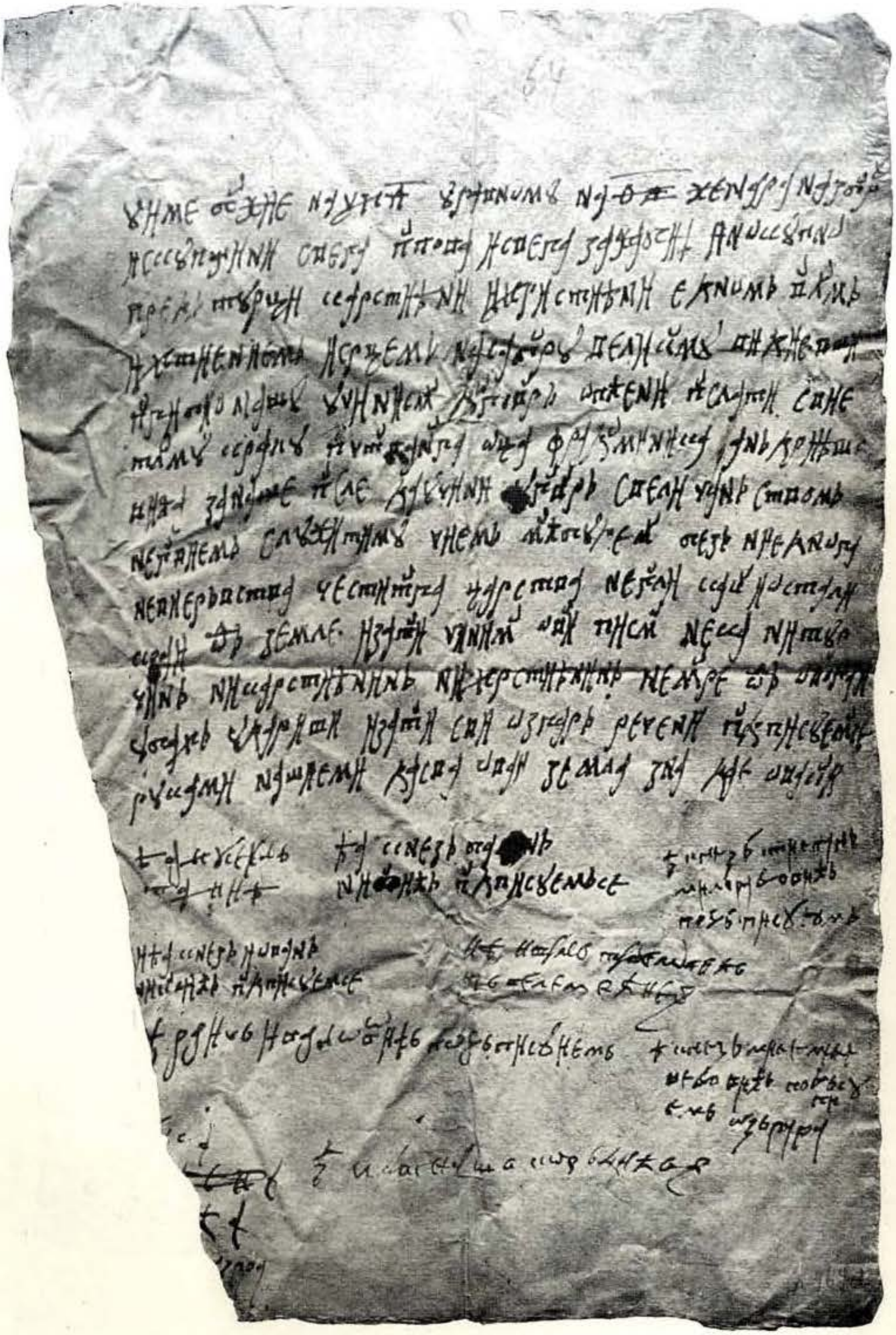

Dokumenat, kojim narod Popova Polja i Zažablja obećaje kralju Rudolfu vijernost. 19. januara 1604. — $^2/_3$ nar. vel.

Tabla II.

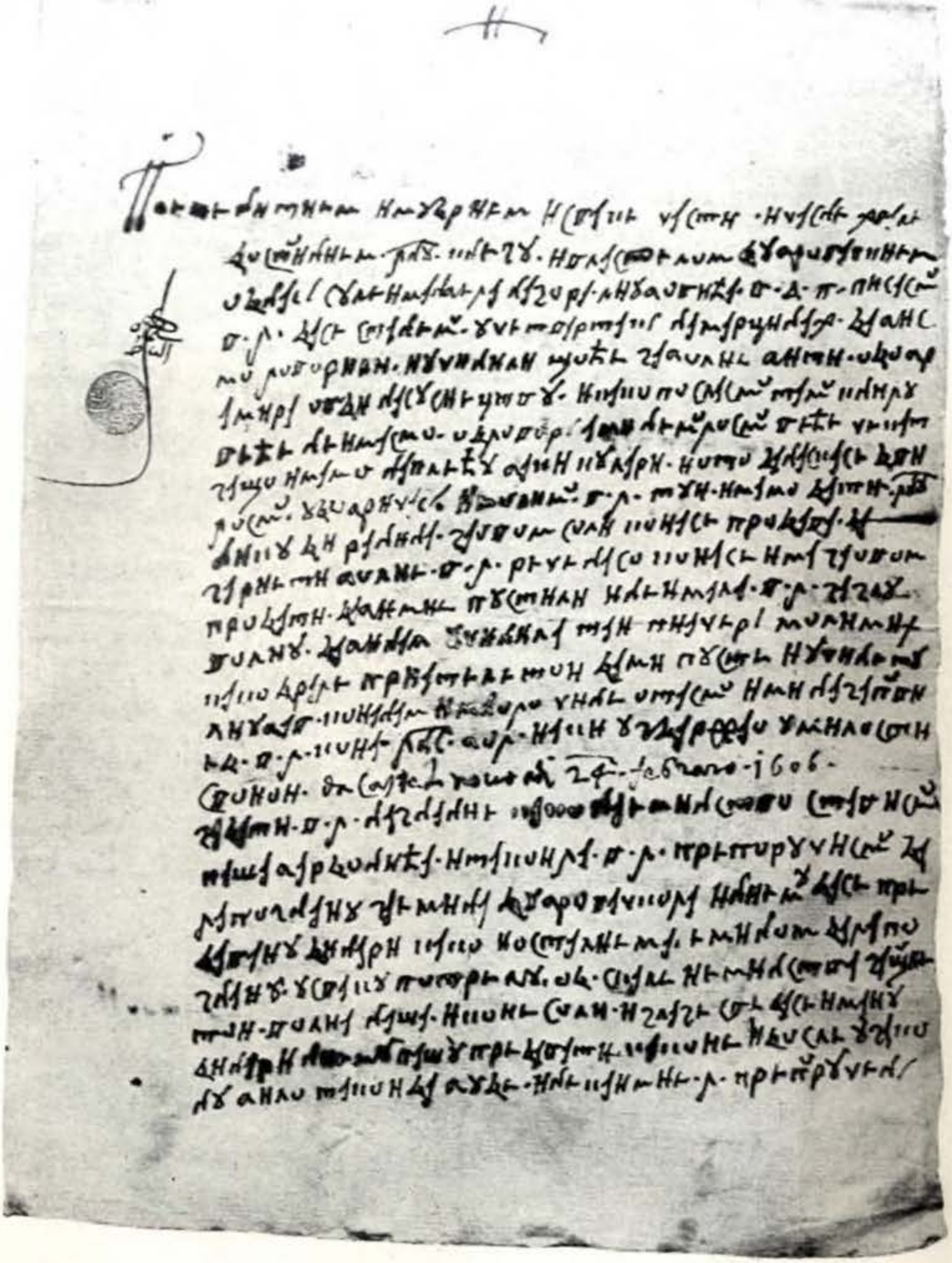

Pismo nazora Sulejmanbega Ljubovića od 24. februara 1606.
²/₃ nar. vel.

Tabla III.

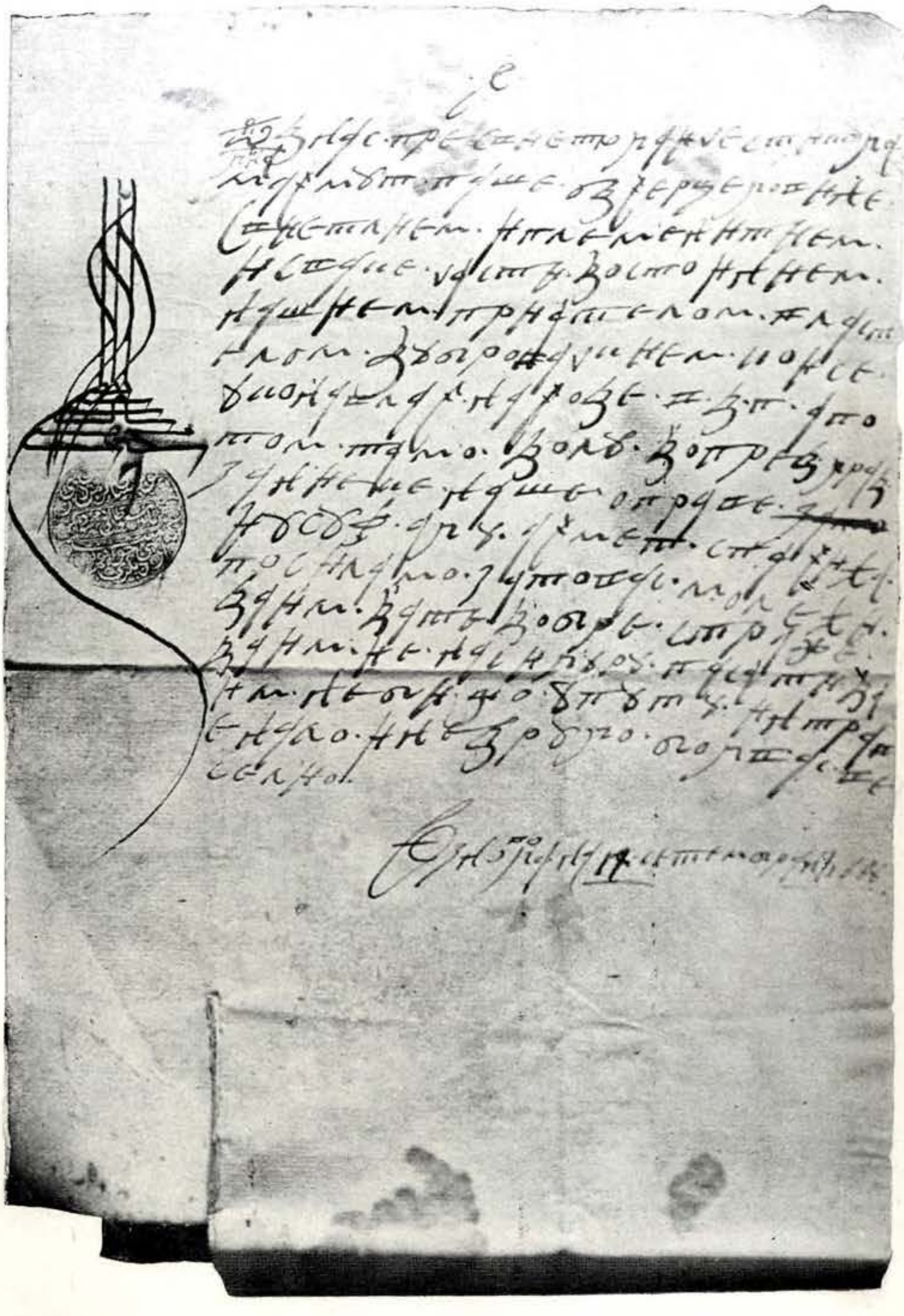

Pismo hercegovačkog paše Mahmuta od 17. septembra 1668.
²/₃ nar. vel.

Tabla IV.

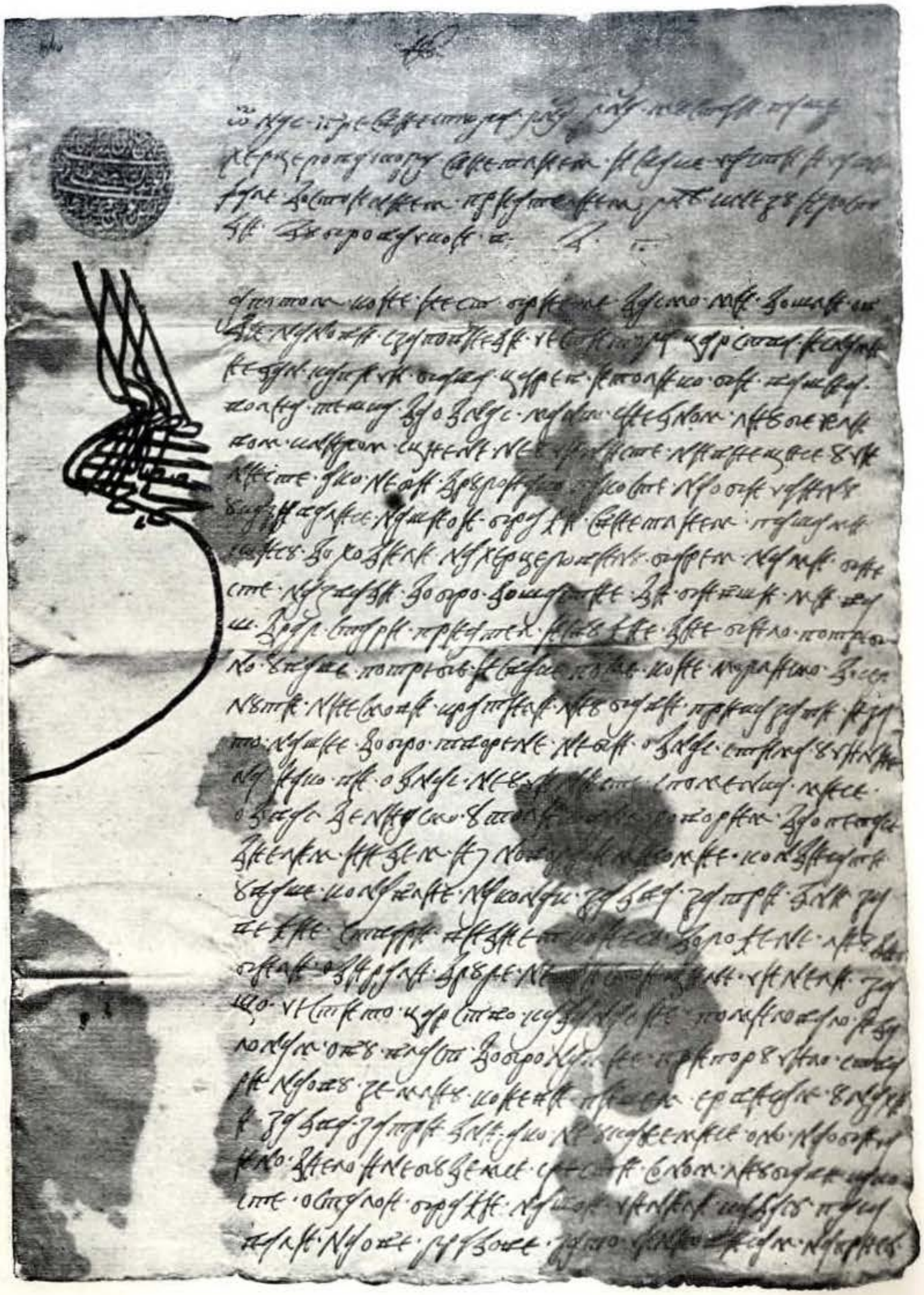

Pismo hercegovačkog paše Mustapaše od 22. maja 1674.
²/₃ nar. vel.

Tabla V.

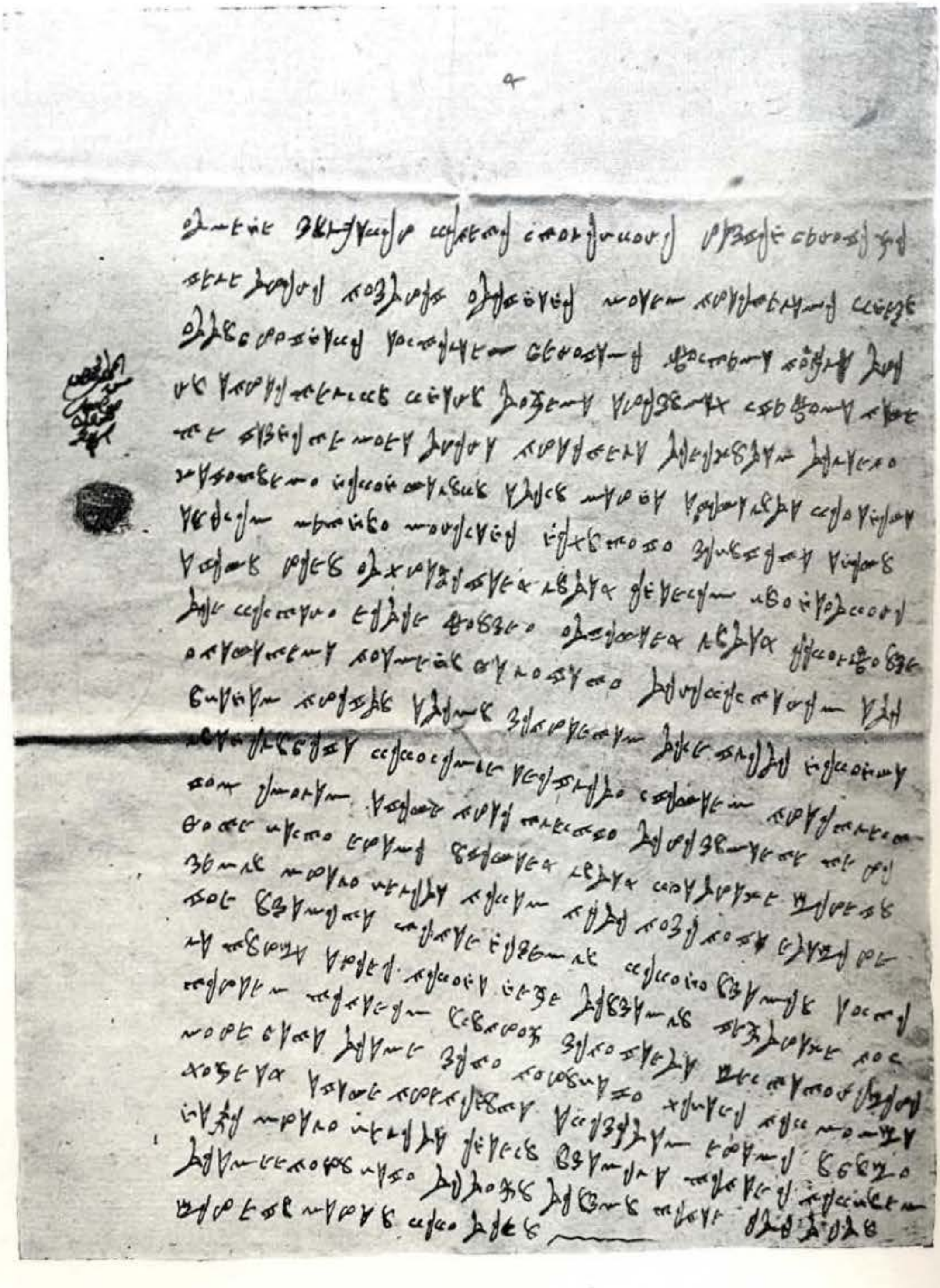

Pismo stolačkog kapetana Zulfikara Rizvanbegovića.
$^2/_3$ nar. vel.

Cefalopodi ljušturnoga vapnenca kraj Gacka u Hercegovini.

Napisao

Dr. **Rikard Kraus.**

(Nastavak vidi str. *369.—414.*)

Genus: *Japonites* E. pl. Mojsisovics.

1893. *Japonites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. II. Band. Abhandlungen der k. k. Geol. Reichsanstalt, VI. Band, II, Hälfte, pag. 3, napomena 1, pag. 503, 504.
1895. — Carl Diener. Himalayan Fossils. Volume II, Part 2, The Cephalopoda of the Muschelkalk. Memoirs of the Geological Survey of India. Palaeontologia Indica. Ser. XV, pag. 31.
1905. — C. Diener. Entwurf einer Systematik der Ceratitiden des Muschelkalkes. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, mathem.-naturw. Klasse CXIV. Band, Abt. I, VIII. Heft, pag. 799—802.
1907. — Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 87, 88.
1911. — M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen von Süddalmatien und Montenegro L. c. pag. 17.

Rod *Japonites,* od kojega nam je Diener podao opširnu diagnozu, skupina je oblika, koja je u indijskom trijasu postigla veliku raznoličnost. Obilježjem vrst imadu se smatrati srholiko naoštrena vanjska strana, brahifilno rasporena sedla a prije svega zahireno pomoćno sedlo, koje se raspada u brojne zupce. Istraživanjima rečenog stručnjaka, te kasnijom radnjom Salopekovom utvrđeno je još, da je *Japonites* i u dinarskom području s tri lako razlučive vrsti zastupan. Prije svega pripada amo vrst *Japonites anomalus,* poznata iz han buloškog i halilučkog materijala, koju je međutim Hauer s oprezom i navađajući napose špecifične osebine pridijelio karničkom rodu *Sibyllites.* Dalnje dvije vrsti, koje se imadu amo podrediti, *Japonites anomalus* i *Japonites Dieneri* otkrite su kasnije u Crnoj Gori, te od Martelli-a svrstane pod rod *Gymnites.* Neispravnost ovoga određenja potanko je razložen u referatu o radnji Martelli-evoj, sastavljenom po Dieneru (isporedi Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie, 1905, II. Band. Stuttgart, pag. 140—141).

Japonites planorbis, opisan po Haueru iz Bosne, kao i obje iz Crne Gore poznate vrsti predleže mi i iz ljušturnoga vapnenca iz Gacka u veoma dobro sačuvanim primjercima. Već je prigodice u ovoj radnji istaknuta sličnost suturne crte pojedinih u ovoj radnji pod rod *Proteites* podređenih oblika s rodom *Japonites,* ali ujedno spomenuto, da se manjak labija kod onih vrsti ima smatrati važnom razlikom od potonjega roda.

Japonites planorbis Fr. pl. Hauer.

1896. *Sibyllites planorbis* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag. 271, Taf. XII, Fig. 1–8.
1904. — confr. *planorbis* A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici. L. c. pag. 90.

Tek jedan nam primjerak dokazuje pojavljivanje ove vrsti u ljušturnom vapnencu kraj Gacka. Rečeni komad ima promjer od 30 *mm* i sastoji iz veoma oblih zavoja, koji se gotovo do polovice obavijaju, te se na vanjskoj strani bridasto zaoštreno svršavaju. Na bokovima zadnjega zavoja nalaze se brojni posve nejasni nabori, kojih se može motriti i na dijelovima. lišenim od ljušture. Jedva jedna četvrt zadnjega zavoja, koji međutim ne seže sve do usnoga ruba, pripada nastanjenoj klijetki. Glede lobne crte primijetiti je, da se izrezuckanje sedala, napose vanjskog sedla, dade samo mjestimice ustanoviti, premda se spomenuti, inače dobro očuvani primjerak, nije podvrgnuo nikakovom odbrušenju, dočim se na prvom lateralnom sedlu tek pod lupom vide slabi zupci. I raspor loba razvijen je samo u neznatnoj mjeri. Vanjski lobus, kojega dijeli široki osrednji zubac, nadvisuje samo malo prvi pobočni lobus. Osim vanjskoga sedla ima na postranim plohama još dva sedla, od kojih je zadnje dosta reducirano, te već djelomice pada ispod zaobljenoga pupkovog ruba.

Dimenzije:

Visina	zadnjega zavoja . .	8 *mm*
Debljina		7 *mm*
Širina pupka		16 *mm*

Japonites anomalus A. Martelli.

(Vidi *tablu II., sliku 6 a, b.)*

1904. *Gymnites anomalus* Alessandro Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 112, Taf. X [VI], fig. 9 *a, b*.

Od ove se vrsti, koju po njezinoj vanjštini nije moguće dijeliti od podroda *Anagymnites* našlo se u ljušturnom vapnencu kraj Gacka pet dosta dobro sačuvanih primjeraka. Plosnati zavoji, koji se prama vani sužuju u oštri srh, veoma se redovno do ${}^{2}/_{3}$ njihovih postranih ploha obuhvataju, te otvaraju široki pupak, koji se stubasto spušta. Najveću debljinu dosižu zavoji na nutarnjoj trećini bokova; pupkov rub, koji prama unutrašnjosti slijedi, neznatno je zaobljen. Skulptura se sastoji iz brojnih, samo slabo istaknutih nabora, kojih u jednakim razmacima dijele jednako široke brazde. Najjasnije je ovaj nakit razvijen na unutarnjoj polovici bokova, a prama vanjskoj strani nestaje posvema. Na bolje sačuvanim mjestima opažaju se također snažni prutci prirasta. Najveći po meni proučeni primjerak ima promjer od 104 *mm,* visina zadnjega zavoja iznaša 32 *mm,* njegova debljina samo 17 *mm,* a širina pupka izmjerena je $44^{1}/_{2}$ *mm.*

Suturni se elementi sastoje iz brahifilnih, obilno rasporenih sedala, koja se dakle dalje ne razgranjuju; od ovih nadvisuje prvo lateralno sedlo sveukupnu lobnu crtu. Drugom pobočnom sedlu, a pogotovo pomoćnim sedlima je veličina mnogo neznatnija, potonja gotovo zahire i teku u istom smjeru s ostalim elementima sedala, te zbog toga ne tvore nikakav suspenzivni lobus. Glavni su lobi prilične širine, prije svega se u tom pogledu ističe inače plitki, ali velikim i visokim osrednjim zupcem razdijeljeni sifonalni lobus. Lateralni lobi imaju na svomu dnu međusobno konvergirajuće zupce. Opisana su obilježja dokazana na spomenutom većem primjerku. Od njega razlikuju se manji komadi u toliko, što se kod njih drugo lateralno sedlo, koje je rasporenjem već samo po sebi razdvojeno, ima tek smatrati privjeskom prvoga pobočnoga sedla. Pomoćni elementi pokazuju ovdje doduše samo neznatno padanje, te ih je zbog toga teško razlikovati od njihovoga načina razvoja kod *Anagymnites acutus* Fr. pl. Hauer, kod kojega takoder spuštanje suspenzivnoga loba nije suviše strmo. Spomenuta se pojava medutim razabire i iz inače samo krupne risarije originalnog primjerka navedene Martellieve vrsti. Zbog rečenih je okolnosti lahko pomišljati na srodstvo među rodovima *Japonites* i *Anagymnites*. O tomu raspravljao je pobliže Diener u svojoj često spomenutoj radnji o sistematici ceratitida ljušturnog vapnenca (str. 801, 802).

Razvoj lobne crte kod opisanoga većeg primjerka odgovara približno vrsti *Japonites crnogorensis*, izlučenoj po Salopeku[1]) iz materijala iz Boljevića, međutim uzevši u obzir, da se ostale osebine komada, opisanog po Salopeku, posve podudaraju s doduše nedostatnim razlaganjem Martellievim, ne smatram razliku u suturnim elementima dovoljnim kriterijem, koji bi nužno uvjetovao samostalnost takove nove vrsti.

Japonites Dieneri A. Martelli.

(Vidi *tablu II., sliku 7.*)

1904. *Gymnites Dieneri* Alessandro Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 113, tav. VIII [IV], fig. *7 a, b.*

1907. *Japonites* cf. — C. Dieneri. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 89, Pl. X, figs. 1, 2.

Na više se ulomaka, koji mi predleže, vide sve karakteristične oznake ove lako opredijeljive vrsti. I ovdje je vanjska strana razvijena poput oštroga brida. Involucija seže sve do polovice zavoja, gdje se od prilike nalazi i najveća debljina kućice. Na bokovima ima u znatnoj množini relativno snažnih rebara, koja počimaju na neznatno zaobljenom pupkovom rubu, te se posve gube u blizini srholiko uzdignutog vanjskog dijela. Pupak veoma je širok i spušta se stubasto do duboko smještenih početnih zavoja. Na lobnoj se crti opaža znatno rasporenje sedala, svi su elementi veoma široki, pogotovo visoko vanjsko sedlo, te vanjski lobus, koji je razdijeljen širokim, visokim osrednjim zupcem. Oba su pobočna sedla veoma neznatne veličine, osim njih razabire se još jedno vanredno maleno pomoćno sedlo, koje dopire do šva.

Dimenzije:

Promjer		$50\frac{1}{2}$ *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	14 *mm*
Debljina		$14\frac{1}{2}$ *mm* na dijelovima s naborima
Širina pupka		24 *mm.*

Genus: *Monophyllites* E. pl. Mojsisovics.

1873. *Lytoceras* E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt I. Teil. Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt. Band VI, pag. 31.

1879. *Monophyllites* E. v. Mojsisovics. Vorläufige kurze Übersicht der Ammoniten-Gattungen der mediterranen und juvavischen Trias. Verhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, pag. 135.

---

[1]) M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen etc. L. c. str. 18.

1882. *Monophyllites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 204.
1886. — E. v. Mojsisovics. Arktische Triasfaunen. Mémoires de l' Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, VIIe série, tome XXXIII, N° 6, pag. 72.
1895. — C. Diener. Himálayan Fossils. Volume II. Part. 2, The Cephalopoda of the Muschelkalk. Palaeontologia Indica, ser. XV, pag. 106. Memoirs of the Geological Survey of India.
1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band. Supplement. L. c. pag. 315.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The Triassic Cephalopod Genera of America. Professional Papers No. 40. Series C, pag. 93.

α) Subgenus **Monophyllites** s. s.

1882. *Formenreihe des Monophyllites sphaerophyllus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 206.

Monophyllites sphaerophyllus Fr. pl. Hauer.

1850. *Ammonites sphaerophyllus* Fr. v. Hauer. Über die von W. Fuchs in den Venetianer Alpen gesammelten Fossilien. Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften zu Wien, pag. 113, Taf. XVIII, Fig. 11.
1857. — — Fr. v. Hauer. Palaeontologische Notizen. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, pag 148.
1869. *Phylloceras sphaerophyllum* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopodenfauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, pag. 586, Taf. XVI, Fig. 2.
1873. *Lytoceras* — E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt. I. Teil. Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, Band VI, pag. 32.
1882. *Monophyllites sphaerophyllus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 206, Taf. LXXIX, Fig. 1—3.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 33.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag 280.
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 21 [19].
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 99, tav. VIII [IV], fig. 3 *a*, *b*; tav. IV [V], fig. 6.
1907. — — C. Diener The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 105, Pl. XIII, Fig. 11.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište. L. c. pag. 24.

Znatan se broj primjeraka posve podudara s ovom ljepušastom vrsti. Dijelom ima među njima i velikih komada s 250 *mm* promjera, međutim dalo se ulomcima, kod kojih već zavoji sami dosižu visinu od 97 *mm*, ustanoviti, da je *Monophyllites sphaerophyllus* postigao još silnijih dimenzija. Ipak ostaje i kod najvećih komada karakteristično poprječno prutanje u jednakoj mjeri sačuvano. I iz lobne crte valja, bar što se tiče primjeraka lišenih ljušture, bez sumnje izvađati izjednačenje sa spomenutom vrsti. Prije svega su ovdje lobi relativno jednostavno nazubljeni, osim toga je izbočenje onoga dijela suture, koji se nalazi ispod glavice prvoga lateralnog sedla, tek u zametku, zbog čega nije moguće misliti na poređenje s inače srodnim *Monophyllites wengensis* A. pl. Klipstein. Još je manja vjerojatnost, da bi primjerci iz Volujak planine kod Gacka pripadali vrsti *Monophyllites Kingi*

C. Diener, koja je porijetlom iz Indije, a inače je po vanjštini sličnog ustrojstva; budući da ima kod nje od suturnih elemenata samo dva lateralna sedla, dočim se potankosti lobne crte kod hercegovačkih komada posve slažu risarijom, danom od Mojsisovicsa za *Monophyllites sphaerophyllus*.

β) Subgenus **Mojsvárites** Pompečkj.

1882. Gruppe des *Monophyllites Suessi* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 205.

1895. *Mojsvárites* Pompeckj. Ammoniten des Rhät. Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie. II Band, pag. 19.

1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke I. Band, Supplement, L. c. pag. 316.

Mojsvárites Suessi E. pl. Mojsisovics.

1882. *Monophyllites Suessi* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz L. c. pag. 205, Taf. LXXIX, Fig. 4.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 33.

1896. — cf. *Suessi* Fr. Toula. Eine Muschelkalkfauna am Golfe von Ismîd in Kleinasien. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns etc. Band X, pag. 171, Taf. XX [III], Fig. 7.

1911. — *Suessi* var. *Taramellii* M. Salopek. Über die Cephalopodenfauna der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 36.

1911. — — I. Turina. Novo nalazište. L. c. pag. 25.

U materijalu, koji mi predleži, dosta je također znatan broj primjeraka, koji pripadaju ovoj vrsti. Od njih su dva komada sve do usnoga ruba sačuvana; ovaj tvori na kamenoj jezgri jasni oblik, koji na vanjskoj strani unatraške smjera. Međutim spominje već Mojsisovics, da obluci i na zavojima dolaze, te ih se također može na primjercima iz Gacka motriti. Glede lobne crte i glede načina involucije čini se, da ne postoji nikakova razlika među zastupnicima ove vrsti iz ljušturnoga vapnenca kraj Gacka, te originalnim primjercima sa Schreyer-Alpe. Na bolje sačuvanim mjestima vide se prigodice tragovi prutaka prirasta. Najveći po meni razmotreni komad ima promjer od 79 *mm*.

Genus: *Gymnites* E. pl. Mojsisovics.

1867. Gruppe der Psilonoten Beyrich, partim. Über einige Cephalopoden aus dem Muschelkalk der Alpen. Abhandlungen der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1866, pag. 134.

1869. *Aegoceras* W. Waagen, partim. Die Formenreihe des *Ammonites subradiatus*. Geogn. pal. Beiträge von Benecke, II. pag. 247.

1869. — E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geol. Reichsanstalt, pag 676.

1870. — W. Waagen, partim. Über die Ansatzstelle des Haftmuskels beim Nautilus und den Ammonitiden. Palaeontographica, XVII. Band, pag. 199.

1882. *Gymnites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 230.

1895. — C. Diener. Himálayan Fossils. Volume II, Part 2. The Cephalopoda of the Muschelkalk, pag. 51. Palaeontologia Indica, ser. XV, Memoirs of the Geological Survey of India.

1900. *Aegoceras* Hyatt. Karl A. v. Zittel. Text Book of Palaeontology. Translated and edited by Charles R. Eastman, Ph. Dr. Vol. I, pag. 557.

1902. *Gymnites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band, Supplement. L. c. pag. 302.

1907. — C. Diener. The Fauna of the Himálayan Muschelkalk. L. c. pag. 108.

Gymnites incultus Beyrich.

1865. *Ammonites incultus* Beyrich. Monatsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, pag. 669.

1867. — — Beyrich. Cephalopoden aus dem Muschelkalk der Alpen. Abhandlungen der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1866, pag. 132, Taf. III, Fig. 1.

1869. *Aegoceras incultus* E. v. Mojsisovics, partim. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt. pag. 576, Taf. XVI. Fig. 3 (ne Taf. XV, Fig. 1).

1882. *Gimnites incultus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz, L. c. pag. 233, Taf. LIV, Fig. 1—3.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 34.

1899. — — Tommasi. La fauna dei calcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontographia Italica, vol. V, pag. 39, tav. VI, fig. 4.

1900. — — C. Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 22 [20].

1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 102, tav. VI [II], fig. 5.

1905. — — Airaghi. Ammoniti triasici del Monte Rite in Cadore. Bolletino Soc. Geol. Ital., vol. XXIV, pag. 254.

1907. — — Carl. Diener. The Fauna of the Himálayan Muschelkalk. L. c. pag. 109, Pl. XIV, Figs. 1, 2.

1911. — — I. Turina. Novo nalazište L. c. pag. 11.

1912. — ind. ex aff. *incultus* M. Salopek. O srednjem trijasu Gregurić-brijega etc. L. c. pag. 25.

U materijalu iz Volujak-planine kod Gacka veoma je obilan broj onih primjeraka, koje sam mogao pridijeliti rodu *Gymnites*. No i Hauer je već obrađujući ljušturni vapnenac kraj Han Buloga iskusio, da je često veoma teško razlikovati Beyrichovu vrst od vrsti *Gymnites Palmai*, a djelom i od *Gymnites Humboldti*, postavlenih kasnije po Mojsisovicsu. Pojedinosti involucije ne možemo smatrati dovoljnom značajkom za razlučenje ovih vrsti, jer uski prerez zavoja, koji je značajan za *Gymnites incultus*, sploštenje bokova i strmije upadanje pupkovih stijena nalazi se često i na evolutnijim kao i na zavijenijim oblicima. Iz razlaganja Dienerovog, koje je namijenjeno amonitima ljušturnog vapnenca na Schiechlinghöhe razabire se, da i ondje proizlazi isti rezultat iz razmatranja gimnitne faune. Zbog toga razumljiva je pomisao, da među spomenutim vrstama postoje prelazi. Ali ipak mogu i ja smatrati neke primjerke tipičnijim zastupnicima vrsti *Gymnites incultus*, budući da se na njima na nesumnjivi način mogu motriti osebine, navedene za ovu vrst. Među njima nalazi se ulomak gorostasnoga komada, kod kojega već sam zadnji zavoj dosiže visinu od 92 *mm*. Ovaj, a i svi ostali primjerci većih dimenzija imaju na bokovima zadnjega zavoja debele nabore, koji se u sredini uzdižu u čvorove. Medu naborima vide se široke brazde. Iste je skulpturne pojave ustanovio i Hauer na komadima iz Han Buloga. Da se rečeni nalasci imadu pridijeliti vrsti *Gymnites incultus*, izvađam i zbog toga, što se s ovim odredenjem, kako se čini podudara i sploštenost postranih dijelova unutarnjih zavoja, kao što i strmo upadanje pupkovih stijena, koje se ovdje dosta dobro opaža. Potankosti bogato rasporene lobne crte, prije svega strmo silazeći suspenzivni lobus na veoma se jasan način javljaju kod brojnih primjeraka na mjestima bez ljušture. Ako bi se potonje obilježje suture imalo pribrajati poglavitoj diagnozi spomenute vrsti, tad bi morao amo pridjeliti i neke individue, koji svojom relativno znatnom involucijom podsjećaju na *Gymnites Humboldti.*

Dimenzije jednoga tipičnog komada:

Promjer		118½ *mm*
Visina	zadnjega zavoja	44 *mm*
Debljina		27 *mm*
Širina pupka		43 *mm.*

Gymnites Palmai E. pl. Mojsisovics.

1869. *Aegoceras Palmai* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 578, Taf. XVII.

1882. *Gymnites* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 234, Taf. LVII, Fig. 1—2; Taf. LVIII.

1889. — — Tommasi. La fauna dei calcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontographia Italica, vol. V, pag. 40.

1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 107.

Više komada, koji mi predleže, približuju se načinom svoga ustrojstva pogotovo pak zaobljenošću bokova nesumnjivo rečenoj vrsti te ih svakako valja ponajprije amo svrstati. Na jednom je primjerku i lobna crta u krupnim potezima otkrivena, te se posve jasno opaža relativna kratkoća vanjskoga loba i vanjskoga sedla. I suspenzivni se lobus sa svojim neznatnim slazom dobro ističe.

Dimenzije jedinoga bolje sačuvanog komada:

Promjer		120 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	40½ *mm*
Debljina		32 *mm*
Širina pupka		48 *mm.*

Gymnites Humboldti E. pl. Mojsisovics.

1882. *Gymnites Humboldti* E. v. Mojsisovics, Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 235, Taf. LV, Fig. 1—3.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag 36.

1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt L. c. pag. 23 [21].

1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 105.

1907. — cf. *Humboldti* Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 110. Pl. XIV, Fig. 3.

1911. — *Humboldti* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca etc. pag. 11.

U materijalu, po meni obrađenom, poistovjetovao sam s tom vrsti brojne komade, koji se svojim napadno visokim, uskim zavojima, kaošto i užim pupkom znatno i od plosnatijih nalazaka veoma srodne vrsti *Gymnites incultus* razlikuju. Kao dokaz tomu neka služe razmjeri triju ovakovih primjeraka:

	I.	II.	III.
Promjer	175 *mm*	143 *mm*	118 *mm*
Visina zadnjega zavoja . .	71 *mm*	57 *mm*	48 *mm*
Debljina zadnjega zavoja . .	35 *mm*	26 *mm*	23 *mm*
Širina pupka	48 *mm*	39 *mm*	30 *mm*

Iz opisa, podanoga po Mojsisovicsu, razabire se, da se lobna crta ove vrsti u pojedinostima svoga razvoja razlikuje od *Gymnites incultus*. Sudeći po risariji, koja je dodana monografiji o mediteranskoj trijadičkoj provinciji, mora da su ove varijacije samo neznatne, međutim čini se, da se ondje razabire nešto neznatnije spuštanje suspenzivnoga loba. Ovo se obilježje opaža i na dvjema, po meni prepariranim komadima. Bilo bi još spomenuti, da se na bokovima amo svrštenih komada javljaju snopčići i fini prutci prirasta, te i postrani nabori. Na jednom dobro sačuvanom komadu moglo se motriti, da se potonja skulptura razvija na sredini bokova u jasno istaknute čvorove; obilježje, koje valjda odgovara spiralnoj crti, spomenutoj po Turini glede primjerka s Paleža.

Gymnites Bosniensis Fr. pl. Hauer

1888. *Gymnites Bosnensis* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 37, Taf. VIII, Fig. 1 *a, b, c.*
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 24 [22].
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 109, tav. VIII [IV], fig. 5.

Već je Hauer upozoravao na sličnost oblika i načina dimenzije, koja je zajednička ovoj vrsti i vrsti *Gymnites incultus*, a u novije je vrijeme uspjelo Dieneru, potvrditi taj navod promatranjem materijala, nađenog na Schiechlinghöhe. Jedinu karakterističnu oznaku vrsti *Gymnites Bosniensis* tvori dakle uzdužni nabor, razvijen na postranim plohama. Po znatnom broju priposlanih komada lako je izvadati, da ova vrst nije u ljušturnom vapnencu kraj Gacka nipošto rijetka. Glede razvoja rečenoga skulpturnog obilježja veoma se jasno dadu dvije varijacije ustanoviti. Prije svega razlikovao bi oblike, kod kojih se zavoji manje obavijaju, te koji bi se po tomu nadovezali na *Gymnites incultus*, i onda varijetete, koje bi obzirom na involuciju i na visoke i široke zavoje jedva znao razlučiti od *Gymnites Humboldti*. Konstantno s tim javlja se također dvostruki način razvoja skulpture. Kod prvih, razmjerno evolutnijih primjeraka očituje se skulptura tek u mnogobrojnim čvorovima. Ova je pojava važna, jer se slaže s Dienerovim navodima glede primjeraka, nađenih na Schiechlinghöhe, ali samo u toliko, da se kod komada iz Gacka nije mogao ustanoviti nikakav parni poredak onih čvorova. Ova je činjenica nadalje zbog toga od zamašaja, jer Hauer spominje, da na originalnom primjerku uzdužni nabor tek mjestimice prelazi u čvorove. Takav se način razvoja opaža međutim u materijalu iz Gacka samo na drugoj seriji primjeraka i to onih s visokim zavojima, koji se međusobno velikim dijelom obuhvataju. Kod ovih je uzdužni nabor gotovo neprekidan, pa zbog toga nije moguće pomišljati na poistovjetovanje ovih individua s *Gymnites Ecki* E. pl. Mojsisovics, kod koje je vrsti pobočna skulptura nalik na niz čvorova.

Glede lobne crte valja primjetiti, da suspenzivni lobus ima kod niza oblika, koji podsjećaju na *Gymnites incultus* ekscepcionalno strmo spuštanje, dočim se na drugoj varijeteti ne opaža u tom pogledu nikakova razlika od normalnoga načina razvoja. Budući da se kod roda *Gymnites* pojam vrsti smatra nešto opsežnijim, bit će najuputnije, da se za sad odustaje od specifičnog razlučenja obiju skupina s divergirajućim nakitom. Opis obiju varijeteta valja da još upotpunjuje ovaj razmjer njihovih dimenzija:

	Varijeteta	
	s visokim	s niskim zavojima
Promjer	88 *mm*	92 *mm*
Visina zadnjega zavoja . .	39 *mm*	32 *mm*
Debljina zadnjega zavoja . .	19 *mm*	20 *mm*
Širina pupka	20 *mm*	$36^{1}/_{2}$ *mm*.

Gymnites falcatus Fr. pl. Hauer.

1892. *Gymnites falcatus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntniss der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 281, Taf. X, Fig. 5; Taf. XI, Fig. 1 *a*—*c*.
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 25 [23].

U materijalu, koji mi predleži, pridružuje se ovoj vrsti ulomak, koji bi se prerezom zavoja posve podudarao s *Gymnites Palmai*, ali na dijelu zadnjega zavoja, koji već pripada nastanjenoj klijetki nalaze se srpoliki pobočni nabori, značajni za *Gymnites falcatus*. Skulptura je najsnažnije razvijena nasred bokova, te se dade prilično jasno i na jezgri motriti. Na ventralnom djelu i na pupkovoj stijeni opaža se posvemašnje nestajanje rečenoga ljušturnog nakita.

Gymnites subfalcatus A. Martelli.

1904. *Gymnites subfalcatus* A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 110, tav VIII [IV], fig. 6 *a*, *b*.

Pod ovom oznakom sjedinjuje Martelli one oblike, koji svojom srpolikom, pobočnom skulpturom podsjećaju na *Gymnites falcatus*, ali se svojim višim i plosnatijim zavojima znatno razlikuju od spomenute Hauerove vrsti, te time približuju vrsti *Gymnites Humboldti*. Bez poteškoće mogu amo pridijeliti dva dobro sačuvana ljušturna primjerka, te bi imao primijetiti, da se spomenuti nakit javlja na svim komadima tek kao dobro istaknuto prutanje, pa stoga ne uzrokuje onakovo nabubrenje u obliku nabora, kakovo sam mogao ustanoviti na komadu, koji sam podredio predašnjoj vrsti.

Dimenzije primjerka s promjerom od 108 *mm* promjera:

Visina zadnjega zavoja . .	43 *mm*
Debljina zadnjega zavoja . .	25 *mm*
Širina pupka	$33^{1}/_{2}$ *mm*.

Gymnites obliquus E. pl. Mojsisovics.

1869. *Aegoceras incultum* E. v. Mojsisovics, partim. Beiträge zur Kenntniss der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 576, Taf. XV, Fig. 1 (ne Taf. XVI. Fig. 3).
1882. *Gymnites obliquus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 236, Taf. LVI.
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt L. c. pag. 25 [23].

1901. *Gymnites obliquus* Fried Katzer. Zur Verbreitung der Trias in Bosnien. L. c. pag. 13.
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 106, tav. VI [II], fig. 3.
1911. — — M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 24.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 12.
1912. — cf. *obliquus* M. Salopek. O srednjem trijasu Gregurić-brijega etc. L. c. pag. 25.

Jedan samo iz unutarnjih zavoja sastavljeni primjerak, koji ima na svojoj vanjštini još jasnih ljušturnih tragova dalnjih zavoja, valja zbog karakterističnog popriječno eliptičnog obrisa s ovom vršću identificirati. Odlomljeni zavoji ostavili su na zadnjoj sačuvanoj postranoj plohi tragove snopčića. Premda nam dakle predleži samo jezgra, koja pripada unutarnjim zavojima, bilo je ipak moguće naći i na mjestima, lišenim od ljuštine, jasno razvijene nabore, koji na pupkovom rubu prelaze u tupe čvorove. Promjer ovoga nalaska mjeri 105 *mm.*

3. *Gephyroceratea.*

Genus: *Proavites* G. pl. Arthaber.

1896. *Proavites* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 105.
1909. — A. v. Krafft und C. Diener. Himálayan Fossils Volume VI, Memoir No. I. Lower Triassic from Spiti, Malla Johar and Byans. Memoirs of the Geological Survey of India. Palaeontologia Indica Series XV, pag. 73, 74.

Od osobitoga je interesa činjenica, što je u ljušturnom vapnencu kraj Gacka uspjelo dokazati nastupanje ovoga roda, karakteriziranog svojim genetički niskim lobnim elementima. Jedini primjerak, koji amo pripada, odlikuje se svojim osobito robustnim oblikom i napadno dubokim ekstarnim lobom. Zbog toga mi je nemoguće komad poistovjetovati s ikojim po Arthaberu opisanim zastupnikom ovoga roda, jer je kod sviju njegovih vrsti debljina kućice mnogo neznatnija.

Važno je, da je rod *Proavites* dosada tek iz rajfliških vapnenaca u tri vrste i iz indijskoga trijasa jednom vrsti poznat. O srodstvu, koje pokazuje rod *Proavites* s rodom *Lecanites,* ima iscrpivih navoda u gore citiranim djelima.

Proavites Benigari sp. nova.

(Tabla II., slika 8 a, b, c.)

Osim spomenutih debelih zavoja pokazuje rečeni individuum glede vanjskoga oblika sve osebine, koje su već poznate na vrstama, koje dolaze u rajfliškom vapnencu. Sifonalna strana neznatno je zaobljena te ju marginalni bridovi oštro luče od bokova. Ovi imaju tek u blizini pupkovoga ruba svoju najveću širinu i upadaju tad u postepeno svedeni rub prama nutrašnjosti. Zavoji su glatki, te tako posve bez skulpture. Na duboko smještenom pupku ne opaža se stubasto nanizanje zavoja, kaošto je to ustanovio Arthaber, kod komada, koje je izlučio; međutim možda se to obilježje ima smatrati posljedicom, što komad nije do usnoga ruba sačuvan.

Suturna crta, građena iz klidonitskih elemenata, sastoji iz širokoga vanjskog sedla, kojega siječe marginalni brid, pa zbog toga s unutarnjim krakom seže na prostranu plohu, na nj nadovezuje se relativno uže prvo lateralno sedlo, iza toga vide se još dva elementa sedala, od kojih je prvi veoma širokog i vanredno plosnatog razvoja, te s unutrašnjom stranom već upada pod pupkov rub. Znatnu dubljinu ima vanjski lobus, te zbog toga seže najvećma u natraške. Ovom se pojavom razlikuje primjerak iz Volujak planine kod Gacka u velike od vrsti iz rajflinških vapnenaca, s kojima bi se inače ostali dijelovi suturne crte dosta dobro podudarali. Osrednji je zubac kratak i uzak. Na lobnim elementima ne opaža se nikakav trag ikakove izrezuckanosti.

Dimenzije:

Promjer		*32 mm*
Visina	zadnjega . .	15 *mm*
Debljina	zavoja . .	19 *mm*
Širina pupka		5 *mm.*

Genus: *Beyrichites* Waagen.

1895. *Beyrichites* W. Waagen. Fossils from the Ceratite Formation. Part I. Pisces-Amonoidea. Memoirs of the Geological Survey of India. Palaeontologia Indica. Ser. XIII, Salt-Range Fossils. Val. II, pag. 160.
1896. — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. *228*.
1896. — Fr. Toula. Eine Muschelkalkfauna am Golfe von Ismîd in Kleinasien. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns etc. Band X, pag. *172*.
1898. — Tornquist. Neuere Beiträge zur Geologie und Paläontologie. Umgebung von Recoaro etc. Zeitschrift der Deutschen geol. Gesellschaft. Band 50, 4. Teil, pag. 658.
1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke, I. Band Supplement, pag. 331.
1904. — J. P. Smith. Comparative Stratigraphy of the Marine Trias of Western America. Proc. California Acad. Sci., 3 ser, vol. 1, pag. 378.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America. Professional Papers No. 40, Series C, pag. 154.
1905. — Carl Diener. Entwurf einer Systematik der Ceratitiden des Muschelkalkes. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, math. — naturw. Klasse, CXIV. Band, Abteilung I, pag. 791—794.
1907. — Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 82,

Kako je poznato, sistematski je smještanje ovoga roda doživjelo dosta promjena, tako su ga mnogi autori zbog vanjskoga oblika i obilno brahifilnoga razvoja lobne crte povađajući se za Waagenom svrstali pod subfamiliju: *Ptychitinae*. Nazori o podređenju rečenoga roda još su i danas dosta prijeporni, primjerice je Diener u gore citiranoj radnji o sistematici ceratitida ljušturnoga vapnenca zagovarao osvrćući se na ontogenetska obilježja njegovo pridijeljenje porodici ceratitida, što se u ostalom podudara i sa svrstanjem Mojsisovicsevim.

Beyrichites Arnoldi sp. nova.

(Tabla III., slika 1 a, b.)

Na jednomu nažalost samo u obliku ulomka sačuvanom komadu opaža se na bolje sačuvanim mjestima jasno istaknuta brojna rebra, koja su valjda na doljnoj trećini bokova bila najsnažnije razvijena, ovdje se mjestimice dižu i čvorovi. Kućica je u glavnom vanredno plosnata, pločasta, postrane plohe prelaze na vanjskom rubu u tupo zaoštrenje. Na zadnjemu, u ostalom još posve pretinjenom zavoju javlja se znatna evolvencija, pa zbog toga se pupak, koji je prvobitno uzak i od strmih umbilikalnih stijena okružen, doskora razmjerno proširuje.

Opisanim oblikom skulpture razlikuje se komad od dotičnoga razvoja kod vrsti *Beyrichites reuttense* Beyrich, a s druge strane čini se da tijek lobne crte ne dopušta ni izjednačenje s *Beyrichites Beneckei* E. pl. Mojsisovics. U protivštini s potonjom vršću nailazim kod ulomka, koji mi predleži, na brahifilno rasporenim sedlima dosta priličnu širinu. Vanjski lobus, kojega dijeli široki osrednji zubac, seže sve do bokova. Osim jasno razlučivih postranih loba nalaze se do pupkovog ruba bar dva do tri pomoćna loba.

Čini se, da rečeni primjerak ima dosta srodnosti s vrstima *Beyrichites Khanikofi* Oppel i *Beyrichites Gangadhara* Diener, opisanim iz indijskoga ljušturnog vapnenca, ali se od Oppelovoga oblika razlikuje jer ima čvorove, a od obiju vrsti mnogo širim elementima sedala i mnogo plosnatijim oblikom. Uskoća ljuštura, te naoštreni vanjski dio dopuštaju još kud i kamo manje poredbu s vršću *Beyrichites splendens* Arthaber, poznatom iz rajflinških vapnenaca.

Beyrichites sp. ex affinitate ***reuttensis*** Beyrich.

1867. *Ammonites reuttensis* Beyrich. Cephalopoden des Muschelkalkes der Alpen. Abhandlungen der k. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1866, pag. 113. Taf. 1, Fig. 4.
1869. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes Jahrbuch der k. k. Geol. Reichsanstalt, pag. 583.
1882. *Meecoceras reuttense* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 215, Taf. IX, Fig. 1, 2, 3.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntniss der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 281.
1898. *Beyrichites* — A. Tornquist. Neue Beiträge zur Geologie und Paläontologie von Recoaro und Schio (im Vicentin). Zeitschrift der Deutschen geologischen Gesellschaft L. Band, pag. 658.
1904. *Meecoceras* — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 88, tav. VI [II], fig. 2.

Više komada, koji mi predleže, približuju se doduše razvojem svoje lobne crte vrsti *Beyrichites reuttense*, poznatoj i iz slojeva kod Han Buloga, ali se sa svojim relativno debelim zavojima, u toliko od spomenute vrsti razlikuju, da nas po obliku kućice prije podsjećaju na *Beyrichites maturum* E. pl. Mojsisovics. Plosnatu zaobljenu vanjsku plohu dijele od bokova dosta jasni marginalni bridovi. Zavoji amo smještenih komada imadu na postranim plohama samo malo zdepastih nabora, koji su u protivštini s vršću *Beyrichites maturum* već u unutarnjoj polovici bokova najsnažniji, te ovdje odebljavaju u grudaste čvorove. Niz čvorova, koji time nastaje, ujedno označuje mjesto, na kojem je dubljina ljušture najveća. Prama vanjskoj strani prelazi skulptura u nejasno dihotomiziranje. Prije svega opaža se ovaj rajzvoj na jednomu komadu s 58 *mm* promjera; spomenuti maksimum skulpture, koji se iznajprije u okolici pupka nalazi, pomiče se na ovom primjerku tek na nepretinjenoj zadnjoj četvrti zavoja nešto više prama vani, zbog čega se taj nalazak ne može nipošto zamjeniti s vršću *Beyrichites Beneckei* E. pl. Mojsisovics. Lobna crta, koja je brahifilnog tipa, ne pokazuje nikakovu vidljivu razliku od opisa, podanog za *Beyrichites reuttense*. Napose to vrijedi glede nazubljenosti sedala i broja suturnih elemenata. Zadnji zavoj prije navedenoga primjerka ima visinu od 26 *mm* i na skulpturiranim mjestima debljinu od od $17\frac{1}{2}$ *mm*. Širina pupka mjeri 13 *mm*.

Beyrichites Beneckei E. pl. Mojsisovics.

1881. *Ceratites Beneckei* E. v. Mojsisovics u Bittnerovom saopćenju o geološkim snimkama u Judikariji itd. Jahrb. d. k. k. Geol. Reishsanstalt, pag. 243.

1882. *Meecoceras* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 216. Taf. XXVIII, Fig. 1; Taf. XXXIX, Fig. 6; Taf. LXI, Fig. 2, 3, 4.

1898. *Ceratites* — A. Tornquist. Neue Beiträge zur Geologie und Paläontologie der Umgebung von Recoara und Schio (im Vicentin). Zeitschrift der Deutschen geologischen Gesellschaft L. Band, pag. 643, Taf. XX, Fig. 2.

1911. *Beyrichites* — M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 35.

Jedan ulomak od prilike s $32^{1}/_{2}$ *mm* promjera ima na bokovima brojna, ali samo slabo razvijena, nešto svinuta rebra. Ova se svršavaju na marginalnom bridu s čvorom, koji je nešto pomaknut prama sprijeda. Na lobnoj crti razabire se uz ostale neke elemente duboki prvi lateralni lobus, kraj kojega se vanjski lobus svojom plitkošću napadno ističe. Po spomenutom je ustrojstvu poistovjetovanje ovoga primjerka s gornjom vršću, koja inače nastupa u Judikariji, prilično vjerojatno.

Genus: *Ceratites* de Haan.

1825. *Ceratites* de Haan. Monographiae Ammoniteorum et Goniatiteorum specimen. Lugduni Batavorum, pag. 39.
(Ostalu literaturu do godine 1905. ispr. u: Alpheus Hyatt and James Perin Smith: The triassic Cephalopod Genera of America, Washington 1905, Profesional Paper No. 40, Series C, pag. 167, 168).

1907. *Ceratites* Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 33 i dalje.

α) Subgenus: **Ceratites** sensu stricto.

(Skupina: *Ceratites nodosi* Beyrich).

Ceratites trinodosus E. pl. Mojsisovics.

1865. *Ceratites binodosus* Fr. v. Hauer, partim. Cephalopoden der unteren Trias der Alpen. Sitz.-Ber. der kais. Akademie der Wissensch. zu Wien, 52. Band, pag. 623.

1867. *Ammonites binodosus* Beyrich, partim. Cephalopoden aus dem Muschelkalk der Alpen. Abh. d. k. Akademie d. Wissench. zu Berlin 1866, pag. 107 (non Taf. I. Fig. 1, 2).

1869. *Ammonites Thuilleri* (Oppel) E. v. Mojsisovics, partim. Beitr. z. Kenntniss der Cephalopodenfauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrb. der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 582.

1878. *Trachyceras trinodosum* E. v. Mojsisovics. Dolomitriffe von Südtirol und Venetien, pag. 48.

1882. *Ceratites trinodosus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 29, Taf. VIII, Fig. 5, 6, 7, 9; Taf. XXXVII, Fig. 6 und 7.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 26.

1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag 252.

1896. — *binodosus* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 48, pag. 197. Taf. IV, Fig. 3 *a*, *b*, *c*; Taf. XXIII (XI). Fig. 1.

1899. — cf. *trinodosus* A. v. Krafft, General Report. Geol. Survey of India for 1898—99, pag. 18.

1900. — *trinodosus* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 5 [3].

1900. — — Carl Diener. Neue Beobachtungen über Muschelkalk-Cephalopoden des südlichen Bakony. Palaeontologischer Anhang des ersten Bandes der Resultate der wissenschaftlichen Erforschung des Balatonsees, I, pag. 4.

1904. *Ceratites trinodosus* Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici. L. c. pag. 80, tav. V [I], fig. 1 *a, b.*
1907. — — Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 48. Pl. III, fig. 5.

Samo malen je broj ulomaka, kojim se dalo dokazati pojava ove vrsti u ljušturnom vapnencu kraj Gacka. Čini se međutim, da se dotični primjerci dosta dobro podudaraju s tipičnim komadima, prikazanim po Mojsisovicsu. Prije svega opaža se i kod njih, da je vanjskih bodljika brojem dva puta više od pobočnih bodljika. Rebra, a isto tako i čvoranja su na nekojim komadima tek nejasno razvijena. Kod boljega sačuvanja pokazuju prva svinuti oblik i jasne pojave bifurkacije. Najslabijega je ustrojstva, čini se, niz umbilikalnih bodljika, te se time neki primjerci na osobiti način približuju varijetetima ove vrsti porijetlom iz lombardskih alpa, koje je Mojsisovics opisao. Važno je, da je isto i Hauer u ljušturnom vapnencu kraj Gacka opazio. Vanjska se strana komada, koji mi predleže, pokazuje slabo zaobljenom i glatkom. Lobna crta sastoji iz širokoga vanjskoga loba, kojega dijeli piramidi naličan osrednji zubac, zatim iz dviju pobočnih loba, od kojih je prvi osobito dubok i obilno nazubljen; napokon se nadovezuje do pupkovoga ruba još jedno malo pomoćno sedlo. Od ostalih suturnih elemenata valjalo bi spomenuti zaobljeno i široko prvo pobočno sedlo, koje svojom visinom veoma neznatno nadmašuje prvo lateralno vanjsko sedlo.

Najbolje sačuvani komad ima promjer od 54 *mm*, njegov zadnji zavoj ima visinu od 25 *mm* i debljinu od 19 *mm*. Širina pupka mjeri 13 *mm*.

Napose mi je spomenuti jedan posve sačuvani komad s 33 *mm* promjera, koji se svojim osobito snažnim ustrojstvom marginalnih i pobočnih bodljika znatno razlikuje od prije spomenutih primjeraka. Potpuno obliteriranje spirale, koju tvore umbilikalne bodljike, zatim postepeno spuštanje pupkovoga ruba i napadna širina sedala i neznatna dubina loba upućuju nesumnjivo na srodnost ili pače na poistovjetovanje s vršću *Ceratites cimeganus,* koju je Mojsisovics svrstao u stariju zonu (isp.: Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 28, Taf. XXXIX, Fig. 5).

Ceratites elegans E. pl. Mojsisovics.

1867. *Ammonites binodosus* Beyrich, ex porte. Cephalopoden aus dem Muschelkalk der Alpen. Abh. d. Berliner Akad. d. Wiss. pag. 107, Taf. 1, Fig. 1 (non Fig. 2).
1869. — *Thuilleri* Mojsisovics, ex parte. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. R. A., pag. 582.
1882. *Ceratites elegans* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 31, Taf. IX, Fig. 5 und 6.
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag. 253.
1896. — aff. *elegans* Fr. Toula. Eine Muschelkalkfauna am Golfe von Ismid in Kleinasien. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns etc. Bd. X, pag. 166, Taf. XX [III], Fig. 1.
1904. — cf. *elegans* Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici. L. c. pag. 86, tav. V [I] fig. 3.

K ovom obliku, koji je svakako najsrodniji prije opisanoj vrsti, pripada valjda jedan ulomak, sastojeći iz $^1/_3$ zavoja, na kojemu se jasno dalo ustanoviti karakteristična srholika naboranost zaleđa. Razabire se uz to, da pobočnih bodljika ima znatno više od umbilikalnih bodljika, međutim svojim brojem znatno zaostaju iza marginalnih bodljika.

Ceratites cf. *subnodosus* E. pl. Mojsisovics.

1882. *Ceratites subnodosus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 33, Taf. X, Fig. 9, 10, 11.
1896. — cf. *subnodosus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag. 254, Taf. VII, Fig. 4.
1898. — *Mojsisovicsi* Tornquist. Zeitschr. Deutsch. Geol. Gesellsch., 50. Band. pag. 214.
1898. — *Arthaberi* Frech, Neues Jahrb. f. Mineral., II. Bd., pag. 461.
1900. — *subnodosus* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 6 [4].

Za jedan samo od polovice zavoja sastojeći se ulomak smatram najvjerojatnijim, da se sve pored neznatnih razlika od opisa originalnoga primjerka ima pridijeliti onoj vrsti. Na dotičnom se komadu opaža posvemašnje oslabljivanje lateralnih bodljika, koje su se nesumnjivo nalazile u dônjoj polovici bokova, pa se na njihovom mjestu dade motriti tek slabo nabubrenje rebara, koja i inače nijesu odviše snažna. Interesantno je, da je i Hauer mogao istu pojavu ustanoviti kod komada iz Haliluka, identificiranih s ovom vrsti. Na vanjskom se dijelu rečenoga ulomka vidi jasno srholika naboranost. Intermedijarno uvrštanje skulpture ne razabire se, nego sva rebra teku gotovo ravno od zaobljenoga unutarnjeg ruba do spirale sastavljene od marginalnih čvorova. Tomu protivnu diagnozu, koju je Hauer postavio za *Ceratites subnodosus,* valja dakle smatrati neispravnom, kao što je to već Diener ustvrdio. Isti je stručnjak dokazao besmislenost onih oznaka, koje su Tornquist i Frech odabrali za rečenu vrstu.

Ceratites subnodosus ima i u sjeveroamerikanskom trijasu veoma srodnoga zastupnika i to u vrsti *Ceratites Humboltensis,* opisanoj po po Alpheusu Hyattu i Jamesu Perrinu Smithu. Glavne se razlike sastoje u međusobnom razmjeru broja bodljika, koje sastavljaju spomenute pobočne tri spirale, te u cijepanju rebara. Sve odnosne osebine su navedeni autori potanje razložili. (isp. Hyatt and Smith, The triassic Cephalopod Genera of America. Professional Paper No. 40, Series C, Washington, 1905, pag. 170, Pl. LVII, figs. 1—23).

Ceratites Bosniensis Fr. pl. Hauer.

1888. *Ceratites Bosnensis* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 24, Taf. VI, Fig. 1 *a, b, c* (non Fig. 2 *a, b*).
1896. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag. 254, Taf. VII, Fig. 13—14.

Ova svojim visokim zavojima i svojom zasebnom skulpturom dobro razlučiva vrsta predleži mi iz Volujak planine kod Gacka u tri primjerka. Skulptura, koja se inače oštro ističe, je glede svoga smještenja prilično promjenljiva, tako većina rebara započinje već na pupku, a uz to se mjestimice druga bez redovitosti među prva svrštavaju. Na jednomu ovoj vrsti pridijeljenom komadu jasno se opaža bifrukacija rebara, te se mjesto cijepanja ističe jednom pobočnom bodljikom. U koliko rastrošba ne smeta na primjercima, koji amo pripadaju, motrenju, moglo se sa stalnošću razabrati, da su marginalne bodljike najsnažnije razvijene, dočim spirala čvorova na pupkovom rubu jedva uzrokuje slabo nabubrenje rebara. Spirala pobočnih bodljika čini se, da se u prednjemu dijelu zadnjega zavoja postepeno gotovo posve pomiče u blizinu zaobljenoga pupkovoga ruba. Na vanjskoj se strani dade u sredini vazda ustanoviti neznatno uzdignuće, osim toga mogao sam na najvećemu primjerku, kojim sam raspolagao, opažati konveksno izbočenje prutaka prirasta, dakle sa smjerom prama sprijeda. Glede lobne crte bilo bi osim fino nazubljenih uskih loba još spomenuti tri deblja zaokružena glavna sedla. Od potonjih seže prvo pobočno sedlo svojom visinom najvećma prama sprijeda. Iza glavnih suturnih elemenata slijedi do pupkovoga ruba još jedno malo pobočno sedlo.

Razmjeri dimenzija:

Promjer		71 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	25 *mm*
Debljina		23 *mm*
Širina pupka		26 *mm*

Ceratites Halilucensis Fr. pl. Hauer.

1888. *Ceratites Bosnensis* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 24, Taf. VI, Fig. 2 *a*, *b* (non Fig. 1 *a, b, c*).

1896. — *Halilucensis* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalodopen aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 255.

Pod ovom je oznakom svrstao Hauer one komade, koji se svojim znatno većim promjerom pupka, svojom znatnijom evolvencijom i svojim gotovo četvorini naličnim prerezom zavoja od prijašnje vrsti razlikuju. Svi se ovi pojavi opažaju i na tri prekrasno sačuvana primjerka, kojih se našlo u ljušturnom vapnencu kraj Gacka; od ovih mjeri promjer najvećma 58 *mm.* Međutim čini se, da su ovdje pojedinosti skulpture podvrgnute velikim promjenama. Lobna crta ne pokazuje u poredbi s *Ceratites Bosniensis* nikakovu znatniju razliku.

Ceratites Boljevicensis A. Martelli.

1904. *Ceratites boljevicensis* A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 83, tav. V [I]. fig. 6 *a—c*.

Zastupnikom ove interesante vrsti smatram ljušturni primjerak s 88 *mm* promjera, na kojemu se od čvoranja, značajnoga za skupinu: *Ceratites nodosi,* nalazi samo još tragova. Zavoji, koji brzo evolviraju, te se tek malo obuhvataju, su viši nego li debeli i imaju na bokovima skulpturu, sastavljenu iz snažno razvijenih rebara. Ova rebra počinju djelomice na pupkovom rubu, djelomice se opet umnažaju inzercijom i to u razmjeru, da se među svaka dva rebra, koja teku kroz cijelu postranu plohu uvrštava u dônjoj polovici bokova novo rebro. Opisana skulptura prelazi bokove u ravnom smjeru ili neznatno svinuta i svršava se na marginalnom rubu u slabom čvorastom nabubrenju. Vanjska je ploha ravna i glatka, te od postranih ploha oštro odijeljena. Bokovi su plosnato zaobljeni i imaju svoj najveći razmak na unutarnjoj polovici, gdje se na malo mjesta vidi još neznatnih ostataka spirale lateralnih bodljika. Veoma široki pupak okružen je od umbilikalnih stijena, koje strmo upadaju. Prerez zavoja nalikuje po rečenom opisu paralelogramu. Od lobne se crte moglo zbog velike rastrošbe komada samo malo pojedinosti ustanoviti. No čini se, da se suturni elementi sastoje iz veoma širokih sedala i njima jednakih loba; od ovih pokazuju potonji obilnu izrezuckanost, koja seže gotovo do polovice visine sedala. Već prvo pomoćno sedlo siječe pupkov rub.

Zadnji zavoj ima visinu od 31 *mm* i debljinu od 26 *mm*, širina pupka mjeri 32 *mm*.

Znatna evolvencija, inzercija pobočnih rebara, te visoki zavoji podaju ovoj faunističkoj pojavi u cjelokupnosti među evropejskim oblicima izolirani položaj; biće dakle mnijenje Dienerovo[1]) ispravno, da rečena vrst ima najbliže srodstvo u skupini indijskih: *Ceratites circumplicati* (= *Hollandites* Diener).

β) Subgenus: **Halilucites** Diener.

1896. Gruppe des *Ceratites (Hungarites?) rusticus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 259.

1905. *Halilucites* Carl Diener. Entwurf einer Systematik der Ceratitiden des Muschelkalkes. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften. CXIV. Band, Abt. I, pag. 775, 776, 797.

1907. — Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 38, 39.

Halilucites rusticus Fr. pl. Hauer.

1896. *Ceratites (Hungarites?) rusticus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. II. L. c. pag. 259, Taf. IX, Fig. 1—4.

Budući da mi primjerci, koji pripadaju podrodu *Halilucites* predleže tek u pojedinim nalascima, smatram, da ovaj podrod nastupa u ljušturnom vapnencu kraj Gacka u daleko neznatnijoj množini nego li u nalazištima, poznatim po Haueru.

Nazočnost tipičnoga zastupnika spomenutoga niza oblika naime vrsti *Halilucites rusticus* moglo se tek u dva ulomka ustanoviti. Uvrštavanje i bifurkacija među snažnim naborima, koji počinju na pupkovom rubu, te visoki srh na sifonalnoj strani, kojega dijele brazde od završetka pobočnih nabora, su obilježja, koja se veoma dobro podudaraju s originalnim primjerkom. Spomenuti zdepnasti lateralni nabori pokazuju srpoliko zavijanje prama sprijeda, koje se tek na vanjskoj polovici zavoja dade motriti.

Halilucites obliquus Fr. pl. Hauer.

1896. *Ceratites (Hungarites?) obliquus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II, L. c. pag. 262, Taf. IX, Fig. 5—7.

1900. *Ceratites* aff. *obliquo* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 10 [8].

Za jedan neznatni ulomak, koji se svojim brojnijim, užim te u dvoje ili u troje rascijepanim rebrima jasno od prijašnjega roda razlikuje, držim najvjerojatnijim, da se ima ovoj vrsti pridijeliti. Prama vani zavija ova skulptura također nešto prama sprijeda.

Halilucites arietitiformis Fr. pl. Hauer.

1896. *Ceratites (Hungarites?) arietitiformis* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. pag. 260, Taf. X. Fig. 1—3.

Na amo podređenom primjerku moglo se samo vanjske djelove zadnjega zavoja motriti. Ipak se dalo ustanoviti, da lateralna skulptura ovoga komada sastoji iz gotovo nesvinutih rebara, na kojima se ne nalaze nikakovi tragovi ikakove bifurkacije. Po razlaganju Hauerovom, smatram dakle indentificiranje ovoga primjerka s gore spomenutom vršću najvjerojatnijim.

---

[1]) Isp. C. Diener: Referat u Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie 1905, II. Band, Stuttgart, pag. 140.

γ) Subgenus: **Hollandites** Diener.

1882. Gruppe der *Ceratites circumplicati* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 43.

1905. *Hollandites* Carl Diener. Entwurf einer Systematik der Ceratitiden des Muschekalkes. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, math.-naturw. Klasse. CXIV. Band, Abt. I, pag. 776—781.

1907. — Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 39—42.

Isp. i odnosne bilješke u E. v. Mojsisovics: Arktische Triasfaunen, pag. 19—21. (Mémoires de l'Académie impériale de sciences de St.-Petersburg, VIIe série. Tome XXXIII, No 6, 1886).

Hollandites cf. ***Roxburghii*** Diener.

(Tabla III., slika 2.)

1907. *Hollandites Roxburghii.* The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 64, Pl. IX, fig. 1.

Kod jednoga osamljenog komada u materijalu od Gacka navađa opći razvoj skulpture kao i lobna crta na poređenje s navedenom vrsti, opisanom iz indijskoga ljušturnog vapnenca. Glavna razlika sa primjerkom, poznatim iz Jolinke, čini se da sastoji u tomu, što se obris kod potonjega pričinja više eliptičnijim, dočim se hercegovački komad većma približuje obliku kruga; međutim je u opisu indijske vrsti naglašeno, da se eliptični oblik ima smatrati samo neizvjesnim karakternim obilježjem. Zavoji se obuhvataju od prilike do $^{1}/_{3}$ svoje visine i otvaraju zbog toga široki pupak. Skulptura, koja je tek na dijelu, koji pripada nastanjenoj klijetki najsnažnije razvijena, sastoji iz radijalno smještenih, prama vani postepeno proširenih rebara, koja su gotovo jednako širokom brazdom jedno od drugoga odijeljeni. Čvoranju ne vidi se nigdje traga. U koliko se dotično prosuđivanje zbog jake rastrošbe ljušture može smatrati pouzdanim, čini se, da skulpture postaje najsnažnije nasred visine bokova, te bi se ta oznaka dosta dobro podudarala s diagnozom rečene indijske vrsti. Ova pojava tvori znatnu razliku od neimenovanog amonita, porijetlom sa Schiechlinghöhe, s kojim nas je također Diener[1]) upoznao. Kod potonjega komada postižu naime rebra tek na marginalnom ruhu svoju maksimalnu snažnost. S vršću iz Jolinke slaže se nadalje, da se na promotrenom primjerku uska vanjska strana prama bokovima postepeno zaobljuje, te dakle ne tvori bridove. Bokovi, koji od prilike u svojoj unutarnjoj polovici postižu najveći razmak na obim su stranama plosnato svedeni; stoga ne nastaje ovdje nikakav oštro istaknuti pupkov rub. Položaj loba je normalan. Vanjsko je sedlo razmjerno usko i lanceolatiformno, naprotiv su oba pobočna sedla, od kojih prvo cijelu lobnu crtu nadvisuje, te oba veoma reducirana pomoćna sedla, koja do pupkovoga ruba sežu, napadno široka. I svi lobi, pogotovo vanjski lobus, imaju veoma proširenu bazu, oni su na dnu obilno rasporeni, ali se čini, da nazubljenost ne seže u više dijelove trupa sedala.

---

[1]) Isp. »Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt«. L. c. pag. 9, Taf. II, Fig. 5.

Dimenzije:

Promjer		83 *mm*
Visina	zadnjega zavoja	. . 33 *mm*
Debljina		. . 22 *mm*
Širina pupka		20 *mm*.

δ) Subgenus: **Reiflingites** Arthaber.

1882. Skupina *Celtites Floriani* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 145.

1893. *Danubites* E. v. Mojsisovics partim. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. II. Band. Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, VI. Band, II. Hälfte, pag. 398.

1895. — Carl. Diener. The Cephalopoda of the Muschelkalk. Himalayan Fossils. Vol. II, Part 2. Palaeontologia Indica. Mem. Geol. Survey of India, ser, 15, pag. 299.

1896. *Reiflingites* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 72—75.

1897. *Danubites* Carl Diener. The Cephalopoda of the lower Trias. Vol. II, Part 1. Palaeontologia Indica. Mem. of the Geol. Survey of India. Ser. 15, pag. 24.

1900. *Florianites* Hyatt. Karl A. v. Zittel. Text-Book of Palaeontologia. Translated and edited by Charles R. Eastman. Vol. I, pag. 558.

1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band, Supplement. L. c. pag. 323.

1905. — Carl Diener. Entwurf einer Systematik der Ceratitiden des Muschelkalkes. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, math.-naturw. Klasse, CXIV. Band, Abt. I, pag. 782—785.

1905. *Danubites* Alpheus Hyatt and James Perrini Smith. The triassic Cephalopod genera of America. Professional Papers No. 40, Series C, pag. 163.

1907. *Florianites* Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 42.

Reiflingites Floriani E. pl. Mojsisovics.

1882. *Celtites Floriani* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 145, Taf. XXVIII, Fig. 5—7; Taf. XXXI, Fig. 4.

1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 25.

Pod ovu sa Schreyer-Alpe poznatu vrst mogu pridijeliti veći broj primjeraka, snabdjevenih s visokim, uskim zavojima. Glede pojedinosti skulpture očituju se doduše kod njih sve moguće različnosti. Tako se opaža na vanjskoj strani nekojih komada, koji mi predleže, izmjenični poredak rebara, koji s bokova amo sežu, budući da se svako rebro s jedne postrane plohe nalazi u produljenju brazde, koju tvore po dva rebra druge postrane plohe. Ali kraj toga se ova rebra međusobno ne prepliću, već ih na vanjskoj strani prekida ploha u obliku cik-cak pruge, a da se ipak ne opaža glatka središnja crta. U ostalom ima osim toga i primjeraka, kod kojih se obostrana rebra, koja jedno drugomu odgovaraju, nalaze na istoj visini zavoja te na sinfonalnoj strani nestaju, ali se i ovdje ne vidi nikakvoga traga središnje crte. Pojave su to, koje već veoma sjećaju na kasnije spomenutu vrst *Reiflingites intermedius* Hauer, kod koje se, kako je poznato, pobočna skulptura na vanjskoj strani bez prekida medusobno spaja. Napokon su mi pridošli i tipični komadi, koji se neznatnim zavojem rebara na marginalnom dijelu, te nazočnošću središnje crte posve podudaraju s razlaganjima, koja je Mojsisovics podao za originalni primjerak. Pojedinosti lobne crte nije se moglo otkriti.

Dimenzije dvaju tipičnih komada:

		I.	II.
Promjer		54 *mm*	42 $^1/_2$ *mm*
Visina	zadnjega zavoja	15 *mm*	12 *mm*
Debljina		12 *mm*	12 $^1/_2$ *mm*
Širina pupka		Izmjerenje nemoguće, budući da unutarnje zavoje ispunjava kam.	20 *mm*

Reiflingites fortis E. pl. Mojsisovics.

1882. *Celtites fortis* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 147, Taf. XXVIII, Fig. 2 und 3.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 274.

Dva mala ulomka pokazuju na bolje sačuvanim mjestima ljušture mjestimično oslabljivanje i dihotomiziranje pojedinih rebara u okolici pupka te ih se valjda imade porediti s rečenom vrsti.

Reiflingites Michäelis E. v. Mojsisovics.

1882. *Celtites Michäelis* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 148, Taf. XXVIII, Fig. 4, 8.
1892. — — ? Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien. I. L. c. pag. 274.

Karakterističnim je obilježjem ovoj vrsti, što su joj zavoji gotovo četvorini nalik, te što se srh, koji se nalazi na vanjskoj strani, postepeno oslabljuje do središnje crte. Ove su se pojave mogle ustanoviti i na pojedinim rajflingitima, koji su se našli i u materijalu od Gacka, međutim razlikuju se amo pribrojeni komadi u toliko od opisa, podanoga po Mojsisovicsu, što je konkavno zavijanje njihovih pobočnih rebara na marginalnom dijelu veoma znatno razvijeno. Spomenuti valja, da je isti razvoj skulpture motrio i Hauer kod zastupnika ove vrsti, nađenih u Han Bulogu.

Dimenzije:

Promjer		41 $^1/_2$ *mm*
Visina	zadnjega zavoja	12 $^1/_2$ *mm*
Debljina		12 *mm*
Širina pupka		20 *mm.*

Reiflingites sp. ex affinitate ***Michäelis*** E. pl. Mojsisovics.

U još većoj mjeri nego li kod prije navedenih primjeraka razvijen je gotovo srpoliki tijek pobočnih rebara na jednomu većem komadu, kojemu mjeri promjer gotovo 76 *mm,* pa zbog toga se ne mogoh odlučiti za njegovo identificiranje s vršću *Reiflingites Michäelis.* Visina i širina zadnjega zavoja jednako je velika i iznaša 19 *mm.* Pupak ima promjer od 36 *mm.* Na inače plosnatoj vanjskoj plohi nije se moglo ustanoviti nikakvoga traga središnje crte, od brojnih rebara, kojih ima od prilike 18 na polovici zavoja, približuju se na vanjskoj plohi obostrani oslabljeni završetci s jednoga i s drugoga boka u toliko, da je zbog toga preostala još glatka pruga na sifonalnoj strani vanredno reducirana.

i kod dviju drugih samo u ulomcima sačuvanih primjeraka, na kojima se takoder nalaze srpolika rebra, opaža se četvorini nalik prerez zavoja; medutim razabiru se ovdje na vanjskoj strani i jasni tragovi središnje crte. Na jednomu od ovih komada mogla se i lobna crta u krupnim potezima otkriti. Ona se sastoji iz širokih sedala i užih loba. Pobočni lobi imaju na bazi 3—4 zupca. Vanjskomu lobu i prvomu pobočnom lobu dubina je gotovo jednaka. Osim vanjskoga sedla, kojega raspolavlja marginalna brid, moglo se do pupkovoga ruba samo još dva druga sedla ustanoviti; od ovih je potonje već splošteno. Pod pupkovim rubom javlja se još jedno minimalno svedeno pomoćno sedlo.

Reiflingites intermedius Fr. pl. Hauer.

1892. *Celtites? intermedius* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 275, Taf. VII, Fig. 3 *a—d*.

To je ona vrst, koju Mojsisovics u drugom svesku svoje radnje o cefalopodima halštatskih vapnenaca (Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, VI. Band, II. Hälfte, 1893, pag. 398, Anm. 2) smatra prelaznim oblikom medu rodom *Danubites* po negdašnjem shvaćanju, te po njemu postavljenom skupinom *Buchites*. Kako je poznato odlikuje se *Danubites* odnosno *Reiflingites* prekidanjem pobočne skulpture na vanjskoj plohi, javlja se pače kraj toga katkada središnji srh, dočim kod roda *Buchites* prelaze postrana rebra cijepana neprekinuta preko vanjske plohe. Već se prigodom opisivanja vrsti *Reiflingites Floriani* E. pl. Mojsisovics naglasilo, da na nekim tek neizvjesno ovoj vrsti pridijeljenim primjercima bivaju rebra na vanjskoj plohi tek nejasna, te se po njima može nagoviještati očito približivanje k razloženom *Reiflingites intermedius*, za kojega ima vrijediti glavnim obilježjem spajanje pobočne skulpture na vanjskoj plohi. Razvoj je to, koji se medu ceratitidima nalazi samo još kod podroda *Peripleurocyclus*, poznata po Dieneru iz indijskoga ljušturnoga vapnenca, međutim je već na dotičnom mjestu spomenuto, da je vrst *Reiflingites intermedius* zbog njezine mnogo evolutnije vanjštine lako razlikovati od podroda *Peripleurocyclus*. Budući da za rečenu iz Han Buloga poznatu vrst ne postavlja Mojsisovics nikakovu novu generičku oznaku, a s druge strane postoji glede ustrojstva skulpture na vanjskoj plohi mogućnost promjena, držim sve pored općenite subgeneričke diagnoze najuputnijim, da se navedena, neprekidnom ljušturnom skulpturom karakterizirana bosanska vrst i nadalje svrštava pod podrod *Reiflingites*.

Reiflingites intermedius zastupan je u materijalu, kojim sam raspolagao, uz dva ulomka još jednim bolje sačuvanim komadom, čiji se promjer mogao odrediti s 39 *mm*. Rebra, kojih ima od prilike 37 na zadnjem zavoju, započinju većinom u dvoje na pupkovom rubu, ali bivaju tek na bokovima snažnija i pokazuju ondje jasno zavijanje prama sprijeda, koje se prama vani nastavlja. Ona postaju najsnažnija na marginalnom bridu i sjedinjuju se na vanjskoj strani pod tupim kutem s odnosnim rebrima druge postrane plohe. Katkada se opaža po izgledu uvrštenih rebara, koje je i Hauer na svojim primjercima upoznao. Visina zadnjega zavoja na potpunom komadu mjeri 12 *mm*, njegova debljina 11 *mm*, širina pupka 19 *mm*.

Genus: *Balatonites* E. pl. Mojsisovics.

1879. *Balatonites* E. v. Mojsisovics. Vorläufige kurze Übersicht der Ammoniten-Gattungen der mediterranen und juvavischen Trias. Verhandlungen der k. k. Geol. Reichsanstalt, pag. 139.

1882. *Balatonites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 77.
1889. *Arniotites* Hyatt, in Whiteaves: Fossils of the triassic Rocks of British Columbia. Contributions Canadian Palaeontology. Geol. Nat. Hist. Survey, Canada, Vol. 1, pt. 2. pag. 144.
1896. *Balatonites* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 198.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America. Professional Papers No. 40, Series C, pag. 165.
1905. — Carl Diener. Entwurf einer Systematik der Ceratitiden des Muschelkalkes. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, math. naturw. Klasse, CXIV. Band, Abteilung I, pag. 803, 804.

α) Subgenus: ***Balatonites*** s. s.

(Tabla III., slika 3 a, b.)

1882. Skupina: *Balatonites gemmati* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 78

Rod *Balatonites,* kod kojega je odijeljivanje vrsti zbog vanredno velike promjenljivosti tako otešćano, našao se i u ljušturnom vapnencu kraj Gacka u znatnoj raznolikosti oblika. Predleže mi odatle i ulomci gorostasnih primjeraka, te im zbog njihovih oznaka seniliteta mislim namijeniti posebno opisivanje. Promjene, kojima je *Balatonites* u raznim staračkim stadijama podvrgnut, razložio je već Arthaber u svojoj radnji: »die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke« (l. c. pag. 198), ali budući da su se u materijalu, po meni obrađenom, našle neke razlike od obilježja, ustanovljenih na rajflinškim oblicima, to ću u kratko ocrtati najznatnije pojave na staračkim primjercima iz Gacka. Dotični komadi pripadaju nesumnjivo raznim vrstima, ali jer su od njih samo ulomci sačuvani, a i zbog pomanjkanja njihovih unutarnjih zavoja nije nažalost točno određivanje moguće. U skladu s navodima Arthaberovim vidi se na svim ovim primjercima jasno oslabljivanje ili nestajanje spirale, sastavljene od umbilikalnih bodljika, a kraj toga ostaju pobočne bodljike još prilično snažne.

Jedan ulomak, koji je reproduciran na tabli III., slike 3 *a, b,* te koji pripada jednom velikom primjerku, ima na unutarnjem zavoju samo u smjeru spirale pobočnih bodljika jasnije čvoranje; skulptura čini se, da tek na sačuvanom dijelu vanjskoga zavoja dolazi do potpunoga razvoja. Budući da se ovdje središnja spirala bodljika na vanjskoj strani nalazi još u snažnom razvoju, a i marginalne se bodljike još znatno ističu, te svojom veličinom jedva zaostaju za pobočnim bodljikama, to bi se po mišljenju Arthaberovom moralo izvađati, da ovaj komad još na daleko nije dosegao granicu mogućega rastenja, te dakle pripadao vrsti, koja je mogla postići posve začudnu veličinu. Ostalo ustrojstvo površine rečenoga primjerka pokazuju u neredovitom razdijeljenju jača i slabija rebra, te prutke prirasta. Rebra nose vazda spirale bodljika. Interkostalni prostor tvore široke koritaste brazde, koje posve sjećaju na ljušture obluke. Zbog toga, a pogotovo zbog posve nejasne pobočne skulpture na unutarnjim zavojima dalo bi se možda pomisliti na srodnost ovoga ulomka s *Balatonites bragsensis* Lorezt; ali identificiranju s ovom vršću protivi se kontrastirajući ustroj zadnjega zavoja. Na obim zavojima, koji se može motriti, opažaju se i slabi tragovi spirale umbilikalnih čvorova. Zadnji zavoj ima visinu od 33 *mm,* a širina ljušture mjeri na mjestima, gdje se nalazi pobočno čvoranje, 21 *mm.*

Još bi bilo primjetiti, da vanjski zavoj opisanoga ulomka već pripada nastanjenoj klijetki.

Balatonites Zitteli E. pl. Mojsisovics.

(Tabla III., slika 4.)

1882. *Balatonites Zitteli* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pap. 80, Taf. V, Fig. 2, Taf. XIX, Fig. 3.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 29.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 271.

Najveći dio zastupnika roda *Balatonites*, koji mi predleže, imao bi pridijeliti ovoj vrsti, kojoj su po mojemu shvaćanju glavnim obilježjem tri od bodljika sastavljene spirale na bokovima i jedna na vanjskoj plohi. Skulptura ovih komada pokazuje u ostalom glede svoga razvoja najveće raznolikosti; ona sastoji iz rebara raznoga razvoja, na kojima se nalaze spomenute spirale bodljika. Na nekojim se primjercima opaža nepravilna izmjeničnost među rebrima, koja na pupkovom rubu počinju i pojedinim, koja se među ova uvrštavaju. Skulptura je osobito snažna na jednomu komadu s 48 *mm* promjera. On time već veoma sjeća na onaj tip, poznat iz rajflinških vapnenaca, kojega je Arthaber označio s *Balatonites jubilans*, te je njegovo identificiranje s ovom vršću veoma vjerojatno. Na dva su se primjerka lobne crte veoma dobro otkrile. Zasebnom bi se pojavom imalo ovdje istaknuti, da se na ovim obim komadima razabire veoma neredovita razdioba pretinaca. Dočim se mjestimice suturni elementi dviju susjednih klijetki jedni u druge prepliću, javlja se malo zatim veći razmak među suturnim crtama, koje neposredno slijede.

Ne smatram nemogućim, da se i neki u prijašnjem članku spomenuti gorostasni primjerci imadu ovoj vrsti pridijeliti.

Balatonites semilaevis Fr. pl. Hauer.

(Tabla III., slika 5.)

1888. *Balatonites semilaevis* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 29, Taf. VII, Fig. 6 *a*, *b*.
1896. — cfr. *semilaevis* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 71.

S ovim iz Han Buloga poznatim oblikom identificirao sam mali ulomak, kod kojega ima samo još na strmo razvijenomu pupkovom rubu tragova čvoranju. Plosnati zavoji imaju na bokovima srpolika, na marginalnom rubu prama sprijeda zavijena rebra, među kojima se opažaju uske brazde. Za razliku od rajflinškoga nalazaka ove vrsti ne nalazi se na hercegovačkom primjerku nikakva marginalna brid. Posve sam jasno mogao motriti tijek lobne crte, koju Hauer nije opisao. Vanjski lobus biva raspolovljen od plosnatoga, glavičastog osrednjeg zubca; vanjsko je sedlo veoma široko, a na nj se nadovezuje jednako široki prvi pobočni lobus, koji ima na dnu pet zubaca. Do pupkovoga ruba otkrivena su još dva uža sedla, od kojih prvo neznatno nadvisuje vanjsko sedlo, te je u smjeru prama unutra razvučeno, pa stoga njegov gornji dio nije jednolično zaokružen, nego se prikazuje nešto u obliku šilja smjerom prama pupku zavinut.

Balatonites sp. indet. ex affinitate *gemmatorum*.

(Tabla III., slika 6.)

Držim da valja posebni opis namijeniti jednomu primjerku, koji je karakteriziran posvemašnjim pomanjkanjem pobočnih bodljika, te valjda pripada tipu, kod kojega oslabljivanje spirala, tvorenih od bodljika, biva redovnom oznakom. Predposljednji zavoj, koji se još dade opažati, pokazuje nejasne, plosnate nabore i začetke pupkovih čvorova, dočim se vanjski zavoj sastoji iz redovito smještenih, snažnih rebara. Ova počinju na spirali čvorova, koja se nalaze na pupkovom bridu. U blizini vanjskoga ruba pokazuju rebra konkavno zavijanje, te u jednakoj debljini prelaze vanjsku stranu, pa se sifonalnoj plohi, kao i na marginalnom bridu odlikuju po jednom spiralom čvorova. Opisano raznoliko ustrojstvo na zadnjemu zavoju čini se, da ovaj komad jasno razlikuje jednako od vrsti *Balantonites bragsensis* Loretz, kao i od *Balatonites semilaevis*.

Balatonites trinodosus Fr. pl. Hauer.

1892. *Balatonites trinodosus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntniss der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 271, Taf. VII, Fig. 2 *a—c*.

Amo imam iz materijala, koji mi predleži, uz jedan ulomak, pribrajati i jedan bolje sačuvani komad, na kojemu se doduše ne opaža skafitima nalično ulegnuće, međutim ostavio je autor navedene vrsti u neizvjesnosti, dali se ova na originalnom primjerku ustanovljena pojava ima smatrati generičkim obilježjem. Naprotiv jasno se vidi na značajnim uskim i visokim zavojima gotovo redovita, spirali nalična evolvencija od unutarnjih početaka do zadnjega zavoja, koji se prijašnjega gotovo tek dotiče. Slabo razvijena i bez ikakove pravilnosti poredana rebra počinju na pupkovim čvorovima, nose od prilike usred bokova lateralne bodljike, te očituju u blizini vanjske plohe jasno zavijanje prama sprijeda. Tragova marginalnih čvorova nije se na nijednom od obih razmotrenih primjeraka moglo zamjetiti.

Balatonites sp. ex aff. *trinodosi* Fr. pl. Hauer.

(Tabla III., slika 7.)

Nizu oblika spomenute vrsti imadu se valjda nadovezati dva ulomka s visokim i uskim zavojima, koji pripadaju većim primjercima. Sačuvani dio zadnjega zavoja sastoji kod jednoga komada iz jednolično razdijeljenih, te veoma finih, neznatno srpoliko zavinutih rebara, među kojima se može raspoznati plitkih ljušturnih brazda, dočim se na drugom primjerku dadu nabori tek nejasno motriti. Zajedničke oznake obih individua su mali, bradavicama nalični, ali ipak jasno motrivi pobočni čvorčići. Osim ove lateralne bradavičaste aspirale i neznatnih nabubrenja na umbilikalnom dijelu, moglo se samo na jednom od rečenih ulomaka razabrati još malih kvržičastih uzvisina na zaobljenomu pupkovom rubu. Na tupo zaoštrenomu vanjskom dijelu ne nastupa nikakova spirala bodljika. Zbog rastrošbe mogla se tek visina prije opisanoga komada odrediti, ona mjeri 37 *mm*.

β) Subgenus: **Judicarites** E. pl. Mojsisovics.

1882. Skupina: *Balatonites arietiformes*. E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 84.

Nazočnost ovoga podroda, kojemu je rasprostranjenje veoma ograničeno, dokazano je u ljušturnom vapnencu kraj Gacka nalaskom doduše malobrojnih, ali dobro sačuvanih primjeraka. Glede njegovoga nastupanja drugdje važno je spomenuti, da *Judicarites* u sjevernim Alpama još nigdje nije nađen, a inače je osim iz »prezo-« vapnenaca u Judikariji još iz doline Crmnice u Crnoj Gori poznat (isp. A. Martelli, Il livello di Wengen nel Montenegro meridionale. Soc. geol. Ital. 23, 1904, 323—360). Rečeni stručnjak je međutim dotični niveau s okaminama pogrješno poistovjetovao s vengenskim slojevima (isp. referat, sastavljen od Dienera, u Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie, 1905, II. Band, Stuttgart, pag. 109).

Judicarites prezzanus E. pl. Mojsisovics.

(Tabla III., slika 8.)

1881. *Balatonites prezzanus* E. v. Mojsisovics u Bittnerovom Bericht über die geol. Aufnahmen in Judicarien und V. Sabbia. Jahrb. der k. k. Geol. Reichsanstalt, pag. 243.

1882. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 85, Taf. XXXVIII, Fig. 3—5, 7—9.

Ova svojim uskim, visokim zavojima značajna vrst zastupana je u materijalu, kojega sam istraživao, s četiri primjerka. Brojna rebra, koja nešto koso prama sprijeda teku, zavijaju dosta znatno na marginalnom rubu i sežu, a da ne tvore na vanjskoj strani vidljivu brazdu, sve do osrednjega srha, koji doduše na nijednom primjerku, koji mi je predležao, ne posjeduje izrezuckanost, saopćenu po Mojsisovicsu. Na najbolje sačuvanom primjerku moglo se u opsegu zadnjega zavoja izbrojiti 30 rebara. Skulptura rasprostire se u jednako snažnom ustrojstvu sve do sifonalne strane, te biva pače na vanjskom rubu katkada nešto deblja. Često se opaža među rebrima, koja počinju na strmo spuštenom pupkovom rubu, i brojna uvrštena rebra. Glede ovakovoga uvrštavanja doduše Mojsisovics ništa ne govori, ali se ova pojava vidi na snimkama njegovih, varijetetama smatranih oblika (isp.: Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz, Tafel XXXVIII, Fig. 7—9). Na jednomu je komadu otkrivena i lobna crta, koju Mojsisovics nije mogao ustanoviti. Sifonalni zubac, koji dijeli vanjsko sedlo, čini se, da i ovdje ima karakteristični glavičasti oblik, ali je viši i uži nego li homologna tvorba u skupini: *Balatonites gemmati.* Sva tri sedla, koja sežu do pupkovoga ruba su uska, drugo među njima zavija u gornjemu djelu jasno prama umbilikalnoj stijeni. Od dviju loba, koji se dese na bokovima, osobito se prvi odlikuje svojom dubinom i svojom višestrukom nazubljenošću.

Dimenzije:

Promjer		41 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	16 *mm*
Debljina		12 *mm*
Širina pupka		14 *mm.*

Judicarites Meneghinii E. pl. Mojsisovics.

1882. *Judicarites Meneghinii* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 86, Taf. LXXXI, Fig. 6.

Glavnom se oznakom ove vrsti ima smatrati bifurkacija njezinih na bokovima oslabljenih rebara, koja su ponajprije samo neznatno srpoliko svinuta, ali na vanjskom rubu čvorasto odebljaju, te oštro prama sprijeda zakreću. Na jednomu ulomku iz Volujak planine ove su skulpturne pojave veoma dobro vidljive, jedinom se razlikom od citirane Mojsisovicseve vrsti može smatrati nešto slabiji razvoj srha.

Genus: *Trachyceras* Laube.

1869. *Trachyceras* Laube. Über Ammonites Aon und verwandte Arten. Sitz.-Ber. d. kais. Akad. d. Wissenschaften, Wien, LIX. Band, pag. 7.

(Ostala do god. 1905. izdana literatura saopćena je u: Alpheus Hyatt and James Perrin Smith, The triassic Cephalopod Genera of America, Washington 1905, Professional Papers No. 40, Series C, pag. 191—193).

Subgenus: **Protrachyceras** E. pl. Mojsisovics.

1893. *Protrachyceras* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke II. Band, Abhandlungen der k. k. Geol. Reichsanstalt, VI. Band, II. Hälfte, pag. 617.
1896. — E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der obertriadischen Cephalopoden-Faunen des Himalaya. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften, math.-naturw. Cl. pag. 646.
1898. — Tornquist. Neuere Beitr. Geol. und Paläontol. der Umgebung von Recoaro etc. Zeitschr. Deutsch. geol. Gesellsch., pag. 659.
1900. — C. Diener. Neue Beobachtungen über Muschelkalk-Cephalopoden des südlichen Bakony, Paläontologischer Anhang zum ersten Teil des ersten Bandes der Resultate der wissenschaftlichen Erforschung des Balatonsees, pag. 11, Taf. II, Fig. 2.
1904. — J. P. Smith. Comparative Stratigraphy of the Marine Trias of Western America: Proc. California Acad. Sci., 3. ser., vol. 1, pag. 387.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America, Washington 1905, Professional Papers No. 40, Series C. p. 193, 194.
1907. — C. Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 94.

Da ovaj podrod, kojemu, kako je poznato, pripadaju najvažnije provodne okamine u ladinskoj stepenici, nastupa već u ljušturnom vapnencu s nekoliko preteča moglo se ustanoviti jednako u trijasy Bakonya, kao i u onom Himalaye. Međutim uspjelo je proučavatelju ovih fauna, prof. Dieneru dokazati, da je Protrachyceras i u hanbuloškom nivôu zastupan, jer se amonit, kojega je Hauer, određujući mu pogrješno sistematski položaj, nazvao *Ceratites ecarinatus*[1]), ima nesumnjivo svrstati pod spomenuti podrod.

I u materijalu iz Volujak planine ima se jedan komad sigurno amo pridjeliti, i ako ga nažalost, nije moguće tačnije opredijeliti, jer je zbog rastrošbe slabo sačuvan. Primjerak, koji ima jedan promjer od 101 *mm*, urešen je veoma snažnim rebrima, od kojih se, kako se čini, jedan dio tek izvan pupka uvrštava. Na vanjskoj strani zadnjega zavoja, koji brzo raste, te napokon biva 40 *mm* visok, desi se široka žlijeb, koja prekida pobočnu skulpturu. Na bokovima moglo se sigurno razlikovati tri dobro razvijene spirale bodljika, od kojih je prva smještena na zaobljenomu pupkovom rubu, a druga usred lateralne plohe, dočim se treća nalazi na marginalnom rubu. Širina pupka komada mjeri približno 33 *mm*.

b) Makrodoma.

4. ***Agathiceratea.***

Genus: *Megaphyllites* E. pl. Mojsisovics.

1864. Gruppe der Megaphyllen Beyrich. Monatsberichte der königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, pag. 66.

---

[1]) Ispr.: Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien II. L. c. 1896, pag. 257, Taf. VIII, Fig. 7—10.

1873. Niz oblika: *Pinacoceras sandalinum* E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt, I. Teil. Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt. Band VI, pag. 44.

1878. *Megaphyllites* E. v. Mojsisovics. Dolomitriffe von Südtirol und Venetien, pag 48.

1879. — E. v. Mojsisovics. Vorläufige kurze Übersicht der Ammoniten-Gattungen der mediterranen und juvavischen Trias. Verhandlungen der k. k. Geologischen Reichanstalt, pag. 135.

1882. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 190.

1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band, Supplement, pag. 314.

Megaphyllites sandalinus E. pl. Mojsisovics.

1869. *Phylloceras sandalinum* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 585, Taf. XV, Fig. 4.

1873. *Pinacoceras* — E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt, I. Teil. Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, Band VI, pag. 44.

1882. *Megaphyllites sandalinus* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 191, Taf. LIII, Fig. 1 und 2.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 33.

1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 280, Taf. X, Fig. 3 *a*, *b*.

1900. — — C. Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 16 [14].

1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. pag. 96. tav. VII [III], fig. 7.

Veća kolekcija, koja nam od ove vrsti predleži, dokazuje njezino brojno nastupanje u fauni ljušturnog vapnenca kraj Gacka. Nalaze se u materijalu uz razmjerno veće komade s 40 *mm* promjera i posve mali individui, kod kojih rečeno mjerilo dosiže samo 13 *mm*. Na više se primjeraka dobro ističu snopčići.

Karakterističnim obilježjem ove vrsti smatra Mojsisovics, što kod nje vanjska sedla koso prama vanjskoj strani konvergiraju. Na jednomu po meni istraženom komadu opaža se ova oznaka posve jasno, dočim se na više drugih primjeraka ne vidi na vanjskim sedlima nikakvoga otklona od upravnoga položaja. Ne smatram stoga nimalo isključenim, da bi se potonje komade eventualno imalo identificirati s vršću *Megaphyllites obolus* E. v. Mojsisovics, koja pripada u višu stepenicu. S ovakovim opredijeljenjem bi se podudaralo i proširenje daljnjih dijelova sedala i širina loba.

Važna je činjenica, da se na trim motrenim primjercima, nalaze na jezgri tri unutarnja gužvolika uvoja. Mojsisovics drži ovu pojavu početkom razvoja kopče (Haftring) i po njegovom se postupku ove unutarnje ljušturne priječke u dosadašnjoj literaturi označuju prstenastim brazdama (Haftring). Na jednom od spomenutih primjeraka leži međutim jedan, na drugomu dapače dva ova utiska još na pretinjenom dijelu. Lobna se crta ovih oblika približuje slici, danoj za *Megaphyllites obolus*. I jedan veći primjerak s mnogo prutaka prirasta pokazuje na prednjoj polovici zadnjega zavoja, koja je posve ljušturom pokrivena, dvije brazde, te i ove valjda odgovaraju razloženim utiscima. Biće dakle ispravan nazor, koji je uostalom u suglasju s mnijenjem Arthaberovim[1]), da su oblici na pretinjenim dijelovima roda *Megaphyllites* srodni s variksima arcestida.

---

[1]) Isp.: »Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke«. L. c. pag. 87.

Genus: *Arcestes* Suess.

1847. Familie der *Globosi* Quenstedt, partim. Cephalopoden, pag. 248.
1865. *Arcestes* Suess, partim. Ueber Ammoniten. Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften zu Wien, mathem. naturw. Cl. LII. Band, pag. 76.
1869. — Laube partim. Fauna der Schichten von St. Cassian. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften zu Wien. XXX. Band, pag. 86, mathem.-naturw. Cl.
1873. — E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt. I. Teil, Abhandlungen der k. k. Geol. Reichsanstalt, Band VI, pag. 71.
1879. — E. v. Mojsisovics. Vorläufige kurze Übersicht der Ammoniten-Gattungen der mediterranen und juvavischen Trias. Verhandlungen der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 134.
1882. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 153
1893. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter-Kalke, II. Band. Abhandlungen der k. k. Geolog. Reichsanstalt, VI. Band, II. Hälfte, pag. 785.
1896. — E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der obertriadischen Cephalopoden-Faunen des Himalaya. Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften, math.-naturw. Cl. LXIII. Band, pag. 651.
1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke, I. Band, Supplement. L. c. pag. 258.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America. Professional Papers No 40, Series C, pag. 73.

α) Subgenus: **Proarcestes** E. pl. Mojsisovics.

1893. *Proarcestes* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke, II. Band, Abhandlungen der k. k. Geolog. Reichsanstalt, VI. Band, II. Hälfte, pag. 785.
1895. — Carl Diener. Himálayan Fossils, Volume II, Part 2. The Cephalopoda of the Muschelkalk. Palaeontologia Indica, ser. XV, pag. 82. Memoirs of the Geological Survey of India.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America. Professional Papers No. 40, Series C, pag. 74.

Proarcestes extralabiatus E. pl. Mojsisovics.

1873. *Arcestes extralabiatus* E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt I. Teil. Abhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, Band VI, pag. 91, Taf. LVIII, Fig. 17.
1882. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 154, Taf. XLVI, Fig. 1 und 2.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 19.
1904. *Proarcestes* — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 91, tav. VII [III], fig. 4 *a*, *b*.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 6.

Sve pored ogromnoga broja arcestida, koji su mi u materijalu iz Gacka predležali, samo mi je kod malo komada uspjelo da dokažem obluke na svršetku zadnjega zavoja, koji su značajni za *Proarcestes extralabiatus*. Međutim vjerojatno je, da se i većina ostalih zastupnika spomenutoga podroda ima amo pribrajati, te, da je točnije opredijeljenje samo zbog toga otešćano, što zavoji nisu do usnoga ruba sačuvani. Začudnom se jasnoćom na primjercima, koji mi predleže, često razabiru i najfinije pojedinosti snopčića. Na jednomu tipičnom komadu, na kojemu su obluci jasno istaknuti, otkrivena je i lobna crta. Do pupkovoga se ruba nalaze ovdje osim vanjskoga, te dviju pobočnih sedala još tri pomoćna sedla, — razmjer koji se nalazi, kako je poznato, kod vrsti *Proarcestes Bramantei*. Glede toga valja primjetiti, da se i u risarijama lobne crte, koje su u navedenim Mojsisovicsevim djelima namijenjene ovoj vrsti, takoder vide tek tri pomoćna loba. Zbog toga postoji velika sumnja, da li je dotični navod u tekstu, gdje se samo pet pomoćnih loba napominju, ispravan. Promjer rečenog primjerka mjeri 74 *mm*.

Proarcestes Bramantei E. pl. Mojsisovics.

1869. *Arcestes Bramantei* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden-Fauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 575, Taf. XVI, Fig. 1; Taf. XIX, Fig. 4.

1873. — — E. v. Mojsisovics. Das Gebirge um Hallstatt, I. Teil Abhandlungen der k. k. Geolog. Reichsanstalt, Band VI, pag. 112; Taf. LVIII, Fig. 16, 19.

1882. — — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 161, Taf. XLVI, Fig. 3—6.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c pag. 19.

1899. *Proarcestes* sp. indet ex aff. *Bramantei* A. v. Krafft. General Report. Geological Survey of India, for 1898—99, pag. 16.

1899. — *Bramantei* Tommasi. La fauna dei calcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontographia Italica, vol. V, pag. 36, tav. V, fig. 6, 6 *a*.

1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 12 [10].

1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 93; tav. VII [III], fig. 3 *a*, *b*.

1907. — sp. indet ex aff. *Bramantei* Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 125, Pl. XVI, Fig. 4.

1911. — *Bramantei* I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca L. c. pag. 7.

Za primjerke, koji se ističu svojom napadnom debljinom, smatram, da se imadu poistovjetovati s vršću *Proarcestes Bramantei,* premda mi zbog ljušturnoga pokrova nije na nijednomu komadu bilo moguće, da ustanovim sa sigurnošću nazočnost samo dviju unutarnjih ljušturnih obluka.

Proarcestes gibbus Fr. pl. Hauer.

1888. *Arcestes gibbus* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 19, Taf. V, Fig. 1 *a*, *b*, *c*.

1904. *Proarcestes gibbus* A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c, pag. 93, tav. VII [III], fig. 3 *a*, *b*.

1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca L. c. pag. 7.

Ovoj vrsti, koja je odrediva samo kad joj je usni rub sačuvan, mogu iz pretraženoga materijala tek dva komada sa sigurnošću pridijeliti. Oba su ova nalaska na kraju nastanjene klijetke, gdje se nalazi karakteristično stezanje (Einschnürung), a zatim opet izbočenje (Ausstülpung) kućice, sačuvana kao jezgre. Na ljušturnim se tragovima, kojih ima još mjestimice na zavojima, vide brojni prutci prirasta. Na jednom primjerku dalo se u opsegu zadnjega zavoja ustanoviti tri obluka.

Proarcestes ventricosus Fr. pl. Hauer.

1892. *Arcestes ventricosus* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 277, Taf. VII. Fig. 4; Taf. IX, Fig. 1 *a—d.*
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke L. c. pag. 83.
1911. *Pararcestes* — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 9.

Visoki zavoji razlikuju ovu vrstu posve jasno od ostalih, po Mojsisovicsu opisanih zastupnika podroda *Proarcestes* te podsjećaju time već znatno na skupinu: *Arcestes carinati,* značajnu za bosanski ljušturni vapnenac. Ipak se kod *Proarcestes ventricosus* još uvijek ističe jednoličan prerez zavoja od unutarnjih jezgra do nastanjene klijetke, pa zbog toga ne dolazi do zaoštrenja vanjske plohe, koja se javlja kod podroda *Pararcestes* pred usnim rubom. Time je dodijeljenje ove vrsti podrodu *Pararcestes* dovoljno razloženo. Doduše valja priznati, da je teško izvađati ispravno subgeneričko svrstanje onih primjeraka, kod kojih se zadnji zavoj djelomice izgubio. Prama tomu bit će u suglasju s činjenicama mnijenje, da se podrod *Pararcestes* postepenim zaoštrenjem vanjske plohe razvijao iz *Proarcestida.*

S tim se nazorom podudara obim skupinama zajednička zaokruženost zavoja unutarnjih jezgra, koja se tek na zadnjemu zavoju divergentno mnijenja, budući da vanjska ploha kod podroda *Pararcestes* prelazi u karakteristično zaoštrenje, dočim ista kod podroda *Proarcestes* i nadalje ostaje u zaobljenom stadiju. Glede toga ima se poglavito vrsta *Proarcestes ventricosus* smatrati prelaznim oblikom, jer se kod nje zavoji svojom relativnom visinom u velike približuju u *Pararcestidima.* Napokon treba još u obzir uzeti lobnu crtu, koja je u glavnom kod obih podroda jednakog ustrojstva. Broj variksa, koji na vrsti *Proarcestes ventricosus* nastupaju, nijesam mogao iz promotrenoga materijala razabrati, budući da mi ne predleži ni jedan komad, s kojega je ljuštura posve skinuta.

Na navedenoj je vrsti osobito zanimiva pojava skulpturiranje ljušture, koje je Arthaber i na nalascima iz rajflinških vapnenaca mogao opažati. Na više komada iz Gacka vidi se na upravo prekrasan način rečeno prutanje ljušture. Napose valja spomenuti jedan primjerak, na kojemu se naime razabiru i snopčići u obliku brojnih potešćića, koncentrično svedenog razvoja. Ovi pokazuju pod lupom slabo-valovito obličje, te ih u kosom smjeru sijeku mnogobrojni radijalni prutci. Potonji počinju na pupkovom rubu, pa uzrokuju i na jezgri dosta znatnu hrapavost.

Dimenzije jednoga ljušturnog komada:

Promjer	. . . .	64 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	33 *mm*
Debljina	zadnjega zavoja . .	36½ *mm*
Širina pupka	. . . .	5 *mm*

β) Subgenus: **Pararcestes** E. pl. Mojsisovics.

1893. *Pararcestes* E. v. Mojsisovics. Cephalopoden der Hallstätter Kalke, II. Band. Abhandlungen der k. k. Geolog. Reichsanstalt, VI. Band, II. Hälfte, pag 785, 786.
1894. — Pompecki. Ammonoideen mit anormaler Wohnkammer. Jahreshefte des Vereines für vaterländische Naturkunde in Württemberg, pag. 223.
1911. — M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 22.

Pararcestes carinatus Fr. pl. Hauer.

1888. *Arcestes carinatus* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 21, Taf. IV, Fig. 1 *a, b, c, d.*
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 276, Taf. VIII, Fig. 1 *a, b.*
1911. *Pararcestes* — M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 22.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 9.

Premda se ova vrst može samo onda ispravno opredijeliti, kad joj je nastanjena klijetka sačuvana, to se ipak u materijalu iz Gacka nalazi veći broj primjeraka, kod kojih se na nazočnom zadnjem zavoju posve očito javlja srhovito zaoštrenje vanjske plohe. Opširnim Hauerovim razlaganjima ove vrsti imao bi tek primjetiti, da se kod vrsti *Pararcestes carinatus* opažaju razlike ne samo glede smještaja i razdiobe variksa, već i glede njihovoga broja. Predleže mi jezgre, na kojima sam sa sigurnošću u opsegu zadnjega zavoja mogao motriti pet obluka, kašto je to i u prvom opisu ove vrsti navedeno, na jednomu drugom primjerku mogao sam međutim na dijelu nastanjene klijetke ustanoviti pače sedam variksa, premda je prva četvrt dotičnoga zadnjega zavoja još ljušturom pokrivena, razmjer je to, koji se donekle podudara s vršću *Proarcestes hospitus* (L. c. pag. 21). Valja spomenuti i to, da se katkada uz snažnije obluke, koji počinju na pupkovom rubu, vide i uvrštene slabije varikse, koje tek na vanjskoj plohi dolaze do potpunog razvoja.

Najveći iz Volujka pridošli primjerak, kojemu je već vanjski rub srhovito izbočen, ima promjer od 123 *mm.* Na jednomu drugomu komadu od prilike 109 *mm* promjera mjeri visina zadnjega zavoja 59 *mm*, njegova debljina 52 *mm*. Širina pupka određena je s 8½ *mm.*

Genus: *Procladiscites* E. v. Mojsisovics.

1882. *Procladiscites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 171.
1895. — Carl Diener. Himálayan Fossils. Volume II, Part 2. The Cephalopoda of the Muschelkalk. Palaeontologia Indica, Ser. XV, pag. 114. Memoirs of the Geological Survey of India.

α) Subgenus: **Procladiscites** s. s. E. pl. Mojsisovics.

1902. *Procladiscites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band. Supplement. L. c. pag. 278, 279.

Procladiscites Brancoi E. pl. Mojsisovics.

1882. *Procladiscites Brancoi* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 171, Taf. XLVIII, Fig. 1 und 2.
1892. — — Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 279.
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 85.
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 14 [12].

1911. *Procladiscites Brancoi* M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 24.
1911. *Hypocladiscites* — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 10.
1912. *Procladiscites (Hypocladiscites) Brancoi* M. Salopek. O srednjem trijasu Gregurić-brijega etc. L. c. pag. 21.

U znatnomu je broju ova lako opredjeljiva vrsta nadena u materijalu iz Gacka. U skladu s navodima, podanim po Haueru za nalaske iz Han Buloga i po Salopeku za komad iz Stanišića-Maužića moglo se i kod hercegovačkih primjeraka ustanoviti, da im je prerez zavoja više trapezoidan. Zbog toga nastaje najveća debljina kućice u okolici pupka, dočim se vanjska ploha prikazuje znatno suženom. Proširenje sifonalne strane, koje bi premašilo normalni prirast, ne vidi se ni kod najvećih primjeraka; čini se dakle, da je to u protivštini sa staračkim stadijima sa Schreyer Alpe, koji pripadaju ovoj vrsti, te je na njima Arthaber u svojoj radnji o rajflinškim vapnencima mogao dokazati relativno znatniju debljinu nego li na mladenačkim komadima. Ujedno smatram, da se na komadima, koji su doduše većinom kao ulomci sačuvani, nalazi razmjerno jednaka uskoća u mlađem i odraslijem stadiju razvoja, pa stoga se ne vidi na potonjim oblicima onaj krupni oblik zadnjega zavoja, kao što je to Diener opažao na zastupnicima ove vrsti, porijetlom sa Schiechlinghöhe. Najveći motreni komad, čiji zadnji zavoj već posve pripada nastanjenoj klijetki, ima promjer od 88 *mm.* Ostale dimenzije određene su na jednom primjerku s $59\frac{1}{2}$ *mm.* Visina zadnjega zavoja mjeri 34 *mm,* njegova debljina $17\frac{1}{2}$ *mm,* širina pupka 4 *mm.* Ljušturna skulptura, sastavljena iz koncentričnih spiralnih sprijećka, prekrasno je na potonjem komadu sačuvana.

Procladiscites Griesbachi E. pl. Mojsisovics.

1882. *Procladiscites Griesbachi* E. v. Mojsisovics Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 172, Taf. XLVIII, Fig. 3, 4.
1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 31.
1899. — — Tommasi. La fauna dei calcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontographia Italica, vol. V, pag. 30.
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 95, tav. VI [II], fig. 6 *a, b.*
1911. *Hypocladiscites* — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. 10.

U još znatnijem broju nego li mi predleži vrsta *Procladiscites Brancoi,* izlučio sam onakove komade, kod kojih imadu zavoji takovu širinu, da sam ih povađajući se za Hauerom mogao samo identificirati s vršću *Procladiscites Griesbachi.* Osobito bi bilo primijetiti, da se među njima nalaze i gorostasni primjerci, od kojih jedan dosiže već promjer od 132 *mm.* Dimenzije su to, kojih među kladiscitidima dosiže samo još gornjotriadička skupina: *Cladiscites tornati.* I drugo glavno obilježje, kojim se navedena vrst razlikuje od *Procladiscites Brancoi,* naime duboki vanjski lobus, mogao sam na dva komada jasno otkriti. Vanjsko je sedlo na dotičnom komadu znatno kraće nego li prvo pobočno sedlo. Zavoji amo dodijeljenih komada dosižu svoj najveći razmak od prilike na polovici bokova i spuštaju se zatim postepeno s jedne strane prama oštro istaknutom marginalnom bridu, te s druge strane prama uskom pupku. Vanjska je ploha plosnata, na jednomu primjerku s izvrsno sačuvanom ljušturom, pače u sredini nešto stegnuta. Na istom se komadu razabiru i slabi, ali ipak dobro vidljivi pobočni nabori, koji se pogotovo ističu na dijelu nastanjene klijetke, te ih se ovdje može i na jezgri ustanoviti. Spomenuta je skulptura najsnažnije razvijena na vanjskoj polovici bokova. Pupkov je rub rečenoga individua najprije slabo zaokružen a zatim pada strmo prama unutra.

Zadnji zavoj najprije spomenutoga gorostasnog primjerka od 132 *mm* promjera ima visinu od 13 *mm* i debljinu od 46 *mm*.

Napose još mislim spomenuti jedan ulomak s promjerom od 20 *mm*, koji se zbog jasnoga spiralnog prutanja ima svakako pridijeliti rodu *Procladiscites*, ali napadnom mu je oznakom, da lateralne plohe ovoga komada imadu konkavno svedene ljušturne prutke, koje na vanjskoj polovici bokova oštro smjeraju prama sprijeda.

β) Subgenus: **Phylloclodiscites** E. pl. Mojsisovics.

1902. *Phyllocladiscites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke. I. Band. Supplement. L. c. pag. 270.

Phyllocladiscites crassus Fr. pl. Hauer.

1888. *Procladiscites crassus* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 31, Taf. V, Fig. 4 *a, b*.
1892. — *connectens* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 279, Taf. X, Fig. 4 *a–c*.
1900. — *crassus* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 15 [13]; Taf. II, Fig. 2 *a, b*, 3.
1912. *Phyllocladiscites* — M. Salopek. O srednjem trijasu Greguric-brijega etc. L. c. pag. 20.

Predleže mi tri primjerka, koji po svojoj napadnoj debljini doduše veoma podsjećaju na *Psilocladiscites molaris*, ali je po vanredno slabim spiralnim prutcima, koji se nalaze na ljušturi nesumnjivo dokazana njihova identičnost s navedenom vršću. Jedan nešto uži i veći oblik opisao je Hauer, kako je poznato, pod nazivom: *Procladiscites connectens*, međutim mogao je Diener iz mnogo obilnijega materijala, koji je sabran na Schiechlinghöhe, dokazati, da se kod obiju vrsti, koje je Hauer s oprezom izlučio, nalazi istovjetna tvorba serijalno građene lobne crte, te jednaki način rastenja, zbog čega nam se prikazuje *Procladiscites connectens* samo staračkim stadijem vrsti *Phyllocladiscites crassus*. Imao bi naglasiti, da mi je kod lošijega sačuvanja, zbog kojega se često gubi tek pod lupom vidljivo spiralno prutanje, nemoguće razlikovati opisani oblik od vrsti *Procladiscites (= Psilocladiscites* E. pl. Mojsisovics) *molaris*. Smatram stoga mnijenje Salopekovo, da se nazočnost ili pomanjkanje spiralnih prutaka ima pripisati samo načinu sačuvanja, svakako dosta vjerojatnim. Promjer najvećega iz Volujka pridošloga komada mjeri 25 *mm*.

γ) Subgenus: **Psilocladiscites** E. pl. Mojsisovics.

1896. *Psilocladiscites* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der obertriadischen Cephalopodenfaunen des Himalaya. Denkschriften der kais. Akademie des Wissenschaften, mathem.-naturw. Cl. LXIII. Band, pag. 658.
1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke, I. Band. Supplement. L. c. pag. 278, 279.

Psilocladiscites molaris Fr. pl. Hauer.

1888. *Procladiscites molaris* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 30, Taf. IV, Fig. 3 *a, b, c*.

Ovoj vrsti, za koju je značajno pomanjkanje koncentričnog prutanja površine, te nastupanje samo dviju pobočnih loba, mogu bez poteškoće pridijeliti više primjeraka. Na ljušturnoj površini jednoga od ovih komada veoma se lijepo raspoznaje tijek prutaka prirasta. Ovi su na pupkovoj stijeni gotovo radijalno smješteni, te zavijaju zatim na bokovima odmah unatraške. U istom smjeru prelaze na vanjsku plohu, gdje pokazuju sprijeda konkavni luk. Napokon se opet na opisani način izbočuju od središnjeg dijela sifonalne strane prama protivnom umbilikalnom rubu. Glede oblika kućice i lobne crte nemam Hauerovim i Mojsisovicsevim saopćenjima ništa primijetiti. Najveći komad, koji mi predleži, te je valjda još posve pretinjen, ima promjer od 38 *mm*. Visina zadnjega zavoja prama njegovoj debljini odgovara razmjeru 19 *mm* : 23 *mm*.

5. ***Gastrioceratea.***

Genus: *Acrochordiceras* Hyatt.

1877. *Acrochordiceras* Hyatt. Report of the Geological Exploration of the forthieth Parallel, by Clarence King. Vol. IV, pag. 124.
1879. — E. v. Mojsisovics. Vorläufige kurze Übersicht der Ammoniten-Gattungen der mediterranen und juvavischen Trias. Verhandlungen der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 139.
1882. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 140.
1895. — W. Waagen. Fossils from the Ceratite Formation. Part I. Pisces-Ammonoidea. Palaeontologia Indica. Ser. XIII, Salt-Range Fossils. Vol. II, pt. 2, pag. 35. Memoirs of the Geological Survey of India.
1895. — C. Diener. Himalayan Fossils, Vol. II, Trias, Part 2. The Cephalopoda of the Muschelkalk. Ser. XV, pag. 35. Memoirs of the Geological Survey of India.
1905. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America, Professional Papers No. 40; Series C, pag. 177.

Acrochordiceras Carolinae E. pl. Mojsisovics.

1882. *Acrochordiceras Carolinae* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz, L. c. pag. 141, Taf. XXVIII, Fig. 14; Taf. XXXVI, Fig. 3.
1888. — *Damesi Noetling* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 22, Taf. V, Fig. 2 *a, b, c*.
1892. — *Damesi Noetling* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. 272.
1896. — *undatus* G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 79; pag. 235, Taf. VII, Fig. 7 *a, b, c*, Fig. 8; Taf. XXVII (XV), Fig. 2 *a—d*.
1899. — *Damesi Noetling* A. v. Krafft. General Report, Geological Survey of India 1898—99, pag. 19.
1907. — cf. *Carolinae* Carl Diener. The Fauna of the Himalayan Muschelkalk. L. c. pag. 99, Pl. XII. figs. 4, 5.

Po znatnomu broju primjeraka, koji mi od ove vrsti predleže, pripada ona svakako najčešćim nalascima u ljušturnom vapnencu kraj Gacka. Kako je poznato identificirao ju je Hauer u svojoj prvoj radnji o bosanskom triasu s valjda lokalnom formom, opisanom po Noetlingu, te je mislio, da se s potonjom vršću, koja je porijetlom iz dônjošleskih nalazišta, ima sjediniti i vrsta *Acrochordiceras Carolinae*, postavljena kasnije po Mojsisovicsu. U protivštini s nazorom Hauerovim uspjelo je Dieneru u radnji o ljušturnom vapnencu Hymalaye, navedenoj u gornjem popisu literature na posljedku, dokazati, da bosanski zastupnici roda *Acrachordiceras* imadu samo u alpinskom trijasu svojih istovjetnih rodaka, kojih opet valja smatrati vršću, nezavisnom od *Acrochordiceras Damesi.*

Već je Hauer naglasio veliku raznolikost primjeraka ove vrsti, koje je obradivao, budući da se među njima nalaze jednako oblici s visokim, kao i sa širokim zavojima. Zajedničkim obilježjem svih ovih vrsti vrijedi skulptura, sastavljena iz brojnih snažnih rebara. Ova započinju na zaokruženomu pupkovom rubu iz više zdepnastih čvorova, kod kojih se glede njihove debljine vidi na raznim individuima velika raznolikost. Zavoji pokazuju dosta brzi prirast u visinu, ali ipak ostaje zbog evolvencije, koja od prilike $^1/_3$ predašnjega zavoja pušta nepokrivenu, razmjerno široki pupak otvoren. Pupkova stijena upada strmo. Suturna crta sastoji prije svega iz uskoga vanjskoga loba, kojega dijeli visoki središnji zubac, te vanjskoga sedla, koji je u protiv Hauerovih razlaganja relativno nizak i širok. Oba loba, koja zatim slijede, napadno su široka, osobito prvi duboki pobočni lobus, kojemu su oznakom tri daleko natraške sežuća zupca. Od sedala koji na bokovima nastupaju, nadvisuje prvo i po Mojsisovicsevim nazorima jedino, vanredno usko pobočno sedlo cjelokupnu lobnu crtu, iza toga slijedi još jedno nešto šire i kraće sedlo, koje seže do pupkovoga ruba i napokon je još na pupkovoj stijeni otkriveno jedno posve zahireno pomoćno sedlo. Sva su sedla brahifilno rasporena, njihova je gornja glavica zaobljena.

Dimenzije:

Promjer	. . . .	85 *mm*
Visina	zadnjega zavoja . .	$40\,^1/_2$ *mm*
Debljina	zadnjega zavoja . .	34 *mm*
Širina pupka	. . . .	23 *mm.*

Acrochordiceras enode Fr. pl. Hauer.

1892. *Acrochordiceras enode* Fr. v. Hauer. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien I. L. c. pag. *272*, Taf. VII, Fig. *1 a—c.*
1896. — — G. v. Arthaber. Die Cephalopodenfauna der Reiflinger Kalke. L. c. pag. 81.
1911. — — I. Turina. Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c. pag. *27.*

Oblici, svrstani pod navedenom oznakom, razlikuju se od prijašnjega roda znatnijom visinom zavoja, mnogo finijim rebrima, koji ne počinju iz nikakovih pupkovih čvorova, zatim nešto užim pupkom i napokon obilnije rasporenom lobnom crtom. Na brojnim se primjercima dadu ova obilježja s priličnom sigurnošću ustanoviti, pogotovo se opaža na nepokrivenim dijelovima jednoga komada veoma dobro daleko mnogoličnije ustrojstvo sedala i loba, na kojima se u ostalom u svim vidljivim pojedinostima razabire jasno podudaranje sa suturnim elementima prerisanim u radnji Hauerovoj. Napose seže izrezuckanje pače i u zupce, koji se izbočuju iz dna loba.

Osobito želim spomenuti jedan amo podređeni gorostasni primjerak, koji ima od prilike 190 *mm* promjera. Zadnji zavoj, na kojemu se već javlja znatno splošteņje skulpture, ostavlja približno trećinu prijašnjega zavoja nepokrivenu. Visina zadnjega zavoja mjeri 93 *mm,* njegova širina najmanje 62 *mm.* Pupak, kojega okružuju stijene sa strmim padom ima promjer od 33 *mm.*

B. Ordo: DIBRANCHIATA R. Owen.

Familia: BELEMNITIDAE.

Genus: *Atractites* Gümbel.

1861. *Atractites* Gümbel. Geognostische Beschreibung des bayrischen Alpengebirges, pag. 475.

1871. *Aulacoceras* E. v. Mojsisovics, partim. Über das Belemnitiden-Geschlecht Aulacoceras. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt. pag. 41.

1880. — Branco, partim. Beobachtungen an Aulacoceras. Zeitschrift der Deutschen geolog. Gesellschaft. XXXII. Band, pag. 401.

1882. *Atractites* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 299. (Isp. ondje i stariju sinonimiku!)

1886. — E. v. Mojsisovics. Arktische Triasfaunen. Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St. Pétersbourg, VII série, tome XXXIII, No. 6, pag. 101.

1902. — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der Hallstätter Kalke, I. Band. Supplement. L. c. pag. 192.

1904. — Alpheus Hyatt and James Perrin Smith. The triassic Cephalopod Genera of America. Professional Paper No. 40, Series C, pag. 204.

Kraj brojnih ulomaka, koje sam mogao pridijeliti rodu *Atractites,* nalazi se također nekoliko dobro sačuvanih fragmokona, koji ukupno pripadaju vrstima, poznatim već iz Han Buloga. Predleži mi kolekcija rostrâ, od kojih međutim valja jedan niz oblika, koji je značajan svojim popriječnim prutanjem, napose sistematski odrediti.

α) Fragmokoni.

Atractites obeliscus E. pl. Mojsisovics.

1869. *Orthoceras (Aulacoceras?) obeliscus* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopodenfauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 590.

1871. *Aulacoceras obeliscus* E. v. Mojsisovics. Über das Belemnitiden-Geschlecht Aulacoceras. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 53.

1882. *Atractites* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 299, Taf. XCIII, Fig. 14.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 4.

1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 73 [35].

1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 139, tav. XIV [X], fig. 4.

Od šest primjeraka, koje sam u materijalu iz Volujka kod Gacka mogao amo svrstati, podudara se najbolje sačuvani fragmokon svojim zaokruženim prerezom, te svojim kutem divergencije, koji mjeri tačno 5°, posve s tipom ove vrsti, opisanim po Mojsisovicsu. Na jednomu malomu komadu, koji se među ovima nalazi, dalo se zbog pomanjkanja ljušture i veličina klijetka ustanoviti. Razmak među dva pretinca, koji se na gornjemu završetku razabiru, mjeri 4 *mm,* dočim je promjer fragmokona na dônjemu pretincu odreden s 12½ *mm*. Na pretincima vidi se neznatno zavijanje; obilježje je to, koje su, kako je poznato, već Mojsisovics i Hauer opažali.

Atractites secundus E. pl. Mojsisovics?

1869. *Orthoceras (Aulacoceras?)* E. v. Mojsisovics. Beiträge zur Kenntnis der Cephalopodenfauna des alpinen Muschelkalkes. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 591.

1871. *Aulacoceras secundum* E. v. Mojsisovics. Über das Belemnitiden-Geschlecht Aulacoceras. Jahrbuch der k. k. Geolog. Reichsanstalt, pag. 53

1882. *Atractites secundum* E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. 300, Taf. XCIII, Fig. 10.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 3.

1900. — cf. *secundus* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. *39* [*37*], Taf. II, Fig. *6*.

1912. — *secundus* M. Salopek. O srednjem trijasu Gregurić-brijega etc. L. c. pag. *29*.

Samo malo ulomaka, koji mi predleže, mogli bi se s oprezom pridijeliti spomenutoj vrsti, budući da se pričinja, da im je razmak pretinca od prilike jednak promjeru klijetke, koja se pod ovima nalazi.

Atractites Boeckhi Stürzenbaum.

1876. *Orthoceras Boeckhi* Stürzenbaum. Adatok a Bakony Ceratites Reitzi-szint faunájának ismeretéhez. Földtani közlöny, pag. 254, tabla IV, sl. 1.

1882. *Atractites* — E. v. Mojsisovics. Die Cephalopoden der mediterranen Triasprovinz. L. c. pag. *302*, Taf. XCIII, Fig. *12* i *13*.

1888. — — Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 5.

1895. — *ladinus* W. Salomon. Geologische und paläontologische Studien über die Marmolata. L. c. pag. 194, Taf. VIII, Fig. 5—6.

1899. — — Tommasi. La fauna dei calcari rossi e grigi del Monte Clapsavon nella Carnia occidentale. Palaeontographia Italica, vol. V, pag. 43, tav. VII, fig. 2, 3.

1900. — *Boeckhi* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 37 [35].

1904. — *ladinus* A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 137, tav. XIV [X], fig. 7.

1904. — *Boeckhi* A. Martelli. ibidem, pag. 138, tav. XIV [X], fig. 3.

1912. — — var. *ladinus* M. Salopek. O srednjem trijasu Gregurić-brijega etc. L. c. pag. *29*.

Ova zbog svoga eliptičnog prereza veoma lako odrediva vrst pripada najčešćim nalazima u fauni atraktita kraj Gacka. Najprije bi imao razmatrati nekoliko primjeraka srednje veličine, kod kojih mjeri kut divergencije obzirom na veliki promjer 6°, a obzirom na mali promjer 10°. Rečeni iznosi posve se podudaraju s Mojsisovicsevim brojevima i dokazuju potpunu istovjetnost hercegovačkih komada s vršću opisanom iz Bakonjske šume. Medutim raste spomenuti kut kod krupnijih komada do 15—16°. Da bi se dakle povadali za Salomonovim, s oprezom saopćenim mnijenjem, valjalo bi potonje primjerke označiti imenom: *Atractites ladinus*. Ali budući da niz manjih primjeraka tvori medu spomenutim ekstremima, kako se čini, prelaze, to sam prinužden izvadati, da je vrst *Atractites Boeckhi* bar podvrgnuta većoj raznolikosti. Zbog toga držim, da valja pod starim nazivom Stürzenbaumovim sjediniti sve fragmokone, na kojima je prerez eliptičan. To odgovara nazoru, za kojim se prvobitno Hauer a poslije i Diener povadao, i ako se tomu nedavno protivio Martelli, navađajući već po Salomonu poznata obilježja, kojim se obje varijacije razlikuju. No ovoliko dalekosežno cijepanje nije dovoljno motivirano niti iz slika, pridodanih Martellievoj radnji, niti ga mogu izvađati iz materijala, koji mi predleži.

Napose smatram, da mi valja spomenuti jedan prekrasno sačuvani primjerak s visinom od 140 *mm*, kod kojega se na donjemu kraju vidi značajni, poprječno eliptični prerez, ali u gornjoj se polovici najednom produžuje užâ os, te tako individuum ovdje posjeduje gotovo zaokruženi prerez. Kraći promjer mjeri u dônjem djelu 16 *mm*, gore 36 *mm*; iznosi duljega promjera određeni su opet s $18^{1}/_{2}$ *mm*, odnosno s 36 *mm*. Samo u malo, rastrošenih komada dadu se pretinci motriti. Čini se, da oni i ovdje pokazuju karakteristično zavijanje. Na rubu smješteni sifo na nekoliko se individua dobro opaža.

β) **Rostra.**

Materijal, koji mi u rostrima predleži, nije veoma brojan, te mi i nije bilo moguće, naći sve po Haueru iz Han Buloga navedene vrsti. Na pojedinim bolje sačuvanim komadima, jasno se razabire smještenje fragmokona u alveoli.

Atractites cf. *cylindrico* Fr. pl. Hauer.

1888. *Atractites cylindricus* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 8, Taf. I, Fig. 7, 8, 9.
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopoden-Fauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 38 [36].
1904. — — A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 138, tav. XIV [X], fig. 5, 6.

Samo maleni broj ulomaka, koji su u ostalom sami veoma raznoliki, valjda je toj vrsti najsrodniji, i ako se na nijednomu primjerku nije moglo ustanoviti neznatno odebljanje rostruma na kraju fragmokona. Zbog toga je njihovo dodijeljenje amo zasad nestalno, ali dosljedno osvrćući se na sve raznolikosti valjalo bi opet nekoliko vrsti postaviti, a to ipak ne smatram glede nalazaka, sačuvanih u obliku ulomka, uputnim. Na nijednomu u ljušturnom vapnencu kraj Gacka sabranom komadu nije se mogao naći dônji šiljak. Na najbolje sačuvanom primjerku, koji se među ovima nalazi, te koji je u sadašnjem fragmentarnom stanju 85 *mm* visok, može se još motriti dônji dio fragmokona, te njegovo smještenje u alveoli. Zbog gotovo posve valjkastog oblika ovog komada nije uspjelo, da se ustanovi njegov svakako tek veoma neznatan kut divergencije. U gornjemu dijelu mjeri naime promjer rostruma $15^{1}/_{2}$ *mm*, na najdônjem još sačuvanom dijelu pada njegova vrijednost samo na $13^{1}/_{2}$ *mm*. Glede toga bilo bi primijetiti, da i Hauer navađa da se na njegovom primjerku, koji je narisan na tabli I., slika 9. u njegovoj prvoj radnji o cefalopodima iz Han Buloga, ne vidi nikakovo glavičasto nabubrenje. Granuliranje površine, koje je već Hauer opažao, dobro se razabire pod lupom na bolje sačuvanim hercegovačkim rostrima, te dakle nipošto nije posljedicom rastrošbe. Jedan drugi 70 *mm* visoki komad, koji ima na gornjemu, sačuvanom kraju promjer od $17^{1}/_{2}$ *mm*. značajan je zbog svoga postepeno prama dolje sve većega suživanja. Budući da se i ovdje ne nalazi nikakovo glavičasto odebljanje, naliči primjerak čunju, koji je u visinu veoma produljen. Poređenju ovoga rostruma s vršću *Atractites pussilus* protivi se znatno njegova veličina, a uz to još okolnost, što se na ljušturnoj površini nije moglo nikakovih snopčića motriti. Dônji još odredivi promjer opisanoga komada iznaša 13 *mm*. Postepeno suživanje ovoga primjerka je obilježje, koje ne nalazi nikakvih analogija među ostalim po Haueru izlučenim vrstama, pa stoga je spomenuti rostrum samo uvjetno amo pridijeljen.

Atractites macilentus Fr. pl. Hauer.

1888. *Atractites macilentus* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 9, Taf. I, Fig. 10 *a*, *b*, 11.
1900. — cf. *macilentus* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 39 [37].

Od ove lako odredive vrste predleže mi više u materijalu iz Gacka nađenih rostra, na kojima se pod lupom također opaža nastupanje piknjica. Prije svega ima se ovje navesti jedan gotovo do šiljka sačuvani ljušturni primjerak. I na ovim se nalascima dadu ustanoviti prutci, koji leže jedan naprotiv drugomu oko šiljka, a ujedno se vidi i njihov prelaz u brazdu. Visina, koja je još ulomku preostala, mjeri 52 *mm*, uz to se u njegovomu gornjem dijelu dade motriti u alveolama smješteni, čunjasti trag fragmocona s $1^1/_2$ *mm* visokim klijetkama. Da li i ovdje postoji glavičasto nabubrenje nije se moglo dokazati, budući da je komad u gornjem dijelu rastrošen, pa stoga dijelom s ljušturom, dijelom opet kao jezgra sačuvan. Na jednome drugome rostromu čini se, da je razvijeno, ali u veoma neznatnoj mjeri, koja valjda tek dosiže dijelove milimetra.

Atractites intermedius Fr. pl. Hauer.

1888. *Atractites intermedius* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 9, Taf. I, Fig. 12 *a*, *b*, *c*.
1900. — — Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 39 [37].

Dva svojim karakterističnim eliptičnim prerezom značajna komada, koja su do šiljka sačuvana, mogu bez poteškoće s ovom vršću poistovjetovati. Veći inače veoma rastrošeni komad, kojemu mjeri visina preko 80 *mm*, krije valjda već veliki dio fragmokona, budući da se njegove klijetke jasno vide. Pretinci, u koliko se opažaju, čini se, da teku ravno. Na jednomu drugomu bolje sačuvanom komadu je kut divergencije obzirom na veliki promjer veoma neznatan od prilike 1°, obzirom na veliki promjer mjeri on 5°.

Atractites cf. ***pussilo*** Fr. pl. Hauer.

1888. *Atractites pussilus* Fr. v. Hauer. Die Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. L. c. pag. 10; Taf. I, Fig. 13, 14, 15.
1900. — cf. *pussilus* Carl Diener. Die triadische Cephalopodenfauna der Schiechlinghöhe bei Hallstatt. L. c. pag. 39 [37].
1904. — *pussilus* A. Martelli. Cefalopodi triasici di Boljevici etc. L. c. pag. 139, tav. XIV [X], fig. 8, 9.

Nekoliko malih čunjastih ulomaka mogli bi se zbog postepenoga smanjivanja ljušturnoga promjera još ponajprije s ovom vršću poređivati. Kut divergencije mjeri na dvjema bolje sačuvanim primjercima 5°, na jednomu drugom primjerku raste on međutim na 9°. Podređenje ovih komada pod navedenu Hauerovu vrstu mora se u toliko smatrati nesigurnim, jer se na nijednomu među njima nije dalo ustanoviti naboranost (Runzelung) ljušture.

Atractites Aemiliae sp. nova.

(Tabla III., slika 9 a, b, c.)

Rostra, koju sam podredio pod ovaj novi naziv, približuju se postepenim suživanjem ljušturnoga promjera i pomanjkanjem glavičastoga odebljanja prijašnjoj vrsti, ali ih je po različitoj skulpturi lako od sviju ostalih dosada poznatih vrsti odijeliti. Svi su ovi primjerci ulomci, a ni šiljak nije više na nijednomu sačuvan. Isto tako nije se moglo naći nikakovih tragova fragmokona. Ljušturu prevlače pravilne paralelne crte, čiji je razmak doduše promjenljiv, ali je ipak uspjelo na jednomu malomu primjerku s veoma dobro sačuvanom površinom nabrojiti 17 ovakovih crta u opsegu jednoga centimetra. Dimenzije primjeraka, koji su amo pridijeleni, veoma su različne, na jednomu od najvećih ovdje svrstanih rostra, mjeri visina od prilike 30 *mm*, a kraj toga doseže dônji, jedini za mjerenje podesni promjer $12^{1}/_{2}$ *mm*. Najmanji ulomak, koji mi predleži, sačuvan je tek s visinom od 2 *mm*, uz to je određen njegov gornji promjer s gotovo 7 *mm*; isti se na dônjem završetku umanjuje na $5^{1}/_{2}$ *mm*. Na jednomu drugom popriječno skulpturiranom rostrumu, koji predleži u visini od 25 do 30 *mm*, mjeri gornji promjer 9 *mm*, a dônji, koji je nešto zgnječen, tek 6 *mm*. Prerez sviju ovih komada posve je okrugao. Kut divergencije ustanovljen je na najmanjemu nalasku s $6^{1}/_{2}{}^{\circ}$, međutim njegova je vrijednost kod većih, većinom veoma rastrošenih komada zbog njihovoga gotovo valjkastoga oblika nesumnjivo vanredno malena. Tako mjeri primjerice dotična vrijednost na jednomu drugomu amo pribrojenom komadu tek $2^{1}/_{2}$—3°.

Od ove nove vrsti nađeno je ukupno 5 komada.

Smatram, da je ravnocrtno popriječno prutanje dovoljnim razlogom za izlučenje ove vrsti.

Tabelarni sravnivajući pregled

cefalopodne faune ljušturnoga vapnenca Volujak planine

kraj Gacka.

Vrsti cefalopodâ ljušturnoga vapnenca kraj Gacka po njihovomu horizontalnom i vertikalnom rasprostranjenju.

Vrsti cefalopodne faune iz Volujak planine kraj Gacka	Anizička stepenica (alpinski ljušturni vapnenac u užem smislu)												Ladinska stepenica			
	Zona: *Rhynchonella decurtata* = zona: *Ceratites binodosus prius*	Zona: *Ceratites trinodosus*														
		Schreyer Alpe														
	Južne Alpe: Val Inferno, Val di Zoldo (Dont). Val Sabbia (Nozza), Val Brembana, Prags (po Mojsisovicsu)	Gosau (po E. pl. Mojsisovicsu)	Schiechlinghöhe (po C. Dieneru)	Reutte u Tirolu (po Beyrichu i Mojsisovicsu)	Područje Groß-Reiflinga (po G. pl. Arthaberu)	Bakonjska šuma (po Dieneru)	Judikarija (po E. pl. Mojsisovicsu i G. pl. Arthaberu)	Područje Han Buloga i Haliluka (po Fr. pl. Haueru i E. Kittlu)	Palež kraj Sarajeva (po I. Turini)	Južna Dalmacija (po G. pl. Bukowskomu i M. Salopeku)	Boljevići (po A. Martelli-u)	Glavna ostala nalazišta	Marmolata (po W. Salomonu)	Monte Clapsavon u Frialu (po Tommasi-u)	Okolica Recoara i Schia (po A. Tornquistu)	Ostala nalazišta
1. *Orthoceras campanile*	.	+	+	+	+	.	.	+	.	+	+	Wildanger, Kaminspitzen, Mühlauerklamm kraj Innsbrucka; Zaliv ismîdski; Hagighiol (Rumunjska); Himalaya.	+	+	.	Val di Cino kraj Esino; Corvara.
2. *Orthoceras subellipticum*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	St. Cassian.
3. *Orthoceras dubium?*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	Hagighiol (Rumunjska).	.	.	.	Aussee, Deutsch-Bleiberg.
4. *Orthoceras multilabiatum*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	+	Ljušturni vapnenac Himalaye.	+	+	.	Gregurić-brijeg (Samoborska gora); Esino.
5. *Orthoceras* cf. *triadico*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
6. *Orthoceras* cf. *lateseptato*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	Val Brembana; Val Seriana.
7. *Paranautilus* cf. *brembano*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
8. *Paranautilus indifferens*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	.
9. *Syringonautilus carolinus*	.	+	+	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
10. *Syringonautilus subcarolinus*	.	+	.	.	.	.	.	+	+	+	+	.	.	+	.	Gregurić-brijeg (Samoborska gora).
11. *Grypoceras cancellatum*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
12. *Mojsvároceras auriculatum*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
13. *Mojsvároceras binodosum*	.	.	.	.	+	.	.	+	.	+	+	.	.	.	.	.
14. *Mojsvároceras polygonium*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	+	.	.	.	.	.
15. *Germanonautilus privatus*	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
16. *Germanonautilus Tintoretti*	.	+	.	+	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.
17. *Pleuronautilus* cf. *trinodoso*	.	*Pleuronautilus trinodosus*	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
18. *Pleuronautilus intermedius*	.	.	.	.	?	.	.	+	.	.	.	.	?	.	.	.
19. *Pleuronautilus striatus*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	+	.	.	.	.	.
20. *Pleuronautilus triserialis*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
21. *Trachynautilus clathratus*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
22. *Sageceras Haidingeri*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	Aussee, Zirl (Innsbruck); Brändelhorn (Salzburg).

Vrsti cefalopodne faune iz Volujak planine kraj Gacka	**Anizička stepenica (alpinski ljušturni vapnenac u užem smislu)**												**Ladinska stepenica**			
	Zona: *Rhynchonella decurtata* = zona: *Ceratites binodosus prius*	Zona: *Ceratites trinodosus*														
	Južne Alpe	Schreyer Alpe		Reutte u Tirolu	Groß-Reifling	Bakonjska šuma	Judikarija	Han Bulog i Haliluci	Palež	Južna Dalmacija	Boljevići	Glavna ostala nalazišta	Marmolata	Monte Clapsavon	Okolica Recoara i Schia	Ostala nalazišta
		Gosau	Schiechlinghöhe													
23. *Norites gondola*	.	+	+	.	+	.	+	+	.	+	+	Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	.
24. *Pinacoceras Damesi*	.	+	+	.	*Pinacoceras* cf. *Damesi*	.	.	+	.	+	+	.	.	.	.	Gregurić-brijeg (Samoborska gora).
25. *Arthaberites Alexandrae*	.	.	+	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.
26. *Ptychites eusomus*	.	+	+	+	.	.	.	+	.	.	.	*Ptychites* aff. *eusomus:* Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	.
27. *Ptychites Stachei*	.	.	.	.	.	+	.	+	+	*Ptychites* cf. *Stachei*	+	.	.	.	.	.
28. *Ptychites Oppeli*	.	+	+	.	+	+	.	+	+	+	+	*Ptychites* aff. *Oppeli:* Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	.
29. *Ptychites dontianus*	+	.	.	.	+	.	.	.	+	*Ptychites* ex aff. *dontianus*	+	.	.	.	.	.
30. *Ptychites Seebachi*	.	+	.	.	+	.	.	+	+	+	+	.	.	.	.	.
31. *Ptychites intermedius*	.	.	.	.	*Ptychites* cf. *intermedius*	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
32. *Ptychites domatus*	+	.	.	.	+	.	.	*Ptychites* cf. *domatus*	.	.	.	.	.	.	.	.
33. *Ptychites patens*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	.
34. *Ptychites seroplicatus*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	Asklepieion (Argolis).	.	.	.	.
35. *Ptychites Suttneri* var.	.	*Ptychites Suttneri*	*Ptychites Suttneri*	.	*Ptychites Suttneri*	.	*Ptychites Suttneri*	*Ptychites Suttneri*	.	.	.	*Ptychites Suttneri:* Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	.
36. *Ptychites* sp. indet. cf. *reducto*	.	*Ptychites reductus*	*Ptychites reductus*	.	.	.	.	*Ptychites reductus*	*Ptychites reductus*	.	*Ptychites reductus*	.	.	.	.	.
37. *Ptychites megalodiscus*	.	+	.	+	*Ptychites* cf. *megalodiscus*	.	+	+	+	.	.	Kaminspitze i Mühlauerklamm kraj Innsbrucka; Zaliv ismîdski.	.	.	.	.
38. *Ptychites evolvens*	.	+	+	.	.	.	+	+	+	.	+	.	.	.	.	.
39. *Ptychites Stoliczkai*	.	+	.	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	.
40. *Ptychites multilobatus*	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.
41. *Ptychites opulentus*	.	+	.	.	+	.	.	+	+	+	+	.	.	.	.	.
42. *Ptychites globus*	.	.	.	.	+	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
43. *Ptychites Everesti*	.	.	*Ptychites* sp. ind. aff. *P. Everesti*	.	.	.	.	.	+	*Ptychites* cf. *Everesti*	.	Tibet; Muschelkalk des Himalaya.	.	.	.	.
44. *Ptychites flexuosus*	.	+	+	+	+	+	.	+	+	+	+	Wildanger; Kaminspitzen i Mühlauerklamm kraj Innsbrucka; Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	.

Vrsti cefalopodne faune iz Volujak planine kraj Gacka	Anizička stepenica (alpinski ljušturni vapnenac u užem smislu)												Ladinska stepenica			
	Zona: *Rhynchonella decurtata* = zona: *Ceratites binodosus prius*	Zona: *Ceratites trinodosus*														
	Južne Alpe	Schreyer Alpe		Reutte u Tirolu	Groß-Reifling	Bakonjska šuma	Judikarija	Han Bulog i Haliluci	Palež	Južna Dalmacija	Boljevići	Glavna ostala nalazišta	Marmolata	Monte Clapsavon	Okolica Recoara i Schia	Ostala nalazišta
		Gosau	Schiechlinghöhe													
45. *Ptychites indistinctus*	.	+	*Ptychites* cf. *indistinctus*	+	.	.	.	+	*Ptychites* cf. *indistinctus*	.	*Ptychites* cf. *indistinctus*	.	.	.	.	.
46. *Ptychites striatoplicatus*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	+	+	Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	.
47. *Sturia Sansovinii*	.	+	+	.	.	.	.	+	+	+	+	Wildanger kraj Innsbrucka; Hagighiol, Baschkiöi (Rumunjska); *Sturia*-vapnenci Recoara?; Kuna gora u Hrvatskoj; Ljušturni vapnenac Himalaye.	*Sturia forojulensis?*	+	.	Esino.
48. *Proteites crasseplicatus*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	.
49. *Proteites altus*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
50. *Proteites* cf. *minuens*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	+	.	.	.	.	.	.
51. *Proteites labiatus*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	Asklepieion (Argolis).	.	.	.	.
52. *Proteites Kellneri*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	+	.	.	.	.	.	.
53. *Proteites multiplicatus*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
54. *Proteites robustus*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	.
55. *Proteites angustus*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	.
56. *Proteites connectens*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
57. *Japonites planorbis*	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	*Japonites* cf. *planorbis*	.	.	.	.	.
58. *Japonites anomalus*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.
59. *Japonites Dieneri*	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	*Japonites* cf. *Dieneri:* Ljušturni vapnenac Himalaye.	.	.	.	.
60. *Monophyllites sphaerophyllus*	+	+	+	.	.	.	.	+	+	+	+	Kaminspitzen i Mühlauerklamm kraj Innsbrucka; Kuna gora u Hrvatskoj; Ljušturni vapnenac Himalaye; Baschkiöi (Rumunjska).	.	.	.	.
61. *Mojsvárites Suessi*	.	+	.	.	.	.	.	+	+	*Mojsvárites Suessi* var. *Taramelli*	.	*Monophyllites* cf. *Suessi:* Hagighiol (Rumunjska); Zaliv ismîdski; Kuna gora u Hrvatskoj; *Monophyllites Suessi* var. *Taramellii:* Mikovići (Crna Gora).	.	.	.	.

Vrsti cefalopodne faune iz Volujak planine kraj Gacka		Anizička stepenica (alpinski ljušturni vapnenac u užem smislu)												Ladinska stepenica			
		Zona: *Rhynchonella decurtata* = zona: *Ceratites binodosus prius*	Zona: *Ceratites trinodosus*														
		Južne Alpe	Schreyer Alpe		Reutte u Tirolu	Groß-Reifling	Bakonjska šuma	Judikarija	Han Bulog i Haliluci	Palež	Južna Dalmacija	Boljevići	Glavna ostala nalazišta	Marmolata	Monte Clapsavon	Okolica Recoara i Schia	Ostala nalazišta
			Gosau	Schiechlinghöhe													
62.	*Gymnites incultus*	.	+	+	+	.	.	.	+	+	+	+	Kaminspitzen i Mühlauerklamm kraj Innsbrucka; Kuna gora u Hrvatskoj; Ljušturni vapnenac Himalaye; *G.* cf. *incultus:* Baschkiöi (Rumunjska).	.	+	.	*Gymn.* indet. ex aff. *incultus:* Gregurić-brijeg (Samoborska gora).
63.	*Gymnites Palmai*	.	+	.	.	.	.	.	+	.	+	+	Kaminspitzen i Mühlauerklamm kraj Innsbrucka; Kuna gora u Hrvatskoj.	.	+	.	.
64.	*Gymnites Humboldti* . . .	.	+	+	.	.	.	.	+	+	.	+	Kuna gora u Hrvatskoj; Ljušturni vapnenac Himalaye.	.	.	.	.
65.	*Gymnites Bosnensis* . . .	.	.	+	.	.	.	.	+	.	*Gymnites* cf. *bosnensis*	+	.	.	.	.	.
66.	*Gymnites falcatus*	.	.	+	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
67.	*Gymnites subfalcatus* . .	.	.	.	.	.	.	.	. .	.	.	+	.	.	.	.	.
68.	*Gymnites obliquus*	.	+	+	.	.	.	.	.	+	+	+	Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	*Gymnites* cf. *obliquus:* Gregurić-brijeg (Samoborska gora).
69.	*Beyrichites* sp. ex aff. *reuttensis*	.	.	.	*Beyrichites reuttense*	.	.	*Beyrichites reuttense*	*Beyrichites reuttense*	.	.	*Beyrichites reuttense*	Kaminspitzen i Mühlauerklamm kraj Innsbrucka.	.	.	*Beyrichites reuttense*	.
70.	*Beyrichites Beneckei* . . .	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	Mikovići (Crna Gora).	.	.	+	.
71.	*Ceratites trinodosus* . . .	.	+	+	+	+	+	+	+	.	+	+	Wildanger, Kaminspitzen, Mühlauerklamm kraj Innsbrucka; Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	.
72.	*Ceratites elegans*	.	+	.	+	.	.	.	+	+	.	*Ceratites* cf. *elegans*	*Ceratites* aff. *elegans:* Zaliv ismidski.	.	.	.	.
73.	*Ceratites* cf. *subnodosus* .	.	*Ceratites subnodosus*	*Ceratites subnodosus*	.	.	*Ceratites subnodosus*	.	+	.	+	.	.	.	.	.	.
74.	*Ceratites Bosnensis* . . .	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
75.	*Ceratites Halilucensis* . .	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
76.	*Ceratites boljevicensis* . .	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.
77.	*Halilucites rusticus* . . .	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.

	Vrsti cefalopodne faune iz Volujak planine kraj Gacka	Anizička stepenica (alpinski ljušturni vapnenac u užem smislu)												Ladinska stepenica			
		Zona: *Rhynchonella decurtata* = zona: *Ceratites binodosus prius*	Zona: *Ceratites trinodosus*														
		Južne Alpe	Schreyer Alpe		Reutte u Tirolu	Groß-Reifling	Bakonjska šuma	Judikarija	Han Bulog i Haliluci	Palež	Južna Dalmacija	Boljevići	Glavna ostala nalazišta	Marmolata	Monte Clapsavon	Okolica Recoara i Schia	Ostala nalazišta
			Gosau	Schiechlinghöhe													
78.	*Halilucites obliquus* . . .	.	.	*Halilucites* aff. *obliquo*	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
79.	*Halilucites arietitiformis* .	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
80.	*Hollandites* cf. *Roxburghii* .	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	Ljušturni vapnenac Himalaye.	.	.	.	.
81.	*Reiflingites Floriani* . . .	.	+	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
82.	*Reiflingites fortis*	.	+	.	.	.	.	.	+	.	.	.	*Reiflingites* cf. *fortis:* Hagighiol (Rumunjska).	.	.	.	.
83.	*Reiflingites Michäelis* . .	.	+	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
84.	*Reiflingites intermedius* . .	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
85.	*Balatonites Zitteli*	.	+	.	.	.	+	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
86.	*Balatonites semilaevis* . .	.	.	.	.	*Balatonites* cf. *semilaevis*	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
87.	*Balatonites trinodosus* . .	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
88.	*Judicarites prezzanus* . . .	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	Skala Vučetina u dolini Crmnice (Crna Gora).	.	.	.	.
89.	*Judicarites Meneghinii* . .	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.	.
90.	*Protrachyceras* sp. indet. .	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
91.	*Megaphyllites sandalinus* .	.	+	+	.	.	.	+	+	.	+	+	Hagighiol u Rumunjskoj.	.	.	.	.
92.	*Proarcestes extralabiatus* .	.	+	.	.	.	.	.	+	+	.	+	.	.	.	.	.
93.	*Proarcestes Bramantei* . .	+	+	+	.	.	.	.	+	+	+	+	Kerschbuchhof, Kaminspitzen i Mühlauerklamm, Wildanger kraj Innsbrucka; *Proarc.* sp. indet. ex aff. *Bramantei:* Himalaya.	.	+	.	.
94.	*Proarcestes gibbus*	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	+	.	.	.	.	.
95.	*Proarcestes ventricosus* . .	.	.	.	.	+	.	.	+	+	.	.	.	.	.	.	.
96.	*Pararcestes carinatus* . . .	.	.	.	.	.	.	.	+	+	+	.	.	.	.	.	.
97.	*Procladiscites Brancoi* . .	.	+	+	.	+	.	.	+	+	+	.	.	.	.	.	Gregurić-brijeg (Samoborska gora).
98.	*Procladiscites Griesbachi* .	.	.	.	.	.	.	.	+	+	.	+	*Procladiscites* aff. *Griesbachi:* Kuna gora u Hrvatskoj; Baschkiöi (Rumunjska).	.	+	.	.
99.	*Phyllocladiscites crassus* .	.	.	+	.	.	.	.	+	.	.	.	Hagighiol (Rumunjska).	.	.	.	Gregurić-brijeg (Samoborska gora).
100.	*Psilocladiscites molaris* . .	.	.	.	.	.	.	.	+	.	.	.	Kaminspitzen i Mühlauerklamm kraj Innsbrucka.	.	.	.	.

Vrsti cefalopodne faune iz Volujak planine kraj Gacka		Anizička stepenica (alpinski ljušturni vapnenac u užem smislu)												Ladinska stepenica			
		Zona: *Rhynchonella decurtata* = zona: *Ceratites binodosus prius*	Zona: *Ceratites trinodosus*														
		Južne Alpe	Schreyer Alpe		Reutte u Tirolu	Groß-Reifling	Bakonjska šuma	Judikarija	Han Bulog i Haliluci	Palež	Južna Dalmacija	Boljevići	Glavna ostala nalazišta	Marmolata	Monte Clapsavon	Okolica Recoara i Schia	Ostala nalazišta
			Gosau	Schiechlinghöhe													
101.	*Acrochordiceras Carolinae* .	.	+	.	.	+	.	.	+	.	+	.	*Acrochordiceras* cf. *Carolinae:* Ljušturni vapnenac Himalaye.	.	.	.	.
102.	*Acrochordiceras enode* . .	.	.	.	.	+	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.
103.	*Atractites obeliscus* . . .	.	+	+	.	.	.	.	.	.	+	+	.	.	+	.	Val di Cino (Esino).
104.	*Atractites secundus?* . . .	.	+	*Atractites* cf. *secundus*	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	Val di Cino (Esino); Gregurić-brijeg (Samoborska gora).
105.	*Atractites Boeckhi*	.	+	+	.	.	.	.	+	.	.	+	.	+	+	.	Felsö Örs (Bakony); *Atractites Boeckhi* var. *ladinus:* Gregurić-brijeg.
106.	*Atractites* cf. *cylindrico* . .	.	.	*Atractites cylindricus*	.	.	.	.	*Atractites cylindricus*	.	.	*Atractites cylindricus*	*Atractites* aff. *cylindricus:* Kuna gora u Hrvatskoj.	.	.	.	.
107.	*Atractites macilentus* . . .	.	.	*Atractites* cf. *macilentus*	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
108.	*Atractites intermedius* . .	.	.	+	.	.	.	.	+	.	.	.	.	.	.	.	.
109.	*Atractites* cf. *pussilo* . . .	.	.	+	.	.	.	.	*Atractites pussilus*	.	.	*Atractites pussilus*	.	.	.	.	.

Zaglavak.

Kao pregled o cefalopodnoj fauni ljušturnoga vapnenca iz Volujak planine kraj Gacka ima da služi nazočna tabela, koja je sastavljena po djelima, navedenim u tekstu, a uz to još po potonjim radnjama:

1895. Gejza von Bukowski. Cephalopodenfunde in dem Muschelkalke von Braič in Süddalmatien. Verhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, No. 12, pag. 319—324.

1896. Gorjanović-Kramberger. Die Fauna des Muschelkalkes der Kuna gora bei Pregrada in Kroatien. Verhandlungen der k. k. Geologischen Reichsanstalt, No. 6, pag. 201—205.

1896. G. v. Arthaber. Vorläufige Mitteilung über neue Aufsammlungen in Judicarien etc. ibidem No. 9, pag. 265—274.

1896. Karl A. Redlich. Geologische Studien in Rumänien, II. ibidem, No. 17—18, pag. 496, 499.

1899. Otto Ampferer und Wilhelm Hammer. Geologische Beschreibung des südlichen Teiles der Karwendelgebirges. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, XLVIII. Band. 1898. pag. 307, 308.

1904. Ernst Kittl. Geologie der Umgebung von Sarajevo. Jahrbuch der k. k. Geologischen Reichsanstalt, LIII. Band, 1903, pag. 722—725.

1904. A. Martelli. Il livello di Wengen nel Montenegro meridionale (Boll. Soc. geol. Ital. 23, pag. 323—360).

1905. G. v. Arthaber. Die alpine Trias des Mediterran-Gebietes. Frech: Lethaea geognostica, Mesozoicum, Trias, 3. Lieferung.

Već se na prvi pogled vidi iz priloženoga popisa okamina, da materijal, koji nama predleži, sastoji iz tipičnih cefalopoda ljušturnoga vapnenca, koji većinom pripadaju jedino zoni: *Ceratites trinodusus.* Glede ispoređivanja faune valja prije svega razmotriti nalazište hanbuloško kraj Sarajeva, u čije se područje ima nesumnjivo pribrajati i trijas kraj Gacka. To se opaža iz činjenice, da je od 116 vrsti, čije je nastupanje kod Gacka ustanovljeno, već 92 nađeno u hanbuloškom vapnencu. S našim naslagama svakako veoma srodno je nalazište kraj Boljevića, u čijoj je cefalopodnoj fauni otkriven znatan broj (42) okamina, koje su u ovoj radnji spomenute. U tvorevinama ljušturnoga vapnenca kraj Braiča u južnoj Dalmaciji, koje su ponajprije bile samo iz kratkih bilježaka poznate, a sada su opisane u pobližoj preradbi Salopekovoj, razabire se također znatnih sveza s bosanskim i hercegovačkim nalazištima; potonji je autor glede lokaliteta Stanišići izričito naveo, da ovdjašnje »združenje forma daleko više nego li facies kami pokazuje potpuno podudaranje s cefalopodnom faunom kraj Buloga u Sarajevu, opisanom po F. pl. Haueru, te se osobito istim vrstama roda „*Proteites* očituje identičnom i podređenom zoni: *Ceratites trinodosus*“[1]). Već je u uvodu spomenuto da su nalazi kraj Kožuha blizu Kreševa[2]), te u dolini Željeznice kod Krupca južno od Sarajeva[3]) posve identični s hanbuloškim niveauom, kako to već Katzer u svojemu, na dotičnom mjestu navedenom spisu primjećuje. Isto vrijedi i za okamine ljušturnoga vapnenca kod Peći i Dulera blizu Arežina Brijega (Grahovo) u zapadnoj Bosni (v. gore str. [5.]) i poglavito kod Paleža kraj Sarajeva. Od 50 vrsti, koje je Turina[4]) s ovoga lokaliteta (u tom je zbroju *Arthaberites Katzeri* s *Arthaberites Alexandrae* i *Ptychites acutus* s *Ptychites flexuosus* u jednu vrst spojeni) opisao, su 38 sada i iz Gacka poznati. Nadalje se još mjesto Gimaj u Albaniji ima smatrati teritorijalno bližim nalazištem, u kojemu po Arthaberu[5]) nastupa *„trinodosus“*-fauna buloškoga faciesa. Ako se osvrćemo na crveni mramor sa Schreyer-Alpe, vidimo, da je od faunističkih zastupnika, sabranih do sada u Volujak planini kod Gacka, već 41 vrsti poznato iz ovog stratigrafski klasičkoga mjesta. Ova istovjetnost faune ovlašćuje nas stoga, da niveau, kojemu pripada fauna, opisana u ovoj radnji, poistovjetujemo s horizontom Schreyeralmskih slojeva. Na ovo smo mnjenje tim većma prinuždeni, jer nam od vrsti, poznatih po starijim istraživateljima osim neizvjesnoga nastupanja vrsti *Orthoceras subellipticum* i *Paranautilus* cf. *brembano* ne predleži nijedan cefalopod, koji nije već drugdje bio nađen u spomenutoj zoni. Od važnosti je također poredba s naslagama na Schiechlinghöhe, koje pripadaju istom faciesu, te imaju s ljušturnim vapnencem kraj Gacka 34 identičnih ili srodnih vrsta. Prije svega je specfično zasebna vrst *Arthaberites Alexandrae,* poznata do nedavna samo sa Schiechlinghöhe, a sada i iz Bosne, koja ovaj lokalitet usko spaja s hercegovačkim područjem, nadalje imamo još navesti tipove, koji su ili srodni s vrstima *Halilucites obliquus* i *Ptychites Everesti,* ili s ovim pače identični, te su dosada u sjevernim Alpama tek na prije rečenom nalazištu dokazani. Baš zbog toga pridružuje se fauna triadičkih slojeva na Schiechlinghöhe na osobit način nastupanju cefalopoda kraj Gacka. Međutim spomenute vrsti pripadaju ujedno i onim cefalopodima, koji nas u velike potsjećaju na indijski trijas. Odanle je porijetlom jedan u podrod *Halilucites* spadajući, te po Dieneru s vršću *Halilucites planilateratus* poređeni komad, osim toga je ondje zapravo i domovina vrsti *Ptychites Everesti,* napokon je baš iz trijadičkih slojeva Himalaye poznat jedan s rodom *Arthaberites* srodan niz oblika: naime, kako je već na dotičnom mjestu spomenuto, rod *Pseudosageceras.* Osim veoma rasprostranjenih vrsti primjerice *Ceratites trinodosus, Sturia Sansovinii, Monophyllites sphaerophyllus* i oblika, koji su u srodstvu s *Orthoceras campanile, Orthoceras multilabiatum, Acrochordiceras Carolinae,* te osim niza gimnita i forma, koje se po obliku približavaju vrsti *Arcestes Bramantei,* tek je još *Hollandites Roxburghii,* za kojega se čini, da tvori svezu među ljušturnim vapnencem Himalaye i horizontom: *Ceratites trinodosus* kraj Gacka. Od važnosti je još osvrt na dva nalaza amonitnih skupina, koji valjda također umanjuju razliku u stratigrafskim horizontima obzirom na životinjstvo evropske i azijske trijadičke provincije. To su podrod *Japonites* i rod *Proavites.* Kako je poznato *Japonites* je u indijskom ljušturnom vapnencu veoma obična pojava, ali u Evropi je dosada tek nađena u buloškim vapnencima i to s jednim generičkim zastupnikom i u dvije vrsti kraj Boljevića. *Proavites,* taj po svojoj suturnoj crti generički niski oblik, opisan je ponajprije iz rajflinških vapnenaca, a nedavno je njegovo nastupanje u doduše specifično različitom obliku dokazano i u području Himalaye. Ovom je radnjom ustanovljeno daljnje raširenje ovih cefalopodnih tipova i ako kod toga valja primijetiti, da *Proavites* u ovomu nalazištu po svoj prilici također nastupa u samostalnoj vrsti.

---

[1]) M. Salopek. Über die Cephalopodenfaunen der mittleren Trias von Süddalmatien und Montenegro. L. c. pag. 4.

[2]) F. Katzer. Zur Verbreitung der Trias in Bosnien. L. c. pag. 9.

[3]) ibidem, pag. 12—13.

[4]) Novo nalazište crvenog Han Buloškog ptychitnog vapnenca. L. c.

[5]) G. v. Arthaber. Die Trias von Albanien. Beiträge zur Paläontologie und Geologie Österreich-Ungarns und des Orients, Band XXIV, 1911, pag. 269.

Imali bi također promotriti popis okamina iz Groß-Reiflinga, gdje nam, kako je poznato, predleži tip sjeveroalpinskog faciesa gornjega ljušturnog vapnenca. Kod toga vidimo, da na ovomu nalazištu ima samo još 21 rod, koji se podudaraju s hercegovačkom *„trinodosus“*-faunom. Ipak je i ovo područje za nas od interesa, jer od cefalopoda, koji se ondje javljaju, pripada osim roda *Proavites* još i vrst *Ptychites dontianus* okaminama, koje su i kraj Gacka nađene. Budući da se potonji amonit nedavno spominje i u obradbi jednako staroga horizonta kraj Boljevića te kraj Paleža, to slijedi, da se *Ptychites dontianus* nimalo sada više nema smatrati okaminom, koja je ograničena samo na zonu *Rhynchonella decurtata* (= zona: *Ceratites brinodosus prius).*

Još nam preostaje kratka poredba s nalazima u ljušturnom vapnencu Judikarije. Odavle možemo samo 11 rodova navesti, koji nam dokazuju srodstvo s faunom kraj Gacka. Ako ipak smatramo, da među naslagama ovih obiju područja postoje uže veze, navađa nas na to činjenica, što je baš na ovim lokalitetima dokazano nastupanje roda *Beyrichites,* te debljih varijeteta vrsti *Ptychites Suttneri,* osobito pak zajednički nalazak podroda *Judicarites.* Ovaj prije u skupini *Balatonites arietiformis* sjedinjeni niz oblika, držao se još prije kratkoga vremena faunističkom zasebinom ljušturnoga vapnenca Judikarije, dok nije nedavno u Crnoj Gori dokazano daljnje nalazište ovoga značajnog tipa. Iz Volujak planine kod Gacka mi predleži *Judicarites* u dvjema već iz »prezzo«-vapnenca poznatim vrstama.

Fosili ostalih u priloženoj tabeli zbog poredbe navedenih mjesta primjerice rumunjskog područja, zaliva ismîdskog, zatim nalazi u okolici Innsbrucka, koji se facielno podudaraju s rajflinškim vapnencima, te Kuna gore u Hrvatskoj, koja je jednom od vrsti *Gymnites obliquus* tek malo različnom formom *(Gymnites Madjereki* Gorjanović-Kramberger) karakterizirana riječju cefalopodi, sviju ovih taložišta su manje više srodni s opisanom faunom, zbog toga se dakle spomenuta nalazišta imadu samo smatrati daljnjim tačkama, do kojih je pobliže citirane krajeve sezala zona *Ceratites trinodosus.*

Već je gore navedeno, da smo u materijalu iz Volujka mogli odijeliti 116 s najvećom izvjesnošću razlučivih rodova. Ovom mnogoličnošću oblika nadmašuje hercegovački lokalitet na daleko crvene vapnence na Schreyer-Alpi, kojih je tek 72 cefalopodnih rodova opisano. Od 116 faunističkih elemenata moglo se 109 posve identificirati s već opisanim vrstima, a dijelom je opet uspjelo dokazati za njih srodstvenu svezu s ovima, te zbog toga preostaje samo 7 vrsti, kojih valja nanovo imenovati.

To su:

1. *Balatonites* sp. indet. ex aff. *gemmotorum* zastupan jednim ljušturnim primjerkom, na kojemu se opaža potpuno obliteriranje postranih čvorova;
2. *Proteites multiradiatus,* jedan individuum, na kojemu se javljaju gužvasti nabori;
3. *Beyrichites Arnoldi,* jedan amonit, koji svojom veličinom i skulpturom podsjeća na indijske vrsti toga roda;
4. *Proavites Benigari,* jedan veoma odebljali oblik;
5. *Ptychites rectangulatus,* kojega je zbog četverouglastog prereza zavoja lako dijeliti od ostalih vrsti tipa: *Ptychites rugiferi;*
6. *Ptychites* sp. nova indet.;
7. *Atractites Aemiliae;* više fragmokona, koji se odlikuju poprijećnim prutanjem.

Još je mnogim drugim neizvjesnim nalazima namijenjen posebni članak, a da ih se zbog toga ne mora smatrati specifično različnim oblicima. Osim oblika, koji su u tabeli spomenuti, pripada samo još:

1. *Reiflingites* sp. ex aff. *Michäelis;*
2. *Balatonites* sp. ex aff. *trinodosi.*

Premda je u zadnjim godinama uspjelo naći znatan broj novih nalazaka u niveau-u Schreyeralmskih slojeva, važno je, da i danas jošte kao za vrijeme Hauerovo vrijedi izvod, da su podrodi *Pararcestes* i *Proteites* skupine oblika, koji su samo na bosansko-hercegovački ljušturni vapnenac[1]) ograničeni. To se ne tiče tek tipova, koji su prvobitno pridijeljeni podrodu *Proteites,* već i cefalopodnoga niza, koji je u ovoj radnji uzet u proširenom smislu.

I ako su nas rezultati, koji proizlaze iz proučavanja našega nalazišta, samo doveli do proširenja već poznatih osnovnih pojmova o trijadičkom životinjstvu, ipak nam pregled našega znatnoga materijala daje baš u tom pogledu nekih novih ishodišta. Prije svega imamo predmnijevati, da se nakon razmatranja našega taložišta ne može više govoriti o onakovim faunističkim protivštinama, koje bi nastupale u horizontalnom rasprostranjenju ljušturnog vapnenca kao što se još prije nekoliko godina mislilo izvađati iz pregleda okamina drugih lokaliteta. Ova činjenica neka bude daljnom točkom u nizu onih spoznaja, koje nam u sve većoj mjeri otkrivaju sliku negdašnjega oceana i njegovog životinjstva, neka bude dakle i taj spis bar neznatnim prilogom povijesti velikog geološkog sredozemnog mora.

---

[1]) Već je prije spomenuto, da u područje ovih taložišta pripada i nalazište Stanišići u južnoj Dalmaciji. Nalaz vrsti *Proteites labiatus* kraj Asklepieiona *(Argolis),* dakle na mjestu, već nešto teritorijalno udaljenom od bosanskih lokaliteta, ima se obzirom na gornju tvrdnju zasad još smatrati izuzetkom.

KAZALO TABALA.

Tabla I.

Slika 1. *Ptychites rectangulatus* spec. nova.
a) pobočna ploha, *b)* vanjska ploha.
Slika 2. *Ptychites* spec. nova indet.
a) pobočna ploha, *b)* vanjska ploha.

Tabla II.

Slika 1. *Ptychites* spec. nova indet.
Lobna crta jednoga većeg primjerka.
Slika 2. *Ptychites Suttneri* E. v. Mojsisovics var.
a) pobočna ploha, *b)* lobna crta.
Slika 3. *Ptychites* spec. indet. cf. *reducto* E. v. Mojsisovics.
Lobna crta.
Slika 4. *Proteites* cf. *minuens* Fr. v. Hauer.
Lobna crta.
Slika 5. *Proteites multiradiatus* spec. nova.
a) pobočna ploha, *b)* vanjska ploha, *c)* lobna crta.
Slika 6. *Japonites anomalus* A. Martelli.
a) lobna crta jednoga velikog primjerka, *b)* lobna crta jednoga malog primjerka.
Slika 7. *Japonites Dieneri* A. Martelli.
Lobna crta.
Slika 8. *Proavites Benigari* spec. nova.
a) pobočna ploha, *b)* vanjska ploha, *c)* lobna crta.

Tabla III.

Slika 1. *Beyrichites Arnoldi* spec. nova.
a) pobočna ploha, *b)* lobna crta.
Slika 2. *Hollandites* cf. *Roxburghii* C. Diener.
Lobna crta.
Slika 3. *Balatonites* spec. indet. Ulomak staračkoga primjerka.
a) pobočna ploha, *b)* vanjska ploha.
Slika 4. *Balatonites Zitteli* E. v. Mojsisovics.
Lobna crta, na kojoj se vidi preplitanje suturnih elemenata.
Slika 5. *Balatonites semilaevis* Fr. v. Hauer.
Lobna crta.
Slika 6. *Balatonites* spec. indet. ex affinitate *gemmatorum*.
Pobočna ploha.
Slika 7. *Balatonites* spec. ex aff. *trinodosi* Fr. v. Hauer.
Pobočna ploha.
Slika 8. *Judicarites prezzanus* E. v. Mojsisovics.
Lobna crta.
Slika 9. *Atractites Aemiliae* spec. nova.
a), b), c) ulomci triju rostra.

Tabla I.

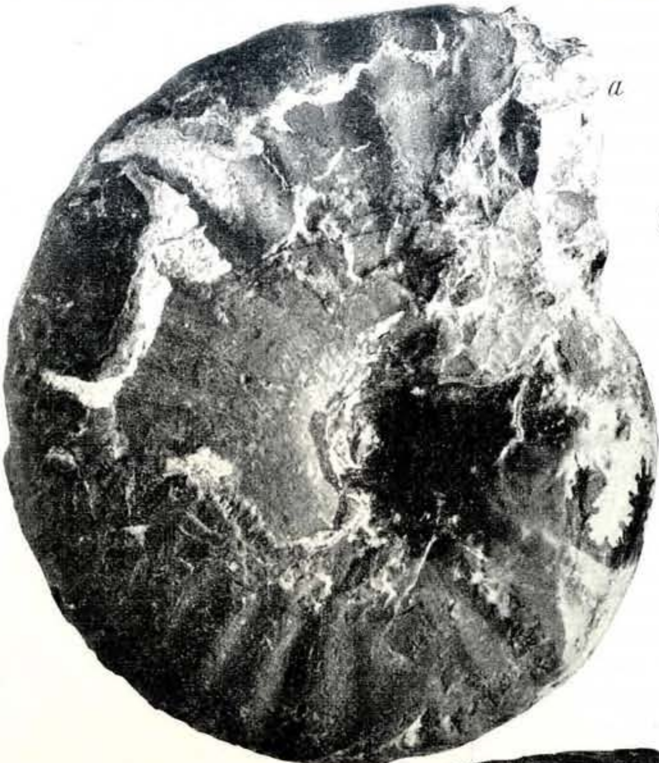

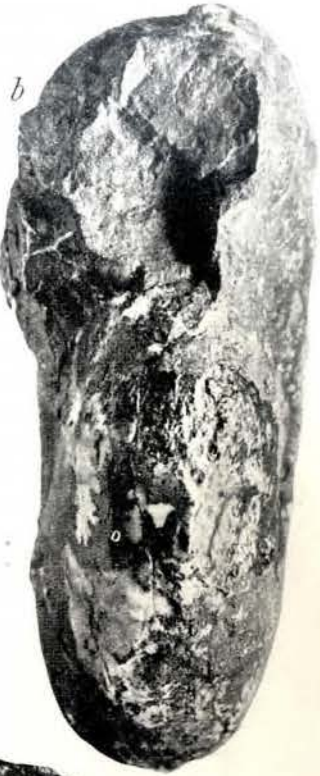

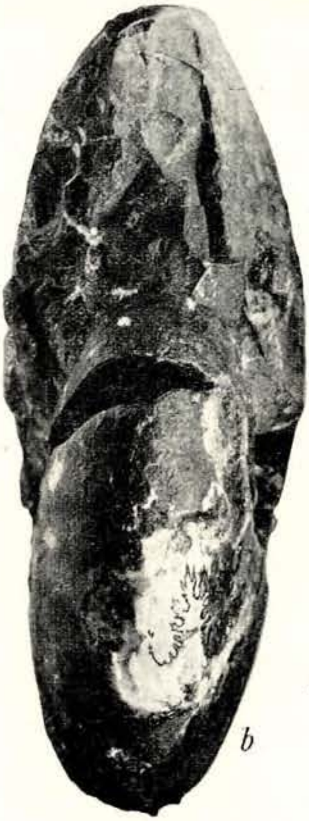

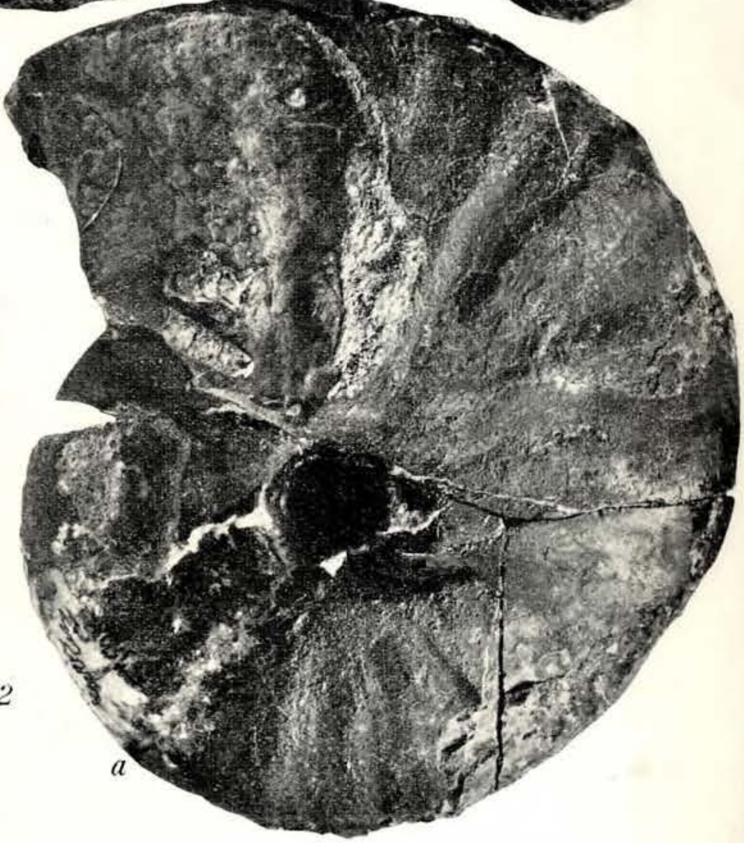

Tabla II.

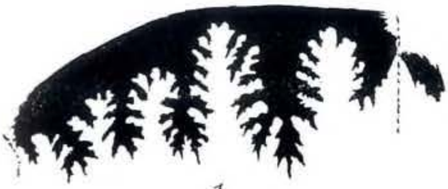

1

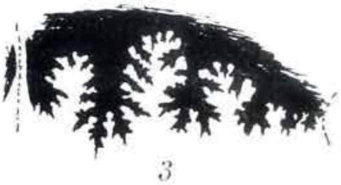

3

2a

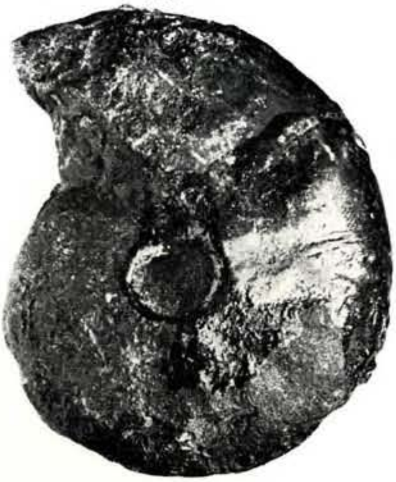

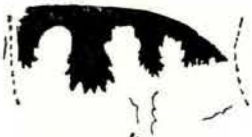

4

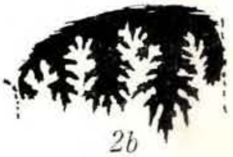

2b

5b

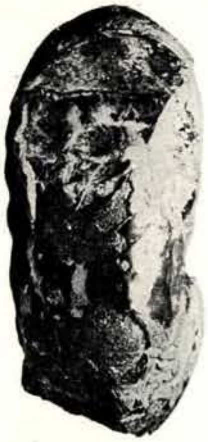

5a

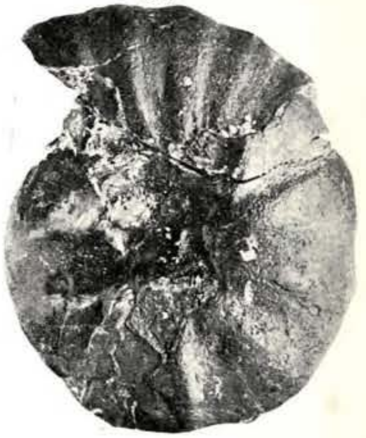

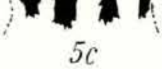

5c

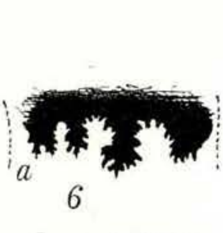

6

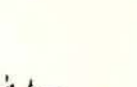

7

8a

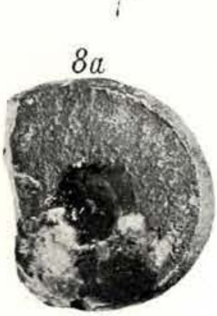

8b

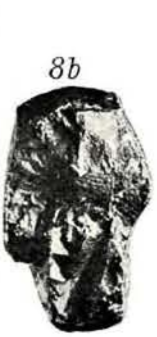

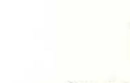

8c

Tabla III.

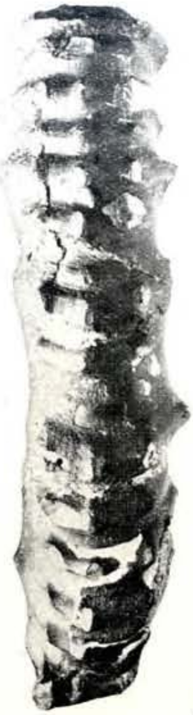
3b

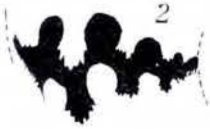
2

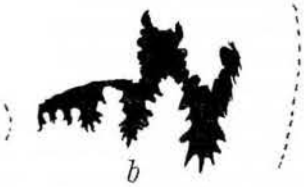
b

1

a

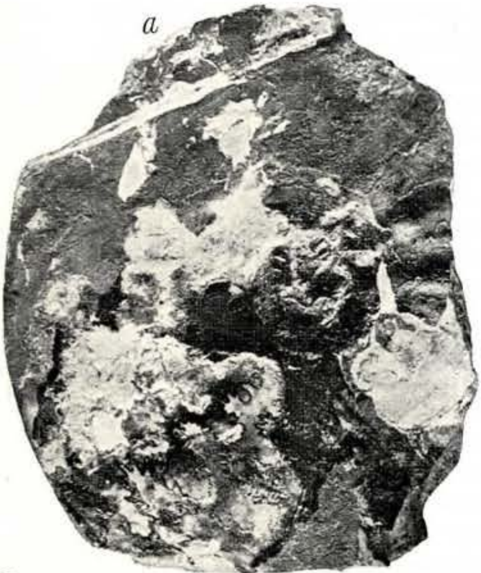

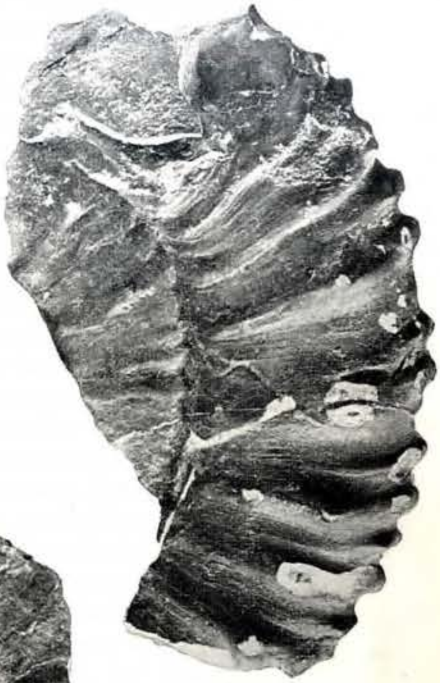
3a

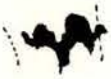
8

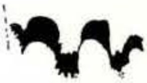
4

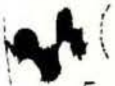
5

7

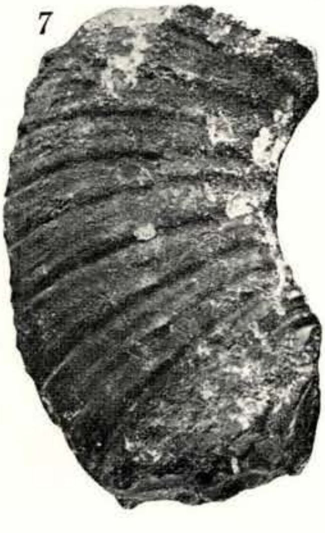

9

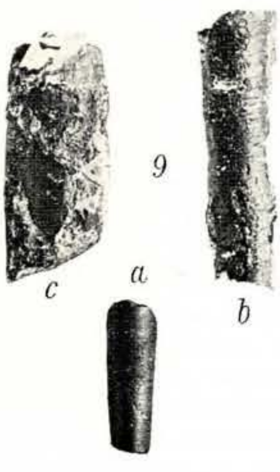

6

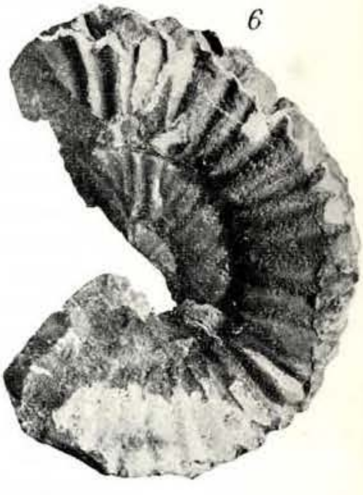

Bosanicom pisani turski tekstovi.

Priopćio

Dr. Ćiro Truhelka.

Već se po koji put desila prilika priopćiti po koji neslovjenski tekst pisan bosanicom. Jedan zapis na olovnoj pločici, na jednoj strani staroslovjenskim, na drugoj grčkim tekstom, oba pisana bosanicom, priopćio sam već odavna[1]. U zapisu iz Komarina, selo Ječmišta, opć. Vikoč, kotar Foča, uvršten je usred staroslovjenskog teksta latinskim jezikom a bosanicom pisano apokrifno pismo Isusovo, pisano poglavici Abgarenskom[2]) Da se u prošlim vjekovima upotrebljavala vrlo često ćirilica i za rumunske tekstove vlaških kancelarija, poznata je činjenica a jedan madžarski tekst pisan njom priopćio je Miklošić[3]).

U Bosni bilo je i običaj, da se je za pisanje hrvatskih tekstova, osobito za pjesme, upotrebljavalo arapsko pismo a take pjesme nisu ni rijetke te se po koja bar nalazi skoro u svakoj derviškoj medžmui; ali da bi se bosanica upotrebljavala za pisanje turskih tekstova, nije se do sele ni koji put saznalo.

Listajući među nešto starih, što turski, što bosanicom pisanih pisama, što sam ih dobavio za naš muzejski arhiv, i koji, sudeći po sadržaju, potječu iz Poljica, naišao sam međU potonjim, na dva listića, na kojima bijaše zapisana jedna turska lirska pjesmica — sevdalinka — pisana bosanicom i ulomak druge pjesmice. Pisac ovih pjesmica, sudeći po lijepom muhuru, koji je ispod jedne devetputa — istina dosta nejasno — otisnut, bio je Nikola Balić, sin Matkov a pisana je po zabilježenoj turskoj godini 999. između god. 1590. i 1591.

Pjesme pisane su čisto fonetički a izgovor turskih riječi odgovara posvema onoj fonetici, kojom se služe Bošnjaci izgovarajući turske riječi. Ovaj svakako zanimiv kulturni spomenik, koji dokazuje, kako je duboko zašao dojam turske civilizacije i u nekoć slobodnu republiku Poljice, iznosim u originalnom tekstu i u turskoj transskripciji te uz to doslovce i prijevod, koji dakako ni malo ne odgovara bogatom sroku stihova u turskom originalu.

Kod transskripcije i prijevoda pomagao mi je g. Riza ef. Muderizović.

---

[1]) Glasnik zem. muz. 1880. sv. IV. str. 100. i 1001.

[2]) Dr. Ćiro Truhelka: »Jedan zanimiv zapis, pisan bosanicom« Gl. zem. muz. 1906. str. 349.

[3]) Fr. Miklošić: »Madarski ćirilskim pismenima.« Glasn. zem. muz. 1889. sv. III. str. 1.

a) Originalni tekst.

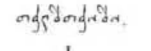

I.

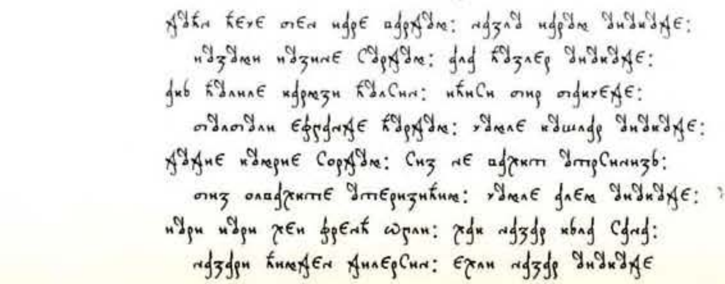

٩٩٩

II.

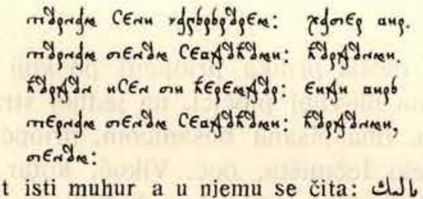

Dolje devetputa otisnut isti muhur a u njemu se čita: نيقوله ابن ماتقو باليك = *Nikola ibni Matko Balić* = Nikola sin Matka Balića.

b) Transskripcija.

❖ باغبان ❖

I.

دون كيجه بر یاره واردم
نازلی یارم اویقوده
یوزی یوزینه سوردم
الا کوزلر اویقوده
آق کولیله قیرمزی کول
ایکیسی بر باغچه‌ده
بلبلی افغانده کوردم
جله قوشلر اویقوده
طوطی‌یه قومری‌یه صوردم
سز نه وقت اوترسکز
بز اولوقت اوترز
کیم جله عالم اویقوده
یوری یوری هی فرنك اوغلی
حق نظر قیله سکا
نظر ایچون دیلر ایسه‌ك
اهل نظر اویقوده

II.

طورنه‌م سنی چاغیریرم
خبر ویر
طورنه بنم سودیکیمی کوردکی
کوردوك ایسه برکرمدر
ایدی ویر
طورنه‌م بنم سودیکیمی کوردکی بنم!

c) Prijevod.

Vrtljar.

I.

Sinoć sam dragoj pošao, mila mi draga u snu
Svoje lice uz lice joj prislonio, zelene joj oči spavaju,
Bijelom ružom rumena cvate, oboje u jednoj bašči.

Vidio sam slavulja gdje plače, sve ostale ptice spavaju
Pitao sam papigu i grlicu, u koje li doba pjeva?
Mi pjevamo u ono doba, kada vas svijet spava.
Juri juri oj franački sine, neka te dobro čuva bog
Hoćeš pogled od mene, ko bi te gledo taj spava.

1590/91.

II.

Moj ždralu ja te zovem, daj glasa!
Moj ždralu jesi l' mi vidio dragu?
Ako si vidio, učini mi jednu ljubav,
Moj ždralu jesi l' mi vidio dragu?
Moju . . . .

Ljetopis fra Nikole Lašvanina.

Priopćuje

dr. fra **Julijan Jelenić.**

1188. ове год: два папе иедна за другим отише, гргур 8. и клемент 3. млетачка воиска, и унгарска млого зла иедна другои, и владаћну, и кадра учини. фридерик римски цесар с' фридериком сином, филип такоиер кр: франи и рикардо кр: англие с млогим кр̃ским поглавицам у скупу одредише, да се крстианом, кои су остали у жудиаскому краљеству, помоћ даде и зато фридерик цесар с воиском поиде у шириу, и узе армениу малу, и оде у селеф рику у литињои врућини, да се окупа, гди утону на 12. иула, и би покопан у тиру, а воиска се његова разаиде.

1189. гвидо краљ узе акон град, али од шаладинове воиске би напастован с великим погинутием кр̃стиана, од бетеге, глада, и оружиа. шибила такођер гвидова жена, и четири сина у табору умрише од гриже.

1190. стипан немања, од кога посташе немањићи парви краљ рашки, од фридерика цесара би потврђен. од англие, и франчие краљи здруживши свои(е)[1] бродове с оним бродовима гвидовим почеше бит град акон. енрик шести син фридерика барбароше цесаром римским поста, чемером би отрован, и умри. антиокиу турци узеше.

1191. целестин 3. папа римски. мир међу млечани, и угри заради далмацие. ред теутонички, алити нимачки прави витезовах с. крижа сад поче. акон посли дви године придаде се гвиду краљу.

1192.*) ципар оток поче се звати краљество. млечани опет воиску дигоше у далмацију против задраном.

1193.*) шаладин турски заповидник умри; његово краљество његови синови међу собом раздилише. већи дио ширие изгубише кр̃сни.

1195.*) свети чириак понови ред крижнички. турци узеше у шпањи два краљества од кашћеле, и од гранате.

1196. умри бела 5. кр: уг: у стонному биограду; узе круну иембри син његов. свети доминик поче ред доминикански.

1198. иноценцио 3. папа учини сабор у латерану. ови заповиди да се сваки крстианин, о ускрсу исповиди, и причести.

1199. алекса ижачев брат брату свому цесару очи извади, и он сиде на његово мисто у цариграду. умри ним: цесар хенрик. филип 2. цесар поста.

---

[1] Zagradeno slovo u izvorniku manjka.

1200. турци опет узеше копен. шимун брат тихомилов парви краљ рашки именован разшири краљество своие страховит цариг: чесару. заповида у босни чулин¹) бан од кога господа колонићи изходе. у вриме његова банства босна би наисрићна, и наиобилатна. турци африкански оба краљества шпањолска мачем, и огњем тару. и у францеску земљу тару. бела кр: унг: испроси од папе иноценца, да с. ладислава варже у трон од свети.

1202. ново воиништво карско подигну фалко поп за ослобоћење иерузолима, коя воиска справивши се од свие странах на шкољу с. николе код млетаках, коим млечани за трошак пинезе дадоше, одкуд ова велика воиска крстианска дужна би млечаном дати помоћ, и тако узеше натраг истрию, и задар, истрия им се одма придаде, а задар с тешком муком узеше.

1204. ладислав 3. син емериков 18. кр: унгарски, влада 6. мисецих, умри, и би покопан у столному биограду. балдуин фландрие кнез изгнавши мурзуфа кои не алексу уморно од крстиан(с)ки поглавицах назван би чесар али парве године убиен од ивана кнеза сарбскога, и у тамницу вржен од срба и муке чаре. камено кад, дамти поглавици татарски краљ парви у ово вриме поста.

1205.*) андриа други унг: краљ окруни се у столному биограду, би му жена ђелтруда немица од коие роди белу, коломана, и андрию, а ћер с. елисавету; ови кр: именован ест кр: ерус: али е велике воиске за иерузолим учинио, парво *нег се краљ бише повратио у цариград, бенко бан ђетруду краљицу на смарт посиче, говорећи да његову жену свому брату на блудност мамила. енрик брат балдуинов цариг: чесар поста.

1208. поче свети франо од асижа свои ред кои зазва братие мање.

1212.*) фридерик 2. син хенриков чесар ним: влада 38. годинах.

1216.*) хонорио 3. папа. петар алтишиодоренски чесаром цариг: поста, окруни га папа хонорио.

1218.*) андрия краљ унг: приброди се прико мора млоге градове, и вароше турске узе. бенко бан харвате влада.

1220. сењани велику силу чине на мору да свим народом уоколо задаше страх. море посвоише, и подхарачише.

1221.*) роберт син петров чесар у цариграду. поврати се андриаш кр: унг: с великим добитком, и светим моћима. донесе с. стипана парвога мученика, и с. маргарите главе. свети апостолах бартола, и томе руке, иедан камен мертак у кому не исус од воде учинио вино на пиру у кани галиленској. ови кр: добри велике правице, и слободу дае своим вирним витезовом на кону слободу, и правице сви краљи унгарски дужни су се обећати кад се круне.

1227. с. лудовик посли свога оца поста кр: француски, влада четрест, и једну годину. гаргур девети римски папа; ови разгласи законе царковне.

1228. балдуин син робертов чесар у цариграду. фридерик ним: чесар оде с воиском у сирию, и с турци мир учинивши дадоше му иерузолим у кога чесар своиом воиском униде, и би окруњен. света клара дианица у асижу, и елизабета андрие кр: унг: кћи удовица, у ово вриме бише.

1235. умри кр: андриаш. бела 4. син андриашев. 20. краљ унг: поста, у вриме овога кр: све унг: краљество татари попалише, и сами краљ од њи утече у шкоље морске, али с помоћу кавалиера родиански, и кнезова франкопанов опет дође у унг: земљу, и татаре побише, и протираше; ови кр: чини зидати модруше, и гричку горицу у загребу, и оним варошаном даде велике правице; туропољцем такођер, и вараждинцем.

1237.*) воиска крстианска пред коиом бише теобалд кр: од наварре мећу газом, и даром би побиена. робе татари пољачку земљу, од туракох наговорени.

1241. сењани велику вирну службу указаше бели краљу, кадно ударише на татаре, у гробничкому пољу, и побише и педесет, и шест иљадах, и од онога вримена, и сада се зове гробничко поље.

---

¹) Bolje: кулин.

1242. челещин 4. папа. у ово вриме би свети антун од падуе реда с. фране.

1243. иноченцио 4. папа допусти кардиналом аꙉлине, и клобуке чарꙉлене носити. гавнат турски поглавник од татарах разбиен, и побиен. турке из шпаꙉне изгна фердинанд краꙉл.

1249. треꙉи краꙉл татарски виру карстианску прими. збор учини папа у лугдуну. у кому фридерику чесару круну дигоше, и енрика на мисто ꙉнегово вргоше. бабониг кнез од водице гради благаи града у харватих.

1250.*) л(у)довик краꙉл с' алфонзом, и карлом братиом своиом близу фарамине побише с турчи кои га уфатише, и за свою слободу поврати им дамиату града. бела краꙉл дошавши у биаꙉ чини га обзидати, и оному пуку многе правице даде. конрад 4. фридерика 2. син иманчи чесар поста.

1251. стипан бан словински поче зидати града, и вргош кдоладачу. града за краꙉла, вргош за пучане, кои даде велике слобоштине, да кнеза измеꙉу краꙉлеви ꙉудих, а друге часнике измеꙉу себе обирану. бела краꙉл смиꙉе кнезове од требера.

1252.*) турком узе отоке одлеале вонаоаа тарантонски.

1253.*) маꙉнкуш 4. кр: татарски од турака у даии орани карстиане.

1255.*) кр: унг: помаꙉе карсне у даꙉии.

1256.*) алешандер 4. папа поста.

1257.*) алфонзо кр: би обрани за имарнога чесара.

1260.*) михаило 8. палеолог чесар чариг: изгна из чариг: франчеше, и латине.

1262.*) урбан 4. папа.

1265.*) турчи из шири изгнаше карстиане, отверга азтски господин, чедареу, и калифу градове узе.

1266. отверг султан узе сву галилеу, и ерузолим, гди убити иманчи кдаданерах дан иклаꙉе, и чини и свезати, пак изсиꙉ на комаꙉе. климент 4. папа.

1268.*) султан турски узе антиокиу.

1270.*) опет лудовик кр: франческки с трима синома против турчину тешку воиску диже, и одиꙉи се ш климом сриꙉно оно узе картаꙉину, али уназа се у воисци куга, и умираши му сини наша, распусти воиску, и врати се натраг.

1271. карло кр: од шичилие николико путах разби турке. нинослав ... у босни.

1272.*) гаргур 10. папа у риму, у лугдуну би збор у кому се грчи, и латини уединише у вири. велико зло и неправду чине у ... кнезови треверски.

1273. родулафо прави од куꙉе австрие чесаром римским поста, коиа куꙉа вада и дараст чесарово римским. С. тома од акинна саде не оно.

1275.*) угри бела кр: унг: покопа у стригону у чарнан фратарах С. фране. стипан пети син беле 4. кр: унг: 21. поста сриꙉа у вонеаꙉлу. сешкора кр: приꙉоти, и ꙉнегово краꙉлество узе. ухараи отурарскога поглавицу.

1276.*) ꙉиоран 5. и иван 21. папе посташе у вриме ове годие.

1278. ладислав 4. кр: унг: 22. син стипана петога. татари с великом силом опет на угаре нападаше, и попалише све до пешта, задржаше се дан годие у угарской земꙉли. тога краꙉла уморише кумани покраи кереша; и он покопа у чанаду.

1281. ерменин, и шити у фурлинскому краꙉлевству побиени од татарах.

1283. (?)*) михаило палеолог чесар чар: нади отурарскога поглавицу краꙉлем учини, и даде му еудокиу ꙉиер за жену, и ти мир учини се у чариграду.

1283.*) андроник палеологова син з братом своим конщином чариградско владаꙉне узе.

1284.*) у недиꙉу вечер сви франчеꙉи по шичилии бише згубꙉени.

1285. тангодер татар мухамедова закон прави приа. хонорио 4. папа поста.

1287. поче ред кармелитански.

1288.*) никола 4. папа римски

1289.*) турци узеше трипол, карсне несложне мећу собом бише. Стипан немањић краља рашки узе босну.

1290.*) турци узеше тиро, шидон, и берит велике градове, акрон узеше брез труда, иер га карсни осташе бижећи, и ови града турци разорише, а карсни бижећи у кандиу, на мору потонуше.

1291. андриа 3. Син Стипана Сина андрие краља кр: унг: 23. ови под унгарско краљевство бечко владание бише подложно. у ово време принесена би С. кућа у конои т. д. м. од анђела би поздравлена. и рич пут несет учињена из галилее на тарсат у либурниу, данти хрватску земљу.

1292. алфонш кнез од хашине цесар иимадучи поста, згубљен у шипронскому пољу, у воисци. целещино 8. папа од тога поче ред целещински; остави папат, и оде у пустињу.

1294. принесена би госпина кућа из тарсата у лорет, гди и сада пребива. господа чешка дигоше се против своме краљу.

1295.*) бонифаци 8. папа поста.

1297.*) леонард, и дуиам кнезови франкипани начинише манастир С. фране код Сења, кога ленковић поруши, и обори.

1289.*)[1] алберт воивода бечки син рудолфа цесара цесар римски у бечу поста, кои од свога синовца би уморен. на прошњу иуриа бребирскога кнеза приморскога бонифацио папа шибеничкои цркви бискупа одлучи, и постави. краљ чешки од свога дворанина би уморен. близу коршике побише се млечани, и ђенуези, ови 60 галиах, а млечанах 70. сасвим тим млечани изгубише.

1299.*) татари истираше турке из иерузолима.

1300. почетак краљевства турскога под отоманом, кои се наипрви турски краљ назвао; ова кућа влада, и данас у цариграду.

1301.*) андриа кр: ун: умри покопан у цркви С. фране у будиму. венцеслао син отокара чешкога кр: Син 24. кр: унг: учињен од нике господе унгарске против карлу кои ие иоштер малешан био. потом тога венцешлао остави краљевство, и оде опет, у своиу земљу. иван шкот научитеља у ово време бише.

1303. бенедикт 2. папа. ови учини агустина трогиранина бискупом загребачким, реда С. доминика, кои у животу, и по смарти учини много чудеса. флавио мелфи изнађе бушол, данти иглу каламитску, по кои се бродови на мору владаиу.

1304. отон воивода баварски 25. кр: унг: у Столноме биограду окрунен влада три године. ладислава ердељски воивода изагна С' краљевства. клемент 5. папа у риму француз, ови пренесе Сто, и Столице, у авинион, у коме Су Стали папе 74. године.

1305. у мисии вандалскои дардан око вароша вредевание, паде крупа, и зданено ш киоме орака, коиа гдигод падаше на Сино или Сламу Све упали.

1307.*) турци узеше род отои од витезова карсни. карло 26. кр: унг: Син карла мартела, дите малашно иоштер будући.

1310.*) алфонш кр: од кашћела бои се С' турци, и узе два велика града, гандау, и бенадиу. хенрик 7. цесар у бечу. доведе своиу воиску у влашку земљу, и подложи е под своиу обласТ, и чини се крунити у риму, и би отрован. задарани се одвргоше од млечанах, и подложише се павлу бану, и негову Сину.

1311. у бечу од францие учини се збор духовни у коме би 300 бискупах, гди би одлучено да се искорини ред темпларски.

1312.*) оркан наимади Син отманов посли свога ѡца сиде на мисто негово. карло кр: унг: разби воиску матиа кнеза тречинскога кои иаше варош. ови кр: далмацију хрватску земљу, Сарбле, раше боснУ, и бугаре подложи Себи. младин бан хрватски посли павла свога ѡца бан поста.

---

[1] Bolje 1298.

1314.*) лудовик 4. херцег бавариe цесар бечки поста. протива ћнему би фридерик херцег бечки.

1318.*) карло кр: унг: по смарти парве своие жене поћлачкога воиводе кћери заручи хенрика цесара кћер сестру краћла чешкога.

1319. биху млоги патарени, и маникеи херетици у босни, кои стаху мећу горам, протива ћнима лини далматини усташе да их изагнау, и фатаху гдигод кога могаху. када папа младину кнезу, и бану босанскому особито пише да искорини озгор речене херетике. када чешки заиедно с' кавалиери светога крижа нимачким иже на латине, и у котари ћниови самоиеде с воиском притисну, гди уфатив све накприжане ћлуде, не кти би, пустит из сужанства, док се не карстише.

1320. карло кр: унг: заручи кр: поћлачкога кћер. папа посла кр͠у. поћлачкому кралу.

1322.*) када бабоник бан харватски. учинише слог шибеничани, и трогирани протива бану младину, и подложише се млечаном; бан пороби, и попали вароше од обадва града, и села око ћни. дигоше се, и друга харватска, и босанска господа протива бану, и прогнаше га; затим доиде помоћ шибеничаном, и трогираном из млетаках, коином у иедну ноћ узеше омиш, и скрадин, и штогод онде наидоше однесоше, и ћлуде з бродовима одведоше. доиде карло кр: унг: у книн, гди чини довест бану младину, кога свезана одведе у унгарску земћлу.

1323. никола бан далм: и харватски учићнен с' воиском великом кр: унг: доиде у харватску, и далм: земћлу кому када бабониг хтиући пут запричит ш ћним се поби, али оста придобит, и учини мир; а кад се ти бан поврати краћлу, срабише се, и друга господа харватска протива кр: карлу, и новому бану николи угрину.

1325.*) андроник млади мадиаа 9. сии цесар цариградски. млечани подсидоше задар, кои покле бише каталоици помоћници учинили невиру, надошастие бана младина помирише се. доиде бан микач из унг: у харватску земћлу посла од краћла, и узе униацу, и остале градове синова бабониговаи, с помоћу стипана кнеза босанскога, и фридерика кнеза сећнскога, али видећи да друге харватске господе не могу добити врати се у унгарию оставив нищо воиске у бихћу.

1327.*) стипан слободани витез, и господин босански, усоре, сале 1), и хумски кнез.

1328. мерч ини унг: господин хотиући посићи краћла карла, махну сабћлом, и одсиче краћлици четири прста од десне руке, коиу бише подигла, да краћла обрани, и тако мерч краћла зуби.

1329.*) бенедикт 22. папа.

1331. уроша великога кр: харватскога, и рашкога по наговору невирни ћнегови вићниках, стипана наидражи сина ћнегова уфати, и у тамници чини уморити, и тако немало узе краћлество очино.

1333.*) стон, и мећуморие, стипан босански бан дубровчаном потварди.

1338. хотиући сарбли узети гарком цесарство источно, кои мећу собом несложни биху доиде орхан турски краћл и узе гарком велики град прушу. руменски, али московски воивода доиде карлу краћлу у вишеград. владислав брат стипана босанскога бана, заручи иелу иуриа клишкога кнеза кћер своиу родицу.

1339. доидоше парви фратри с. фране у босну коим бан стипан учини парви манастир у милошеву, у кому се чини укопати, кад умри.

1340.*) кажимир кр: поћлачки, и кад кр: чешки походише карла кр: унг: у вишеграду; кажу и казиваче 2) млоге ове годие у унгарии. кажимир кр: поћлачки, немадући од свога порода, дарова краћлество лудовику парвороћеному карла кр: унг: и своие сестре сину. стипан душан кр: рашки придружив рашкому краћлеству, сву мачедонию, булгарию, и ромаию, чини се звати цесаром рашким, гарчким, и булгарским.

---

1) сале — Porfirogenetov: Τὸ Σαληνές, danas Tuzla.

2) Valjda: сказиваче.

1341. Умри Карло Унг: и би покопан у Стонному Биограду. Лудовик син његов 27. кр: унг: поста добар. и срићан. прави карстианин; ови изтира жидуте из Унгарие; би такоћер пољачки краља, роди дви кћери Мару, и Хедвигу, Мари унг: а Хедвиги пољачко западе краљесво. Клемен 6. папа поста.

1343. Лудовик краљ с воиском доиђе на Сарбле кое жестоко пороби, побише се раши, и угри, обои много карви пролише, вратише угри. да забране Сарблом, и рашаном угру. робити, Лудовик кр: чини зидати горњи град биоградски, и у њему задовољну воиску остави. посли смарти Нелипића кнеза книнскога посла кр: воиску, и бана унгарскога кои посиђе удовицу, и сироту надиову у граду Книну усилуиући да краљу град приђаде, али лица неоправана вратити се, и бан, и воиска.

1345. Дошавши сами краљ Лудовик у Бихаћ с' Стипаном босанским баном, и с' великом силом воиском, удовица Нелепића, и остали кнезови харватски од своих градовах кључе приђаше; кр: у Книн своие иулаке, и вичебана постави; а Клиса, Скрадина, и Остравице не могоше придобити, зашто Павао бањ од колина Субићевића, иулачки брани Остравице. а кнез Младин од истога рода Клис, и Скрадин. Задар се седми пут одврже Млечаном.

1346. Карло 4. цесар у Бечу од папе би стављен, иоштер Лудовик цесар будући жив, против Карлу електури обраше Едварду од Англие краља за цесара. Никола Лачковић бан Словински и Харватски. Стипан рашки заповидник доиђе силом воиском у Босну против Стипану бану узе многе градове, и пороби сву Босну.

1347. На 2. коловоза посли смарти кнеза Павла Иураи његов син приђаде Остравицу Лудовику краљу, а он њему Зриња, и то колико и сад се зове Зрински. Стипан рашки заповидник подложи Романиу, и гарчку земљу, и Македонию, и скоро сву гарчку земљу близу до Цариграда.

1348.*) Умри Младин кнез клишки, и скрадински.

1349.*) Мурат син Орканов турски цар.

1350.*) *Innocentio* 6. папа.

1353. Млечани ћенуешку воиску коиа ие кр: Лудовику унг: за ослобођење Далмацие ишла на помоћ притираше, будући се Лудовик с Млечани помирио.

1354.*) Ћенуежи Паренч, и друга миста млетачка попалише, зато Млечани од Сарбах, бана босанскога, кр: рашкога, и харватскога, ишћу помоћ против Далмацини.

1354.*) Иван Палеолог 6. Андроников син цесар у Романии. Стипан велики рашки заповидник савни витез умри од 45 годиштах. круну имаде Урос други, син Стипанов, али круто милостиво, и зато несрићно влада.

1355.*) Млечани узеше Скрадин.

1356. Карло цесар у сабору Норимберскому одлучи да електури, алити бираоци цесарства римскога имаду синове свое научити језиком говорити латинским, талианским, и илиричким; ови е био родом чех. Бечка краљевска скула би почета од Алберта, и Родулфа воиводах од Аустрие. Нимачки кавалиери од крижа ударише кр: литуанскога, и његова сина. кр: унг: с великом воиском иде на Млечане. бана харвадскога посла у далматинско приморие на градове, кое Млечани даржаху, а он узе Травиж, и нике миста у Италии. Млечани у страху будући обећаше краљу повратити нике миста; а он не кти, али се учини несклад мећу Нимци, и Угри, и неста хране, жао би кр: що не учини мира, остави Тревиж. и врати се у Унгарию. воиску остави доста добро у наредби, зато Млечани, и опет на мир понудише.

1357. Сплићани, и Трогирани опет се од Млечана одвргоше. Иван Зуд далматински, и харватски бан велике области.

1363.*) Мурат турски кр: по молби Ивана Палеолога цара гарчкога у бродови ћенуешких с' шесет иљадах иунаках приброди се у тисному билога мора код Абида, и Шешта (зову сада Дарданелле) и то иде на помоћ Палеологу против рашкому заповиднику, али Мурат узе себи Филибу, и

друге градове чесарове, и чесара учини свога харачника. од тада наипарво зло поче источному чесарству. Лудовик краљ угарски доиде у Задар.

1364. Урбан пети папа. Омишани под воиводом Качићем море напастуну, и робе, кое бан укроти.

1370.*) почетак воиевања међу Млечани, и Падуани. Лудовик кр: Угр: Падуаном даде помоћ.

1371.*) Лудовик кр: Угр: диже воиску противу гарчкому чесару, и рашкому краљу. Млечани гарком даду помоћ. Стипана Уроса рашкога заповидника уби своиом руком његов пунац невирни краљ рашки.

1373.*) кнез падуански с' Млечани учини мир. Млечани дигоше воиску противу бечкому воиводи, међу њима Лудовик кр: за дви године мир справи. Твартко бан босански зида нови у приморју херцеговачкому.

1376. заратише се Млечани, и Ђенуези. Ужегоше се велике горе по Босни, и не само горе изгорише, него иошер у њива заирињне, и камење толико се омекша, и изгара, да оиде право од страхоте не се смило ходити, а сад се онда сије, и оре брез никакве муке, и туд се населише патарени, кои се зваху манихеи херетици. многе скакавце по Далмации, и по Харвати бише, гди би долетиле каконо густ облак небо се не би нимало видило, не само изидоше траву, и корење, него иошер з дарвиа листие. исте године доиде седамдесет иљадах турках у рашку земљу, противу њима изиде кр: Вукашин с триест иљадах иунаках, и ударише се на Косову пољу, и добише рашани, и онде изсикоше триест иљадах турках, а остале нагнаше на воду Марицу у коиои многи утонуше; збише се пак турци у сигурниему мисту на ону страну воде, и нападнише на рашане, и добише и, гди паде рашанах десет иљадах иунаках, други побигоше од кои у истои Марици потону около пет иљадах, а кр: Вукашин приплива, али залуду, зашто пиући трудан воду на некому врилу, зруби га његова слуга зарад крижа од злата кои му висаше на прси. у тому бою погину Углиша чесар брат краљева варни, и добри витез, и Реља иаки иунак; тада посарну краљевство рашко, и кнез Лазар Гребљановић поче иачити, придобиаши, и он Датомановића, кому очи чини извадити. Твартко Стипан посли смарти Вукашинове краљем поста босанским.

1378. Венцешлав Син Карла 4. чесар у бечу влада 12. годищах. Лудовик кр: придоби литуанце. Ђенуези дигоше кр: Лудовика противу Млечаном, кога се Млечани боиећи справљаху мир при воиводи бечкому повраћаући му све сужње, и сад мисто коиа му биху узели. бои бие кр: Луд: с Млечани, њему се здружи патриарха, данти старога, аквилеиски, и кнез падуански. Млечани Ђенуезе на мору добише. Пизани с воиском млетачком узе Котор, Шибеник, и Раб, Трогир двакрат би, Задар николикократ[1]) залуду посиде.

1379.*) Урбан 6. папа римски. Карло воивода, и бан харватски с' Млечани учини мир.

1380.*) Карло воивода драчевски, бан далматински, и харватски краљ иерузолимски, и шицилиански поста.

1381. мир међу Млечани, и кр: Лудовиком угарским, у Турину учини се. Млечани море краљу пустише, а тревизанску државу маркезу аустриаскому; даду такоие много иљадах цекинах краљу, и унапридак сваке године седам иљадах дукатах давати подлегоше, и заклеше, и да се веће не имаиу писати господа од мора.

1382.*) Фридерик Бубек Далм:, и харватски бан, и Шарић бан у ово време биаху. воивода ардеалски узе Напли, у италии оставиаши стрaшиан раћани своиу домовину. будући у Тарнави у Угарии зло боља Лудовик кр: под кога власт иаки се подложи, кога сама папе римске удивиу. Умри Луд: кр: Угр: покопан у Столному Биограду, влада 40. годищах. Мариа његова кћи сиде на краљевство, али дивоиком будући три године; на своиу крунењу много учини витезове. Стипана Лацковића из воиводства хердељскога, Мариа краљ, учини баном харватским.

1383. доиде Елизабета кралица удовица Лудовикова с' Марием кралицом, и з Даргом иверами своими у Сењ, пак у Задар пак у Врану, коиа бише се одврга од ње верности.

---

[1]) U izvorniku pogrješno: никоколикократ.

1384.*) доиде у далмацију нови бан тома с кнез од светога иуриа, кои народ у милост краљеву учини да се врати.

1385. цар мурат доиде с триест иљадах војске у земљу кнеза лазара, и подсиде приштину, кому за мисец данах немогући узети врати се натраг. исте се год: лазар турчину подхарачи по наговору свога зета вука бранковића. у ово вриме карло други кои се зове напуљски, и мали, лудовика првога од брата андрие син, 29. кр: уг: у будим од ники би доведен, али по наредби елизабете крце, и миклоуша од гаре палатина, данити угарскога бана би посичен, и уморен од бана форгача.

1386. иван од палицне бан хорватски, кад краљи мариа с' елизабетом краљицом своиом матером дида свога стицада у босни походити, бише се упутила удати обидве у сриму код ђакова убише николу од гаре палатина, данити, бана угарскога, и одведе и затвори у крупу град пак у нови код мора, мало затим иван бан умори форгача кои бише уморио краља. владислава иагел воивода литуански кр: пољачки поста, и литуану здружи с пољачким краљевством, и учини се крстианин. емануел палеолог андроника 4. син цесар грчки: поста вазда 30. годинах. клемент 7. папа римски, у авиниону би обран. бонифаци 9. у ово вриме би.

1387. умри краљица елизабета у новому у сужањству на 15. сичња, а на 9. вељаче би покопано ње тило у задру у мару с. кризогона. шикишмундо марие кр: заручник кому бише 20. годинах на краљевство уг: обран, и окрунен у стонному биограду. ове исте године би ослобођена кр: мариа од затвора новоградскога, и одведена у нин, пак у сењ пак у загреб гди се саста с' краљем своим шикишмундом. иван бан хорватски боиећи се кр. шикишмунда утече у двор тврдка кр: босанскога. исте године посла га тврдко с војском на хорвате, и поробивши све до задра с великим пленом се врати натраг, узе книн, и котор.

1388. иван бан хорватски приде с војском усорском прико саве у срим, али га подагнаше угри, кои чуваху срима, и валкова, и из бусие на њега ударише, и разбише многе усорце побиташе, а он с малим од своих неђад[1] утече. сплићани, шибеничани, скрадинћани, и трогирани учинише слог против краљу босанскому, и бану хорватскому. шаин паша с' осамдесет иљадах турских доиде у босну, кад проиде попали, и пороби, кога влатко вуковић, и радић сенковић само седам иљадах иунаках разбише.

1389. мурат цар с тешком војском доиде на косово поље против кнезу лазару, и то по наговору вука бранковића, и милоша кобилића кои га издадаху, премда му, то јест лазару вук бише пунац, а милош зет, и милош за показати тврду виру крстианску, и вирност против лазару своиму пунцу сам оде у турски шатор, и мурата ханџаром убоде, да и њега турци уморише; потише се други дан турци с' лазаром, кои се витешки бијући сами срце даваше своим, али бијући се били пет урих, и лазар хтијући проминити коња уморенога кога кад сидиш сунећи његова дружина да паде мртва пристрашише се, и подаше плећа, и премда итро узјашив на другога коња притече ни, ниша немаћне не море и вратит, и тако турци дођише, премда с великом своиом карву, и ту погину кнез лазар, и многа крска господа, и неизбројени племенити витезови своу карв пролише, и то би на 15. иун. пајазет по ѡчинои смарти цар поста. милица жена лазарева немогући тарпити прогонства за свога зета вука проси пардаде од пајазета кому своју кћер милиеву за жену даде; пајазет вука стави у тамницу у филипи, гди му учи, и одсиће главу. тврдко кр: босански разби цара мурата. тврдткова војска отиде угре у нимадини ии од вране, кому бију подсили; узе такођер остраницу на 13 просинца.

1390. придоше се трогирани тврдку кру: босанском, кои им потврди тврдко све оно што им бише наредио лудовик кр: угарски.

---

[1] Bolje: недад?

1391. пушке, и прах пушчани ники фратар Нимац изнаиде. Умри краꙉл босански Твартко веома будуꙉи остарио.

1392.*) Дабиша Стипана бана брат. кр: босански поста.

1395.*) Шиꙉишмунд кр: угр: с Паиазетом бои бие, али холо, и зато несриꙉно, и то код Никопола у Бугарскои земꙉли. гди мнози кар̃сни изгинуше, и ту велико мнощво изгину турака, а Шиꙉишмунд, и Иван воивода од Бургундие по Дунаву утекоше у црно море на цариград, пак на Род пак у Харватско приморие, и онде сташе подругу годину. Иван бискуп загребачки по наредби Шиꙉишмундовои, бише бо ꙉнегов велики канчелир, учини у Нину у Далмации сабор од краꙉлества, у кому граду Пагу даде слободу, и привилеꙉие, како, и осталим.

1398. Тамерꙉлан татарски поглавари силну воиску у Натолиу подиже то чувши Паиазет остави цариград кога дуго вримена даржа подсидена, иде с воиском противу ꙉнему, и близу горе Щелле побише се али га доби Тамерлан, и уфати Паиазета жива, и вас ꙉнегов двор, и варже га у златни синчир, и у иедному кафазу собом га вода по свои дужи, и ширии, и кад би кто на коꙉа узиашити ш ꙉнега би узиахао, напосли неморуꙉи поднит велике срамоте коие се чинише жени, и ꙉеговим синовим. Сам себи смарт учини ударивши главом о кафаз. даити кои у кому бише затворен.

1401. Умри Дабиша кр: босански. Твартко кр: Твартка наравни син узе краꙉлества босанскога круну. Остоиа Кристиꙉ изагна Твартка из крава босанскога, и учини се краꙉлем. Твартко с помоꙉу турском дио краꙉлества опет доби. Остоиа воиуие противу Дубровчаном, и Хервоиу вучиꙉу господину иаичкому. Дигоше се на Шиꙉишмунда свога кр: угр: господа, и затекоше га у Шиклошу граду синовах покоинога палатина Николе од Гаре, кои мати ослободи га.

1402. далемадриши краꙉла од Напуꙉле воивода узе Врану, и друга миста у приморию.

1403.*) Хервоиа вукиꙉ разби Угаре близу Бишꙉа, и Павла бистоиа бана харватскога (кога Шиꙉишмунд краꙉл бише поставио) уфати, и посла у Задар к' далемадришу 5. дан веꙉлаче; предаде се и други шкоꙉли краꙉлу Лудовику, кои сам доиде у Задар, и Бонифацу папа учини га онде крунити за краꙉла угарскога. Лудовик кр: учини Хервоиу воиводом сплитским, и баном харватским, и Далматие:

1406. Шиꙉишмундово кр: доиде с воиском у Босну узе Сребарницу, и друге многе градове, и вароше, коие му Хервоиа придаде, и клисеацу силном руком узе, по кои и тварде своие страже разредиваши врати се назад. доиде другоч с воиском Шиꙉишмундо у Босну противу кому стави се шандали Хараниꙉ капетан босански, али га доби Шиꙉишмунд, и ту много господа босанска изгинуше.

1407. Остоиа с' кр: угарским учини мир, а воиуие противу Хервоиу. поче ред фратара од горе маслинске [1]).

1409. Иураи Вука Бранковиꙉа син доиде у Сарбску земꙉлу своу домовину, противу свому уицу Стипану, триест иꙉладах турaках, на велику щету своие домовине. помири се кр: Шиꙉиш: с' Хервоиом, и тако опет задоби сву Далмацию изади Задра, кои с Враном и с новим градом Ладиш кр: напуꙉлски продао бише Млечаном за десет иꙉладах дукатах, од тад Млечани освоише сву Далмацию, и море Адриатико. Шиꙉишмунд немило воиуие противу Млечаном, коим много зла зададе многим чини руке, и носе одсиꙉи нити га се могоше инако изгнати док не дадоше николико стотинах иꙉладах цекинах потом тога задобише Млечани под своу власт траниꙉ, виценцу, верону, падуу, и друга многах миста. Шандали воивода босански продаде Млечаном Остравицу за пет иꙉладах цекинах.

1410. Умри Алекшандер папа; ги отрова кардинала коиа прозва Ивана 23. Умри Роперт рим: цесар; Иодок кнез моравски на цесарство стаде, и не живи више од шест мисецих.

---

[1]) Još 1313. Ivan Tolomej osnovao je Družbu maslinske braće — Congregatio Olivetanorum. Vascotti — Hiptmair, Institutiones historiae eccl., ed. VI., tom. II., str 178.

1411.*) Жигишмунду кр: уг: и чешки поста цесаром.

1412. Бнетчани пак истира властеле, краљ Смутљанацем чини граде оусне, и властеле назад повратити. Исте год: Бнетчани немогући трпити Скупости, и одираћиа угарски градова продаше се Млечаном; краљеви људи опет узеше Остарвицу.

1413. Папа учини мир међу Жигишмундом цесаром, и Млечани. Краљ од Напуље узе Рим. и пороби, а папа, и кардинали тешко утекоше. Самонеђи обратише се на виру католичанску.

1415.*) Турци с царом дођоше у Рашку землу, и у деспотови држави голем квар учинише, и премда велика помоћ од Угарах, и Харватах. и бошњанах деспоту дође са сим тим не смише се с Турци ударити. Харвоја премда бише у милости Жигишм: цесара са сим тим осадиши га бан Павао Чупор, и зато одступи од цесара, и против Остоји босанскому краљу свому непријатељу узе турску помоћ. Дигоше се на Харвоју нади Мадротик, и речени бан Чупор с осталом господом, и силом војском дођоше у Босну потише се, али и Харвоја разби, и похвата многе живе, међу кими Чупора бана у волују кожу жива зашити учини, и у воду бачи.

1416. Умри Харвоја војвода. Краљ Остоја разђну свою краљицу отира, и узе за жену Јелицу удовицу Харвојеву. Племићи босански чине вике у кому пао разђиневаћ би умиле, а краља Остоју с Петром Павловићем потиже у Тобоацу, кога пак с краљества изадроше, а Стипана Јаблановића за краља обраше.

1417. Отон Колумна учини се папа, и би зади Мартин пети.

1419.*) Сребрничани у Босни уморише Владислава свога градара кога силе немогаху подносити. Емануел цариг: цесар петима своим синовима раздили државу, и зато се разруши цесарство источно.

1420.*) Деспот Стипан Сребрничане оштро роби зграђи смарти Ливова поглавара. Котор, и друга многа миста у Далмацији придаше се Млечаном.

1421. Нади 7. Палеолог Емануелова син цесар цариг: поста. Деспот Стипан дође у Цетину, и ослободи све що биаху узели Млечани у дугу вримену од Балшића његова сестрића.

1426. Млечани од Ђурђа деспота купише Скадар, и обећаше му од њега давати сваке године хиљаду дукатах. Пашке изгониоше Францези.

1427. Стипан деспот идући на коњу у Сребрницу од капле упаде умри укопан у Рожници, и у њем се доспи колино кнеза Лазара. Ђурђи син Вука Бранковића сестрић Стипанов у Биограду назва се деспотом, у исто вриме варватски[1]) бан Никола Франкопан.

1428. Цар Мурат нападе на Рашку землу узе Крушевацу, и подсиђе жестоко Ново Брдо, али залуду.

1431.*) Турци узеше Саленик

1432.*) Евгенио папа 4. Млечанин влада 16. год: у ово вриме цесари почеше папам ноге љубити.

1433.*) Алитер с војском дође у Далматину гди ништа не обрави, а у Херцеговини би разбиен. Млечани изади Дубровника, и веле сву Далмацију освоиа учинише мир с Жигишм: цесаром.

1435. Ђурђи деспот бојећи се Мурата вићи му хћеру обећа, давши му Марицу ћер свою за жену. Умри Стипан босански краљ, и мало за њим Остоја Чоаик круто лотар (sic!).

1437.*) Умри Жигишм: цесар стар од 71. годишће покопан у Варадину, немајући сина, зато голем несклад међу Уг: и ниџи зарад новога цесара. То чувши Мурат бег, немогући зарад водах доити у Уг: землу, иде у Херцега, и куд проиде ружием и огњем све сатирах.

1438. Турци узеше Семендру, алити Смедерово Српске земле главно мисто. Алберт 2. војвода бечки зет Жигишмундова поста цесаром ним: пак краљем Уг. Сабор у Ферари, и у Фиренци у ком не би нади 3. цесар цариг: и Јосип патриарха ту се сложише Грци, и Латини и т. д.

---

[1]) Početno slovo ima biti »х«, a ne »в«.

1439. турци скоро сву романиу освоише. албер кр: унг: будући влада дви године умри покопан у столному биограду; елизабета оста трудна, али незнадући или сином, или кћерју унг: господа послаше по воиводу литуанскога брата кр: пољачкога. и право него дође он елизабета роди сина, и поче говорити против воиводи реченому.

1440. учини елизабета скупити сву господу унгарску, и окруни дите мало; круну пак отаино однесе у беч цесару рим: фредерику. владислав озгор речени воивода литуански у унг: земљу би доведен; угари немајући круне, открише гроб стипана краља светога, и круну ш његове главе скинувши владислава краљем окрунише. ове године би изнашаста штампа од немацах.

1442. ладислав кр: унг: разби велику турску силу у драги хумскои. зато кардинал владике од цилиције дигне се против турчину, да тршу од ситиние, и друге вилаете у дахи роте, и узимању; али иурди деспот свому невирному зету велику помоћ учини отећаши му код кр: угарскога учинити мир, дако му градове, што и е узео, и два сина поврати. и тако му турчин поврати смедерево, и два сина, али обадва ослиплена. франко таловић посли смрти матиаша брата свога босанским, и хрватским баном поста.

1443. иурди кастриотић (скендербег од турака именован) воивода арбанаски краљем си назва. умри твртко други кр: босански брез порода. краљује на његово мисто томаш кристић.

1444. бои страховит мећу ладиславом кр: унг: и муратом царом, погину турака триест иљадах, а унг: двадест иљадах, и сами тим на турци оста мејдан, зато млога карска господа изгинуше, и упадоше у сужањство, и ту кр: погибе, кои се витешки био, и кардинал иулиан, кои не краља на ту воиску наговорио, против дане вири, и заклетви, и залогу светога сакрамента од олтара, то се згоди на поост светога мартина, и то по издаиству иурђа деспота, кои не иурђу краља арбанскому пут оно засио, да не може ладиславу доћ на помоћ, зато иурди кр: и друга арбанска господа чувши несрићни глас од ладислава ударише на невирнога деспота котаре, и поробише све, и попалише како непријатељске. мурат мехмеду сину даде царевину, и стоно њиово мисто изабри. ове године с. иакова од марке обрати томаша кр: од босне, кога крсти кардинал карваиала. приђоше се омишдан малехном.

1445. константин 8. овога имена палеолог емануелов син брат ивана 8. најпослиђњи цесар у цариграду. ианко воивода херцељски, алити семигљски, кои се задо удиа, би учињен владаоц угарски после како погину ладислава, будући ладислава кр: син албертов дите малешно, и у руку фредерика цесара немачкога.

1447.*) никола 5. папа влада цркву 8. годинах.

1448.[1] бои за три дни би воиводе ианко, и оба франко с муратом царом, и премда турци имаше мејдан, ниша немаљаше погину им триест и 8 иљадах. а крстианах 8. иљадах, и иан витез франко оба, и тому би узрок иурди деспот невирни, кои засиде разбиеним угаром, и удари ианка, и не ктиде га пустити, док му не даде сина ладислава у тутину, докле син ианкова матиаш узме удку његову кнеза од цилее ћер за жену, и поврне му све градове, и села, кое не ианко у србској, рашкој земљи освоио. ианко воивода слободи дигну воиску, тер сва села, и градове, кое деспот у унг: имадише непријатељски узе, зато се оправи на владиће деспотово, али деспот сина његова ладислава и своие поклисаре с великим даровима њему шаље, и учини мир.

1449. срдит мурат на свога пунца, да не ианка пустио из сужањства, посла фирибега с воиском у котаре рашке да крићенин(?) грда поради, одкуда наклое море деспотова виличет повратити, и тарти, како, и учини. деспот ианка воиводу зове у помоћ, кои турке разби, и ђиад

---

[1] Ovdje je najprije napisano 1447., a povrh 7 stavljeno je 8. To je piščev način ispravljanja.

|44|

уфати Фрићибега, и млоге Турке, Јанко идући назад Видин бугарско мисто попали, Турке сужње деспоту дарова.

1452. Ладислав син Албертов кад му би 12. годищах, из Беча у Унг: од господе би доведен. Ладислав син Јанка војводе уби кнеза Целенскога, и Ладислава маљахнога кр: унгарскога ујца, и пригледаоца, и зато му по правици би глава одсичена, а Матијаша брата његова у тамницу одведоше, бојећи се да смрти свога брата не освети, а ћлиов ѡч Јанко остави владање унгарско, нади кнез велики придаде се Млечаном.

1453. Мехмед 2. цар на 29. Свибња узе Цариград, и уби Константина Палеологова сина, и ту се сврши источно цесарство; одтада се турски заповидници назваше цари, каконоти, цесари, и Турци почеше биле чалме носити држећи Цариграда варош од мира. поче се градити манаср̃ на Тарсату од кнеза Мартина Франкопана. Турци узеше Сврич у Албании.

1454. Калист 3. папом поста. дође цар с војском на деспота у Рашку земљу, и з другим бојем узе Ново брдо, Трепчи, и Презрин, златом, и сребром богате руде које чини за се копати; а деспот оде краља Ладислава до Беча искати.

1456. Јанко војвода, и нади Капистрана реда С. Фрање доћли Биограда од цара обранише, гди четиристо иљадах погибе Турачах, а цар рањен остави чадоре, хазну, и јако доста топовах. Умри нагло Јанко војевода.

1457. Деспот Јураи чини засисти Михаилу Силађиу, кои не посла за владара у Биограда. и његову брату Ладиславу, Ладислава Србљи убише, а Михаило тешко утече, потом засиде Михаило деспоту. кога рањена уфати, откупи се деспот млоге испре даваши за се, али залуду зашто немогући крви уставит из ране зато умри до мало данах.

1458. Ладислав кр: унг: оде у Беч, онде Матијаша сина Јанка војводе у узу стави, а он оде у Праг да се пиру приправља, јер бише заручно младу кћер Карла кр: од Франци, разболи се кр: Ладислав, и умри од 18. год: и мнози сумље да би отрован, покопан у Прагу. Матијаш из Беча би одведен у Праг, по смрти Ладислава кр: краљем над Чехи би стављен Јураи Подиебрад. и под његову власт дође узник Матијаш. Господа унг: обраше за свога кр: Матијаша; кр: чешки не хти га из узе пустити, док не обећа да ће узет за жену Кату његову кћер, потом тога од све гос: чешке би испраћен липим начином до града Старожнице.

1459. Стипан кр: босански зет Лазара најпослиђњега српскога поглавника Смедерово Турком издаде. Исти Стипан манихеом по Босни заповида, да ил се крсте, или оставна сва своја иду из краљества, покрсти се око три иљаде, а остали одоше из Босне оставна своја домовах, и то се учини по наредби папиној. Чанадски и Сењски бискуп Стипан фрањевац. Матијаш кр: унг: војуне против Фридерику ним: цесару зарад круне угарске, коју при себи у Бечу држаше.

1461. Тома кр: босански, зашто не с Турским царом потајно дружбо пријатељство, и примио га у свој двор, и часно, и побратно у Јајцу граду, од свога сина Стипана, и брата Радивоја по наговору кр: Матијаша у Билинском пољу будући онде с војском, уморен би, и ова два краљоморца босанско краљевство међу собом разделише.

1462. Турчин дође у Босну, и много робја одведе, и Матијаш кр: унг: узе силом руком Јајце од Турака. Турци иду на Дракулу војводу влашкога, Дракула оде у Унгарију онде од краља стављен у тамницу, мећу(тим)[1] цар Мехмеде узе под своју власт влашку земљу.

1463. Мехмед обори сву Босну, и Јајце, али чувши да Јајцу иде у помоћ кр: Матијаш остави га.

1464.*) Краљ Матијаш у Стоиному Биограду окруни се за кр: унгарскога. бануне у Славонии кнез нади Витовец од Гребена. Павао 2. Млечанин папом поста. Стипана кр: Босне најпослиђњега Турци одрише на лих жива. Кате краљица оде у Рим, и учини се дувна. Јаков кр: послиђњи оу ципра. млечани с великом хилбом узеше ципар. матиаш кр: приброди се прико саве и узе силном руком, зворник, и сребарницу. турци узеше херцеговину.

---

[1] Zagrađeni dio u izvorniku manjka.

1465. краљ матиаш доиде с воиском до загреба хотиући и босну ослободити, да му доиде глас да лики чех угарну роби около трнаве, зато се врати. ступи на бану словинску нада оу лага.

1466.*) михаило уиац кр: матиаша оставлен да брани угарну бои бие с турци, кога уфатише, и одведоше у цариград. коиму цар главу чини одсић. већи дио албание турци освоише, и узеше.

1467.*) кр: матиаш у егри чини виће задати бои противу турком, и чехом опоминањем павла папе и фридерика цесара, у то виће цар шаље свое поклисаре, али кр: неприпусти и задужи да ће искати мира. турци с малом воиском поробише крбаву.

1468. узе маћнер блаж биаћ, и поробн хрвате. турци узеше скадар лиса стоно мисто краља илирички. кр: мат: оу чеха узе мораву, шлезиу, и лушацу.

1469.*) гос: чешка обраше за свога кр: матиаша. турци поробише млетачки котар с' маиђаче, и крањске земље много робие одведоше, и плино однесоше.

1470. иурди кр: чешки умри, господа чешка обраше за кр: ладислава сина казимира: кр: полачкога дите од 15. год: и то противу кр: матиашу зато поче кр: матиаш пленит, и робити чешку землу. зато се опет матиашу приадше опет1) многи градови, и господа. блаж маћнер словински, хрватски, и босански бан поста.

1471. казимир, кр: полач: син од ники угр: бискупа, и господе, у нитру би доведен да би га кр: учинили, а мат: дигли кога исти у нитри обсиде.

1472.*) кр: мат: чини робити полачку землу. шицо 4. папом поста. нада цар московски узе за жену кћер царигр: цесара, кои му доведоше на рим. паки на нимачку землу.

1473. казимир кр: полачки сином своим сбрав велику воиску противу матиашу кр: паки мат: посла стипана заполиа да роби полаке, и тако полачку, и чешку воиску од угарне одагна, и међу трима краљи би учињен мир. кр: мат: потврђи сењаном старе области. воиуие цесар фридерик противу кр: матиашу, али с малим напретком, и тако учини мир.

1474. умри у риму кате2) стипана (томаша)3) босанскога краља жена, и би покопана у арачели у цркви фратара С. фране од опслужења. речени.

1475.*) шабац тврди град узе кр: матиаш од турака. воиска кр: мат: алибега, и скендербега под сасином разби. учини папа да се чини иубилео од 50 год: у 25 годищах. владисла син стипана херцега (од тога се зове херцеговина) тврди град вишећи приаде млечаном.

1476. беатрица би заручена кр: мат: и у столному биог: окруњена, и док господа угарска бише на пиру турци поробише далмацију.

1477.*) кр: мат: диже воиску противу цесару фридерику, многе градове, и беч узе, и подложи под своу област.

1478.*) кр: мат: своу краљицу води на шетњу, кажућ кои своу област, и краљева(с)ко4) стање. турци хрватску, и крањску землу поробише; фриула млетачки попалише, и сто и двадест иљадах робиа одведоше. кр: мат: и чешки кр: мир учинише.

1479. небудући дома кр: мат: турци поробише угарну одкле триест иљадах робиа одведоше у босну. московци робе ливониу. изнова рат међу кр: мат: и цесаром фридериком; будући бернардо нершек круну однио у беч цесару, казимирце.

---

1) Riječ опет opetovana je zabunom.

2) Ovdje je sa znakom označeno mjesto tekstu drugom rukom nad retkom napisanu, koji glasi: живи година 11. у риму.

3) Zagrađeno ime u izvorniku manjka.

4) Zagrađeno slovo u izvorniku manjka.

1480. за турци кр: мат: поиде у босну. и код сараиева разби турке. и оте робие, и с великим пленом врати се. и доиде у загреб. глас да цесар роби унгарну. зато кр: мат: посла стипана заполскога. и иакова цекла капетане, прид воиском, кои узеше много градове, и вароше. млечани крки оток у далмации узеше од иве франкопана кнеза. краћл оде у будим. стипан хердећлски воивода. и паво киниж у крушепоћлу изсикоше туракаx тридесет ићладах. мир учинише млечани с' турци, коие наговорише да проиду у напућлу гди много зла учинише крстианом, и хидрунт узеше.

1481. умри цар мехмед у никомедии 53. год: кои влада у цариг: 27. год: а турским владаћнем 32. ови узе два цесарства цариг: и трапезунско, четири краћлества, принципата 20. градова 200. све од крстианах, и то у мало времена. блаж бан харватски узе од туракаx хидрунт.

1482. паво киниж, вук деспот, и петар варадински бан близу смедерова изсикоше 3 ићладе туракаx, и многе ранише, и више пофаташе, а крстиана не погину више од педесет. хамобург град кр: мат: узе од млечанах.

1483.*) многе градове узе кр: мат: од цесара.

1484.*) корнеинобург на дунаву тварди град узе кр: м: турци из краћнске земћле одведоше десет ићладах робиа, и много плино, али и дочека бернардин франкопан. и бан ћереб, и вук деспот, и разбише и, потарше, и сужћне, и плино отеше.

1485. краћл мат: узе тварди град беч.

1489.*) ципар оток узеше млечани.

1490.*) краћл матиаш умри у бечу од 47 годищах тило му би однесено у биоград, и онде с великим пощећнем покопано. владислав 2. кр: чешки, 35. кр: унг: би од господе обран. максимилиан цесар опет узе беч натраг ново мисто, прук, и остале вароше, и градове; стони биоград, бешприм[1]), и многе друге градове у унг: узе, кое владислав кр: опет узе у мало времена.

1491.*) умри блаж бан харватски; поста бан, и турке поби ладислав ећервар.

1492. чифути бише изгнани из шпаћне. зида се ови град у харвати. воивода иваш корвин кр: мат: син посла сећнаном за капетана деренчина.

1493.*) алекшандер 6. папом поста имао ие сина валентина кога учини дуку од урбина. турци иаче град напастуиу. турци великом силом бие около уние на кое удри бан деренчин с' карлом крбавским, и бернардом кнезом франкопаном, и осталом харватском господом, и разбише и, и убатише двии ићладу, и пет стотинах, а толико и мартан оста. велик бои мећу бернардом, и иваном франкопаном, да ова бана деренчина, и бот доидоше с' воиском на бернарда, и подсидоше га у бриниу биући га неприатећлски, и ту погину бот бан, док се бернард приведе. дошавши глас да иакуп паша поробивши посване, и мандаке паде с воиском под модрушу кои поробивши напридоваше пут крбаве с великим пленом, зато бан, и харватска господа притекоше турком пут под удбином, гди почеше молити турци да и бан с миром пропусти; обећа бан ако му све робие пущаиу, турци не хтише, видећи да и не веће, него наших, и тому да су наши несложни, тако удрише турци на крстиане у нутру равно, и учинише страшан бои, ту погину кади франкопан, кнез иураи влатковић, бан иаички, син недини, и брат деренчина бана, и друга многа господа харватска, и наивеће сећнанах, бан деренчин раћнен, и никола франкопан од боиа своим оста.

1494. максимилиан херцег бечки син фридерикова цесаром поста влада 50. годинах. папа сећнаном велику помоћ шаћле у наспрах, и чини од града куле, и зидове поправити, и кр: владислав много им крипи. кр: владислав посла шићнишмудна печунскога бискупа свога хазнадара сећнаном за бана. и анцестана николу колунића. мало затим постадан за бана хрватскога ладислава каниђкога. Стипан шепушки кнез Садомор корабиоа град силном руком узе. освалд бискуп од загреба силном руком узе раковацу. и другу мисту. и даоре нада корани. доиже корани Свонском, и ш кнем ловро вида вонаода Срнески нерадшћнега николе бана босанскога, и хрватскога лазарнога кудћа син, вонску бискупову растираше градове, и даоре опет узеше бискупова села немило сатираше. помири корани с' освалдом ладислава бана.

---

[1]) бешприм = Vesprim.

1496.*) Смртне коне бидху мећу да умри владислава посла мартина косога. у то вриме у Сећу бидху два гададра николу колонић, и нада ћинда. болест коиу се зове фрациу у ово вриме идиадрао би донесена у италиу.

1497. дмерик вешпицио надиже уетадрти дио света од ћерга именовани, и зови свит.

1500.*) петар дладр надиже братиа анадиет.

1501. алешандро папа помири кр: владислава с' млетчани, и да се воиска дигне против турчину, обећа у помоћ за три год: 40. хиљадах, а млетчани сто хиљадах златих дукатах, и папа воиском да буде корани бан.

1502.*) велика трешћа око загреба поруши много куће, и у загребу звоник светога марка.

1504. пио 3. пиа 2. братић папом, влада цдркву 30 дана. иулио 2. папа. турци воисковаше идице, кому доиже на помоћ корани бан разби турке и град ослободи, погину турадах 4000. а наших 2000. наших много турке живе поведоше. турци турке у поћешко, и вукоаарско поклЕ, коне, и опет разби корани бан, и ове исте године умри, покопан у липоглаван.

1505. посла владислава кр: два бана хрвата т. и. андриу бота, и ференца, сабор краћлества би у крижевци, где за бана би приклетен андриаш, а ференца кр: одвза, и посла на марка мишћеновића хрвата. из португалске бише жудие прогнани.

1506. Селим цар узе Ећипат, и шириу.

1508.*) опет хрвати дигоше андриу бота, и марка, а вратише иурја од кланце, и нада од хиновицах.

1510.*) леон 10. папа фиорентин.

1511.*) хрвати бише разбиени на цраваници.

1512. турци узеше сребрни град кнеза иурја сребрнића. умри бан андриа бот у свому граду стеничњаку, а бан мишћеновић паде с коња з главом у турке, и умри у свому дому, кнежицу; несрићно липо, постадан кр: нове бане хрватом, и Сећаном емерика перениа палатина угарскога, и петра бериславића, бискупа веспримскога свога хазнадара.

1513. петар бискуп бан хрватски, и Сећиски напетиа на поклу дубичкому разби дан хиљаде турдках, много чини у Саан вотопути, тако, да ни мало утече. отацну Сину Српаћаниу кнезови мождћи за узети Сећи. Смутња мећу Сећани, и перену угр: и хрватскому бану, градару Сећском.

1514. дигоше се кмети против своих господи по угр: прид ћинам бише њихи вођи чекел, али ш ћинам згниено би утиен од нада воиводе ердећлскога кои воде тисе, тад кмети угр: изгубише слободу кою су прво имали. Селим цар бие бои с' персиани. поисиже чесар млетке, и рати око млетках. у скупу од јанића мале бише С. барне разбићена би про-вициа босанска, у босну сребрнику, и босну хрватску нектибћи турчин да фатри се ћегова владћа ·подадћу фратром дргога владћа.

1515. Селим цар разби дадилу кр: од кападоцие, и убити ћегова воиводу, и одсика му главу посла у млетке лек вирдиу доптику ћегоаву. исти исте доти нада шепушкога кнеза.

1516.*) умри владислава кр: у будиму покопан у столному биограду. људовик 2. ћегов син ноши у бешицу би обрана од господе за кр: угр: прво тога кр: влад: посла Сећаном много изСпре у помоћ против турчина, кое не много цете бише почиано, а бан петар дере од ћин наспре. цар селим цар кампшона поглавицу од мисира са свом ꙉнеговом војском придоби, гди, и кампшона погину, и узе акаир, и алекшандрију, вас еꙉипат, и дамашак у шири.

1517. мартин лутер поче свои опаки закон. селим цар учини мост прико велике рике нила. да лашꙉне тира томомбеиа новога поглавника еꙉиптскога, кога добивши по издаиству на таке муке мета наипосли га обиси прид краꙉлевским двором.

1518. маране кои су остали од турака краꙉл шпаꙉнолски из свога краиа изагна, и невирника около 4000 смаче.

1519.*) карло 5. син филипа кр: од шпаꙉне римски цесар влада 39. годинах. турци узеше книн тварди град. ф. петар бериславиа реда мале братие бискуп веспримски; бан харватски капетан сеꙉнски витешки с' турци бои биуꙉи погину под киреником; меꙉуто бишꙉани приспише разбити турке. пак медешиꙉ банову главу, и тило донесе у биаꙉ. умри иуро франкопан, тома бакоч кардинал, селим цар. сулеиман влада син ꙉнегов.

1520. тужбе велике од сеꙉнана на бане. кр: лудовик не обеꙉание недноꙉа дати главара, и тако давати, и у напридак, и даде ие иеролиму петеленика (?) зету бериславаа бискупа, и бана.

1521.*) кр: лудовик срамотно диже иеролима главара сеꙉнскога, и даде гару харвату. турци узеше остравицу у лици, кою лиꙉашꙉни кр: бела бижеꙉи прид татари чини зидати узеше такоер, и пеꙉ град иураи орловиꙉа поробише такоер остарие под модрушами и све оно покꙉле. цар сулеимана узе доꙉни биоград, уз саву, копник, митровицу, бариꙉ, и шабац, а уз дунава земун, сланкамен, немилиꙉ, и вас срим попали, и велик дио угарске, и харватске земꙉле поклопи под се. адриан 6. папа.

1522. сулеимана с четири стотине бродова, и тешком војском подсиде род оток, кога витезови кршꙉанскога реда ивановци бранише за шест мисецах, а турци се ощро биуꙉи, наипосли турска сила надвлада, и на сами божиꙉ узеше град. скрадин, и крупу турци бише, али узет не могоше. рат меꙉу карлом петим, и краꙉлем францезким.

1523. клемент 8. папом поста.

1524.*) турци поробише осалско, и састебарско владаꙉне. доиде опет велика сила турска под крупу, али нища не могоше, защо се харвати витешки обранише.

1525. бои меꙉу карлом цесаром, и францезким кр: под павиом доби цесарова војска, гди францези разбише, и ухватише краꙉла, и ꙉнегова сина. два паше, босански, и мостарски с великом силом подсидоше иаице, и бише га веома жестоко; то чух краꙉл лудовик, и посла кристофа франкопана за капетана и бише се три дни, и три ноꙉи, турке разбише, и град ослободише. одтада кристоф би назван обранитеꙉл, далматински, словински, и харватски обранитеꙉл. сримску бискупиу, и све оно владаꙉне турци освоише.

1526. лудовик кр: угр: с царом се поби у мухачкому поꙉлу, али турци добише. ту погинуше црквени поглавици, ладислава острогонски, павао колочки, франо варадски, филип печуски, блаж пакшꙉуски, франо чанадски, и иураи босански бискупи. свитовна такоер господа иураи кнез шепушки, иана драгфи, франо орсаг, петар корлат, гаспар трпека, шимун хорвата, тома зичи, амброж шарка, антуна палоци, матиа цетински франкопан, шиꙉнишудна батина, иураи орловиꙉ капетан сеꙉнски, никола форгач, и друга многа угр: словинска, и харватска духовна, и свитовꙉна господа, на ти начин да що и не погинуло, и побигло мꙉнило и не даиста ниꙉладах ꙉлуди. ту погину, и краꙉл лудовик, кога тило наидоше посли два мисеца у недном рилни, и у стоиному биограду с великим плачом би покопано. бани харватски послаше тому кажениана у рим к папи просити помоꙉ харватскому, и угарскому краꙉлеству, али нища не обрави, нер колонни рим с ватиканом разбише, папу у кащелу с. анꙉела подсидоше, и много зла починише. исте године такоꙉер турци узеше пожегу. краꙉл францезки би пушꙉен из сужанства од карла цесара. ивана од запола херделски војвода по смрти лудовика кр: од николико господе угр: би обран за краꙉла 37. на светога мартина.

1527. фердинанд брат карла цесара херцег бечки, кр: чешки, кр: угр: од остале господе угр: обран, и у Стонному биограду окруꙉнен. пак, и франо бан харватски нектиуꙉи позват фердинанда, пак кр: постави харватом бана крищофа франꙉипана, давши му велику власт, и зато насташе велике воиске меꙉу ꙉнима на велик квар народу Словинскому. докле исти франꙉипана подсиденога града варашдина устриꙉлен домало данах не умри. меꙉуто узеше турци удвину. пак кр: ище од туркиа помоꙉ. петар Сиди Сагради цркву, и манастир горички за фратре С. фране, кои бижаху из босне прид турци.

1528. иаце узеше турци, и све градове кои се иацу пристоне.

1529.*) Сулеимана цар С наговором ивана краꙉла подсиде беч, и би га жестоко да му немогуꙉи ништа, врати се на будим и у будиму ивана за краꙉла остави, а он оде у цариград. мир меꙉу папом, и карлом цесаром. каптол загребачки шпаꙉноли попалише, и град, и цркву топови жестоко тархше. крижници витезови родиански, малту оток на мору од туракаx отеше, и онде се настанише.

1530.*) карло цесар од папе клемента би круꙉнен у болоꙉни. флоренца од цесара би обсидена. пак кр: угр: гради, и тварди Серет.

1531. фердинанд брат, карла цесара кр: угр: и чешки обран за кр: римскога. доиде турска воиска на шицилиу, али мало се поможе. можен град, родски витезови освоише.

1532.*) опет Сулеимана цар иде С воиском на беч, и дава му жестоки иуриш тринаднест путах, да залуду, защо га витежки обраꙉаше никола иуриꙉ од Сеꙉна. чувши пак Сулеимана да карло цесар иде бечу на помоꙉ, поробивши све до беча натраг се врати С великим плином. папа климент Силном руком узе анкин.

1533. узеше турци тунии у барбарии. хенрик кр: од англие своиу жену кату одагна, а узе другу противу закону зато климент папа вргже на ꙉи проклество, у кому су и данас.

1534.*) павао 3. папа римꙉланин од куꙉе фарнежове. Сулеимана цар иедну воиску диже на африку, а другу на угарску. кордина барбарошу учини главара над своиом воиском, и посла га у африку противу тунежкому краꙉлу кому узе краꙉлво, а луиовика грита, дужда млетачкога воиводе сина одправи на угарску, да онога воиводу убити. узамши пак межеаншки град у херцегу, кога не грит даржо. менлаи воиводу, и гриту, и сву ꙉнегову воиску поби, и дав ꙉнегова сина на очи отчине исиче на комаде.

1535. иоан лаиꙉланан карстиан, кои се зову анабатище узеше Силном руком тварди град монастерски[1]), и никога над Себи за краꙉла обраше, и зазваше га краꙉлем израелским, а они града иоан иерузолим, али пак у тому истому граду иоан ꙉуди израелитици бише сви до иеднога поморени, и тако краꙉлество ꙉиново мало здраши. карло 5. цесар приброди се у африку, астакена кр: тунежкога на краꙉлество опет стави, и дванест иꙉадах карстианах ослободи из Сужаꙉства.

1536. турци узеше бериславиꙉа. бодски, пожегу, и цетин градове. пак кочида ꙉенерал фер: краꙉла противу турком доведе воиску у харватску земꙉу, али и турци разбише, и код Саве погину пак бакиꙉ од лака[2]), гроф луиовик латрон, кои ие био над талиꙉанском, и шпаꙉнолском воиском, у кои бису двадесет, и пет иꙉадах иунаках погину. турци цило лито даржаше подсиден клис град, кога иуначки браꙉеꙉи петар кружиꙉ из тарсата кр: угр: главар, кои изаша на бои с турци погину, а турци клис узеше, кои се предаде, и наиди град, и остави граꙉники, 'клишани, кои од боиа осташе населише се у Сеꙉну одкле осветише се ꙉуто турком. узеше турци осик на драви. цар Сулеимана С великом воиском доиде на корфу млетачки би га десет данах, и поробивши све око ꙉега врати се натраг, пак посла воиску у пуꙉлу гди ꙉуто куд проиде пороби.

---

[1]) Monasterium = Münster.

[2]) Lak = Ilok, koji se u Đenđeškome ljetopisu nazivlje i Vylak.

1538. турци узеше Дубицу, и Јасеновцу наши оставише пуст. кр: ферд: постави бане хрватске петра кеглевића, и тому надажда. надажд узе и поруша Јасеновцу. латини узеше, и раскопаше отровцу. шпањоли узеше нови у приморју херцеговачкому.

1539.*) млечани с' турчином мир поновише давши му тристо иљадах талирах, напуљу, и монепшут градове у мачедонии. у мору епирскому потопи се 50. турских бродовах од зла времена, и двадесет иљадах људих. турци узеше ризан у далмации херцеговачкои, узеше, и нови, и карстиане под мач окренуше.

1540. усрем бег босански, и мурат бег кришки робе око зриња, и чинише јуриш на града, да му ништа не могоше. иван кр: угр: умри, оста му син иван од изабеле шићниш: кр: пољак: кћери, кога на смрти припоручи цару сулеиману, да га брани. дубовцу, и стиничани опет пороби мурат бег босански.

1541. цар посла помоћ ивану сину малашному, и за се узе будим и пешт градове. а ивана с матером посла у хердељ. зрињани поробише дубицу, и каменград. убише људи кнеза ивана зрињскога шимуна бискупа загребачкога под винодолом. одлучен би с. сабор од трента. краљ фердинандо туче будим.

1542. тешка војска од свега карстианства дође у угру: против турчину при ћном кодним војводом бургундски, подсиђе будим. и пешт, да залуду. само никола кнез зрињски с' хрватском војском разби турке под пештом. сасим мало карске војске погину веће од болести, него од мача. куга велика у загребу.

1543. цар сулеиман опет иђе на угру: узе валпово, шиклош, печуи, и остргон, и столни биоград, под коим многу војску изгуби. никола зрињски разби татаре, кои згуби више од три иљаде. улама паша босански узе бихн, ступченицу, хаковцу, и билу стину. разбише турке господа хрватска. мир међу турци, и угарци. барбароша подсиђе котар у далмации, кои бише поглавар на турском војском, з двиста галиа, али би отиран.

1545. турци поробише славонию. разбише турци николу зрињскога, бана славонскога, и вилденстаина ђенерала стирскога, и поробише ово све око копривна, и узеше град мославину.

1547.*) карло церар[1]) бои би с фриђериком војводом од шаксоние, гди угр: и славинци велико пошћене учинише, прид угарди бно не петар бдинћ, херцега фиад по бедру посичена уфатише.

1551. синан паша с великом војском подсиђе јагру, и би, да залуду. фра ђурђи варадски бискуп хазнадар кралества угарскога од латинах по заповиди фердинанда краља би немило згубљен.

1552. темишвар, липу, толнок, чанад, фелиди, сенћеорадр, сегедр, и остале градове около турци узеше. прид војском би хадим паша будимски; узеше нощер, и бешприм, исте године. војска фердинандова од турках би разбиена на плешиванци у тому бои погину много варских витезовах. иза тога узеше дрегет, ћаламт, сесен, и остале около каштеле; али паша будимски, беглербег румелски, и касн (sic!) бег, подсиђоше нећер[2]), и хараше га силно, да му учинит ништа не могоше. улама бег дође у славонию, и узе вировитицу, и многе друге градове. петар хердеуди попали градишки, и пороби велику. војску диже мауриц војвода шаксонски з другим војводам против цесару.

1553. пороби малкоч бег крижанће, и мутницу, и приђе на карлин на костаиницу, и то би на водокришће. и турска, и францеска војска велики кар учини на напуљскому приморју, и шицилни узеше коршику оток ћенуешки, кубо поробиша оне отоке. велика куга у истрии. малкоч паша босански насели бинић, у карбан, и перушић у лици, градове кое су наши пустили.

1555.*) павао карафа 4. папа. паша будимски узе капушвар, новиград с' јаком, и бобовцие. хадум бег узе коротно. малкоч понови бинић, и перушић.

---

[1]) Pravo: цесар.

[2]) нећер = madarski Eger, lat. Agria.

1556.*) али паша с великом војском послан од цара подсиде серет и би га три мисеца са свом снагом. да му нища не море учинити, него изгубива много војску врати се. да измаиен на бои турке, никола бан. и ленковић капи. кои турке много изсикоше побидише. и протираше, а марко серет брани. фердинанд бечки војвода ферд: краља син узе од турака бобовище, и остале удоколо градове. одвргоше се ердељци од кр: ферд: тер се поклонише ивана кр: сину. турци, кои се задху краљевци под загребом саву пригазише, и обуда поробише. пакрау кубикладиадини издаде турком костаиницу. дадоше му дви хиљаде златни дукатах; тога пак издаиника тома гвозданСки војвода учини свеза за коњске репове раскинути на четверо; а војнике његове, кои не било 20. све на коље набити; тада узеше турци. и новиград, и други градовах; и варошах педесет, и одведоше у сужањство крстиана душа око 80 десет хиљадах, и опусти сва хрватска, и словинска земља.

1557. петар хердеуди хрватским, и словинским баном поста, ови разби турке код с. хелине близу раковацах, тураках бише четири хиљаде, а крстиана четири стотине. турци робе хочевиу, и рибник, одкуд се враћаући по сељски паланах, скочише сељани, и турке разбише, мало тураках утече, сељанах не паде мртвих него седм. турака не било четири хиљаде, и двиста, а сељана триста, и четрест.

1558. карло цесар даде круну своиму брату ферд: кр̃у: уг̃у: т: и: од цесарад. али иако турке разби под виноболом! горњу фортецу сељску ленковић ђенерал тварди. и учини разорити све манастире, и цркве по варошу изади града сељскога зарад страха турскога.

1559. умри цесар. и папа. и николико други поглавицах. на канделору[1] турци робе пиук, кадс. роби турску краину ђенерал аушпергар. ураи кеа[2] војвода од храстовице своим харамбам. и ш људма бискупа загребачкога турке разби, и узе им плин.

1560. пио 4. папом поста. опет међу цесаром, и царом мир.

1561. иаков харадиниђић деспот с помоћу алберта лашка. и друге пољачке господе доиде с војском у молдаву. и разбивши алешандра окорнога поглавника од молдаве. и посла многе дарове сулеиману, и оста за поглавицу од молдаве.

1562.*) никола зрински орослан бега пожешкога разби; паши турке разбише, и у уну нагнаше.

1565. лазар швенди војвода војске максимилиана цесара усред зиме узе токаи од тураках. пак узе серенец, пак сатмар, пак приде прико тисе, и ердеуд, комар, батор, аибаћи, сендерево. и друге градове. и миста под максимилианову бласт подложи. цар сулеиман посла на малту 250. галиа, и други бродовах војске, и бише не 4. мисеца нища кои немогући натраг се вратише. и ту изгуби 23 хиљаде људих. а мартежа погибе двиста, и четрест кавалерах од крижа, а остали војника три хиљаде, а чељади що није за бои хиљада, и седм стотинах. петар ердеуди с малом дружином разби двадесет, и шест хиљадах тураках при коим бише мустафа соколовић бег босански. круну на уни соколовић узе, кою витешки брани војвода бакић само з двадесет, и три иунака напосли видећи да му друщво изгину скочи у уну да приплива, али будући тежак утопи.

1566. максимилиан цесар у аугущи учини виће з господом од римскога цес̃а: да се војске дигну противу сулеиману цару. али паша кои не био малту враћаући се натраг, ниу оток, али шио на еђенском мору химом узе. сулеиман умољен од ивана хердељскога војводе диже војску на уг̃у: протива максимили̃у: цесару. будимски паша палоту град подсиде кои брани добри витез иураи главар палотски. ови исти силом руком узе бешприм, и ту(р)ке[3] у њему окрену под мач, само петерицу оставише. узеше од тураках, и тату град. максимилиа: цесар доиде с великом војском у уг̃у: татари надалише на горњу уг̃у: и робе с недие, и з друге стране Тисе. Срите и Лазар Шувенђи и окрену под мах десет иљадах, а остале из Унгарских котарах отира. Исти Лазар иурид Бебека и николико градова узе, и цесару поклони. Сулеимани цар с тешком војском подсиде Серет, кога не витешки браио Никола Зрински бан хрватски с хрватском војском, с којом славно погину, и тако га Турци узеше. али га платише не само смартиу многе своје војске, него ношер истога цара Сулеимана. тогди Турци, и Татари жестоко бише, да га обрани никоа ромнићер. Селим Сулеимић: Сии сиде на царство. Узеше Турци Бобоаду, кога од турскога страха срамотно осташе Стипан Перенеш, и Миаило Веребели.

---

[1] T. j. Svijećnicu od lat. riječi candela = svijeća.

[2] Najprije napisana кна, a onda povrh н stavljeno е.

[3] Zagrađeno slovo u izvorniku manjka.

1567. С. пио 5. адад. Селим цар привлаћаиући се зимаје у Цариграду, а оставио Пехрат пашу у Угри: с великом војском Турака, Влаха, и Татарах, који поиде на помоћ Хердељскому војводи, против цесару Максимилиану. Хердељци подсидоше Токаи, да га осташе, зато, Турци, Власи, и Татари, кои бију дошли ћиниа на помоћ почеше робити ћинов вилаиет, али и ови разтираше, и побише. Турци узеше Дебесу, у Угрији, у који западњи Стипан Бари да се ужеже пак пушками, кои одиесе у хари више дио Турака. поробише Турци Ћеберски, Токаиски, и Кашовски котар. рат међу поклаци, и Московити.

1568. мир међу Турчином, и цесаром. Ландрија Бадић Пеуински бискуп на натрак вођаше поклацу крањицу сестру цесарову, заћлуби се у нејзину дворанку, кои остала бискупу. Сараѓа кару поврати се у поклацу земљу двониху згрђи, и ожени се. и посли ће своти узе вруку.

1569. Ужеже се пак у Млетачкому арсеналу, и учини штету неизречену. Ужеже се Цариград изгори више дио. 280 Сећиаках тарих поде перушић, и оиде ударише на Турака седам иљадах, и седам стотинах разбише Турке, побише више од иљаду, и многе живе уфатише међу коим уфатише два мартолоса кои су сећиску хећаду крали, и Туркому продавали, које живе набише на колац пак око ћии оруђи наложише, и тако и испекоше живе.

1570.*) цар посла три паше на чипар млетачки с великом војском, пија паша пороби Темуа оток али не отев свога кадра. ШЕбан: венер гладар млетачки над корцирои узе од Турака Шубот град, у Далмации. Марко Каприи Ћенерда млетачки на мору раского града мајнеу, у Далмации, да се у њои не море неприатеља утврдити. подсидоше Турци никозиу стоино краљевско место у чипру, и посли два месеца дадах жестокога боја узеше иу, војнике кои су не витежки бранили изсикоше. кузма ти учиње велики војвода Тускански. по Славонии велики глад од кога не мало људства помре.

1571. мустафа паша подсиде фамагушту други главни град краљ чипарскога кога бише пет месецих, и узеше га, али веће гладом, него оружјем. и тако Турци освоише оно краљевство племенито, али нек се, и ова невира турска знаде, гди главари с осталим народом на виру мустафину у ћелепа табор изидоше, мустафа немарећ за виру ини мариа дати: брагадина, кои му град и ћључе на виру даде, жива, на мих одерати. а лаву тешта пашинога кнапетана, обисити, а остале немило све смаче. Турака бише двиста иљадах, отога и погину осам десет иљада. али паша по кандиаиском отоку роби, и таре, али не узе града никаква, него изгуби од своје дружине три иљаде, и пет стотинах. поробише Турци Херики оток, кои се инсула зове читера, зати, и цефалонию попали, град Шубота опет Турци узеше. Дулцин међу Далматином, и Даламацином узеше Турци. Ватипор велико место Турком приђе, Алексиандро Доната млечани, тога места главар. Нарски вараш Турци поробише, у Корчули вати село попалише, а град корчулу жене од Турака обранише. војска на мору шпањолска, и млетачка, кот отока корчуларих (које зове шпадно Екинадаш) с Турком се би, и доби, ту погину али паша, терта паша с двие од свои дите на крах 25. иљадах Турака, мартиа четири иљаде уфатише живи, узеше им све бродове, и све благо, ослободише карстианских душах што бише у сужанство четарнаест иљадах. Убри Турци главар кандиски би се с Турци, и несрићно погину. у Далмации млечани узеше мархарита од Турака, и раскопаше га. Шубота

од турака оставћлен. арбанаси узеше, и млетчаном изгубише. умри иван воивода хердећлски на ћнегово мисто ступи иван батор. паче стипа. и ови се подложи сваке године давати цару харач.

1572. нови у далмацији подсидоше млетчани, и узеше. идући турком помоћ од свега одступише.

1573.*) фебруар 13. пада поста. рудолф максимилиана: цес: син за кр: унг: у пожуну се окруни. турци узеше канижу, и вратише се у серет с великим пликом, и донесоше главах карсних ићладу, коћлах 748. бва велика топа, и то си по непригледоти гашпара давние карстиана.

1574. млетчани мир учинише с турчином, против воћли сви карсин поглаварах. цар селим посла синан пашу у африку с војском, кои гулету узе силом руком, и раскопах, карсне круто помори, само и поглавитих 14. посла у цариград. кадару главару гулетскога синан паша чини уморити под цадови, и ту паћу приим од турчина, кои му не таи гргу дао. тада из све африке шпаћноли тише изгнани. синан паша идућ из африке пороби корчиру оток. ивониа влашки деспот, хтиући се избавити турскога јарма тешкога с помоћу поклисом велику војску диже против турчину; али од оних, кое не љубљаше дардо издат поганиу, тудући поштно турчицах молдавацах, и други непријатеља у том тону. више од двисте иљадах, тада сву молдаву, и влашку земљу узе цар селим, а петра молдавскога поглавника ивониа тртна воиводом учини. шепалих гргу у цариграду изгори, и гори дват дни, док се угаси учини шћете цару десет путах сто ићладдах талирах. паки паловић капетан каничи с мало дружине много разби турке. умри цар селим.

1575. мурат селимов син царом поста, и како сиде ушћа на отиглед згодом петерицу свое братие. ону стину од наших оставћлену турци узеше. цар мурат посла на покладке сто, и нездадесет иљадах татарах, кои у рушкои земљи 40. миљах широм поробише, двиста двороах, и много селах поклаши попалише, ћлуде изсикоше, а остало зробише. мећуто кошаци од торинстеда рике надалише, у татарску земљу палећи, и знаду лучему непрајатељи; жена сисе рижћу, дицом мало о' земљу удараху, старе сваће ослобонише прид ови не тио гладар торгда рошински.

1576. херцег фрдшнергдр поби се с ферхат пашом код рдкоћне потока, али несрићно, гђи главу изгуби, а уфатише турци ћнегова сина енћелоерта, и много вонковаћа рдише. и ту погину анђ клековић, иво ижановић, петар муриовић, и други много, и ту изгубише све воиничке ставри. стипан батор хердећлски воивода по' принорбуши мурата цара поклисни кралћ поста. ферхат паша узе бушин, сазин[1]), и оставе двоге около на они кради уние. од тада од горћни харвата поче надро тмићати прико муре, и рабе, и настаћниват се по нагоним, бурђрни, прико дунава по мораи и у угарској, и чешкои земљи. умри максимилијана цесар. рудолф 2. кр: унг: син макс: римски цесар поста. велика куга у италии. млетчани против сећланом дигоше војску.

1577. удри гром у кулу канишку ужеже прах, и уби капетана, жену му, дицу, и много воиниках. узеше турци мутницу, и остроѓи градове, и зрин, кладушу, велику, стуланћ, позвезд, пећ, и друге градове, и села.

1578. турци узеше гвозд гргу, здицо тудуки гд тили 31. два зато оћуђи од гладу, и жеће помарише, и оставише. дунају на велики петак турци погинише. паки ферескоеггдр рабти турке под дубицом код корене. сећлани воиуку против турком, и млетчаном, отимаише стражима много кадре чине по турском земљи, више од четрест градовах и села подхарчише. нерекиа шаба, и турци крћдаић узеше бревиник на 28. коловоза. војска царева оде прико цариога мора на иурдие кардстиане, од кои веки дио окрену под ним, војске не било двиста иљадах прид ћлима мустафа паша, кои се поби с' ћиорћдаии, и изгуби петнадесет иљадах војске. али оте им Тифлиш град; кад пак поиде прико рике Арећ изгуби у самои води једанадесет хиљадах војске, и ту узе Ширвана град, славно мисто у Медии. и пошав наприд перши(ј)ани му сву војску разбише. и узеше натраг Ширвана Сасаним и т. д. ту погину туракаx педесет хиљадах. Осман паша везир пости се у Дербенту, и с онога миста с' поглавицом учини се пријатељ, и узе му кћер за жену, потом пунца отрова, узе му владање, које му цар Мурат потварди.

---

[1]) Сазин = Cazin.

1579. Осман паша с помоћу татарском, кои је било шесет хиљадах, и два брата краљева, иде у котар ширвански, гди учини много квара, али га перши(ј)ани разби(ше)[1]), и мало му дружине, и оста, један краљева брат погину, а другога уфатише. Карловац фортецу учини Карло бечки воивода покрај Купе, Мрижне, и Коране, и зато се зове Карловац. Карловац војска узе Тућин, Сазин, и друге градове прико Уне од туракаx, које опет ласно турци узеше нетудући у њима задобљене стране.

1580. Синан везир би се с перши(ј)ани, гди изгуби војску, и оружие. међу Острожцем, и Стиничњаком Вайкард Аушпергар турке разби; али ђенерал харвати разби, и он турке код С. Јурја под Острожцем. погори Рудолфов бриг варош на Крки, а кад се поврати назва се Ново мисто.

1581. Потоковац племић поклауки учинаши турком много квара, дозади на виру свога краља, кога цар турски код краља осади зато му кр: учини одсић главу. ови е био толико снажан да би рукам раздиро коњску плочу кано једну карту.

1582.*) три хиљаде туракаx тариа у шепушки котар и поробише онду. и много карски главах однесоше, али кад се вратише код Егре бише разбиени нике згубише, а нике пофатише, и сужње ослободише; Андро Аушперг порази Удвину.

1583. турци поробише притадлце код Купе. турска војска на коњи прирази Купу код Виницом, остава пишце код Босиљевом, наши разбише пишце; пак опет, и коњике. Умри Лазар Швенди цесарова поглавник над војском у Угарии.

1584.*) мир међу Рудолф: цесаром, и царом Муратом за девет годинах. николико турски бегах з десет хиљадах војске нападише у крањску земљу, и поробише николико села много одведоше сужањах, за коим свои курди Ердеуди, и нозип турци з Данста кудиах трећи дан достига разбише код Слуња, и робие ослободише, и плин вас отеше, дви хиљаде погину кудиах. Рамадана паше триполитанскога удовицу сином, дружином, и с робием обоие врсте, око четири стотине душах, богатством такоер неизреченим, и међу осталим витезах осмерат сто хиљадах злати дукатах индиуки, возећи се у Цариград злим врименом би занесена у море Адриатико, коју улови Петар Емо млечани од мора капетан, немило нест ш њима чино, мушки главах 250 чини уморити, и сина у материну крилу, четрест женских главах наипрво непоштеним своим дилом силоваше, пак им све обризда бацише у море. ту бише једна дивоика карстианка веома липа, и племенита рода из Цира не море се никако намолити да не не силуие Емова брата сина, коиа силоваа, и затушена би варжена у море з другим турским робием. то чуши цар Мурат хоти од млечиах правицу, инако да ће војску на ње дигнут. зато млечани Петру Ему учинише одсић главу, и ову главу са свим благом турком повратише, с онолико робием. карстианска вира у Кину би донесена.

1586. мисеца српња би у Цариграду магла веома густа, коиа кад се диже даждило не с костаницам, које поидоше све воће, и листи[2]) з дрвах. на 7. рујна нападаше Серетине, и канижани у међумурие, турци поробише николико селах, и дворовах, и одведоше 500. душах карстиански. ударише турци на харвате, које харвати жестоко разбише ту погину паше босанскога брат, кога главу с много сужњах послаше у Беч.

---

[1] Zagrađena slova u izvorniku manjkaju.

[2] Valjda: листие.

1587. Крањци узеше од Туракаx Копаин град. згубише иљаду Туракаx. Сто, и седамдесет живи уфатише. и седамдесет женах, коњах Стотину. и њихова бега уфатише, њега утече, а њега порину. четири бега турска с пет иљада Туракаx ударише на Морачу, Дострочах, и остала села поробише. а кад се вратише дочека их у Гради кнез Зрињски Гаспар Алапић, коне разби, и благо протира, и ослободи робие, и плини два бега Печуиского, и Копаничкога, и други Туракаx иљаду. и триста живи уфати, а мучки бег порину. задобише коњах турски 1500. наши не било него пишаца иљада, и пет Стотинах, а коњика пет Стотинах од кои само деведесет порину. Долети к бишћу русах, и патрија велико млого, и падоше у лову гди бише Стала не толика чадора, и бука да се чуло на далеко, а кад у утру поидоше блуди тог чуда глетати, али мртви пашах, и русах велико млого што су се међу Собом поклали.

1588. Зловаличу Синан паше бусинскога оде деведесет иљадах Туракаx на горњу Ѹгарску, гди Сиу граде поробише, а кад се вратише Србоше и иљаду и Седам Стотина мадјарах, и Турке разбише, и разтираше паше Турке дан иљаде. и пет Стотинах, и много живе пофаташе, а на: порину 300. задобише наши Турке, пушке. и шест Стотинах коњах Турке, и оружја пуно, тер Срдањаши се турише у турске краине, палаетија и бећиме градове узеше, зато наша бусинска би овае у Цариграду.

1589. неколичари убегоше Цариграду због мале плаће што им цар даде изгори пола Цариград: зашто неколичари не кише расит, него нарча што тко море, изгори Седам мечитах, давесет, и пет иљадах велики дворова, педесет иљадах кућа, давесет, и Сам иљадах дућах Сетињаш, Сто, и тридесет дућана басећанских пуни Сабонова блага. кошћки лисорски набурише у Турске, и татарске котаре, и много кадара учинише, нападоше на турски град кором боргат гди трисота дућака оплинише, и много Туракаx згубише, заштиш се татари осаетише, и поробише покраину земљу а кад се вратише дочекаше и кошћки, и Сае и изсикоше, порину тисуће татарскога краља бабри, и мало и утече, а робие, и плин осло- боди се. Сењани дан турске чете разбише. узеше тури уходи међу чепићем, и репићем, и давесет, и Сам наши изсикоше. исте рок: узеше тури Репић, наше побише наари, коне у Клему нафаоше. убра се наи пасх, и оинесе у бер кулу. шиш пана Стан у Цараи С. јеролима у рим неговога браинова, шест иконинах, и 14. пресенадрах. и код кле ростионицу за путнике, и болесние илирикога народа. Хенрика III. кр: Францезкога убори њега фратар.

1590, би велика трешња у бечкои, ѹгр: и чешкои земљи, у бечу се много куће порушише, заоник се С. Стипана толико Стресе да му се ворх обори на земљу, мала шкотски, и ошара задатвога Сунца падоше. иданка града се на пола поруши, и поби много војнике.

1591. покладун големе даровое послаше у Цариграду од турина мира просећи али касно. дониде отиоћ дадиесет, и оса Туракаx пробише зид моћредин, и изнутра града поробише левоћући душки гладас дома, одвесоше 26. двоосарах под пастеном. дониде рассна наша прездоеаић босански у Слоацилне, и попали каушароаце Село, и тудниа двор вофидкоаину, и авруташи се на раноаду, адромоаду. и С. Јелину, и друга села близу задреса много робиа, и плин зафоти, али и наши Стираше, и отеше им плин много пофаташе, а веће и изсикоше, од наши не порину него Само франо инирадић. и турско Сае оружие донесоше.

1592. Сењани клис од Туракаx узеше турке њие изсикоше. а њие поаезде при Сењани е бно кнез бартучић, остави у клису гладара алабичића. тури пофсикоше Сењане у клису кроћто несардане и бргз Садие хране, да су кокне, псе, мачке, мише, мишине, опание и земљу од глада, и веће били, нестиућни турком града дати. дониде им на помоћ левкоаић з бискупом Сењским на 27. маја ударише зором на турски табор, разбише Турке, и потираше, али уплеаоше тури из гладиницах да не наши мало, и оно у широку растерено, вратише се на ли, и

побише све тешко ленковић рањен з данице утече, ту погину бискуп сењски, и сви каноници; кого млечани с воиском бише у сплиту, али не кти помоћи, ни другим далматином допусти. хасан паша придоевић босански узе исхиић град, одтуд иде под бихћ, кога кристоф ломберг нимачки у њему главар прво вримена, и през силе на вири турском изиде. а на двор изаидоше, и хрвати, и нимци, а наиде се гди е иедан нимац убио два турчина, а иза то турци видише побише, и нимце, и хрвате, ту паде крстианах дви иљаде, а остале одведоше у сужанство, одтуд хасан паша спусти се к' сави, и начини нову петрињу уз петрињчицу покрај купе воде, прико кое, и мост начини, и тако мећу купом, и савом све ово ровно покле често глобљаху турци. доиде тома ердеуди хрватски бан под петрињу, своиом и од ближних краиевах воиском, и будући се код моста метнуо обасташе га страг турци, и разбише, и николико топовах отеше, одтуда по свему турову пољу, и око саве, и купе око четири иљаде људих дио изсикоше а дио одведоше у сужанство, зато би велики страх по свои краљскои земљи. подсидоше турци, и сисак град. да га не могоше узет. зашто га иуначки обрани поп никола микачић, кои бише у њему главар, кои напустивши николико турадах у граду све поби. турци из сегета ударише на иурневаду, поробише, и одведоше 150. душах.

1593. хасан паша с николико бега узе трешћину, и подсиде опет сисак зидове ада, и поћ поче бит иуришом, и топом. доиде пак томи ердедиу бану од цесара помоћ, ходом, и с' хрвати удари на турке, кое срићно разби, и нагна у купу воду коя се ближна била зидзила, потопише, и они кои су на другом страни купе били, удушише се у води хасан паша, и брат му. и сина бег главар клишки, мурата цара сестрић бег херцеговачки, и остали многи врли турци, кои од воде, кои од оружја погинуше. по овому разбоиу папа клемент наговараше не само поглавице крсне, него ђиорђиане, персиане, и татаре прекопске, да се једино дигну против невири турскои. жао би цару погинутиа од толико воиске, изгубљениа његова сестрића зато опет разгласи воиску против рудолфу цесару. прид коиом посла сина пашу великога везира. тада ердеуди подсиде петрињу, али чуваши беглер бега грчке земље да иде на помоћ оде с воиском и остави град. петар ердеуди разби турке ниже сиска турци изсикоше сто хрвата. турци опет узеше сисак, наше у њему све изсикоше, и тилеса у купу бацише, гашпар грдалида с' прва погину, а фатрицију одведоше у цариград, и онде у врићу свезана бацише у море. узеше турци храстовицу. исти турци придоше прико саве. и све до загреба поробише, и одведоше око пет иљада робља. прида се сина паши палота, и премда крстианом бише дата вира, сасвим тим згубише и све, само двадесет, и четири утече људих. персиани, и ђорђиани дигоше у бои воиску против турчину, зато сина пашу одказаше у цариград. цесарова воиска пороби докли биограда, а иза се врати на њу турци страг ударише, да витежки одбиени бише разби и никола палфи. погину турадах двадесет, и пет иљадах, уфатише агу иењичарскога. а паша будимски однесе три ране пушчане. у горњои угр: фридери тифенбах узе од турадах здоди град силом руком, а филек му се приједе, оставише турци, и друге около градиће. и миста, кое наши подсидоше. палма фортеца у горичкои фурлан од млечана би саграђена.

1594. бан, и ленковић узеше петрињу, и раскопаше. турци од страха раскопаше, и оставише сисак. ленковић иђући натраг попали врош бихћки, и ослободи иљаду, и двиста сужањах крстианских, а турци се у граду обранише. хрвати узеше силом руком храстовицу од турадах. ленковић оте турком костаницу, али е опет узеше. подсиде матиаш бечки херцег острогон, кому на помоћ доиде везир сина паша, и против воиску херцегову, и подсиде иуру град кога издаде гроф ердек, и зато му у бечу би глава одсичена.

1595. карло мансфелд подсиде острогон, и поби, и пофата четрдесет иљадах турадах, пак он сам умри, а доиде на његово мисто матиаш бечки велики воивода, и узе острогон.

исте год: разбивши Сина везира узе Влашку Шикишм: Батори. Сењани разбивши бега церникога, кои вођаше млого робине из Карса робине ослободише. а Турке изсикоше, и похваташе. Млечани се цесару туже на Сењане.

1596. Турци узе(ше)¹) Тудачки град од Јурја Тудачкога. Петрињу Турци поправише, и у њои се настанише. Бобовице од Турака узе бан Зрински. Ленковић, и Ердеди узе од Турака Петрињу. Фрaно Нађади, и Никола Палфи узеше Тату град од Турака. наши Костајницу подсидоше, Фрхад босански паша дође Костајничаном на помоћ, кога наши разбише, и отираше, и наши попаливши град оставише чувши да иде на помоћ граду Ахмет везир с толиком силом, и да не нађе код Санкадра, кои не тешко то код топорада; Сердарпаша с великом турском (војском)²) подсиде, и љуто бие Петрињу, коју не брано Даниел Франкол, и Јурај престоић, докле бја, и Ленковић Хадрат Турке разбише, и град ослободише. Максимилијан Рудолфа цесара брат узе у Угр: Вау³) град од Турака, и град Хатван. Максимилијан с' Ерделским војводом Шикишмундом Батором поби се с Турци; при коим бише цар, и то близу Егре. паде Турака двадесет хиљадах, а наших шест хиљадах, Турака је било сто, и педесет хиљада. а карстиана ние него педесет хиљадах. Хасан Серетски гадар подсиде Бобовацу, кога витешки брани Јурај Векиш, и Урменлер, док дође Зрински бан кога Хасан утече.

1597. бан Драшковић Петрињу поправи, и на ову страну моста учини насап; бан, и Слов: ђенерал Херберштеин подсидоше Вировитицу, да загубу, Херберштеин врати се на Ситницу, коју пороби нико, и оставих около села. и одиле довезе млого вадах, кои се настанише по краини. Тату град узе Мехмед везир. Вац град од наших оставлен Турци узеше. Шикишмунд војвода заруду подсиде Темишвар, гди порину петар Поседарски.

1598. Турци карловачке лице изабрише на Тису, натираше у Мрињицу гди млоги потонуше, Стипана Тапаранскога ти радаа одсиена. Шварценберг, и Никола Палфи Ђуру град од Турака узеше. Турци узеше Чанад, град, и Пакрак. шикиш: батор Ерделски војвода Лупе Ђорицу рике разби, вестири паше. Хасана, Фердата, Чикола, и Брлу турака бише сто, и педесет хиљадах, кои на Ерделу кнезу Убити Турака порину деветадесет хиљадах, а наших осам хиљадах. карСка војска Турака, а Турска бише варадини обидае задугло, зацо и зима смете. татари росте Угарску. опет Турци из Угр: одвезоше тридесет хиљадах душах карстиански.

1599. Сењани побјегоше Фаднест, и пет монастирах, кои су по крају, Истри, и Фриулу робили, палили, и млого зла чинили, и натише и на колу. Херцеговинаре пороби Пожегу, Шварценберг, и Палфи узеше од Турака Лак, Тополак, Копан, и Домо, а карлушаре загубу бише.

1600. Франчези, кои су удали тату град учинише левару посадаре Угарске затворише, а ипак Ставкоше, Турке Судбене опростише, по Турке порушише да дође, да ће им изручит град, Ђенерал Шворценберг немогући ниша и ћиниа на дору учинити. дође с великом силом, и подсиде град под коим порину, дође ђенерал Рафер, и љуто бие град: али тугући се разболи однесоше га у бец, оста за посадара војсци Палфи, Франчези гадом, и ђеком усиловани поторгоше оток пред Стонном топорадиу, али мачори крито дочека разбише, и коие ђиве побјегоше на мачу уђини умориши. Турци узеше Бобовацу, кога наши злочесто браниши. подсидоше, и Канижу, татари около росте, николинерат од хорватах зрињскога, и херцеговинна разбиени. уђеђе се пред, у Канижи с великим каром наших. дође Канижи на помоћ зрински, Меркурија Франчески, и матијаш теуни војводе, побише се николицарат с Турци, и татари, али помањкавши им хране вратише се. ниђи надрдјадуре, кои не би(о)⁴) посадар порођи

---

¹) Zagrađena slova u izvorniku manjkaju.

²) Zagrađena riječ u izvorniku manjka.

³) Valjda: Vac.

⁴) Zagrađeno slovo u izvorniku manjka.

се с везиром ибраимом, и даде му канижу. зато у беху рука, и глава бише му усичена, и други његови поглавари бише згубљени. ленковић ћенерал доведе влахе из коренице, кое настани у гомиру. два брата мемистеровића доидоше с великом воиском, и поробише гробничко поље, дочекаше и сењани на планинах, и разбише, изсикоше, и пофатише. турак четири хиљаде. а наши осам стотинах већ ние било. бѣше им вас плин, и све робие ослободише.

1601. на почетку ове год: по снигу тарчаше бишћани по уни, поробише лешне, и одведоше више од сто чељадих. даниел франкол с карловачком, и сењском краином пороби карбаву он уби алибега мемистеровића у планини удвинској. фердинанд велики воивода бечки с помоћиу папином, и талианском подсиде канижу, али од зиме се мало воиника натраг поврати, оставиа чадоре, и друге воиничке справе. меркурија подсиде, и силно узе столни биоград, поби се с турци, и с татари, кое придоши, од кои поби пет хиљадах. сењани на мору удрише на неда турски велики брод у кому не било 236. туранах морски разбоиниках, турке све изсикоше, а благо у сењ довезоше. дође у сењ комесар цесаров иосип рабата, кои подмићен од млечанах кнеза поседарскога, и николико наиарнѓании ускаках учини згубити, скочише се сењани пробише кашел, и право на мали божић рабату изсикоше на комаде. исте год: на 4. Септ. премину иурај зрински. шигишмунд трауттмансдорф, и никола зрински поробише пожегу, и много зафатише.

1602. сењани робе лику с великим пленом. хасан везир подсиде столни биоград, и узе га по изданству ники воиниках. госаури подсиде будим. наши узеше пешт силном руком. хасан везир поби се с наши, и доби. подсиде пешт, и би га оштро 14. данах да заиму. наши николико кашелах дати доброах уз дунав узеше. хаидуци поробише толну, и колоч. наши од зиме, и за времена одступише од будима.

1603. татари кои биаху око печуиа, и серета поробише придраче око тате нак четрег, и добровачу затим велик дио међуморја чаковачкога. турци изгинуше у угарии, и наши узеше хатвана мисто тврдо. опет турци, и татари робе међуморие, и око драве тја до винице, и накоад грабишчанина разбише. затим иуру кеглевића, и балташара вараовића, попалише расињу, и сужањах 500. одведоше. моисие шикул с турском воиском надали на ердела, да га протира баща цесаров поглавар

1604. турци узеше пешт, и хатвана, подсидоше, и остригон, али испод њега бише ружно отирани. погори велик дио карловца.

1605.*) бошкаи воиуие противу нимцем, роби, и много штете чини поглавар његов немети доиде тја до драве, и попали ормоша, дирну се бан драшковић, и ћенерал трауттмансдорф противу њему, протираше га. и узеше кермент, и сомботел, кисег, и сва остала миста, коа бише с турци, и с татари за бошкаиа, немети, узео. бошкаиа мехмед везир круни у будиму за краља угарскога.

1606. међу рудол: цесаром, и царом ахметом стипа бошкаи учини за 20. год: мир, али бошкаи исте године умри отрован, посли њега на ерделско воиводство стави шигишмунд ракоција. исте године опет узеше турци остригон.

1608.*) погодише се угр: господа с херцегом матиашом, и поидоше под прагу, и узеше круну угарску од рудолфа цесара, и донесоше у пожун, и крунише херц: матиаша за краља угарскога. остави шигишмунд ракоција ерделско воиводство, хотиући у свому иманиу мирно живити. габриел батори узе воиводство ерделско, и подложише се под турску обрану.

1610. сењани цареву барку с великим благом на мору ударише, коиа иђаше из карамание у цариград свому цару, међу осталим неизреченим благом код ње наидоше неку сабљу, кою однесоше рудолфу цесару, цесар би именова антезе, и забилижи плаћу ванне сакому, и ту плаћу кралску господу сваѓа себи узимају. сењани николикрат турке разбише.

1611. пољаци узеше тврдо мисто смоленско.

1612.*) Рудолф цесар умри. а Матиаш кр: унг: ступи на цесарство. Андриаш Кеч послан од Батора цару турскому у поклисарство. Сам за се противу свому поглавици оправљаше. молећи турчина да би кнеза учинио воиводом хердељским. обећаваши му дати нике наитврђе градове од онога миста. зато цар заповида Мехмед паши. да изварже Габриела Батора. а Андриа Кециа на хердељско воиводство постави.

1613. Габриел Бетлен с помоћу турском Баториа протира, и згуби. млетачки арбанаси засидоше Сењаном кад иђаиу на трсатско прошћење, и побише и. Сењани пак одоше по мору млетачки бродовах тражити, и наидоше у тишини од Сућурја иедну галиу ударише на њу. и побише све до иеднога не простише ни капетану; кои¹) за свои живот тешко благо дадаше. галиу доведоше под Сењ, и истрибита што бише у њои, и ужегоше ие. доиде турски везир у Млетке поклисар послан од цара тужећи се на силе, кое турком чине Сењани. и молећи млечане, да и они устану с турци противу Сењаном, и да на њи нападе по суху, и по мору. млечани дигоше воиску, и почеше бранити Истриу, кою за они пут и обранише. Тома Ердеди стави банску част. кою прими Бенко, и он разби Хасан пашу.

1615. Ахмет цар притиснут воиском, персианском, кошачком. и остави облизу неприатеља мир с цесаром Матиашем за двадесет годищах понови. турци ужегоше куће изпод Крижанића куле. исте године доидоше иежуите у Тирнаву чешку.

1616. поче бита воиска међу млечани, и Сењани, млечани немогући толике штете Сењаном чинити робљаху, и друге стране кое се пристоие кући од Аустрие, око Риеке и по Истрии, али и Сењани одвраћаху штетом већом Пломин, и Лабин у Истрии, своим стражам чуваиу, а по шкољи млетачки, по Албании, и Мацедонии жестоко робе. Габриел Бетлен хердељски воивода Липу, и другу нику миста изручи турком како не обећао.

1617. Матиаш цесар и кр: унг: од своие, и од господе угре: воље окруни за краља унг: свога стричевића Фердинанда, кои умри на 14. просинца. примину Бенко Туроц бан хрватски. Смутње велике насташе у чешкои земљи зарад вире, одиуд насташе воиске, и многа пролитиа крви, кое дураху за тридесет годинах. што замешова иедна репата звизда, коиа се виђе изходи за триест ноћих.

1619. Ферд: кр: унг: и чешки цесаром римским у Бечу поста. Габриел Бетлен напади с воиском на Угру: и многа миста противу Ферду пороби. оди турски по заповиди цесарови вибе гребен града отивана, кога не одавно нагаи Наркович, а кад га узе силном руком варадже у кнеза за галага вуна легада немарнога човика.

1620. на 2. липња у Чакову кули породи се Никола Иурия Зрињскога син вит, и страх турски по свому цесар подложи чешки вилаиет кои се бише одвргло.

1621.*) Букуои над цес: воис: воивода од турачих погину близу Уиварие учини се мир међу цесаром, Габриелом воиводом. Иурии Зрински хрватски баном поста, ваи разби турке код Каније.

1623.*) Умри Гргур 15. папа, а обра се Урбан 8. Зрински велика зла чини влашићанцем, над коим се нађе воиковић антедии подиесе.

1624. опет мир међу цесаром, и Бетленом, да га обарзо разби Бетлен. Зрински оба разби Костаничане, гди Антеђу Сару поклаза влах Марковић, наиди Воиковић, и влах Крижанић. Удари гром у цркву загребачку светога Стипана краља, и сва изгори.

1625.*) Ферд: 3. Ферд: 2. цесара син унг: краљем се круни, примину Зрински Никола стари у Чакову кули, покопа у цркви С. Илие код свога дида, кои ие погинуо у Сегету.

1625.,*) и 1626. голема куга по многи мисти, и тешки помор.

1626. Иураи да тражача галиу се наиди Зрински ода хрватски на Угре по воли цесара Ферд: оставиа на свому мисту шћић: Ердеду, дан мисеца просинца умри отрован.

---

¹) U izvorniku iza ove riječi slijedi zarez, a iza njega opet: »кои«.

1627.*) Ферд: 3. Унг: кр: чешку круну прими. шинкиш: Ердеуди хрватски бан поста. близу Срединкога код купе воде узи марћладанић, антешкову турчину одадиникованћу, и ћнегову коћну недиме махом одсиче главе.

1629. Умри габриел бетлем. и посли ћнега од херделско воиводство ступи иураи ракоци. велики глад у славонии од кога помри велико мноштво.

1630.*) Густава кр: свечки воиуие протива цесару. куга велика по италии. ужеже се планина вешувиа у напули, кои гори, и данас.

1631. погину Густава кр: близу лицона. иураи шворценбург разби пет стотина турака кои анриу.

1634.*) Ферд: Унг: и чешки кр: ратишбону[1]) силом руком узе, и свечку воиску сву изсиче, мало посли тога гашпар тарашачин порази притинску турску, и разби турке бишћане, и гададра ћливад ђераниш две главу донесоше, и четрест других, николико сужћнах, и триста говедах.

1635.*) гашпар тарсачин разби дурдану турчина, и воиску ћнегову.

1636.*) Ферд: 3. Унг: и чешки краћл цесаром би.

1639.*) Умри цесар фердинанд.

1640. роди се леополдо цесар: лушитани, алити португали одступише од шпаћлске круне, и поставише краћла особитога. нади драшковић поста бан хрватски, и словински. бан посла петра кегћлевића, кои изведе влахе из турака.

1641.*) турци поробише сисачки варош. хердеђи петрићски гадар сужћне из костанице чудно ослободи. турци поробише жупу литринску, у Унг: драшковић разби турке каћнижане.

1642. иураи ракоци за свога сина обра ти воиводу херделски. стари перушић град турци попалише, да га узе силом гашпар тарсачин, и раскопа.

1643. турци разбише огулинце под перјавишином, гди погину мартина[2]) морогић капетана огулински. докмановић кнез гомирски, и други млоги вридни иунаци, колико наши, толико турски.

1644. иураи ракоци херделски воивода воиуие протива ферд: цесару. францези у фландрии узеше гравелингу, а у нимци филипсбург, и друге градове.

1645. свечка, и хашанска разби воиску нимачку. турчин диже воиску на кандиу протива млечаном, исте год: узеше турци канеу, и ретимо велике градове у отоку кандиаскому. поробише турци код карловца смоћлане. свечка воиска чини млого зла по моравском, и тиа до беча. гашпар тарсачин узе цетин град, и раскопа. пороби исти здаћле, и ићлаву, и двиста душах карски изведе, никола зрински с' хрватском воиском иде цесару на помоћ, и ови одмах разби шведе. иураи ракоци већи дио угарске зароби. баћани и зрински ра(з)бише[3]) ракоцину воиску код тисе воде. турци утврдише кремен град у хрватих. наши утврдише карловцу, у кога доиђе 300 нимацах. и доведоше жене, и дицу. нин старо хрватско краћлевско мисто млечани порушише од турскога страха.

1647. петар зрински липу хрватску воиску одведе протива шведом у помоћ цесару, кои шведе протира и доти. Ферд: 4. син ферд: 3. цесара за краћла угарскога круни се. деведесет цркава у угарни си дато лутераном. велик поводћн поруши неђа дио зида градскога. и више од петесет куђах на дан светога одртуа. умри урода 8. апад, а иноч: 10. сиже.

1648. Умри ибрахим цар и ћнегов везир. владислава кр: поћлачки. иураи ракоци воивода херделски, нади драшковић бан угарски, и мартин бискупа загребачки. млечани узеше клис, и скрадин. мехмед син ибрахимова царом се учини. посли 30. год: карабаа рата учини се мир у нимцих. боросада нимецки с' кошћи одадоше се од покаћаха, и од тега десетки рат поста мећу ћнима.

---

[1]) ратишбона, lat. Ratisbona = Regensburg.

[2]) Bolje: мартвих.

[3]) Zagrađeno slovo u izvorniku manjka.

1649. никола зрински учини се баном. иван казимир краљем пољачким. карлу краљу од англие. шкоцие, и хиберние¹) очито на пиаци од карвника би глава одсичена. петар зрињски роби око изачића. удри на њега делибаша бадњевић код царкве раковачке. али бадњевић изгуби, и главу, и дружину. погину туракаx двиста. а осужњи сто, и четири.

1650. мир међу царом, и цесаром. над ваикард иде по сави под дубицу с војском, али разбиен је учини турком ниеднога квара изгуби сто људих.

1651. војска међу гашпаром драшковићем, и зетом његовим баном зринским. мали комар бише турци, ал залуду. зрињски бан иде под костајницу, и у пет путах турке придоби, и другоч турци отиу мали комар. кому дође на помоћ ђенерал пучаин, и бан зрињски, и ослободише га. зрињски петар с' краином сењском пороби широку кулу у лици. млечани турке на мору разбише.

1652. вук франкопан ђенерал карловачки умри, кога сад краина опала. хербар ауершперг стави на ђенералиу. умри гашпар тарсаки. турци напалише на интрианску жупу у угри. много карви пролише, разби и кнез адам форгач уиварски ђенерал у пољу веретилиском. изаида (sic!) заизда рената.

---

¹) хиберна, lat. Hibernia = Irska.

(Nastavak slijedi.)

BIBLIOTHECA
MUSEI
BOSNIAE ET HERCEGOVINAE
SARAJEVO

† Tomo Dragičević.

30. prosinca 1914. pokosila je nemila smrt našeg marljivog i oduševljenog suradnika g. Tomu Dragičevića, umirovljenog oružničkog stražmestra. On, ako i nije bio po zvanju strukovnjak, vanrednom se ljubavi bavio sabiranjem folklorističkog materijala a imao je kao oružnik prilike, da se upozna sa svim slojevima naroda Bosne i Hercegovine. Gdjegod bi primjetio koji zanimiv narodni običaj, bilježio ga je velikim marom te je dugim nizom godina sabrao veliku zbirku folklorističkog narodnog blaga. Mnogo toga dao je na obrađivanje stručnjacima te je priopćeno pod tuđim imenom, a dosta toga objelodanjeno je u našem »Glasniku« pod njegovim imenom te je tako i njegovo ime u literaturi trajno sačuvano. Osim ovog rada pazio je Dragičević i na arheološke pojave te je dobavio zemaljskom muzeju po koji spomenik, koji bi bez njegovog posredovanja bio propao. On je obreo i po koje zanimivo nalazište a međ njima bogato neolitsko naselje u Novom Šeheru kod Žepča.

Tomo Dragičević bijaše vas svoj vijek radin, svjestan, skroman i uslužan čovjek. Osobito uslužan bio je svakom učenjaku, koji bi dolazio da proučava Bosnu. Neumornim uslugama stekao si je zahvalnost po kojeg učenjaka svjetskog glasa, koga je put nanio u Bosnu i namjerio na nj te mu se ime zahvalnošću spominje i izvan Bosne.

Kao umirovljeni oružnik sproveo je Tomo Dragičević zadnje godine života u udobnim prilikama u Žepču, gdje se bio nastanio i postao podnačelnikom a kada je planuo rat, stavio se opet u službu domovine, ali razboliv se preminuo je u zemaljskoj bolnici u Sarajevu.

Slava mu!

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.